

НАЦІОНАЛЬНА АКАДЕМІЯ НАУК УКРАЇНИ
ІНСТИТУТ УКРАЇНСЬКОЇ АРХЕОГРАФІЇ ТА
ДЖЕРЕЛОЗНАВСТВА ІМ. М.С.ГРУШЕВСЬКОГО

monumenta rutheniae heraldica
volumen III

ОЛЕГ ОДНОРОЖЕНКО

Козацька територіальна
геральдика кінця XVI - XVIII ст.

ХАРКІВ
2009

**УДК 929.6 (477) “16/18”
ББК 63.2 (2Ук) 51**

Monumenta Rutheniae Heraldica.- Volumen III.

Однороженко О.А. Козацька територіальна геральдика кінця XVI – XVIII ст.- Харків, 2009.- 416 с.

Відповідальний редактор: к.і.н. Ю.К.Савчук.

Рецензенти: д.і.н. В.А.Брехуненко, д.і.н. Я.Р.Дашкевич, д.і.н. Ю.А.Мицик, к.і.н. А.Б.Гречило, к.і.н. І.М.Ситий.

Затверджено до друку рішенням Вченої ради Інституту української археографії та джерелознавства ім. М.С.Грушевського НАН України.

Підготовлено за підтримки Харківського обласного об'єднання Всеукраїнського товариства “Просвіта” ім.Т.Г.Шевченка та Kasy ім. Józefa Mianowskiego Fundacji Popierania Nauki.

ББК 63.2 (2Ук) 51

ISBN 966-7409-20-1

© Олег Однороженко, 2009

Вступ

У науковій літературі встійнився погляд на геральдику, як поняття, що зосереджує в собі кілька значень. Під геральдику розуміють водночас як певну сукупність знаків, створених за обумовленими правилами, так і систему знань про ці знаки, які здобули спеціальну назву – “герби”. В свою чергу, наука про герби поділяється на кілька складових, які також фігурують у відповідній літературі під визначенням “геральдика”. По-перше, під цим терміном мають на увазі спеціальну історичну дисципліну, яка вивчає герби та історію їх виникнення, розвитку і використання, по-друге – комплекс правил створення цих знаків.

Гербом називають внесене у щит символічне зображення, створене за певними геральдичними правилами, використання якого здебільшого санкціоноване верховною владою, що давало власнику герба певні привілеї. Виникнення гербів припадає на середину XII ст.¹ і пов'язане з розвитком тих соціальних процесів середньовічної Європи, які призвели до розшарування суспільства і утворення більш-менш замкнутих привілейованих суспільних верств. На процес формування геральдики, як своєрідного соціального інституту, впливали й інші чинники, щодо складу і значення яких провадиться жвава дискусія.²

У багатьох європейських мовах назва герба є похідною від слова “зброя”, що пов'язано з первісним виникненням гербів в рицарському середовищі, чим, до речі, зумовлене також запозичення складових елементів герба з військового побуту середньовіччя.³ Подібну генезу назви герба бачимо переважно в західно-європейських (романських та германських) мовах, однак вона присутня і на слов'янському ґрунті де іноді в значенні герба вживався термін “оружіє”.⁴

За козацької доби доволі поширеним було використання назви “клеїнод” як рівнозначної поняттю “герб”.⁵ В чеській та ряді інших слов'янських мов (зокрема, в руській) одним з відповідників назви “герб” є термін “знак”.⁶ Але найбільш розповсюдженим в слов'янських мовах є саме термін “герб”, який походить від німецького слова “erbe”, тобто “спадщина”, чим висловлено погляд на герб як на спадковий в певному роді знак, який передавався з покоління в покоління від батька до сина.⁷

Очевидною є певна умовність наявного в слові “герб” змісту, оскільки принцип успадкування важко застосувати до, скажімо, таких груп як державні, земельні, міські, цехові, особові та ін. герби. З іншого боку, руська геральдична традиція подає численні приклади подібної умовності навіть в стосунку до родових гербів. Так, розповсюдженою практикою в руській родовій геральдиці доби пізнього середньовіччя була модифікація та зміни первинного родового герба в різних галузях певного роду, шляхом додавання або вилучення окремих складових.⁸

¹ Znamierowski A. Herbarz rodowy. Kompendium.- Warszawa, 2004.- С.17.

² Черных А. Новые книги по геральдике // Средние века.- Выпуск 53.- М., 1990.- С.258.

³ Арсеньев Ю. Геральдика. Лекции, читанные в Московском Археологическом институте в 1907 – 1908 году.- М., 2001.- С.38-39, 265; Савчук Ю. Міська геральдика Поділля.- Вінниця, 1995.- С.8; Слейтер С. Геральдика. Иллюстрированная энциклопедия.- М., 2005.- С.50-51.

⁴ Жефарович Х. Стематография.- София, 1986; Изображеніи оружіи илирических. Стематографија.- Нови Сад, 1961; Новаковић С. Хералдички обичаји у Срба у примени и књижевности.- Београд, 1884.- С.2-3.

⁵ Чижевський Д. Українське літературне бароко.- К., 2003.- С.234-237; Українська література XIV – XVI ст.- К., 1988.- С.466; Українська література XVII ст.- К., 1987.- С.202-203.

⁶ Buben M. Heraldika.- Praha, 1986.- С.26; Kolař M. Českomoravská heraldika.- 1: Čast vseobecna.- Praha, 1902; Тітов Ф. Матеріяли для історії книжної справи на Україні.- К., 1924.- С.191.

⁷ Rimša E. Heraldika. Iš praeities į dabartį.- Vilnius, 2004.- С.10; Znamierowski A. Insignia, symbole i herby polskie. Kompendium.- Warszawa, 2003.- С.27.

⁸ Токаржевський-Карашевич Я. Герб і походження гетьмана Мазепи // Мазепа.- Том I.- Варшава, 1939.- С.55.

В козацьку добу взагалі бачимо численні приклади використання представниками одного роду різних, або лише в незначній мірі зв'язаних між собою, гербів.¹ До того ж не слід скидати з рахунку і тієї обставини, що на початкових етапах розвитку геральдики, а в деяких країнах і в подальші часи, вибір гербового зображення мав в значній мірі довільний характер.² Все це необхідно мати на увазі оперуючи поняттям “герб”.

Історична наука традиційно розглядає геральдику як спеціальну галузь історичного знання. Виходячи з цього визначається і коло її можливостей та завдань в історичній науці як спеціального розділу, що покликаний розв'язувати окремі вузькі проблеми, як то атрибуція пам'яток мистецтва, нумізматичного і сфрагістичного матеріалу, а також вирішувати певні завдання палеографії, дипломатики, фалеристики, виконувати роль одного з інструментів зовнішньої критики різноманітних історичних джерел. Подібне застосування геральдичного матеріалу є явно недостатнім, оскільки геральдика в змозі не обмежуватися лише вузькоспеціальними проблемами.

Комплекс геральдичних пам'яток за певних умов може виступати самодостатнім джерелом, на основі якого є реальним проведення самостійних історичних студій.³ Геральдика подає безліч відомостей з політичної історії, фіксуючи міждержавні союзи, відзначаючи територіальні зміни в складі тієї чи іншої держави, а також територіальні претензії. Не менш важливим є аспект політичної символіки, яка відбиває ідеологічні уявлення та політичні погляди власників гербів. Водночас з цим геральдичні пам'ятки несуть в собі світогляд, ментальність відповідної історичної епохи, свідчать про особливості культурно-історичного розвитку відповідної країни, суспільно-політичні передумови своєї появи та ін. В цілому геральдика є своєрідною інформаційною системою, яка відбиває в собі різноманітні всеохоплюючі та багатогранні суспільно-політичні, ментально-психологічні, світоглядно-ідеологічні процеси та явища, якими наповнене життя відповідних країн у певні періоди.

Широке розповсюдження геральдики в середньовічній Європі пов'язане з її вагомим суспільно-політичним значенням як універсального засобу соціальної ідентифікації. За допомогою гербів панівна верства тогочасного суспільства унаочнювала своє привілейоване становище. Крім того, оформлення геральдичної системи відбувалося у повній відповідності з реально існуючою ієрархією в середині панівної верстви, що надавало гербам додаткового соціально-ідентифікуючого значення.

Процес виникнення гербів та утворення регіональних геральдичних комплексів, що репрезентували собою корпорацію землевласників відповідних територій, відбувався на європейських теренах нерівномірно, навіть якщо брати до уваги лише західну частину континенту. Втім, очевидно є і та обставина, що геральдика невдовзі після свого виникнення стає виразно загальноєвропейським явищем, універсальним комунікативним засобом, що поширюється на територію всієї Європи. Так, перші відомості про використання гербів на теренах Центрально-Східної Європи походять з 2-ї пол. XII ст.⁴

XIII ст. приносить нам перші безсумнівні відомості про герби на руських землях, а вже в XIV ст. руська геральдика постає як цілісний комплекс (до складу якого входять державні, земельні, родові міські та корпоративні герби) з виразно самобутніми рисами. Періодом же найбільшого розвитку руської геральдичної системи, очевидно, є XV – XVI ст., що приносить нам найбільше відомостей з поля старого руського герботворення, яке в

¹ Лукомский В., Модзалевский В. Малороссийский гербовник.- СПб., 1912.

² Черных А. Геральдика // Введение в специальные исторические дисциплины.- М., 1990.- С.44; Черных А. Трактат Бартоло ди Сассоферрато “О знаках и гербах” // Средние века.- Выпуск LI.- М., 1989.- С.313.

³ Там же.- С.307.

⁴ Bárczay O. Heraldika késikönyve.- Budapest, 1897; Jitaru G. Blazoane domnești în Țara Românească și Moldova. Sec. XII – XV.- Chișinău, 1997; Kolař M., Sedláček A. Českomoravská heraldika.- 2: Část zvláštní.- Praha, 1925; Piekosiński F. Heraldika polska wieków średnich.- Kraków, 1899; Pray G. Syntagma historicum de sigillis regum et reginarum Hungariae.- Buda, 1805.

цілому розвивалася виразно іншими шляхами ніж в решті європейських країн.¹ Основу руської геральдичної системи становили родові знаки, які виникли задовго до появи самої геральдики і лише згодом були оформлені в родові герби згідно з вимогами геральдики. Подібну практику бачимо й в інших європейських країнах, але якщо в руських землях 90% гербів було створено на підставі старих родових знаків, то, скажімо, в Польщі подібних випадків налічувалося заледве чи 20%,² в Німеччині – 5%,³ а в інших країнах – і того менше.

Нова епоха в історії руської (української) геральдики пов'язана з виходом на історичну арену козацтва і формуванням ним нових політичних організмів та нового суспільно-політичного устрою. Доба козацького герботворення розпочалася від кінця XVI ст. (з появою першого запорозького герба) і тривала до кінця XVIII ст. (часу скасування рештків автономії козацьких державно-політичних організмів – Війська Запорозького (Гетьманщини), Війська Запорозького Низового (Запоріжжя), Слобідської України).⁴

Впродовж окресленого вище часу козацька геральдика набула рис яскраво своєрідної системи, що знайшло своє відображення як в зовнішньому оформленні козацьких гербів, так і в сфері їх суспільно-політичного значення, внутрішнього змісту та практичного застосування. Самобутність козацького герботворення впадала у вічі ще історикам XIX ст. і відтоді науковці незмінно повертаються до питання про причини самої появи такого несподіваного феномену як козацька геральдика, адже на відміну від інших європейських країн, геральдика яких в ранньомодерний період не зазнала суттєвих перетворень, а навпаки вступила в добу стагнації та занепаду, на теренах козацьких державно-політичних утворень спостерігаємо бурхливий процес розквіту нових, небачених ще досі, геральдичних форм.

Пояснення цьому можна знайти лише взявши до уваги специфіку тогочасних соціальних процесів. Так, якщо в більшості країн Європи бачимо або консервацію старих соціальних форм або зміну старої аристократичної верхівки на еліту, що мала передусім економічне походження (буржуазія), то в руських землях на зміну шляхті приходить інша, ще більш змілітаризована, елітна верства – козацька старшина, для якої геральдика стала тим самим чим вона була для середньовічного рицарства – однією з головних ознак високого соціального статусу, формою символічного висловлення власних суспільно-політичних амбіцій.

Разом з тим, варто відзначити, що козацька геральдика витворилася в умовах повної децентралізації процесу герботворення, за відсутності поважних регулюючих чинників, що докорінно відрізняє її від сучасного їй процесу герботворення в інших країнах Європи, який

¹ Див. роботи автора даного дослідження: Родова геральдика Руського королівства та Руських земель Корони Польської XIV – XVI ст.- Харків, 2009.- 312 с.; Князівська геральдика Волині середини XIV – XVIII ст.- Харків, 2008.- 180 с.; Родова геральдика Русо-Влахії (Молдавського господарства) кінця XIV – XVI ст.- Харків, 2008.- 156 с.; Князівські печатки Волині XV – XVII століть // Збірник Харківського історико-філологічного товариства.- Нова серія.- Том 10.- Харків, 2004.- С.289-306; До історії української генеалогії та геральдики: Княжі роди XIV – XVII ст. // Генеалогічні записки Українського геральдичного товариства.- Випуск VI.- Львів, 2007.- С.45-85; Родова геральдика Сіверської та Смоленської земель доби середньовіччя (друга половина XIV – XV ст.) // Сіверянський літопис.- Чернігів, 2008.- №3.- С.12-22; Родова геральдика Волинської землі в другій половині XIV – першій половині XV ст. // Вісник Харківського національного університету ім.В.Н.Каразіна.- Випуск 822.- Харків, 2008.- С.44-50; Герб князів Острозьких // Наукові записки. Серія “Історичні науки”.- Випуск XIII.- Острого, 2008.- С.60-76; Герб князів Буремльських і Курцевичів // Сіверянський літопис.- Чернігів, 2008.- №2.- С.27-34; Герб князів Мосальських // Сіверянський літопис.- Чернігів, 2008.- №4.- С.6-12; Герб князів Полубенських // Сіверянський літопис.- Чернігів, 2009.- №2-3.- С.22-27; “Clipearium teutonicorum” і “Züricher Wappenrolle” та їх значення для вивчення руської державної геральдики другої половини XIII – початку XIV ст. // Спеціальні історичні дисципліни: питання теорії та методики. Збірка наукових праць.- Число 16.- К., 2009; Руська родова геральдика XIV ст. // Спеціальні історичні дисципліни: питання теорії та методики. Збірка наукових праць.- Число 17.- К., 2009.

² Szymański J. Herbarz średniowiecznego rycerstwa polskiego.- Warszawa, 1993.

³ Siebmacher J. Grosses und allgemeines Wappenbuch.- A: Geschichte der Heraldik.- Nürnberg, 1890.

⁴ Однороженко О. Державна і земельна геральдика і сфрагістика Війська Запорізького. Дисертація ... кандидата історичних наук.- Харків, 2003.- С.7-8.

перебував під ретельним наглядом відповідних державних установ,¹ що позбавляло ранньомодерну геральдику інших країн динаміки розвитку, безпосереднього зв'язку з суспільно-політичним життям, свіжості ідейного наповнення та виразного політичного спрямування. На тлі застиглих форм західно-європейського герботворення ранньомодерного часу ще більшої виразності набуває динамічність козацької геральдики, яка напрочуд точно відбила в собі тогочасні суспільно-політичні та культурні особливості розвитку ранньомодерного руського суспільства, його світоглядні та ідейно-політичні погляди.

Очевидно, козацька геральдика виросла не на порожньому ґрунті, адже їй передувала півтисячолітня традиція європейського герботворення загалом, і блискуча доба середньовічної руської геральдики зокрема. Але в цьому і полягає суть феномену козацької геральдики, яка увібравшись в форми старої геральдичної традиції наповнила її цілком новим змістом. Козацька геральдика взяла від геральдичних систем середньовіччя в основному лише саму ідею герба (як засобу соціальної ідентифікації), до певної міри – зразки зовнішнього оформлення, і лише в незначній мірі внутрішнє наповнення (певні герби, окремі гербові фігури та ін.).

Звичайно, деякі зразки середньовічного руського герботворення знайшли своє відображення в геральдиці козацької доби, але подібні приклади знаходимо лише в ділянці родової геральдики і до того ж бачимо ці герби в доволі трансформованому вигляді (під впливом річпосполитської та самої козацької геральдичної практики).² Дещо більший вплив козацька геральдика зазнала з боку сучасної їй річпосполитської геральдичної системи (яка почала формуватися на зламі XVI – XVII ст. на основі синтезу компонентів руської, польської, литовської та пруської геральдичних традицій).³ Але і ці впливи обмежувалися в основному родовою геральдикою, а окрім того почали масово з'являтися лише від середини XVIII ст. коли на зміну соціально мобільній козацькій старшині остаточно приходить малоросійська шляхта як замкнена соціальна верства, що виразно звертається до річпосполитських суспільно-політичних ідеалів та інститутів,⁴ в тому числі й до річпосполитської геральдики.

Першою, відомою на сьогодні, пам'яткою козацького герботворення є герб Війська Запорозького Низового, зображення якого бачимо на печатці від 1592 р.⁵ Саме від цього герба і від цієї дати веде свій родовід козацька геральдика. Показово, що вже в цьому, першому, козацькому гербі виразно бачимо прообраз всієї системи козацької геральдики, яка з'явиться в усій своїй повноті невдовзі по-тому, з усіма її характерними рисами, сюжетами та ідеями. Вже в 2-й пол. XVII ст. козацьке герботворення набуває виразних рис окремої та самобутньої геральдичної системи.

Варто, втім, відзначити, що окремі випадки використання характерних для майбутньої козацької геральдики сюжетів бачимо також в родовій та міській геральдиці кінця XVI – початку XVII ст. В зв'язку з чим варто назвати міські герби Корсуня від 1585 р.,⁶ Медведівки – 1589 р.,⁷ Чигирин,⁸ Лубен,⁹ Пирятина¹ та Мошнів² – 1592 р., Білої Церкви – 1620 р.³ та ін.,

¹ Соболева Н. Российская городская и областная геральдика XVIII–XIX веков.- М., 1981.- С.15.

² Лукомский В., Модзалевский В. Малороссийский гербовник.- СПб., 1912.

³ Szymański J. Herbarz gycerstwa polskiego z XVI wieku.- Warszawa, 2001.

⁴ Когут З. Російський централізм і українська автономія. Ліквідація Гетьманщини 1760 – 1830.- К., 1996.- С.39;

Когут З. Коріння ідентичності. Студії з ранньомодерної та модерної історії України.- К., 2004.- С.50-52.

⁵ AGAD, Extranea IX: Polen, n.59, vol.90. Найдавнішим же зразком козацької родової геральдики є герб „hetmana kozaków zaporożkich” Григорія Лободи, який бачимо на його печатці, що скріплювала лист гетьмана до князя Яхима Корецького від 30 січня 1596 р., в полі якої розміщено щит ренесансної форми, в якому бачимо серце пронизане трьома стрілами в зірку вістрями додолу (APK, ASang, Teka XXII, Plik 4).

⁶ ЦДІАК, ф.221, оп.1, спр.20, арк.1.

⁷ Гречило А. Затверження гербів міст Правобережної України в 1791–1792 роках.- К.–Львів, 1997.- С.16.

⁸ Архив Юго-Западной России.- Часть 5.- Том 1: Акты о городах. 1432–1798.- Киев, 1869.- С.87.

⁹ Корпус магдебурзьких грамот українським містам.- К., 2000.- С.49.

ін., родові герби любецьких⁴ та красносільських бояр.⁵ Але на той час це були радше поодинокі випадки, що з'являлися на теренах козацького ареалу або в середовищі, що було соціально близьким до козацтва (покозачене міщанство, напівпривілейоване боярство).

Козацька геральдика, як за формою так і за змістом, по-за всяким сумнівом, являла собою щось цілком своєрідне в порівнянні з попередніми та існуючими на той час геральдичними системами, в тому числі й з середньовічною руською. З огляду на це можемо стверджувати, що історія руської геральдичної традиції, являє собою унікальний феномен, коли одна нація (і то без будь-якого помітного впливу центральних державних установ) витворила дві геральдичні системи, кардинально відмінні як між собою, так і від традицій герботворення інших країн Європи. Дана обставина дає підстави говорити, що забуті світи руської середньовічної та русько-козацької ранньомодерної геральдики є окрасою не лише руської (української), але й загально-європейської культурно-історичної спадщини.

Втім, належне вивчення геральдичної спадщини, в тому числі й козацької доби, є можливим лише за умови належного врахування виразної специфіки геральдики, як доволі своєрідного історичного джерела, що має власні методи дослідження, розробка і вдосконалення яких є одним з перспективних напрямків розвитку геральдики, як наукової дисципліни. Геральдична інформація, з огляду на надзвичайно широке коло практичного застосування геральдичного матеріалу, була відображена на найрізноманітніших, як за походженням, так і за способом подачі даної інформації, пам'ятках.

Кожна група геральдичних джерел має власні особливості передачі геральдичної інформації. Так, на одязі, печатках, відзнаках, прапорах зображення герба часто подається без малюнку щита, що звичайно не узгоджується з нормами геральдики, адже щит є головною та обов'язковою складовою частиною герба, без якої герб не може існувати. В даному разі така відсутність пояснюється характером самого матеріалу і не йде в розріз з нормами геральдики.

При зображенні гербів на твердому матеріалі (камені, металі та ін.) часто трапляється штучне спрощення або надмірна стилізація геральдичного малюнку, що пояснюється самою природою даного матеріалу, при обробці якого важко обійтися без певного спрощення. Крім того, в подібних випадках практично відсутня інформація про кольорове вирішення герба. Малюнки гербів на писемних пам'ятках і мініатюрах часто, в залежності від рівня майстерності автора малюнку, супроводжуються технічними похибками (нерівність ліній, спрощення, асиметрія, надмірна стилізація та ін.).

Все вище сказане зумовлює необхідність враховувати специфіку матеріалу на якому зображено герб, а також обережного ставлення при інтерпретації його змісту та мистецьких особливостей. Особливої уваги вимагає письмова інформація. Описи гербів часто є недокладними, через що не можна скласти повного і точного уявлення про справжній вигляд герба з якого зроблено опис. Аналіз подібної інформації вимагає проведення аналогій та пошуку паралелей з іншими геральдичними пам'ятками відповідного геральдичного комплексу та епохи.

Опрацювання інших видів джерел також вимагає спеціальних прийомів та методів дослідження. В історичних дослідженнях з геральдики доволі поширеною є практика, коли другорядні елементи герба або не беруться до уваги зовсім або їм приділяється порівняно

¹ Архив Юго-Западной России.- Часть 7.- Том 3: Акты о заселении Юго-Западной России XVI – XVIII веков.- Киев, 1905.- С.299.

² Архив Юго-Западной России.- Часть 8.- Том 5: Акты об украинской администрации XVI – XVII веков.- Киев, 1910.- С.260.

³ Гречило А. Українська міська геральдика.- К., 1998.- С.49; Савчук Ю. Українське міське прапорництво в історичній перспективі (нотатки з архівних та музейних студій) // Спеціальні історичні дисципліни: питання теорії та методики. Збірка наукових праць.- Число 4.- Частина 1.- К., 2000.- С.294.

⁴ НБУ, ІР, ф.1, спр.52618.

⁵ APK, ASang, Teka X.

мало уваги (особливо це стосується позащитових елементів, форм щита, способу розташування фігур). Неврахування подібних суто геральдичних особливостей, які історикам здаються мало суттєвими, насправді веде до різкого зниження інформативності геральдичного джерела, а також до неправильного трактування відповідного матеріалу. Так, скажімо, соціальна функція земельних та міських гербів козацького періоду в значній мірі реконструюється шляхом ретельного аналізу позащитових елементів герба.

Не менш важливою передумовою геральдичних студій є ретельне співставлення різноманітних груп геральдичних джерел, кожна з яких має власну специфіку а разом з тим й певні нюанси, врахування яких не раз містить в собі відповідь на складні питання. Вибірковість, а також побудова дослідження з залученням лише окремих груп джерел або “типових” прикладів, типовість яких визначається суто суб’єктивним шляхом, не дають можливості одержати цілісного уявлення про реальний розвиток і функціонування геральдичної системи.

Необхідність врахування специфіки різноманітних видів джерел, логічно зумовлює потребу вивчення даних джерел з точки зору відповідної наукової дисципліни. Так, в разі з територіальною геральдиком козацької доби, яка в основному представлена на сфрагістичних пам’ятках, очевидною є потреба (поруч з проведенням власне геральдичних студій) паралельного дослідження суто сфрагістичного матеріалу з залученням відповідної методики.¹

Надзвичайно важливою є також проблема класифікації геральдичного матеріалу. Геральдика за своєю структурою є надзвичайно неоднорідним комплексом: групи гербів відрізняються між собою як за часом та місцем появи, особливостями функціонування, так і за приналежністю. Геральдику як систему гербів можна поділити на окремі групи за територіальним принципом: геральдичні системи окремих країн та земель. За часовою відзнакою герби поділяються на кілька груп: середньовічна, ранньомодерна геральдика та ін. Відповідно, існує поділ гербів також за мистецькими стилями, які панували в герботворенні в ту чи іншу епоху: готика, ренесанс, бароко, рококо та ін.

Особливо продуктивним є поділ гербів на різні типи за їх приналежністю, це, зокрема, – герби родові (до них, з певними застереженнями, слід також віднести особисті рицарські герби, герби духовних осіб, дамські герби та ін.), територіальні (володарські (династичні) герби, які тяжіють до переростання в державні, власне державні, земельні та міські, які є перехідною групою до корпоративних гербів), корпоративні (цехові герби, герби торгівельних гільдій, військових та монашеських орденів, монастирські, парафіяльні, братські герби, герби університетів та інших навчальних закладів).

При проведенні геральдичних досліджень необхідно, нарешті, враховувати особливості геральдичної мови символів, власне внутрішню логіку геральдики як системи, що має самостійне значення, і без усвідомлення якої неможливо досягнути всю інформативну значимість окремих геральдичних сюжетів та геральдичних комплексів в цілому.

Перші наукові розвідки, присвячені вивченню територіальної (державної; міської та земельної – полкової, повітової, сотенної, паланкової) геральдики козацької доби (в основному на підставі сфрагістичних джерел), з’явилися в середині XIX ст., й відтоді дана тема не виходить з поля зору істориків. Подібне зацікавлення є цілком закономірним з огляду на неможливість всебічного висвітлення процесу утворення та функціонування центральних і місцевих органів влади козацьких політичних утворень без належного опрацювання геральдичного та сфрагістичного матеріалу, який незмінно супроводжував діяльність відповідних установ.

¹ Основним джерелом вивчення козацької геральдики є сфрагістичні пам’ятки, з огляду на що в своїй роботі ми намагаємося приділити максимальну увагу власне вивченню сфрагістичного матеріалу та питанням функціонування печатки, яка в цей час була основним носієм інформації геральдичного характеру. Разом з тим, ми утримуємося від узагальнюючих висновків, щодо комплексу сфрагістичних пам’яток козацької доби, що має бути темою окремого, суто сфрагістичного, дослідження.

У 1851 р. в “Записках императорского археологического общества” була вміщена невелика розвідка А.Уварова “Печать Войска Малороссийского (середины XVIII века)”,¹ яка стосувалася державної печатки Війська Запорозького періоду Правління гетьманського уряду. Невдовзі в часописі “Черниговские губернские ведомости” з’явилося повідомлення О.Лазаревського “Сфрагистическая заметка”,² в якому поміж описами печаток козацької старшини автор вмістив інформацію про печатки Конотопської сотні та міст Конотопа і Глухова (в описі останньої автор припустився помилки в трактуванні зображення, що було спричинено незадовільною якістю відбитка), а також зробив заклик приділяти увагу сфрагистичним пам’яткам при описі відповідних документів.

Відгукнувшись на цю пропозицію, ряд дослідників, які публікували історичні документи козацької доби в “Черниговских губернских ведомостях”, подають в своїх студиях стислі описи козацьких печаток, серед яких значна кількість територіальних. Так, у 1858 р., в зазначеному часописі, Г.Милорадовичем було подано збірку розрізнених актів під назвою “Материалы для истории Южной Руси”.³ Після тексту відповідних документів автор розвідки робив побіжний опис прикладених до актів печаток, зокрема державної печатки Війська Запорозького від 1690 р., а також чотирьох міських (Кролевеця, Гадяча, Батурина і Новомлинська). За подібною схемою вміщено опис державних печаток в археографічних розвідках “Старинные акты”⁴ і “Ряд универсалов оборонных, данных гетьманами мещанам города Чернигова”.⁵

У 1880 р., в спеціальній роботі присвяченій сфрагистичним пам’яткам “Снимки древних русских печатей государственных, царских, областных, городских, присутственных мест и частных лиц”⁶ було вміщено зображення, щоправда з суттєвими помилками і неточностями,⁷ печаток міст Чернігова, Ніжина, Гадяча, Стародуба, Переяслава та ін. Згодом ці малюнки неодноразово використовувалися дослідниками геральдики в якості ілюстративного матеріалу. Так, невдовзі, їх було вміщено в роботі П.Вінклера “Гербы городов, губерний, областей и посадов Российской империи”.⁸

В книзі А.Скальковського “История Новой Сечи или последнего Коша Запорожского”⁹ було подано зображення кошової печатки, яку використовували у 1734 р. при отамані Малашевичі, десяти печаток, які належали паланкам Низового війська, а також трьох печаток, якими користувалися козацькі війська після зруйнування Січі. В подальшому названі печатки, прориси яких були присутні в експозиції Катеринославського історичного музею (див. “Каталог Екатеринославского областного музея имени Поля: Археология и этнография” від 1893 і 1905 р.р.),¹⁰ неодноразово публікувалися, в якості ілюстративного матеріалу, в різних виданнях присвячених історії козацтва. Зокрема, їх вмістив в своїй роботі “История запорожских казаков” Д.Яворницький.¹¹

¹ Уваров А. Печать Войска Малороссийского (середины XVIII века) // Записки императорского археологического общества.- Том III.- М., 1851; Уваров А. Печать Войска Малороссийского (середины XVIII века) // Сборник мелких трудов.- Том II.- М., 1910.

² Лазаревский А. Сфрагистическая заметка // Черниговские губернские ведомости.- Чернигов, 1855.- №4.

³ Милорадович Г. Материалы для истории южной Руси // Черниговские губернские ведомости.- Чернигов, 1858.- №10-24.

⁴ Старинные акты // Черниговские губернские ведомости.- Чернигов, 1860.- №35.

⁵ Нос С. Ряд универсалов оборонных, данных гетьманами мещанам города Чернигова // Черниговские губернские ведомости.- Чернигов, 1861.

⁶ Снимки древних русских печатей государственных, царских, областных, городских, присутственных мест и частных лиц.- Выпуск I.- М., 1880.

⁷ Прокопович В. Сфрагистичні анекдоти // Збірник на пошану професора Д.Антоновича. Видання Історико-філологічного товариства в Празі.- Прага, 1938.

⁸ Винклер П. Гербы городов, губерний, областей и посадов Российской империи.- СПб., 1900.

⁹ Скальковский А. История Новой Сечи или последнего Коша Запорожского.- Часть I.- Одесса, 1886.

¹⁰ Каталог Екатеринославского областного музея имени Поля: Археология и этнография.- Екатеринослав, 1905; Мельник К. Каталог коллекции древностей Поля в Екатеринославе.- Выпуск I.- Киев, 1893.

¹¹ Яворницький Д. История запорожских казаков.- Том III.- СПб., 1897.

В останній чверті XIX ст. з'являються перші статті, в яких здійснено спробу проаналізувати відповідний геральдичний та сфрагістичний матеріал. В часописі “Киевская старина” А.Барсуков вмістив розвідку “Правительственные печати в Малороссии от времен Стефана Батория до Екатерины II”,¹ в якій основну увагу було приділено питанню зміни печатки Козацької держави після скасування гетьманства і утворення “Малороссийской коллегии”. Згодом до цієї теми звертався С.Тройницький в статті “О перемене прежней запорожской печати”.²

У 1906 р. в другому випуску “Трудов Полтавской ученой архивной комиссии” було вміщено повідомлення П.Кітіцина “Печати трех малороссийских козацких полков в XVIII столетии”,³ в якій було подано опис та зображення шести козацьких печаток, в тому числі міст Миргорода й Лубен. Незважаючи на невеликий обсяг статті, автор припустився значної кількості помилок. Так, лубенську міську печатку автор ідентифікував як печатку Лубенського полку, хоча з наведеного ним же довшого напису є очевидним, що печатка належала місту (“civitatis”) і з'явилася ще в річпосполитські часи, коли полків, як територіально-адміністративних одиниць, ще не існувало.

Невірно відтворив автор і зображення на лубенській печатці, вмістивши замість ведмежої голови гармату з ядром. Ще прикрішої помилки припустився автор, приписавши печатку лубенського полкового судді Мартина Мартоса місту Лубнам. На цю, а також на деякі інші помилки, вказав у тому ж 1906 р. В.Сотниченко в рецензії на дану статтю в “Киевской старине”.⁴ Але, незважаючи на це, помилки, яких припустився П.Кітіцин, були повторені в подальших дослідженнях зі сфрагістики. Так, В.Гавриленко в своїй монографії “Українська сфрагістика” знову подав печатку лубенського судді Мартоса як міську.⁵ Т.Дяченко в статті про герб міста Лубен⁶ повторила помилку П.Кітіцина, визначивши стару міську печатку як печатку Лубенського полку.

На початку XX ст. з'являється кілька узагальнюючих робіт з козацької сфрагістики. В брошурі “Материалы по малорусской сфрагистике”,⁷ в якій принагідно згадується певна кількість полкових, паланкових, сотенних і міських печаток, цілий розділ було присвячено огляду державних печаток Війська Запорозького. По суті це була перша спроба узагальнити всі наявні дотепер відомості з даного питання. Однак автор не зміг уникнути суттєвих помилок при розгляді цих печаток, причиною чому стало використання автором не досить докладних прорисів з державних печаток, які було вміщено в збірнику документів “Памятники изданные временною комиссиею для разбора древних актов”.⁸

Через деякий час по виході даної роботи І.Крип'якевич в своїй розвідці “З козацької сфрагістики”⁹ зробив суттєві доповнення і деякі виправлення до названої вище брошури. Хоч автор і зазначав, що його робота не є вичерпною, тим не менше вона і на сьогодні залишається одним з основних посібників для вивчення державної сфрагістики Війська Запорозького. В статті подано значну кількість фоторепродукцій з відбитків державних печаток, а також докладне відчитання довшових написів зі знайдених автором печаток.

¹ Барсуков А. Правительственные печати в Малороссии от времен Стефана Батория до Екатерины // Киевская старина.- Том XIX.- Киев, 1887.

² О перемене прежней запорожской печати // Гербовед.- 1914.- №5.

³ Китицын П. Печати городов трех малороссийских казачьих полков в XVIII веке // Труды Полтавской ученой архивной комиссии.- Выпуск II.- Полтава, 1906.- С.101-104.

⁴ Сотниченко В. Рецензия на статью Китицына “Печати трех малороссийских казачьих полков” // Киевская старина.- Том XC.- Киев, 1906.- С.54.

⁵ Гавриленко В. Українська сфрагістика.- К., 1977.- Табл.5, мал.6.

⁶ Дяченко Т. Герби Лубен і життя міста в кінці XVI – XVIII ст. // Клейноди.- Том I.- К.-Львів, 1991.- С.16-19; Дяченко Т. Герб міста Лубен // Знак.- 1996.- Ч.11.- С.6-7.

⁷ Слабченко М. Материалы по малорусской сфрагистике.- Одесса, 1912.

⁸ Памятники, изданные временною комиссиею для разбора древних актов.- Том II.- Киев, 1846.

⁹ Крип'якевич І. З козацької сфрагістики // Записки Наукового товариства ім. Шевченка.- Том CXXIII – CXXIV.- Львів, 1917.- С.1-16.

Зображення деяких міських і паланкових печаток було використано в якості ілюстративного матеріалу до “Ілюстрованої історії України” М.Грушевського.¹ В інших працях вченого знаходимо опис печатки гетьмана Гаврила Крутневича,² а також герб Війська Запорозького³ з “**Вѣршѣвъ на жалосный погребѣвъ зацного рыцера Петра Конашевича Багайдачного**” від 1622 р.

В 20-і р.р. ХХ ст. з'явилося кілька статей, які було присвячено міським гербам козацької доби. Так, у збірнику “Київ та його околиці в історії і пам'ятках” було вміщено дослідження В.Щербаківського “Реліквії старого київського самоврядування”,⁴ окремий розділ якого присвячено київським міським печаткам. Автор, в основному, обмежився описом цих печаток і вмістив малюнок магістратської печатки від 1671 р. Крім того автор зробив кілька слушних зауважень, щодо попередніх публікацій з даного питання. Зокрема, висловив сумнів в правильності відтворення напису на київській печатці 1698 р. у виданні “Снимки древних русских печатей”.⁵

Наступне дослідження, щодо київської міської печатки, здійснив К.Антипович в статті “Київська міська печатка”, яку було вміщено в “Ювілейному збірнику на пошану академіка Д.Багалія”.⁶ Дана робота є зразком всебічного сфрагістичного дослідження. Автор побіжно торкнувся історії міста, що в подальшому полекшило розв'язання кількох складних питань київської сфрагістики. К.Антипович наголосив на важливості вивчення сфрагістичних пам'яток для кращого розуміння особливостей історичного розвитку міста, слушно зазначивши, що печатка як своєрідне джерело несе в собі інформацію дотичну до багатьох галузей історичного знання, в тому числі відбиває політичні зміни, які відбулися в Україні впродовж ХVI – ХVIII ст. (період використання київської міської печатки).

Спираючись на широку джерельну базу автор зумів виявити та проаналізувати основні видозміни міської печатки на протязі майже 300 років (1500 – 1782). Цей аналіз супроводжувався докладним описом і характеристикою кожної виявленої печатки, з належними ілюстраціями в кінці тексту. Автор аргументовано розв'язав питання часу появи київської міської печатки, використавши свідчення тогочасних документів і зв'язавши цей процес з набуттям містом прав на самоврядування.

Після розгрому української науки в 30-і р.р. ХХ ст. дослідження з даної проблематики в Україні на довгий час занепадають. Студії над територіальною геральдикой та сфрагістикой козацької доби, щоправда, продовжувалися в діаспорі. В двотомному збірнику “Мазепа”,⁷ що вийшов 1939 р. у Варшаві, було вміщено кілька повідомлень, які стосувалися історії гетьманського герба Мазепа, а також розвідку М.Возняка “Бендерська комісія по смерті Мазепа”, в якій, зокрема, йшла мова про державну печатку часів гетьмана Пилипа Орлика.

Найбільш докладною роботою, що стосувалася еволюції державної печатки Війська Запорозького, є стаття В.Прокоповича “Сфрагістичні етюди”.⁸ Автором був здійснений огляд всієї відомої на той час інформації, що стосувалася державної сфрагістики. Причому головну увагу дослідник звернув на відмінні від головного типу (козак з рушницею, що був у вжитку від Хмельницького до Розумовського) зразки державної печатки, які, як це справедливо зазначає автор, дають значний матеріал щодо політичних моментів вітчизняної історії,

¹ Грушевський М. Ілюстрована історія України.- К., 1992.

² Грушевський М. Історія України-Руси.- Том VII – 10.- К., 1995.- С.287.

³ Грушевський М. Культурно-національний рух на Україні.- Львів, 1912.

⁴ Щербаківський Д. Реліквії старого київського самоврядування // Київ та його околиці в історії та пам'ятках.- К., 1926.

⁵ В.Щербаківський відзначає непогодженість в написанні останнього слова “**Утчин**” з точки зору граматики.

⁶ Антипович К. Київська міська печатка // Ювілейний збірник на пошану академіка Дмитра Йвановича Багалія з нагоди сімдесятої річниці життя та п'ятидесятих роковин наукової діяльності.- К., 1927.- С.825-835.

⁷ Мазепа.- Том I – II.- Варшава, 1939.

⁸ Прокопович В. Сфрагістичні етюди // Записки Наукового товариства ім.Шевченка.- Том CLXIII.- Париж – Нью-Йорк, 1954.

зокрема свідчать з державоправного погляду про різні стадії змагань нашого народу за державний суверенітет.¹

Цікаві спостереження зроблені В.Прокоповичем, щодо державної печатки гетьмана Суховієнка, і особливо, щодо печатки Війська Запорозького часів Пилипа Орлика, якій присвячено цілий розділ даної роботи. Автор, докладно проаналізувавши малюнок державного герба в полі цієї печатки і особливо доколовий напис, дійшов висновку, що це є з будь-якої точки зору печатка цілком суверенної держави.² В інших своїх роботах – “Сфрагістичні анекдоти” та “Печать малороссійская”³ В.Прокопович подав розлогу і аргументовану критику доробку московської історичної науки в сфері вивчення козацької сфрагістики, вказавши, зокрема, на пряму фальсифікацію історичних фактів та тендеційність в їх осмисленні з боку московських вчених.

З інших діаспорних робіт слід згадати невелике повідомлення О.Волинця “Печатки козацької доби на Україні”,⁴ яке побудоване на матеріалах розвідки І.Крип’якевича,⁵ а також статті Р.Климкевича в “Українському історичному журналі” та ін. часописах, які були присвячені міській сфрагістиці та геральдиці, в тому числі й козацької доби.⁶

Відродженням студій над сфрагістикою в радянській Україні слід вважати статтю І.Крип’якевича “Стан і завдання української сфрагістики”, опубліковану в “Українському історичному журналі” в 1959 р.⁷ В якій автор дав оцінку рівня і повноти дослідженості вітчизняної сфрагістики й наголосив на тенденціях її подальшого розвитку. Це повідомлення стало поштовхом для відновлення сфрагістичних досліджень. Цінну розвідку, яка стосувалася найдавнішої запорозької печатки кінця XVI ст., здійснили В.Грабовецький та В.Гавриленко.⁸

В одній зі статей О.Маркевича всебічно проаналізовано печатку білоцерківського полковника Семена Палія.⁹ В узагальнюючій роботі В.Гавриленка “Українська сфрагістика”¹⁰ подано практично повну історіографію теми, зазначеної в назві. Зокрема, проаналізовано всі роботи, за винятком хіба що діаспорних, які стосувалися козацької сфрагістики. В кінці роботи подано деякий ілюстративний матеріал по сфрагістичним пам’яткам козацької доби.

¹ Там же.- С.90.

² Там же.- С.91.

³ Прокопович В. Сфрагістичні анекдоти // Збірник на пошану професора Д.Антоновича. Видання Історико-філологічного товариства в Празі.- Прага, 1938; Прокопович В. “Печать малороссійская”. Частина I // Записки Наукового товариства ім.Шевченка.- Том CLXXIII.- Париж – Нью-Йорк, 1954.

⁴ Волинець О. Печатки козацької доби на Україні // Наша культура.- Варшава, 1966.- №11.

⁵ Крип’якевич І. З козацької сфрагістики.- С.1-14.

⁶ Климкевич Р. Герби і печаті міст Підляшся // Український історик.- 1963.- Ч.2-3.- С.40-44.- 1963.- Ч.4.- С.40-43; Климкевич Р. Герб і печаті міста Холма // Літопис Волині.- Число VII.- Вінніпег, 1964; Климкевич Р. Герби і печатки Кам’янця // Записки Наукового товариства ім. Шевченка.- Том CLXXVII.- Нью-Йорк, 1963.- С.259-265; Климкевич Р. Герби кубанських і підкавказьких міст // Збірник на пошану професора доктора Олександра Оглоблина.- Нью-Йорк, 1971; Климкевич Р. Герби міст Буковини // Український історик.- 1969.- Ч.1-3.- С.127-137; Климкевич Р. Герби міст Надсяння // Християнський голос.- 1962.- Ч.5-7; Климкевич Р. Герби міст Правобережжя // Український історик.- 1970.- Ч.1-3.- С.140-148; Климкевич Р. Герби Підляшся і Полісся // Український історик.- 1965.- Ч.1-2.- С.62-67.- Ч.3-4.- С.60-65; Климкевич Р. Герб Холмської землі // Літопис Волині.- Число VIII.- Вінніпег, 1966; Климкевич Р. Діяльність Михайла Грушевського в царині української геральдики і сфрагістики // Український історик.- 1966.- Ч.1-2.- С.82-90; Климкевич Р. Завваги в справі гербу Волині // Літопис Волині.- Число IV.- Нью-Йорк, 1958.- С.99-101; Климкевич Р. Історичні прапори Великої Волині // Літопис Волині.- Число IX.- Вінніпег, 1967.- С.38-46; Климкевич Р. Найдавніші печаті українських міст // Київ.- 1963.- Ч.1-2.- С.48-54; Климкевич Р. Руський лев в емблемах міста Ченстохови і князя Володислава Опольського // Український історик.- 1972.- Ч.3-4.- С.92-96.

⁷ Крип’якевич І. Стан і завдання української сфрагістики // Український історичний журнал.- 1959.- №1.

⁸ Грабовецький В., Гавриленко В. Невідомий універсал і найдавніша козацька печатка гетьмана Григорія Лободи з 1595 року // Середні віки на Україні.- Випуск I.- К., 1971.

⁹ Маркевич О. Невідомий універсал і печатка Семена Палія // Архіви України.- 1968.- №4.- С.60-63.

¹⁰ Гавриленко В. Українська сфрагістика.- К., 1977.

Найпомітнішою роботою радянського періоду, яка стосувалася печаток козацької доби, є стаття В.Фоменка "Військові печатки запорожців",¹ в якій автор робить спробу, узагальнивши всю наявну на той час в літературі інформацію з даного питання, простежити історію функціонування печаток Війська Запорозького і Низового козацтва (Війська Запорозького Низового). Робота маючи, безсумнівно, цілий ряд позитивних моментів (докладний аналіз зміни іконографії зображень козака на державних печатках, докладні описи та сфрагістичні характеристики всіх наявних в розпорядженні автора печаток), в цілому залишає негативне враження, через велику кількість фактичних помилок і безпідставних висновків.

Найбільше впадає у вічі некритичне ставлення автора до використаних ним джерел. Зокрема В.Фоменко безпідставно визначив час появи малюнку герба, який вміщено в "Вѣршах на жалосный погребѣ зацного рыцера Петра Конашевича Сагайдачного", добою Степана Баторія. В даному разі автор йде за М.Слабченком,² який вважав герб 1622 р. за найдавнішу печатку запорожців. Подібний висновок не дав авторові змоги правильно простежити витоки запорозької сфрагістики.

Стежачи за еволюцією державних печаток Гетьманщини (Війська Запорозького) і Війська Запорозького Низового автор постійно ототожнює ці державні утворення і мішає до купи їхню сфрагістичну спадщину. Так, В.Фоменко дивним чином поєднує факт смерті гетьмана Апостола з поверненням козаків з незнаних в історії "Низових Січей", і відповідним чином трактує подальший розвиток державної сфрагістики козацьких державних утворень.³ Іншим суттєвим недоліком роботи В.Фоменка є безкритичне запозичення автором недокладних, а іноді й цілком помилкових, прорисів печаток Війська Запорозького, вміщених в "Памятниках, изданных временною комиссиею для разбора древних актов". Перемішавши ці прориси з деякими точними фотокопіями та прорисами, які були опубліковані в інших працях, автор подає в цілому хибну реконструкцію еволюції державної печатки Війська Запорозького.

Так, автор робить висновок, що за часів гетьманування Богдана Хмельницького користувалися відразу чотирма державними печатками, в той час як ще І.Крип'якевич довів,⁴ що печаток Війська Запорозького в цей період було лише три, причому всі вони, в невірній прорисовці, були вміщені в "Памятниках". Додавши до цих прорисів фотокопію одного з відбитків державної печатки часів Хмельницького,⁵ з якої і було виконано один з прорисів, який вміщено в "Памятниках", і, таким чином, одержавши два різних малюнка тієї самої печатки, автор стверджував, що це дві відмінні між собою печатки. В такий же спосіб автор подвоїв і печатку часів Івана Мазепи,⁶ вмістивши дві різні перемальовки однієї печатки.

В роботі Є.Каменцевої "Две украинские печати XVIII века из собрания ГИМ"⁷ подано опис та докладний аналіз зовнішніх особливостей печатки Війська Запорозького, яку виявив свого часу А.Уваров,⁸ а також зображення останньої державної печатки Запоріжжя. В свою чергу в статті Є.Дракохруст "К истории войсковых печатей Левобережной Украины XVII – XVIII веков"⁹ вміщено світлини відразу чотирьох невідомих на той час печаток – часів

¹ Фоменко В. Військові печатки запорожців // Історичні джерела та їх використання.- Випуск VII.- К., 1972.

² Слабченко М. Материалы по малорусской сфрагистике.- С.11-12.

³ Фоменко В. Військові печатки запорожців.- С.160.

⁴ Крип'якевич І. З козацької сфрагістики.- С.5.

⁵ Фоменко В. Військові печатки запорожців.- Мал.4.

⁶ Там же.- С.158.

⁷ Каменцева Е. Две украинские печати XVIII века из собрания ГИМ // Нумизматика и сфрагистика.- Випуск I.- Киев, 1963.

⁸ Уваров А. Печать Войска Малороссийского (середины XVIII века) // Записки императорского археологического общества.- Том III.- М., 1851.

⁹ Дракохруст Е. К истории войсковых печатей Левобережной Украины XVII – XVIII веков // Нумизматический сборник. Материалы к нумизматическому каталогу собрания Государственного исторического музея.- Часть IV.- Випуск IV.- М., 1971.

Дем'яна Многогрішного, Данила Апостола, Кирила Розумовського, Андрія Могили (гетьмана правобережного козацтва), а також деякі інші відомості про печатки Війська Запорозького, що дозволили значно уточнити хронологію використання багатьох з них, з'ясувати деякі спірні моменти в прочитанні довколишніх написів та ін.

У 1983 р. в часописі “Наука і суспільство” з'явилася стаття Б.Ватулі,¹ в якій знову розглядалася проблема київської міської геральдики. На висновки автора суттєво вплинуло невинуватене ототожнення поняття земельного і міського гербів, внаслідок чого дослідник ототожнив герб Київської землі – ангела, з гербом самого міста, що, звичайно, не відповідало дійсності.

Та сама помилка супроводжувала розвідку В.Румянцевої та О.Овсієнка “Про давні герби Києва”.² Автори висунули, не підкріплене жодними документальними свідченнями, твердження про використання від давніх часів Києвом, в якості міського герба, зображення архангела Михайла, звівши київський міський герб – самостріл до рангу герба лише одного з його районів – Подола (при цьому автори практично повністю проігнорували сфрагістичний матеріал, який виразно свідчить про приналежність герба з самострілом до всього міста, а не окремого району).

У 1986 р. з'явилася головна робота В.Румянцевої “Эмблемы земель и гербы городов Левобережной Украины периода феодализма”,³ яка стала першим монографічним дослідженням в галузі вітчизняної міської та земельної геральдики. Автор зробила спробу проаналізувати весь комплекс міської та земельної геральдики Лівобережжя, охопивши хронологічно період від появи перших знакових систем на теренах сучасної України до початку ХХ ст., використавши при цьому значну кількість джерел. Дослідниця спробувала довести глибинність та самобутність витоків української геральдики.

З іншого боку робота має значну кількість суттєвих помилок. Перше, що впадає у вічі, так це намагання автора довести, що процес становлення міської геральдики на землях Лівобережжя пов'язаний виключно з наданням польськими королями містам Лівобережжя магдебурзького права, а також діяльністю Герольдмейстерської контори. І це при тому, що більшість міських гербів Лівобережжя ХVІІ – ХVІІІ ст. з'явилося в часи існування Козацької держави і не мали на собі ознак зовнішнього впливу.

Другою основною хвибою дослідження стало майже повне нехтування сфрагістичними пам'ятками. В роботі вміщено зображення лише 13 печаток, причому сім з них взято з роботи “Снимки древних русских печатей”, але навіть при такій незначній кількості сфрагістичного матеріалу автор припустилася помилок в ідентифікації печаток: печатки міст Пирятин і Глухова, названо сотенними печатками,⁴ а печатка Київської губернської канцелярії – полковою.⁵ Саме через неопрацьованість сфрагістичних джерел автор не змогла правильно простежити витоків та розвиток міської геральдики Лівобережжя.

Основним джерелом дослідження міських гербів ХVІІ – ХVІІІ ст. для автора була узагальнююча робота П.Вінклера.⁶ Вибравши з неї всі герби, що стосувалися території Лівобережжя, дослідниця піддає їх ретроспективному аналізу, зважаючи на позначку “старий герб”, що стосувалася практично всіх міських гербів Лівобережжя (тобто відзначалося, що в кінці ХVІІІ ст. ці герби були лише перезатверджені, а з'явилися набагато раніше). На підставі нічим не обгрунтованого припущення автор робить висновки, що всі “старі герби” з'явилися ще за часів Речі Посполитої,⁷ в основному в зв'язку з наданням цим містам магдебурзького права.

¹ Ватуля Б. Герби Києва // Наука і суспільство.- 1983.- №12.- С.32-33.

² Румянцева В., Овсієнко О. Про давні герби Києва // Архіви України.- 1980.- №3.- С.63-65.

³ Румянцева В. Эмблемы земель и гербы городов Левобережной Украины периода феодализма.- Киев, 1986.

⁴ Румянцева В. Эмблемы земель.- С.87.

⁵ Там же.- С.88.

⁶ Винклер П. Гербы городов, губерний, областей и посадов Российской империи.- СПб., 1900.

⁷ Румянцева В. Эмблемы земель.- С.95.

Автор практично не дослідила міське самоврядування в Козацькій державі, а разом з тим і оригінальні пам'ятки того часу – міські печатки, які були атрибутом цього самоврядування. А тому до категорії гербів, що з'явилися в річпосполитські часи, дослідниця зарахувала не лише герби таких міст як Переяслав, Стародуб, Чернігів, Ніжин, Київ, Кролевець, але й міські герби Мглина, Глинська, Ромен, Лохвиці, Золотоноші, Зінькова, Борзни, Конотопа, Погара та ін., які насправді з'явилися в козацький період.

Ті герби та печатки, які широко вживалися в 2-й пол. XVII – XVIII ст., але не були Perezatverdzeni в кінці XVIII ст. зовсім пройшли поза увагою дослідниці, через що автору легко було уявити, що козацька геральдика не внесла практично нічого нового в міську геральдику Лівобережжя, а тамтешні міста в цей період користувалися в основному річпосполитським геральдичним спадком. Такого величезного комплексу, як сотенні та полкові (земельні) герби й печатки, який прямо стосувався предмету дослідження даної праці, автор практично не зачепила.

Складається враження, що автор взагалі зігнорувала існування сотенних печаток (оскільки їх наявність заперечує загальну схему дослідниці про те, що козацька геральдика XVII – XVIII ст. розвивалася виключно під впливом польського та московського герботворення). Це видно хоча б з того, що в своїй роботі В.Румянцева вмістила в якості ілюстрацій печатки Гадяцького полку¹ і Київської губернської канцелярії,² які було виявлено в одній зі справ Центрального державного історичного архіву України у місті Києві,³ але сотенні печатки, які знаходилися при документах тієї ж справи (близько 10 відбитків), чомусь не привернули уваги дослідниці.

Ще гірше ситуація виглядає з тими гербами, появу яких автор вже ніяк не могла віднести до часів Речі Посполитої, з огляду на загальнознані відомості. Це в основному герби середини XVIII ст., і тому їх появу автор пов'язує виключно з роботою Герольдмейстерської контори. Діяльність цієї установи, яка відіграла малопомітну роль в герботворенні часів Війська Запорозького, висвітлена надзвичайно докладно. Фактично вся п'ята глава монографії присвячена її історії. Автора не збентежив той факт, що жодних певних наслідків роботи цієї установи для геральдики Війська Запорозького немає.

В.Румянцева називає наслідком діяльності Герольдмейстерської контори появу гербів і печаток таких міст, як Хорол, Лохвиця, Ніжин, Мглин, Ромни, Чернігів, Сосниця, Городня, Миргород, Переяслав, Гадяч, Глинськ, Золотоноша, Лубни, Березна та ін.,⁴ не підкріплюючи це твердження жодними конкретними фактами. Щоправда, автор наводить, як приклад реального впливу Герольдмейстерської контори на козацьку геральдику, герби створені цією установою у 1730 р., зокрема, – київський, чернігівський, ніжинський, глухівський, полтавський, але ці герби належали не містам, як намагається довести В.Румянцева, а регулярним гарнізонам (залагам) імперських військ у відповідних містах. Деякі з них є новотворами – полтавський, глухівський, ніжинський герби, деякі ґрунтуються на старих символах: за основу київського і чернігівського гербів прийнято, відповідно, герби Київського та Чернігівського князівств, які було вміщено в так званому “Титулярнике”.⁵

Виходячи з цих хибних положень, автор закономірно приходять до хибних висновків, розподіляючи всі міські герби Лівобережжя, починаючи від їх появи до кінця XVIII ст., на три категорії: ті, що з'явилися в київо-руський період (як приклад наводяться чернігівський і київський герби, які, однак, були не міськими, а земельними, та й факт походження їх з княжої доби залишається вельми дискусійним), герби річпосполитського періоду (причому до цього періоду автор відносить набагато більше гербів, ніж їх було насправді в ті часи), герби створені петербурзькою Герольдмейстерською конторою (якій автор приписує

¹ Там же.- С.89.

² Там же.- С.88.

³ ЦДІАК, ф.59, оп.1, спр.654.

⁴ Румянцева В. Эмблемы земель.- С.88.

⁵ Портреты, гербы и печати Большой государственной книги 1672 года.- СПб., 1903.

створення гербів лівобережним містам ще в середині XVIII ст., в той час, коли насправді діяльність даної установи на лівобережних землях в період існування Війська Запорозького обмежується створенням лише п'яти гарнізонних емблем, серед яких лише одна (ніжинська) в силу суто випадкових причин перетворюється на полковий територіальний герб).

Як бачимо, козацький період розвитку української (руської) геральдики для автора просто не існує, вона або не помітила, або представила як суто випадкове явище (так, автор пояснює появу березнянського і городнянського гербів козацької доби перенесенням в них приватних гербів місцевих сотників) існування в умовах Козацької держави великої кількості міських та земельних гербів, які мали самобутні форму і зміст, були вироблені на місцевому ґрунті та були атрибутами справжнього, а не декларативного, самоврядування.

Від початку 90-х р.р. з'являється велика кількість публікацій на тему козацької територіальної геральдики та урядової сфрагістики. У 1990 р. в збірці "Національна символіка" з'являється коротке повідомлення В.Заруби "Козацькі печатки",¹ в якому на основі автентичних документів з так званої "збірки Новицького" (зберігається в Інституті рукописів Національної бібліотеки України ім.Вернадського) від 1670 – 1697 р.р. проведено аналіз державних печаток часів гетьманів Многогрішного, Самойловича і Мазепи. Щоправда автор припустився суттєвої помилки відзначивши, що печатки з малюнків 1 і 2 є різними державними печатками, в той час як насправді це лише різні прориси з однієї печатки, в чому переконують як новознайдений архівні матеріали, так і подані самим же В.Зарубою довколаві написи на обох печатках, які є цілком тотожними.

Основну масу публікацій на дану тему зосереджено у виданнях Українського геральдичного товариства, яке було утворене на початку 90-х р.р. В збірнику, виданому за матеріалами першої геральдичної конференції УГТ під назвою "Клейноди. Українська геральдика: минуле, сучасне, перспективи", вміщено кілька повідомлень про міські печатки Козацької держави. В розвідці "Печатка міста Варви"² О.Гірник подав докладний опис віднайдені ним печатки. В.Заруба в повідомленні "Гербові знаки на печатках документів архіву Іллі Новицького"³ вмістив побіжний опис київської міської печатки. Т.Дяченко в статті "Герби Лубен і життя міста в кінці XVI – XVIII ст."⁴ розглянула проблему розвитку міського герба Лубен, щоправда з деякими помилками. Ретроспективному огляду чернігівського міського герба присвячено розвідку "Стародавня печатка Чернігова" І.Ситого.⁵

Серед інших публікацій І.Ситого, в дослідженнях якого зосереджено значний обсяг відомої на сьогодні інформації з козацької сфрагістики,⁶ слід назвати статті присвячені

¹ Заруба В. Козацькі печатки // Національна символіка.- К., 1990.

² Гірник О. Печатка міста Варви // Клейноди.- Том I.- Київ – Львів, 1991.

³ Заруба В. Гербові знаки на печатках документів архіву Іллі Новицького // Клейноди.- Том I.- С.19-21.

⁴ Дяченко Т. Герби Лубен і життя міста в кінці XVI – XVIII ст. // Клейноди.- Том I.- С.16-19.

⁵ Ситий І. Стародавня печатка Чернігова // Клейноди.- Том I.- С.31-33.

⁶ Ситий І. Козацькі печатки Гетьманщини (середина XVII – XVIII ст.). За матеріалами Чернігівського історичного музею ім. В.В.Тарновського. Дисертація ... кандидата історичних наук.- К., 2002; Ситий І. Гетьманські універсали в колекції Чернігівського історичного музею ім. В.Тарновського // Сіверянський літопис.- 1998.- №1; Ситий І. З історії чернігівської сфрагістики // Тези доповідей п'ятої Всеукраїнської наукової конференції з історичного краєзнавства.- Кам'янець-Подільський, 1991; Ситий І. З церковної сфрагістики Лівобережної України // Знак.- 2003.- Ч.31.- С.3; Ситий І. З чернігівської сфрагістики // Знак.- 1994.- Ч.6.- С.2; Ситий І. Невідома печатка // Знак.- 1994.- Ч.7.- С.3; Ситий І. Печатка Семена Палія // Знак.- 1997.- Ч.13.- С.8; Ситий І. Печатка Чернігівського колегіуму // Знак.- 1998.- Ч.16.- С.5; Ситий І. Печатки вищих церковних інституцій і монастирів Східної України XVI – XVIII століть. Спроба опису // Записки Наукового товариства ім. Шевченка.- Праці Комісії спеціальних (допоміжних) історичних дисциплін.- Том ССXL.- Львів, 2000.- С.278-283; Ситий І. Печатки військових канцеляристів // Знак.- 2003.- Ч.29.- С.2-3; Ситий І. Печатки Київського Михайлівського Золотоверхого монастиря // Знак.- 2001.- Ч.25.- С.4; Ситий І. Печатки міських урядовців XVII – XVIII ст. (зі збірки Чернігівського історичного музею ім. Тарновського // Знак.- 1999.- Ч.19.- С.2-3; Ситий І. Печатки сотенної старшини, товаришів та канцеляристів // Спеціальні історичні дисципліни: питання теорії та методики. Збірка наукових праць.- Число 4.- Частина 1.- К., 2000.- С.214-260; Ситий І. Сфрагістичне законодавство Гетьманщини // Спеціальні історичні дисципліни: питання теорії та методики.

печаткам окремих міст: “Печатка Ічні 1687 року”,¹ “Печатка Ічні 1730 року”,² “Герб Чернігова”,³ “Герб Батурина”,⁴ “Печатка Коропа XVII – XVIII ст.”,⁵ “Герб міста Кролевця”,⁶ “Печатки Прилук XVII – XVIII ст.”,⁷ “Ніжинські печатки зі збірки Тарновського”.⁸ Узагальненням цих досліджень став каталог І.Ситого “Міські печатки Лівобережної України XVII – XVIII ст.”,⁹ в якому автор опублікував весь виявлений ним комплекс міських печаток Лівобережжя. Урядової сфрагістики Чернігівщини стосується стаття І.Ситого “Міські, полкові і сотенні печатки Чернігівщини”,¹⁰ в часописі “Знак” було вміщено його розвідку присвячену історії судових печаток Гетьманщини,¹¹ в “Тезах” п’ятої наукової геральдичної конференції – статтю “Сотенні печатки другої половини XVIII ст.”.¹² Значну кількість повідомлень І.Ситий присвятив державним печаткам – “Печатки Війська Запорізького Низового та печатка коша суддівського на документах XVIII ст. зі збірки Чернігівського історичного музею ім.Тарновського”,¹³ “Печатка Богдана Хмельницького”,¹⁴ “Печатка генерального військового суду”,¹⁵ “Невідомі печатки Івана Скоропадського та Кирила Розумовського”,¹⁶ “Україно-молдавська печатка”,¹⁷ “До історії гетьманської печатки”,¹⁸ “Клейноди останнього українського гетьмана”,¹⁹ “Гетьманські універсали й печатки у збірці Чернігівського історичного музею ім.В.В.Тарновського”.²⁰

Сотенній сфрагістиці Ніжинського полку була присвячена стаття О.Желіби “Полкові та сотенні печатки Ніжинського полку”,²¹ яку згодом було передруковано в “Сіверянському літописі” під назвою “Печатки Ніжинського козачого полку”.²² Інша стаття цього автора була вміщена в часописі “Знак” – “Печатка Носівської сотні 1769 року”.²³ В “Тезах” третьої

Збірка наукових праць.- Число 10.- Частина 1.- К., 2003.- С.222-236; Ситий І. Сфрагістичні дослідження Олександра Лазаревського // Знак.- 1995.- Ч.9.- С.3; Ситий І. Цехові значки та печатки Чернігівщини (за матеріалами Чернігівського історичного музею) // Міста та містечка в гербах, прапорах і печатках.- Львів, 2003.- С.251-256; та ін.

¹ Ситий І. Печатка Ічні 1687 року // Знак.- 1993.- Ч.1.- С.4.

² Ситий І. Печатка Ічні 1730 року // Знак.- 1994.- Ч.6.- С.10.

³ Ситий І. Герб Чернігова // Знак.- 1993.- Ч.3.- С.1-3.

⁴ Ситий І. Герб Батурина // Голос України.- 1993.- 30 березня.

⁵ Ситий І. Печатка Коропа XVII – XVIII ст. (за матеріалами Чернігівського історичного музею ім. Тарновського) // Третя наукова геральдична конференція.- Львів, 1993.- С.72-74.

⁶ Ситий І. Герб міста Кролевця // Знак.- 1994.- Ч.5.- С.8-9.

⁷ Ситий І. Печатки Прилук XVII – XVIII ст. (за матеріалами Чернігівського історичного музею ім. Тарновського) // Четверта наукова геральдична конференція.- Львів, 1994.- С.64-66.

⁸ Ситий І. Ніжинські печатки зі збірки Тарновського // Знак.- 1995.- Ч.10.- С.4.

⁹ Ситий І. Міські печатки Лівобережної України XVII – XVIII ст. зі збірки Чернігівського історичного музею ім. Тарновського.- Каталог.- Львів – Чернігів, 1995.

¹⁰ Ситий І. Міські, полкові та сотенні печатки Чернігівщини // Шоста наукова геральдична конференція.- Львів, 1997.- С.76-78.

¹¹ Ситий І. До історії судових печаток Гетьманщини // Знак.- 2002.- Ч.27.- С.2-4.

¹² Ситий І. Сотенні печатки другої половини XVIII ст. (за матеріалами Чернігівського історичного музею ім. Тарновського) // П’ята наукова геральдична конференція.- Львів, 1995.- С.62-64.

¹³ Ситий І. Печатки Війська Запорізького Низового та печатка коша суддівського на документах XVIII ст. Зі збірки Чернігівського історичного музею ім. Тарновського // Друга наукова геральдична конференція.- Львів, 1992.- С.69-71.

¹⁴ Ситий І. Печатка Богдана Хмельницького // Знак.- 1996.- Ч.11.- С.3.

¹⁵ Ситий І. Печатка генерального військового суду // Знак.- 1997.- Ч.14.- С.3.

¹⁶ Ситий І. Невідомі печатки Івана Скоропадського та Кирила Розумовського // Знак.- 1998.- Ч.15.- С.3.

¹⁷ Ситий І. Україно-молдавська печатка // Знак.- 1999.- Ч.18.- С.10; Ситий І. Україно-молдавська печатка // Сіверянський літопис.- 1999.- №3.

¹⁸ Ситий І. До історії гетьманської печатки // Знак.- 2001.- Ч.23.- С.4.

¹⁹ Ситий І. Клейноди останнього українського гетьмана // Знак.- 2001.- Ч.24.- С.8.

²⁰ Ситий І. Гетьманські універсали й печатки у збірці Чернігівського історичного музею ім.В.В.Тарновського // Пам’ятки України. Київ, 2001.- Ч.1-2.- С.148-154.

²¹ Желіба О. Полкові та сотенні печатки Ніжинського полку // Знак.- 1999.- Ч.18.

²² Желіба О. Печатки Ніжинського козачого полку // Сіверянський літопис.- 1999.- №2.

²³ Желіба О. Печатка Носівської сотні 1769 року // Знак.- 1998.- Ч.15.- С.3.

геральдичної конференції УГТ було подано статтю Р.Сасенко “Полкова печатка Кальміуської паланки”.¹ В збірнику “Спеціальні історичні дисципліни: питання теорії та методики” надруковано розвідку М.Дмитрієнко і Я.Іщенко “Становлення територіальної емблематики на Чернігівщині і дослідження зображення емблеми орла на прапорах, гербах, монетах та печатках регіону”,² в якій автори зробили спробу простежити еволюцію чернігівського герба.

Ніжинської міської геральдики стосувалося два повідомлення: “Історичний герб Ніжина”³ та “До історії гербів міста Ніжина”.⁴ Проблему витоків переяславської міської геральдики розглянуто в повідомленні О.Колибенка “До історії переяславської геральдики”.⁵ Аналогічне дослідження присвятила полтавському гербу З.Яненко – “Козацький герб Полтави”.⁶ Історію київського міського герба було висвітлено в окремому (другому) числі “Знаку” за 1993 р. Особливу увагу привертають повідомлення О.Кохана “Проект герба Києва”⁷ та А.Гречила “Міський герб Києва: становлення і перспектива”.⁸ Останньому з названих авторів належить ще цілий ряд статей, присвячених міським гербам,⁹ в тому числі й Лівобережжя XVII – XVIII ст., зокрема, Будищ¹⁰ та Баришівки.¹¹

Вагомим внеском у дослідження урядової сфрагістики Війська Запорозького стала ґрунтовна робота Н.Грабової “Печатки адміністративно-судових установ Лівобережної України XVIII ст.”.¹² Автор подала опис і світлини трьох державних, 13 полкових, близько 60 сотенних і 16 міських печаток. Значний обсяг інформації вміщеної в роботі, побудованої майже виключно на нововіднайдених архівних матеріалах, зумовив появу в роботі й деяких неточностей. Так, автор ідентифікувала печатку містечка Грунь як печатку відповідної сотні, неодноразово змішала поняття міського і земельного герба (Пирятин, Жовнин, Полтава, Переяслав, Стародуб, Мглин), і припустилася помилок в описі печаток Сенчанської сотні (забороло замість сокола), Вибельської сотні (метелик замість лілії) та ін. В таблиці замість печатки Городищівської сотні вміщено печатку міста Жовнина, замість печатки Київської губернської канцелярії (другий варіант) – третю видозміну печатки Миргородського полку. Але в цілому загальна вартість роботи не втрачає свого значення від названих вище неточностей.

Козацьке прапорництво,¹³ зокрема застосування на прапорах державного та земельних

¹ Сасенко Р. Полкова печатка Кальміуської паланки // Третя наукова геральдична конференція.- Львів, 1993.- С.68-69.

² Дмитрієнко М., Іщенко Я. Становлення територіальної емблематики на Чернігівщині: дослідження зображень емблеми орла на прапорах, гербах, монетах та печатках регіону // Спеціальні історичні дисципліни: питання теорії та методики. Збірка наукових праць.- К., 1997.- С.49-58.

³ Морозов О. Історичний герб Ніжина // Знак.- 1994.- Ч.5.- С.12.

⁴ Морозов О., Костенко І. До історії гербів міста Ніжина // Друга наукова геральдична конференція.- Львів, 1992.- С.47-49.

⁵ Колибенко О. До історії переяславської геральдики // Четверта наукова геральдична конференція.- Львів, 1994.- С.43-45.

⁶ Яненко З. Козацький герб Полтави // П'ята наукова геральдична конференція.- Львів, 1995.

⁷ Кохан О. Проект герба Києва // Знак.- 1993.- Ч.2.- С.3.

⁸ Гречило А. Міський герб Києва: становлення і перспектива // Знак.- 1993.- Ч.2.- С.6-7.

⁹ Гречило А. Генеза львівського міського герба // Галицька брама.- 1996.- №12.- С.14; Гречило А. До питання про виникнення гербів українських міст XIV – XVII ст. // Третя наукова геральдична конференція.- Львів, 1993.- С.30-31; Гречило А. Печатка Чернігова з середини XVII ст. // Знак.- 2003.- Ч.29.- С.4; Гречило А. Українське міське прапорництво: традиції, відродження, перспективи // Четверта наукова геральдична конференція.- Львів, 1994.- С.28-29; та ін.

¹⁰ Гречило А. Герб та хоругва Великих Будищ // Знак.- 1995.- Ч.10.- С.7.

¹¹ Гречило А. Герб і прапор Баришівки // Знак.- 1999.- Ч.19.- С.6.

¹² Грабова Н. Печатки адміністративно-судових установ Лівобережної України XVIII ст. // Записки Наукового товариства ім. Шевченка.- Праці історико-філософської секції.- Том ССХХІІ.- Львів, 1991.- С.270-291.

¹³ Апанович О. Збройні сили України першої половини XVIII ст.- К., 1969; Габор В. Морське знамено запорожців // Літопис червоної калини.- 1992.- Ч.10-12; Гісцова Л. Чи були блакитні і жовті прапори на Запоріжжі? // Архіви України. 1990.- №5; Гісцова Л. Якого кольору були запорозькі прапори // Літературна Україна.- 1990.- 19 травня; Іванов В. Прапори слобідських полків // Юбілейний збірник на пошану академіка Дмитра Йвановича Багалія з нагоди сімдесятої річниці життя та п'ятидесятих роковин наукової діяльності.- К.,

гербів Війська Запорозького, також не лишилося по-за увагою сучасних дослідників. Дане питання знайшло своє відображення в статтях Г.Ярової “Прапор сотні Лубенського полку”,¹ К.Гломозди та Д.Яневського “Історичні гербові відзнаки та прапорові барви України” та “Українська національна державна символіка: особливості історичної традиції”,² В.Стафійчука “Прапорництво у Гетьманщині”,³ “Роль Генеральної військової канцелярії у забезпеченні прапорами полків, сотень і окремих військових частин Гетьманщини”,⁴ А.Портнова “До питання козацької символіки”⁵ та ін.

Але найбільший обсяг інформації по козацькому прапорництву міститься в роботах Ю.Савчука “Українське міське прапорництво в історичній перспективі (нотатки з архівних та музейних студій)”,⁶ “Фрагмент студій над прапорами Стародубського полку XVIII ст.”,⁷ “К вопросу о знаменной реформе К.Разумовского 1755 – 1764 годов”,⁸ “З історії формування прапорових традицій Ніжинського полку (друга половина XVIII ст.)”,⁹ “Прапор Богдана Хмельницького з державної трофейної колекції Військового музею у Стокгольмі”,¹⁰ “Особисті речі Богдана Хмельницького у колекціях музеїв Європи”,¹¹ “Доля національної реліквії України: штрих до біографії прапора гетьмана Богдана Хмельницького”,¹² “Гетьманські клейноди та особисті речі Богдана Хмельницького у колекціях музеїв Європи”,¹³ “Клейноди гетьмана Богдана Хмельницького”¹⁴ та ін.¹⁵

1927; Ісаєвич Я. Бойові прапори козацького війська // Український історичний журнал.- 1963.- №1; Ісаєвич Я. Військові клейноди Війська Запорозького // Наука і суспільство.- 1965.- №10; Макаренко М. Запорозькі клейноди в Ермітажі. Хорогви // Україна.- Книга III.- К., 1924.

¹ Ярова Г. Прапор сотні Лубенського полку // Наука і культура. Україна.- Випуск XXIV.- К., 1990.

² Гломозда К., Яневський Д. Історичні гербові відзнаки та прапорові барви України // Український історичний журнал.- 1990.- №5; Гломозда К., Яневський Д. Історичні гербові відзнаки та прапорові барви України (Українська національна символіка: походження, традиції, доля) // Минуле України: відновлені сторінки.- К., 1991; Гломозда К., Яневський Д. Українська національна державна символіка: особливості історичної традиції // Філософська і соціологічна думка.- 1990.- №1.- №2.

³ Стафійчук В. Прапорництво у Гетьманщині // Наукові записки. Збірник праць молодих вчених та аспірантів.- Том II.- К., 1997.- С.99-122.

⁴ Стафійчук В. Роль Генеральної військової канцелярії у забезпеченні прапорами полків, сотень і окремих військових частин Гетьманщини // Знак.- 1997.- Ч.13.- С.6-7.

⁵ Портнов А. До питання козацької символіки // Знак.- 1998.- Ч.15.

⁶ Савчук Ю. Українське міське прапорництво в історичній перспективі (нотатки з архівних та музейних студій) // Спеціальні історичні дисципліни: питання теорії та методики. Збірка наукових праць.- Число 4.- Частина 1.- К., 2000.- С.261-299.

⁷ Савчук Ю. Фрагмент студій над прапорами Стародубського полку XVIII ст. // Спеціальні історичні дисципліни: питання теорії та методики. Збірка наукових праць.- Число 8-9.- Частина 1.- К., 2002.- С.366-379.

⁸ Савчук Ю. К вопросу о знаменной реформе К.Разумовского 1755 – 1764 годов // Восьмая Всероссийская нумизматическая конференция: Тезисы докладов и сообщений.- М., 2000.- С.217-219.

⁹ Савчук Ю. З історії формування прапорових традицій Ніжинського полку (друга половина XVIII ст.) // Спеціальні історичні дисципліни: питання теорії та методики. Збірка наукових праць.- Число 11.- Частина 1.- К., 2004.- С.54-98.

¹⁰ Савчук Ю., Турек Є. Прапор Богдана Хмельницького з державної трофейної колекції Військового музею у Стокгольмі // Українська козацька держава: витоки та шляхи історичного розвитку.- Випуск VII.- К., 2000.- С.312-324.

¹¹ Савчук Ю. Особисті речі Богдана Хмельницького у колекціях музеїв Європи // Україна в Центрально-Східній Європі. Студії з історії XI – XVIII століть.- К., 2000.- С.293-313.

¹² Савчук Ю. Доля національної реліквії України: штрих до біографії прапора гетьмана Богдана Хмельницького // Історія в школах України.- 2002.- №3.- С.18-20.

¹³ Савчук Ю. Гетьманські клейноди та особисті речі Богдана Хмельницького у колекціях музеїв Європи // Історія в школах України.- 2003.- №1.- С.41-44.

¹⁴ Савчук Ю. Гетьманські клейноди та особисті речі Богдана Хмельницького у колекціях музеїв Європи (пошук, знахідки, атрибуція).- К., 2006.- 96 с.

¹⁵ Савчук Ю. Ось, Києве, герб твій ... Київський герб як дзеркало еволюції міського самоврядування // Політика і культура.- 1999.- Ч.8.- С.20-23; Савчук Ю., Турек Є. Під яким прапором розпочав національно-визвольну боротьбу гетьман Богдан Хмельницький? (Гетьманський прапор у Стокгольмі) // Український форум.- 1998.- Ч.7.- С.1-2.- 1999.- Ч.3-4.- С.5.

З новітніх досліджень, які стосувалися проблеми козацького світогляду,¹ на окрему увагу заслуговує стаття О.Галенка “Лук та рушниця в лицарській символіці українського козацтва: парадокси козацької ідеології і проблема східного впливу”, що опублікована в часописі “*Mediaevalia Ucrainica. Ментальність та історія ідей*”,² і яка є першою науковою спробою дати загальну характеристику козацькій символіці, зокрема, широко використовуваним в козацькій геральдиці символам вогнепальної та холодної зброї.

Якщо говорити про загальні положення висловлені автором, то їм важко відмовити в слушності. Так, не може викликати заперечень твердження про наявність певних східних мотивів в козацькій символіці. Культурний взаємовплив і тривале мілітарне протистояння з Кримом і Туреччиною мусили, очевидно, зумовити певні запозичення. Інша річ оцінка масштабів цих запозичень.

Цілком доцільною є також постановка проблеми: чим же є Схід для України.³ В світлі наведених автором даних про появу саме на теренах України перших кочових спільнот, а також багатьох явищ, які тепер сприймаються як специфічно східні, логічним був би висновок про те, що значна частина “східного” в українській культурі, і зокрема символіці, є насправді питоמו українським. Автор натомість таких висновків, принаймні щодо теми свого дослідження, не робить.

Слід відзначити, що для української історіографії взагалі стало модним ставити питання про коріння того чи іншого явища української (руської) історії лише в площині запозичення: зі Сходу чи Заходу. Іноді складається враження, що на теренах України взагалі не могло з’явитися, щось саме по собі. Скажімо, О.Галенко пише: “Ймовірним східним запозиченням, на думку частини дослідників, є низка козацько-шляхетських геральдичних фігур, що виростили з тамгових знаків кочових народів Євразійського Степу”.⁴

Насправді ж козацька і “шляхетська” (мається на увазі, очевидно, середньовічна руська родова геральдика XIV – XVI ст.) геральдичні системи відрізнялися одна від одної настільки суттєво, що говорити про них як щось одне ціле є більш ніж невиправданим. Для козацької геральдики тамго- чи букво-подібні фігури є малохарактерними. В разі ж з середньовічною руською геральдикою, походження її знакових фігур від східних тамг є більш ніж сумнівним.

Подібний висновок підтверджується навіть побіжним співставленням тамг кочових тюрко- та ірано-мовних народів⁵ з руськими родовими гербами доби середньовіччя.⁶

¹ Балущок В. Обряди ініціації українців та давніх слов’ян.- Львів – Нью-Йорк, 1998; Галенко О. Лук та рушниця в лицарській символіці українського козацтва: до питання про східно-західні впливи на Україні в XVI – XVII ст. // Національний університет Києво-Могилянська академія. Наукові записки.- Том III: Історія.- К., 1998.- С.49-66; Фігурний Ю. Історичні витоки українського лицарства.- К., 2004; та ін.

² Галенко О. Лук та рушниця в лицарській символіці українського козацтва: парадокси козацької ідеології і проблема східного впливу // *Mediaevalia Ucrainica. Ментальність та історія ідей*.- Том V.- К., 1998.- С.93-110.

³ Там же.- С.99.

⁴ Там же.- С.95.

⁵ Драчук В. Основные геральдические системы на территории СССР.- Киев, 1981; Яценко С. Аланы и аорсы в Северном Причерноморье в период готского вторжения: анализ тамг аристократического некрополя Пантикапея второй половины III в. н.э. // Древнее Причерноморье.- Одесса, 1994; Яценко С. Знаки-тамги ираноязычных народов древности и раннего средневековья.- М., 2001; Бушаков В. Розвідка з етимології термінів “тавро” і “тамга” // Третя наукова геральдична конференція.- Львів, 1993.- С.17-19; Бушаков В. Генезис і семантика тамг іраномовних народів євразійських степів // Четверта наукова геральдична конференція.- Львів, 1994.- С.17-20; Бушаков В. Відтамгові родоплеменні імена тюркських народів // П’ята наукова геральдична конференція.- Львів, 1995.- С.12-15; Бушаков В. Ймовірна семантика тамг ханів Золотої Орди // Знак.- 2004.- Ч.33.- С.3; Бушаков В. Міфологічний сюжет на половецькій статуй в Асканії-Нова // Знак.- 2000.- Ч.22.- С.2-3; Бушаков В. Тюркські родоплеменні тамги у міській та сільській геральдиці // Знак.- 2003.- Ч.31.- С.5; Курбанов Г. Бухарские печати XVII – начала XX веков.- Ташкент, 1987; Акчокраклы О. Татарские тамги в Крыму.- Симферополь, 1926; Лебедев В. Символика и язык монет Крыма золотоордынского периода // Нумизматические исследования по истории Юго-Восточной Европы.- Кишинев, 1990.

⁶ Paprocki V. Panosza, to jest herby znakovitych familij Wojewodstw ruskiego i podolskiego, z zalaczeniem wierszy na kazdy herb.- Kraków, 1575; Paprocki V. Gniazdo cnoty skąd herby rycerstwa sławnego Królestwa Polskiego, Wielkiego

Наявність же незначної кількості співпадінь (імовірно випадкових, оскільки стосуються найпростіших конструкцій) в накресленні окремих знаків не дає підстав говорити про походження однієї знакової системи від іншої. Щоправда цілий ряд середньовічних руських гербів прямо походить від степових тамг, але пов'язано це з включенням до складу руської шляхти, особливо київської та брацлавської,¹ певної кількості тюркських або тюркізованих родів.

Слід сказати, що використання знакових систем було характерне практично для всіх народів, як на Сході, так і на Заході, але тільки на Русі догеральдичну знакову систему було покладено в основу місцевої геральдики. На Сході геральдики як такої не було, а на Заході окремі догеральдичні знаки хоч і використовувалися в гербах західно-європейського рицарства становили собою лише незначну частину тамтешньої геральдики. Західно-європейська геральдика виросла в цілому на іншому ґрунті, як це пізніше відбулося і з козацькою геральдикою.

Остання за своїм змістовим наповненням є доволі одноцільною знаковою системою, домінування в якій належить мілітарній символіці. Це насамперед зображення зброї, серця, хреста, півмісяця та зірок. Розглядаючи ці групи символів неважко помітити, що зображення лука поступається частотою використання іншим сюжетам козацької геральдики, що ставить під сумнів твердження О.Галенка про те що “чи не найпопулярнішими фігурами української геральдики ... є зображення лука й стріл”.²

Аналогічно мало обґрунтованим є й твердження, що “лук служив за головний символ козацької доблесті та лицарства – як і в османців. Отже, джерелом запозичення цього символу в лицарській козацькій ідеології була, швидше за все, Османська імперія”.³ По-перше – впадає у вічі та обставина, що на державних гербах Запоріжжя і Гетьманщини (Війська Запорозького) бачимо зображення козака озброєного не луком, як “головним символом козацької доблесті та лицарства”, а рушницею та шаблею.

Єдиний випадок використання на печатці Війська Запорозького зображення лука зі стрілами пов'язаний з обранням на гетьманство Петра Суховієнка, яке відбулося за прямого втручання кримського хана, що і надав дублікат власної печатки своєму ставленику. Тож в даному разі зображення лука є ні чим іншим як зразком політичної символіки, і не пов'язане спеціально з “лицарською козацькою ідеологією”. Як, принагідно з цим, не згадати про сфрагістично-геральдичний дотеп (за влучним висловом В.Прокоповича)⁴ дорошенківських козаків, які хвалилися поламати ханські лук і стріли своїми старожитними мушкетами (натяк на складову частину державного герба Війська Запорозького – рушницю), що прямо заперечує всі конструкції О.Галенка пов'язані з символікою лука в козацькій геральдиці.

По-друге – наявний в нашому розпорядженні геральдичний матеріал вказує на те, що зображення лука широко використовувалося в руській геральдиці задовго до появи власне козацьких гербів. Так, міста Берестя і Київ користувалися зображенням лука на своїх гербах

Księstwa Litewskiego, Ruskiego y inszych panstw początek swoy maia.- Kraków, 1578; Paprocki B. Herby rycerstwa Polskiego.- Kraków, 1584; Okolski S. Orbis Polonus.- Tomus I – III.- Cracoviae, 1641 – 1645; Niesiecki K. Korona Polska.- Tom I – IV.- Lwów, 1728 – 1743; Ostrowski J. Księga herbowa rodów polskich.- Cześć I – II.- Warszawa, 1898; Piekosiński F. Goście polscy na soborze konstancyjskim // Rozprawy i Sprawozdania Krakowskiej Akademii Umiejętności.- Wydział Historyczno-filozoficzny.- Tom XXXVII.- Kraków, 1899; Piekosiński F. Heraldika polska wieków średnich.- Kraków, 1899; Piekosiński F. O źródłach heraldyki ruskiej // Polska Akademia Umiejętności. Wydział Historyczno-filologiczny.- Serya II.- Tom XIII.- Kraków, 1899.- С.185-204; Piekosiński F. Jana Zamojskiego notaty heraldyczno-sfragistyczne // Studya, rozprawy i materiały z dziedziny historii polskiej i prawa polskiego.- Tom VII.- Kraków, 1907; Darowski A. Znaki pieczętny ruskie. Noty heraldyczne.- Paryz, 1862; Однороженко О. Князівські печатки Волині XV – XVII століть // Збірник Харківського історико-філологічного товариства.- Нова серія.- Том X.- Харків, 2004.- С.289-306.

¹ Яковенко Н. Українська шляхта з кінця XIV до середини XVII ст. (Волинь і Центральна Україна).- К., 1993.

² Галенко О. Лук та рушниця.- С.98.

³ Там же.- С.106.

⁴ Прокопович В. Сфрагістичні етюди.- С.91.

від кінця XIV – XV ст.¹ А поширені в руській родовій геральдиці сюжети зі стрілою, зірками, півмісяцем або луком (пізніше зведені до герба Драго-Сас)² сягають своїм походженням щонайменше кінця XIV ст. Очевидно, що говорити про османський вплив на руську геральдику XIV – XV ст. абсолютно не випадає.

Щодо символіки рушниці автор не робить таких беззастережних висновків, як в разі з джерелами символіки лука, але і в даному разі не обійшлося без відвертих непорозумінь: “Втім, у зв’язку з недослідженістю витоків козацької геральдики залишається неясним, чи не пов’язується відома печатка Війська Запорізького – козак з мушкетом – із геральдичним колом Трансільванії, батьківщини короля Стефана Баторія, теж достатньо щільно поєднаної з османською традицією”.³

Знову бачимо традиційно невірну прив’язку факту появи герба Війська Запорозького Низового до реформи Стефана Баторія (про це докладніше див.: Розділ I). З іншого боку не зрозуміло яким чином “геральдичне коло Трансільванії” поєднане “з османською традицією”, якщо семигородська (ширше – угорська) геральдика зформувалася в XIII – XV ст., задовго до того як “османська традиція” (геральдична (!) чи якась інша ?) могла реально вплинути на неї.⁴

Підсумовуючи все вищесказане необхідно сказати, що загалом автору не можна відмовити в слушності багатьох тверджень. А окреслена автором проблема про взаємодію України (Русі) і Сходу в світоглядно-ідеологічній площині заслуговує на найпильнішу увагу і подальшу розробку. Але адекватну оцінку цим контактам можна буде дати лише за умови відходу від традиційного підходу розглядати те чи інше явище в руській історії чи культурі як результат виключно зовнішнього впливу (західного чи східного).

1996 р. відзначено появою перших узагальнюючих робіт з української міської геральдики: дисертації А.Гречила “Українська міська геральдика: тенденції розвитку”⁵ (яка, згодом, стала основою монографії “Українська міська геральдика”)⁶ та роботи В.Панченка “Гербівник міст України”.⁷

Робота А.Гречила написана з використанням великої кількості джерел, значну частину яких вперше введено до наукового обігу, але козацькому періоду розвитку міської геральдики в монографії (як і в дисертації) присвячено лише кілька сторінок.⁸ На відміну від інших періодів, козацької доби автор торкнувся лише побіжно. Він відзначив тяглість традиції міського самоврядування на звільнених від річпосполитської влади територіях і намагання міст зберегти свій привілейований статус в боротьбі з козацькою старшиною. В зв’язку з цим докладно розглянуто перезатвердження царем Олексієм Михайловичем привілеїв міста Переяслава, в яких, зокрема, йшла мова про герб міста.

Крім того, автор подав побіжний опис печаток деяких міст Лівобережжя козацької доби, а наприкінці екскурсу зробив спробу встановити ступінь і характер взаємовпливу міської та земельної геральдики Війська Запорозького, відзначивши подібність в зображеннях гербів окремих сотень з гербами відповідних сотенних осередків. Незважаючи на значний рівень взаємовпливу між названими комплексами гербів, автор робить цілком правомірний висновок, що “при цьому не слід ототожнювати міські герби з сотенними та

¹ Антипович К. Київська міська печатка // Юбілейний збірник на пошану академіка Дмитра Йвановича Багалія з нагоди сімдесятої річниці життя та п’ятидесятих роковин наукової діяльності.- К., 1927.- С.825-835; Цітоў А. Гарадская геральдыка Беларусі.- Мінск, 1989; Цітоў А. Пячаткі старажытнай Беларусі.- Мінск, 1993.

² Piekosiński F. Heraldika polska wieków średnich.- Kraków, 1899.- С.141-142; Wyrstek L. Ród Dragów-Sasów na Węgrzech i Rusi Halickiej.- Kraków, 1932.

³ Галенко О. Лук та рушниця.- С.110.

⁴ Várczay O. Heraldika késikönyve.- Budapest, 1897; Vrtel’ L. Osem storočí slovenskej heraldiky.- Bratislava, 1999.

⁵ Гречило А. Українська міська геральдика: тенденції розвитку. Дисертація ... кандидата історичних наук.- К., 1996.

⁶ Гречило А. Українська міська геральдика.- К., 1998.

⁷ Панченко В. Гербівник міст України.- Київ – Нью-Йорк, 1996.

⁸ Гречило А. Українська міська геральдика.- С.54-58.

полковими емблемами, оскільки вони відрізнялися за функціональним призначенням і багато матеріалів підтверджують одночасне використання відмінних символів на цих знаках”.¹

Що стосується книги В.Панченка,² то її докладний аналіз ми вмістили в одній з наших попередніх робіт,³ відзначивши її вкрай низький науковий рівень та виключно компілятивний характер. Аналогічною науковою безпорадністю відзначаються і наступні роботи В.Панченка – дисертація “Міська та містечкова геральдика Лівобережної України доби Гетьманщини”⁴ та черговий компілятивний гербовник “Міські та містечкові герби України”.⁵

Підсумком студій над українською (руською) міською геральдикою на теперішній час можна вважати колективну роботу А.Гречила, Ю.Савчука та І.Сварника “Герби міст України (XIV – перша половина XX ст.)”,⁶ яка є вагомим внеском в процес розвитку сучасних геральдичних досліджень в цілому. В роботі вміщено значний за обсягом джерельний матеріал (в тому числі й з козацької доби), що дозволяє скласти цілісне уявлення про еволюцію руської міської геральдики починаючи від XIV ст.

Якщо оцінювати загалом історіографічну спадщину присвячену територіальній геральдиці козацької доби, і зокрема урядовій сфрагістиці, як головному джерельному комплексу для вивчення козацьких гербів, то маємо відзначити, що дана ділянка є однією з найбільш розроблених у вітчизняній геральдиці та сфрагістиці. Але сказати, що дотеперішня література подає вичерпні відомості з даної теми також не можна. Так, на сьогодні опублікованими є 229 печаток центральних та місцевих урядів, з яких лише в 145 випадках маємо справу з публікацією зображень відповідних печаток (в основному, державних та полкових установ, а також великих міст). В усіх інших випадках автори обмежувалися лише більш-менш повними описами, або навіть самими лише згадками про ту чи іншу печатку. Ще гірше виглядає ситуація з опрацюванням інших (несфрагістичних) джерельних комплексів.

Геральдична інформація, з огляду на надзвичайно широке коло практичного застосування геральдичного матеріалу, була відображена на найрізноманітніших, як за походженням, так і за способом подачі даної інформації, пам’ятках, які складають дві великі групи джерел: образотворчі та писемні джерела.⁷ До першої з названих груп відносяться зображення гербів на мініатюрах, в рукописах, грамотах та привілеях, на мапах, а також в друкованих виданнях. Зображення гербів зустрічаємо на монетах, почесних відзнаках, медалях, печатках, знаках посадових осіб, гравюрах та картинах.⁸ Частим є використання гербів в якості оздоблення різноманітних споруд – храмів, міських ратуш, замкових воріт, палаців, урядових і житлових будинків, надмогильних плит, прикордонних знаків.

Крім того, гербами прикрашали дзвони, прапори та корогви, одяг, зброю, декоративні вироби, посуд, килими, скрині та інші побутові предмети. До групи писемних джерел відносяться описи та згадки про герби в гербових привілеях, геральдичних трактатах, хроніках, літописах, родоводних книгах, законодавчих збірниках, судових записках та постановках, офіційному законодавстві, історичних та художніх творах (поєми, епічні твори, панегірики та ін.). Проміжну ланку між образотворчими та писемними джерелами становлять гербовники – рукописи з зображенням гербів і більш чи менш повною писемною інформацією.⁹

¹ Там же.- С.58.

² Панченко В. Гербовник міст України.- Київ – Нью-Йорк, 1996.

³ Однороженко О. Українські державні, земельні та міські печатки козацької доби (кінець XVI – XVIII ст.).- Харків, 2003.- С.14-21.

⁴ Панченко В. Міська та містечкова геральдика Лівобережної України. Автореферат дисертації кандидата історичних наук.- К., 1999.

⁵ Панченко В. Міські та містечкові герби України.- К., 2000.

⁶ Гречило А., Савчук Ю., Сварник І. Герби міст України (XIV – перша половина XX ст.).- К., 2001.

⁷ Черных А. Геральдика // Введение в специальные исторические дисциплины.- М., 1990.- С.51.

⁸ Там же.- С.52.

⁹ Там же.- С.53.

Всі названі види геральдичних джерел більш-менш повно представлені в європейській геральдичній традиції, не створюючи дисбалансу між окремими групами. Специфіка джерельної бази вивчення козацької геральдики полягає в тому, що абсолютна більшість гербів козацької доби відома нам за відповідними сфрагістичними пам'ятками. Інші види джерел або повністю відсутні в нашому розпорядженні або представлені лише спорадично. Так, в разі з відомими нам писемними джерелами ми маємо справу, в основному, з урядовим листуванням та офіційними постановами центральних і місцевих органів влади Війська Запорозького, які стосувалися регламентації порядку використання державного та земельних гербів на бойових знаменах козацького війська або практики використання козацьких прапорів.¹

З інших писемних джерел, які стосуються нашої теми, можемо назвати згадки та описи окремих гербів в літописах,² офіційних постановах імперського уряду,³ історично-топографічних творах,⁴ записках мандрівників⁵ та ін. Зображення деяких територіальних гербів козацької доби ми можемо зустріти на прапорах,⁶ мапах,⁷ картинах і гравюрах,⁸ в рукописних творах.⁹ Але, як вже зазначалося вище, абсолютну більшість відомостей про козацьку територіальну геральдику, ми здобуваємо при ознайомленні зі сфрагістичними пам'ятками даного періоду.

Основний масив козацьких урядових печаток, з зображенням на них територіальних гербів, вдалося виявити в фондах Центрального державного історичного архіву України у місті Києві (далі – ЦДІАК). Серед фондів, в яких зберігаються документи центральних органів влади Війська Запорозького, найбільше сфрагістичних пам'яток і документів знайдено в фонді 51: Генеральна військова канцелярія, 1501: Похідна генеральна військова

¹ Гречило А. Українська міська геральдика.- К., 1998; Савчук Ю. Українське міське прапорництво в історичній перспективі (нотатки з архівних та музейних студій) // Спеціальні історичні дисципліни: питання теорії та методики. Збірка наукових праць.- Число 4.- Частина 1.- К., 2000.- С.261-299; Стафійчук В. Роль Генеральної військової канцелярії у забезпеченні прапорами полків, сотень і окремих військових частин Гетьманщини // Знак.- 1997.- Ч.13.- С.6-7.

² *Дѣйствія презѣльной и отъ начала поляковъ кровавой небывалой врани Богдана Хмѣлицкого, гетмана запорожского, съ поляки ... въ градѣ Гадячѣ, трудомъ Григорія Гравянки собранная ... Рокѣ 1710.- Кіевъ, 1854*; Краткое описание Малороссіи // Летопись Самовидца.- Киев, 1878; Летописец, или описание знатнейшихъ действий и случаев // Сборник летописей, относящихся к истории Южной и Западной Руси.- Киев, 1888.

³ Каменцева Е. Две украинские печати XVIII века из собрания ГИМ // Нумизматика и сфрагистика.- Выпуск I.- Киев, 1963; О перемене прежней запорожской печати // Гербовед.- 1914.- №5; “О учинении в слободские полки и регулярные роты на знамена гербов” // Гербовед.- 1914.- №6-7.

⁴ Описи Київського намісництва 70 – 80 років XVIII ст.- К., 1989; Описи Лівобережної України XVIII – початку XIX ст.- К., 1997; Описи Новгород-Сіверського намісництва (1779 – 1781 років).- К., 1931; Описи Харківського намісництва кінця XVIII ст.- К., 1991; Шафонский А. Черниговского наместничества топографическое описание с кратким географическим и историческим описанием Малой России, из частей коей оное наместничество составлено.- Киев, 1851.

⁵ Крман Д. Подорожній щоденник (Itinerarium 1708 – 1709).- К., 1999.

⁶ Савчук Ю. З історії формування прапорових традицій Ніжинського полку (друга половина XVIII ст.) // Спеціальні історичні дисципліни: питання теорії та методики. Збірка наукових праць.- Число 11.- Частина 1.- К., 2004.- С.54-98; Савчук Ю. К вопросу о знаменной реформе К.Разумовского 1755 – 1764 годов // Восьмая Всероссийская нумизматическая конференция: Тезисы докладов и сообщений.- М., 2000.- С.217-219; Савчук Ю. Українське міське прапорництво в історичній перспективі (нотатки з архівних та музейних студій) // Спеціальні історичні дисципліни: питання теорії та методики. Збірка наукових праць.- Число 4.- Частина 1.- К., 2000.- С.261-299; Савчук Ю. Фрагмент студій над прапорами Стародубського полку XVIII ст. // Спеціальні історичні дисципліни: питання теорії та методики. Збірка наукових праць.- Число 8 – 9.- Частина 1.- К., 2002.- С.366-379; Стафійчук В. Прапорництво у Гетьманщині // Наукові записки. Збірник праць молодих вчених та аспірантів.- Том II.- К., 1997.- С.99-122; Стафійчук В. Роль Генеральної військової канцелярії у забезпеченні прапорами полків, сотень і окремих військових частин Гетьманщини // Знак.- 1997.- Ч.13.- С.6-7; Ярова Г. Прапор сотні Лубенського полку // Наука і культура. Україна.- Випуск XXIV.- К., 1990.

⁷ Шафонский А. Черниговского наместничества топографическое описание.- Киев, 1851.

⁸ Грушевський М. Ілюстрована історія України.- К., 1992.

⁹ *Дѣйствія презѣльной и отъ начала поляковъ кровавой небывалой врани.- Кіевъ, 1854.*

канцелярія, а також у фонді 59: Київська губерньська канцелярія. Дещо менше сфрагістичних джерел виявлено в документах фонду 763: Канцелярія малоросійського генерал-губернатора. Крім названих фондів автором опрацьовано значну кількість справ у фондах 229: Архів Коша Нової Запорозької Січи, 53: Перша Малоросійська колегія, 54: Друга Малоросійська колегія, 55: Канцелярія міністерського правління, 56: Генеральний військовий суд, 269: Канцелярія гетьмана Кирила Розумовського.

Середню ланку в адміністративному управлінні Війська Запорозького і Слобідської України займали полкові канцелярії. Діловодство цих органів влади представлені в ЦДІАК по окремих полках доволі нерівномірно, що вплинуло і на наявність в окремих фондах, в яких зібрано документацію відповідних полкових канцелярій, сфрагістичних джерел. Так у фондах 108: Чернігівська полкова канцелярія і 98: Лубенська полкова канцелярія, які містять в собі значну кількість справ, доволі значним є і обсяг виявлених відбитків печаток. Інші полкові канцелярії, фонди яких зосереджують в собі не більше двох сотень справ, дають значно менше сфрагістичних пам'яток, число яких не перевищує по окремих фондах кількох десятків. До числа таких фондів належать: фонд 63: Київська, 102: Миргородська, 75: Ніжинська, 83: Переяславська, 94: Полтавська, 80: Стародубська полкові канцелярії.

Зовсім незначне число документів зберігається у фондах Гадяцької (фонд 72) і Прилуцької (фонд 96) полкових канцелярій, відповідно зовсім незначною є і кількість печаток виявлених при документах цих фондів. Кілька відбитків печаток виявлено також у справах фондів 2218: Корсунська полкова канцелярія, 380: Сумська, 1721: Охтирська, 1722: Ізюмська, 1723: Острогозька, 1725: Харківська полкові канцелярії.

Доволі значну кількість сфрагістичних джерел виявлено при опрацюванні фонду 64: Сотенні канцелярії, в якому зібрано значну кількість документів, що стосувалися справочинства нижчої ланки управління Війська Запорозького – сотенних канцелярій. Певна кількість державних, полкових, сотенних та міських печаток наявна в документах фондів міського самоврядування – 62: Київський міський магістрат, 208: Стародубський магістрат, 789: Мглинський магістрат, 1468: Ніжинська ратуша, 1523: Глухівська ратуша, 1526: Грунська ратуша, 1673: Чернігівський магістрат, 1764: Варвинська ратуша, 1767: Кролевецька ратуша та ін. Певну кількість печаток знайдено у фондах 220: Колекція документів Київської археографічної комісії, і 221: Колекція документів “Нова серія” та ін.

Значну кількість печаток було виявлено під час опрацювання фондів Інституту рукописів Національної бібліотеки України Національної академії наук України ім. Вернадського. Це, зокрема, фонди – 1: Літературні матеріали (збірка Лазаревського), 2: Історичні матеріали, 5: Колекція рукописів Одеського товариства історії та старожитностей, 8: Колекція рукописів Київського університету святого Володимира, 12: фонд Модзалевського, 14: Колекція історичних документів Інституту рукописів, 24: Колекція рукописів Уманського краєзнавчого музею, 28: Колекція рукописів Всеукраїнського історичного музею, 60: фонд Владимирського-Буданова, 61: фонд Кістяківського, 160: Зібрання рукописних книг бібліотеки Київської духовної академії, 301: Колекція рукописів Церковно-археологічного музею Київської духовної академії та ін.

Деякі відомості з поля урядової сфрагістики козацької доби принесли пошуки у фондах Архіву міста Києва, хоча більшість віднайденої інформації стосувалася лише київської міської сфрагістики. Певна кількість відбитків козацьких урядових печаток знаходиться при документах, що зберігаються в Секторі фотодокументальних матеріалів Національного музею історії України та фондах Державного архіву Чернігівської області, зокрема, у – 133: Чернігівське губерньське дворянське депутатське зібрання та 674: Колекція документів Чернігівської губерньської вченої архівної комісії

Цілий ряд козацьких печаток, в тому числі й більшість відбитків найдавніших державних печаток Запоріжжя, було виявлено в краківських та варшавських архівосховищах, зокрема в Archiwum Państwowe w Krakowie (Archiwum Książąt Sanguszków w Sławucie, Zbiór Rusieckich, Dokumenty papierowe), Archiwum Głównem Akt Dawnych w Warszawie

(Archiwum Radziwiłłów, Archiwum Zamoyskich, Archiwum Koronne Warszawskie, Zbiór dokumentów papierowych), Bibliotece Książąt Czartoryskich w Krakowie (Zbiór rękopisów), Muzeum Narodowym w Krakowie (Zbiór rękopisów) та ін.

* * *

Козацький устрій, що одержав початок свого розвитку на Запоріжжі в XVI ст., в подальші часи розповсюдився на теренах інших руських земель, ставши основою для цілого ряду державно-політичних утворень, таких як: Військо Запорозьке Низове (Запоріжжя), Військо Запорозьке (Гетьманщина), Слобідські полки (Слобідська Україна). Ці козацькі регіони так ніколи і не стали єдиним державним організмом, що в значній мірі зумовило своєрідність процесів герботворення на їхніх терених. При всій спорідненості руської геральдичної традиції на козацьких землях, кожне з названих вище утворень мало власну геральдичну систему з певними своєрідними рисами та характерними особливостями.

Саме виходячи з цієї обставини обрано структуру даної роботи, в якій окремі розділи зформовано, як за типологічним (державна, земельна та міська геральдика), так і за територіальним принципами. Кожний окремий розділ, таким чином, являє собою окреме дослідження певного геральдичного комплексу одного з трьох руських (українських) державно-політичних організацій козацької доби.

У кожній главі значну увагу приділено аналізу сфрагістичного матеріалу. За умови, що головним предметом нашого дослідження є територіальна геральдика козацької доби ми в жодному разі не могли оминати розгляду сфрагістичних джерел даного геральдичного комплексу, оскільки саме пам'ятки сфрагістики становлять переважну більшість відомого нам джерельного матеріалу. Вексилологічні, образотворчі та письмові джерела в порівнянні зі сфрагістичними становлять лише незначну частку джерельної бази дослідження козацької територіальної геральдики, тому вони розглядаються в нашій роботі лише принагідно, коли мова йде про ту чи іншу конкретну пам'ятку.

Специфіка геральдичного дослідження в порівнянні з деякими іншими студіями над історичною тематикою полягає в тому, що воно має справу з пам'ятками, число яких є доволі обмеженим. В нашому розпорядженні перебуває певне число конкретних пам'яток (печаток, прапорів, описів гербів та ін.), а дослідження ґрунтується не на типових прикладах, а на аналізі всіх цих наявних пам'яток. З огляду на це, видається доцільним створення повного зведення відомого нам на сьогодні геральдичного матеріалу.

У додатку I нашої роботи ми подаємо зведення всіх відомих нам на сьогодні територіальних гербів козацької доби, з їх описами, зазначенням типу джерела на якому вміщено зображення певного герба (в разі коли маємо справу з зображенням герба на відповідній печатці, подаємо опис останньої з дотриманням прийнятої в сфрагістичних дослідженнях схеми: приналежність та датування, опис зображення, форма, розмір, зміст довколового напису¹ та ін.), посиланнями на виявлені джерела (фонд, опис, справу, аркуш, при якому знайдено відбиток печатки або малюнок чи опис герба) та літературу, якщо опис або зображення тієї чи іншої печатки або герба зустрічалися в попередніх публікаціях інших дослідників. При посиланні на публікації використовувалися скорочення, розшифрування яких подано в кінці додатку за алфавітом.

Всі наявні герби згруповано за типологічним (державні, земельні та міські герби) та територіальним (окремо розміщено комплекси гербів Запоріжжя, Гетьманщини, Слобідської України) принципами, і розміщено в середині окремих груп за абетковим порядком. Практичне значення подібного зведення для нашої роботи полягає в тому, що при розгляді

¹ В описах печаток подаємо написання літер в спрощеному вигляді, тобто без врахування їх палеографічних особливостей, як то дзеркальне, перевернуте чи лігатурне накреслення. Не беремо до уваги також інші суто палеографічні особливості (як то навскісне чи пряме накреслення перемичок і перекладин, похиле чи пряме написання щогол, кутасте чи округле накреслення літер, вихід літер за межі рядка та ін.), адекватне відтворення яких подаємо в прописах відповідних печаток. В свою чергу опис має на меті адекватно відтворити зміст зображеного в полі печатки герба і довколового напису.

того чи іншого геральдичного комплексу або сфрагістичного матеріалу перед нами постійно виникає необхідність робити посилки на певний герб, або сфрагістичну пам'ятку, які без наявності зведення доводилося б щоразу описувати заново в повному обсязі.

В нашому випадку ми щоразу робимо посилання на відповідний герб (печатку) в зведенні, не подаючи зайвої в такому разі інформації. Це, зокрема, значно зменшує обсяг роботи і дозволяє зосередитися не на технічних описах певних пам'яток, а безпосередньо на їхньому аналізі. Крім того, значення зведення полягає в тому, що саме через нього подано всі посилання на архівні джерела. В іншому випадку ці посилання необхідно було б щоразу подавати в примітках, що видається абсолютно нераціональним з огляду на велику кількість опрацьованих автором архівних документів, кількість яких сягає кількох тисяч.

В додатку II вміщено тексти документів, які прямо стосуються теми нашого дослідження. Розміщено їх в хронологічній послідовності. При публікації документів збережено всі літери, а також пунктуацію, які наявні в оригіналах, виносні літери внесено в рядок, титла розкрито. Три крапки в квадратних дужках позначають пошкоджене або непрочитане місце в тексті документу.

В додатку III подаємо зведені відомості про територіально-адміністративний устрій козацьких державно-політичних утворень, приділяючи основну увагу змінам у полковій приналежності відповідних сотенних осередків, після назви яких подаємо роки існування сотень та входження їхніх осередків до складу того чи іншого полку (назви яких подаємо в скороченому вигляді з розшифруванням в кінці додатку).

**Розділ I: “Рицєрь зъ самшпаломъ” –
“divina Providencia anno 1576: sigillum Ucrainia”.
Державна геральдика Війська Запорозького Низового:
початки козацького герботворення та Баторієва легенда**

Традиційні форми руського життя, які від кінця XV ст. одержали назву “козацтва”, знані в руській історії від найдавніших часів. Аналогії з пізнішою козаicinoю знаходимо в тих же бродниках, берладниках та болохівцях, і взагалі в старо-руському житті, яке впродовж багатьох сотень років розвивалося в специфічних умовах степового прикордоння і гострого протистояння з кочовим світом. З одного боку вільний промисел і господарювання, з іншого боку постійна небезпека від наїздників – поступово виробляли той спосіб життя, який з кінцем XV ст. стає відомим під узагальнюючою назвою “козачина”.

Причини появи козацтва, як своєрідної військово-господарської організації прикордонної людності, на нашу думку, в значній мірі полягають в зовнішньополітичних обставинах, які склалися в степах північного Причорномор’я в останній чверті XV ст. Різке зростання зовнішньополітичної активності Кримського ханства, його ворожа, щодо Великого князівства Литовського і Руського політика, і як наслідок військові акції на прикордонних територіях, спрямовані на їх повне спустошення, мусіли спонукати місцеве руське населення організувати спротив татарській агресії, тим більше, що центральна влада на це не спромоглася.

Нам видається не випадковим, що саме в цей період, найзначнішого за своїми масштабами спустошення руських земель, козацтво з’являється на історичній арені. Якщо в попередній, порівняно мирний, період місцеве населення, чисельність якого в руських степах відчутно зросла внаслідок колонізаційної політики Литовсько-Руської держави,¹ не потребувало, якоїсь спеціальної суцільної військової організації, то в часи військової бурі мілітаризація місцевого життя стала конче необхідною. Місцева людність, якщо вона хотіла вижити, мусіла взятися за зброю і упорядкувати себе належною військовою організацією.

Природні багатства запорозьких земель, можливість вільного життя в умовах прикордоння, на яке фактично не розповсюджувалася влада жодного з сусідніх політичних організацій, зумовлювали постійний доплив у ці краї найбільш активного і авантюрного елемента з сусідніх територій, який долучався до залишків місцевої людності. Нагальна потреба в обороні та забезпеченні належних умов промислового освоєння степових просторів змушувала населення запорозьких земель об’єднуватися в міцно згуртовані військово-господарські громади, які бачимо вже на початкових етапах еволюції козацтва.

Саме ці громади, означувані терміном “коливо”, які згодом переросли в запорозькі курені, являли собою первісні клітини тієї суспільно-політичної організації на основі якої виросло Запоріжжя.² Оскільки колива-курени, які являли собою своєрідний сплав господарської артілі та військового загону, вели напівкочовий спосіб життя, вишукуючи найпридатніші для промислу місця, то з появою значної кількості подібних громад мусіло врешті прийти до поділу запорозької території, а разом з тим і до спроб створення єдиної для всього Запоріжжя політичної організації.

Початковим моментом процесу державотворення на запорозьких землях слід, на нашу думку, вважати утворення Запорозької Січі, яка по суті являла собою федерацію автономних куренів-колив, які шляхом створення єдиного осередку для всієї території Запоріжжя намагалися узгодити свої інтереси та унормувати відносини. Створення спільних для всього низового козацтва керівних органів, єдиної військової організації забезпечувало Запоріжжю значно більшу вагу в стосунках зі своїми сусідами та можливість обстоювати власні інтереси.

¹ Грушевський М. Історія України-Руси.- Том VII.- К., 1995.- С.9-17.

² Слабченко М. Соціально-правова організація Січі Запорізької // Праці Комісії для виучування історії Західньо-Руського та Українського права.- Том III.- К., 1927.- С.215.

На кінець XVI ст. ми вже бачимо цілком зформований державно-політичний організм¹ з власною територією, урядом, адміністративною системою, верховним державним органом (Рада), політичним центром (Січ), правовою системою заснованою на звичасвому праві, власною зовнішньою політикою.

Своєрідність суспільно-політичної організації Запоріжжя полягала в повній мілітаризації всіх сфер життя цього політичного утворення. Військо Запорізьке Низове являло собою рід військової держави, яка в своєму житті керувалася військовим правом. Запоріжжя в цілому, і Січ зокрема, були передусім військом. Відповідно до цього військові функції були не просто однією зі складових частин запорозького суспільно-політичного устрою, але набували домінуючого, виключного характеру.² Подібний стан речей був об'єктивно зумовлений постійною військовою напругою, яка існувала на кордонах Запорозької держави, особливо на їх південному відтинку. За умов, коли військовий елемент Запоріжжя або воював або готувався до війни колективно-військовий характер суспільно-політичного устрою був єдино можливий.

Згодом, коли військове протистояння з сусідами все частіше змінювалося періодами мирного співіснування, а Запоріжжя почало поступово заповнюватися новим невійськовим елементом, який загрожував відтіснити на другий план старих господарів краю, військову практику управління використано на те, щоб підпорядкувати ці нові групи запорозького суспільства військовій верстві. Опинившись вже в 2-й пол. XVII ст. перед перспективою розчинитися в масі переселенців, які чим далі то все в більшій кількості прибували з сусідніх руських теренів на вільні від визиску запорозькі землі, Січ мусила добирати методів збереження свого провідного становища.

Вироблена впродовж попередньої еволюції своєрідна форма військової диктатури стала засобом підпорядкування різнорідного за своїм походженням невійськового контингенту січовому козацтву, як провідному стану Запорозької держави. В такий спосіб суто військові інститути самоорганізації козацтва перетворено на органи державної влади, легітимність якої закріплювалася традицією, звичаєвим правом, а також повною мілітарною перевагою “низового рицарства” над іншими групами запорозької людності.

Головним державним органом влади у Війську Запорозькому Низовому вже від середини XVI ст. виступає загальновійськова козацька Рада, яка зосереджувала у своїх руках найвищу адміністративну, законодавчу і судову владу. До її компетенції належало обрання військової старшини, тобто державного уряду, вирішення питань зовнішньої політики, питання господарського управління державної території та ін. Рада збиралася звичайно тричі на рік, але траплялися, на вимогу простого козацтва, і позачергові ради, які були повноважні достроково переобирати старшину. До найвизначнішого повноваження Ради слід віднести право вибору і переобрання кошового отамана, який стояв на чолі Січи і Запоріжжя, виконуючи функцію голови держави.³

У руках кошового отамана зосереджувалися величезні повноваження по здійсненню поточного, між проведенням Рад, управління Запорозькою державою. Кошовий обіймав вищу військову, адміністративну, судову і духовну владу,⁴ обмежену лише загальновійськовою Радою, а у воєнні часи був фактично необмеженим диктатором. Окрім того, кошовий здійснював безпосередні зовнішньополітичні зносини, поточне внутрішнє адміністративне і господарське управління та ін. Обирали кошового отамана, як правило, на один рік на загальновійськовій Раді, якій кошовий мав звітувати по закінченню терміну своїх повноважень.

¹ Слабченко М. Паланкова організація Запорізьких Вольностей // Праці Комісії для виучування історії Західньо-Руського та Українського права.- Том VI.- К., 1929.- С.172; Слабченко М. Соціально-правова організація Січі Запорізької.- С.204-213.

² Там же.- С.282.

³ Там же.- С.329-330.

⁴ Яворницький Д. Історія запорозьких козаків.- Том I.- К., 1990.- С.172.

Посада кошового з'явилась внаслідок складної та тривалої еволюції. Від 2-ї пол. XVI ст. на Запоріжжі бачимо посаду, яку в тогочасних джерелах позначали титулами гетьмана або старшого. Згадки про останнього фіксуються від 1548 р.,¹ а від 1601 р. даний титул дістає офіційне визнання.² Після утворення на "городовій Україні" нового державного організму – Війська Запорозького (Гетьманщини), який перебрав від старої Запорозької держави поруч з її назвою, гербом, формою державного устрою та ін., також і назви найвищих урядовців, Запоріжжя змушене було добирати нову назву для означення власного голови держави, щоб старим терміном – гетьман – не створювати плутанини з найвищою посадовою особою сусідньої козацької держави. Внаслідок цієї обставини і з'являється назва кошового отамана, яку вперше бачимо вже за гетьманування у Війську Запорозькому Івана Виговського.

Другою особою після кошового отамана в державному уряді Запоріжжя був військовий суддя, якого так само, як і кошового, обирали на загальновійськовій Раді терміном на один рік. До компетенції військового судді входило вирішення карних і громадських справ на основі звичаєвого права, яке повністю панувало на Запоріжжі. Однак право остаточного рішення по найважливішим питанням зберігали за собою кошовий і Рада. Ознакою суддівської влади були "лїска" ("камшина") і, на думку Д.Яворницького, срібна загальновійськова печатка,³ яку суддя був зобов'язаний тримати при собі та при нагоді скріплювати постанови рішень загальновійськових Рад,⁴ а також інші документи. В розпорядженні судді, ймовірно, знаходилася також і спеціальна суддівська печатка, відомості про існування якої походять від початку XVIII ст.⁵

Третьою особою з-посеред військової старшини був військовий писар, який завідував всією вхідною та вихідною документацією Січі і внаслідок цього мав безпосереднє відношення до здійснення зовнішньої та внутрішньої політики Запоріжжя. Від початку під керівництвом військового писаря був лише один помічник, підписарій. Згодом же, з розширенням січового діловодства, розширився і штат канцеляристів, було утворено військову канцелярію, при якій перебував державний архів,⁶ перші натяки на існування якого бачимо вже від середини XVII ст.⁷

Військовий осавул мав безліч обов'язків, зокрема, виконував найрізноманітніші доручення кошового. Осавул наглядав за порядком у війську і його забезпеченням всім необхідним, провадив слідства, наглядав за виконанням рішень суду, здійснював охорону проїжджаючих по запорозькій території, і нагляд за непорушністю державних кордонів.⁸ Всі чотири вище названі посадові особи входили до числа військової старшини, яка являла собою уряд Запорозької держави і здійснювала поточне управління Війском Запорозьким Низовим. Під їх керівництвом знаходився доволі великий штат посадових осіб, які здійснювали допоміжні функції в різних галузях управління Запорозькою державою, її війском, господарством, підлеглим населенням та ін.

Окрім того, необхідно відзначити наявність посад курінних отаманів, яких було 38 – по числу куренів, федеративна спілка яких і творила собою Січ. Кожний курінь мав повну автономію у своєму внутрішньому житті і не підлягав стороннім впливам з боку січового керівництва чи козаків з інших куренів. Зовнішнім атрибутом подібного автономного статусу

¹ Грушевський М. Історія України-Руси.- Том VII.- С.98.

² Слабченко М. Соціально-правова організація Січі Запорізької.- С.270.

³ Яворницький Д. Історія запорозьких козаків.- Том I.- С.224.

⁴ Там же.- С.177.

⁵ Ситий І. Печатки Війська Запорозького Низового та печатка коша суддівського на документах XVIII ст. Зі збірки Чернігівського історичного музею ім. Тарновського // Друга наукова геральдична конференція.- Львів, 1992.- С.170.

⁶ Архів Коша Нової Запорозької Січі. Опис справ 1713 – 1776 років.- К., 1994; Архів Коша Нової Запорозької Січі. Корпус документів 1734 – 1775.- Том I – IV.- К., 1998 – 2006.

⁷ Яворницький Д. Історія запорозьких козаків.- Том I.- С.454.

⁸ Там же.- С.179.

була курінна печатка,¹ якою засвідчували найрізноманітніші акти, що виходили з певного куреня, та нормували відносини в середині даної одиниці.

Поруч з формуванням державних органів влади Військо Запорозьке Низове потребувало й зовнішніх атрибутів державності, зокрема, власний герб. Перші достеменні відомості про нього ми маємо з кінця XVI ст., а точніше від 15 вересня 1592 р.² Герб цей розміщено в полі печатки Війська Запорозького Низового, відбитки якої знаходяться при кількох козацьких документах з кінця XVI ст.³ Час виготовлення названої печатки, а разом з тим і час створення запорозького державного герба, докладно визначити не можна через незначну кількість документальних свідчень відомих нам на сьогодні. Але, безсумнівно, це сталося дещо раніше ніж про то говорить актовий матеріал.

Літописна традиція XVIII ст. пов'язувала факт появи у запорозького козацтва власного герба з проведеною у 1578 р. королем Степаном Баторієм реформою козацтва. Так, в **“Дѣйствіяхъ презѣльной и отъ начала поляковъ крвавшой небывалои врани Богдана Хмелницкого, гетмана запорожского, съ поляки”** зазначено наступне: **“... за Стефана Баторія Короля Полского Козаки въ лучшій еще строй учиненни. Тойже Король, видя у Козаковъ мужество великое и зъ Татари на бранехъ, постави имъ Гетмана, присла имъ короговъ, бунчукъ и булаву, и на печати гербъ, рыцарь зъ самопаломъ и на головѣ колпакъ перекривленній ...”**.⁴ Майже ту саму інформацію вміщено в **“Кратком описаніи Малороссіи”**: **“При Стефанѣ же Баторіи королѣ полскомъ въ томъ же 1576 году, козаки въ лучшій порядокъ устроени, который ради ихъ мужества, поставилъ самъ имъ гетмана, давъ имъ коруговъ, бунчукъ и булаву, и печать съ гербомъ, то есть рыцарь с самопаломъ, на головѣ колпакъ перекривленный, и рогъ при боку ...”**⁵ і в історичних виписках в **“книзі Забіл”** Чернігівського обласного історичного музею ім.В.В.Тарновського: **“При крорлѣ Стефанѣ Баторіи дано Гетмана Бвгданка и Старшынѣ оучредилъ межъ ними, и далъ Гетманѣ Булавѣ Корвоговъ Бунчукъ и печать сребромъ Ввнска рыцарь зъ сампаломъ, на голвѣ колпакъ перекривленный, и рогъ при бокѣ ...”**,⁶ а також в інших козацьких літописах XVIII ст.⁷

Перелічені вище відомості відбивали, таким чином, широко розповсюджену в козацько-старшинському середовищі легенду про Баторієве надання. Необхідно звернути увагу на те, що козацька традиція, в силу ряду причин, була схильна до виразного перебільшення значення Баторієвої реформи в цілому, сприймаючи її ледве чи не як переломний момент в історії козацтва, на чому неодноразово наголошувалося в науковій літературі.⁸ Реформа Баторія мала на меті поновити практику використання певних контингентів козацтва на державній службі, яка була започаткована ще заходами короля Жигимонта II Августа.⁹ Крім того планувалося, що зформований наново загін реєстрових козаків буде виконувати поліцейні функції по приборканню козацької стихії, яка своїми постійними зачіпками з турками і татарами, походами в Молдавію створювала непотрібне

¹ Яворницький Д. Історія запорозьких козаків.- Том III.- Табл.4, 23.

² AGAD, Extranea IX: Polen, n.59, vol.90.

³ ЛНБ, ВР, ф.5, спр.4048 (II), арк.113; AGAD, Extranea IX: Polen, n.59, vol.89; vol.90; AZ, Sygn.3036, st.26.

⁴ **Дѣйствія презѣльной и отъ начала поляковъ крвавшой небывалои врани Богдана Хмелницкого, гетмана запорожского, съ поляки ... въ градѣ Гадячѣ, трудомъ Григорія Гравянки собранная ... Рокѣ 1710.- Кіевъ, 1854.- С.21-22.**

⁵ **Краткое описаніе Малороссіи // Летопись Самовидца.- Киев, 1878.- С.214.**

⁶ Ситий І. Герб України XVIII ст. // Знак.- 2006.- Ч.38.- С.2.

⁷ **Собраніе историческое, изъ книгъ древняго писателя Александра Гвагнина и изъ старихъ рускихъ вѣрнихъ лѣтописей Авшитованнимъ полковимъ обознимъ Стефаномъ Василиевимъ синомъ Лукомскимъ сочиненное в малороссійскомъ городѣ Прилуцкѣ 1770 году // Летопись Самовидца.- Киев, 1878.- С.349-350.**

⁸ Грушевський М. Історія України-Руси.- Том VII.- С.152-160; Щербак В. Українське козацтво. Формування соціального стану. Друга половина XV – середина XVII ст.- К., 2000.- С.69-70.

⁹ Грушевський М. Історія України-Руси.- Том VII.- С.141-145.

Речі Посполитій напруження на її південних кордонах.

Але реформа Баторія досягла зовсім не тих результатів на які сподівалися її автори. Виведення незначного за своєю чисельністю козацького контингенту з-під юрисдикції місцевої влади, наділення його певними правами, започаткувало собою процес формування козацтва як привілейованої суспільної верстви.¹ В умовах постійної нестачі грошей, а разом з тим і неможливості утримувати достатньої кількості найманого війська, річпосполитський уряд був зацікавлений у залученні на державну службу якомога більших контингентів козацтва. Зважаючи на це доступ до козацьких привілеїв одержали не лише козаки вписані в реєстр, але й всі ті хто вважав себе козаком з огляду на рід своїх занять. Таким чином, широкі маси військової, але непривілейованої, людності одержали реальну нагоду реалізувати свої соціальні прагнення.

Реформа разом з тим дала санкцію на розширення соціальної бази козацтва, його кількісне зростання, за рахунок допливу невійськового елемента, який шляхом покозачення намагався вибитися з-під пансько-старостинської юрисдикції. Реєстр, належність до якого тільки й могла забезпечувати законне право користування з козацьких вольностей, фактично перетворювався на звичайну фікцію. Чому сприяла також та обставина, що й саме реєстрове військо ледве чи існувало, як стабільний організм, через постійну несплату грошей за службу, плинність козацьких військових кадрів та й взагалі через брак уваги з боку центрального уряду, який при потребі (війна чи військова експедиція) набирив достатню кількість, щоразу більшу, вояків з вільного (нереєстрового) козацтва, а після припинення кампанії полишав те військо на власні руки і розсуд. Реєстр же взагалі тривалий час, від 1590 р. по 1619 р., не складався,² а спроби його створення неодмінно закінчувалися невдачею. З усього цього випливала законність домагань всіх тих хто ніс козацьку військову службу і визнавав козацький присуд, щодо вольностей, привілеїв та імунітетів якими мало б розпоряджатися лише реєстрове козацтво.

Власне ці соціальні перетворення, викликані заходами Баторія коло козацтва (на які їхній автор звичайно не сподівався), і зумовили, на нашу думку, створення легенди про непересічне значення реформи. Останню в описах козацьких літописців було перетворено з рядового заходу коло опанування козацької стихії на ледве чи не епохальну подію. Закономірно, що й появу запорозького герба мусили прив'язати саме до Баторієвої реформи. Легенда про королівське надання загальновійськового герба (принагідно зазначимо, що в жодному з козацьких літописів не говориться про надання герба лише реєстровому козацтву, мова завжди йде про козацтво в цілому) в очах козацтва набувало виключного значення як зримий символ визнання за козацьким станом його прав та вольностей.

Поруч з цими, так би мовити, історико-політичними міркуваннями, щодо легендарності факту надання герба козацтву королем Степаном Баторієм, маємо навести також аргументи спеціального джерелознавчого характеру. Перше на що необхідно звернути увагу, це те що в самій “Постанові щодо низовців” від 16 вересня 1578 р. немає жодної згадки про надання герба.³ Натомість говориться про вручення реєстровим козакам великої королівської корогви,⁴ на якій, ймовірно, було зображено державний герб Речі Посполитої.⁵ Очевидно, козацькі літописці просто розширили перелік наданих козакам клейнодів, оскільки крім печатки в їх описах фігурують бунчук і булава, які в “Постанові” також не згадані.

Другою обставиною, яка підказує бачити в розповіді про надання герба не більше ніж легенду, є аналіз змісту опису самого герба, який подають літописи. Майже всі вони містять згадку про таку деталь козацького озброєння як порохівницю. Проглянувши всі наявні

¹ Там же.- С.144-145.

² Там же.- С.267.

³ Źródła dziejowe.- Tom IX.- С.206-207.

⁴ Грушевський М. Історія України-Руси.- Том VII.- С.155; Щербак В. Українське козацтво.- С.70.

⁵ Грушевський М. Історія України-Руси.- Том VII.- С.155.

печатки Війська Запорозького Низового кінця XVI – 1-ї пол. XVII ст. не важко прийти до висновку, що дана деталь на них відсутня. З'являється вона лише в 2-й пол. XVII ст. і присутня майже на всіх державних гербах Війська Запорозького (Гетьманщини) та Війська Запорозького Низового, з чого можна зробити єдиний висновок: автори козацьких літописів описували сучасні їм герби з перенесенням останніх на часи Баторієвої реформи.

По-третє, не може не впадати у вічі той факт, що цей “наданий” герб використовувало нереєстрове козацтво. Печатками з цим гербом скріплювали свої підписи запорозькі гетьмани вільного козацтва, в той час як реєстрове козацтво, як окрема військова структура, існувало здебільшо лише в теорії. До того ж на жодній із запорозьких печаток кінця XVI – 1-ї пол. XVII ст. немає згадки королівського титулу, що було б логічним у разі надання запорозького герба річпосполитським урядом і використання його реєстровим військом. По-четверте, слід мати на увазі, що річпосполитська влада в особі Степана Баторія навряд чи мала намір підносити соціальний статус козацтва, зокрема, шляхом надання останньому герба. Цій владі йшлося про опанування і навіть знищення козацтва, тож на цьому тлі “гербові привілеї” виглядали б більше ніж дивними. Необхідно звернути увагу також і на те, що в найдавнішій письмовій згадці про запорозький герб, у **“Вѣршах на жалосный погребѣ зацного рыцера Петра Конашевича Сагайдачного”** від 1622 р., в яких також говориться про надання цього герба польськими королями: **“Кгды мензства запорозцвѣвъ Крвлевѣ дознали, теды за гербѣ такого имѣ Рыцера дали”**, що цілком згідно з принципами козацького легітимізму і політикою компромісів з центральною владою, яку провадив Петро Конашевич Сагайдачний, не конкретизується за якого саме короля відбулося це надання. Логічно було б припустити, що автор 1-ї чверті XVII ст. мав би ліпше знати обставини надання ніж літописці XVIII ст. Варто відзначити і той факт, що в найдавнішому козацькому літописі – “Літописі Самовидця” взагалі не згадано про надання герба річпосполитською владою.¹ Відсутня згадка про надання герба і в літописі Самійла Величка **“Сказаніє о воинѣ козацкон з полкамі, чрезъ Сѣновіа Богдана Хмелніцкого Гетмана Вонскѣ Запорозжскіхъ вості лѣтѣхъ точівшойсѣ”**.²

Походження запорозького державного герба, з огляду на все вище сказане, безумовно слід шукати на місцевому ґрунті. За це промовляє, як зміст самого герба Війська Запорозького Низового, так і історія розвитку руської територіальної геральдики козацької доби в цілому. Важливо наголосити, що практично жодний з територіальних гербів, які з'явилися в період існування козацьких державно-політичних організацій, не був наданий верховною владою. Майже всі вони, як втім і більшість приватних гербів, з'явилися безпосередньо з ініціативи своїх власників, які в такий спосіб намагалися підкреслити свій привілейований статус, надати йому вигляду законності та легітимності.

Важко уявити, що перший козацький герб становив в цьому ряді виключення. Формування козацької державності за порогоми в 2-й пол. XVI ст. вимагало, поруч з іншим, зовнішнього вираження політичних прагнень нового державного організму, який ще не здобув зовнішнього визнання, але потребував цього. Впровадження практики використання державного герба, зокрема на печатці, свідчить про відкриту претензію на визнання Запоріжжя в якості самостійної політичної сили.

Утворення в 2-й пол. XVI ст. Запорозької держави зумовило таким чином і появу запорозького державного герба. Але заходи річпосполитської влади коло опанування козацтва, які невдовзі призвели до радикальних соціальних перетворень, зокрема до показачення широких мас населення на “городовій Україні”, а також поразка козацьких повстань кінця XVI ст., яка змусила Запоріжжя шукати компроміси з річпосполитським урядом, призвели до формування ідеології козацького легітимізму, виразником якої була, в основному, козацька верхівка “городової України”. В руслі цієї ідеології знаходить своє

¹ Літопис Самовидця.- К., 1971.

² Самійло Величко. Літопис.- Том I.- К., 1991.- С.39-40.

місце і легенда про надання запорозького герба польськими королями, яку бачимо вже у “Вѣршах” Касіана Саковича від 1622 р. Остаточо зформованою дану легенду бачимо в козацьких літописах XVIII ст., в яких вона прив’язана до реформи Баторія 1578 р.

На всіх відомих на сьогодні видозмінах державного герба Війська Запорозького Низового, починаючи від герба з печатки кінця XVI ст. і закінчуючи останньою запорозькою печаткою 1770 р., вміщено зображення козака в повному військовому спорядженні. З огляду на це мусимо принаймні коротко зупинитися на загальній характеристиці козацького одягу і озброєння. За свідченням очевидців запорозький одяг наприкінці XVI ст. складався в основному з наступних складових: широкі шаровари, кунтуш, жупан, шовковий пояс, висока шапка зі смушевим окільником темного кольору і барвистим шовковим верхом.¹ Ці свідчення були надто загальними і більш певні відомості про запорозький одяг припадають вже на XVIII ст. Так, у згадках колишнього запорожця Микити Коржа називаються такі деталі козацького вбрання: жупан, черкеска (подібна до жупана), саетові яскравого забарвлення шаровари, сап’янові кольорові чоботи, шовкові з візерунками пояси, видрові шапки, бурка, яку одягали під час непогоди.²

Відомості про одяг запорожців можна дістати також і з численних портретів та гравюр. Особливо цінною в цьому плані є велика запорозька короґва де подано зображення козацького корабля і вміщено різні типи запорожців.³ Д.Яворницьким було описано типовий запорозький одяг, що складався з жупана і кунтуша, які були доволі широкими в плечах, що забезпечувало вільність рухів, перехвати шилися вузькими. До верхнього одягу додавали кілька поясів зроблених як з шовку так і з шкіри, шаровари вироблялися з синьої матерії і були широкими, що зумовлювалося практичною необхідністю в умовах постійного військового життя (під час військових сутичок скутість у рухах могла привести до фатальних наслідків), на ноги одягали сап’янові чоботи з вузькими, трохи загнутими догори, кінцями.⁴

Характеризуючи козацьку зброю⁵ слід зазначити, що Січ ще з XVI – 1-ї пол. XVII ст. була досить значним центром її виготовлення, тому можемо припустити місцеве походження багатьох відомих на сьогодні зразків запорозької зброї, в тому числі й зображеної в гербах Низового війська. З-посеред вогнепальної зброї козаки користувалися численними різновидами рушниць різного калібру, які найчастіше називали мушкетами або самопалами, що суттєво не відрізнялися між собою, а були просто різними назвами однієї й тієї самої зброї.⁶ Це твердження впливає з застосування в одних і тих самих випадках різних термінів для означення вогнепальної зброї. Так, в літописах XVIII ст. при описі легендарного герба козацтва від 1578 р. паралельно використовували, як термін “самопалъ”, так і термін “мүшкетъ”.⁷

¹ Лясота Э. Путевые записки.- Одесса, 1873.

² Устное повествование бывшего запорожца Никиты Коржа.- Одесса, 1842.- С.27.

³ Габор В. Морське знамено запорожців // Літопис червоної калини.- 1992.- Ч.10-12; Макаренко М. Запорізькі клейноди в Ермітажі. Хорогви // Україна.- Книга III.- К., 1924.

⁴ Яворницький Д. Історія запорозьких козаків.- Том I.- С.204-207.

⁵ Сидоренко В. Зброєзнавство як спеціальна історична дисципліна (за матеріалами історії України XVI – першої половини XVII ст.) // Історичні джерела та їх використання.- Випуск II.- К., 1966; Сидоренко В. Козацька піхота та її озброєння під час Визвольної війни українського народу 1648 – 1654 років // Історичні джерела та їх використання.- Випуск VII.- К., 1972; Тоїчкін Д. Канали постачання в українські землі клинкової зброї та матеріалів для місцевого виготовлення клинків: XVII – перша половина XVIII ст. // Спеціальні історичні дисципліни: питання теорії та методики. Збірка наукових праць.- Число 11.- Частина 1.- К., 2004.- С.176-186; Тоїчкін Д. Шаблі XVII – XVIII ст. з колекції Державного історичного музею ім. Д.І.Яворницького: історико-зброєзнавчий аналіз // Спеціальні історичні дисципліни: питання теорії та методики. Збірка наукових праць.- Число 10.- Частина 1.- К., 2003.- С.334-342; Тоїчкін Д. Шабля як об’єкт дослідження історичного зброєзнавства: еволюційний аспект // Спеціальні історичні дисципліни: питання теорії та методики. Збірка наукових праць.- Число 8 – 9.- Частина 1.- К., 2002.- С.78-107.

⁶ Яворницький Д. Історія запорозьких козаків.- Том I.- С.216.

⁷ *Совраніе историческое, изъ книгъ древняго писателя Александра Гвагнина и изъ старихъ рускихъ вѣрнихъ лѣтописей Авшитованнимъ полковимъ обознимъ Стефаномъ Василиевимъ синомъ*

Терміном “гаківниця” позначали рушниці великого калібру, які використовували при обороні міст і фортець вояки, що захищали мури. Звичайно цей тип вогнепальної зброї не знайшов відображення у запорозькій геральдиці оскільки січовики використовували рушниці майже виключно в польових умовах. Оздоблення зброї різноманітними візерунками і прикрасами було надзвичайно розповсюдженим, але на запорозьких печатках ми не можемо прослідкувати цю важливу для мистецтвознавства подробицю, через не дуже гарний стан збереження більшості відбитків.

Найважливішими серед холодної зброї козаків були шабля і спис,¹ що знайшло своє відображення і в запорозьких гербах. Шаблі у низових козаків були як чужоземного, так і місцевого походження. Втім, останні було взоровано в основному на іранські або турецькі зразки. Шабля турецького типу мала розширений на кінці клинок, що призначався для важких ударів, а шабля іранського типу мала вузький легкий клинок з помірним вигином. Звичайно шаблі носили при лівому боці, як це бачимо на гербах Запоріжжя. Доволі вживаною зброєю у козаків були списи, які прикріпляли до довгих ратищ, що часто мали червоно-чорне, або синьо-жовте забарвлення. На долішньому кінці ратища запорожці звичайно робили дві невеликі дірочки в які продівали тонкий шкіряний ремінець задля прикріплення біля ноги під час верхової їзди.²

Перша видозміна державного герба Запоріжжя від 1592 р. є найбільш оригінальною з-поміж усіх інших видозмін герба Низового війська. Характерними особливостями даної видозміни, яких не зустрічаємо в жодному з наступних гербів, є: по-перше – розміщення герба на ренесансовому щиті доволі вибагливої форми, по-друге – козак тримає шаблю в правій руці, чого не бачимо в подальшому. Зображення доволі точно передає тогочасний запорозький одяг. Жупан довгий, доходить до кісточок, пояс широкий, на голові у козака кругла, дещо загострена згори, шапка, на ногах чоботи. Козака озброєно шаблею турецького типу з загнутими руків'ям і перехрестям, лівою рукою він тримає майже доземо рушницю.

1-а пол. XVII ст. стала періодом швидкого чисельного зростання козацької верстви на руських теренах. Цілі регіони “на волості” (“городовій Україні”), як на Правому, так і на Лівому березі підпали покозаченню, що призводило до виходу з-під юрисдикції місцевої влади широких мас населення. Протиріччя, які виникли між козацтвом та суспільно-політичним ладом Речі Посполитої, призвели до вибуху в 2-й чверті XVII ст. цілої серії козацьких повстань. В цей же період починає викристалізовуватися поділ козацтва на власне запорозьке (низове) і городове.

Вперше такий розподіл ясно простежується вже у 1619 р. коли Запоріжжя вибрало собі за гетьмана Якова Бородавку, натомість серед городового козацтва, яке займало більш помірковану позицію у стосунках з Річчю Посполитою, провідником і надалі залишався Петро Сагайдачний. Надалі цей поділ стає все більш чіткішим. Тим не менше в 1-й пол. XVII ст. Січ продовжує відігравати роль політичного осередку всього козацтва. І лише Козацька революція XVII ст., в ході якої прийшло до утворення нової козацької держави – Війська Запорозького (Гетьманщини), призвела до остаточного відокремлення городового козацтва від запорозького, політичні центри яких розмістилися в Чигирині та Січі відповідно.

Державна геральдика Війська Запорозького Низового 1-ї пол. XVII ст. представлена трьома видозмінами державного герба. Першу з них зустрічаємо на військовій печатці, відбитки якої знаходяться при документах від 1600 – 1603 р.р.³ Даний герб, як і всі наступні, зображення яких знаходимо на сфрагістичному матеріалі, подано безпосередньо в полі печатки. Одяг козака складається з жупана (значно коротшого від того, який бачимо на попередній печатці) і пояса, круглої шапки з конусоподібним верхом і високих чобіт. В

Лукомскимъ сочиненное в малороссійскомъ городѣ Прилукѣ 1770 году // Летопись Самовидца.- Киев, 1878.- С.349-350.

¹ Яворницький Д. Історія запорозьких козаків.- Том I.- С.217.

² Там же.- С.218.

³ AGAD, AZ, Sygn.153, st.5, 7, 14, 18; Sygn.675, st.35, 38, 40, 42, 45, 50, 52, 53; Sygn.3036, st.36.

розставлених і зігнутих в ліктях руках козак тримає рушницю і шаблю типу з широким лезом, загнутим руків'ям і прямим перехрестям, за спиню козака знаходиться предмет схожий на спис.

Наступні відомості про запорозький герб знаходимо в посмертному панегірику, зложеному на поховання гетьмана Петра Конашевича-Сагайдачного ректором Київської брацької школи Касіаном Саковичем. Між іншими малюнками у **“Вѣршах”** було вміщено **“Гервьъ Филного Войска Его Королевскои Милости Запорозкого”**. Це одна з небагатьох відомих на сьогодні несфрагістична пам'ятка запорозької геральдики. Аналіз зображення даного герба переконує нас в тому, що його було взоровано на зображенні герба з печатки Війська Запорозького Низового, якою було засвідчено цілий ряд документів від 1623 – 1638 р.р.¹ (виготовлення якої очевидно припадає на більш ранні часи). З огляду на це можемо зробити висновок про виготовлення даної печатки в період гетьманування Сагайдачного, завдяки чому герб з печатки, зазнавши певних модифікацій, було відтворено у панегірику на поховання гетьмана.

На обох зазначених гербах (з панегірика і печатки 1623 р.) козака зображено крокуючим в лівий бік, на лівому плечі він тримає рушницю (причому, запорожець підтримує її здолу за приклад), при лівому боці шабля з фігурним руків'ям. Одягнуто козака в жупан з вузьким коміром і широкими рукавами, що звужуються на кінцях. У **“Вѣршах на жалосный погребвьъ зацного рыцера Петра Конашевича Сагайдачного”** знаходимо й перше відоме на сьогодні пояснення символіки запорозького державного герба:

**Кгда мензства запорозцввъ кршлеве дознали
Теды за гервьъ такого имъ рыцера дали.
Который ото готов Ойчизнѣ слѣжити,
За вольность еи и свой живот положить.
И як треба землею албо тыж водою,
Вшеяко он спосовный и прѣдкий до бою.**

Хоч у вірші й присутня легендарна згадка про надання запорозького герба королівською владою, яка цілком відповідає тогочасній політичній орієнтації козацького проводу, що прагнув провадити зважену політику по відношенню до Речі Посполитої, в руслі ідеології козацького легітимізму, символічний аспект даного твору не можна ставити під сумнів. Як видно зі змісту вірша, під зображеним в гербі козаком сучасники розуміли збірний образ козацтва, завдання якого полягало в захисті **“Ойчизни”** та її **“вольности”**.

Дещо іншу інтерпретацію символіки запорозького герба, який в середині XVII ст. зазнав певної зміни, знаходимо в одному з літописів XVIII ст. – **“Собраніи историческом, изъ книгъ древняго писателя Александра Гвагнаина и изъ старихъ рускихъ вѣрнихъ лѣтописей Авшитованнимъ полковимъ обознимъ Стефаномъ Василевимъ синомъ Лукомскимъ сочиненное в малороссійскомъ городѣ Прилукѣ 1770 году”**. Автор даного твору, з посиланням на річпосполитського історика XVII ст. С.Твардовського,² наводить легендарну звістку про надання козацтву гербів: **“*... король польскій Стефанъ Баторій, видя козаковъ противъ тѣрковъ и татаръ толь славнѣю храбрость и отвагѣ, привелъ ихъ въ лучшій порядокъ: гетмана имъ и старшину опредѣлилъ, знамя, вѣлаву, вѣнчикъ и печать съ войсковимъ гербомъ пожаловалъ, то есть: стоитъ рицеръ, мѣшкетъ на правомъ плечѣ держащій, лѣвою ж рѣкою за бокъ свой держится, съ того жъ лѣвого боку шабля и рогъ (въ которомъ прежде козаки пороухъ огнестрѣлній бивало носятъ), на головѣ колпакъ перекривленій ... Тогда жъ и запорожскимъ козакамъ учредилъ атамана, кошового и всѣ ихъ начали и таковие жъ войсковіе клейноти какъ и гетману пожаловалъ, токмо к печати ихъ предъ рицеромъ копье стоящее, вонна**

¹ AGAD, Extranea IX: Polen, n.61, vol.98; Pap.3049, st.2; AR, Dz.V, Sygn.3221, st.2; Sygn.5077, st.2; Sygn.7936, st.2; AZ, Sygn.306, st.4, 7, 10, 13; Sygn.446, st.32; Sygn.3036, st.120.

² Twardowski S. Wojna domowa.- Calissii, 1681.

водрствующаго знаменующе, прибавилъ. * История Твардовского, прежнее вспоминающая”¹.

Автор, як бачимо, штучно розмежував герб “городового” козацтва, яке до середини XVII ст. не мало державно-політичної організації, а разом з тим не могло користуватися і власним геральдичним знаком, з гербом запорожців. Водночас автор відзначає наявність на запорозькому гербі зображення списа, що стоїть на землі, хоч насправді даний елемент з’являється лише в 2-й пол. XVII ст. Очевидно, що автор описував сучасні йому герби Війська Запорозького (Гетьманщини) і Війська Запорозького Низового, лише посилаючись на традицію. Тим не менше згадка про символічне значення запорозького герба заслуговує на повну довіру, звичайно, з тією поправкою, що мова йде про запорозький герб XVIII ст., а не останньої чверті XVI ст. Основний наголос автор зробив на символічному значенні спису, **“воина водрствующаго знаменующе”**, роз’яснюючи через даний елемент символіку всього герба: постать запорожця (яку можна сприймати як уособлення всього Низового війська) стоїть на варті в обороні руських земель від ворожих нападів. В даному разі, так само як і в **“Вѣршах”**, ясно простежується мілітарна символіка запорозького герба, але з наголосом на прикордоно-варту функцію низового козацтва, як військової спільноти.

Необхідно звернути увагу також на ще одну обставину: так якщо на перших двох запорозьких гербах (1592 і 1600 р.р.), як можемо бачити, воїна розвернено прямо, то в подальшому його розміщення змінюється: на печатках XVII ст. козак крокує вліво, а на печатці від 1750 – 1763 р.р. козака поставлено в півоберта вліво. Як бачимо позиція козака не відповідала загально прийнятому геральдичному правилу за яким всі живі істоти мали бути розвернені в правий бік.² Винятком з цього правила є зображення святих, яких часто малювали оберненими вліво, що дозволяє провести певну паралель в символічному значенні останніх і постаті козака на державному гербі Запоріжжя.

Козацька революція, яка розпочалася у 1648 р., призвела до створення на більшій частині руських земель нової козацької держави – Війська Запорозького (Гетьманщини), яка перебрала до себе від Запорозької держави назву, систему державного устрою, військову організацію і державну символіку, зокрема герб. Військо Запорозьке Низове, яке дало поштовх до Визвольної війни, на певний час перетворилося на своєрідну автономну частину нового державного утворення – Війська Запорозького (Гетьманщини). Але вже в останні роки гетьманування Богдана Хмельницького Запоріжжя знову відіграло вповні самостійну політичну роль.

З огляду на використання старого запорозького герба новим політичним організмом, зорганізованим на “городовій Україні”, Запоріжжя змушене було внести певні корективи в зображення власного герба для запобігання використанню однакових гербів різними державними утвореннями. На Запоріжжі дану проблему вирішено шляхом додавання до старого запорозького герба зображення спису, що мало символізувати прикордонне розміщення Низової держави. Вперше даний елемент бачимо на матриці запорозької державної печатки, що зберігається в Державному історичному музеї в Москві. Згідно з ґрунтовними висновками Ю.Савчука, який вперше ввів до наукового обігу відомості про цю пам’ятку, появу цієї печатки слід віднести до 3-ї чверті XVII ст., найімовірніше до проміжку часу між 1663 та 1670 р.р. – ближче до першої з цих дат.³

¹ **Собрание историческое.** - С.349-350.

² Черных А. Геральдика // Введение в специальные исторические дисциплины.- М., 1990; Oswald G. Lexikon der Heraldik.- Leipzig, 1984; Siebmacher J. Grosses und allgemeines Wappenbuch.- В: Handbuch der heraldischen Terminologie nebst den Haupt-Grundsätzen der Wappenkunst.- Nürnberg, 1890.

³ Савчук Ю. Невідома матриця печатки Війська Запорозького Низового зі збірки Відділу нумізматики Державного історичного музею у Москві // Terra cossacorum: Студії з давньої та нової історії України.- К., 2007.- С.317-336. Щиро дякуємо Юрію Костянтинівичу Савчуку за надану для цієї книги фотокопію даної печатки, а також за інші архівні та музейні матеріали, які дозволили вирішити не одну проблему в дослідженні козацької територіальної геральдики.

На датування виявленої Ю.Савчуком печатки близько 1663 р. вказує цілий ряд обставин, зокрема, в сфері політичної символіки. Варто звернути увагу, що в 2-й пол. XVII ст. Запоріжжя продовжувало активно впливати на події, які відбувалися на “городовій Україні”, періодично висуваючи власних претендентів на гетьманську булаву. Двічі подібні спроби завершувалися вдало, що прямо вплинуло на зміст державної геральдики Війська Запорозького періоду гетьманування запорозьких ставлеників. За часів Івана Брюховецького та Михайла Ханенка на печатках Війська Запорозького (від 1663 та 1671 р.р. відповідно) бачимо зображення спису – безсумнівної ознаки впливу низової геральдики. Крім того, саме на 1663 р. припадає поява порохівниці на печатках Війська Запорозького (гетьмана Тетері), яку бачимо і на матриці запорозької печатки з Державного історичного музею.¹

3-ю чверть XVII ст. слід визнати часом появи цієї печатки також зважаючи на загальні іконографічні особливості державного герба, розміщеного в її полі, що виразно нагадує стилізацію герба на печатках Війська Запорозького (Гетьманщини) від того ж часу. На запорозькій печатці козака зображено крокуючим вліво по основі, яку вкриває трава, на лівому плечі він тримає поземо розміщену рушницю з ремнем, яку підтримує за приклад, права рука обіперта в бік, при лівому боці шабля турецького типу з двома широкими долами на елмані та з руків'ям у вигляді пташиної голови і прямим перехрестям з кульками на кінцях, при правому боці невелика порохівниця, ліворуч розташовано спис, що своїми кінцями спирається на внутрішнє коло печатки.² Одягнено козака в довгий жупан простого прямого крою з розширенням здолу, який підперезує вузький пояс. У верхній частині жупан має шість пар гудзиків та вузький комір-стійку, широкі рукава звужено на зап'ястях. На голові у козака шапка з опушкою (хутряним обідком), на ногах – чоботи з високими підборами. Голова козака напівобернена до глядача і має довгі вуса, що були в моді у запорожців.³ За згадками старого січовика Івана Гнатовича Розсолоди запорожці мали звичай носити дуже довгі вуса, так що деякі з них навіть намотували їх на вуха.⁴

Наступна запорозька печатка походить від кінця XVII ст. Її відбитки бачимо при значній кількості документів від 1700 – 1761 р.⁵ Герб в її полі відчутно нагадує зображення на попередній загальновійськовій печатці. До відмінностей слід віднести, зокрема, деякі особливості одягу козака. Так, жупан має значну кількість зборок на рукавах та в долішній частині, пояс є значно ширшим, а шапка має конусоподібну форму та невеликий шлик. Різниця спостерігаємо і в зображенні зброї. В першу чергу необхідно відзначити зміну зображення порохівниці, яка має грушеподібну форму, що була доволі розповсюдженою серед запорожців.⁶ Шабля має надзвичайно крутий вигин леза, руків'я і перехрестя загнуті; рушниця, яку козак підтримує здолу за приклад, є дещо похиленою; а спис встромлено в землю і його вістря не торкається внутрішнього кола печатки. Крім того, в доколловому написі печатки вперше бачимо повну назву Запорозької держави – **“Главного Воїска Запорозького Низового”**.

Дальша державна печатка Запоріжжя відома нам за відбитками на кількох документах від 50-х р.р. XVIII ст.⁷ Зображення герба на ній відзначається високою майстерністю, особливо в передачі деталей запорозького одягу (козака, який стоїть з незначним поворотом

¹ Савчук Ю. Невідома матриця печатки Війська Запорозького Низового.- С.321-326.

² Там же.- С.319-320.

³ Там же.- С.319-320, 328.

⁴ Яворницький Д. Історія запорозьких козаків.- Том I.- С.205.

⁵ Ситий І. Печатки Війська Запорозького Низового та печатка коша суддівського на документах XVIII ст. Зі збірки Чернігівського історичного музею ім. Тарновського // Друга наукова геральдична конференція.- Львів, 1992.- С.69; НБУ, ІР, ф.1, спр.51366, 55309; НМІУ, СФДМ, РД-11, РД-55; ЦДІАК, ф.51, оп.3, спр.16836, арк.31 зв., 32 зв.; ф.59, оп.1, спр.654, арк.52; спр.1167, арк.116, 126, 212; ф.229, оп.1, спр.13, арк.17 зв.; спр.16, арк.16 зв., 24 зв., 25 зв., 57 зв., 58 зв.; спр.19, арк.71 зв.

⁶ Ситий І. Печатки Війська Запорозького Низового.- С.69; Яворницький Д. Історія запорозьких козаків.- Том III.- Табл.

⁷ ЦДІАК, ф.59, оп.1, спр.1878, арк.8; ф.229, оп.1, спр.34, арк.21 зв.

вліво і починає рухатися з лівої ноги, одягнуто в багато вишитий жупан з вибагливими візерунками; комір жупана вузький, а рукава того ж самого крою як і на попередніх гербах: вузькі на кінцях і широкі в плечах; з-під жупана виглядає долішній край смугастого кунтуша; на голові запорожець має шапку з смушевим окільником і мішкоподібним верхом, на ногах сап'янові чоботи з загнутими кінцями, широкий пояс поступово звужується до спини; при лівому боці у козака шабля з вузьким лезом, прямим перехрестям і загнутим руків'ям; при правому боці порохівниця з рога; на лівому плечі у запорожця лежить рушниця яку він підтримує охопивши лівицею приклад), що вказує на безсумнівно місцеве походження матриці даної печатки. Такий висновок підтверджується також відомостями, які подано в докладі Сенату від 6 червня 1763 р., в якому, зокрема, говориться, що запорожці використовували печатку власного виробництва: "... по объявленнію находящихся здѣсь Запорожскаго Кошеваго Атамана Григорья Федорова и войсковаго писаря Ивана Глоба, напредь сего съ жалованными отсюда клейнодами печатей имъ не давано, а имѣють они сдѣланную отъ себя съ изображеніемъ казака съ ружьемъ и саблею съ надписью: **Печать славнаго войска Запорожскаго Низоваго**".¹

Всі вище описані печатки мали спільну рису – вони містили в своєму написі лише назву Низової держави і жодного разу не включали до напису титулів іноземних володарів, які претендували на зверхність над Запоріжжям. Ситуація змінилася зі сходженням на імператорський престол Катерини II, уряд якої взяв курс на остаточне скасування автономії козацьких державно-політичних утворень. Етапи цього наступу відбилися в запорозькій геральдиці та сфрагістиці. Так, за "Высочайше утвержденнымъ докладомъ Сената" 1763 р. стара запорозька печатка була вилучена з ужитку, а Низове військо одержало нову ("... въ знакъ къ войску Запорожскому Своего Императорскаго благоволенія и Высочайшей милости, тому войску, по прошенію ихъ, дать войсковыя клейноды, яко то: булаву, знамя, бунчукъ, печать, перначь, литавры, значки и трости"), в якій було змінено зміст довколового напису – слово "**Славнаго**" вилучили, а натомість додали імператорський титул: "А по справкѣ съ походною Малороссійскою Войсковою Канцелярією, Малороссійская войсковая печать, хотя и подобное помянутому изображенію имѣеть, но съ слѣдующею надписью: **Печать Малороссіи войска Ея Императорскаго Величества Запорожскаго**. Того ради Коллегія Иностранныхъ дѣлъ представляетъ: не опредѣлено ль будетъ и Запорожцамъ печать вырѣзать съ равною тому надписью: **Печать войска Ея Императорскаго Величества Запорожскаго Низоваго**; при чемъ тѣмъ обѣимъ печатямъ на красномъ сургучѣ и образцы поданы".² Зміни торкнулися також і зображення, зокрема, змінено форму головного убору, спис зображено дещо похиленим вліво, козак стоїть на вузькій основі, на якій ліворуч вміщено січові будівлі з вікнами.

Очевидно, Низове військо не дуже радо прийняло подібні зміни, що свідчили про поступову втрату Запорозькою державою власного суверенітету. Підтвердження цьому знаходимо у факті побутування ще однієї загальновійськової печатки в цей період (в інвентарях регалій, що зберігалися у приміщенні Штабу Кубанського козацького війська, її датовано 1770 р.),³ іконографію якої безсумнівно взоровано на печатці 1763 р. (козак має ту саму поставу та вбрання, хоч і "втратив" шаблю і порохівницю, а рушницю тримає під лівою рукою, збережено також зображення січових будівель), але суттєво змінено зміст довколового напису, в якому відтворено звичну назву Низової держави – "**Славнаго Войска Запорожскаго Низоваго**" без жодної згадки про імператорську зверхність над Запоріжжям.

¹ Каменцева Е. Две украинские печати XVIII века из собрания ГИМ // Нумизматика и сфрагистика.- Выпуск I.- Киев, 1963.- С.205; Полное собрание законов Российской империи. Собрание первое.- Том XVI.- СПб., 1830.- С.278-279.

² Там же.- С.278-279.

³ Савчук Ю. Невідома матриця печатки Війська Запорозького Низоваго.- С.318, 331-333; Скальковский А. История Новой Сечи или последнего Коша Запорожского.- Одесса, 1885.- С.68; Науменко В., Фролов Б. Регалии кубанского казачества.- Краснодар, 2001.- С.77.

Подібна зміна мала безсумнівно політичний підтекст та виражала прагнення запорожців до збереження суверенітету власної держави. Характерно, що саме матрицю цієї печатки зберігало в якості регалії Кубанське козацьке військо на протязі всього свого існування.¹

В основі практично всіх наших відомостей про запорозьку територіальну геральдику лежать сфрагістичні джерела. Вексилологічні пам'ятки Запоріжжя, хоч і представлені доволі широко,² не містять в собі жодної геральдичної інформації, як це бачимо, скажімо, на прикладі сотенних прапорів Війська Запорозького (Гетьманщини). Відомості про запорозький державний герб зустрічаємо в окремих літописних джерелах,³ і тогочасних літературних творах, зокрема, у **“Вѣршах на жалосный погребѣ зацного рыцера Петра Конашевича Гагайдачного”** від 1622 р.

Аналізуючи використання загальновійськових (державних) печаток можемо зробити висновок про їх доволі широке застосування в сфері ведення ділової документації. Так, державні печатки використовували для затвердження значної кількості різновидів актової документації, серед якої слід назвати директивно-розпорядчі акти, зокрема, листи,⁴ накази, інструкції,⁵ резолюції та ін.; засвідчувальну документацію, зокрема, подорожні або паспорти (білети),⁶ а також свідоцтва.⁷ Загальновійськову печатку знаходимо також при актах, які відносяться до інформаційно-публікаторської документації – при офіційних повідомленнях, промеморіях та ін.⁸

Структура всіх названих документів нагадувала відповідні зразки тогочасної ділової документації Лівобережжя. Вони мали усталену короборачійну формулу і закінчувалися переважно зазначенням авторства і дати написання документу, приміром: **“Кошовий отаманъ со старшиною и всѣм товариством ... дня ... мѣсяца ... году, з Коша”**. Поруч часто вміщували також згадку про засвідчення документу печаткою: **“для вѣрности того свидѣтельства звиклоу войсковою печатью ѳтверждено”**. Печатку, як правило, розміщували в долішній частині документу, безпосередньо під підписами та короборачійною формулою, іноді відбиток робили збоку від цих написів.

Щодо приналежності загальновійськової печатки певній посадовій особі, то логічно було б припустити зберігання даної печатки військовим писарем, аналогічно до практики яка існувала в сусідній Гетьманщині (Війську Запорозькому), тим більше, що за характером обов'язків саме писар мав найбільшу потребу в практичному застосуванні печатки, як урядовець завданням якого було ведення документації. Але існуючі на сьогодні відомості спростовують дане припущення. За інформацією Д.Яворницького, станом на 1749 р., військова печатка належала до числа військових клейнодів, в якості зовнішнього атрибуту влади військового судді, в той час як аналогічним атрибутом військового писаря був срібний каламар.⁹ Приналежність державної печатки військовому судді дозволяє припустити більш широке коло повноважень даної посадової особи, яке не обмежувалося лише суддівськими обов'язками. Загальновійськовій печатці надавалося велике значення. Її, зокрема, зачисляли до переліку військових клейнодів, своєрідних державних інсигній. Більшість документів, що виходили з кошової канцелярії, засвідчувалися військовою печаткою. За відсутності прямих свідчень можемо зробити доволі вірогідне припущення про виготовлення державних печаток

¹ Савчук Ю. Невідома матриця печатки Війська Запорозького Низового.- С.318, 331-333; Яворницький Д. Історія запорозьких козаків.- Том III.- К., 1990.- Табл.4, мал.1; табл.23, мал.6.

² Габор В. Морське знамено запорожців // Літопис червоної калини.- 1992.- Ч.10-12; Макаренко М. Запорізькі клейноди в Ермітажі. Хорогви // Україна.- Книга III.- К., 1924.

³ **Собрание историческое**.- С.349-350.

⁴ ЦДІАК, ф. 59, оп.1, спр.1878, арк.8; ф.763, оп.1, спр.467, арк.92 зв.

⁵ ЦДІАК, ф.229, оп.1, спр.13, арк.17 зв.

⁶ ЦДІАК, ф. 59, оп.1, спр.654, арк.52.

⁷ Слабченко М. Паланкова організація.- С.248-249.

⁸ НБУ, ф.1, спр.55309.

⁹ Яворницький Д. Історія запорозьких козаків.- Том I.- С.178, 224.

безпосередньо на Запоріжжі, на що, зокрема, може вказувати факт виготовлення січовим майстром печатки для царевича Симеона у 1673 р.¹

Є велика вірогідність того, що державну печатку Війська Запорозького (Гетьманщини) з часів гетьмана Пилипа Орлика також виготовили на Запоріжжі, на що може вказувати слово “**Главного**” в довколовому написі.² Цілком ймовірно, що і першу печатку Хмельницького виготовлено на Січі. Останнє припущення виглядає доволі реалістичним з огляду на зовнішню подібність між печаткою, яку використовував Хмельницький, і військовою печаткою Запоріжжя 1623 – 1638 р.р. Незаперечним свідченням виготовлення державних печаток Запоріжжя саме в Січі є інформація від 1763 р. Колегії іноземних справ. Остання в листі до Сенату зазначала, що Запоріжжя користувалося печаткою власного виробництва і пропонувала замінити її на нову, на якій би було зазначене підпорядкування Війська Запорозького Низового імператорській владі.³

Якщо характеризувати запорозькі державні печатки в цілому то варто в першу чергу відзначити, що всі вони мають круглу форму. Щодо розміру, то на прикладі кошових печаток бачимо поступову тенденцію до його збільшення з плином часу. Якщо перші печатки, з кінця XVI – 1-ї пол. XVII ст., мали розмір від 26 до 31 мм, а печатки від 2-ї пол. XVII ст. – 45 та 41 мм, то наступні дві державні печатки від 1750 та 1763 р.р. сягають розміром 50 і 55 мм. І лише остання запорозька печатка від 1770 р. мала порівняно невеликий розмір – 39 мм. Відбитки державних печаток, які вдалося відшукати, за способом прикріплення до документу є прикладними. З 58 виявлених відбитків загальновійськових печаток, більшість було відбито на папірці (кустодії), і лише два безпосередньо на матеріалі, яким в даному випадку був червоний сургуч. Матеріалом для інших печаток, відбитих на кустодіях, був віск, забарвлення якого в більшості випадків було червоним і лише в поодиноких – жовтим з брунатним відтінком.

За змістом всі написи на державних печатках можна поділити на чотири умовні групи. До першої належать три найдавніші печатки з наступним змістом довколового напису: **Копиа Воиска Запорозького**, який на окремих печатках має певну варіативність. Так, на печатці 1623 – 1638 р.р. у слові **Воиска** пропущено літеру **Ѣ**. На першій печатці наприкінці першого слова замість літери **А** вміщено літеру **И**, а останнє слово написано таким чином: **Запорозьского**. На печатці від 3-ї чверті XVII ст. частково зафіксовано зміни в назві Запорозької держави, які відбулися з початком Козацької революції середини XVII ст. – додано слово **Главъного**, а крім того визначено її приналежність до Коша (**Кошовъ [с]каа**).⁴ Печатки Низового війська від 1700, 1750 та 1770 р.р. складають третю групу печаток. В їхніх довколових написах вміщено повну офіційну назву Низової держави – **Главного Воиска Запорозького Низового**. Як бачимо, на печатках другої та третьої груп в порівнянні з попередньою групою, в написі замість слова **Копиа** з'явилося слово **Печать**. До варіативних особливостей написів в межах другої та третьої груп слід віднести відсутність м'якого знаку в слові **Печать** на печатках від 3-ї чверті XVII ст. та 1700 р., замість якого у першому випадку поставлено двокрапку, а в другому – крапку на долішній лінії напису. На печатці 1700 р. в слові **Воиска** вжито літеру **І**, а в слові **Низового** – лігатуру літер **Н** та **И**. В слові **Запорозького** зустрічаємо такі відмінності в написанні: на печатці 1700 р. літери **К** і **Г** переставлено місцями, а на печатках 1750 р. і 1770 р. замість літери **З** вміщено – **ЖѢ**, крім того, на першій з цих печаток пропущено літеру **К**. До четвертої групи належить запорозька печатка від 1763 р., яка значно відрізняється змістом від попередніх печаток, головним чином – через присутність імператорського титулу, і через відсутність слова **Главного**. В даному випадку в написі, відображено тогочасні політичні реалії, поступового наступу

¹ Яворницький Д. Історія запорозьких козаків.- Том II.- С.361.

² Прокопович В. Сфрагістичні етюди.- С.97.

³ Полное собрание законов Российской империи. Собрание первое.- Том XVI.- СПб., 1830.- С.278-279.

⁴ Савчук Ю. Невідома матриця печатки Війська Запорозького Низового.- С.320-321.

імперії на автономію Запоріжжя. Окремо слід сказати про печатку кошового суду, на якій напис вміщено не лише по колу, але і безпосередньо в полі печатки.¹

Ширина напису, себто висота літер, на більшості державних печаток дорівнювала 3 мм, і лише на печатці 1763 р. вона становила 2 мм. Всі написи в державних печатках є довколаовими. Майже в усіх випадках написи відокремлено від поля печатки простими тонкими лініями, виняток становить лише печатка 1623 р., на якій розділові лінії подано у вигляді плетіння. Написи на військових печатках починаються з розділових позначок (крім печатки 1623 р.). На 1-й, 2-й, 4-й та 5-й печатках це розділові хрестики, а на трьох останніх цю роль виконує фігура козака, яка виходить за поле печатки; крім того на печатці 1770 р. на початку напису вміщено косий хрестик.

Всі печатки Запорозької держави кінця XVII – 1-ї пол. XVIII ст., а також печатка кошового суду, мають написи виконані півустановом. Натомість, дві останні державні печатки з точки зору палеографії не являють собою великого інтересу, оскільки написи на них виконано громадянським шрифтом. Характерною особливістю письма першої військової печатки є геометричне написання літер, які в основному утворено з прямих ліній. Так літера **В** складається з двох прямокутних трикутників. Літера **Г** має клиноподібні виступи. Літера **И** – дещо похилена навскісну перекладину, майже позему. Літера **О** є ромбоподібною.

Письмо другої печатки має ще більш загострені форми, зокрема, літери **А**, **В**, **К** та ін. Літери **В** має горішню частину дещо більшу за долішню. Третя печатка є доволі оригінальною, через наближеність свого письма до біглого півустанову, яким, зокрема, написано літери **З**, **К** та **Р**. Остання являє собою перехідну форму між біглим півустановом і скорописом. На четвертій печатці елементи деяких літер мають більш заокруглені форми – приміром літери **В**, **З**, **О** та ін., а літери **Г**, **Т** і **Ъ** мають клиноподібні загострення вгорі; крім того, в слові **Главъного** маємо лігатурне поєднання літер **В** і **Ъ**.

Напис на п'ятій печатці зроблено літерами, графіка яких наближається до форм півустанову, який використовували в 2-й пол. XVII ст. в друці. Подібний вплив простежуємо на прикладі літер **А**, **З**, **К**, **Л**, **Т** й ін. У літери **В** горішня і долішня частини мають трикутну форму. Загалом, більшість літер мають заокруглені форми ліній. Для всіх літер даної печатки характерне розширення долішньої частини. Літера **О** має деяке загострення здолу і згори. Одного разу в написі використано лігатуру, а саме літер **Н** та **И**.

Наступна печатка відрізняється від попередніх більш рівним написанням літер, форма яких дещо геометризована, але з обов'язковим заокругленням кутів. Літера **А** має позему перекладину, а літера **Н**, навпаки, – навскісну. Форма літери **О** наближається до круглої. Літера **З** має загострену горішню і заокруглену долішню частини. Доволі своєрідним є написання літери **Г**, яка має заокруглений хвостик і хвилясту горішню частину, що наближає її форму до скорописних варіантів. Перемичка літери **И** йде від середини щогли. Літеру **Ж** накреслено чітко симетрично.

Мистецький рівень виконання малюнків на всіх державних печатках є доволі високим, але вершиною запорозького граверного мистецтва, на нашу думку, є державна печатка від 1750 р. Наявні в нашому розпорядженні відбитки дозволяють з впевненістю говорити про високу майстерність різчика печатки, який, імовірно, був місцевого походження. На це, зокрема, може вказувати точна передача на малюнку всіх деталей козацького одягу і спорядження, що було можливим лише за умови доброї обізнаності автора з місцевими реаліями. Рушниця на печатці зображена з найменшими подробицями, а на шапці взагалі можна побачити дрібні рисочки (зображення хутра). Одяг прикрашено вибагливим візерунком, який є однією з головних мистецьких окрас даної печатки.

¹ Ситий І. Печатки Війська Запорозького Низового.- С.70.

**Розділ II: “Гербъ старожитній України” –
“Войска Запорожского воинъ знаменитій”.
Державна геральдика Війська Запорозького (Гетьманщини):
еволюція іконографії та політична символіка**

Козацька революція, що розпочалася у 1648 р. під проводом гетьмана Богдана Хмельницького, призвела невдовзі до відновлення руської державності на більшій частині руського етнічного простору.¹ Владні інститути нового державного організму, осередком якого стали наддніпрянські землі, почали оформлюватися відразу після перших переможних битв козацького війська. В зв'язку з цим виникла необхідність в появі зовнішніх атрибутів державності, серед яких також герба і державної печатки з зображенням цього герба.

Запоріжжя, що стало епіцентром Визвольної війни 1648 р., військові формування якого утворювали на її початку ядро визвольної армії, справило, як вже зазначалося вище, вирішальний вплив на формування нового суспільно-політичного устрою на наддніпрянських землях. Нова козацька держава зі столицею в Чигирині запозичила від Запорозької держави не лише форму державного устрою, військової організації, але й саму назву – Військо Запорозьке, внаслідок чого Запоріжжя змушене було додавати до своєї офіційної назви визначення – Низове, з метою відрізнити власне політичне утворення від Війська Запорозького “Городового”, терен якого охоплював в основному землі “на волості” (“городову Україну”) – Наддніпрянщину. Цілком зрозуміло, що в даній ситуації прийшло також до запозичення державної символіки, назв найвищих державних посадовців, термінології державного управління та ін.

Слід відзначити, що козацький устрій на наддніпрянських землях (“городовій Україні”) почав розвиватися задовго до 1648 р. В кінці XVI – 1-й пол. XVII ст. тут відбувається швидкий процес оформлення козацтва в окрему суспільну верству, яка, зрідси кількісно і якісно, чим далі то все більше виявляє прагнення до власної політичної ролі в суспільстві. Форми внутрішнього устрою “городового” козацтва вироблялися під безпосереднім впливом козацького державного організму на дніпровському Низі – Війська Запорозького Низового. Але поруч з процесом засвоєння суспільно-політичних форм, які існували на Запоріжжі, “городова Україна” набувала і специфічних, притаманних лише їй, ознак власного суспільного устрою.

Від 1648 р. Наддніпрянщина і Запоріжжя утворюють два окремих державно-політичних організми, а їх суспільно-політичний розвиток йде, хоч і паралельними, але все ж таки окремими шляхами. Як і Військо Запорозьке Низове, Гетьманщина мала характер військової держави, але переважання військового елементу над іншими суспільними верствами не було таким повним і всеосяжним як на Запоріжжі. Зокрема, досить значною в цей період є роль міст, хоч переважання території над містом в козацькі часи не підлягає сумніву.² Національно-визвольна боротьба і епоха безперервних війн в 2-й пол. XVII – на початку XVIII ст. лише сприяли утвердженню і кристалізації цих державно-устроєвих і суспільно-політичних форм.

Військовий характер Козацької держави, крім всього іншого, відбився також на термінології, що супроводжувала державне управління Війська Запорозького, незважаючи на те, що в компетенцію відповідних посадових осіб входило не лише коло військових питань. Подібного впливу зазнали і представницькі органи Козацької держави, як приміром Генеральна Рада, що від початку мала виключно військове значення, і лише згодом набрала значення державного органу.

¹ Як сказано у Віленському панегірику Хмельницькому (див.: Грушевський М. Історія України-Руси.- Том IX-2.- К., 1997.- С.1526): **Сыновъ Владимировыхъ Росня упала,
Ѣ Хмелнитцкихъ – при Богданѣ на ноги постала.**

² Клименко П. Місто й територія на Україні за Гетьманщини (1654 – 1767).- К., 1926.

Найвища влада у Війську Запорозькому належала гетьманові,¹ що зосереджував у власних руках найширші повноваження у військовій, адміністративній та судовій сферах на терені всієї Козацької держави. Цей авторитарний сплав витворився з об'єктивних передумов, які існували на той час, і був зумовлений необхідністю повної мобілізації руського народу в боротьбі з зовнішніми ворогами.² Гетьман репрезентував Військо Запорозьке в усіх зовнішніх стосунках і визначав її зовнішньополітичний курс. Гетьман також виконував функції верховного головнокомандуючого.

Адміністративне управління державою гетьман здійснював шляхом видання гетьманських універсалів, які мали характер нормативно-правових актів. До компетенції гетьмана належало, зокрема, право остаточного затвердження на відповідних посадах полкової та сотенної старшини.³ За допомогою гетьманських універсалів нормувався також весь комплекс майнових стосунків. Зокрема, гетьман мав право вести роздачу земель з фонду вільних військових (державних) маєтностей окремим особам за службу.⁴

Окрім того гетьман виконував роль вищої судової інстанції, йому належало виключне право затвердження рішень і вироків всіх судових органів – від найнижчих до генерального суду включно.⁵ Найважливіші рішення нижчих судових органів мали бути обов'язково затверджені гетьманом, зокрема такі, як смертні вирoki. Відповідно, гетьман являвся і вищою апеляційною інстанцією. Крім того існували цілі категорії людей, які не підлягали звичайним судам, а знаходилися під виключним гетьманським присудом. Це, так звані, бунчукові товариші, а також особи різних категорій, що перебували під протекцією гетьмана.⁶

Обов'язки гетьмана міг виконувати тимчасовий, так званий, наказний гетьман. Наказне гетьманство мало кілька форм, які значно різнилися одна від одної.⁷ Наказний гетьман міг призначатися в період міжгетьмання. В даному разі в його руках зосереджувалася практично вся повнота влади повного (постійного) гетьмана, хоча в цій ситуації значно більшою ставала роль генеральної старшини, яка могла впливати досить суттєво на діяльність наказного гетьмана, змушуючи його вирішувати всі питання колегіально.

Значно поширенішою була інша форма наказного гетьманства – тимчасове заміщення відсутнього гетьмана певним представником генеральної старшини. Окрім того, широко розповсюдженою формою наказного гетьманства було доручення кому-небудь зі старшини командувати частиною козацького війська, яке відправлялося в похід або на роботи.⁸ Після смерті гетьмана Данила Апостола, впродовж 1734 – 1750 р.р, функції гетьманської влади перебрало на себе Правління гетьманського уряду. А від 1764 р. ці повноваження зосередила в своїх руках друга Малоросійська колегія.⁹

Верхівку адміністративного апарату Війська Запорозького становила генеральна старшина, до числа якої належали: генеральний обозний, генеральні судді, генеральний підскарбій, генеральний писар, генеральні осавули, генеральний хорунжий і генеральний бунчужний. Всі ці посади розвинулися з військових урядів козацького війська (що було характерною рисою тогочасного державного устрою), але, так само як і гетьман, генеральна старшина здійснювала не лише військові функції, а й приймала найширшу участь в справах

¹ Дядиченко В. Нариси суспільно-політичного устрою Лівобережної України кінця XVII – початку XVIII ст.- К., 1959.- С.126.

² Дашкевич Я. Полково-сотенний лад XVII – XVIII століть на Україні – штучна “біла пляма” // Пам'ятки України.- 1990.- №1.- С.7.

³ Дядиченко В. Нариси суспільно-політичного устрою.- С.158.

⁴ Полонська-Василенко Н. Історія України.- Том II.- К., 1992.- С.156.

⁵ Дядиченко В. Нариси суспільно-політичного устрою.- С.159.

⁶ Полонська-Василенко Н. Історія України.- Том II.- С.156.

⁷ Дядиченко В. Нариси суспільно-політичного устрою.- С.169.

⁸ Там же.- С.172.

⁹ Полонська-Василенко Н. Історія України.- Том II.- С.157.

державного управління. Так, вона складала постійний дорадчий орган при гетьмані – Раду генеральної старшини. Обирали генеральну старшину на зборах старшинської Ради, іноді окремих посадових осіб призначав гетьман.¹

Перше місце, після гетьмана, в уряді Козацької держави належало генеральному обозному, який був заступником гетьмана під час його відсутності та найчастіше виконував обов'язки наказного гетьмана.² До спеціальної компетенції генерального обозного належало керування Генеральною військовою артилерією.³ По тому йшли генеральні судді, яких вже з часів Богдана Хмельницького було двоє.⁴ Їх спеціальним завданням було брати участь в судовій колегії Генерального військового суду, який підпорядковувався гетьманові. Уряд генерального підскарб'я було постійно встановлено лише від 1728 р., а втім він, з великими і частими перервами, існував ще з часів Богдана Хмельницького.⁵ В компетенції генерального підскарб'я був догляд грошових та інших зборів до військового скарбу.

Посада генерального писаря була урядовою посадою, що найближче стояла до гетьмана, через що генеральний писар постійно перебував в курсі справ поточної зовнішньої та внутрішньої політики держави.⁶ Генеральний писар виконував фактично обов'язки державного канцлера. Особливе значення мало виконання ним різних дипломатичних доручень. Генеральний писар мав значний вплив в галузі міжнародних зносин,⁷ оскільки в його безпосередній компетенції було ведення дипломатичного листування, відправлення і прийом послів.⁸

Генеральний писар був також керівником Гетьманської канцелярії і Гетьманського державного архіву, в якому зберігалися всі найважливіші документи. До штату канцелярії входила певна кількість старших канцеляристів і канцелярських підписків, заступником генерального писаря був старший писар. Гетьманська канцелярія була тим інструментом за допомогою якого гетьман здійснював військову і цивільну владу.

У 1720 р. канцелярія зазнає суттєвої реорганізації, її було відокремлено від уряду гетьмана (з гетьманської вона стала загальновійськовою, тобто державною)⁹ і передано під управління Генеральної військової канцелярії (колегіальний військово-адміністративний орган влади, що складався з представників генеральної старшини). Клейнодом – атрибутом уряду генерального писаря була державна печатка Війська Запорозького, що мало не аби яке значення з огляду на ту роль яку відігравала державна печатка в ті часи.

Впродовж 1648 – 1720 р.р. державна печатка знаходилася в безпосередньому розпорядженні генерального писаря, який був її охоронцем і прикладав до всіх відповідних документів. Але за указом від 17 листопада 1720 р. державна печатка мала перейти у безпосереднє розпорядження гетьмана,¹⁰ натомість в розпорядженні Генеральної військової канцелярії і генерального писаря мала з'явитися друга державна печатка, яка відрізнялася від першої лише за назвою. Обидві печатки утворювали пару – “військова” (державна) і “кабінетська” (урядова) печатки.¹¹

Указ цей не було виконано, оскільки тогочасний гетьман Іван Скоропадський невдовзі помирає, а після його смерті нового гетьмана не було обрано, внаслідок чого в ужитку залишається лише одна печатка. В часи гетьмана Апостола державна печатка переходить до

¹ Полонська-Василенко Н. Історія України.- Том II.- С.160.

² Там же.- С.160.

³ Окіншевич Л. Генеральна старшина на Лівобережній Україні XVII – XVIII ст. // Праці Комісії для виучування історії Західньо-Руського та Українського права.- Том II.- К., 1926.- С.107-108.

⁴ Там же.- С.115.

⁵ Там же.- С.133.

⁶ Там же.- С.122-123.

⁷ Полонська-Василенко Н. Історія України.- Том II.- С.160.

⁸ Дядиченко В. Нариси суспільно-політичного устрою.- С.182.

⁹ Окіншевич Л. Генеральна старшина.- С.124-125.

¹⁰ Там же.- С.130.

¹¹ Бантыш-Каменский Д. Источники малороссийской истории.- Часть II.- М., 1859.- С.298.

нього, що видно з цілої серії документів,¹ а по тому знову повертається в розпорядження Генеральної військової канцелярії та генерального писаря.²

Лише за гетьмана Розумовського виготовлено нарешті другу державну печатку, яка тепер перебувала у безпосередньому розпорядженні гетьмана (стару державну печатку зберегла за собою Генеральна військова канцелярія,³ хоч у відповідності до указу від 17 листопада 1720 р. цю стару печатку мали передати гетьманові, як це й зробили за Апостола, а для Генеральної військової канцелярії мали б виготовити нову державну печатку). Увійшла в ужиток нова гетьманська державна печатка ймовірно у 1751 р. відразу по створенні окремої Гетьманської канцелярії, хоч вперше прикладено до документу бачимо цю печатку лише 1752 р.⁴

Всі вище названі уряди відносилися до, так званої, вищої генеральної старшини, інші уряди складали групу нижчої генеральної старшини. Найпочесніше серед цієї групи місце займали генеральні осавули, яких було звичайно два: старший осавул і підосавулій. В компетенції генеральних осавулів були головним чином різноманітні військові справи, як то нагляд за складом війська, ведення реєстрів, нагляд за обмундируванням, спорядженням, виправкою козаків.⁵ Окрім того генеральні осавули часто виконували різноманітні доручення гетьмана, часто бували наказними гетьманами в походах, в яких не брав участь сам гетьман. Їм доручалися судові розслідування і справи дипломатичного характеру. Генеральні осавули відали компанійськими та сердюцькими полками.

В безпосередній компетенції генерального хорунжого було охороняти головну державну корогву Війська Запорозького і нести її під час урочистостей попереду гетьмана.⁶ В основному ж він виконував різні доручення гетьмана військового, адміністративного та судового характеру.⁷ Генеральний бунчужний мав своїм обов'язком зберігати і тримати в урочистих випадках ознаку гетьманської гідності – бунчук.⁸ В дійсності він в основному займався різноманітними військовими справами, а також поточними справами судового і адміністративного характеру.⁹

Надзвичайно велике значення в 2-й пол. XVII ст. мав такий, найбільш репрезентативний, орган влади, як Генеральна рада.¹⁰ Своє походження вона вела від загальних козацьких Рад на Запоріжжі, але в умовах “городової України” ця установа набрала цілком оригінальних рис, що не дозволяє її сплутати з відповідним державним органом низового козацтва. Після 1648 р. Військо Запорозьке і Низова держава йдуть своїми особливими шляхами і відповідно їхні установи – мають окремі шляхи розвитку.¹¹

В перші часи свого існування, після 1648 р., Генеральна рада має загальнодержавний характер, окрім козацького стану участь в ній беруть й інші суспільні верстви Козацької держави, зокрема міщани і духовенство. Компетенція Генеральної ради в початковий період є надзвичайно широкою. Рада в 2-й пол. XVII ст. виступає як державний орган, що вирішує найголовніші і найкардинальніші справи зовнішньої політики. Чи не найголовнішою функцією Генеральної ради є обрання на посаду голови Козацької держави – гетьмана, а

¹ НБУ, ІР, ф.1, спр.57183, арк.1; ф.8, спр.1724, арк.1; спр.1710, арк.1 та ін.

² Каменцева Е. Две украинские печати XVIII века из собрания ГИМ // Нумизматика и сфрагистика.- Выпуск I.- Киев, 1963.- С.203.

³ Грабова Н. Печатки адміністративно-судових установ Лівобережної України XVIII ст. // Записки Наукового товариства ім. Шевченка.- Праці історико-філософської секції.- Том ССХХІІ.- Львів, 1991.- С.275.

⁴ НБУ, ІР, ф.10, спр.11448; спр.11449.

⁵ Дядиченко В. Нариси суспільно-політичного устрою.- С.188.

⁶ Там же.- С.189.

⁷ Окіншевич Л. Генеральна старшина.- С.153.

⁸ Там же.- С.158.

⁹ Дядиченко В. Нариси суспільно-політичного устрою.- С.191.

¹⁰ Окіншевич Л. Генеральна рада на Україні-Гетьманщині XVII – XVIII ст. // Праці Комісії для виучування історії Західньо-Руського та Українського права.- Том VI.- К., 1929.- С.254-256.

¹¹ Там же.- С.259.

також скинення з цієї посади.¹ Водночас з тим могло відбуватися і переобрання генеральної старшини. Крім того Генеральна рада вирішує цілу низку важливих справ внутрішньої політики, а також військові та судові справи.²

Несталий і випадковий склад Генеральної ради, а також нерегулярність її скликання спричинили те, що Генеральна рада не змогла перетворитися на постійний і впливовий державний орган. Поступово Генеральну раду заступає своїм значенням Рада старшинська. Весь період існування Генеральної ради це безперервний процес втрати нею свого значення. Чим далі, то все більше Генеральні ради втрачають активне значення, вони поволі набирають характеру лише урочистого акту. Самі ж справи вирішує Рада старшин. Коли вже у кінці XVII ст. Генеральна рада є свого роду урочистою окрасою, що санкціонує рішення, що їх фактично встановила Рада старшин, то у XVIII ст. Генеральна рада в своєму дальшому розвитку перетворюється лише на данину традиції.³

Вже в кінці XVII ст. компетенція Генеральної ради фактично переходить до Ради старшинської. Саме ця установа перетворюється на постійний і впливовий державний орган, що має законодавчий характер. Рада старшин складалася з гетьмана, генеральної старшини, полкової старшини, а також, доволі часто, представників від полків та сотень (тобто всього козацтва, крім рядового), і навіть іноді з представників вищого духовенства і міської верхівки.⁴ Збиралася Рада старшин двічі на рік – на Різдво і Великдень (конституція Пилипа Орлика додає ще третій з'їзд старшини – на Покрову) в гетьманській резиденції під головуванням гетьмана, який відкривав ці з'їзди промовою, керував обговоренням усіх питань і закривав збори. Компетенція старшинських Рад була надзвичайно широкою і неокресленою, вона конкурувала з владою гетьмана та Генеральної ради, в останньому випадку доволі успішно. Старшинські Ради розглядали питання зовнішньої політики, фінансів, головним чином грошових зборів на утримання найманого війська, так званих оренд, вирішували судові справи, питання законодавства та права і навіть питання про встановлення спадкового гетьманства.⁵ За відсутності гетьмана Рада старшин перебирала на себе функції правління державою.

Справи поточного управління державою в період між старшинськими Радами здійснювала Рада генеральної старшини, що була дорадчим органом влади при гетьмані. Така рада засідала щодня і тому міцно тримала в своїх руках пульс життя країни. Тим і зумовлюється та велика компетенція, яку одержала колегія генеральних старшин в законодавчій, судовій, військовій, скарбовій та інших сферах, а також та обставина, що генеральна старшина відігравала провідну роль як під час старшинських так і Генеральних Рад.⁶ Особливо зростала роль генеральної старшини і її Рад в часи відсутності гетьмана, в такі періоди генеральна старшина фактично стояла у керма держави.

У 1720 р. було створено нову центральну державну установу – Генеральну військову канцелярію, яка займалася питанням поточного адміністративного управління державою і складалася з представників генеральної старшини. Генеральна військова канцелярія набула значення особливого адміністративного колегіального органу з правом розгляду і вирішення важливих питань поточного державного управління, видання указів і розпоряджень на рівні з гетьманом, надання старшині чинів тощо.⁷ В склад Генеральної військової канцелярії входили спеціально призначені з представників генеральної старшини особи.

Генеральній військовій канцелярії була підпорядкована установа з тією ж назвою, яка справді була канцелярією в дійсному розумінні цього слова. Ця канцелярія (її радше треба

¹ Окіншевич Л. Генеральна рада.- С.335, 363.

² Там же.- С.370.

³ Там же.- С.269.

⁴ Полонська-Василенко Н. Історія України.- Том II.- С.158.

⁵ Окіншевич Л. Лекції з історії українського права.- Мюнхен, 1947.- С.105-109.

⁶ Окіншевич Л. Генеральна старшина.- С.87-91.

⁷ Ділова документація Гетьманщини XVIII ст.- К., 1993.- С.6-7.

було б назвати військовою або гетьманською – бо до 1720 р. вона дійсно такою й була – канцелярією, щоб не плутати з Генеральною військовою канцелярією – колегіальним органом, який вирішував питання поточного адміністративного державного управління і складався з призначених представників генеральної старшини) була технічним середником виконання різних канцелярських, архівних та інших функцій і знаходилася під безпосереднім керівництвом генерального писаря,¹ про що вже йшла мова вище.

Як вже зазначалося, утворення нового державного організму на наддніпрянських землях (Війська Запорозького) супроводжувалося набуттям даною державно-політичною структурою власних зовнішніх атрибутів державності, в тому числі герба і державної печатки. Державний герб Війська Запорозького вперше знаходимо на печатці з часів гетьмана Богдана Хмельницького, яка була в ужитку впродовж 1648 – 1651 р.р.

На ній козака зображено крокуючим вліво з оберненою до глядача головою. Одягнено козака в жупан з вузьким коміром і довгий, нижче колін, кунтуш, з-під якого ледь визирають шаровари. Крій верхнього одягу цілком відповідає вимогам щодо військового вбрання, яке мало забезпечувати свободу рухів. Так, одяг в плечах є доволі широким, натомість перехвати зроблені вузькими, на долішньому краї верхній одяг значно розширюється. Підперезано жупан вузьким поясом. На голові у козака висока смушева перекривлена посередині шапка, на ногах – чоботи. Права рука козака зігнута в лікті, лівою рукою, горішню частину якої на малюнкові сховано за тілом, козак тримає на плечі рушницю, охопивши її за приклад. Рушниця є рівна і спрямована приблизно на 30° вгору. При лівому боці у козака шабля турецького типу, з крутим вигином на кінці, вона має загнуте руків'я і пряме перехрестя. В подальшому дане зображення (козак з рушницею і шаблею) фігурує, за кількома винятками і з певними незначними доповненнями, майже на всіх видозмінах державного герба Війська Запорозького, що дозволяє розглядати його як основний тип герба Козацької держави.

Витоки символіки герба Війська Запорозького, поза всяким сумнівом, слід шукати в державній геральдиці Війська Запорозького Низового. Запоріжжя, яке справило вирішальний вплив на формування Козацької держави на “городовій Україні”, давши поштовх Визвольній війні і утворивши на її початковому етапі ядро народно-визвольної армії, передало новій державі не лише систему адміністративного устрою, військову організацію, саму назву, але й власну державну символіку, внаслідок чого два сусідніх політичних утворення використовували впродовж тривалого часу майже подібні герби. Символіка цих гербів, з огляду на виразний та очевидний зв'язок між ними, має бути в значній мірі схожою.

Тлумачення символіки державного герба Війська Запорозького знаходимо в козацьких літописах XVIII ст. Найцікавішою з цього погляду видається інформація літопису Григорія Грабянки, яку було подано у віршованій формі:

Войска Запорожского воинъ знаменитій
Вооруженъ бодрствуетъ отчизну хранить,
Аще и враговъ, конхъ не зритъ предъ собою,
Обаче оружіе готово до бою.
Имать тѣмъ востаючи сѹпостати сильни,
Хотѣнія своего падоша омилни,
Ибо вѣсть сей завчасу предварати злому,
Да въ поравощеніи не бѹдетъ нѣкому, -
Якоже дѣло водра пастора сѹща
Воспятити къ стаду волка грядуща.²

Зміст вірша дозволяє зробити висновок, що автор у своєму творі змалював збірний образ козацтва, головне завдання і сам сенс існування якого вбачав у військовому захисті

¹ Окіншевич Л. Генеральна старшина.- С.91-92.

² Дѣйствія презѣльной и отъ начала поляковъ кровавой небывалой врани Богдана Хмелницкого, гетмана запорожского, съ поляки ... въ градѣ Гадячѹ, трудомъ Григорія Грабянки собранная ... Рокѹ 1710.- Кіевъ, 1854.- С.1.

країни. У державному гербі Війська Запорозького сучасники, таким чином, вбачали символ провідної верстви руського народу, який виступав гарантом обороноздатності і незалежності країни. З погляду політичної символіки образ козака на державному гербі відбиває військовий характер Козацької держави XVII – XVIII ст. і повне переважання козацького стану в політичній сфері тогочасного руського життя. Іншими словами, провідна роль козацтва знайшла пряме відображення в державному гербі Гетьманщини.

Водночас варто звернути увагу на певну ймовірність більш глибоких витоків символіки державного герба Війська Запорозького. Зокрема, впадає у вічі та обставина, що до утворення Козацької держави в ролі земельного герба наддніпрянських земель постійно виступає образ воїна-захисника. Спочатку це був ангел¹, зі списом або мечем,² згодом – рицар на коні зі списом³ або мечем,⁴ врешті, як подає Гвайніні, – святий Юрій на коні, який влучає списом змія.⁵ Як бачимо, образ козака лише продовжує традицію попередньої доби.

Перша печатка Війська Запорозького була, ймовірно, в ужитку до червня 1651 р. (востаннє її бачимо при документі від 24 травня 1651 р.). Саме в червні сталася нещаслива для Війська Запорозького і всього руського народу битва під Берестечком, яка призвела до втрати всієї похідної канцелярії гетьмана з усіма дипломатичними документами.⁶ Разом з тим було втрачено і державну печатку. Очевидець так описав ці події: “Поляки знайшли в козацькому таборі ... численні прапори, між іншим корогву, яку король після його обрання прислав був гетьманові Хмельницькому на ознаку затвердження його гетьманства, а також корогву покійного короля Володислава, яку він надіслав був козакам тоді, коли хотів їх використати на задуманій ним війні проти московитів; ще один прапор, який козаки здобули у поляків 25 минулого червня ... Знайдено також велику кількість зброї та силу харчів і скриньку Хмельницького, де була печатка Запорозького Війська та різні листи ...”.⁷

Нову печатку було виготовлено, напевно, відразу після Берестецької битви і Білоцерківського миру, але на сьогодні відомий документ лише від 24 листопада 1651 р., до якого вперше було прикладено нову печатку. В загальних рисах дана печатка взувалася на першій видозміні державної печатки (відмінним є лише малюнок шаблі, яка має більш загострений і вигнутий кінець, а також – двічі загнуте руків'я; крім того, в одязі козака відсутній пояс), з чого можемо зробити висновок, що в якості зразка при виготовленні печатки від 1651 – 1654 р.р. використано один з відбитків першої печатки, який міг зберегтися при документі виданому гетьманською канцелярією до червня 1651 р.

Подібний до зображень на перших державних печатках герб вміщено, в якості оздоблення, на портреті гетьмана Богдана Хмельницького роботи В.Гондіуса від 1651 р. Відміни бачимо лише у відсутності шаблі, а також в повороті голови козака в профіль. Крім того, дещо стилізовано і спрощено зображено одяг козака, але натомість герб на портреті має щит німецької форми і певну кількість позашитових елементів: над щитом п'ять прапорів, обабіч щита дві гармати на колесах, здолу колесо з віссю. Герб супроводжує напис: **Bohdan**

¹ Das Concilium, so zu Constanz gehalten ist worden des Jars, do man zalt von der Geburdt unsers Erlösers 1413 Jar.- Augsburg, 1483; Das Concilium, so zu Constanz gehalten ist worden des Jars, do man zalt von der Geburdt unsers Erlösers 1413 Jar.- Augsburg, 1536; Chronik des Concils zu Constanz von Ulrich von Richental 1414 – 1418.- Constanz, 1869; Цітоў А. Пячаткі старажытнай Беларусі.- Мінск, 1993.- С.122; Rimša E. Heraldika. Iš praeities į dabartį.- Vilnius, 2004.- С.98.

² Paprocki B. Herby rycerstwa polskiego.- Kraków, 1858.- С.918; Niesiecki K. Korona Polska.- Том I.- Lwów, 1728.- С.144.

³ Spener P. Historia insignium illustrium, seu Operis heraldici pars specialis.- Francofurti ad Moenum, 1680.- Табл.31.

⁴ НБУ, ІР, ф.2, спр.8252; спр.20953; спр.20954; спр.20960; спр.20961; спр.20963; спр.20964; спр.23265; спр.23266; спр.23267; спр.23269; спр.23270; спр.23273; ЦДІАК, ф.221, оп.1, спр.51, арк.10 а; спр.63, арк.9 зв.; ф.2228, оп.1, спр.227, арк.14.

⁵ Gwagnin A. Sarmatae europeae descriptio.- Cracoviae, 1578; Gwagnin A. Kronika Sarmacyey europejskiej.- Kraków, 1611.

⁶ Дорошенко Д. Нарис історії України.- Том II.- К., 1992.- С.29.

⁷ Шевальє П. Історія війни козаків проти Польщі.- К., 1993.- С.163.

Chmielnicki Exercitus Zaporovien Praefectus Belli Servilis autor Rebelliumq Cosaccorum et Plebis Ukraynen Dux.

Тотожне зображення герба неодмінно присутнє на копіях гравюри В.Гондіуса створених у XVIII ст., а також на портреті Богдана Хмельницького, роботи К.Вауманса та І.Майсена, на якому вміщено напис: **Б Х Г В Ё К М** (тобто: **Богдан Хмельницькій Гетьман Войска Ёго Королєвскої Милості**) Bohdan Chmielnicky Exercitus S. R. M. Zaporohseensis Praefectus. Крім того подібне зображення вирізьблено на чаші, яка свого часу належала гетьману Богдану Хмельницькому.¹

Наступні зміни в державній геральдиці та сфрагістиці відбулися у 1654 р., після московсько-козацької угоди, оцінки якої досі викликають гострі суперечки. Обидві сторони, як московська, так і козацька, трактували окремі положення даної угоди доволі по різному, до того ж, надзвичайно великою була різниця між тим, що проголошували доволі розмиті формули переяславсько-московських пактів 1654 р., і тим, що було в реальному житті. Є всі підстави твердити, що з точки зору Війська Запорозького угода 1654 р. була звичайним військовим союзом, спрямованим проти Речі Посполитої, подібним до тих які Козацька держава укладала з Кримом і Туреччиною перед тим, і Швецією та Семигородом по тому.

В реальному політичному житті після 1654 р. Військо Запорозьке продовжує виступати як незалежне державне утворення, яке вступає у відверте протиборство зі своїм союзником і номінальним сюзереном, скажімо, на теренах Великого князівства Литовського, провадить власну зовнішню політику та ін. Зверхність московського царя над Гетьманщиною була суто номінальною, а гетьман і надалі зосереджував у своїх руках всю повноту влади на підпорядкованих козакам руських землях. Лише подальший, нещасливий для Русі перебіг історичних подій, які призвели Військо Запорозьке до Руїни та розколу, поставили Козацьку державу, і то лише її лівобережну частину, в більш реальну залежність від московського царя.

Втім зміна зовнішньополітичної орієнтації Війська Запорозького знайшла своє відображення на новій державній печатці від 1654 р., де замість слів: **Ёго Королєвскої Милості** було вміщено титул: **Царского Величества**. Зміни торкнулися також і зображення в полі печатки – козака почали зображувати в профіль (як і на портреті Богдана Хмельницького). Одягнуто козака в довгий жупан, з-під якого не видно ні кунтуша ні шароварів. На голові шапка з круглим верхом, на ногах чоботи з підборами, жупан підперезано вузьким поясом. Рушниця лежить на плечі майже поземо, а ствол і приклад утворюють кут. При лівому боці шабля майже з прямим лезом і загнутим руків'ям, між якими пряме загострене на кінцях перехрестя.

Принагідно ще раз маємо звернути увагу, на ту обставину, що зверхність іноземних володарів над Військом Запорозьким в цей період мала суто номінальний характер, адже в той самий час коли титул польського короля знаходився в довколовому написі державної печатки Гетьманщини, остання вела широкомасштабну війну з Річчю Посполитою і була її відвертим ворогом, так що не могло бути мови не те, що про певну реальну зверхність, а навіть про нормальні стосунки. Подібні приклади, коли зміст довколового напису на державній печатці не відповідав політичним реаліям, неодноразово зустрічатимемо і надалі.

Незважаючи на те, що нова печатка мала бути виготовлена ще в березні,² використовувати її починають дещо пізніше (вперше бачимо її при документі від 1 липня 1654 р.),³ принаймні, ще 25 травня 1654 р. в ужитку була стара печатка. Після смерті Богдана Хмельницького останньою печаткою гетьмана користувався цілий ряд його наступників – гетьмани Іван Виговський, Юрій Хмельницький і Павло Тетеря. Цікавою є та обставина, що

¹ Савчук Ю. Гетьманські клейноди та особисті речі Богдана Хмельницького у колекціях музеїв Європи (пошук, знахідки, атрибуція).- К., 2006.- С.76-77.

² Акты относящиеся к истории Южной и Западной России, собранные и изданные Археографической комиссией.- Том IX.- С.503.

³ Універсали Богдана Хмельницького. 1648 – 1654.- К., 1998.- С.148.

всі вони продовжували використовувати дану печатку, з царським титулом, навіть перебуваючи під зверхністю польського короля, після укладання Гадяцької угоди і Слободищенського трактату.

З однієї сторони, в даній ситуації, можна вбачати силу традиції великого гетьмана¹ і шанобливе ставлення до державних клейнодів його доби, але з іншої – очевидним є недбале ставлення з боку Війська Запорозького до прав своїх номінальних зверхників, чи то польського короля чи то московського царя: козацький провід навіть не завдавав собі клопоту змінювати державну печатку, зміст якої більше не відповідав реальним політичним умовам. З усього видно, що козацтво ту чи іншу зверхність приймало лише як тимчасову політичну комбінацію, яка мала на меті сприяти зміцненню Козацької держави.

Вийшла з ужитку печатка Хмельницького лише у 1663 р. за часів гетьмана Тетері і то не відразу. Річ у тім, що гетьманська канцелярія Тетері впродовж лютого – березня 1663 р. користувалася новою державною печаткою, на якій було вміщено титул польського короля, що відбивало пропольську орієнтацію даного гетьмана, який мав реальну владу на Правобережжі. Взоровано дану печатку, ймовірно, на попередній, від 1654 – 1663 р.р., адже остання перебувала у розпорядженні Тетері й могла бути використана як зразок.

За це також говорить подібність в розмірах, написанні окремих слів, палеографія літер та ін. Подібним, ймовірно, було й зображення герба в полі печатки (нажаль в нашому розпорядженні немає прорису цієї печатки). Перебувала вона в ужитку, як вже зазначалося, досить нетривалий термін, її в останнє бачимо при документі від 11 березня 1663 р., а вже 17 березня того ж року до документу прикладено стару печатку Хмельницького.² Причиною такого швидкого виходу з ужитку нової печатки стала її втрата, разом з іншими клейнодами, під час захоплення резиденції гетьмана Тетері (міста Брацлава) козаками Івана Сірка.

Впродовж кількох місяців в канцелярії гетьмана Тетері використовували стару державну печатку виготовлену за Хмельницького (востаннє її знаходимо при документі від 28 квітня 1663 р.). Остаточно вона виходить з ужитку, лише після появи ще однієї печатки гетьмана Тетері, яку використовували значно довший проміжок часу – до 24 червня 1665 р. Вперше ж її бачимо при документі від 9 травня 1663 р., хоча у розпорядженні Павла Тетері вона мала з'явитися дещо раніше, адже в березні 1663 р. до Чигирини з Варшави було відправлено королівського посланця Івана Мазепу, що мав передати гетьманові відповідні клейноди – в тому числі й печатку.³

Втім, зважаючи на недостатньо високий статус королівського посланця, гетьман Тетеря спочатку відмовився прийняти (або принаймні використовувати) надіслані королем клейноди.⁴ Хоча згодом виготовлену у Варшаві печатку бачимо в ужитку впродовж 1663 – 1665 р.р. Дана печатка в значній мірі відрізняється від попередніх військових печаток. Так, голову козака обернено до глядача, а на його грудях бачимо панцир. Зовсім інший вигляд має шабля, яка належить до іранського типу. При правому боці козака вперше на державному гербі з'являється порохівниця.

Нарешті, головною відміною даної печатки від попередніх є наявність в її полі рослиноподібного візерунку, який може бути, на нашу думку, стилізованим зображенням дамаскованого поля. Робимо цей висновок з огляду на те, що в європейській геральдиці дамаскування щита часто зображувалося у вигляді рослиноподібного орнаменту.⁵ Цікавою особливістю даної печатки є те, що роль початкового розділового знаку в її довколловому написі виконує фігура орла – державного герба Речі Посполитої, що відбиває прагнення

¹ Ситий І. Печатка Богдана Хмельницького // Знак.- 1996.- Ч.11.- С.3.

² Крип'якевич І. З козацької сфрагістики.- С.10-11.

³ Чухліб Т. Гетьмани Правобережної України в історії Центрально-Східної Європи (1663 – 1713).- К., 2004.- С.45.

⁴ Там же.- С.45.

⁵ Oswald G. Lexikon der Heraldik.- Leipzig, 1984.- С.93; Siebmacher J. Grosses und allgemeines Wappenbuch.- B: Handbuch der heraldischen Terminologie nebst den Haupt-Grundsätzen der Wappenkunst.- Nürnberg, 1890.

королівської влади відобразити свою політичну зверхність над Військом Запорозьким за допомогою політичної символіки.

Що стосується лівобережної частини Війська Запорозького то вже від 1660 р. вона почала жити осібно від Правобережжя політичним життям. В той час як Корсунська рада ратифікувала Слободищенську угоду, лівобережні полки підтвердили московську протекцію над собою і стали готувати вибори нового гетьмана. Наказним гетьманом на Лівобережжі став переяславський полковник Яким Сомко, який був основним претендентом на гетьманську булаву. Але протидія Москви і конкурентів не давала змоги нарешті визначитися з осібно лівобічним гетьманом. Відбувалися численні Ради, які однак так і не змогли остаточно вирішити питання з гетьманом.

Від цього періоду походить інформація про використання наказним гетьманом Сомком нової державної печатки, яку вперше було прикладено до документу від 1 квітня 1661 р.¹ Відомості про її використання доволі обмежені,² до того ж за нею не визнавали повної правової сили, оскільки вона була виготовлена самочинно не обраним ще гетьманом, що, до речі, ставилося в провину Сомкові.³ Печатка майже всіма своїми параметрами, в тому числі й зображенням державного герба в полі печатки, наближається до третьої печатки Хмельницького. Відмінності спостерігаємо лише в незначних деталях: на печатці Сомка завеликим є зображення голови козака, дещо іншу форму мають головний убор та приклад рушниць, а перехрестя шаблі загнуто на обох кінцях в бік руків'я.

Дана подібність була зумовлена, ймовірно, тією обставиною, що в той час як правобережні гетьмани зберігали у себе автентичну печатку Хмельницького разом з іншими клейнодами гетьмана, лівобережній козацькій еліті необхідно було підкреслити легітимність саме лівобережного гетьманства, зокрема, шляхом наближення державної печатки лівобережної частини Війська Запорозького до печатки часів Хмельницького.

Врешті-решт протиборотство лівобережної старшини в змаганнях за гетьманську булаву призвело до висунення на політичну арену сторонньої політичної сили в особі кошового гетьмана Запоріжжя Івана Брюховецького, який завдяки значним демагогічним здібностям зумів здобути широку підтримку серед козацьких низів та міщанства Лівобережжя. Завдяки вирішальній підтримці запорожців, які брали участь в ніжинській Чорній Раді, Брюховецький зумів досягти вирішальної перемоги і став гетьманом Війська Запорозького в червні 1663 р. Невдовзі по тому була виготовлена й нова державна печатка, яку бачимо при документах від 3, 5 та 6 липня 1663 р.⁴

Її зовнішній вигляд безсумнівно вказує на поспіх з яким вона була виготовлена: незграбне зображення фігури козака, відсутність доволового напису та ін. Безсумнівно, що дана печатка не взурувався на жодному з попередніх гербів Війська Запорозького, адже постать козака має на печатці Брюховецького зовсім інший вигляд: козака зображено в півоберта вправо, з головою оберненою в профіль. Одяг складається з довгого жупана, з-під якого видно долішню частину шароварів. Жупан підперезано вузьким поясом. На голові кругла шапка з таким же шликом, за спиною шабля від якої видно лише кінець леза і руків'я з прямим перехрестям. На лівому плечі козак тримає дещо похилену рушницю, охопивши лівою рукою приклад. Правою рукою, зігнутою в лікті, козак тримає спис, який спрямовано вістрям вгору. Ймовірно, поспіх з яким було виготовлено дану печатку, пояснюється

¹ НБУ, ІР, ф.1, спр.54642.

² Окіншевич Л. Генеральна рада на Україні-Гетьманщині XVII – XVIII ст. // Праці Комісії для виучування історії Західньо-Руського та Українського права.- Том VI.- К., 1929.- С.279; Ситий І. До історії гетьманської печатки // Знак.- 2001.- Ч.23.- С.4.

³ Акты относящиеся к истории Южной и Западной России, собранные и изданные Археографической комиссией.- Том V.- С.48-49.

⁴ ЦДАК, ф.143, оп.1, спр.7, арк.1; Крип'якевич І. З козацької сфрагістики.- С.11; Нос С. Ряд универсалов оборонных, данных гетьманами мешчанам города Чернигова // Черниговские губернские ведомости.- Чернигов, 1861.- С.92.

бажанням як найшвидше підтвердити легітимність новообраного гетьмана. Перебувала вона в ужитку доволі обмежений термін, але поміж тим має одну цікаву особливість, на яку необхідно звернути увагу. Йдеться про зображення спису, який козак тримає в правій руці.

Дана деталь є беззаперечним виявом політичного впливу Запоріжжя на Гетьманщину (Військо Запорозьке), яке змушене було погодитися з обранням на гетьманство запорозького кандидата. Як вже зазначалося вище, після утворення нової Козацької держави на чолі з гетьманом Богданом Хмельницьким і перебрання цим новим державним організмом назви і герба від Запорозької держави, остання мусила подбати про внесення відповідних змін і доповнень до своїх державних атрибутів, маючи на меті відрізнити себе від новоствореної сусідньої держави. Таким доповненням в державному гербі Запоріжжя стало зображення списа, який розміщували перед козаком.

Даний елемент міг з'явитися ще за Хмельницького, коли Запоріжжя повністю відновило свою політичну окремішність, або відразу по тому. Запорожці після смерті Хмельницького активно втручалися в політичне життя Гетьманщини, підтримуючи того чи іншого з кандидатів на гетьманство, або навіть виставляючи свого. Це врешті-решт скінчилося перемогою Брюховецького, який і вніс до державного герба Війська Запорозького (Гетьманщини) зображення спису (що був характерною складовою частиною державного герба Запоріжжя) на ознаку політичної перемоги останнього і за-для підкреслення тієї ваги яке відіграло Запоріжжя в суспільно-політичних відносинах тогочасної України.

Перша печатка Брюховецького знаходилася в ужитку досить нетривалий термін і невдовзі її замінила нова печатка, яка мала більш високий мистецький рівень і перебувала в ужитку значно довше ніж її попередниця, впродовж 24 жовтня 1663 – 10 травня 1668 р.р. Нова печатка мала доколдовий напис, в якому було підкреслено відверто промосковську орієнтацію нового гетьмана: крім царського титулу в написі бачимо слово “**Вѣрного**”. Ця печатка Брюховецького відрізняється від попередньої доволі суттєво, найголовніше тим, що на ній козака обернено ліворуч. Крім того, спис у правій руці козака спрямовано не доземо, а дещо похилено вістрям вправо, рушниця лежить на плечі майже поземо, на шапці відсутній шлик, а шабля має вигнуте на кінці лезо і пряме перехрестя з кінцями прикрашеними кульками.

На правому боці Дніпра, після того як зійшов з політичної арени гетьман Тетеря, відбувається перманентна зміна гетьманів, а то й одночасне гетьманування кількох політичних діячів відразу. Впродовж літніх місяців 1665 р. гетьманом був Степан Опара, який однак не здобув широкої підтримки серед козацтва і тримався лише завдяки татарському сприянню. Якою була державна печатка і герб за часів цього гетьмана на сьогодні невідомо.

Вже восени 1665 р. правобережна старшина, дійшовши певного компромісу, вирішила обрати гетьмана, який зміг би вивести Військо Запорозьке з кризового стану. На Раді в Чигирині 10 жовтня 1665 р. гетьманом обрано черкаського полковника Петра Дорошенка. Цікаво, що рада не визначилася з можливими зовнішньополітичними орієнтирами. Однак, новий гетьман спочатку був змушений визнати польську зверхність,¹ що й відбилося в доколдовому написі його державної печатки. Подальша турецька орієнтація гетьмана ніяк не позначилася на державній печатці, яка зберігала до кінця гетьманування Дорошенка титул польського короля. Зображення в полі даної печатки нагадувало герб, який було вміщено на останній печатці Хмельницького. Відмінність полягала лише в тому, що на печатці Дорошенка рушницю було спрямовано дещо вгору, а праву руку козака зображено обіпертою в бік.

З початком 1668 р. на Лівобережжі вибухнуло протимосковське повстання, на допомогу якому прибуло військо Дорошенка. Брюховецького було страчено, а гетьманом

¹ Дорошенко Д. Нарис історії України.- Том II.- С.74.

обох боків Дніпра проголошено Дорошенка. Невдовзі по тому, гетьман мусив вертатися на Правий берег, а на Лівобережжі в якості наказного гетьмана залишено Дем'яна Многогрішного. Найбільша небезпека для Дорошенка в цей час походила з боку Запоріжжя, яке висунуло власного кандидата на гетьманство – кошового писаря Петра Суховієнка. В серпні 1668 р. його за татарської підтримки оголошено гетьманом України під протекторатом Кримського ханства, на ознаку чого ханом Аділ-Гіреєм Суховієнку було вручено дублікат ханської печатки, що мала зображення лука з двома стрілами.¹

Вигляд нового герба був настільки незвичним, що це відразу привернуло увагу козацтва. Зокрема, дорошенківські козаки погрожували поламати суховієві лук і стріли своїми мушкетами² (натяк на складову частину старого державного герба – рушницю). Цей сфрагістично-геральдичний дотеп, як назвав цю погрозу В.Прокопович,³ міг, ймовірно, стати основою для сюжету герба Олександрівського повіту, який було затверджено на початку ХІХ ст.⁴ Зазначений герб повністю відповідає змісту наведеного виразу: в горішній частині зображено дві перехрещені рушниці, що символізують перемогу, в долішній частині – лук і стріли (характерно, що подано їх на олександрівському гербі в малиновому полі, що цілком відповідає факту підтримки Суховієнка саме Запоріжжям, яке широко використовувала малинову барву в своїй символіці).

Яким чином даний сюжет потрапив до олександрівського герба достеменно невідомо, але промовистим є той факт, що повітові герби Катеринославської губернії, які дістали офіційне затвердження 2 серпня 1811 р., на відміну від більшості повітових і намісницьких гербів імперії, проекти яких виготовлялися відповідними імперськими установами, були створені на місці, в Катеринославському губернському правлінні.⁵ Цілком певно, що автор цих проектів, в особі якого вгадується непоганий знавець історії, адже значна частина його проектів була, так би мовити, на історичні теми, міг бути обізнаним з виразом-погрозою дорошенківських козаків, і покласти його в основу сюжету олександрівського герба.

Водночас з цими подіями, на Лівобережжі відбуваються значні політичні зміни. Наказний гетьман Многогрішний, опинившись перед загрозою агресії з боку Москви і залишившись без військової допомоги Дорошенка, який був зайнятий боротьбою з поляками і Суховієнком, почав вести переговори з Москвою про повернення Лівобережжя під її зверхність. Вже восени 1668 р. Многогрішного проголошено “гетьманом сіверським”, а 3 березня 1669 р. цей вибір підтверджено на загальновійськовій Раді. Попервах Многогрішний продовжував підтримувати цілком нормальні стосунки з Дорошенком, сподіваючись поладити справу і невдовзі поновити єдність Війська Запорозького. Ця позиція знайшла своє відображення в урядовій сфрагістиці Лівобережжя.

Перші дві печатки Многогрішного в загальних рисах наслідують печатку Дорошенка. І лише на третій печатці Многогрішного спостерігаємо докорінну зміну зовнішнього вигляду основного типу (козак з рушницею) державного герба Війська Запорозького. Герб, зображений на даній печатці, характеризується цілим рядом нових особливостей. Так, козака вперше розміщено в півоберта вліво обличчям до глядача. На жупані, в який одягнуто козака, з'являється візерунок, а на кінцях рукавів з'являються вилоги, горішня частина жупана має вузький комір і гудзики. З-під жупана виглядає край кунтуша. На голові у козака висока смушева шапка з мішкоподібним верхом. Жупан підперезано широким поясом зі звисаючими дотолу кінцями. При лівому боці у козака знаходиться шабля з загнутим

¹ Акты относящиеся к истории Южной и Западной России, собранные и изданные Археографической комиссией.- Том VII.- С.154; Чухліб Т. Гетьмани Правобережної України.- С.95.

² Акты относящиеся к истории Южной и Западной России, собранные и изданные Археографической комиссией.- Том VII.- С.84.

³ Прокопович В. Сфрагістичні етюди.- С.91.

⁴ Винклер П. Гербы городов, губерний, областей и посадов Российской империи.- М., 1991.- С.2.

⁵ Полное собрание законов Российской империи. Собрание первое.- Том XXXIV.- № 26864; Соболева Н. Российская городская и областная геральдика XVIII – XIX веков.- М., 1981.- С.128.

руків'ям і прямим перехрестям, при правому боці – порохівниця. Права рука козака зігнута в лікті і обіперта в бік, лівою рукою козак підтримує здолу за приклад рушницю з коротким стволом. У рушниці вперше з'являється ремінь, а сама вона розташована під доволі великим (приблизно 45°) кутом. Під ногами у козака вперше з'являється земля, яку вкриває трава.

Поява даного герба фактично знаменує собою початок повного усамостійнення політичного життя правобережної та лівобережної частин Війська Запорозького, оформлення Лівобережжя в автономне державо-політичне утворення під зверхністю царя. Печатка Многогрішного (третья видозміна) знаходилася в ужитку і за наступників цього гетьмана: впродовж 15 років нею користувався гетьман лівобережної частини Самойлович і на початку свого гетьманування (до 27 січня 1688 р.) Іван Мазепа.

Тривале використання даної печатки вплинуло, ймовірно, на широке застосування видозміни герба з третьої печатки Многогрішного в якості оздоблення творів мистецтва. Зокрема, даний герб вміщено в правому від глядача горішньому куті картини кінця XVII ст. "Богдан Хмельницький з полками і Україна".¹ Герб на картині має дещо незвичний вигляд, його основу складає щит іспанської геральдичної форми, ймовірно, червоного забарвлення, на якому розміщено менший щит, ймовірно, золотого кольору, за яким розміщено дві гармати на колесах, на малому щиті зображено козака з мушкетом на плечі, що йде в лівий бік, за великим щитом розташована різноманітна зброя: шабля, меч, гармати, прапори, спис, булава, бунчук. Аналогічний герб вміщено на одному з портретів Богдана Хмельницького XVIII ст.²

Тим часом на Правобережжі, яке потопало в крові внаслідок громадянської війни, поступово перетворюючись на пустелю, посилюється політичне протиборство різних сил, яке супроводжується висуванням на гетьманство все нових претендентів. 23 липня 1669 р. в місті Умані відбулася військова Рада суховієнківців (в основному запорозькі козаки), які обрали собі за гетьмана замість Петра Суховієнка уманського полковника Михайла Ханенка,³ який оголосив про зверхність Речі Посполитої над Військом Запорозьким і розпочав ворожі щодо Дорошенка дії. Вплив запорожців при обранні даного гетьмана відбився на його державній печатці, яку бачимо при документах від 6 листопада 1671 – 9 травня 1672 р.р.⁴

На даній печатці зображено козака з невеликим розворотом тіла і голови вліво. Одягнуто козака в довгий жупан, який підперезано вузьким поясом. На голові – видовжена шапка, на ногах – чоботи з підборами. При лівому боці – шабля з загнутим руків'ям і вигнутим у формі півкола перехрестям, яке одним зі своїх кінців майже доходить до кінця руків'я. При правому боці – порохівниця. На лівому плечі козак тримає під невеликим кутом доволі довгу і масивну рушницю охопивши її за приклад лівою рукою.

В правій випрямленій руці козак тримає дещо похилений в правий бік спис, що наближає сюжет даної печатки до гербів з часів гетьмана Брюховецького. Певно, що й мотиви, які спонукали Михайла Ханенка вмістити в державному гербі частину запорозького герба (спис), були подібними до тих якими керувався Брюховецький. Політичний підтекст даних гербів (Ханенка і Брюховецького) є в такому разі цілком тотожним – він полягає у відзначенні провідної ролі запорожців в обранні на гетьманство названих діячів. Ханенко склав з себе гетьманські повноваження 15 березня 1674 р., передавши свої клейноди лівобережному гетьманові Іванові Самойловичу, якого відтоді проголосили гетьманом обох боків Дніпра.

Річпосполитський уряд натомість призначив наказним гетьманом могилівського полковника Остапа Гоголя, що перебував на своїй посаді впродовж 1675 – 1679 р.р. і мав

¹ З української старовини.- С.186.

² Білецький П.- С.118.

³ Андрусак М. До історії боротьби між Петром Дорошенком та Петром Суховієм в 1668 – 1669 роках // Записки Наукового товариства ім.Шевченка.- Том СL.- Львів, 1929.- С.223.

⁴ Крип'якевич І. З козацької сфрагістики.- С.12.

своїм осередком місто Димер на Київському Поліссі. Зі свого боку турки, які, після зречення Дорошенка від гетьманської булави у 1676 р., почали втрачати вплив на козацьке середовище, випустили з в'язниці Юрія Хмельницького і проголосили його гетьманом і князем. Разом з тим, “князю Сарматському і гетьману Війська Запорозького” було вручено належні клейноди, зокрема, печатку з довколовим написом: **Печатка Княжества Малоросійського**.

Характерною ознакою даної печатки, крім князівського титулу, є наявність в її полі поруч звичайного зображення козака доповнення у вигляді постаті вершника, який тримає булаву (дане зображення фігурує в джерелах під назвою Погоня¹ за аналогією з гербом Великого князівства Литовського, на якому також зображено вершника), над головою коня вміщено кулю і меч, як державні інсигнії.

Після загибелі Юрія Хмельницького у 1681 р. правобережним гетьманом під турецькою зверхністю було проголошено молдавського господаря Юрія Дуку. Об'єднання значної частини Козацької держави з Молдавським князівством знайшло своє відображення в державній геральдиці. На новій державній печатці, час виготовлення якої припадає на 1681 р., про що свідчить напис в полі печатки, вміщено чотиридільно скошений щит в оточенні позащитових елементів повного герба: шолома, намету, корони (на печатці шолом зображено у вигляді заграбованого заборолу, а намет має доволі вибагливу форму рослиноподібного візерунку).

В першій і четвертій частинах щита представлено геральдичні знаки Молдавії та Волощини. В другій частині вміщено один з варіантів державно-династичного герба молдавських господарів. Золота троянда на зеленому полі вперше фігурує в якості родового герба засновника Молдавського князівства (Русо-Влахії) Богдана I.² Згодом, число троянд в гербі зросло до трьох.³ Крім того, троянда стала невід'ємною складовою частиною молдавського державного герба, вже від 2-ї пол. XIV ст. постійно супроводжуючи зображення голови бика.⁴

Українські землі в з'єднаному україно-молдавському державному гербі представлено, в третій частині, зображенням гетьманської булави. Окремо слід звернути увагу на використання в гербі зображення князівської корони, а також титул молдавського господаря, який вміщено в довколовому написі, – **“Бож[і]ю М[и]л[ос]тію Іо Д[у]ка Воєвод[а] и Го[с]под[ар]ь З[е]м[л]ь Молд[авс]ко[и] и З[е]м[л]ь Укран[н]скои”**. Титул, очевидно, відображає прагнення господаря підкреслити легітимність своїх прав (**“Божію Милостію”**) на володіння українськими землями. Подібну роль відіграє, ймовірно, і зображення булави. Лише цим, на нашу думку, можна пояснити заміну традиційного козацького герба на зображення найвищої державної інсигнії Козацької держави, яка мала підкреслити законність влади Юрія Дуки. Підтвердження подібним висновкам знаходимо при порівнянні даної печатки з попередніми печатками Юрія Дуки, якими він користувався впродовж 1674 – 1680 р.р. в якості молдавського господаря.⁵ На жодній з цих печаток не бачимо ні слів **“Божію Милостію”** ні зображення булави.

Крім цієї великої печатки (розміром 55 мм) гетьман України та господар Молдавії Юрій Дука користувався малою державною печаткою восьмикутної форми і розміром 22x20 мм, з аналогічним зображенням. Щоправда, герб на малій печатці було вміщено безпосередньо в полі печатки та без позащитових елементів повного герба. Дана печатка знаходиться при документі від 10 грудня 1682 р.⁶

¹ Бантыш-Каменский Д. История Малой России.- Часть I.- С.304.

² Jitaru G. Blazoane domnești în Țara Românească și Moldova. Sec. XII – XV.- Chișinău, 1997.- Табл.36.

³ Там же.- Табл.60.

⁴ Iliescu O. Îndreptări și întregiri mărunte cu privire la unele emisiuni monetare feudale ale țărilor române // Studii și cercetări de Numismatică.- Vol. I.- București, 1957.- Табл.1-4.

⁵ НБУ, ІР, ф.5, спр.3609; Cernovodeanu D. Știința și arta heraldică în România.- București, 1977.- С.310-311.

⁶ AGAD, Pap.3973.

Велику печатку гетьмана Дуки бачимо при документах від 20 листопада 1681 – 1 липня 1682 р.р.,¹ але час її остаточного виходу з ужитку, ймовірно, слід покласти на 1683 р., коли Юрій Дука, після тривалої боротьби, втрачає свої гетьманські повноваження. На початку 1684 р. молдавський господар скаржився турецькому султанові на втрату Поділля і України,² які на той час були зайняті прибічниками наказного гетьмана Степана Куницького, який тримався пропольської орієнтації.

Державна печатка правобережної частини Війська Запорозького за наказного гетьманства Куницького була виготовлена згідно з універсалом короля Яна III Собеського від 24 серпня 1683 р. і мала в своєму полі “**герб старожитній України**”,³ тобто, очевидно, – зображенням козака з мушкетом. Втім, невдовзі після зимового походу правобережних козаків на татарські кочовища, на раді в Могилеві, яка відбулася в березні 1684 р., Степана Куницького було скинуто з гетьманства, а натомість обрано Андрія Могилу, який перебував на цій посаді до початку 1689 р.

В цей час правобережне козацтво використовує нову державну печатку з зображенням герба, який має ряд суттєвих особливостей. Постає козака на гербі обернено в півоберта вправо і обличчям до глядача. Жупан має розріз по всій довжині і вузькі вилоги вгорі, підперезано його вузьким поясом. На голові у козака висока шапка з мішкоподібним верхом. При поясі: з лівого боку в піхвах шабля з загнутим руків'ям і без перехрестя, відсутність якого може вказувати на кавказьке походження зображеної на печатці шаблі, при правому боці порохівниця. Правою рукою козак підтримує здолу за приклад рушницю, яка розташована під великим кутом. В лівій руці козак тримає щит фігурної форми, що є характерною рисою даного герба, яка відрізняє його від усіх інших зображень основного типу державного герба Війська Запорозького, і безсумнівно є елементом політичної символіки, оскільки щит саме такої форми являв собою гербову фігуру родового герба короля Яна III Собеського – Яніни. Користувалися даною печаткою і за наступних правобережних гетьманів – Григорія Івановича та Самійла Самуся. Востаннє бачимо цю печатку при документі від 15 червня 1704 р.⁴

Турки, прагнучи відновити контроль над Правобережжям, призначають один за одним кількох гетьманів, перед якими ставилося завдання повернути під турецьку зверхність місто Немирів, яке ще від часів Юрія Хмельницького було гетьманською резиденцією. Влітку 1684 р. новим гетьманом “турецької” частини Війська Запорозького проголошено Федора Сулименка, а по ньому, у 1685 р., Самченка.⁵ Врешті, 1685 р. гетьманом під турецькою зверхністю став Степан Лозинський, осередком якого стало місто Ягорлик. Відомості про державні печатки названих гетьманів не збереглися, хоч, скажімо, Лозинський перебував на посаді гетьмана доволі тривалий час, від 1685 по 1696 р.⁶

Обраний 25 липня 1687 р. гетьманом лівобережної частини Війська Запорозького Іван Мазепа вже невдовзі по тому починає використовувати нову державну печатку, яка в загальних рисах повторює малюнок печатки з часів Многогрішного і Самойловича. Щоправда, за мистецьким рівнем печатка Мазепа, яка є визначною пам'яткою мистецтва доби мазепинського бароко, набагато перевищує печатку виготовлену за Многогрішного. Печатка Мазепа була в ужитку доволі тривалий проміжок часу. У 1705 р. на її матриці зроблено невелике виправлення в довколавому написі: замість слова **Их** з'явилося слово **Его**.

У 1692 р. Запоріжжя за підтримки Криму висунуло чергового претендента на гетьманську булаву – колишнього кочубеївого писаря Петра Іваненка, який 26 травня 1692 р., при таємній підтримці певних опозиційних кіл Війська Запорозького, уклав союзницький

¹ Ситий І. Україно-молдавська печатка // Знак.- 1999.- Ч.18.- С.10.

² Чухліб Т. Козацький устрій Правобережної України (остання чверть XVII ст.).- К., 1992.- С.41.

³ Чухліб Т. Гетьмани Правобережної України.- С.178.

⁴ Там же.- С.196, 207, 234, 238-239.

⁵ Чухліб Т. Козацький устрій Правобережної України.- С.46-47.

⁶ Там же.- С.71.

договір з Кримським ханством, який мав на меті повне визволення Війська Запорозького і сусідніх Слобідських полків з-під московської зверхності і цілковите усамостійнення Козацької держави.¹ Згодом до цього договору приєдналося Запоріжжя, а 18 липня 1692 р. Петра Іваненка обрано гетьманом Війська Запорозького.² Відомо, що Петрик користувався особною державною печаткою, і що листи, засвідчені цією печаткою, які були адресовані до людності Полтавського полку, нерозпечатаними відсилали в Москву.³

Відомості про зовнішній вигляд даної печатки не збереглися, але можна припустити, що зображення на ній повторювало малюнок на печатці Мазепи, адже Іваненко, який працював писарем мав бути добре обізнаним з зовнішнім виглядом державної печатки. Цікавим мав би бути і довшоловий напис на печатці Іваненка, який, ймовірно, відображав політичні прагнення Іваненка і його прибічників до повної державної незалежності Війська Запорозького. В даному разі, в написі навряд чи могла бути присутня згадка про того чи іншого зверхника Козацької держави, як це бачимо на більшості інших державних печаток.

В січні 1693 р. відбувся похід гетьмана Іваненка і Кримської орди на Лівобережжя, який закінчився невдачею, після чого Петрик сходить з політичної арени. Татари згодом ще раз робили спробу впливати на політичну ситуацію у Війську Запорозькому, висунувши на гетьмана свого ставленика Івана Багатого, який згадується на цій посаді у 1698 – 1699 р.р.,⁴ але знову безрезультатно. Печатка цього гетьмана також невідома.

Перехід гетьмана Івана Мазепи на бік шведського короля у 1708 р. призвів до кардинальних змін, як в політичній ситуації, так і в державній сфрагістиці. В цей час, ймовірно, виходить з ужитку стара печатка Мазепи від 1687 р. (перероблена 1705 р.), яка змістом довшолового напису не відповідала тогочасним політичним реаліям. Натомість з'являється нова – без зазначення царського титулу (**“Печат Малои Россіи Воиска Запорозького Рецёрского”**).⁵ Дана печатка відома за відбитком при документі від 30 березня 1709 р., але її автентичного зображення до сьогодні не збереглося.⁶ Ймовірно, герб, вміщений в її полі, було скопійовано зі старої державної печатки, яка і надалі перебувала в розпорядженні гетьмана Мазепи.⁷

Гетьман Іван Мазепа скінчив свій життєвий шлях на чужині, в місті Бендери, 22 серпня 1709 р. Його наступником став колишній генеральний писар Пилип Орлик, якого обрали гетьманом на загальновійськовій Раді 5 травня 1710 р. Ще до його обрання було виготовлено нову державну печатку, яку вперше бачимо при документі від 26 вересня 1709 р.⁸ За своїм мистецьким оформленням вона нагадувала стару печатку Мазепи від 1687 р., але містила в собі відмінну політичну програму.

Так, в довшоловому написі відсутня будь-яка згадка про іноземну зверхність над Військом Запорозьким, натомість присутнє слово **Главного**, яке було запозичене з офіційної назви Запорозької держави, що стала в цей період союзником Гетьманщини в боротьбі проти Москви. Запоріжжя на той час суттєво впливало на політику гетьманської держави, між ними навіть було встановлено, за Конституцією 1710 р., певний союзно-державний зв'язок, що й знайшло своє відображення в державній печатці Війська Запорозького.

¹ Оглоблин О. Петрик, ханський гетьман України // Студії з історії Криму.- К., 1930.- С.40-41.

² Там же.- С.41.

³ Прокопович В. Сфрагістичні етюди.- С.91.

⁴ Чухліб Т. Козацький устрій Правобережної України.- С.57-71.

⁵ С.Томашівський в праці “Словацький висланник на Україні (1707 – 1709)” (Науковий збірник присвячений проф. М.Грушевському.- Львів, 1906.- С.345) подає інше вітчитання довшолового напису латинськими літерами: **“Pecat maloј Rossiji vojska pecerskeho presvitloho”**.

⁶ Прокопович В. Сфрагістичні етюди.- С.94.

⁷ Щоправда, С.Томашівський зазначає наявність в зображенні шаблі ті стріл, які мав тримати козак, що таким чином робить дане зображення доволі відмінним від попередньої печатки Мазепи. Але відомості С.Томашівського в даному питанні не є надто надійними, тому на них не випадає будувати остаточних висновків, особливо за відсутності автентичних відбитків даної печатки.

⁸ Мазепа.- Том I.- Варшава, 1939.- С.116.

Герб, який бачимо на державній печатці Пилипа Орлика від 1709 – 1719 р.р., можемо характеризувати лише за тим описом, що його подав в своїй роботі В.Прокопович, оскільки саме зображення цієї печатки є на сьогодні недоступним. З цього опису можна зробити загальний висновок, що малюнок постаті козака в основних рисах повторює зображення на печатці Мазепи 1687 р., відміна полягає в наявності зброї і державних клейнодів обабіч козака, що мало підтверджувати самостійний статус Козацької держави. В.Прокопович зазначав, що саме ця деталь наближає орликову печатку до мистецтва Мазепинської доби і переносить в печатку усталену традицію руської графіки даного періоду.¹

В той час як гетьман Мазепа оформлював козацько-шведський союз, частина лівобережної старшини, яка через збіг обставин змушена була залишитися по московському боці, організувала під тиском Москви обрання нового гетьмана, яким став 6 листопада 1708 р. Іван Скоропадський. Невдовзі, задля підтвердження легітимності нового гетьмана, було створено нову державну печатку. На ній було вміщено зображення оберненого майже до глядача, з невеликим поворотом вліво, козака, якого одягнуто в довгий жупан, зі схематичним візерунком. Підперезано жупан поясом, який має довгі кінці. На голові у козака шапка з круглим верхом, при лівому боці шабля з загнутими на кінцях вістрям і руків'ям. Лівую рукою козак підтримує здолу за приклад рушницю, яка має ремінь і знаходиться під значним кутом (близько 45°). Під ногами у козака основа. Очевидно, майстер, який виготовляв дану печатку, намагався копіювати печатку Мазепи, але, через брак часу в тодішніх складних політичних умовах, копія вийшла надто незграбною.

Наступна печатка Скоропадського, яку було виготовлено невдовзі, виконана на значно вищому мистецькому рівні. Козака зображено оберненим до глядача, з невеликим поворотом вліво. Одяг складається з довгого, розшитого вибагливим візерунком, жупана, який має вузький комір і невеликі вилоги на кінцях рукавів. З-під жупана ледь визирає край кунтуша. Пояс має широкі та довгі кінці. На голові у козака шапка з перекривленим верхом, при лівому боці шабля з загнутим руків'ям і прямим увігнутим з обох боків перехрестям, при правому боці – порохівниця. Лівую рукою козак підтримує доволі довгу рушницю з ременем, яка знаходиться під кутом приблизно в 30°. Під ногами у козака основа у вигляді пагорбів з рослинністю.

Доволі несподівана зміна в державній геральдиці Війська Запорозького відбувається наприкінці 1714 р. Цього року частина колишніх сподвижників Мазепи, які разом з гетьманом опинилися після полтавської катастрофи в політичній еміграції, повернулася на Батьківщину, в їх числі був генеральний писар Іван Максимович, який привіз з собою на стару державну печатку гетьмана Мазепи від 1687 р. (перероблену 1705 р.).² Печатку, як небезпечний для Москви клейнод доби гетьмана Мазепи, було наказано негайно відправити в Москву, але перед тим, ймовірно, за таємним розпорядженням гетьмана і генеральної старшини, малюнок з цієї печатки було скопійовано і перенесено на нову державну печатку, яку бачимо при документі вже 12 січня 1715 р.

Якщо порівняти обидві печатки (Мазепи і третю Скоропадського), можна спостерегти вражаючу подібність в зображенні державних гербів на обох печатках, які співпадають, як в загальній іконографії, так і в значній кількості дрібних елементів. Вертаючи до старої державної печатки Мазепи політична еліта Війська Запорозького тим самим висловлювала в прихованій формі свої політичні прагнення і сподівання, декларувала, знову ж таки в прихованій формі, продовження курсу гетьмана Мазепи на незалежнення Козацької держави. Еліта Війська Запорозького звичайно ризикувала закладаючи в печатку подібний зміст. Але від цього даний факт використання політичної символіки стає ще більш промовистим. Водночас він говорить про велику згуртованість політичної еліти, її солідарність в питанні державної незалежності, виключення можливості внутрішньої зради.

¹ Прокопович В. Сфрагістичні етюди.- С.96-97.

² Дядиченко В. Нариси суспільно-політичного устрою.- С.182.

Третя печатка Скоропадського знаходилася в ужитку доволі тривалий термін, востаннє бачимо її при документі від 20 лютого 1730 р., тобто вже за часів гетьмана Апостола, що як один зі сподвижників гетьмана Мазепи і прихильників його політичного курсу, звичайно, не міг поспішати з вилученням з ужитку печатки, яка взорувалася на печатці доби Мазепи, і мала відповідну політичну символіку. Замінити печатку довелося лише з тієї причини, що титул верховного сюзерена Козацької держави, який було вміщено на цій державній печатці, вже давно перестав відповідати тогочасним реаліям.

Тому з квітня 1730 р. починає використовуватися нова державна печатка зі зміненим доволовим написом. Характерно, що зміна царського титулу на імператорський в доволовому написі державної печатки Війська Запорозького сталася лише через вісім років після реальної його зміни. Таке зволікання є чудовою ілюстрацією реального ставлення Війська Запорозького і його політичного проводу до політичних прав власного зверхника.

За гетьмана Апостола державний герб Війська Запорозького набуває декілька нових рис в порівнянні з попередніми варіантами герба, хоч в загальних рисах він доволі точно повторює іконографію гербів з печаток Мазепи та Скоропадського. Різниці стосуються в першу чергу зображення окремих елементів одягу і спорядження. Зокрема, шапку зображено круглою і без верху, порохівниця стає більшою за розміром, жупан значно ширший в долішній частині і не має гудзиків.

Нові зміни на імперському престолі призвели до заміни печатки 1730 – 1732 р.р. на нову, яка зазнала змін лише в доволовому написі, в написанні кількох слів, в той час як зображення в полі печатки збереглося тотожним до попередньої печатки. Нова печатка, на відміну від попередньої, перебувала в ужитку значно довший час, від 1732 р. по 1747 р.

В одному з рукописних варіантів літопису Григорія Грабянки “**Дѣйствія презѣльной врани Богдана Хмѣлицкого**”¹ 1-ї пол. XVIII ст., знаходимо малюнок, який в своїй основі нагадує зображення на державних печатках від першої половини XVIII ст. Зображення головної гербової фігури відрізняється лише тим, що в рукописі – шапка на голові козака має видовжену форму і закінчується китицею, крім того рушницю козак тримає не здолу, а посередині, в місці з’єднання ствола і приклада.

Але найбільш прикметною рисою рукописного варіанту державного герба є оздоблення його основними позащитовими елементами – шоломом у вигляді заборола, нашоломником у вигляді трьох страусових пер, наметом. В даному випадку основний тип державного герба (козак з рушницею) становить собою складову частину, виконаного за всіма геральдичними правилами, повного герба. Мистецький рівень виконання даної мініатюри дозволяє віднести її до числа найвизначніших пам’яток руської геральдики козацької доби. Аналогічне зображення державного герба Війська Запорозького бачимо також в рукописній “книзі Забіл” середини XVIII ст., що зберігається в Чернігівському історичному музеї.² Герб супроводжує доволовий напис: **П[ечатъ] М[алоросінская] Ё[го] Ц[арского] П[ресвѣтлого] В[еличества] В[онска] З[апорозкого] У[воих] Г[торон] Д[непра].**³

Подібне зображення збереглося і на наступній державній печатці, яку використовували ще довше ніж попередню – від 1747 р. по 1767 р. В порівнянні з попередніми державними печатками на печатці 1747 – 1767 р.р. вперше було вжито інший порядок слів у доволовому написі: імператорський титул було винесено на початок напису, в чому можна вбачати посилення тиску на Військо Запорозьке з боку імперського уряду.

Схожий порядок слів зберігся і на трьох наступних печатках. На печатці гетьмана Розумовського від 1753 – 1766 р.р., яка мала значно більший розмір в порівнянні з попередніми печатками, доволовий напис подано суцільним текстом без жодних розділових

¹ НБУ, ІР, ф.1, спр.6698, арк.6.

² Висловлюємо щирю вдячність Ігорю Михайловичу Ситому за надану для цієї книги якісну фотокопію даного герба, а також за світлини державних печаток Війська Запорозького зі збірки музею ім.В.Тарновського.

³ Ситий І. Герб України XVIII ст. // Знак.- 2006.- Ч.38.- С.2.

позначок. Деякі відмінності спостерігаємо і в зображенні герба, вміщеному на зазначеній печатці, який відрізняється від попередніх загальною іконографією: груди у козака вигнуті значно менше ніж на попередніх печатках, голова повернута майже до глядача, крім того – головний убір має вигляд шолома, який прикрашено вгорі пером, порохівниця менша за розміром, а рушницю козак підтримує не здолу за приклад, а охопивши його лівою рукою навколо.

Даний герб стає зразком для зображень на тогочасних козацьких прапорах. Так, схожі видозміни державного герба бачимо на прапорі однієї з сотень Лубенського полку початку 60-х р.р. XVIII ст.,¹ а також на прапорі Домонтівської сотні Переяславського полку від 1762 р.² Зберігаючи іконографію центральної частини герба, тобто постаті козака, подібною до зображень на державній печатці гетьмана Розумовського, герби на прапорах водночас мають вибагливі картуші, а також позащитове оздоблення, яке складається з прапорів, булав, бунчуків, гармат, ядер, рушниць, порохівниць, списів, литаврів, сурм та іншої зброї. Подібне зображення бачимо також на малюнку прапора в листі лубенського полковника Івана Кулябки від 1758 р.³

Оригінальний варіант державного герба знаходимо на прорисі одного з сотенних прапорів початку 60-х р.р. XVIII ст.⁴ Козака тут зображено в незначному повороті праворуч, на плечах він тримає меч. Втім, в даному випадку не виключено, що справу маємо з дещо невірною інтерпретацією автентичного зображення на прапорі автором прорису, який замість рушниці вмістив малюнок меча.

На одній з мап, яку було вміщено в книзі Афанасія Шафонського “Черниговского наместничества топографическое описание”, бачимо герб, який в цілому повторює зображення на державних печатках Розумовського, відмінним є розташування рушниці – майже доземе, відсутність шаблі, а також зображення деяких елементів одягу, зокрема, головного убору – замість шолому видовжена шапка.⁵

На печатках двох державних установ (Канцелярії Малоросійського скарбу та Генеральної лічильної комісії) від 1-ї пол. 60-х р.р. XVIII ст. зображено видозміну державного герба, яка в загальних рисах нагадує зображення на тогочасних державних (військових) печатках.

У зв'язку з короткочасним сходженням на імперський престол Петра III відбулися зміни в державній сфрагістиці Війська Запорозького. Було виготовлено дві нові державні печатки для Гетьманської і Генеральної військової канцелярій, що мали замінити собою відповідну пару державних печаток, які були в ужитку перед тим. В порівнянні з відповідними старими печатками на парі нових державних печаток відбулася лише одна зміна в доволових написах: слово **Єя** замінено на – **Єго**. Пара гербів в полі цих печаток залишилася подібною до тих, що й на печатках 1747 і 1753 р.р. відповідно.

Нові печатки були в ужитку недовго, їх бачимо лише на кількох документах від 1762 р., а по тому, з новою зміною верховної влади (імператорський престол знову зайняла жінка), наново повернулися до використання старих державних печаток, зміст доволових написів яких (слово **Єя**) знову почав відповідати реальному становищу. Показовим моментом цієї доби є швидка реакція державної сфрагістики на зміну титулатури імперських володарів, верховних сюзеренів Війська Запорозького. Це є безсумнівним свідченням посилення імперського тиску на Козацьку автономію.

Максимуму цей тиск досяг в середині 60-х р.р. XVIII ст. У 1764 р. позбавлено влади останнього гетьмана, а 1766 р. докорінні зміни відбулися в державній геральдиці Війська

¹ Ярова Г. Прапор сотні Лубенського полку // Наука і культура. Україна.- Випуск XXIV.- К., 1990.- С.208.

² Грушевський М. Ілюстрована історія України.- К., 1992.- С.468.

³ ЦДІАК, ф.51, оп.1, спр. 1825, арк.5.

⁴ Де ля Фліз Д. Альбоми.- Том I: Серія “Етнографічно-фольклорна”.- К., 1996.- С.127.

⁵ Шафонский А. Черниговского наместничества топографическое описание с кратким географическим и историческим описанием Малой России, из частей коей оное наместничество составлено.- Киев, 1851.

Запорозького. Ще 1765 р. “Господин Генераль Аншеф Малороссійській Генераль Губернатор і Кавалер Граф Румянцов” розробив два проекти герба для Козацької автономії, основною політичною ідеєю яких було – підкреслити підпорядкування лівобережних земель центральній імперській владі.¹

В “Представлені к Ея Імператорскому Величеству” зазначено, що оскільки “здѣсь въ Малой Россіи пять княженіевъ считаются, і именно: Киевское, Переясловское, Стародубовское, Севѣрское, Черниговское”, то новий герб “Малой Россіи” мав складатися з гербів зазначених п’яти князівств, між якими мав розміщуватися “двоглавной черной орель в золотомъ полѣ, в грудяхъ вензеловое імя Вашего Імператорскаго Величества імѣющей”.²

В даних проектах привертає увагу складний поділ поля щита, яке складається з п’яти частин і середнього щитка, а також ідея використання гербів руських князівств в якості складових частин герба Лівобережжя, хоч представлені в гербі князівства реально вже давно не існували, та й до того ж ніколи не використовували подані в проектах герби. Анахронізмом є також використання князівської корони, яку розмістили над щитом. Загальний, яскраво виражений, проімперський зміст проектів, очевидно, мав на меті перекреслити самобутні політичні традиції Козацької держави, а відсунення в проектах головного елемента традиційного державного герба (козака) на другорядні ролі (в одному з проектів козаків використано в якості щитотримачів) беззастережно доводить політичну спрямованість даних проектів. На подібну обставину вказують також слова самого Румянцева: “в Малороссійской Коллегіи іногда нужда бываетъ подъ титуломъ Вашего Імператорскаго Величества давать унивѣрсаль і другія повелѣніи, а печать употребляется і по нынѣ Запорожская”.³

В Герольдмейстерській конторі ці проекти були піддані незначній переробці, хоч основну ідею проектів залишили без змін. Головна відмінність між проектами Румянцева і Герольдмейстерської контори полягала у переміщенні імперського герба з середнього щитка в головний щит, а земельних гербів, відповідно, з щита в щиток. Зроблено це було з метою надати імперському гербу домінуючого становища: “но как оному [Россійскому Государственному гербу] въ оной Малороссійской печати по правиламъ Геральдическимъ приличнее быть главнымъ изображеніемъ, нежели поставленнымъ въ срединѣ княжескихъ гербовъ и составлять будто бы нѣкоторую часть или княженіе Малой Россіи: то въ Герольдмейстерской Конторѣ двухъ рисункахъ оное расположение герба перемѣнено и Государственный гербъ поставленъ главнымъ изображеніемъ Малороссійской печати”.

Невдовзі Герольдмейстерська контора подала на розгляд Сенату два своїх проекти, в основу яких було покладено проекти Румянцева, один з яких (варіант герба без щитотримачів) і було затверджено офіційно, про що повідомляв указ Катерини II від 23 лютого 1766 р.⁴ Як бачимо, в остаточній редакції герб “Малороссіи” було позбавлено будь-якої національної специфіки (навіть козаків-щитотримачів не вміщено), а сам державний герб було перетворено на засіб декларації політичних планів імперії щодо рештків Козацької автономії.

Основним призначенням даного герба, згідно з указом, мало бути використання на державній печатці. Вже 4 квітня 1766 р. граф Румянцев рапортує про одержання указу,⁵ невдовзі після чого було виготовлено нову державну печатку. Вперше її бачимо при документі від 29 жовтня 1767 р.,⁶ а до цього, доволі тривалий час після проголошення указу Катерини II, в ужитку були старі державні печатки з зображенням козака. Так, печатку

¹ Барсуков А. Правительственные печати в Малороссии от времен Стефана Батория до Екатерины II // Киевская старина.- Том XIX.- Киев, 1887.- С.91.

² О перемене прежней запорожской печати // Гербовед.- 1914.- №5.- С.70.

³ Там же.- С.70.

⁴ Барсуков А. Правительственные печати в Малороссии.- С.92.

⁵ О перемене прежней запорожской печати.- С.77.

⁶ ЦДІАК, ф.57, оп.1, спр.434, арк.94.

гетьманської канцелярії востаннє бачимо при документі від 15 грудня 1766 р.,¹ а печатку, яку використовували в генеральній військовій канцелярії, перебувала в ужитку ще 6 липня 1767 р.² У 1782 р., після остаточного скасування автономного статусу Козацької держави і запровадження нового територіально-адміністративного поділу Лівобережжя на намісництва, остання печатка Козацької автономії виходить з ужитку.

На завершення розгляду еволюції державної геральдики Війська Запорозького слід принаймні коротко торкнутися питання кольористики державних гербів. Оскільки малюнки на печатках жодного разу не подають інформації про забарвлення герба шляхом умовного позначення кольорів, то при їх відтворенні мусимо звернутися до несфрагістичних джерел.

Окрім державних печаток державний (національний) герб досить широко використовували також на козацьких прапорах (сотенних, полкових та ін.), при оздобленні портретів та інших творів мистецтва. В кількох випадках маємо справу з кольоровими варіантами державного герба на цих пам'ятках. Зокрема, на одній з копій гравюри В.Гондіуса³ (початок XVIII ст.) герб Війська Запорозького подано в червоному полі щита, в той час як саму гербову фігуру забарвлено в золотий колір, так само як і позашитові елементи. Оскільки на гравюрі вміщено портрет гетьмана Богдана Хмельницького, а сам оригінал походить від 1651 р., то можемо припустити, що дана кольористика може походити ще з 2-ї пол. XVII ст.

Більш докладну інформацію, щодо забарвлення основного типу державного герба, подає зображення на козацькому прапорі середини XVIII ст., який було знайдено в церкві села Сенчанські Скоробагатьки колишнього Лубенського полку. Козака на цьому прапорі вдягнуто в довгий червоний жупан розшитий золотом, з золотим коміром і вилогами, з-під жупана видно край блакитного кунтуша. Жупан підперезано золотим поясом. На голові у козака шапка з червоним верхом, на ногах червоні чоботи, при лівому боці у козака золота шабля з золотим руків'ям, на лівому плечі золота з срібним рушниця з блакитним ременем.

Навколо козака розміщено золотий картуш, який виконано в стилі рококо, а також позашитове оздоблення: праворуч – малиновий і блакитний прапори, на яких золотий двоголовий орел, золоті булава, дві сурми, рушниця, дві гармати, ліворуч – блакитний і малиновий прапори, на яких золотий двоголовий орел, золоті спис, дві сурми, рушниця, дві гармати, здолу – золоті два литавра з паличками, дві сурми, дві порохівниці, дві гармати-салютовки на чорних підставках і дві купи чорних ядер.⁴

Нез'ясованим, у даному випадку, залишається колір поля щита. Оскільки його забарвлення тотожне з кольором матерії прапора, воно навряд чи відповідає справжньому кольору поля державного герба Війська Запорозького (принагідно відзначимо, що в більшості випадків для виготовлення сотенних прапорів використовувалася матерія саме блакитного кольору: **“Національний Гербеъ На свѣтло голубой цолѣ съ правой стороны по золотой землѣ на знамени росписанъ бѣдетъ и витѣшованъ пристонними красками”**,⁵ **“А цвѣтѣ темъ корогвамъ вить голубомѣ”**⁶). До того ж при забарвленні поля щита в блакитний колір було б порушено одне з основних геральдичних правил про не нанесення металу на метал та фініфті на фініфть. Оскільки головна гербова фігура має забарвлення в червоний і блакитний кольори, то можемо припустити, що справжнім кольором поля щита на державному гербі був один з металів, вірогідно – золото, на що може вказувати також золотий колір картуша, який є складовою частиною щита.

Що стосується кольористики проектів державного герба створених Румянцевим і Герольдмейстерською конторою у 1765 – 1766 р.р., то з її відтворенням не виникає жодних

¹ НБУ, ІР, ф.137, спр.7, арк.1.

² ЦДІАК, ф.57, оп.1, спр.435, арк.461 б зв.

³ З української старовини. Альбом.- К., 1991.- С.181.

⁴ Ярова Г. Прапор сотні Лубенського полку.- С.208.

⁵ ЦДІАК, ф.51, оп.1, спр.1825, арк.4.

⁶ ЦДІАК, ф.51, оп.3, спр.15129, арк.2 зв.

труднощів, оскільки барви даних гербів точно зазначені у відповідних описах, а також відтворені на малюнках. Принагідно відзначимо деякі відмінності в забарвленні зазначених проектів: в проектах Румянцева поле герба Чернігівського князівства має блакитне забарвлення, в той час як в проектах Герольдмейстерської контори – срібне, поле герба Стародубського князівства має в цих проектах відповідно – червоне і срібне забарвлення.

Використання державного герба Війська Запорозького в практичній сфері було доволі широким, але найчастіше бачимо його зображення на державних печатках. З огляду на це певну увагу маємо приділити характеристиці саме сфрагістичного матеріалу. Інститут державної печатки існував і розвивався впродовж всього періоду існування Козацької держави і тому є найкращим джерелом в дослідженні еволюції державного герба. Оскільки на всіх без виключення державних печатках було присутнє зображення державного герба, то поняття герба і печатки (зображення в полі печатки) не рідко ототожнювалися.

Державна печатка в козацькі часи мала виключне правове значення, що й обумовило зарахування її до числа державних клейнодів. Більшість документів, що виходили з Гетьманської або Генеральної військової канцелярії були засвідчені державною печаткою.¹ Правоспроможність печатки дорівнювала своїм значенням власноручному гетьманському підписові. Тому не випадково при різноманітних документах часто зустрічаємо звичні коробораційні формули типу: **“рүкою нашею гетманскою и печатью войсковою”**.²

Використання державної печатки, власне як і печаток інших державних установ Війська Запорозького, регламентувалося у відповідності до норм **“Статѹта Великого Княства Литовского”**, який мав широке застосування в юридичній практиці центральних та місцевих органів влади Козацької держави, утвореної на теренах тих руських землях, що після Люблинської унії продовжували користуватися Другим Литовським (Волинським) Статутом 1566 р.³ Вказівки на це знаходимо у Кодексі середини XVIII ст. **“Права по которым сүдитса малороссійській народъ ... в Глуховѣ лѣта от рождества Христова 1743”**, більшість норм якого у сфрагістично-геральдичній сфері⁴ спирається на відповідні норми Литовського Статуту.⁵

Так, скажімо, артикул 13 (**О казни фалшүющихъ грамоты, привилегій, указы и печати государевы**)⁶ глави третьої (**О высочайшей чести и власти монаршеской**) Кодексу 1743 р.: **“Кто бы грамоты или привилегій, либо указы или печати государевы фалшовалъ, то есть ложно к вымыслү составлялъ, или притворно и схожо рүкү государевү на привилегіяхъ и грамотахъ, или из учрежденного от императорского**

¹ Окіншевич Л. Генеральна старшина.- С.129.

² НБУ, ІР, ф.1, спр.57183, арк.1.

³ Статути Великого князівства Литовського у 3-х томах.- Том II: Статут Великого князівства Литовського 1566 року.- Одеса, 2004.- С.11.

⁴ Ситий І. Сфрагістичне законодавство Гетьманщини // Спеціальні історичні дисципліни: питання теорії та методики. Збірка наукових праць.- Число 10.- Частина 1.- К., 2003.- С.222-228.

⁵ На Лівобережжі у XVIII ст. поруч зі Статутом 1566 р. в широкому вжитку перебував також Статут 1588 р. (Третій Литовський Статут), який хоч і був чинним лише на теренах земель Великого князівства Литовського, що залишилися в його складі після Люблинської унії 1569 р., і не мав юридичної сили для руських земель Корони Польської (Волинського, Київського, Брацлавського, а згодом і Чернігівського воєводств, на теренах яких в середині XVII ст. й було утворено Козацьку державу), де продовжував діяти Другий (Волинський) Статут, але на відміну від останнього, який мав лише рукописні версії, Статут 1588 р. було багаторазово видано друком (як руською, так і в перекладі – польською мовами), що і зумовило його значно більший вплив на правову систему Війська Запорозького в порівнянні з Другим Литовським Статутом, і зокрема на **“Права по которым сүдитса малороссійській народъ”**, в яких знаходимо численні посилання саме на Третій (Новий) Литовський Статут.

⁶ Зміст даного артикулу стосується, очевидно, в першу чергу печаток центрального імперського уряду, разом з тим згадка про **“печати ... вышшаго правителства”** може стосуватися також печаток центральних урядів Війська Запорозького. Даний висновок підтверджується також тією обставиною, що в **“Правах по которым сүдитса малороссійській народъ”** не знаходимо окремого артикулу, що регламентував би використання державної (військової) печатки, або встановлював покарання за її фальшування.

величества правительства вымысливъ письма или какіе указы, подписывалъ, такожъ кто бы печати государевы или вышшаго правительства рѣзалъ и у себе хоронилъ и ихъ употреблялъ, таковой, доказательствы подлинными по правам изобличенный, огнемъ сожженъ быть имѣетъ. Равной же подлежатъ казни и тѣ, которые участниками того преступленія быть явятъся”,¹ вочевидь орієнтовано на артикул 12 (Что бы листы або печати наши фалшовал, чем маеть быти каран) розділу першого (О персоне господарской) Статуту 1566 р. (Kturyм sie sądzą Woiewodstwa te Kiiowskie Wołynskie Braclawskie),² в якому, зокрема, говоритья: “Коли бы хто листы або печати наши фалшовал, або на кшталт рѣки нашеє также с канцлярейных писаров наших того панства подписовал, або хтобы теж печати наши соберыв и в себе ховал и ихъ уживал; таковой за оказаньем слѣшнымъ явностью певною и доводомъ слѣшнымъ ничимъ инымъ, толко огнемъ каранъ быти маеть. Кѣ тому если бы тежъ хто печати и выписы владовые переправовал, тестаменты на заставѣ фалшовал, або одбираючи печати от листов, к дрѣгимъ прикладад кѣ помочи и кѣ пожиткѣ себе а кѣ шкоде стороны своеє противное, а то бы се на праве нашло и оказало, тотъ тѣю реч, о што тыє листы идѣтъ и о што за ними право ведет, тратит и горломъ каранъ предсе маеть быти”,³ а такожъ – артикул 16 (Что бы листы або печати наши и владовые фалшовал, чим маеть быти каран) розділу першого (О персоне господарской) Статуту 1588 р.: “Коли бы хто листы або печати фалшовал, або на кшталт рѣки нашеє, такъ тежъ канцлера, подканцлерого и писаров нашихъ дворныхъ, земскихъ, кгородскихъ и подкоморскихъ, того панства, Великого князства Литовского, листы альбо привилія якие змысливши, подписовал. Або хто бы тежъ печати наши и владов нашихъ соберыв, и у себе ихъ ховал, и ихъ уживал, таковой с права за оказаньемъ явностью певною и доводомъ слѣшнымъ ничимъ инымъ, толко на горле огнемъ каранъ быти маеть. Кѣ тому если бы тежъ хто печати и выписы владовые переправовал, тестаменты, записы, церографы, на долги листы, на заставы фальшовал, або, одбираючи печати от листов, кѣ дрѣгимъ прикладад кѣ помочи и кѣ пожиткѣ себе, а кѣ шкоде стороны своеє противное, а то бы се на праве нашло и оказало, тотъ тѣю реч, о што тыє листы идѣтъ и о што за ними право ведеть, тратитъ и горломъ перед се за то маеть быти каран”.⁴

Остання норма знайшла своє відображення й в іншому місці “Прав по которымъ судитса малоросійскій народъ”, а саме в артикулі 22 (Кто бы запись и письма какіе фалшовалъ) глави чотирнадцятої (О продажи, куплѣ, выкупѣ, дарахъ и о диспозованіи, си естъ распорядки всякимъ образомъ имѣній и о записахъ разныхъ): “Пунктъ 1. Кто бы фалшѣ дѣла, выписѣ владовые змышлялъ, и переправливалъ печати на нихъ подложно прикладывалъ, такожъ и тестаменты, купчіє, уступные и закладные записѣ или облѣги и кавали фалшовалъ или вновь оныє подступно сочинялъ, печати новые дѣлали или готовые то писемъ отдирая кѣ дрѣгимъ приправлялъ, или бы дрѣгое что семѣ подобное воровски дѣлалъ для ползи чѣей, или своей, а убытки и обиды дрѣгаго, и то етъ на него заподлинно довелось; таковъ вещи той о которой оныѣ письма бѣдѣтъ и о чемъ бы в судѣ дѣло было, лишаецса, а сверхъ того за преступленіє, смотря по важности вины, наказанъ, или чести лишенъ, либо и смертїю казенъ быть имѣетъ”.⁵

Майже весь виявлений комплекс документів говорить головним чином про засвідчувальну функцію державної печатки. Не раз натрапляємо на пряму вказівку “при печати войсковой ... для заверения”. Але без сумніву, що державна печатка мала і

¹ Права за якими судитса малоросійскій народ. 1743.- К., 1997.- С.56-57; Ситий І. Сфрагістичне законодавство Гетьманщини.- С.227-228.

² Статути Великого князівства Литовського у 3-х томах.- Том II.- С.12-13.

³ Там же.- С.54.

⁴ Статути Великого князівства Литовського у 3-х томах. Том III: Статут Великого князівства Литовського 1588 року.- Одеса, 2004.- С.370-371.

⁵ Права за якими судитса малоросійскій народ.- С.262.

охоронну функцію – для зберігання в таємниці тексту документу, що особливо широко використовувалося в таємному гетьманському листуванні. Так, зокрема, зустрічаємо згадки, про листи гетьмана Петра Іваненка, які нерозпечатаними відсилали у Москву. Неушкодженість гетьманської печатки в даному випадку виступає беззаперечним свідченням того, що цих листів ніхто не читав, відповідно до заборони царського уряду.¹

Державну печатку зустрічаємо при великій кількості документів. Найчастіше військову печатку використовували для засвідчення гетьманських універсалів.² Універсал, як різновид директивно-розпорядчої документації мав певний диплом. У горішній частині універсалу зазначалися титул та ім'я гетьмана, що видавав його, далі вказувалося кому адресовано універсал, викладався зміст розпоряджень, попереджалося про кару за його невиконання. В кінці документу проставляли дату і місце видання документу, а також, згадувані вже, власноручний підпис гетьмана і прикладали державну печатку.³

За своїм змістом універсали охоплювали найрізноманітніші сторони управління Війська Запорозького. Значна кількість гетьманських універсалів пов'язана з розвитком господарства – роздача та підтвердження земельних володінь, підтвердження купчих, заповітів, поділів землі та іншого майна. Ці документи обов'язково засвідчувалися державною печаткою.⁴ Частина універсалів стосувалася військового і поточного цивільного управління, куди слід віднести накази полковникам про виступи у похід, завдання, які давалися окремим полкам, загонам і військовим з'єднанням, розпорядження про несення сторожової та прикордонної служби, розквартирування козацьких військ, їх постачання, збирання відомостей про рух і чисельність ворожих військ; призначення полковників, полкової старшини, сотників, в'їтів та інших урядовців, розпорядження про проведення розслідувань, прийом та проводи посланців тощо.⁵ Широко використовувалася державна печатка і при засвідченні актів інших груп розпорядчо-директивної документації. Зокрема, різних указів що виходили з Гетьманської або Генеральної військової канцелярії,⁶ листів гетьманів, які мали як офіційний так і приватний характер,⁷ різноманітних ордерів, наказів та інструкцій. Все це розмаїття документів розпорядчого характеру мали засвідчуватися державною печаткою, яка надавала цим директивним актам законної сили.

Щільно дотичні до цієї групи документів акти, які мають засвідчувальний характер. Це, так звані, подорожні листи або подорожні універсали, подорожні, паспорти, білети, пропуски та ін., які являли собою щось подібне до відкритого проїзного листа. До цієї групи належать також закордонні подорожні універсали. Всі ці документи в обов'язковому порядку мали бути засвідчені державною печаткою, якщо цю подорожню видавав гетьман або Генеральна військова канцелярія, інакше така подорожня могла бути визнана недійсною.⁸ Печатка засвідчувала також і найрізноманітніші квитанції, розписки, що належали до обліково-статистичної документації. А також акти інформаційно-публікаторської документації – офіційні повідомлення, письмові сповіщення, промеморії, офіційні оголошення та ін.⁹

¹ Прокопович В. Сфрагістичні етюди.- С.91.

² НБУ, ІР, ф.61, спр.745, арк.1; спр.747, арк.1; ф.8, спр.1700, арк.1; спр.1710, арк.1; спр.1443, арк.1; спр.1444, арк.1; Ділова документація Гетьманщини XVIII ст.- К., 1993; Універсали Богдана Хмельницького. 1648 – 1654.- К., 1998; Універсали Івана Мазепи. 1687 – 1709.- Київ – Львів, 2002; Універсали українських гетьманів від Івана Виговського до Івана Самойловича. 1657 – 1687.- Київ – Львів, 2004; Чухліб Т. Гетьмани Правобережної України в історії Центрально-Східної Європи (1663 – 1713).- К., 2004; Самійло Величко. Літопис.- Том І.- С.83.

³ Дядиченко В. Нариси суспільно-політичного устрою.- С.136-137.

⁴ ЦДІАК, ф.64, оп.1, спр.1206, арк.1; спр.1207, арк.1; спр.1208, арк.1.

⁵ Дядиченко В. Нариси суспільно-політичного устрою.- С.138-140.

⁶ НБУ, ІР, ф.1, спр.56997, арк.1 зв.; спр.57221, арк.1 зв.; спр.52564, арк.1 зв.

⁷ НБУ, ІР, ф.8, спр.1737, арк.1; Універсали українських гетьманів від Івана Виговського до Івана Самойловича. 1657 – 1687.- Київ – Львів, 2004.

⁸ НБУ, ІР, ф.8, спр.1724, арк.1; спр.1725, арк.1; спр.1738, арк.1; спр.1739, арк.1; ф.1, спр.57183, арк.1.

⁹ Ділова документація Гетьманщини XVIII ст.- С.41.

Інші види джерел щодо державної геральдики Війська Запорозького представлені значно бідніше ніж відповідні сфрагістичні джерела. Вони носять уривчастий та випадковий характер, а тому не можуть слугувати в повній мірі матеріалом для з'ясування еволюції державного герба, його змісту і зовнішнього вигляду, хоч і допомагають з'ясувати певні питання, як то: кольористика герба, використання позашитових елементів та ін. Зображення гербів найчастіше зустрічаємо на портретах різних державних діячів. Так, зокрема, державний герб бачимо на портретах гетьмана Богдана Хмельницького – гравюра роботи В.Гондіуса від 1651 р., портрет роботи К.Вауманса та І.Майсена, копії гравюри В.Гондіуса XVIII ст. Іншу видозміну державного герба знаходимо на картині “Богдан Хмельницький з полками і Україна” кінця XVII ст.

У кількох випадках маємо справу з мініатюрами, які зображують державний герб Війська Запорозького. В першу чергу привертає увагу малюнок герба в одному з рукописних варіантів літопису гадяцького полковника Григорія Грабянки, який дає повну інформацію щодо позашитових елементів “національного” герба. Одну з мап в книзі Афанасія Шафонського “Черниговского наместничества топографическое описание” прикрашає зображення герба Війська Запорозького, який в загальних рисах повторює зображення на тогочасних державних печатках. Дану мапу було виготовлено у період між 1764 – 1766 р.р. Робимо цей висновок з огляду на те, що територія Полтавського полку на мапі відтворена станом на 1764 – 1775 р.р., коли полк складався з п'яти сотень, а зображення державного герба у вигляді козака з рушницею, яке подане на карті, перебувало в офіційному вжитку до 1766 р., після чого його, відповідно до імператорського указу, мав замінити цілком новий герб.

Державна геральдика знайшла доволі широке застосування на козацьких прапорах. Хоч до нашого часу дійшла лише незначна кількість відповідних пам'яток, що пояснюється неможливістю тривалого зберігання прапорів, але наявні письмові свідчення дають підстави стверджувати, що саме на прапорах надзвичайно широко використовували зображення державного герба. Характерно, що дана обставина знайшла своє відображення навіть в пізнішій “Исторіи Русовъ”: “По службѣжъ вѣдомы были хорунжими повѣтовыми, отъ которыхъ чинились смотры и описи Козакамъ и ихъ вооруженію, и у нихъ блюлись знамена или хоругвы повѣтовыя, подъ стражею товарискою, на коихъ гербы были, съ одной стороны повѣтовый, а съ другою національный”.¹ Очевидно, що в даному разі під “хоругвами повѣтовыми” слід розуміти полкові та сотенні знамена, які й розміщували на одній зі своїх сторін “національный”, тобто державний, а на іншій “повѣтовый”, тобто полковий або сотенний, герби.

Подібний порядок використання територіальних гербів було офіційно затверджено ордером гетьмана Кирила Розумовського від 8 березня 1755 р.: “и на онихъ Знаменахъ велеть быть Гербу нации, і зъ другою стороны той Сотнѣ в которюю оноє Знамено исправляемо вѣдетъ”.² Про те, що дана постанова беззастережно виконувалася на місцях свідчить лист лубенського полковника Івана Кулябки від 16 березня 1758 р., в якому зокрема говориться: “Высокимъ Вашей Ясновелможности ордеромъ ... междѣ протчимъ вной Полковой лубенской канцеларіи знать дано ... Сотенной корогви ... оноє положивъ Гербъ з едной стороны національной, а з другою по ѳсмотренію Полковой канцеларіи ... однако каковимъ образомъ вніе Сотенніе знамено Полковага канцеларія здѣлать намѣрилась ... аврисъ при семъ вашей ясновелможности ... к благоѳсмотрѣнію ... прилагаеть”.³

¹ История Русовъ или Малой Россіи. Сочиненіе Георгія Конискаго, Архієпископа Бѣлорускаго.- С.15.

² ЦДІАК, ф.269, оп.1, спр.1723, арк.4; Савчук Ю. Українське міське прапорництво в історичній перспективі (нотатки з архівних та музейних студій) // Спеціальні історичні дисципліни: питання теорії та методики. Збірка наукових праць.- Число 4.- Частина 1.- К., 2000.- С.278-280; Савчук Ю. Фрагмент студій над прапорами Стародубського полку XVIII ст. // Спеціальні історичні дисципліни: питання теорії та методики. Збірка наукових праць.- Число 8-9.- Частина 1.- К., 2002.- С.368.

³ ЦДІАК, ф.51, оп.1, спр.1825, арк.1-1зв.

Подібний порядок використання державного і земельних гербів відзначено і в цілому ряді інших документів: “І на ониѣхъ Знаменахъ справои стороны Гербеѣ націи, а з дрѣгой стороны той Сотнѣ в которѣю оноє знамено ісправлено вѣдетъ”, “За опредѣленіемъ Полковои Канцеларіи приказано написатъ герби с одной стороны Госѣдарѣственний, а из дрѣгой полку Чернѣговского”, “И натоѣмъ ... Сотенномъ Знаменѣ вѣлитъ быти с правой стороны Гербеѣ націи Малороссийской, а з дрѣгой стороны той ... Сотнѣ, чѣмъ онаѣ Сотнѣ и печатаетса”.¹

Схожу ситуацію бачимо на прапорі Лубенського полку,² на якому знаходимо зображення державного і полкового гербів. Державний герб зображено також на прапорі Домонтівської сотні від 1762 р.³ Прикметно, що навіть у разі заміни сотенного герба на зворотньому боці прапора на аббревіатурне написання сотні державний герб мусив обов’язково залишатися невід’ємною частиною сотенного прапора: “А како Полковаѣ Нѣжинскаѣ Канцеларіѣ заприлично изобрѣтаетъ битъ на тѣхъ знаменахъ слевой стороны противъ Национального, справой имеющого битъ гербу самому надпису лѣтерами (сокрѣжнимъ художническимъ украшениемъ) которои именно Сотнѣ короговъ, а цвѣту темъ короговамъ битъ голубому”.⁴

Всі відомі до сьогодні пам’ятки сотенного прапорництва Війська Запорозького походять з часів гетьманування Кирила Розумовського. Проект сотенного прапора з зображенням на одній з його сторін національного герба, було створено полковником Кулябкою у 1758 р. Прапор Домонтівської сотні Переяславського полку виготовлено у 1762 р. Збережений до сьогодні сотенний прапор, що належав одній з сотень Лубенського полку, міг з’явитися впродовж 1755 – 1766 р.р., тобто після вступу в дію ордеру гетьмана Розумовського від 8 березня 1755 р., який визначав усталений вигляд сотенних і полкових прапорів, і за постановами якого складено названий сотенний прапор, але до офіційного виходу з ужитку старого державного герба, з зображенням козака, у 1766 р.

Таким чином всі три прапора, хронологічно потрапляють в межі 1755 – 1766 р.р., тобто період функціонування гетьманської державної печатки Розумовського, яка справила безсумнівний вплив на вигляд державних гербів зображених на прапорах. Постаць козака на всіх прапорах і печатці Розумовського від 1753 – 1766 р.р. в загальних рисах є тотожною за своїм зовнішнім виглядом. Так, в усіх чотирьох випадках зберігається, майже пряме з невеликим поворотом вліво, розташування козака; схожим є одяг, особливо характерною обставиною є повна подібність зовнішнього вигляду головного убору, якого не знаходимо на жодній іншій державній печатці, крім, звичайно, печатки від січня 1762 р., яка також, як і зображення на прапорах, взорувалася на печатці 1753 – 1766 р.р.; схожим є розташування рушниці, яку повернуто майже доземо.

Як бачимо, державні герби на сотенних прапорах взоровано в основному на ті зразки, які вміщено на державних печатках. Таким чином, можемо констатувати, що сфера використання державного герба Війська Запорозького була доволі широкою. Його зображення бачимо на прапорах полків та сотень (безсумнівно, що таких прапорів було значно більше, ніж відомо нам на сьогодні), на різноманітних картинах, портретах, мапах, мініатюрах та ін. Але основна функція державного герба полягала в його використанні в якості головного елемента державної (військової) печатки, яка відігравала роль державного

¹ ЦДІАК, ф.51, оп.3, спр.1977, арк.4; спр.13096, арк.8; спр.13724, арк.3; ф.269, оп.1, спр.3152, арк.2 зв.; Савчук Ю. Фрагмент студій над прапорами Стародубського полку XVIII ст.- С.368-371; Савчук Ю. К вопросу о знаменной реформе К.Розумовского 1755 – 1764 годов // Восьмая Всероссийская нумизматическая конференция: Тезисы докладов и сообщений.- М., 2000.- С.217-219.

² Ярова Г. Прапор сотні Лубенського полку.- С.208.

³ Грушевський М. Ілюстрована історія України.- С.468.

⁴ ЦДІАК, ф.51, оп.3, спр.15129, арк.2 зв.; Савчук Ю. З історії формування прапорових традицій Ніжинського полку (друга половина XVIII ст.) // Спеціальні історичні дисципліни: питання теорії та методики. Збірник наукових праць.- Число 11.- Частина 1.- К., 2004.- С.72.

клейноду Війська Запорозького. З огляду на це, саме державні печатки мусимо вважати джерельною основою при дослідженні різноманітних проблем виникнення, розвитку, функціонування державної геральдики Гетьманщини.

З виявлених тридцяти трьох видозмін державної печатки Війська Запорозького, за весь період існування цього державного організму, форму державної печатки можна встановити лише у тридцяти випадках. Відомості, які вміщено в літературі, про державні печатки гетьманів Петра Суховієнка і Степана Куницького, а також державну печатку Мазепи з часів переходу гетьмана на бік шведського короля, є дуже неповними, зокрема, вони не подають жодної інформації ні про форму ні про розмір цих печаток. У тих випадках коли форма печатки нам достеменно відома ситуація виглядає наступним чином: у 27 випадках державна печатка має круглу форму, в двох – овальну, в одному – восьмикутну.

Зокрема, овальну форму має державна печатка правобережного гетьмана Андрія Могили, який займав цей уряд в часи відродження козацького устрою на Правобережній Україні, після періоду майже цілковитої руїни цього краю, коли державотворчі традиції були в значній мірі втрачені. Це і зумовило значну відмінність, не лише форми, але й змісту, названої печатки від попередніх і сучасних їй державних печаток лівобережної частини Війська Запорозького. У другому випадку – овальна за формою печатка з'явилася в період фронтального наступу імперської влади на Козацьку автономію. Дана печатка використовувалася у 1767 – 1781 р.р., за часів існування другої Малоросійської колегії. Восьмикутну форму має друга (менша) україно-молдавська печатка “гетмана **Земли Украинскої**” та “господаря **Земли Молдавскої**” Юрія Дуки.¹

Розмір державних печаток встановлено також у 30 випадках з 33. Відразу слід зазначити, що в наукових дослідженнях при визначенні розміру тієї чи іншої печатки спостерігаються значні розбіжності. Це пояснюється, насамперед, ручною технікою виготовлення відбитків печаток при документах, коли нанесений на поле документу матеріал, скажімо віск, прикривався папірцем і на ньому робили відтиск. Розмір відбитків, при такому способі їх виготовлення, залежав від цілого ряду чинників (кількість і первісна щільність матеріалу, його склад, товщина паперової кустодії, температурний режим подальшого зберігання документу та ін.) і часто міг не збігатися з розміром самої матриці.

За умови, що в нашому розпорядженні є інформація в основному лише про відбитки тієї чи іншої печатки, і лише у кількох випадках в дослідженнях була опрацьована інформація взята з автентичних матриць державної печатки, встановити точний розмір кожної конкретної державної печатки досить важко. Але при всьому тому розбіжності все одно не є досить значними і не можуть суттєво вплинути на хід нашого аналізу.

Розбіжність в розмірах між окремими державними печатками є доволі значна. Найменша з них, від 1682 р., що належала гетьманові Юрію Дуці, мала розмір 22x20 мм, в той час як державна печатка, яку було виготовлено за Розумовського, – 86 мм (за Є.Дракохруст – 84 мм). В хронологічному аспекті державні печатки Війська Запорозького виявляють тенденцію до поступового збільшення розміру. Так, якщо в 2-й пол. XVII – на початку XVIII ст. розмір цих печаток коливається, в основному, в межах 20 – 45 мм, то починаючи від гетьманів Орлика і Скоропадського – перевищує позначку в 45 мм і до часу остаточного скасування Козацької автономії не опускається нижче неї.

Виготовлені впродовж одного гетьманування печатки, характеризуються тією ж закономірністю. Зокрема, перші дві печатки, які було виготовлено за Богдана Хмельницького мали розмір 32 і 31 мм відповідно, а третя печатка часів цього гетьмана вже мала розмір 37 мм. Перша печатка Тетері мала розмір 37 мм, а друга – 46 мм. За Брюховецького дві державні печатки мали розмір – 37 і 42 мм. Друга печатка Многогрішного дорівнювала 38 мм, третя – 40 мм (І.Крип'якевич та Є.Дракохруст подають – 41 мм). При Апостолі перша печатка, від 1730 р., мала розмір 45 мм, а друга, від 1732 р., – 48 мм.

¹ AGAD, Pap.3973.

Лише за Розумовського і Скоропадського перші печатки були за розміром більші ніж наступні. У разі з печатками Скоропадського це пояснюється тим поспіхом, з яким виготовлялася перша державна печатка часів цього гетьмана, після переходу гетьмана Мазепи на бік Швеції. Перша печатка Війська Запорозького за часів Розумовського мала надзвичайно великий розмір – 86 мм, тому, через незручність її використання у діловодстві, в подальшому були спроби замінити її на печатки менші за розміром.

Що стосується матеріалу, з якого виготовлялися матриці печаток, то наші відомості про це є вкрай обмеженими. В літописі Самійла Величка знаходимо інформацію про срібну печатку, яку мали вручити разом з іншими клейнодами Богдану Хмельницькому на Запоріжжі у 1648 р. під час обрання його гетьманом.¹ Про срібну військову печатку говориться також в “Книзі Забіл” середини XVIII ст.: “При кворвалѣ Стефанѣ Батоврїи дано Гетмана Бвгданка и Старшынь оцредилѣ межъ ними, и далѣ Гетманѣ Бѣлавѣ Коршговѣ Бѣнчѣкѣ и печать сребромѣ вѣнска рицерь зъ самшпаломѣ, на голшвѣ колпакѣ перекривленнѣй, и рогѣ при вѣкѣ, сеи Гетманѣ Крымѣ по воевалѣ”.² Щоправда, остання згадка стосується Баторієвої легенди, але, на нашу думку, вона скоріше відображає реалії середини XVIII ст., коли було створено книгу, ніж події 2-ї пол. XVI ст. Втім, ці літописні дані не корелюються з відомостями про реально збережені матриці військових печаток (в т.ч. і печатки Війська Запорозького від 1732 р.), які знаходяться в фондах Державного Історичного Музею в Москві, і які за інформацією Є.Каменцевої були виготовлені з заліза.³

За способом прикладання всі відбитки державних печаток є прикладними. Привісні печатки виходять з масового вжитку ще в XVI ст., тому є цілком зрозумілим, чому не зустрічаємо їх при документах досліджуваного періоду. Як правило, відбитки державних печаток робили нижче або поруч підписів гетьманів і генеральної старшини. На папір наносили матеріал, який як правило прикривали папірцем, і робили відбиток матрицею печатки, лише в деяких випадках відтиск робили безпосередньо на матеріалі.

Матеріалом в більшості віднайдених нами відбитках виступає зафарбований віск. Перед нанесенням відтиску віск розм'якушували шляхом розтоплення. Оскільки сам віск був матеріалом надзвичайно нестійким, то в нього додавали численні скріплюючі складники, як то розтовчена крейда, борошно, забарвлювачі та ін., що робило відбиток придатним для зберігання. В цей час, починаючи з кінця XVII ст., в широкий вжиток, в якості матеріалу відбитків, входить сургуч, але нам лише в окремих випадках вдалося виявити сургучеві відбитки державної печатки, що пояснюється порівняно великим розміром матриць військової печатки, в той час як сургуч є найбільш придатним для створення відбитків порівняно маленьких за розміром, до 30 – 40 мм.

В абсолютній більшості віднайдених нами відбитків забарвлення матеріалу є червоним. Цей колір превалує на протязі всього часу існування Козацької держави. Так, на червоному воскові зроблено більшість відбитків державних печаток, як в часи Богдана Хмельницького, так і в період існування другої Малоросійської колегії. Лише іноді знаходимо інше забарвлення матеріалу відбитків державних печаток. Так, наприклад, віск брунатного кольору вжито при виготовленні відбитку державної печатки часів Богдана Хмельницького, а також за часів Дем'яна Многогрішного і т.ін. Віск чорного кольору використовували найчастіше за гетьманування Данила Апостола.

Віск цього кольору вжито для виготовлення багатьох відбитків 1730 – 1732 р.р., за часів почергового використання відразу кількох матриць державної печатки. Так само рідко бачимо використання жовтого кольору для забарвлення воску. Жовтий віск вжито, зокрема, при виготовленні останнього відбитку з найбільшої за розміром печатки Війська

¹ Самійло Величко. Літопис.- Том I.- К., 1991.- С.59.

² Ситий І. Герб України XVIII ст. // Знак.- 2006.- Ч.38.- С.2.

³ Каменцева Е. Две украинские печати XVIII века из собрания ГИМ // Нумизматика и сфрагистика.- Выпуск I.- Киев, 1963.- С.203.

Запорозького, 15 грудня 1766 р. Забарвлення воску в зелений, синій, або який-небудь інший, колір нам виявити не вдалося, хоч, приміром, зелене забарвлення матеріалу є доволі розповсюдженим при виготовленні відбитків печаток місцевих органів влади.

Оскільки віск був досить крихким і нестійким матеріалом, то для кращого збереження відбитку, нанесений на документ матеріал прикривали клаптиком паперу, так званою кустодією. Це було необхідно ще й з огляду на те, що зробити відбиток на розтопленому воскові було доволі важко. Кустодію, як окремих клаптик паперу, зустрічаємо не в усіх випадках при створенні відбитків, найчастіше в якості кустодії витупав сам аркуш, на якому було написано документ, а матеріал наносився між цим та іншим аркушами. Іноді квадратну, або прямокутну кустодію вирізали з трьох боків в аркуші документу і, перегинаючи, закривали цим клаптиком матеріал. Кустодії-папірці, які бачимо при відбитках державних печаток мають в основному чотирикутну ромбоподібну форму. Спочатку ці кустодії були доволі простої форми і не являли собою чогось примітного, але вже від кінця XVII ст., і особливо за гетьманування Мазепи, ці чотирикутні папірці перетворюються на вибагливі витинанки, в яких превалює рослинний візерунок.¹

Відбитки печаток, які зроблено на кустодіях, мають бути використані, без сумніву, і як джерела в дослідженні мистецтва козацької доби, оскільки багатий орнамент, яким оздоблено ту чи іншу кустодію, має без сумніву народне походження і певні паралелі з орнаментом, який спостерігаємо на інших витворах народно-прикладного мистецтва. Але найбільшу вагу кустодія має під тим оглядом, що зберігає на собі в найменших подробицях зображення вирізьблене на матриці й в такий спосіб заступає саму печатку.

Це значення кустодії, при майже повній відсутності оригінальних матриць печаток у розпорядженні вчених (на сьогодні відомі лише три матриці печаток Війська Запорозького – з часів гетьманувань Андрія Могилы, Івана Мазепи та Данила Апостола),² робить роль цих папірців виключною у справі дослідження сфрагістики, і зумовлює необхідність виявлення якнайбільшого числа відбитків на кустодіях, навіть тієї самої печатки, оскільки на кустодіях, що виконують роль запобіжника проти руйнування відбитків, і в більшості випадків мають зображення більш чітко ніж на самому матеріалі, малюнок може бути витіснено не завжди якісно, тому при порівнянні кількох кустодій можна більш-менш повно відновити цілісний вигляд печатки.

З тридцяти трьох наявних видозмін державної печатки Війська Запорозького маємо відомості про написи в їх полях у 29 випадках. Відсутні написи – на першій видозміні державної печатки з часів гетьмана Івана Брюховецького і на останній печатці Війська Запорозького від часів другої Малоросійської колегії. Що стосується державних печаток гетьманів Петра Суховієнка і Степана Куницького, то відомостей про зміст написів в полях цих печаток, або про відсутність таких, не збереглося. В зазначених 29 печатках, з якими маємо справу, в усіх випадках написи є довколаовими, тобто розміщуються по колу, оточуючи поле печатки з зображенням державного герба.

За змістом ці 29 написів можна розподілити на кілька груп в залежності від зазначених в написі зовнішньополітичної орієнтації Козацької держави або верховного сюзерена Війська Запорозького. До першої групи належать сім печаток, в яких в якості верховного сюзерена Козацької держави фігурує польський король. Це перші дві печатки з часів Богдана Хмельницького, обидві печатки гетьмана Павла Тетері, а також печатки Війська Запорозького гетьманів Дорошенка, Ханенка і Могилы.

До другої групи, де верховним сюзереном названо московського царя, згодом всеросійського імператора, належить більшість, сімнадцять, печаток Козацької держави,

¹ Крип'якевич І. З козацької сфрагістики.- С.16.

² Каменцева Е. Две украинские печати XVIII века из собрания ГИМ.- С.203; Дядиченко В. Нариси суспільно-політичного устрою.- С.182; Дракохруст Е. К истории войсковых печатей Левобережной Украины XVII – XVIII веков // Нумизматический сборник. Материалы к нумизматическому каталогу собрания Государственного исторического музея.- Часть IV.- Выпуск IV.- М., 1971.- С.20-21.

починаючи від останньої печатки з часів гетьмана Богдана Хмельницького. Нарешті, до третьої групи належать п'ять печаток, в яких відсутні будь-які натяки на підлеглість Козацької держави якому-небудь іноземному володарю, і в такий спосіб висловлено ідею самостійності Війська Запорозького. До цієї останньої групи слід віднести печатку Юрія Хмельницького, останню видозміну державної печатки з часів гетьмана Івана Мазепи, а також державну печатку Пилипа Орлика. Осібне становище займають дві печатки Юрія Дуки, що водночас належать до державної сфрагістики Молдавського господарства.

Розглядаючи конкретні відмінності між окремими печатками в межах названих груп, слід зазначити, що на печатках першої групи зміст напису є більш-менш стабільним на протязі всього існування цієї групи печаток, і має такий вигляд: **Печать Вонска Его Королевскон Милости Запорозкого**, з невеликими відмінностями в написанні окремих слів. Виняток в цій групі становить лише печатка часів гетьмана Михайла Ханенка, в якій виведено доволі незвичну формулу, яка говорить про надання цієї печатки Війську Запорозькому польським королем і Річчю Посполитою (це до речі єдиний випадок коли в державній печатці Війська Запорозького зазначено назву держави під зверхністю якої перебувала Козацька держава, або певна її частина).

В печатках другої групи можна виділити дві підгрупи, що відрізняються між собою титулами московського (згодом – всеросійського) самодержця, який виступає верховним сюзереном над Військом Запорозьким. До першої підгрупи слід віднести ті печатки, довколовий напис на яких, в загальних рисах, має наступний вигляд: **Печать Малон Росін Вонска Его Царского Пресвѣтлого Величества Запорожского**. Цей тип напису зустрічаємо на державних печатках починаючи від третьої видозміни печатки часів Богдана Хмельницького і закінчуючи третьою печаткою Івана Скоропадського.

До локальних особливостей всередині цієї підгрупи державних печаток слід віднести відсутність на кількох з них зазначення територіального розміщення Козацької держави: **Малон Росін**. Під останнім терміном, що мав церковне походження, розуміли територію Наддніпрянщини (а згодом, у XVIII ст., саме лише Лівобережжя), поруч з яким широко вживали назву **Украина (Земля Украинская)**, яка в той період (зокрема, в XVII ст.) позначала саме цей терен (у XVIII ст. цією назвою найчастіше позначали Правобережжя). Слід наголосити на тому, що термін **Вонско Запорожское** виступає на довколових написах печаток як офіційна назва Козацької держави, в той час як **Малата Росіа (Малоросіа, Украина)** позначає область на терені якої в основному була розміщена ця держава, хоч зрозуміло, що **Малою Росією – Україною** (локальною історичною областю, яка охоплювала не весь простір розселення руського народу, а лише центральну його частину – колишні Київське і Брацлавське воєводства), територія Козацької держави не обмежувалася, включаючи до свого складу в різні часи такі землі, як Волинь, Поділля, Полісся, Білорусію, Сіверщину та ін.

Відсутність напису **Малон Росін** бачимо на двох перших печатках часів гетьмана Дем'яна Многогрішного, що наближає ці печатки до державних печаток першої групи де слів **Малон Росін** не зустрічаємо жодного разу. Ця обставина може певною мірою промовляти за політичну орієнтацію цього гетьмана, про що скажемо далі. На перших трьох печатках другої групи в зазначенні царського титулу відсутнє слово: **Пресвѣтлого**, маємо на увазі печатки часів Богдана Хмельницького (третья видозміна, на якій, крім того, відсутнє також слово **Его**), Івана Брюховецького (друга видозміна) і наказного гетьмана Сомка. Натомість на печатці Брюховецького знаходимо слово: **Вѣрного**, яке підкреслює промосковську орієнтацію цього гетьмана.

До другої підгрупи другої групи державних печаток належать шість з семи (крім останньої, на якій напис відсутній) печаток Війська Запорозького заключного періоду існування цього державного утворення. Довколовий напис на печатках даної підгрупи в основному тотожній змісту довколових написів печаток першої підгрупи, але замість слова: **Царского** маємо слово **Імператорского**. В середині другої підгрупи відмінності стосуються в

основному вживання слів **Ѣ** і **Ѣго**, в залежності від того хто посідав престол у Санкт-Петербурзі. Відмінності також є і в розташуванні слів в довколових написах, зокрема, в трьох випадках слова **Ѣ** або **Ѣго** **Императорского Величества** винесено на початок напису.

Третя група державних печаток Війська Запорозького становить собою, безсумнівно, найбільший інтерес, оскільки в довколових написах саме цих печаток найповніше відбилася ідея повної незалежності Козацької держави. На жодній з п'яти печаток цієї групи не зустрічаємо згадки про реального чи номінального сюзерена Війська Запорозького. На печатці Юрія Хмельницького Козацьку державу взагалі названо князівством, тобто державою з власним монархом, що ставить його в один ряд з іншими володарями. Подібну ситуацію спостерігаємо також на печатках Юрія Дуки (втім, слід зазначити, що зміст довколових написів на його печатках всеж-таки більше пов'язаний з традиціями молдавської, а не козацької, державної сфрагістики).

На останній державній печатці гетьмана Івана Мазепи зазначено офіційну назву Козацької держави: **Войска Запорозкого**, з додатком слова **Рецкерского**. На печатці часів Пилипа Орлика поруч з назвою Війська Запорозького присутнє слово **Главного**, в чому можна вбачати вплив Війська Запорозького Низового (в офіційній назві якого на державних печатках, починаючи від 2-ї пол. XVII ст., незмінно знаходимо визначення: **Главного**), яке було союзником гетьмана в антимосковських змаганнях.

В довколових написах державних печаток Війська Запорозького доволі часто зустрічаємо скорочене написання окремих слів. Скорочення бувають в основному двох видів: пропуски окремих літер в словах, або пропуск кінцевої частини слова. В слові **Печать** (яке присутнє майже на всіх печатках, крім двох печаток часів гетьманування Юрія Дуки) у трьох випадках при написанні пропущено м'який знак, ще в трьох випадках – заключне “ть”, а в одному випадку це слово передане лише початковою літерою **П**. В слові **Войска** скорочення зроблено лише в трьох видозмінах печаток. Зокрема, в довколовому написі печатки часів Богдана Хмельницького (третя видозміна) в слові **Войска** пропущено літеру **В**.

Ще у двох випадках – на печатці гетьмана Петра Дорошенка і першій печатці часів Многогрішного в зазначеному слові пропущено літеру **И**. Слід відзначити, що дві останні печатки мають багато спільних рис, зокрема – велике число скорочень. Цікаво, що ці скорочення в повній мірі стосуються лише написання титулів іноземних сюзеренів Війська Запорозького. В обох випадках ці титули (**Ѣго Королевскон Милости і Ѣго Царского Пресвѣтлого Величества**) написано лише кількома початковими літерами, що говорить, до певної міри, про політичну лінію обох гетьманів.

Взагалі скорочення в написанні титулів іноземних володарів – доволі характерна риса для державних печаток Війська Запорозького. В слові **Царского**, часто бачимо пропуски окремих літер, частіше **А** і **С**, в слові **Пресвѣтлого** часто відсутні як окремі літери (**Ѣ**, **С**, **Т**), так і кінцівка слова. Те саме спостерігаємо і в разі написання слова **Величества**. Одного разу бачимо скорочене написання навіть в такому слові як **Ѣго** – на першій печатці Скоропадського його позначено лише літерою **Ѣ**.

В разі з печатками, на яких подано титул польського короля, скорочення бачимо найчастіше в слові **Милости**, де, зокрема, у трьох випадках пропущено літери **И** та **О**. В довколовому написі печатки часів гетьмана Ханенка в слові **Королевскон** пропущено кінцеву частину слова. Нарешті, в слові **Запорозкого** всі пропуски є цілком однотипні і стосуються лише кінцевої частини цього слова, що як правило, писалося в кінці довколового напису і для написання якого не завжди вистачало місця.

Помилка в довколових написах державних печаток Війська Запорозького, майже не зустрічаємо. Можемо хіба що назвати печатку Юрія Хмельницького де в слові **Малоросийскаго**, замість літери **Й** написано **Ѣ**.¹ Але достовірність саме такого відчитання довколового напису цієї печатки викликає доволі великі сімніви, оскільки ніхто з сучасних

¹ Бантыш-Каменский Д. История Малой России.- Часть I.- С.354.

дослідників не бачив жодного відбитку цієї печатки, а відомості подані Д.Бантишем-Каменським, безсумнівно, вимагають додаткової перевірки. Окрім цього слід ще назвати печатку Скоропадського (перша видозміна), де в слові **Вонска** замість літери **К** вміщено літеру **Х**, що, безсумнівно, є наслідком поспіху, з яким виготовлялася дана печатка.

З 33 наявних державних печаток Війська Запорозького нам вдалося ознайомитися з автентичним зображенням лише 27 з них. В інших шести випадках ми маємо справу або з описами дослідників, яким пощастило бачити ці печатки на власні очі, або зі згадками про окремі печатки. Внаслідок цього особливості написів, так само як і палеографію літер, ми можемо прослідкувати повністю лише у 25 випадках (на двох державних печатках – першій Івана Брюховецького і часів другої Малоросійської колегії – написи відсутні).

Суцільне написання слів у довколових написах спостерігаємо у дев'яти випадках (не беремо до уваги ті випадки, коли в деяких з цих печаток напис починається з розділового хрестика, або якоїсь іншої позначки, оскільки в подальшому текст напису подано без відокремлення слів одне від одного). Причому такий прийом написання використовувався починаючи від першої печатки Богдана Хмельницького і закінчуючи печаткою гетьмана Кирила Розумовського.

У дев'яти випадках у довколових написах зроблено пропуски між окремими словами, хоча часто і не між кожною парою цих слів. Так на печатці 1670 – 1688 р.р. пропуск зроблено лише між першим і другим словами, а вже подальший напис подано суцільно. Не рідкими є випадки коли слова в написі подано в основному окремо одне від одного, але між деякими словами пропуски не зроблено. В основному ширина пропусків, там де вони є, дорівнює ширині літер напису.

Окрім того, на кількох печатках для відокремлення слів вжито розділові позначки. Так, на печатці наказного гетьмана Сомка майже всі слова відокремлено одне від одного крапками, на другій печатці гетьмана Тетері окремі слова оточено крапками і двокрапками з гілочкою. На першій печатці Многогрішного вжито двокрапки і крапку. На печатці Дорошенка – шестипроменеві зірочки. На печатці гетьмана Ханенка – крапки і двокрапку. На обох печатках Юрія Дуки і на другій печатці Розумовського – крапки. Не беремо тут до уваги розділові хрестики, які відокремлюють початок напису від його кінця.

Важливою характеристикою довколових написів є їхня ширина, тобто висота літер у відповідних написах. Точну характеристику цього параметру ми маємо у 26 випадках (до 25 печаток, прориси написів яких є у нашому розпорядженні, слід додати ще печатку часів Пилипа Орлика, ширину напису якої подав В.Прокопович,¹ який бачив дану печатку на власні очі). Розмір ширини написів коливається від 2 до 4,5 мм. Найбільшим є розмір напису на великій печатці Юрія Дуки, а найменшим – на цілій серії печаток з XVIII ст. В цілому слід відзначити, що в разі з державними печатками Війська Запорозького спостерігається тенденція до поступового зменшення ширини довколових написів з часом.

Так, наприклад, якщо у XVII ст. цей розмір коливається від 2,5 до 4,5 мм, то вже у XVIII ст. від 2 до 3,5 мм. Водночас з тим загальний розмір державних печаток з часом збільшувався, отже написи з часом займають все менший простір на державних печатках. Цей процес був цілком закономірним, оскільки з часом написи на державних печатках стають довшими, а тому різчики змушені були зменшувати їх ширину, щоб вмістити всі слова в довколовому написі без скорочень.

В усіх тих випадках коли в полі печатки Війська Запорозького подавали довколовий напис, його обов'язково відокремлювали від зображення державного герба за допомогою ліній. У більшості випадків це є прості тонкі смужки, що йдуть довкола печатки відокремлюючи написи, але на деяких печатках маємо справу з більш оригінальними розділовими лініями. Так, на третій печатці часів Богдана Хмельницького, печатці наказного гетьмана Сомка, другій печатці Брюховецького, печатці Дорошенка, Юрія Дуки, Андрія

¹ Прокопович В. Сфрагістичні етюди.- С.97.

Могили і Кирила Розумовського розділова лінія складається з дрібних крапок. А на другій печатці Тетері розділова лінія має вигляд вінка. В інших випадках розділові лінії мають вигляд тонких смуг. Причому в дев'яти випадках розділова лінія складається з однієї такої смуги, в семи випадках – з двох смуг, що йдуть паралельно, і у двох випадках – з трьох паралельних смуг.

Слід також згадати, в зв'язку з цим, і способи оточення зовнішнього боку написів і печаток. Ці зовнішні лінії є дещо більш різноманітними. Так з крапок складаються зовнішні лінії на семи печатках часів Богдана Хмельницького, Якіма Сомка, Івана Брюховецького, Юрія Дуки, Андрія Могили і Кирила Розумовського. Колечка утворюють зовнішню лінію печатки у двох випадках (остання печатка Многогрішного і печатка Ханенка), а вінок – в одному (друга печатка Тетері). Подвійну лінію з тонких простих смуг бачимо на дев'яти печатках. В решті випадків (вісім печаток) зовнішня лінія складається з однієї тонкої смуги.

З 33 наявних печаток на 29 присутні довколові написи. У двох випадках (печатки Суховієнка і Куницького) відомості про написи, або їх відсутність не збереглися. На двох же печатках довколових написів немає. В обох випадках така відсутність є цілком закономірною. На першій печатці гетьмана Брюховецького відсутність напису обумовлена тим, що Брюховецький був висунутий на гетьманство запорожцями і після одержання булави гетьмана ще певний час залишався кошовим отаманом (гетьманом) Низового козацтва, обіймаючи, таким чином, посади керівника відразу двох козацьких держав.

Внаслідок цього, на його першій печатці, що була в ужитку ледве чи кілька місяців, відбилася бажання поєднати разом герби обох козацьких держав. Ця невизначеність відбилася і на довколовому написі, оскільки незрозуміло було яким чином подавати зміст напису на державній печатці, і як відобразити в ньому провідну роль Запоріжжя (а Низове козацтво претендувало саме на таку роль, що, зокрема, видно в бажанні визначити кандидатуру гетьмана для Війська Запорозького) в політичному житті опанованих козаками руських теренів.

Довколовий напис відсутній також на останній за часом печатці Козацької автономії. Ця печатка належала другій Малоросійській колегії і фактично виконувала роль державної печатки. Але зважаючи на те, що політичний провід Росії спрямував свою діяльність на уніфікацію імперії та повне скасування Козацької автономії, закономірною стала відсутність будь-якого натяку на автономію Війська Запорозького на останній державній печатці. З огляду на це було докорінним чином змінено державний герб Війська Запорозького, а також усунуто напис на державній печатці, що мало ускладнити її ідентифікацію як атрибута автономного статусу Козацької держави.

Написи майже на всіх державних печатках Війська Запорозького виконано півуставними друкованими літерами. Лише на чотирьох останніх печатках Гетьманщини, які мають написи, літери виконано громадянським шрифтом, що робить написи на цих печатках мало цікавими з точки зору палеографії. Хоч, слід відзначити, вплив півустанову відчутний в написанні літер і на цих печатках.

Так, зокрема, на першій печатці Розумовського наближеною до півустанову за своєю формою є літера **З**, яка має вигнутий хвостик. На печатці 1747 – 1767 р.р. літера **С** має кутасті, а не заокруглені як у громадянському шрифті, форми. На печатці 1762 р. літера **В** складається з двох трапецій, що наближає цю літеру до півустановного написання. Але все ж таки на зазначених печатках абсолютно переважають новіші форми. Тому для детального розгляду ми беремо лише перші 28 печаток Війська Запорозького (1648 – 1732 р.р.).

Написання літер на державних печатках Гетьманщини в зазначений хронологічний проміжок пройшло доволі значну еволюцію. Якщо спочатку літери мали кутасту форму, то вже в кінці XVII і особливо на початку XVIII ст. вони мають в основному заокруглене накреслення. Оскільки державні печатки не мали єдиного центру свого виготовлення і належать роботі майстрів різних шкіл письма (це пов'язано з об'єктивними причинами, як то розкол держави на дві частини – правобережну і лівобережну, переміщення столиць, різні

політичні орієнтації гетьманів та ін.) встановити якісь ближчі закономірності розвитку письма доволі важко, це можна зробити хіба що в межах одного гетьманування.

Перша державна печатка з часів гетьмана Богдана Хмельницького має, відзначені вже, кутасті форми накреслення літер, зокрема це літери **А**, **В** (яка начебто складається з трикутників або трапецій) **Р**, **Ь** і, що досить незвично, – **Є**, **О** (яка має форму ромба), **Г**. При написанні літери **И** перекладину зображували посередині дещо похиленою. Літера **З** має гостру голівку і кутасту долішню частину. У літери **М** щогли дещо загнуті здолу, а перемичка загострена і не доходить до долішньої лінії рядка.

Особливістю палеографії літер другої печатки є заокругленість форм цих літер, характерна, зокрема, для літер **З**, **К**, **О**, **Г**, і, навіть, – **Г**, **П**, **Т**, але особливо впадає у вічі незвичне написання літери **Є**, яка має скорописну форму. Деяку кутастість форм зберігають літери **В**, **А**, **М**, **Р**, **Ь**. Різка відмінність в палеографії між першою і другою печатками обумовлена втратою першої печатки Війська Запорозького після битви під Берестечком, через що перша печатка не могла стати взірцем з точки зору палеографії для наступних.

Написання літер на третій печатці Богдана Хмельницького також має значні відмінності в порівнянні з попередніми печатками того ж гетьмана. Так літера **А** набрала форми, яка наближається до сучасного написання. Літера **В** має вигляд двох трапецій, але горішню і долішню частини літери накреслено окремо одну від одної. Літери **Г**, **Є** (яка близька за написанням до сучасної **Е**), **З** набули загинів на поземних лініях. Літера **Л** має симетричний вигляд. У літери **М** щогли стали прямо доземими, а перемичку було складено з двох вигнутих ліній, які стали доходити до долішньої лінії рядка. Докорінно змінилося написання літер **Г** і **Т**, першу стали писати у вигляді грецької літери сігми, а друга стала трищогловою. У літери **И**, навскісна лінія стала йти від майже самого долу лівої щогли до гори правої. Літеру **О** накреслили у формі правильного овалу. Заокругленим було написання і горішньої частини літери **Р**. Літера **Ч** залишилася однобічною, але ліва частина стала кутастою. Подібне написання літер спостерігаємо також на печатці наказного гетьмана Сомка. Деяку різницю бачимо лише в накресленні окремих літер. Так, літери **И**, **М**, **Ц** мають більш вигнуті щогли, літера **З** має кутасту форму, а літера **О** в окремих випадках накреслена у формі неправильного овалу. Печатку гетьмана Тетері 1663 – 1665 р.р. явно взоровано на третій державній печатці Богдана Хмельницького. Лише в написанні окремих літер є певні несуттєві відмінності.

Печатка Брюховецького 1663 – 1668 р.р. стоїть окремо серед інших державних печаток, як за своїм зображенням, змістом і шириною напису, так і за палеографією літер, що є закономірним з огляду на те, що дана печатка не взорувалася на інші печатки Війська Запорозького. Літера **В** складається з двох овалів. Літера **Ц** набула симетричного вигляду. Перемичка у літери **М** стала доходити лише до середньої лінії рядка. Передостанню літеру напису подано у формі грецької сігми, а літери **А** і **Л** написано з вигнутими лініями.

Печатка Дорошенка багато в чому взорувалася на державній печатці Хмельницького, хоча в разі з палеографією про це важко твердити в повній мірі, через численні скорочення в довколавому написі дорошенкової печатки. Особливістю цієї печатки є доволі значний розмір ширини написання літер. В порівнянні з печаткою Тетері змінилося написання певних літер: **Є** – набрала звичайної форми, у вигляді півкола з язичком по середині; **Ч** – залишилася однобічною, але з горішньою частиною у вигляді розщепу; **В** – стала заокругленою і до того ж з горішньою частиною більшою за долішню; у **М** – з'явилися доземі щогли.

Всі три печатки, які було виготовлено за Многогрішного безсумнівно взорувалися на печатці Дорошенка. Особливо ясно це простежується при порівнянні написання літер на цих печатках. Слід, однак, зазначити, що оскільки саме в цей час йшов процес вироблення нової форми державної печатки, внаслідок чого впродовж одного року було виготовлено відразу три видозміни державної печатки, цей процес змін зачепив в деякій мірі й палеографію літер.

Доволі цікавою з точки зору палеографії є перша печатка Многогрішного. На ній знаходимо накреслення літер, якого не бачимо на жодній з державних печаток. Зокрема, літера **А**, яку бачимо у двох видозмінах, має в першому випадку накреслення близьке до в'язі. Те саме слід сказати і про літери **В, Є, Л, Г** у словах **Прес Велич**. У кількох випадках літеру **Є** наближено за накресленням до скоропису, через, що вона стала схожою на грецьку сігму. Літера **Г** має вигнуту щоглу і навскісний загин. У літери **Т** ліве плече має подвійний загин. Літера **С** у слові **Вонска** має скорописну форму. В кількох випадках замість літери **О** вміщено літеру **W**. Нарешті слід відзначити широке використання коротких поземних ліній, які обмежують щогли відповідних літер.

На другій печатці Многогрішного кутастим стало накреслення літер **В, Є, Ч** (слід однак відзначити, що деякі видозміни цих літер на даній печатці подано заокругленими). Літера **Р** стала навпаки більш заокругленою, так само як і літери **Ѡ** і **Ѳ**, долішні частини яких мають форму правильного кола. У літери **И** навскісна лінія стала більш поземною. Літеру **З** написано з хвостиком, а у літери **К** бічна горішня лінія має загин.

На третій печатці Многогрішного також знаходимо кілька цікавих для палеографії зразків написання літер. Загалом накреслення літер на цій печатці відзначається значною заокругленістю, як, наприклад, у літер **В, З, Р**; вигнуті щогли та лінії мають літери **А, Л, М**. Натомість літери **Є, О** (в деяких випадках), **С, Ѡ** мають кутасті форми, а **Ѳ** має долішню частину у вигляді кола. При написанні літери **И** навскісну лінію вели, як правило, від середини лівої щогли. Літера **Ч** має дещо похилену щоглу.

На печатці правобережного гетьмана Ханенка, яка з точки зору палеографії, як і інших особливостей, мало пов'язана з попередніми печатками, знаходимо оригінальні зразки півуставного письма. Слід відзначити кутасте накреслення таких літер як **В, Д, Є** (у формі сучасного **Е**), **З** (з гострою голівкою), **К, Р**, (горішня частина якої має форму трикутника), **С** (у деяких словах), **Ч, Ъ**. Літеру **Є** у слові **Речы** подано в скорописній формі. Літера **Д** зображена у формі трикутника з довгими нижніми виступами. Особливістю даної печатки є використання на щоглах окремих літер (**А, П, Ъ**) загинів.

Печатки гетьмана Юрія Дуки за своїми палеографічними характеристиками, так само як і майже за всіма іншими, стоять осібно в ряді державних печаток Війська Запорозького. Зокрема, літери на великій печатці мають заокруглені форми, навіть ті, які звичайно креслять прямими лініями (**Д, И, Л, М**). Досить незвичним є: несиметричне написання літери **О**, загострення на долішньому кінці літери **Є**, ламані лінії в літерах **К** і **З**. Особливим є написання літер **Б** (долішня частина у формі трикутника), **А** (у формі щогли з невеличким вушком збоку), **Ю** (з дещо похиленою і заокругленою перемичкою), **Л** (з вигнутою правою лінією), **Ѡ** (з заокругленими кінцями), **Ъ** (з невеликою долішньою частиною).

Наступна печатка також походить з правобережної частини Війська Запорозького і належить гетьманові Андрієві Могили. Ця печатка в написанні літер має багато спільного з печаткою Ханенка. Але знаходимо і деякі особливості. Зокрема, більш широко стали вживати численні загини на щоглах, поземних і доземних лініях, а також короткі поземні лінії для обмеження щогл з боків (літери **А, Г, Л, И, К, М, П, Р, Т, Ч, З** та ін.). Літери на печатці Могили в порівнянні з печаткою Ханенка стали більш заокругленими. До відмінностей в написанні окремих літер слід віднести використання замість літери **З** букви **Ѵ**. У літери **М** щогли стали доземними, а перемичка доходить лише до середньої лінії рядка. В цілому написання літер на печатці гетьмана Могили відзначається своєю каліграфічною рівністю.

Наступні дві печатки було виготовлено за гетьмана Мазепи. Власне кажучи, маємо перед собою одну й ту саму печатку з тією лише відміною, що на печатці 1705 – 1708 р.р. на тій самій матриці замість слова **Их** вирізьблено слово **Его**. Таким чином, в інших деталях ці варіанти однієї печатки є цілком подібними. Слід відзначити, що деякі особливості ці печатки успадкували від попередньої лівобережної печатки (третя печатка Многогрішного, якою користувався впродовж всього гетьманування Самойлович і деякий час Мазепа).

Так, неважко помітити, що щогли та лінії на печатці Мазепи мають таку ж вигнуту форму, а використання коротких поземних ліній для оточення щогл майже відсутнє. Подібності знаходимо і в написанні окремих літер, але з точки зору палеографії печатки Мазепи і Многогрішного в значній мірі різняться. Літера **Є**, наприклад, набула на печатці Мазепи сучасного вигляду. Літера **Г** має заокруглену форму. Літера **Ц** стала симетричною. Форми літери **В**, особливо в горішній частині, стали більш кутастими. У літери **З** голівку стали малювати загостреною, а долішню частину – у формі правильного незавершеного кола. Доволі цікавим є накреслення літери **Ѡ**, ліве плече якої є довшим за праве і має загин. Слід відзначити, що на всіх державних печатках літера **Ѡ** має незвичне накреслення – її щогла вгорі доходить лише до горішньої лінії рядка, а коромисло знаходиться нижче цієї лінії.

Доволі відчутною була еволюція накреслення літер на трьох печатках Скоропадського. На першій з них від 1708 р. маємо деякі спільні риси з печатками Мазепи, але в накресленні окремих літер знаходимо суттєві розбіжності. Так, літера **В** має округлі форми, а її горішня і долішня частини не з'єднані між собою, розташувались на різних кінцях щогли. Літера **Ц** нагадує своїм виглядом уставну літеру **Ч**, оскільки має симетричну глибоку, дещо заокруглену, чашу на низькій ніжці. Літера **Ч** має кутасту форму, так само як і деякі інші. У літери **М** перемичка доходить лише до середньої лінії рядка. Слід також відзначити вигнутість щогл і ліній при написанні окремих літер.

Наступна печатка Скоропадського має більш заокруглені форми в написанні літер, але, наприклад, літера **В** складається з двох трикутників. Більш широким є використання загинів на щоглах (**А, Г, К, Л, М, П** та ін.). В деяких варіантах літери **И** навкісна лінія йде від долішньої точки лівої щогли до гори правої, в той час як на попередній печатці ця лінія розташовувалася посередині і була дещо похиленою. Літера **Є** набрала свого звичного вигляду. Літеру **Ж** накреслено майже симетрично. У літери **М** перемичка стала доходити до долішньої лінії рядка.

Заокруглені форми має також остання печатка Скоропадського. Це простежується по літерам **Є, О, Р, Г** та ін. Вигнуті щогли та лінії мають літери **А, Л, Р, Т, Ч** та ін. Поруч з тим використовуються також кутасті форми, зокрема у літер **В** (у формі трикутника з трапецією), **Ѡ** (долішня частина у формі трикутника). Літера **З** має подовжений хвіст і дещо вигнуту горішню частину. Літера **А** в кількох варіантах написана в півуставній формі, а не в осучасненій як на попередніх печатках. У літери **Ж** долішня частина дорівнює горішній і має форму півкола. У літери **Ч**, в одному з варіантів, горішня частина має форму розщепу.

Нарешті розглянемо печатки часів Данила Апостола, від 1730 і 1732 р.р., на яких доволі відчутно позначився вплив громадянського шрифту. Але, наприклад, на першій з цих печаток деякі натяки на півустанову є в написанні літер **В, М, Л** та ін. На другій печатці Апостола півустановим є написання таких літер як **В, З, М, О** та ін. В подальшому, як вже зазначалося вище, півустанову графіку в довколових написах державних печаток майже повністю витісняє громадянський шрифт, який повністю (за винятком окремих літер) переважає на останніх печатках Козацької держави.

В цілому ж слід відзначити, що письмо державних печаток взувалося тривалий час в основному лише на півустановних формах руських стародруків. В більшості випадків написи на печатках виконано друкованими літерами півустанову. Лише в деяких випадках знаходимо певний вплив скорописних форм, а також деяких елементів грецького і південнослов'янського письма. Лише в 2-й чверті XVIII ст. посилюється вплив громадянського шрифту, який від середини XVIII ст. стає домінуючим. Загальне враження про палеографічну характеристику державних печаток Війська Запорозького можна скласти на підставі прорисів печаток та їх фотокопій.

Збільшені літери, якими позначено початок окремих слів в довколовому написі, знаходимо лише на одній печатці, яку було виготовлено у 1715 р. за часів гетьмана Скоропадського. Збільшених літер на цій печатці нараховується дев'ять (по дві **В** і **П**, по

одній **Є, З, М, Р, Ц**), всі вони розміщені на початку відповідних слів. Їх накреслення в цілому відповідає палеографічним особливостям всього напису. Зменшені літери зустрічаються доволі часто (відразу на дванадцяти печатках). Але такий прийом, зменшувати літери в строчці, стосується лише однієї літери **О**, яку розміщували або на середній лінії рядка, або на долішній лінії, в основному під загином літери **Г**. Зустрічається зменшення й інших літер, але це стосується в основному лігатурних написів, або виносних літер.

В написах на державних печатках досить часто зустрічається поєднане написання окремих літер, тобто – лігатури. Причому поруч з доволі звичними поєднаннями, як то **П і Є, И і К, Ч і Є, П і Р**, зустрічаємо і доволі оригінальні лігатури: трираменного **Т** і м'якого знаку (на третій печатці Хмельницького і, можливо, печатці Сомка); на другій печатці Брюховецького, яка має відразу сім лігатурних написань, подано: **Ч і А** (подібна лігатура присутня й на печатці Сомка), **Т і Ь, Р** і зменшене **Н, А і Р** (цю лігатуру бачимо також на печатках Сомка та першій – Многогрішного), **А і И** (присутня також на печатках Сомка і другій – Скоропадського), **А і П** (також на другій печатці Многогрішного), **П і О**.

На першій печатці Многогрішного маємо оригінальну лігатуру літер **И і Ч**, причому **Ч** для цієї мети подано в дзеркальному відображенні. Третя печатка Многогрішного має лігатурне написання літери **Т і Ь**, у яких спільним є лише загин правого плеча літери **Т** із загином у **Ь**. Одна з лігатур на двох перших печатках гетьмана Мазепи, а також на першій печатці Скоропадського поєднує літери **А і Т** таким чином, що горішня лінія літери **Т** накриває літеру **А**. Значну кількість лігатур (п'ять) знаходимо на печатці Ханенка. Тут бачимо як звичайну лігатуру, коли у відповідних літер співпадають щогли **Т і Ь, Ч і Ы**, так і зменшене написання однієї з літер **Т** і зменшене **И**. Окрім того у літер **Ч і А** та **Н і А** співпадають лише долішні точки однієї з щогл відповідних літер. На першій печатці Юрія Дуки маємо поєднання літер **А і Т, И і Г, А і И**. Потрійну лігатуру, літер **А, П** та **Р**, вміщено на печатці Сомка. Це єдиний випадок використання на державних печатках Війська Запорозького подібного виду лігатур. В цілому на державних печатках зустрічаємо 34 лігатури, які розміщено на дванадцяти печатках.

Помилки при написанні окремих літер в державних печатках практично не зустрічаємо. За таку можна вважати хіба, що перевернуте написання літери **Р** на третій печатці Скоропадського. Надрядкові позначки, які позначають скорочення при написанні слів, тобто титла, зустрічаються в довколових написах кількох державних печаток. Так, на другій печатці Тетері присутнє титло, яке позначає скорочене написання слова **Милости**. Титло, що позначає скорочення в словах **Пресвѣтлого** та **Величества** присутнє на перших двох печатках гетьмана Мазепи. Окрім того, слід відзначити використання в довколовому написі першої печатки Скоропадського крапки, яка фактично відіграє роль титли в слові **Пресвѣтлого**. Це є очевидним з огляду на те, що крапка звичайно використовується як розділовий знак для відокремлення слів, а в даному разі вона стоїть посеред слова і заступає собою літеру **Т**. Крім звичайних титлів в державних печатках часто знаходимо також буквені титла або, так звані, виносні літери. Вони як правило містяться на рівні горішньої лінії рядка, а не над рядком, як у звичайному тексті писаному на папері, що є цілком зрозумілим з огляду на обмеженість простору рядка довкологого напису на печатках, де повністю відсутній вільний простір над горішньою лінією рядка. Найчастіше виносу підпадала літера **О**, що є цілком виправданим з огляду на її простий спосіб накреслення в один прийом. На останній печатці часів Богдана Хмельницького, а також на печатці наказного гетьмана Сомка, в якості буквені титли фігурує літера **З**. На третій печатці Многогрішного поруч з літерою **О** винесено також літеру **Ч**. На першій та другій печатках Мазепи бачимо буквені титли в словах **Их** та **Его** відповідно.

Виносною є також літера **И** на печатках Скоропадського (третя) та Апостола (перша та друга). Цікаво, що на першій з цих печаток літера **И** є поза всяким сумнівом виносною, оскільки розташована над горішньою лінією рядка, але при тому не виходить за межі

горішньої лінії рядка збільшених літер, які присутні лише на цій печатці. Слід відзначити, що всі буквені титли вживаються виключно без накриття, що є ознакою впливу скоропису на півуставне письмо. Поруч з тим використано також одну з архаїчних форм буквеного титла півуставного письма, маємо на увазі виносну літеру **Т** в слові **Ѡ** на печатці Ханенка.

У двох випадках на державних печатках вміщено числа, які позначають дату виготовлення відповідної печатки. На обох печатках маємо справу з буквеним позначенням чисел, хоч способи їх написання дещо різняться між собою. Так на другій печатці гетьмана Тетері дата: **АХЗГ**, тобто: 1663 р., відокремлена з обох боків крапками і кожна буква знаходиться під титлом. Натомість на великій печатці Юрія Дуки, титла відсутні, але крапкою відокремлено кожен літеру-число (цікаво, що ці числа внесено не в довколавий напис а розташовано безпосередньо в полі печатки).

Серед розділових позначок, які знаходимо на державних печатках Війська Запорозького, необхідно виокремити два різних типи цих позначок. До першого типу належать позначки, які відокремлюють початок напису від його кінця, до другого – ті, які відокремлюють окремі слова в самому написі. З 25 печаток малюнки яких є у нашому розпорядженні, і які мають написи в своєму полі, розділові позначки першого типу присутні у двадцяти трьох випадках (на першій печатці Розумовського немає взагалі жодного розподілу, а напис подано суцільним текстом, а на меншій печатці Юрія Дуки частина напису, в якій мала розташовуватися початкова розділова позначка, є пошкодженою на відповідному відбиткові). Ці 23 печатки за характером початкових розділових позначок поділяються на чотири групи.

На десяти печатках початкового періоду існування Козацької держави та її державної печатки в якості початкової розділової позначки використано хрести різних видозмін. На першій та третій печатках, з часів гетьмана Хмельницького, а також на печатці Сомка, вміщено зображення розширеного хрестика. На другій печатці Хмельницького кінці хрестика прикрашено ромбиками. На другій печатці Брюховецького ця позначка еволюціонувала до лапчастого хрестика. На наступних чотирьох печатках зображено цілком подібні між собою костурні хрестики з сяйвом, що ще раз вказує на певну спорідненість державних печаток Дорошенка і Многогрішного. Всі ці печатки належать гетьманам, які керували або на Лівобережжі, або об'єднували під своєю булавою обидва боки Дніпра. На великій печатці Юрія Дуки вміщено лапчастий хрест.

На печатках інших правобережних гетьманів початкові розділові позначки мають дещо інший вигляд. На печатці Тетері зображено в якості розділової позначки польський державний герб – орла. Це мало свідчити про тогочасну пропольську орієнтацію цього гетьмана. Подібний прийом бачимо на державних печатках Великого князівства Литовського.¹ На печатці Ханенка початкова позначка має вигляд двокрапки, що є доволі дивним, оскільки, якщо, наприклад, хрест дійсно вживається найчастіше для відокремлення різних речень,² то двокрапка все ж таки обмежує в основному окремі слова, що й бачимо зокрема, на одній з печаток Многогрішного. На державній печатці правобережного гетьмана Могили бачимо також крапки – дві вгорі та три здолу.

На всіх подальших печатках в якості початкового розділового знаку вжито горішню частину державного герба Війська Запорозького, що виходить за внутрішнє коло печатки і відокремлює початок напису від його кінця. На деяких печатках поруч з горішньою частиною козака (голова і частина рушниці) використовуються, в якості розділового знаку, і деякі інші позначки. Наприклад, на другій печатці Скоропадського, між рушницею і головою козака вміщено велику круглу крапку. На другій печатці Розумовського над головою козака вміщено розділовий хрестик, який виходить за зовнішнє коло печатки і знаходиться на горішній лінії рядка.

¹ Цітоў А. Пячаткі старажытнай Беларусі.- Мінск, 1993.- С.122-155.

² Карский Е. Славянская кирилловская палеография.- Л., 1928.- С.225.

До другого типу розділових знаків належать ті позначки, які відокремлюють різні слова одного напису. Різновидів таких позначок не надто багато, це в основному крапки і зірочки. Одна крапка в якості розділової позначки присутня на десяти державних печатках, причому її розміщення в межах рядка в різних випадках доволі різноманітне – на середній, горішній або долішній лініях рядка. Двокрапку в якості простої розділової позначки знаходимо на трьох печатках. Зірочки для відокремлення слів довколавого напису бачимо на державній печатці часів Дорошенка. На печатці з часів Тетері поруч з іншими розділовими позначками вжито також зображення гілочки, яка передує в написі даті.

Для характеристики мистецького рівня державних печаток Війська Запорозького слід взяти до уваги, як зображення в полі печатки державного герба і накреслення довколавих написів, так й інші зовнішні характеристики печаток. Але оскільки палеографію літер та інші особливості довколавих написів (розмір, щільність, розділові позначки, відокремлюючі лінії), а також особливості зображень гербів у полі печатки було докладно розглянуто вище, то в даному випадку обмежимося лише загальними зауваженнями, щодо мистецьких форм і композиційних моментів окремих печаток.

В основній своїй масі державні печатки мають доволі високий мистецький рівень. Виключення становлять хіба, що печатки, які були виготовлені в перехідні періоди і використання яких тривало недовго. Серед таких слід назвати першу печатку Брюховецького, перші дві печатки Многогрішного, першу печатку Скоропадського. Кожна з цих печаток використовувалася заледве чи кілька місяців, і в короткий термін підпадала заміні. Зображені на них герби мали дещо схематичний вигляд і контурне зображення окремих елементів.

В більшості інших випадків постать козака зображено з додержанням належних пропорцій тіла і з чіткою подачею рис обличчя. Доволі точно передано особливості козацького одягу відповідної епохи, зброї та ін. Суттєвою ознакою мистецького рівня є спосіб розміщення державного герба в полі відповідної печатки. На більшості печаток маємо досить вдалі композиційні вирішення, при яких фігура козака заповнює значний простір печатки, не залишаючи вільних місць. Так, на перших державних печатках козака було розміщено боком, таким чином зброя (рушниця, шабля, в деяких варіантах спис) займала порожні місця печатки. На печатці Тетері навіть вжито вибагливий рослиноподібний візерунок для заповнення поля печатки.

Починаючи з третьої печатки Многогрішного козака почали зображувати майже розвернутим до глядача, внаслідок чого ширина вміщеної в полі печатки фігури значно зменшилася. Щоб вийти з даної ситуації постать козака в горішній частині почали виводити за внутрішнє коло печатки, а під ногами козака стали зображувати основу, у вигляді землі вкритої травою. Таким чином вільних місць в полі печатки знову залишилося мало, а загальна композиція залишилася підпорядкованою звичній геральдичній практиці, відповідно до якої фігура мала заповнювати якомога більшу площину поля. У тому випадку, коли козака зображували в межах внутрішнього кола і без основи (див. печатку гетьмана Могили), печатці надавали овальної форми, знову таки, з метою зменшення обсягу порожнього місця навколо фігури. Єдиним винятком під цим оглядом є дві державні печатки з часів гетьмана Розумовського, і особливо перша з них, на якій постать козака знаходиться в межах внутрішнього кола і до того ж розташована так, що зброя майже не виступає за контури фігури козака, через що практично 2/3 поля печатки є цілком порожніми.

Випадки виходу зображення за внутрішнє коло печатки вже було частково розглянуто при аналізі розділових знаків довколавих написів. Тут звернемо увагу на не відзначені вище особливості. По-перше слід зазначити, що при виході горішньої частини постаті козака (в основному це головний убор та горішня кінцівка рушниці) за внутрішнє коло печатки, зображення як правило не розриває лінію внутрішнього кола, а лише зображується поверх цього кола. В кількох випадках постать козака спирається на внутрішнє коло печатки в долішній частині (таке вирішення спостерігаємо на печатках Могили і Мазепи), але ноги

козака переривають лише лінію внутрішнього кола і жодного разу не заходять в межі довколавого напису.

Оздоблення поля печатки знаходимо лише в одному випадку, а саме, на печатці з часів гетьмана Павла Тетері, поле якої вкрито рослиноподібним візерунком, форма якого наближається до широко вживаного в геральдиці дамаскування, яке часто зображували в гербах саме у вигляді рослиноподібного декору. В якості оздоблення поля печатки може виступати також зображення землі, яку вкриває трава. Але цей елемент, ймовірно, слід розглядати як геральдичну фігуру – основу.

На більшості державних печаток в якості єдиного геральдичного елемента присутня центральна фігура державного герба – козак, без супроводу інших геральдичних елементів. Відмінну ситуацію спостерігаємо лише на чотирьох печатках Козацької держави – часів Петра Суховієнка, Юрія Дуки та другої Малоросійської колегії, які в геральдичному плані докорінним чином відрізняються від будь-яким поглядом від усіх інших. Це стосується як змісту зображення, так і тієї обставини, що на двох з них (першій печатки Юрія Дуки та Малоросійської колегії) вміщено повні герби з набором різноманітних позашитових елементів, а також використано багатодільний розтин щита з зображенням кількох земельних гербів в різних частинах.

Управління Козацькою державою здійснювалося за допомогою цілого ряду державних установ, які відповідали за різні сфери суспільно-політичного, військового та економічного життя країни. Більшість з цих центральних установ використовували в своєму діловодстві власні печатки. Необхідно відзначити, що для вивчення державної геральдики Війська Запорозького даний сфрагістичний комплекс не являє значного інтересу. Адже з вісімнадцяти печаток різноманітних державних установ, зображення яких є в нашому розпорядженні, малюнок державного герба присутній лише на п'яти з них. Та й то в трьох випадках справу маємо з зображенням герба Козацької автономії, який було затверджено імператорським указом у 1766 р. З огляду на це ми обмежимося лише побіжним оглядом печаток державних установ, зупиняючись лише на найсуттєвіших характеристиках даного сфрагістичного комплексу.

Найвищою спеціальною судовою інстанцією Війська Запорозького був Генеральний військовий суд, який підпорядковувався безпосередньо гетьманові.¹ До його складу входило двоє генеральних суддів, яким в XVII ст. був підпорядкований писар Генерального суду, а від 1721 р. – ціла канцелярія Генерального суду.² Дана установа розглядала справи генеральної та полкової старшини, справи про державні злочини, служила апеляційною інстанцією для полкових суддів, здійснювала нагляд за виконанням гетьманських універсалів.³ Генеральні судді мали за ознаки свого уряду кілька клейнодів. По-перше – це “**камишина**”, або “**трость сґдейская**”, “**лґска сґдейская**”, яка являла собою довгу дерев'яну палицю з металевим оздобленням. По-друге – це суддівська військова печатка, перші відомості про яку походять від 1664 р. Зображено на цій печатці було “**камишиннґ**”. Особливістю даної печатки була наявність крім довколавого напису також доземого напису безпосередньо в полі печатки обабіч суддівського жезлу. Згодом зображення на суддівській печатці зазнає певних змін.

До 1690 р. належать перші відомості про використання другої печатки Генерального військового суду, на якій до “**камишини**” додається півмісяць і зірка. На наступній печатці від 1699 р. до цього зображення додається два розширених хрестика і дві галузки, які відокремлюють зображення від довколавого напису. На двох наступних печатках, від 1701 – 1704 і 1705 – 1707 р.р. відповідно, подано подібне зображення. Чотири наступні печатки Генерального військового суду, які були в ужитку впродовж 1711 – 1768 р.р., відрізнялися від трьох попередніх печаток лише відсутністю галузок.

¹ Дядиченко В. Нариси суспільно-політичного устрою.- С.330.

² Окіншевич Л. Генеральна старшина.- С.115-119.

³ Ділова документація Гетьманщини XVIII ст.- С.9.

Впродовж певного часу спостерігається функціонування відразу двох суддівських печаток одночасно, що пояснюється ймовірно розподілом Генерального військового суду на два департаменти – кримінальних і цивільних справ, або наявністю двох генеральних суддів. Практичне використання суддівської печатки було доволі широким, бачимо її при різноманітних актах слідчої та процесуально-вирокової документації,¹ а також при листах генеральних судів.² Говорячи про характер зображення на згаданих вище суддівських печатках, мусимо зупинити свою увагу на тій обставині, що якщо появу на цих печатках суддівського жезлу (“**камишини**”) пояснити нескладно, адже саме цей предмет був своєрідним символом суддівської влади, урядовою інсигнією генеральних суддів, то причина появи на суддівських печатках хрестиків та символів світла (півмісяць, зірка) залишається певною загадкою.

Названі вище символи мали надзвичайно широке застосування в козацькій геральдиці, як територіальній, так і родовій, але там вони мали прив’язку в основному до військової символіки. В даному ж разі впадає у вічі чітка асоціація цих символів з суддівською владою. На невідповідність подібного зв’язку вказує і та обставина, що подібна символіка широко представлена також на печатках місцевих судів (зокрема Київського, Переяславського, Полтавського, Прилуцького, Стародубського полкових, Батуринаського земського), що, при повній децентралізації процесу створення гербів та печаток в Козацькій державі, говорить само за себе.

У 1768 р. відбувається докорінна зміна зовнішнього вигляду печатки Генерального військового суду, на якій замість символів суддівської влади з’являється зображення герба Козацької автономії, що його було офіційно затверджено імперським урядом у 1766 р. Крім того дана печатка є першою і єдиною серед печаток Генерального суду, на якій відсутній довколавий напис. На печатках інших трьох державних установ – Канцелярії малоросійського збору від 1751 – 1754 р.р., Комісії економії малоросійських маєностей від 1761 – 1762 р.р., Канцелярії індуктового збору від 1749 р., вміщено зображення імперського герба – двоголового орла.

Важливе функціональне значення у військовій сфері життя Козацької держави мала Генеральна військова артилерія, яка належала до спеціальної компетенції генерального обозного. Під його безпосереднім керівництвом був цілий штат Генеральної артилерії: осавул, хорунжий та писар Генеральної військової артилерії, пушкар, вісімдесят гармашів та ін. У XVIII ст. діяла канцелярія Генеральної військової артилерії.³ Саме до компетенції останньої належало використання печатки Генеральної військової артилерії. Її єдиний, відомий на сьогодні відбиток, який нам пощастило знайти при документі від 1748 р., містить в своєму полі зображення повного герба. При тому, що позашитові елементи цього герба утворюють складну композицію, в самому щиті вміщено лише розлогий напис, який вказує на приналежність даної печатки до відповідної установи.

1723 р. є часом виникнення Генеральної скарбової канцелярії (Канцелярії малоросійського скарбу), яка була найвищим фінансовим органом гетьманської адміністрації. На сьогодні відомо дві печатки даної установи від 1760 – 1766 та 1768 – 1772 р.р. Обидві вони містять в своєму полі зображення тогочасних державних гербів. Особливу увагу привертає перший з цих гербів, на якому вміщено звичне зображення козака з рушницею і шаблею. На двох відомих на сьогодні печатках Генеральної лічильної комісії бачимо ту саму пару гербів, що і на печатках попередньо названої установи. Особливо впадає у вічі виразна схожість, до найменших деталей, між першими печатками даних установ. Дана подібність дозволяє зробити припущення про наявність спільного зразка при виготовленні даних печаток.

¹ НБУ, ІР, ф.1, спр.50715, арк.7; спр.50942, арк.3 зв.

² Ситий І. Печатка генерального військового суду // Знак.- 1997.- Ч.14.- С.3.

³ Окіншевич Л. Генеральна старшина.- С.107-108.

Розділ III: “Клейноди волностей Войска Запорожского Низового”. **Паланкова геральдика Запоріжжя: між новиною та старожитністю**

Від самого початку зародження державної організації на запорозьких землях, тобто після остаточного зформування Січі, як головного політичного осередку Запоріжжя, більшість населення і, навіть, переважаюча частина військової людності перебувала поза межами цієї своєрідної столиці козацтва. Відповідно до цього, на порядку денному ставала потреба територіальної організації обширних запорозьких земель. По-первах, коли розселення по цих степових просторах ще не набуло сталого характеру, і основна маса населення переходила з місця на місце в постійних пошуках більш вигідних для промислів місцевостей (які складали на той час основу запорозького господарства з огляду на постійні військові небезпеки), територіальна організація, очевидно, зазнавала періодичних змін і не відзначалася стабільністю, що і зумовило відсутність в тогочасних документах будь-яких згадок про територіальний устрій Запоріжжя.

Але, коли від середини XVII ст. почалося швидке загосподарення степових просторів Запоріжжя, коли на ці терени почали накочуватися все нові колонізаційні хвилі, та відбувся перехід до осілих форм господарства як основних, а не спорадичних, як було дотепер, розпочалося й поступове створення сталого територіального устрою, який мав на меті опанувати колонізаційну стихію широких народних мас і поставити її під контроль Січі і козацької верстви, забезпечити цій останній переважання в господарчо-економічній сфері, закріпивши за козацтвом право виключного володіння певною групою угідь, як, приміром, лісами, рибними промислами та ін.¹

Перші відомості про існування територіально-адміністративного поділу Запоріжжя на паланки походять від 2-ї пол. XVII ст.² Так, в одному з листів гетьмана Івана Мазепи до Москви від 1694 р. згадано Лебединську і Гуманську паланки. А в народній думі, яку було складено приблизно в той же час, дається певний натяк на існування паланок по річках Самарі, Саксагані, Гнилій, Пробойній та Кудеспі.³ Поза всяким сумнівом існували в цей період найбільші запорозькі паланки – Кодацька і Самарська. Не відомо, наскільки даний поділ був постійний, і чи охоплював вище наведений перелік всі наявні на той час паланки.

В перехідний період, який тривав в часи перебування запорожців спочатку під шведською (1710 – 1711 р.р.), а згодом під турецькою (впродовж 1711 – 1734 р.р.) протекцією, відбулася остаточна стабілізація територіально-адміністративного поділу Запорозької держави. Не зважаючи на те, що Січ певний час (Олешківська Січ) перебувала поза межами старої запорозької території, її контроль над Запоріжжям зовсім не переривався, як гадають деякі дослідники, а територіальний устрій набував остаточних обрисів. Запорожці в часи турецької протекції прав на свої землі не втрачали, і різні паланки управлялися так само, як і перед цим. Наочний приклад – паланковий полковник у Самарі в 1728 р.⁴

Станом на 1734 р. Запоріжжя було поділене на сім паланок: Самарську і Кодацьку, які постали ще в 2-й пол. XVII ст., Бугогардівську, Інгульську, Кальміуську, Прогноївську та Єланецьку (розміщувалася на схід від річки Кальміус і проіснувала до 1746 р., коли її територію було включено до складу Війська Донського⁵), що з'явилися в першій третині XVIII ст. Невдовзі, у 1744 р., було утворено ще одну територіальну одиницю – Орільську паланку. Близько 1768 р. виникла Протовчанська паланка, а насамкінець, існування

¹ Слабченко М. Паланкова організація Запорізьких Вольностей // Праці Комісії для виучування історії Західньо-Руського та Українського права.- Том VI.- К., 1929.

² Там же.- С.206.

³ Там же.- С.208.

⁴ Там же.- С.207.

⁵ Пірко В. До питання про адміністративний устрій східних окраїн Нової Січі // Козацька спадщина.- Випуск II.- Нікополь – Дніпропетровськ, 2005.- С.86-87.

незалежного Запоріжжя, впродовж 1770 – 1772 р.р., утворено ще дві паланки – Личківську та Барвінківську (Барвіностинківську).

Таким чином, кількість паланок в часи Нової Січи можемо числити на одинадцять, хоча є відомості про існування, принаймні, ще кількох територіальних одиниць, як приміром, Бердянська, Жовтянська, Крилівська і Макарівська паланки. Однак не відомо, наскільки існування названих паланок було реальним і тривалим, оскільки приміром паланка на річці Жовтій була заснована у 1768 р. на спірній території, яка на той час підпорядковувалася елизаветградському комендантові. До того ж не відомо напевно, чи не ховалася під котроюсь з цих назв давно існуюча паланка, приміром Кальміуська під назвою Бердянська, яку згадано у 1746 р.¹

Окрім територіально-адміністративної одиниці, терміном “паланка” позначали також оборонний пункт – фортецю або містечко. Власне, в перекладі з турецької мови слово “паланка” і значить – твердиня, замок, городок. Самі запорожці вкладали в назву “паланка” цей подвійний зміст. По-перше, під паланкою розуміли певну територіально-адміністративну одиницю Війська Запорозького Низового, замкнену в природно-господарчі рамки; по-друге, паланка – це твердиня (місто), осередок, в якому перебувало паланкове керівництво.² Така термінологічна тотожність в позначенні територіальної одиниці та міста є цілком обумовлена внутрішнім суспільно-політичним устроєм Запорозької держави, з її повним переважанням військового елемента і території над містом. Дана обставина зводила майже нанівець всяку можливість міського самоврядування, хоч в певних межах воно все-таки існувало.

Від самого початку в містах-паланках, які згодом стали осередками навколишніх територій-паланок, окрім козацької людності, завжди перебувала і певна частина цивільного невійськового населення, що займало по відношенню до козацтва підпорядковане становище. Підпорядковані військовому елементу і військовому праву запорозькі міста звичайно не мали змоги здобути права на більш-менш значне самоврядування,³ хоч з часом, особливо у XVIII ст., зростання числа поспільства або так званих “підлеглих війську”, тобто невійськової людності, викликало необхідність їх об’єднання в окрему міську громаду, яку поділяли за-для військових потреб на сотні.⁴

З огляду на те, що населення містечок складалася з двох груп (січовиків і цивільного населення), при тому одна з них – поспільство – все більше осідала в містечках, здобуваючи собі право постійного проживання, в той час як пануюча група січовиків такого права не мала, міщанство мусіло бути виділеним в окрему суспільну групу з певними правами. Певні ознаки самоврядування міської людності на Запоріжжі бачимо в наявності окремих для козаків і міщан отаманів, помічниками при яких були десятковий чаус і писар.⁵ Запорозька паланка-місто, таким чином, являла собою початковий рівень міської організації з невеликим ступенем самоврядування і значним рівнем підпорядкованості центральним установам держави, що зумовлювало виконання містом, в основному, функцій військового і адміністративного осередку території.

Зважаючи на все сказане вище, зокрема, на тотожність терміну, яким позначали місто і територіальну одиницю, осередком якої було відповідне місто, можна припустити подвійну приналежність паланкових гербів і печаток, як до органів влади територіально-адміністративних одиниць Запоріжжя, так і до міських органів влади. На практиці це означало, що паланкова печатка репрезентує водночас як паланку-територію, так і паланку-місто. В окремих випадках спостерігаємо навіть приклади окремого уживання паланкових печаток для паланки-території та паланки-міста.

¹ Слабченко М. Паланкова організація Запорізьких Вольностей.- С.207-208.

² Там же.- С.204.

³ Там же.- С.160.

⁴ Там же.- С.164.

⁵ Там же.- С.165-166.

Щодо останніх, то вони стосуються лише найбільших міських поселень Запоріжжя – Нового Кодака та Нової Самари.¹ Що і не дивно з огляду на тогочасну нерозвинутість міської організації на запорозьких землях, а також на повній підпорядкованості міста місцевій територіальній владі, яка значно обмежувала міське самоврядування і виступала репрезентантом міста у внутрішніх і зовнішніх стосунках (паланковому військово-територіальному керівництву була підпорядкована вся людність паланки-території, як козацтво, так й інші верстви, зокрема, міщанство паланкового осередку, управління яким здійснювалося отаманами під наглядом паланкового полковника). Відповідно, дрібніші паланкові центри так і не одержали права на використання окремих печаток та гербів. Більше того, навіть у разі з Новим Кодаком та Новою Самарою, що в середині XVIII ст. користувалися особливими міськими печатками, в останні часи існування Запорозької держави спостерігаємо вихід з ужитку їх печаток та використання спільних печаток і гербів для паланки-території та паланки-міста. Найприкметнішою в цьому плані є остання печатка Самарської паланки (від 1769 – 1775 р.р.), що поєднала в собі елементи гербів з печаток паланки-території (льва – з печатки від 1750 – 1764 р.р.) та паланки-міста (лук з двома стрілами – з печатки від 1752 р.).

Всі наявні в нашому розпорядженні запорозькі паланкові герби відомі нам за зображенням на відповідних печатках, що не дозволяє прослідкувати практику використання паланкових гербів Запоріжжя в інших сферах. Загальна кількість виявлених на сьогодні паланкових печаток дорівнює шіснадцяти, що належали восьми паланкам: відомими є чотири печатки Самарської паланки,² по три – Бугогардівської³ та Інгульської (Перевізької), дві – Кодацької⁴ та по одній – Кальміуської,⁵ Орільської, Протовчанської та Прогноїнської.

Перше, що впадає у вічі при аналізі зовнішньої форми запорозьких паланкових гербів це широке використання в них позащитових елементів повного герба. З шіснадцяти паланкових печаток повний герб вміщено на восьми з них. Даний факт безумовно свідчить про високий рівень обізнаності запорожців у галузі геральдики. А також – про намагання

¹ На першій кодацькій та другій самарській паланкових печатках вміщено скорочені написи: ПГНКП та МПГ відповідно, які вірогідно мали відчитуватися наступним чином: П[ечатъ] Г[ородовая] Н[ово]К[одакскон] П[аланки] та П[ечатъ] М[ѣста] С[амари]. Що вказує на їх приналежність паланкам-містам.

² В першій самарській печатці А.Скальковський неввірно передав стилізацію леопардового лева, зобразивши його надто схематично, певні неточності присутні також в зображеннях бунчука і паростка, а замість семипроменевої зірки А.Скальковський вмістив шестипроменеву.

³ Перша бугогардівська печатка від 1740 р. містить в собі зображення козацької зброї, оточене змією з двома головами та позащитовими елементами. В роботі А.Скальковського “История Новой Сечи или последнего Коша Запорожского”, а згодом і в інших наукових роботах з історії Запоріжжя, було вміщено прорис даної печатки з доволі значними неточностями, які стосуються в першу чергу центральної частини зображення. Ймовірно, через недостатню чіткість відомих А.Скальковському відбитків, він замість перехрещених прапора, шаблі та стріли вмістив зображення фігури, яку М.Слабченко в “Материалах по малорусской сфрагистике” (с.15) визначив як “рогатку”; крім того на прорисі А.Скальковського спотворений вигляд має малюнок корони та паростків, а замість восьмипроменевої зірки вміщено п’ятипроменеву.

⁴ Порівнюючи наявні в нашому розпорядженні відбитки двох кодацьких печаток з прорисами вміщеними в книзі А.Скальковського, мусимо звернути увагу на наступні невідповідності між зображеннями на печатках і прорисами названого вище автора: на прорисі першої кодацької печатки А.Скальковський замість розташованих в щиті літер вмістив перехрещену зброю, неточно передав малюнок корони, замість намету вмістив галузки, проминув зображення заборолы, але натомість подав зайві літери біля корони (необхідно відзначити, що в лівому горішньому куті прорису печатки А.Скальковський вмістив літеру П, в той час як на відомих нам відбитках видно літеру Г). На прорисі другої печатки Кодацької паланки А.Скальковський припустився незначних помилок в загальній структурі композиції, через що зображення печатки на прорисі страждає на надмірний схематизм, якого насправді в печатці не знаходимо, крім того на прорисі А.Скальковського замість восьмипроменевої зірки вміщено семипроменеву, а також неправильно відтворено перехрестя шаблі та накреслення літер.

⁵ На прорисі паланкової печатки виконаному А.Скальковським замість стріли, наявність якої добре простежується на віднайденних нами відбитках даної печатки, вміщено зображення списа. Крім того прорис А.Скальковського не зовсім точно передає зображення намету і шаблі, в останньому випадку помилково відтворено руків’я шаблі, а її лезо на прорисі є значно вужчим ніж насправді.

підкреслити геральдичність вміщених на паланкових печатках знаків. Наявні на запорозьких паланкових печатках герби виступали засобом зовнішньої ідентифікації паланок, як самоврядних територіально-адміністративних одиниць або міських осередків з певними правами та повноваженнями. З огляду на це можемо відзначити виконання паланковими гербами певної соціальної функції (зовнішнього атрибуту самоврядного статусу), здійснення якої було б утруднене без використання найбільш характерних елементів повного герба.

Форму найважливішого елементу повного герба – щита можна встановити лише в п'яти випадках (в першому гербі Бугогардівської, другому і третьому гербах Інгульської паланок, незважаючи на наявність позашитових елементів, зображення щита відсутнє). На найдавніших гербах Інгульської та Кодацької паланок, а також на третьому гербі Самарської паланки вміщено геральдичний щит італійської (овальної) форми, на гербі Кальміуської паланки використано німецьку геральдичну форму щита, а на прогноїнському гербі – овальний щит з подвійними вигинами згори та здолу.

Позашитові елементи повного герба в паланкових гербах представлені наступним чином: найважливіший позашитовий елемент – шолом – присутній в п'яти гербах (трьох гербах Інгульської, першому гербі Кодацької і гербі Кальміуської паланок), намет – в чотирьох гербах, нашоломник – в двох (у першому гербі Бугогардівської паланки – у вигляді двох восьмипроменевих зірок, у найдавнішому гербі Інгульської паланки – у вигляді трьох страусових пер), корона – в семи (на гербах Кальміуської, Інгульської (2-а та 3-я), Бугогардівської, Прогноїнської, Самарської (3-я) та Кодацької), галузки – в трьох гербах (першій видозміні герба Бугогардівської, третій – Самарської і третій – Інгульської паланок).

Як бачимо, зображення повного герба, виконаного за всіма геральдичними правилами, тобто з використанням обов'язкових позашитових елементів (шолома, намета, нашоломника або корони), вміщено на п'яти паланкових гербах, що становить майже третину їх загальної кількості. Перший герб Бугогардівської, третій – Самарської і герб Прогноїнської паланок хоч і мають певні позашитові елементи, але позбавлені двох найголовніших з них (шолома і намета). На всіх інших (восьми) паланкових печатках зображення герба розміщено безпосередньо в полі печатки.

Особливістю зображення позашитових елементів паланкових гербів на печатках є певний схематизм в їх подачі. Так, зображення шолома в усіх випадках має або вигляд заборони (у двох випадках – круглого, у двох – півкруглого), або долішньої частини шолома (третя інгульська печатка), намет у двох гербах Інгульської паланки лише позначено, а корони в гербах Бугогардівської (1-а видозміна), Інгульської (3-я), Прогноїнської та Кодацької (1-а) паланок взагалі не піддаються ідентифікації.

Впадає у вічі доволі високий рівень геральдичної стилізації головних гербових фігур, особливо тварин, в паланкових гербах. Так, наприклад, яскраво виражену геральдичну стилізацію має зображення леопардового лева в першому самарському гербі: хвіст розташовано вздовж спини і має на кінці невелику китичку, грива майже не позначена, натомість чітко видно кігті. У більшості випадків тварин зображено з повернутими головами, що створює враження динамічності кожної з композицій. Оригінальними, за своїм композиційним вирішенням, фігурами в паланкових гербах є зображення степу в другому гербі Бугогардівської паланки, облямівки у вигляді змії з двома головами в першому бугогардівському гербі, а також галузок в тому ж гербі.

Різноманітність гербових фігур в гербах запорозьких паланок є доволі значною: в шіснадцяти паланкових гербах зустрічаємо 23 видозміни геральдичних і гербових фігур. Загальна кількість фігур в паланкових гербах сягає 50, тобто в середньому близько трьох фігур в одному гербі. Зважаючи на те, що в запорозьких земельних гербах ми жодного разу не спостерігаємо поділу поля щита на декілька частин, що автоматично збільшувало б кількість фігур в гербі, мусимо відзначити, що насиченість символіки паланкових гербів є надзвичайно високою. В окремих випадках бачимо герби, в яких число фігур досягає 7 або 8 (перша видозміна герба Самарської паланки, друга видозміна герба Кодацької паланки). При

цьому кожна з фігур має власне символічне значення, за допомогою чого в окремих гербах створено складні символічні композиції.

При всій різноманітності геральдичних¹ та простих гербових фігур, використаних у паланкових гербах, більшість з них можна об'єднати в кілька символічних груп. Найчисельнішими з них, як за кількістю видозмін, так і за числом використання в окремих паланкових гербах, є зображення козацької зброї, а також тварин, які символізують різноманітні рицарські чесноти козацтва. Кожна з цих груп представлена у десяти й восьми паланкових гербах, відповідно, шістьма видозмінами гербових фігур.

До першої з названих груп слід віднести: прапор (у першому гербі Бугогардівської паланки), стрілу (в гербах Бугогардівської (перший варіант), Кальміуської, Кодацької (другий варіант), Орільської та Самарської (другий та четвертий варіанти) паланок), шаблю (в гербах Кодацької (другий варіант), Інгульської (третій варіант), Бугогардівської (перший варіант) і Кальміуської паланок), спис (в другому і третьому гербах Бугогардівської паланки), бунчук (у першому гербі Самарської паланки) і лук (в другому та четвертому гербах Самарської паланки). Неодноразове зображення в паланкових гербах перехрещеної зброї можна пояснити як символ перемоги. До другої групи відносяться – зображення кози (в гербах Протовчанської та Бугогардівської (друга і третя видозміна) паланок), лева або леопардового лева (в першому та четвертому варіантах герба Самарської паланки),² коня (в другому гербі Кодацької паланки), орла (гласний символ герба Орільської паланки), та змії (в першому гербі Бугогардівської паланки).³

Не важко помітити, що ці дві, найбільш чисельні символічні групи, мають яскраво виражену військову символіку, домінування якої є найхарактернішою рисою козацької геральдики взагалі й запорозької зокрема. Інші, менш чисельні символічні групи, також несуть на собі певний відбиток військової символіки (скажімо, серце – в другому гербі Інгульської паланки, що символізує шляхетність, мужність, хоробрість та інші рицарські чесноти козацтва), хоч і не завжди такий виразний як попередні дві групи. Водночас наявність цих другорядних, за чисельністю, груп дає певний матеріал для з'ясування окремих моментів світогляду запорозького козацтва і політичної символіки паланкових гербів.

Так, в паланкових гербах широко представлена символіка, яка по-за всяким сумнівом має доволі архаїчне походження, сягаючи своїм корінням ледве чи не київо-руських часів. Так, на першому гербі Самарської і третьому гербі Інгульської паланок бачимо стилізоване зображення паростку та пагонів, які своїм зовнішнім виглядом нагадують аналогічні стилізації княжої доби, що добре відомі за археологічними пам'ятками XI – XII ст.,⁴ тобто періоду який в науковій літературі дістав назву “доби двоєвір'я”, коли поруч з християнською символікою надзвичайно відчутним був вплив символіки, яку окреслюють терміном “язичницька”.

Звичайне зображення даного символу являло собою коло з трьома відгалуженнями в середині, які символізують луснувші сім'я з брунькою і двома відгалуженнями з боків. Подібне зображення представляє початкову фазу росту рослини – символ життя, що

¹ Основа, геральдична сітка, щиток, та облямівка, у вигляді змії з двома головами на кінцях, присутні в гербах Бугогардівської (перший та другий варіант), Прогноїнської, Протовчанської, Кодацької (другий варіант) та Самарської (четвертий варіант) паланок.

² Наявність в передній лапі леопардового лева на першій самарській печатці зображення військового клейноду – бунчука, дозволяє трактувати дане зображення як збірний образ козацтва, що символізує універсальну ідею оборони військовою верствою (запорозьким козацтвом) життя та процвітання вітчизни (що представлено в символічний спосіб у вигляді паростку з пагонами).

³ Дана фігура в геральдиці символізує вічність. Особливістю її зображення в бугогардівському гербі є: по-перше – наявність у змії двох голів, що дивляться у протилежні боки (символ пильності), по-друге – розміщення даної фігури на місці облямівки щита. Схоже зображення бачимо в гербах двох чеських містечок Ческа-Каменіце та Єзве.

⁴ Рыбаков Б. Язычество Древней Руси.- М., 1988.- С.575.

народжується.¹ Про невідповідність використання даного символу в запорозькій геральдиці свідчить зображення на приватно-посадовій печатці протовчанського полковника Осипа Рубана, центральним сюжетом якої є малюнок молодого паростка серцеподібної форми з луснувшим насінням.² Від паростку на самарському гербі відгалужуються два пагони, які також символізують життя, але вже не в початковій формі а в повному розквіті. Іноді подібне зображення трактують як пагони хмеля – рослини, що сама по собі є символом життя та життєвої сили. Стилізоване зображення даної рослини зустрічаємо і в інших територіальних гербах козацької доби, наприклад – Хмельівської сотні.³

В свою чергу на інгульському гербі, а також першій печатці Бугогардівської паланки вміщено стилізоване зображення галузок, символіка яких тотожня за своїм змістом до символіки пагонів з першого самарського герба. Це ті ж самі символи життя, його буяння та розквіту. Особливістю зображення на бугогардівському та інгульському гербах є форма окремих листочків на цих галузках – у вигляді замкненого кола, що наближається за своєю конфігурацією до овалу з загостренням на долішньому краї, й до того ж пусте в середині. Галузки чи листочки не мають такої форми в природі, але подане зображення своїм виглядом нагадує насіння, яке починаючи з княжих часів мало саме таку стилізацію – з зовнішньою облямівкою іншого кольору (в основному облямівка жовта, середина блакитна). Доволі незвичним є також спосіб поєднання пагона з насінням – воно начебто прищеплене до галузки. Подібним чином в XI – XII ст. зображували процес запилення рослин – символ продовження життя.⁴

Ще однією характерною особливістю власне запорозької земельної геральдики є широке використання в паланкових гербах фігури дикої кози, а також пов'язана з нею символіка. Поява даного зображення в земельних гербах Запоріжжя (Протовчанської та другої і третьої видозмін Бугогардівської паланок) зумовлена впливом народної етимології, яка, зважаючи на подібність між словами “коза” і “козак”, виводила походження останнього слова від першого. Подібне тлумачення зустрічаємо вже в працях польських істориків XVII ст.⁵ Виходячи з даної обставини, можемо з великою часткою вірогідності твердити, що зображення даної фігури є ні чим іншим як збірним образом запорозького козацтва.

Особливу увагу варто звернути на зображення, яке подане в гербах Бугогардівської паланки – дикої кози зі списом, що підкреслює військовий аспект символіки названих гербів. В даному випадку алегоричне зображення козацтва можна інтерпретувати як символ оборони руських земель, що знаходить свою пряму аналогію в державному гербі Війська Запорозького Низового (“**козакъ зъ самопаломъ**”). Разом з тим іконографія зображень на бугогардівських печатках дає підстави висловити припущення, що даний символ міг мати у запорожців певне сакральне значення.

На це може вказувати вражаюча подібність між фігурою, яку бачимо на третій видозміні герба Бугогардівської паланки та традиційним християнським символом “ягня з прапорцем”, що від давніх часів вважався алегоричним зображенням Ісуса.⁶ Щоправда, в разі

¹ Там же.- С.576.

² ЦДІАК, ф.229, оп.1, спр.236, арк.12 зв., 14 зв.; спр.238, арк.18 зв., 72 зв., 84 зв.

³ ЦДІАК, ф.64, оп.1, спр.421, арк.15 зв.

⁴ Рыбаков Б. Язычество Древней Руси.- С.575-576.

⁵ Kochowski W. Historia panowania Jana Kazimierza.- Tom I.- Poznań, 1840; Twardowski S. Wojna domowa.- Calissii, 1681.

⁶ Дашкевич Я. Армянские общественные печати на Украине (XVI – XVIII веков) // Вестник Матенадарана.- Выпуск XI.- Ереван, 1974; Дашкевич Я. Армянские частные печати на Украине (XIV – XVIII веков) // Вестник Матенадарана.- Выпуск XIII.- Ереван, 1980; Дашкевич Я. Емблематика та символіка вірменів України XIV – XVIII століть // Записки Наукового товариства ім. Шевченка.- Праці Комісії спеціальних (допоміжних) історичних дисциплін.- Том ССXXXI.- Львів, 1996.- С.258-277; Дашкевич Я. К средневековой сфрагистике армян Украины // Вестник Матенадарана.- Выпуск XV.- Ереван, 1986; Дашкевич Я. Кам'янець-Подільський XVI – XVIII ст.: місто трьох гербів // Міста та містечка в гербах, прапорах і печатках.- Львів, 2003.- С.75-94; Токарев С. Религия в истории народов мира.- М., 1986.- С.486.

з бугогардівським гербом маємо докорінне переосмислення символіки прототипу – замість ягня, як символу смирення, бачимо дику козу – символ свободоловності, швидкості та непереможності, а замість довгого хреста з прапорцем знаходимо зображення зброї – спису.

Як вже зазначалося вище, основним матеріалом для вивчення запорозької паланкової геральдики є сфрагістичні джерела, що і зумовлює необхідність їх детального аналізу. Слід звернути увагу, що діапазон використання паланкових печаток в практичній сфері не був, звичайно, таким широким як в разі з державними (військовими) печатками. Паланкові печатки засвідчували, в основному, акти виконавчої документації, яка представлена: рапортами, сповіщеннями та донесеннями.¹ Незначну кількість паланкових печаток знаходимо при актах засвідчувальної та обліково-статистичної документації,² а також при актах слідчої документації.³ Відповідні документи засвідчувалися, крім печатки, також підписами паланкової старшини, приміром: “**ПОЛКОВНИКЪ ПАЛАНКОВИЙ С ТОВАРИСТВОМ**”.

Запорозькі паланкові печатки являють собою доволі оригінальну групу в руській територіальній сфрагістиці козацької доби. Привертає увагу, широке використання позашитових елементів повного герба, князівських корон в неповних гербах, а також часте зображення живих істот. Мистецький рівень виконання малюнків на всіх печатках доволі високий. Слід, зокрема, відзначити вдале композиційне вирішення на першій бугогардівській, третій інгульській, кальміуській, другій кодацькій, першій самарській печатках, які розмістили в своєму полі значну кількість фігур і геральдичних елементів.

Що стосується форми паланкових печаток, то з шіснадцяти наявних в нашому розпорядженні – сім мають круглу форму, три печатки (друга і третя видозміни печатки Інгульської та перша – Самарської паланок) – овальну, і п'ять (найстарші видозміни печаток Бугогардівської, Інгульської та Кодацької паланок, а також друга і третя – Самарської) – восьмикутну. Привертає увагу і той факт, що восьмикутна форма, зокрема, притаманна трьом найстаршим паланковим печаткам (від 1740 – 1750 р.р.) і лише згодом їх замінюють печатки круглої та овальної форм. В разі з паланковими печатками спостерігаємо також закономірність поступового збільшення розміру печаток з плином часу: найпізніші за часом появи печатки (Кодацької, Протовчанської та Самарської паланок) мають, порівняно з іншими, найбільший розмір.

Всі відбитки паланкових печаток за способом прикріплення до документу є прикладними. Паланкові печатки представлені 110 відбитками, з яких 2/3 є сургучевими (матеріал завжди червоного кольору), 1/3 – паперово-восковими. В останній групі спостерігаємо певну різноманітність, щодо забарвлення матеріалу, в даному випадку – воску. Переважна більшість паперово-воскових відбитків забарвлено в червоний (22 випадків) або брунатний (14 випадків) колір, в одному випадкові бачимо зелене забарвлення воску.⁴

Зміст написів на паланкових печатках має, в основному, стандартну формулу: **Печатъ Полковая ... Паланки** (в повному або скороченому – лише початкові літери кожного слова – вигляді). Вона присутня на печатці Кодацької паланки (друга видозміна), на першій та четвертій видозмінах самарської печатки, на першій і третій інгульських, на останній бугогардівській та орільській печатках. На першій видозміні печатки Кодацької паланки замість літери **П** бачимо літеру **Г**, а на другій печатці Самарської паланки – літеру **М**, що вказує на приналежність даних печаток до паланок-міст – Нового Кодака та Нової Самари відповідно. В печатках Протовчанської та Кальміуської паланок дещо змінено розташування слів: в першому випадку назву паланки поставлено на друге місце, а в другому – назву винесено на початок. На двох перших видозмінах печатки Бугогардівської паланки пропущено слово **Печатъ**. На другій печатці Інгульської паланки вміщено лише початкову

¹ ЦДІАК, ф.229, оп.1, спр.9, арк.9 зв.; спр.21, арк.48 зв., 203 зв.; спр.223, арк.13 зв., 16 зв.; спр. 231, арк.3 зв.; спр.241, арк.11 зв., 41 зв., 44 зв., 65 зв., 96 зв., 102 зв.

² ЦДІАК, ф.229, оп.1, спр.238.

³ ЦДІАК, ф.229, оп.1, спр.225.

⁴ ЦДІАК, ф.229, оп.1, спр.74, арк.14 зв.

літеру назви паланки.

За розміщенням напису, печатки можна розділити на дві групи: п'ять печаток мають довколавий напис, у десяти випадках напис розміщується безпосередньо в полі печатки у вигляді початкових літер відповідних слів. На печатці Прогноїнської паланки напис відсутній. Довколаві написи відокремлено від поля печатки, в основному, простими тонкими лініями (печатки паланок – Протовчанської, Орільської, Бугогардівської – друга видозміна), на печатці Самарської паланки (четвертий варіант) розділова лінія складається з колечок, а на третій видозміні бугогардівської печатки розділова лінія взагалі відсутня. В тих печатках, де написи подано скорочено, літери розташовуються, в основному, в кутах поля. Водночас, на першій печатці Кодацької та другій печатці Інгульської паланок літери розміщено в середині поля, в якості складових частин відповідних гербів.

Розділові позначки, на паланкових печатках представлені крапками (третя бугогардівська і протовчанська печатки), хрестиком (друга бугогардівська), восьмипроменевими зірочками (друга самарська печатка). Ширина напису коливається від 4 мм (перша бугогардівська печатка) до 2 мм (дві останні бугогардівські та орільська печатки).

Так само, як і на більшості державних печаток Запоріжжя, написи на паланкових печатках виконано півуставом. Літера **А** на паланкових печатках має три варіанти свого написання: крім півуставних, бачимо літери з поземною перекладиною, а одного разу (на другій бугогардівській печатці) – півуставну форму, але у дзеркальному відображенні. Літера **Б** має також три видозміни, які різняться між собою накресленням долішньої частини: на першій бугогардівській печатці вона квадратна, на другій – п'ятикутна, на третій – заокруглено трикутна. Літеру **Є** бачимо у двох варіантах: перший – має заокруглену форму, другий – рівну, подібно до сучасної **Е**.

Літера **І** зображена на першій інгульській печатці у вигляді хвилястої лінії, подібна лінія розміщена і вгорі, позначаючи собою титло. На третій інгульській печатці літера **І** увігнута з боків. Літера **П** має п'ять різних варіантів накреслення, найцікавіший з яких зустрічається тричі (на найдавніших самарській та бугогардівській печатках) і має над перекладиною літери зображення поземної лінії, яка, ймовірно, позначає титло в скороченому написанні відповідних слів. Відразу три видозміни літери **П** можемо бачити на першій інгульській печатці. Літера **Ч** має три видозміни, особливий інтерес, серед яких, являє варіант, використаний в протовчанській печатці, який має трикутну форму. Літеру **Ѡ** вжито один раз (в орільській печатці), її щогла виходить за рядок, а коромисло є коротким і симетричним.

**Розділ IV: “Печать имѣтъ быть, с приличнымъ надписаніемъ
около герба того, какій гдѣ издавна содержитъса и изображаетъса”.**
**Земельна геральдика Війська Запорозького (Гетьманщини):
місцеве герботворення та спроби регламентації**

Територія Війська Запорозького впродовж всього періоду існування цього державного утворення, від 1648 р. по 1782 р., поділялася на полки – одиниці, які мали територіально-адміністративне, судове та військове значення. До початку Визвольної війни реєстрове козацьке військо також мало поділ на полки, але вони виконували суто військові функції. Ті проекти кінця XVI – 1-ї пол. XVII ст., які пропонували надати полкам територіально-адміністративного значення,¹ так і не були реалізовані. Справжнє виникнення полків, у якості територіальних одиниць, припадає на часи Козацької революції.

На чолі територіального полку і полкової адміністрації стояв полковник, якому належала вища адміністративна, судова та військова влада на теренах полку. Посада полковника тривалий час вважалася, і в дійсності була, виборною, але приблизно від кінця XVII ст. встійнилася практика призначення полковників гетьманською владою.² Полковник вважався офіційно вступившим на свою посаду після вручення йому полкового прапору. Головним атрибутом полковницької влади був срібний пірнач з золоченою голівкою. Під керівництвом полковника знаходився цілий штат посадових осіб і службовців полкової адміністрації. Особливе значення мала полкова старшина, разом з якою полковник здійснював поточне управління полковою територією.

Першою, після полковника, особою в полковій адміністрації був полковий обозний, безпосереднім обов’язком якого було управління полковою артилерією. Поруч з тим він виступав першим заступником полковника.³ Полковий обозний підпорядковувався полковнику, але безпосередньо залежав від генерального обозного і Канцелярії генеральної артилерії. Наступним за значенням полковим урядом була посада полкового судді, який відав судовими справами на теренах полку. Тривалий час, в 2-й пол. XVII ст., безпосередня вища судова влада належала полковнику, який і здійснював судові функції. Згодом з’являється посада судді, але певний час він очолював суд лише за відсутності полковника. І лише на початку XVIII ст. відбувається остаточний розподіл повноважень.⁴ Атрибутом влади полкового судді була полкова суддівська печатка і суддівський жезл або палиця, так звана “лѣска”, “очеретина” або “камышина”.

Полковий писар завідував діловодством полку і стояв на чолі доволі значного штату канцеляристів. Зазвичай в розпорядженні писаря мала знаходитися полкова печатка, якою засвідчували різноманітну документацію, що виходила з полкової канцелярії. Про це, зокрема, йдеться в юридичному Кодексі середини XVIII ст. “Права по которымъ судитса малороссійській народъ”: “При всякихъ канцелярїяхъ и судахъ обыкновеннаа печать имѣтъъ быть ... а содержатъ оную печать писарю, или гдѣ какое обыкновеніе естъ”.⁵

Полковий осавул виконував функції безпосереднього помічника полковника у військових справах. У його віданні був нагляд за чисельністю полкового козацтва, його дисципліною і порядком під час походів, стройовою і бойовою підготовкою козаків, їх спорядженням і озброєнням. Окрім того, осавул виконував різноманітні адміністративні доручення, на ньому лежали і деякі поліцейні функції, ведення слідства, виконання вироків і

¹ Сергійчук В. Формування території козацької держави // Історико-географічні дослідження на Україні.- К., 1992.

² Дядиченко В. Нариси суспільно-політичного устрою Лівобережної України кінця XVII – початку XVIII ст.- К., 1959.- С.198-199.

³ Там же.- С.220-221.

⁴ Слабченко М. Малороссійский полк в административном отношении.- Одесса, 1909.- С.89.

⁵ Права за якими судитса малороссійський народ. 1743.- К., 1997.- С.99.

судових ухвал.

Обов'язки полкового хорунжого також були переважно військові, він виконував різні адміністративно-військові доручення. Безпосереднім обов'язком полкового хорунжого була охорона великого полкового прапору або “**корогви**”. В 1-й чверті XVIII ст. було введено посаду другого полкового хорунжого у веденні якого була охорона малого полкового прапору – “**значка**”, під яким збиралися в осібний загін найкращі та найзаслуженіші козаки полку – значкові товариші.

Полкова старшина, окрім того, належала до ради полкової старшини, що виконувала функції дорадчого органу при полковникові. Тривалий час рада полкової старшини не мала ні визначеного стану, ні термінів і місця проведення, ні чітко окреслених компетенцій. Лише наприкінці XVII – на початку XVIII ст. рада полкової старшини набуває більшого значення, заступаючи собою загально-полкові козацькі ради. У 1722 р. відбувається реорганізація місцевого управління, на зміну радам полкової старшини приходять нові установи – полкові канцелярії, що являли собою органи управління, де під головуванням відповідних полковників полкова старшина колегіально вирішувала справи адміністративного, судового та військового управління на теренах полку. Полкові канцелярії вели також облік населення, провадили його ревізії та слідства про маєтності, складала реєстри козаків та значкових товаришів.¹

Нижчою ланкою територіального управління були сотні, на які поділявся терен кожного полку Козацької держави. Так само як і полки, сотні мали водночас територіально-адміністративне, судове і військове значення. В територіальному плані кожна сотня складалася з одного або кількох містечок і великої кількості сіл, які користувалися незалежним від сотні врядуванням. Влада сотенної старшини розповсюджувалася лише на козаків містечок і сіл, яких було об'єднано в куріні. Інших верств населення сотенне управління безпосередньо не торкалося.²

На чолі сотенної адміністрації стояли сотник і сотенна старшина. Їхні уряди вважалися виборними, і дійсно таке обрання на сотенних радах практикувалося як в XVII, так і у XVIII ст. Затвердження сотника на посаді відбувалося шляхом передачі йому сотенного прапору.³ Сотнику належала найвища адміністративна, військова і судова влада на території сотні. До його компетенції належало звільнення з посад нижчих чинів сотенної адміністрації, сотник мав також вирішальний голос у судових справах, які розглядало сотенне правління.⁴ Окрім того, в обов'язки сотника входили ревізії населення, збір повинностей, опис майна, публікація одержаних указів, розшук та ін.

Заступником сотника, і найважливішим з його помічників, був городовий отаман, під керівництвом якого знаходилося козацьке населення сотенного містечка. Діловодство сотні знаходилося в руках сотенного писаря. Сотенний осавул і сотенний хорунжий виконували, в основному, військово-адміністративні функції. Вони допомагали сотникові в адміністративному управлінні і були свого роду військовими інспекторами, відали списками сотні, озброєнням і спорядженням козаків, їх військовим навчанням і постачанням.

Всі перелічені вище посадові особи разом з сотником входили до складу сотенної старшини, в руках якої знаходилося поточне адміністративне управління сотнею. Сотенна влада здійснювала керівництво сотнею як військовою одиницею – вела списки козаків, відала сотенною артилерією, озброєнням козаків, їх спорядженням, відрядженням у походи. Сотенна старшина командувала сотнею під час походів. На сотенній адміністрації лежала відповідальність за організацію оборони території сотні під час ворожих нападків.

У 1722 р. відбулася реорганізація сотенного управління, внаслідок якого було створено сотенні канцелярії, колегіальні установи, що склалися з сотенної старшини, в

¹ Полонська-Василенко Н. Історія України.- Том II.- К., 1992.- С.162.

² Слабченко М. Малороссийский полк в административном отношении.- С.119.

³ ЦДІАК, ф.51, оп.3, спр.758 а, арк.32; спр.758 б, арк.26-27.

⁴ Дядиченко В. Нариси суспільно-політичного устрою.- С.268-269.

обов'язок яких входило провадження поточного адміністративного, судового і військового управління на теренах сотні. Ця діяльність здійснювалася за допомогою власне сотенної канцелярії, що складалася зі штату канцеляристів підпорядкованих сотенному писарю, яка виконувала накази та постанови сотенної канцелярії (правління).¹

1763 р. внаслідок судової реформи гетьмана Кирила Розумовського були утворені гродські та земські суди, перші з яких замінили собою відповідні полкові суди. Згідно з цією реформою територія Лівобережжя була поділена на 10 гродських (які територіально збігалися з межами відповідних полків) та 21 земський повіт. Всі ці установи (гродські та земські суди) користувалися власними печатками з зображенням відповідних гербів. В подальшому викладенні визначення – повітовий герб, ми застосовуємо лише до тих гербів які вміщено на печатках земських судів. Водночас герби на гродських печатках відносимо до категорії полкових, оскільки вони фактично продовжують собою еволюцію відповідних полкових гербів, а гродські повіти є повністю тотожними з відповідними полками.

Комплекс земельних гербів Війська Запорозького можна по-праву вважати окрасою цілої козацької геральдики, адже подібний феномен важко знайти в будь-якій іншій геральдичній системі, що передувала або була сучасна козацькій. Для європейської геральдики характерною була наявність земельних гербів лише у великих регіонів, які склалися на основі державних утворень феодальної доби. Натомість в козацьких державно-політичних утвореннях бачимо цілу систему гербів не лише для територіально-адміністративних одиниць першого порядку (паланки, полки, повіти), але і для таких дрібних територіальних комплексів як сотні, на які ділилася територія Гетьманщини та Слобідської України. На всій території Європи не знаходимо подібних прикладів коли територіально-адміністративна одиниця нижчого порядку, що містила в своєму складі одне містечко і кілька сіл, могла розпоряджатися власним гербом. При цьому, варто наголосити, що подібна практика була не поодиноким виключенням, а загальним правилом: власний геральдичний знак мала практично кожна сотня.

Козацька земельна геральдика як комплекс склалася порівняно пізно – в 1-й пол. XVIII ст., до цього бачимо хіба що поодинокі зразки земельного герботворення, такі, скажімо, як полкові герби Корсунського полку, що походять з 3-ї чверті XVII ст.² Що ж стосується Лівобережної України, то процес набуття полками та сотнями власних гербів і використання їх на полкових та сотенних печатках, а згодом і знаменах, безпосередньо пов'язаний з утворенням наприкінці 1-ї чверті XVIII ст. нових органів місцевого управління – полкових і сотенних канцелярій.

До цього часу управління відповідною територією знаходилося в руках полковника, влада якого була обмежена (в значній мірі – суто теоретично) загальнополковою козацькою радою, а рада полкової старшини виступала в якості дорадчого органу. Ці два колегіальних органи влади не мали постійного характеру і сталих компетенцій, через що тривалий час всі нитки управління зосереджувалися безпосередньо в руках самого полковника. Під його ж безпосереднім керівництвом знаходилися полковий писар і полкова канцелярія, що як правило розміщувалася в будинку полковника.³ Подібну ситуацію спостерігаємо і у випадку з сотнями. Цілком закономірно, що за таких умов не виникало якоїсь нагальної потреби у використанні осібних полкових і сотенних печаток, оскільки їх фактично заступали собою приватні або приватно-посадові печатки відповідних полковників і сотників. Така практика встійнилася ще за часів Визвольної війни⁴ і тривала впродовж всієї 2-ї пол. XVII – початку XVIII ст. Так, приміром, на офіційних документах: з Бубнова від 17 лютого 1695 р.,⁵ з

¹ Слабченко М. Малороссийский полк в административном отношении.- С.100-101.

² НБУ, ІР, ф.1, спр.50449; спр.50469; ЦДІАК, ф.2218, оп.1, спр.3, арк.2 зв.

³ Слабченко М. Малороссийский полк в административном отношении.- С.92.

⁴ Крип'якевич І. З пограничної українсько-російської переписки // Записки Наукового товариства ім.Шевченка.- Том СЛ.- Львів, 1928.- С.91.

⁵ НБУ, ІР, ф.61, спр.1143.

Бобровиці від 28 січня 1711 р.,¹ зі Стародуба від 11 серпня 1712 р.,² з Лохвиці від 4 лютого 1714 р.,³ з Гадяча від 1714 р.⁴ бачимо приватні та приватно-посадові печатки відповідно: бубнівського сотника Дениса Деркача, бобровицького сотника Михайла Хецина, стародубського полковника Лук'яна Журавки, лохвицького сотника Степана Пештича, гадяцького полковника Івана Черниша.

Разом з тим, доволі часто при офіційних документах полкових і сотенних урядів бачимо використання міських печаток відповідних полкових та сотенних осередків. Подібна практика пов'язана з тим, що тривалий час діяльність полкових і сотенних урядів не потребувала певного спеціального діловодства з дотриманням різних формальностей та великим листуванням, в тих же випадках, коли справа вимагала спеціальних записів, то зверталися до тих установ, де діловодство вже стояло на належному рівні – в ратуші та магістрати.⁵ Доволі часто і сам розгляд таких справ проходив безпосередньо в самих будинках ратуш або магістратів.

Початково козацька старшина зверталася за допомогою в судових справах до ратуш через небажання розширювати штат службовців і заводити окремі судові книги, тим більше, що ратуші завжди були до послуг козацької старшини. Від кінця XVII ст. козацтво поступово опановує ратуші та магістрати, перетворюючи їх на місце полкових і сотенних судів.⁶ Внаслідок цього в суто полковій та сотенній документації все частіше починають з'являтися акти, завірені міськими печатками.⁷

Ситуація докорінно змінюється від 1722 р., коли з'являється розгалужена система місцевого управління – полкові та сотенні канцелярії, з чітко визначеним колом компетенцій і значним штатом службовців. Діяльність таких установ вимагала використання урядових печаток, в зв'язку з чим постає необхідність в створенні системи земельних гербів, які мали використовуватися на цих печатках в якості атрибутів на означення місцевого самоврядування і повноважень місцевих органів влади. На це вказує, зокрема, законодавчий кодекс *“Права по которым судитса малороссійській народъ”*: *“При всякихъ канцеляріяхъ и судахъ обыкновенная печать имъветъ быть, с приличнымъ надписаніемъ около герба того, какій гдѣ издавна содержитса и изображаетьса”*.⁸

Вже від 1723 – 1724 р.р. (печатки Батурицької сотні та Чернігівського полку), маємо перші приклади використання урядових печаток з зображенням відповідних земельних гербів.⁹ Нагальна потреба зумовила швидкий процес набуття територіально-адміністративними одиницями власних гербів, зображення яких розміщують на урядових печатках і військових прапорах бойових одиниць козацького війська.

Звичайно, не скрізь і не завжди цей процес проходив синхронно і злагоджено. Так, неодноразовими є приклади, коли через значний проміжок часу після 1722 р., а то й до самого кінця існування Козацької держави, в практичному вжитку полкових і сотенних урядів зберігаються печатки відповідних посадових осіб або міські печатки відповідних полкових та сотенних осередків. Приміром, в якості полкових печаток Полтавського і Прилуцького полків полкові канцелярії використовували приватно-посадові печатки відповідних полковників – Андрія Горленка¹⁰ і Гната Галагана.¹¹

¹ НБУ, ІР, ф.160, спр.714.

² НБУ, ІР, ф.61, спр.751.

³ НБУ, ІР, ф.136, спр.51.

⁴ ЦДІАК, ф.51, оп.3, спр.106, арк.3.

⁵ Слабченко М. Малороссийский полк в административном отношении.- С.99.

⁶ Там же.- С.300.

⁷ НБУ, ІР, ф.137, спр.51.

⁸ Права за якими судитса малороссійський народ. 1743.- К., 1997.- С.99.

⁹ ЦДІАК, ф.51, оп.3, спр.1034, арк.3 зв.; спр.1407, арк.6, 7.

¹⁰ ЦДІАК, ф.51, оп.3, спр.16660, арк.3 зв.

¹¹ ЦДІАК, ф.51, оп.3, спр.3764, арк. 8зв., 10зв; спр.3794, арк.6 зв.; спр.4386, арк.3; спр.4562, арк.12, спр.4810, арк.29; спр.4939, арк.59; спр.4989, арк.7.

Дівицька сотенна канцелярія доволі тривалий час затверджувала власні офіційні документи приватними печатками своїх сотників з родини Селецьких,¹ Хмелівська сотня тривалий час користувалася печаткою сотника Андрія Шкляревича,² і лише 1779 р. з'являється урядова печатка з зображенням сотенного герба Хмелівської сотні,³ а Пирятинська сотня ще в 70-х р.р. XVIII ст. застосовувала в своєму діловодстві міську печатку сотенного осередку,⁴ і лише від 1778 р. при сотенних документах бачимо сотенну печатку.⁵

Подібній ситуації сприяло дві обставини: по-перше – тривале перебування на посаді полковника або сотника однієї особи, або й утворення цілих полковницьких або сотницьких династій на тому чи іншому уряді, через що приватні або навіть родові герби відігравали фактично роль земельних (полкових і сотенних) гербів; по-друге – поступове підпорядкування міського управління козацькій старшині.

Остання з названих обставин, крім всього іншого, мала також свій вплив на земельне герботворення. З огляду на що необхідно принаймні коротко зупинитися на взаєминах між територією та містом в Гетьманщині. Від кінця XVII ст. присутність козацької старшини в ратушних судах набуває постійного характеру, і невдовзі ми вже бачимо як козацькі чини все частіше зустрічаються в ролі голів ратушних судів і перетворюють останні на козацькі суди.⁶ За таких умов діяльність козацьких та міських органів влади йде практично паралельно, і у XVIII ст. ми вже фактично спостерігаємо наявність козацько-міщанських урядів, які розглядають справи козацтва і міщанства без певного поділу. Провід в таких мішаних урядах зберігала за собою козацька старшина, яка підбиває під свою владу міщанство та їхні органи самоврядування. Особливо помітне це явище в менших, непривілейованих, містечках, які не мали змоги чинити більш-менш організований спротив наступу козацької старшини на їхнє самоврядування. Закономірним, в такому разі, ставало використання сотенними урядами міських печаток в якості сотенних урядових, оскільки сотенні канцелярії не бачили необхідності у виготовленні окремих печаток, які б фактично дублювали наявні міські печатки, що й так знаходилися в повному розпорядженні козацької старшини.

Найпомітнішим це явище є на теренах Полтавського і Гадяцького полків, де ми практично не знаходимо сотенних печаток, натомість бачимо широке використання міських печаток при документах виданих з сотенних канцелярій. Поширеною є й зворотня ситуація, тобто, коли сотенні печатки заступають собою міські печатки відповідних сотенних осередків. Ця ситуація особливо характерна для Чернігівського полку, де лише кілька сотенних осередків використовували власні міські печатки, в той час як переважна більшість містечок користувалася в своєму діловодстві відповідними сотенними печатками.

Подібний симбіоз земельної (полкової, і особливо сотенної) та міської сфрагістики, а разом з тим і геральдики, був зумовлений тими соціальними процесами, які відбувалися в суспільстві Козацької держави у XVIII ст. (особливо починаючи з другої чверті), і характеризувалися обмеженням міського самоврядування з боку козацької старшини, і його частковим розчиненням в козацькому устрої. На такий симбіоз вказує також і та обставина, що між міськими і земельними печатками іноді навіть не було чіткого розподілу. Приміром, при одному з документів, виданому в сотенній канцелярії Орлянської сотні,⁷ бачимо (як це впливає з напису, вміщеного в полі печатки: ПГВ – “Печать Города Урли”) міську печатку, але в коробораційному записі в кінці документу зазначено: “**чего ради для певного свѣдительства при обикновенной сотенной орлянской печати**”. Зворотній приклад бачимо в разі з документом, який було видано спільним козацько-міщанським урядом (в кінці стоять

¹ ЦДІАК, ф.59, оп.1, спр.654, арк.287; спр.699, арк.111.

² ЦДІАК, ф.564, оп.1, спр.207, арк.2 зв.; спр.355, арк.9 зв.; спр.358, арк.3 зв.; спр.372, арк.14.

³ ЦДІАК, ф.64, оп.1, спр.421, арк.15 зв.

⁴ ЦДІАК, ф.98, оп.2, спр.270, арк.22, 388; спр.333, арк.300; спр.336, арк.36.

⁵ ЦДІАК, ф.98, оп.2, спр.341, арк.81 зв.

⁶ Слабченко М. Малороссийский полк в административном отношении.- С.307.

⁷ ЦДІАК, ф.59, оп.1, спр.654, арк.398.

підписи сотника, городского отамана і вйта) Басані, який засвідчено сотенною печаткою, але коробораційний запис зазначає: “а во увѣрненіе сего приподписаніе іменъ наших и приложеніемъ мѣской швикновенной печати”.¹

Звичайно таку практику не можна вважати загальною – в більшості випадків міські та сотенні уряди користувалися в своєму діловодстві окремими урядовими печатками, але соціальні умови та суспільно-політичний розвиток, безсумнівно, впливали на взаємини між територією та містом, на їх діловодство, на сфрагістичну практику, а разом з тим і на герботворення козацьких міст і територіально-адміністративних одиниць.

Так, взаємовплив між земельною та міською геральдиккою Гетьманщини зумовив поширення практики запозичення земельними гербами сюжетів з міських гербів відповідних полкових та сотенних осередків. Очевидною є подібність між, скажімо, стародубськими, миргородськими або переяславськими полковими та міськими гербами. Не менш промовисті факти знаходимо при порівнянні окремих сотенних і міських гербів. Приміром, герби Лохвицької, Роменської, Пирятинської, Хорольської, Баришівської, Новгородської та ін. сотень мають безсумнівне походження від міських гербів відповідних сотенних осередків.

Поруч з тим, і в даному разі не варто переоцінювати ступінь впливу міської геральдики на земельну, адже при детальному співставленні цих груп гербів стає очевидним, що вони складають окремі геральдичні комплекси, що різняться як за своїм практичним застосуванням, так і за змістом. В останньому випадку маємо на увазі, що при порівнянні всіх відомих на сьогодні міських і земельних гербів Війська Запорозького (Гетьманщини), беззаперечним стає той факт, що в більшості випадків полкові та сотенні герби мають відмінне від міських гербів, відповідних полкових та сотенних осередків, походження.

На сьогодні відомі герби 111 сотень, повітів та полків і 93 міст, сотенних та полкових осередків. В 62 випадках зафіксоване одночасне використання гербів полком чи сотнею і відповідним полковим чи сотенним осередком (в інших випадках або міста не мали власних гербів, або сотенні канцелярії користувалися печатками сотенних осередків чи сотенної старшини). З наявних 62 пар земельних та міських гербів, на прикладі яких ми можемо реально простежити ступінь впливу міської геральдики козацької доби на полкові та сотенні герби, в 38 випадках бачимо абсолютно відмінні сюжети.

Так, наприклад, цілком несхожі герби використовували місто Київ і Київський полк та сотня, місто Яблунів і відповідна сотня, Полтава і полкова сотня та ін. Лише в семи випадках герби полків чи сотень повністю співпадають зі змістом гербів власних осередків. Як це бачимо в разі з гербами міста Гадяча і Гадяцького полку, Лохвиці і відповідної сотні, Пирятини і сотні, Миргороду і полку.

В одинадцяти випадках подібність між відповідними земельними та міськими гербами є частковою. Тобто при наявності певного впливу з боку міської геральдики полковий чи сотенний герб в значній мірі відрізняється від свого прототипу, або несе в собі лише частину міського герба, доповнюючи його додатковими фігурами. Так, на гербі Мглинської сотні частина міського герба сотенного осередку винесена в нашоломник, в той час як зображення в щиті сотенного герба не має нічого спільного з гербом Мглина. В гербах міста Коропа і Коропської сотні спільним є лише зображення головної фігури, що вказує на певний зв'язок між цими гербами, але, поруч з тим, всі інші елементи названих гербів суттєво різняться між собою. Нарешті, ще в шести випадках спостерігаємо ситуацію коли сотня чи полк впродовж свого існування користувалися кількома гербами, один з яких був подібним до герба відповідного осередку, але інший мав повністю відмінний зміст. Подібний стан речей бачимо в разі з міськими та сотенними лукомльськими, чигириндібровськими, кролевецькими, срібнянськими та ін. гербами. Таким чином, можемо констатувати очевидну відмінність походження та змісту більшості земельних гербів від міських гербів відповідних полкових і сотенних осередків.

¹ ЦДАК, ф.59, оп.1, спр.654, арк.140.

50-і р.р. XVIII ст. – час розквіту земельного герботворення Гетьманщини. На цей час практично всі полки та сотні Війська Запорозького вже мали власні герби, які знаходять своє широке застосування не лише в урядовій сфрагістиці, але й в козацькому прапорництві. Згідно з цитованим вище ордером гетьмана Кирила Розумовського, від 8 березня 1755 р., на сотенних прапорах мали використовуватися, поруч з державним гербом, відповідні сотенні герби.¹ В окремих випадках на зворотньому боці сотенного прапору могли вміщувати герб полку, до якого належала відповідна сотня.² Вказівку на це знаходимо, зокрема, в переписці між лубенським полковником Іваном Кулябкою та Генеральною військовою канцелярією від 1758 р.³ 16 березня полковник Кулябка надіслав в Генеральну військову канцелярію донесення в якому вказував на необхідність виготовлення прапорів для Курїнської та Жовнинської сотень і просив уточнити порядок використання на сотенних прапорах гербів: “... а полковой ви канцеларіи [...] оноє Положивъ Гервъ з єдной стороны національній, а з дрѹгой По Ѹсмотренію Полковой канцеларіи ... однако каковимъ образомъ шніе Сотенніе Знамено Полковага канцеларія здѣлать намѣрилась: до високого вашего ясне велможности генералной войсковой канцеларіи Ѹсмотренія, аврисъ присемъ вашей ясне велможности в генералнѹ Канцеларію к благоѸсмотрѣнію онага Полковага Канцеларія Прилагаеть, и бѹдет ли оный апробованъ, или инако Подѣлать Приказано, что в мощно потомѸ и в дрѹгихъ Сотнехъ одинакиє Знамена исправитъ, повелително в Вашей Ясне Велможности в резолюцію ордера отомъ инатѣ знамена в обѣ КѸрѣнскѹю и жовнинскѹю Сотнѣ отпѸститъ денегъ, нижайше Проситъ”.⁴

Донесення полковника містило додаток, в якому було подано малюнки запропонованого до затвердження сотенного прапору. На одній стороні пропонувалося розмістити: “Національний Гервъ На свѣтло голѹбой ѹолѣ съ правой стороны по золотой землѣ на знамени росписанъ бѹдетъ и витѸшованъ пристонними красками. Длинною же оноє знамя имѣетъ быть полтретя аршина шириною какъ Ѹ двое ѹоле виходитъ бѹдетъ”, а на зворотній – “Полковой Гервъ На левой сторонѣ Знамени росписанъ бѹдетъ по сребраной землѣ и витѸшованъ темною краскою”.⁵

Ордер Генеральної військової канцелярії в Лубенську полкову канцелярію офіційно затвердив запропонований полковником Кулябкою проект: “... при доношеніи вашемъ присланъ в Ген: вой: Гербов аврисъ каковимъ в силѣ ордера Ѹго сіятелства пасневелможного високоповелителнаго Господина Господина Гетмана Кавалера Полковника лѹб: Канцеларія в сотняхъ КѸрѣнскон и Жовнинскон сотенніа Знамена намѣрена подѣла по аврисъ, и потомѸ ли аврисѸ или инако дѸмаем оніє сотенніє Знамена таможъ и обѣ отпѸске на издѣлание того зъ скаребѸ Войскового денегъ, просили в Генѣ войск Кріи разсмотренія. И понеже Генералнага Войковага Канцеларія сіє чтовѣ по ѹпоманѸтомѸ вашемѸ аврисѸ в техъ сотняхъ КѸрѣнскон и Жовнинскон подѣлани если сотенніє Знамена, апроветъ [...] и оніє и ѹпоманѸтій присланній от васъ сюда аврисъ присемъ отсилаа предлагаетъся за полѹченіемъ техъ зъ скаребѸ войскового денегъ, приказал по аврисѸ ономѸ в показанихъ двѸхъ новоотдѣленнихъ сотняхъ сотенніє Знамена подѣлать”.⁶

Подібний стан речей знаходимо і в разі з іншими сотенними знаменами. На це, зокрема, вказує рапорт Стародубської полкової – в Генеральну військову канцелярію від 13 червня 1756 р.: “... на дѣланимъ в Сотнѣ ПогарскѣѸ Сотенномъ Знамени – з лѣвой

¹ ЦДІАК, ф.269, оп.1, спр.1723, арк.4; Савчук Ю. Фрагмент студій над прапорами Стародубського полку XVIII ст.- С.368.

² ЦДІАК, ф.51, оп.1, спр.1825, арк.5.

³ ЦДІАК, ф.51, оп.1, спр.1825; Савчук Ю. Українське міське прапорництво в історичній перспективі (нотатки з архівних та музейних студій).- С.279-280.

⁴ ЦДІАК, ф.51, оп.1, спр.1825, арк.1-1 зв.

⁵ ЦДІАК, ф.51, оп.1, спр.1825, арк.4-5.

⁶ ЦДІАК, ф.51, оп.1, спр.1825, арк.2-2 зв.

сторони Гербъ изобразить полковой чимъ Полковаго Стародубовскаго Канцелярія печатається занемѣніемъ Сотнѣ Погарской Гербу, а з правой стороны должно буть Гербу Націи Малоросійской такъ Вісокимъ Его Моне велможности ордеромъ велено [...], для того в томъ же ордерѣ томъ Сотенномъ правленіи предложено дабы (: ежели в Сотнѣ первой Почеповской Сотенного Гербу нетъ:) изображено наймѣвѣчомъ дѣлатися в Сотнѣ первую Почеповскіѣ Знамени з лѣвой стороны Гербъ чемъ Полковаго Стародубовскаго Канцелярія печатається а с правой стороны должно буть Гербу Націи Малоросійской, о чемъ и о полученіи оного ордера в Генералнѣи Войсковую Канцелярію Полковаго Стародубовскаго Канцелярія покорно репортуетъ”.¹

В разі з полковими знаменами, як видається, загальною була практика вміщувати на них зображення відповідних полкових гербів. Про це можемо довідатися з документу від 1763 р., який подає докладний опис прапору Стародубського полку: “короговъ на красной голи длиною трехъ аршин и трехъ вершковъ вшир одного аршина трехъ четвертокъ и пол вершка зъ написанными по обомъ сторонамъ двоеглавными Россійскими орлами и полку Стародубовского гербомъ дубом з гнездомъ орлима”.² А згідно з резолюцією Генеральної військової канцелярії подібна практика мала залишатися і надалі: “А понеже по разсужденію Генеральной Войсковой Крѣи за оветшалостію [стародубовскихъ] полковыхъ знаменъ исправит оніе надлежит с такой матеріи и с которой и былое з такими точно изображениями ... как и старые [на] техъ знаменахъ положени”.³

Втім, далі цих загальних настанов, щодо використання полкових та сотенних гербів, регламентація земельної геральдики з боку центральних установ Гетьманщини не пішла. А переважна більшість аспектів функціонування полкової та сотенної геральдики і надалі продовжувала знаходитися в компетенції місцевих органів влади.⁴ Саме полкові та сотенні канцелярії визначали зміст відповідних земельних гербів, що давало змогу відображати в них суспільні та політичні погляди, а також світогляд козацької старшини певної місцевості. Дана обставина робить комплекс земельних гербів козацької доби першорядним джерелом, як при дослідженні козацького світогляду загалом, так і при розгляді політичної символіки.

Ордер гетьмана Кирила Розумовського це чи не єдина спроба унормувати порядок використання земельної геральдики, яка, однак, мало позначилася власне на змісті полкових та сотенних гербів. Лише в разі з кількома сотенними гербами Ніжинського полку бачимо прямий вплив прапорничого законодавства центральних органів влади Війська Запорозького на вироблення змісту земельної геральдики. Оскільки деякі сотні Ніжинського полку на час унормування порядку використання земельних гербів на відповідних прапорах, в середині 50-х р.р. XVIII ст., не мали власних гербів, то Генеральна військова канцелярія, але ж знову таки за поданням Ніжинської полкової канцелярії, затвердила проекти сотенних гербів: “быть национальному [гербу] а з другої стороны тѣхъ Сотенъ сотеннимъ какиє онѣ должно битъ учинить разсмотрение Полковой Канцелярии: А тако Полковаго Ніжинскаго Канцелярія заприлично изобрѣтаетъ битъ на тѣхъ знаменахъ слевой стороны противъ национального, Справой имеющего битъ самому надпису лѣтерами (:сокружнимъ художническимъ украшениемъ:) Котори именно Сотнѣ корогвъ, а цвѣтѣ темъ корогвамъ битъ голубому”.⁵

Згодом бачимо розроблені згідно з цією постановою герби на печатках Бахмацької та Івангородської сотень.⁶ Але цими двома випадками подібний безпосередній вплив

¹ ЦДІАК, ф.51, оп.1, спр.13096, арк.17-17 зв.; Савчук Ю. Фрагмент студій над прапорами Стародубського полку XVIII ст.- С.371.

² Там же.- С.372-373; ЦДІАК, ф.51, оп.3, спр.2546, арк.1.

³ Савчук Ю. Фрагмент студій над прапорами Стародубського полку XVIII ст.- С.372.

⁴ ЦДІАК, ф.51, оп.3, спр.9780.

⁵ ЦДІАК, ф.51, оп.3, спр.15129, арк.2 зв.; Савчук Ю. З історії формування прапорних традицій Ніжинського полку (друга половина XVIII ст.).- С.72.

⁶ НБУ, ІР, ф.1, спр.56639; спр.58237; спр.65233; спр.65236; спр.65252; спр.65254.

прапорничого законодавства на зміст земельних гербів, здається, і обмежується. Щодо інших сотенних прапорів, Генеральна військова канцелярія обмежувалася нагадуванням змісту ордеру гетьмана Кирила Розумовського від 8 березня 1755 р. згідно з яким сотні мали використовувати на власних прапорах свої старі герби. Характерно, що в одному з попередніх гетьманських ордерів, від середини березня 1754 р., взагалі прямо йшла мова про практику використання на сотенних прапорах гербів зображених на відповідних сотенних печатках: **“и на томъ Сотенномъ [...] Знамени велено быть Справой Сторони Гербу нации Малороссійской а Здрѣгой Сторони тон [...] Сотнѣ чемъ онага Сотна печатается”**.¹

З огляду на децентралізованість процесу герботворення варто було б сподіватися, що земельна геральдика міститиме в собі найрізноманітніший і не зв'язаний поміж собою комплекс сюжетів та фігур. Але всупереч цьому, козацька земельна геральдика вирізняється одноцільністю, як в своєму смисловому наповненні, так і в зовнішньому оформленні (що виражалось, скажімо, в широкому використанні в полкових та сотенних гербах позащитових елементів повного герба, таких як шолом, клейнод, намет та ін.), якої не завжди вдавалося досягати навіть в тих державах, які мали централізовану систему герботворення.

Абсолютно переважаючим сюжетом козацької геральдики, в тому числі й земельної (полкової, повітової та сотенної), є військова тематика, що якнайкраще характеризує тогочасні суспільно-політичні умови життя Козацької держави. В той час, коли все життя країни було наскрізь пронизане військовою організацією, коли військовий елемент відігравав провідну роль в державному і суспільному житті, коли сама державна організація носила яскраво виражений військовий характер, герботворення, як місцеве, так і загальнодержавне (державні герби), не могло не відбивати цього реального стану в житті країни.

З наявних 160 сотенних та полкових гербів, інформація про які є в нашому розпорядженні, зображення зброї, військового спорядження та клейнодів присутні в 53 випадках: булава – як символ гетьманської влади присутня в гербах Кролевецької та Кисилівської сотень; пірнач – символ полковницької влади, бачимо в гербах Лубенського полку (1 – 3 видозміни) та Кролевецької сотні; суддівський жезл – як символ суддівської влади вміщено на гербах Київського (2-а і 3-я), Ніжинського (5-а), Полтавського (1-а та 2-а), Стародубського (3-я) полків; литаври – на гербах Ніжинського полку (5-а) та Козелецької сотні; лук зі стрілою – присутній в 10-и гербах: Білоцерківського, Ніжинського (6-а), Корсунського (1-а та 2-а) полків, Козелецької, Лукомльської (1-а), Пирятинської, Смілянської, Корибутівської та Столинської сотень; стріла – в 24 гербах: Лубенського (1-а) та Ніжинського (1-а – 3-я) полків, Гоголівської, Остерської, Глинської (2-а), Лохвицької другої, Багацької, Хорольської (1-а – 3-я), Батуринської, Ніжинської третьої, Іркліївської, Канівської, Піщанської, Нехворощанської, Полтавської, Шептаківської, Березнянської (2-а), Менської (1-а), Понорницької (2-а) та Синявської (1-а) сотень; шабля – присутня в 26 гербах: Білоцерківського, Лубенського (1-а), Ніжинського (6-а), Прилуцького (1-а) полків, Гадяцької, Бобровицької, Остерської, Костянтинівської, Лохвицької другої, Лубенської, Смілянської, Багацької, Хорольської (1-а – 3-я), Батуринської, Ніжинської третьої, Нехворощанської, Новгородської, Березнянської (2-а), Волинської (2-а), Менської (1-а), Ройської, Синявської (1-а і 2-а) і Столинської сотень; меч – бачимо на семи гербах: Кобижчанської, Козелецької, Янишпільської, Домонтівської, Іркліївської, Шептаківської Понорницької (1-а) сотень; спис – у восьми гербах: Козелецької, Костянтинівської, Смілянської, Кобеляцької, Новгородської, Іваницької (1-а та 2-а) та Волинської (2-а) сотень; гармати та кулі – бачимо на гербах Лубенського полку (1-а), Козелецької та Омельницької (2-а) сотень; підкову – в гербах Олишівської та Конотопської сотень; прапор – Ніжинського полку (5-а), Київської, Козелецької, Батуринської сотень; рушницю – Смілянської, Домонтівської та Ройської сотень; човен (козацьку чайку) – зображено в гербі Кременчуцької сотні.

¹ ЦДАК, ф.51, оп.3, спр.13096, арк.3.

В 73 випадках на гербах присутні зображення хреста, зірок та півмісяця, які мають виразний зв'язок з мілітарною символікою (і в основному супроводжують зображення козацької зброї), репрезентуючи звитязність та рицарські чесноти козацтва. Зірки – присутні в 43 гербах (в тому числі: восьмипроменеві – в 16 гербах, семипроменеві – в трьох, шестипроменеві – в 25 гербах). Місяць – в усіх випадках у вигляді молодого місяця (півмісяця), іноді з людським обличчям, присутній в 30 гербах. Цікаво, що на гербі Березнянської сотні (2-а видозміна) вміщено відразу два півмісяця. Хрест – присутній на 52 земельних гербах, на яких бачимо вісім видозмін цієї фігури: розширений хрест зустрічаємо на двадцяти гербах; лапчастий – на семи гербах; прямий – на одинадцяти; довгий – на чотирьох; прикрашений кулями хрест – на трьох; заокруглений – на трьох; костурний – на двох; двораменний – на одному гербі.

Ще в одинадцяти випадках на гербах бачимо зображення різноманітних архітектурних споруд, що виконували оборонну військову функцію: брама з муром – присутня в гербі Новгородської сотні; вежа – в гербах Переяславського полку (1-а – 3-я видозміни), Глинської (1-а), Лохвицької (1-а та 2-а) і Шептаківської сотень; замок з трьома вежами – в гербі Мглинської сотні; мур – в 3-й видозміні герба Омельницької сотні та київському полковому гербі.

Прямий стосунок до мілітарної символіки має також зображення серця, яке символізує шляхетність, мужність, хоробрість та інші рицарські чесноти і присутнє в 14 гербах: Гоголівської, Остерської, Глинської (2-а), Куріньської, Лохвицької другої, Багацької, Прохорівської, Березанської, Іркліївської, Канівської, Кропивнянської, Полтавської, Срібнянської, Понорницької (1-а) сотень. Те саме можна сказати про зображення закутої в лати руки, як правило озброєної тим чи іншим видом холодної зброї, що також присутнє на 14-и гербах: Київського, Лубенського (1 – 5 видозміни), Ніжинського (5-а) полків, Лубенського повіту, Гадяцької, Бориспільської, Куріньської, Лубенської, Хмелівської, Кобеляцької сотень. Військову символіку не важко простежити також в зображенні козака – в гербах Ройської та Іваницької (обидва варіанти) сотень.

Військовий аспект символіки присутній також в деяких сюжетах, що мають релігійне походження. Скажімо, зображення архангела Михайла, що влучає списом змія вміщено на шести гербах: Гадяцького (2-а), Миргородського (1 – 4 видозміни) полків і Кролевецької сотні (2-а). Останню фігуру, втім, важко беззастережно віднести до арсеналу козацької геральдики, оскільки в усіх випадках справу маємо з гербами які мають безпосереднє походження від міських гербів відповідних полкових та сотенного осередків. Причому, названі міські герби, як миргородський з кролевецьким (беззаперечно), так і гадяцький (цілком вірогідно) з'явилися в часи входження Лівобережжя до складу Речі Посполитої.

Таким чином сюжети, які так чи інакше пов'язані з військовою тематикою, присутні на 115 сотенних та полкових гербах, тобто на 72 відсотках всіх земельних гербів. Такого повного домінування мілітарної символіки не знаходимо в жодній іншій геральдичній системі, де використання військових сюжетів коливається в межах від 5 до 20 відсотків. Іншими, дещо менш поширеними, сюжетами земельної геральдики Війська Запорозького є фігури, які відображають різноманітні природні особливості відповідних теренів.

Так, в полкових та сотенних гербах зустрічаємо зображення різноманітних тварин: бджоли та ведмідь – присутні в гербах Сосницької сотні; лебідь – в перших двох гербах Седнівської сотні; голова бика – в гербі Прилуцького полку (1-а), віл – присутній на гербі Волинської сотні; короп – в гербі Коропської сотні. В останніх двох випадках маємо справу з гласними символами.

Порівняно частим є також зображення рослин: на гербах Стародубського полку (1 – 3 варіанти) зображено дуб, як гласний символ. Подібне значення мають зображення яблуні – на яблунівському, берези – на березнянському (2-й) та сосни – на сосницьких (1-й і 2-й) гербах. На гербах Бакланської, Новоміської (1-й та 2-й), Стародубської, Почепських першої та другої сотень вміщено зображення дубу, як символу приналежності названих сотень до

складу Стародубського полку, через повторення сюжету полкового герба; на білоцерківській сотенній печатці зображено дерево невстановленої видової приналежності; квітка – присуння на гербі Смілянської сотні; очерет – вміщено на 2-й видозміні герба Седнівської сотні; пагони – присутні на гербах Костянтинівської, Хмелівської, Срібнянської та Кропивнянської сотень, причому, на гербі Хмелівської сотні пагін хмелю виступає в якості гласного символу; рослини невизначеної видової приналежності – присутні на гербах Басанської, Омельницької (3-я) та Ройської сотень; пальмові гілочки – як символи перемоги присутні в гербі Прохорівської сотні; геральдичну лілію зображено на гербі Вибільської сотні; в гербі Новгородської сотні навершя даху брами виконано у формі паростку, а на гербі Кропивнянської сотні паросток утворено з перевернутого серця, навколо якого розмістилися пагони, що зближує символіку даного герба з аналогічними (архаїчними за своїм походженням) сюжетами на гербах Бугогардівської, Інгульської та Самарської паланок.

Іншим беззаперечним свідченням збереження в козацькій геральдиці традицій символіки княжої доби є зображення символу засіяного поля – який зустрічаємо в гербах Лубенської¹ та Смілянської сотень. Умовне зображення засіяного поля, у вигляді ромба або квадрата з крапкою в середині (для позначення кинутого в землю насіння), простежується ще від київо-руських часів,² а згодом широко застосовується в народному орнаменті.³

Виразним зразком політичної символіки в земельному герботворенні Війська Запорозького є зображення на гербі Сенчанської другої сотні Лубенського полку. На її сотенній печатці від 1760 р. було вміщено герб,⁴ який за своїм виглядом є повністю тотожним до зображення родового герба гетьмана обох боків Дніпра Іван Мазепа, після смерті якого даний герб на лівому боці Дніпра повністю вийшов з ужитку.⁵ Той факт, що на сотенній печатці, більше ніж через п'ятдесят років після смерті гетьмана, з'являється його родовий герб, може свідчити лише про одне – популярність серед козацтва постаті Івана Мазепи та його політичного курсу на досягнення державної незалежності Війська Запорозького. Подібний приклад політичної символіки є справді вражаючим з огляду на всі ті ризики, на які наражали себе автори сотенного герба. Але ще більш вражаючим було те, що подібна політична декларація не була поодиноким. На міській печатці Чорнух 1759 р. мало того що подано родовий герб Мазепи, його ще й оточено лавровим вінком, як символом перемоги.⁶

Інший приклад політичної символіки знаходимо в гербі Київського полку, на якому було зображено краєвид міста Києва, в супроводі князівської корони (яка підкреслює статус Києва, як колишньої княжої столиці). В долішній частині печатки, різб'яр майстерно зобразив береги Дніпра, під якими видно бані Видубицького монастиря, на пагорбах розташовано замок, з якого виникає рука з хрестом. Факт використання Київським полком герба з зображенням міста Києва привертає увагу з огляду на те, що від 1708 р. осередок полку знаходився в місті Козельці, хоч полк і зберіг за собою традиційну назву. Дану обставину, на наш погляд, можна пояснити лише політичними претензіями київського полкового уряду на панівне становище в місті Києві. Оскільки полкова печатка з'явилася багато пізніше 1708 р. (вперше її зафіксовано при документі від 1730 р.), тобто після того як, в результаті жорсткого протистояння між полковою старшиною та міським урядом, полкова адміністрація змушена була перенести полковий осередок в Козелець, можна розглядати герб полку як яскравий зразок політичної символіки, в якому відображено претензійний аспект.

¹ ЦДІАК, ф.98, оп.2, спр.270, арк.183 зв.; ф.108, оп.1; спр.135, арк.10зв., 11; ф.229, оп.1, спр.225, арк.181. В щиті зображено озброєну шаблею руку в оточенні п'яти кружків, що утворюють чотирикутник (ромб) з крапкою в середині.

² Рыбаков Б. Язычество Древней Руси.- С.575.

³ Знаки 155 стародавніх українських вишивок.- К., 1992.

⁴ ЦДІАК, ф.98, оп.2, спр.270, арк.386 зв., 433 зв., 464 зв., 500 зв.; спр.307, арк.137 зв.

⁵ Малороссийский гербовник.- С.104.

⁶ НБУ, ІР, ф.137, спр.6, арк.3; ЦДІАК, ф.51, оп.3, спр.1108, арк.41, 45; спр.19973, арк.198, 200; ф.98, оп.1, спр.49, арк.116, 146; оп.2, спр.307, арк.139; спр.333, арк.194.

З огляду на все вище сказане, можемо стверджувати, що, за незначними винятками, козацька земельна геральдика мала доволі однорідну ідейну спрямованість. Такий щільний внутрішній зв'язок в змісті козацького герботворення, при відсутності зовнішніх регулюючих і систематизуючих процес герботворення чинників, виразно говорить про наявність певної інтегруючої ідеї, яка мала панувати в широких верствах суспільства, щоб забезпечувати подібну одноцільність. Сам характер символіки, яка була присутня на земельних гербах козацької доби, яскраво свідчить про її мілітарну спрямованість, а разом з тим і про повне домінування військового аспекту в суспільно-політичному житті Козацької держави та тогочасному світогляді руського народу.

Якщо аналіз символіки фігур, зображення яких вміщено в полі щитів козацьких гербів, надає нам інформацію, щодо змісту козацької земельної геральдики, то дослідження позащитових елементів дає можливість ознайомитися з зовнішніми формами козацьких гербів. Іншими словами: зображення в щиті дають змогу провести внутрішню (смыслову), а позащитові елементи – зовнішню характеристику козацької геральдики.

Розмаїття форм позащитових елементів є однією з найбільш характерних особливостей козацької геральдики. Причому вражає не тільки число гербів, в яких використано ті чи інші позащитові елементи, але й сама різноманітність їх видів. Характерним в цьому плані є те, що поруч зі звичними складовими елементами повного герба, як то: шолом, корона, нашоломник, намет, щитотримачі, зустрічаємо і доволі специфічні елементи: пальмові галузки, лаврові вінки, підставки, зброю, мантиї та ін.

В цілому бачимо одинадцять різновидів позащитових елементів повного герба в 72 полкових та сотенних гербах, при загальній кількості – 160 гербів. Тобто, майже в кожному другому земельному гербі. Пояснення такому, дивному на перший погляд, стану речей знайдемо, коли звернемо увагу на причини виникнення та розвитку такого явища як козацька геральдика. Знову необхідно наголосити на тому, що головне призначення гербів в козацьку добу було не стільки символізувати індивідуальні прикмети певного власника, скільки наголошувати на його привілейованому становищі, виступати зовнішнім засобом соціальної ідентифікації.

Герб сприймався як певний привілей, як ознака свободи та високого соціального положення. В такий спосіб його використовувала козацька старшина (а згодом – малоросійська та слобідсько-українська шляхта), і пробували використовувати окремі групи козацтва та міщанства. Міста і територіально-адміністративні одиниці, які прагнули певного рівня самоврядування, також використовували власні герби на ознаку претензій на певну привілейованість та свободу. Як наслідок – поява повних гербів і численних позащитових елементів, зображенню яких приділяється величезна увага, як головній прикметі герба, що відрізняє його від інших зображень. Іноді трапляються навіть такі парадоксальні випадки, коли зображення в щиті має доволі примітивний вигляд в той час як позащитові елементи вражають своєю вибагливістю.

Таким чином, форма відіграла поруч зі змістом (значення якого аж ніяк не можна применшувати) визначальну роль у формуванні характерних особливостей козацької земельної геральдики. Оглянувши співвідношення у використанні окремих позащитових елементів можна легко прийти до висновку, що козацька геральдика, в тому числі й земельна, являє собою напрочуд оригінальний та самобутній витвір, аналогів якому не знаходимо в усій європейській геральдичній традиції.

В 50 гербах, що становить 31% загальної кількості полкових та сотенних гербів, присутнє зображення шолома в супроводі інших позащитових елементів: намета, нашоломника або корони. Такого великого відсотку не знаходимо в жодному комплексі земельних гербів інших країн, де подібний показник не перевищує 5%. Використання подібних елементів більш характерне для родової геральдики, в той час як земельна геральдика, хоч і взорувалася на лицарських гербах, подібну практику занедбала, маючи в своєму розпорядженні в основному лише неповні герби. Козацька земельна геральдика не

могла йти цим шляхом, через відзначену вже причину, яка мала в собі соціальний підтекст – намагання надати гербам якомога більш “геральдичного” вигляду.

Корони – подані над щитом або шоломом в 44 гербах, з яких в 33 випадках вміщено шоломову корону; по два герби мають – герцогську (Носівська і Полтавська сотні) та шляхетську (Пирятинська і Домонтівська сотні) корони; ще в семи випадках вид корони визначити не вдалося: герби Стародубського (2-а), Ніжинського та Чернігівського (1-а) полків, Омельницької, Заньківської, Ніжинської четвертої та Любецької (1-а) сотень.

Нашоломники – бачимо в 31 гербі, причому найчастіше зустрічається зображення страусових пер. Вони присутні в 23 гербах: в 19 випадках – вміщено три страусових пера; в чотирьох випадках – п’ять страусових пер: на гербах Гадяцького полку (1-а), Чигирин-Дібровської, Батуринської (2-а), Волинської (2-а) сотень. Зображення орла в нашоломнику присутнє в чотирьох гербах: Пирятинської другої, Вибильської, Любецької та Чернігівської сотень, причому в останніх трьох випадках орел виступає в якості частини земельного герба Чернігівського полку і в такий спосіб зазначає територіальну приналежність названих трьох сотень до складу даного полку. В двох гербах в якості нашоломника фігурує зображення хреста: Гадяцької та Київської сотень. В нашоломнику герба Мглинської сотні присутнє зображення замку з трьома вежами, яке є частиною міського герба сотенного осередку. В нашоломнику срібнянського герба бачимо прапори та стріли.

Мантия – присутня в гербах Ніжинського полку (6-а), Жовнинської та Ніжинської третьої сотень. Щитотримачі – у вигляді двох левів з оберненими назад головами, вміщені в гербі Пирятинської другої сотні. Підставка – на яку спирається щит, подана в гербах Пирятинської другої та Хмелівської сотень. Зброя – якою оточено щит, зображена в гербах Лубенського (3-я видозміна) і Стародубського (3-я) полків, Хмелівської та Волинської (2-а) сотень. Пальмові галузки – що символізують перемогу, присутні в дев’яти гербах: Омельницької (1-а та 2-а), Борзенської, Прохорівської, Домонтівської, Полтавської, Білоуської, Менської (1-а), Ройської та Столинської сотень. Стріли – які перехрещено під щитом, присутні в гербі Горошинської сотні (2-а видозміна).

Практичне використання козацьких земельних гербів найширше зарепрезентоване на сфрагістичному матеріалі. Виготовлення полкових та сотенних печаток, як це видно з тогочасних документів, відбувалося безпосередньо на місці на кошти виділені з Військового (державного) скарбу: **“Подношенію Сотенного Яготинского правленія ... взнесено, спрощеніємъ об отпуски на исправленіе Сотеннихъ Яготинскихъ Знамена і Печати з скарбу Войскога Подлежащего Числа денегъ”**.¹

Полкові та сотенні печатки мали доволі широке застосування в діловодстві козацької доби, що було закріплено відповідними юридичними нормами тогочасної правової системи.² В Кодексі середини XVIII ст. **“Права по которымъ судитсѣ малороссійскій народъ”** визначався порядок зберігання та використання урядових печаток полкових та сотенних канцелярій. В артикулі 13 (**Щ печатехъ при судахъ и канцелярїяхъ**) сьомої глави (**Щ судахъ, судїяхъ и другыхъ персонахъ к суду надлежащихъ, и о содержанїи правного порядка в дѣлахъ судебныхъ**) зазначалося: **“При всякихъ канцелярїяхъ и судахъ обыкновеннаѣ печать имѣетъ бытъ, с приличнымъ надписанїемъ около герба того, какій гдѣ издавна содержитсѣ и изображаетсѣ, и за тою печатью всякіе указы, списные и прочїе урядовые писма выдавать; а содержатъ онѣю печать писарѣ, или гдѣ какое обыкновенїе естъ”**.³

В даному випадку, **“Права”** посилаються на аналогічну норму з Третього Литовського Статуту, в якому в артикулі 12 (**О печати нашей господарской, земской и теж о печатехъ**

¹ ЦДАК, ф.51, оп.1, спр.1977, арк.5.

² Ситий І. Сфрагістичне законодавство Гетьманщини // Спеціальні історичні дисципліни: питання теорії та методики. Збірка наукових праць.- Число 10.- Частина 1.- К., 2003.- С.222-228.

³ Права за якими судиться малоросійський народ.- С.99.

врядовых, которыми што маєт бытии печатовано) четвертого розділу (О сѹдьях и о сѹдех) зазначено: “Теж мы, Господар, даем под гербом того паньства нашего, Великого князства Литовского Погонейю печать, до каждого повету, на которой ест написани около гербу имя того повету. А тую печать писар земский присяжный у себе сам, а не хто инший ховати маєт, которою печатью и под тытулом нашим позвы мають быти печатованы и выдаваны. А иные некоторые листы, выписы и сознанья, кроме только самых позвов, тою печатью не маєт быть печатованы, але бѹдѹтъ печатованые всякие листы того вряду земского, сѹдовые выписы и сознанья, листы упоминальные, ѹвжчїе и иные печатьми сѹдиною и подсѹдковою, а подписованы рѹкою того ж Писара земского”.¹

Печатки в основному бачимо при найрізноманітніших документах в якості засобу засвідчення, або в якості запобіжника проти неправомірного розкриття документу. Найширше використання урядових печаток стосувалося урядово-адміністративної документації. Зокрема, директивно-розпорядча документація, яку засвідчували печатками, представлена: указами,² листами, ордерами,³ інструкціями,⁴ які виходили в основному з полкових канцелярій. Виконавча документація представлена: рапортами⁵ і донесеннями,⁶ які найчастіше видавали сотенні канцелярії. Засвідчувальна документація представлена: атестатами,⁷ свідоцтвами, паспортами, білетами, перепустками, подорожніми.⁸ Обліково-статистична: розписками і квитанціями.⁹ Інформаційно-публікаторська: оголошеннями і промеморіями,¹⁰ які видавали як полкові, так і сотенні канцелярії.

Серед процесуально-юридичної документації звичайно засвідчували печатками записи розшуків і допитів,¹¹ які відносяться до різновиду слідчої документації. Крім того, широко застосовувалися печатки в сфері процесуально-вирокової документації, як в частині ведення судового процесу, так і в разі з засвідченням остаточних вироків. Зокрема, в “Правах по которым сѹдится малороссійській народъ” визначається необхідність застосування судових печаток в наступний спосіб: в артикулі 12 (О процесѣ сѹдимыхъ сторонѣ, какимъ образомъ тяжбу или дѣло свое в сѹдѣ производит имѣютъ) восьмої глави (О человитчикѣ и отвѣтчикѣ, такожъ и о сѹдовомъ процесѣ или тяжбѣ ихъ, о доводахъ или доказательствахъ, о декретахъ или приговорахъ, о апелляцияхъ, и о штрафахъ, такъ сѹдимимъ за неправый искъ, яко и сѹдящимъ за неправосѹдіе) занотовано: “Пунктъ 3 [...] А когда время сѹда придетъ, тогда изготovitъ двѣ тетради шнѹровіе и оныя запечатавъ, писарѹ сѹдовомѹ по листамъ закрепить из которих на одной писать отвѣтчиковъ отвѣтъ, а на дрѹгой истцевѹ ѹликѹ”,¹² а в артикулі 25 (О декретѣ или приговорѣ сѹдовомъ) тієїж глави зазначається: “Пунктъ 3 [...] Тотъ же приговор, закрѣпленный рѹками сѹдей и писара, перво обонимъ сторонам объявленъ и предъ ними в сѹдѣ вычитанъ, а потомъ правої сторонѣ, за печатью сѹдовою, выдаванъ быть имѣетъ; бѹди же и обвиненная сторона востребуетъ с того приговора копїи, то ей оныя дать не возбраняетъ”.¹³

¹ Статути Великого князівства Литовського у 3-х томах. Том III: Статут Великого князівства Литовського 1588 року.- Одеса, 2004.- С.440.

² ЦДАК, ф.64, оп.1, спр.17; спр. 92.

³ ЦДАК, ф.64, оп.1, спр.357; спр.569.

⁴ НБУ, ІР, ф.1, спр.50749.

⁵ ЦДАК, ф.98, оп. 2, спр.270; спр.333; ф.51, оп.3, спр.8870.

⁶ ЦДАК, ф.98, оп.2, спр.307.

⁷ НБУ, ІР, ф.1, спр.50866.

⁸ ЦДАК, ф.59, оп.1, спр.654; спр.699.

⁹ НБУ, ІР, ф.2, спр.22858.

¹⁰ ЦДАК, ф.64, оп.1, спр.111; спр.445.

¹¹ НБУ, ІР, ф.1, спр.50805.

¹² Права за якими судиться малоросійський народ.- С.126.

¹³ Там же.- С.142.

Частим було використання печаток і при засвідченні різноманітних копій судових рішень.¹ Подібна практика знайшла своє відображення у відповідних юридичних нормах Кодексу 1743 р.: в артикулі 12 (О безпомѣстныхъ и помѣстныхъ сторонныхъ, которыхъ въ, въ какій иный ѹездъ прѣхавъ, преступленіе учинили, и о наказаніи тѣхъ, кто бы на такихъ сторонныхъ ложно челобитствовалъ, такожъ о судіяхъ, если бы онымъ стороннымъ справедливости изъ напрасныхъ челобитчиковъ не чинили) дев'ятої глави (О произвожденіи суда в разныхъ случайныхъ делахъ, и о давности земской) сказано: “Пунктъ 3 [...] Если жъ бы оный преступникъ, по учиненномъ собою преступленіи, не ставъ в томъ судѣ, в который былъ позванъ, прочь ѹехалъ, то судъ оный силенъ, учинивъ объ немъ надлежащій к чему доведется приговоръ, дать из него выпись, за рѹками судей и печатью судовою, обидимой сторонѣ, которая с тѣмъ декретомъ должна явитись в тотъ судъ, где означенный преступникъ свое помѣсте имѣеть”.²

Для канцелярської документації характерне засвідчення печатками виписів, екстрактів та інвентарних описів. В “Правахъ по которымъ судится малороссійскій народъ” вміщено докладну регламентацію процесу застосування полкових печаток при засвідченні межових описів та креслень. В артикулі 7 (О спорныхъ грунтахъ на межѣ общей двѹхъ полковъ или ѹѣздовъ) глави сімнадцятої (О дѣлахъ земскихъ) зазначено: “Пунктъ 1 [...] И для того во всѣхъ канцеляріяхъ полковыхъ межей с коими полками какій полкъ и по какіе мѣста граничить описѣ з чертежемъ быть должны, коихъ описей межовщики всякъ полковъ своихъ из канцелярій в предъявленномъ случан на писмѣ за печатми полковыми требовать, а зъ канцелярій полковыхъ имъ тѣе описѣ с чертежемъ выдаваны быть имѣютъ”.³ А в наступному – восьмому артикулі (О копцахъ, о доволствіи межовщиковъ, о заплатѣ межовымъ писарамъ и о письменныхъ дѣлахъ межовыхъ) роз'яснюється: “Пунктъ 4. Когда же каковъ межовщикъ ѹмретъ, то по смерти его всѣ межовые его дѣла тотъ часъ по описѣ ѹрядовой взять до суда надлежащего в соблюденіе при книгахъ судовыхъ, а кому из тѣхъ дѣлъ какой справки или выписи бѹдетъ потребно, оныѣ справки выдавать за подписомъ писара судового, а выписи за рѹками судей и того жъ писара съ приложеніемъ судовою печати”.⁴

Існувала також практика позадокументного застосування урядових печаток. Так, в артикулі 14 (О содержаніи книгъ и дѣлъ судовыхъ во всякой канцелярії) сьомої глави Кодексу 1743 р. йшлося про охоронну функцію полкових та сотенних печаток, якими опечатували відповідні судові книги на час відсутності посадових осіб в чиєму розпорядженні дані книги мали перебувати: “Пунктъ 1. Для крѣпкого и безопасного содержанія и храненія книгъ и дѣлъ судовыхъ, какъ в полкахъ полковники с полковою старшиною, а в сотняхъ сотники с протчїими сотенными, а в магистратахъ войти съ магистратовыми ѹрядниками ѹстроявать должны судовые дома и при нихъ добрыѣ, крѣпкіѣ и безопасныѣ кладовыѣ, а в нихъ порядочныѣ ящики или шафи, и при томъ сторожѹ ѹчрежденнѹю всегда имѣть [...] Пунктъ 2. Когда случитъся, по какой общей или и своей нѹждѣ, на время судящимъ персонамъ ѹт судовъ ѹтлѹчитись, тогда таковыѣ книги и дѣла в сундукахъ замикать и печати свои к нимъ прикладывать

¹ ЦДІАК, ф.51, оп.3, спр.15388; ф.59, оп.1, спр.4484.

² Права за якими судиться малороссійскій народ.- С.165.

³ Там же.- С.316. Дана норма ґрунтується на відповідному положенні Третього Литовського Статуту (артикул восьмий “О розницы в такихъ кґрунтехъ, которые бы были на границы спольной двѹхъ поветов” розділу дев'ятого “О подкоморыхъ в поветехъ и о правахъ земельныхъ, о границахъ и о межах”): “И для того каждый подкоморый повинен границы повету своего с канцлерен нашое на писме за печатью нашою ѹ себе мети, и канцлерея наша маеть им то выдавати”.

⁴ Там же.- С.317. Підставою для цієї норми став артикул дев'ятий “О доходехъ подкоморого и о книгахъ его” розділу дев'ятого Третього Литовського Статуту: “А книги подкоморого по смерти его мають быти отдаваны до вряду земского судового того повету кѹ захованью ихъ пры книгахъ земскихъ. А кому з нихъ выписов якихъ потреба бѹдетъ, томѹ мають быти выдаваны с подписью писара земского и с печатью судьи и подсѹдка”.

и.мѣютъ, приказиваа, чтобъ до нхъ возвращенїа были нерушимыє”.¹

Втім, виключно на печатках сфера використання полкових і сотенних гербів не обмежувалася. Бачимо, зокрема, широке використання земельних гербів на знаменах підрозділів козацького війська, зформованих за територіальним принципом.² Спочатку характер зображення на полкових і сотенних знаменах, ймовірно, ніяк не нормувався, що було цілком закономірним при відсутності ще на початку XVIII ст. системи земельних гербів. Певний порядок в зображенні складових елементів на полкових і сотенних прапорах було встановлено ордером гетьмана Кирила Розумовського від 20 березня 1754,³ а остаточно закріплено його ж ордером від 8 березня 1755 р.⁴: на прапорах з одного боку мали зображувати державний (національний) герб, а зі зворотнього боку – герб сотні або полку.

Подібна практика невдовзі набуває широкого розповсюдження, як це видно з численних листів полкових канцелярій до Генеральної військової канцелярії, а також на підставі зображень на небагатьох, збережених до сьогодні, козацьких прапорах (найбільші втрати яких відбулися відразу після скасування автономії Козацької держави: “**Сотенныя правленія скасованы, и знамена нхъ и архивы, иные заперты въ церквахъ, а другіе употреблены Ротмистрами и нхъ женами на домовыя свои снадобья**”),⁵ або їх перемальовках, де також бачимо аналогічний порядок розміщення гербів: з одного боку – державний герб Війська Запорозького, з іншого – герб відповідної сотні або полку.⁶ Принагідно зазначимо, що зображення полкових та сотенних гербів на прапорах були вторинними по відношенню до зображення на відповідних печатках, оскільки в більшості випадків (за винятком гербів Бахмацької та Івангородської сотень, про що мова йшла вище) перші взурувалися на других. З огляду на це мусимо відзначити, що інформація пов’язана з прапорництвом має для нашої теми хоч і важливе, але всеж таки другорядне значення, в порівнянні зі сфрагістичним матеріалом.

Загальна кількість полкових, повітових та сотенних печаток, які безпосередньо стосуються козацької доби, тобто були виготовлені та використовувалися в часи існування Козацької держави – Війська Запорозького, дорівнює 164. З яких 19 є полковими, 17 – полкових установ, три – повітових земських судів і 125 – сотенними. До цього числа зараховано кілька печаток, сфрагістичні характеристики яких на сьогодні повністю встановити не вдалося, оскільки певні печатки відомі лише за описами, в яких не рідко бракує інформації про окремі показники (приміром вказівки на форму чи розмір печатки), деякі печатки відомі лише за неякісними (стертими або частково збереженими) відтисками, за якими не можна встановити повне чи принаймні часткове зображення печатки.

¹ Там же.- С.99. Даний артикул відсилає до артикулу 13 “**О книгахъ земскихъ и городовскихъ, где мають быти хованы, и о мѣстцѣ на отправованье судовъ земскихъ и теж о выдаванью, кому потреба укажетъ, выписовъ албо видимусовъ**” розділу четвертого Третього Литовського Статуту: “**А розъеждающсе, мають иншиє первшихъ роковъ книги вложити и заховати в скриню мощную за трима замками, от которыхъ одинъ ключъ будѣт у судьи, другий у подсудка, а третий у писара, и печатьми своими запечатати мають**”.

² Докладний розгляд козацького прапорництва середини XVIII ст. і пов’язаної з ним знаменної реформи гетьмана Кирила Розумовського ввіщено в цілому ряді статей Ю.Савчука: З історії формування прапорових традицій Ніжинського полку (друга половина XVIII ст.) // Спеціальні історичні дисципліни: питання теорії та методики. Збірка наукових праць.- Число 11.- Частина 1.- К., 2004.- С.54-98; К вопросу о знаменной реформе К.Розумовского 1755 – 1764 годов // Восьмая Всероссийская нумизматическая конференция: Тезисы докладов и сообщений.- М., 2000.- С.217-219; Українське міське прапорництво в історичній перспективі (нотатки з архівних та музейних студій) // Спеціальні історичні дисципліни: питання теорії та методики. Збірка наукових праць.- Число 4.- Частина 1.- К., 2000.- С.261-299; Фрагмент студій над прапорами Стародубського полку XVIII ст. // Спеціальні історичні дисципліни: питання теорії та методики. Збірка наукових праць.- Число 8-9.- Частина 1.- К., 2002.- С.366-379; та ін.

³ ЦДІАК, ф.51, оп.3, спр.13096, арк.3.

⁴ ЦДІАК, ф.269, оп.1, спр.1723, арк.4; Савчук Ю. Фрагмент студій над прапорами Стародубського полку XVIII ст.- С.368.

⁵ **Исторія Русовъ.**- С.253.

⁶ Ярова Г. Прапор сотні Лубенського полку // Наука і культура. Україна.- Випуск XXIV.- К., 1990.- С.208.

Форму печатки вдалося встановити в 160 випадках (для 121 сотенної та всіх полкових і повітових). Найчастіше серед цих урядових печаток зустрічається овальна форма – у 79 випадках, що становить майже 50 відсотків їх загальної кількості. 60 печаток мають круглу форму, а ще 21 – восьмикутну. Печаток інших форм відшукати не вдалося.

Діапазон розмірів, як полкових, так і сотенних печаток коливається доволі відчутно. Так, серед полкових печаток найбільші печатки мають розмір: 29x26 мм – восьмикутна (перший варіант печатки Гадяцького полку), 40x37 мм – овальна (друга печатка Ніжинського та друга печатка Стародубського полків), 42 мм – кругла (друга печатка Миргородського полку). Найменші полкові печатки представлені наступним чином: 20x18 мм – овальна (печатка Корсунського полку), 20 мм – кругла (друга печатка Переяславського полку). Аналогічне співвідношення серед сотених печаток має наступний вигляд: найбільші за розміром печатки – 32x30 мм – восьмикутна (печатка Київської сотні), 35x33 мм (Занківська сотня) та 37x29 мм (Баришівська) – овальні, 50 мм (2-й варіант гельм'язівської печатки) та 45 мм (1-й – сосницької) – кругла; найменші – 16x15 мм – восьмикутна (1-а печатка Гельм'язівської сотні), 19x16 мм – овальна (1-а – Менської), 15 мм – кругла (Басанської сотні). Як бачимо полкові печатки, в середньому, не є значно більшими за сотенні, як того варто було б очікувати.

Розмір більшості печаток коливається від 20 до 30 мм, але в середньому круглі печатки є дещо більшими за овальні, а останні, в свою чергу, більші за восьмикутні. Дана обставина пов'язана з тим, що круг має порівняно меншу площу ніж овал такого ж розміру, відповідно овал є меншим за площею ніж восьмикутник з подібними шириною і довжиною. З огляду на це, недостатність площі мала компенсуватися розміром печатки. До цього слід додати, що в той час як на восьмикутних печатках напис розташовувався, як правило, в полі печатки і складався з кількох літер, що не потребувало великого простору, то на овальних, і особливо круглих печатках, написи є в основному довколаовими, що вимагало доволі значної додаткової площі, а це, в свою чергу, автоматично збільшувало розмір печаток даної форми.

Загальна кількість виявлених відбитків дорівнює 1878, з яких полковим печаткам належать 443 відбитки (в тому числі печаткам: Чернігівського полку – 95, Київського – 86, Миргородського – 50), сотенним – 1435 (в тому числі сотенним печаткам Чернігівського полку – 1157). За способом прикладання всі, без винятку, відбитки було прикладено безпосередньо до документу, що цілком відповідає тогочасній практиці, адже привісні печатки майже повністю виходять з ужитку ще у XVI ст., в той час як всі виявлені нами відбитки стосуються 2-ї пол. XVII – XVIII ст.

За матеріалом, на якому зроблено відтиски, всі знайдені відбитки поділяються на дві нерівні групи: 85% відбитків є паперово-восковими, тобто відтиснені на воскові через паперову кустодію, 15% – сургучевими, і відтиснені безпосередньо на самому матеріалі. Забарвлення матеріалу є доволі різноманітним. З-посеред паперово-воскових відбитків найчастіше зустрічається червоне забарвлення матеріалу (воску) – близько 63% загальної кількості паперово-воскових печаток, зелене забарвлення воску має 18% відбитків, жовте – 12%, чорне – 6%, синє – менше ніж 1%. Забарвлення сургуча має дещо менше розмаїття. Так, 90% сургучевих печаток забарвлено в червоний колір, і лише 10% – у чорний.

Всі паперово-воскові відбитки, а таких нараховується майже 1600 примірників, зроблено через паперову підкладку – кустодію, яка захищала восковий або восково-мастичний відбиток від пошкодження. Ці паперові кустодії є доволі різноманітними як за формою так і за способом виготовлення. У більшості випадків кустодія являла собою чотирикутний папірець квадратної або ромбоподібної форми. В основному, сторони цих чотирикутників мають рівні краї, але іноді трапляються випадки коли чотирикутна кустодія являє собою вибагливу витинанку з рослиноподібним і геометричним візерунком. Досить часто трапляються кустодії у вигляді сніжинок або зірочок. Скажімо, один з відбитків

чернігівської полкової печатки зроблено на надзвичайно складній кустодії, яка має розмір 150x120 мм, і до того ж перевязана зеленою стрічкою.¹

Не менш розповсюдженим способом виготовлення кустодії було використання в якості папірця частини аркушу, на якому написано документ: знизу від тексту в аркуші вирізали з трьох боків папірець, перегинали його, між аркушем і папірцем розміщували віск і робили відтиск на папірці. Іноді віск розміщували між двома аркушами документу і робили у відповідному місці відбиток. Якщо печатка мала виконувати захисну функцію, тобто запобігати прочитанню документу сторонньою особою без пошкодження печатки, то відбиток робили на краях аркушу, складеного в формі конверту таким чином, щоб зміст не можна було прочитати.²

Серед 158 печаток, зображення або достовірні описи яких є в нашому розпорядженні, довкола написи мають 98 печаток. Серед інших печаток: у 54 випадку написи розміщено безпосередньо в полі печатки, у дев'яти випадках печатки не мають жодних написів, які давали б змогу провести їх ідентифікацію (їх приналежність встановлено на основі короборацийних формул в кінці відповідних документів). Слід зазначити, що в чотирьох випадках (печатки сотень Кисилівської, Почепської другої, Березнянської – 2-й варіант, Кролевецької – 2-й) написи вміщено як безпосередньо в полі печатки, так і по зовнішньому колу. На печатці Чернігівської лічильної комісії напис подано в поземних рядках.

Серед полкових печаток в тринадцяти випадках в довкола написах вказано приналежність печатки до певного полку: **Печать Полковая ...** (печатка Київського полку), **Печать Полку ...** (корсунська печатка та 1-а видозміна чернігівської), **Печать Полку ... Полковая** (1-й варіант печатки Переяславського полку), **Печать Вонска Запорожского Малороссійского ... Полку** (1-й та 2-й – Миргородського), **Малороссійского ... Полку Печать ...** (2-й – Гадяцького, 4-й – Миргородського), **Малороссійского ... Полку Полковая Печать** (2-й та 3-й – Чернігівського), **Ета Імператорскаго Величества Полку ... Печать** (1-й та 2-й – Стародубського), **Печать Меншая ... Полку** (3-й – Миргородського). В трьох випадках зазначено приналежність печатки до установи: **Печать Полковои ... Канцелярії** (2-й – Лубенського), **Печать Малороссійскои Полковои ... Канцелярії** (1-й та 2-й – Ніжинського). На печатках полкових і повітових установ (полкових, гродських, земських судів, полкових лічильних комісій та ін.), як правило, вміщено написи, які вказують на приналежність печатки до певної установи.

Серед сотенних печаток більшість має напис, в якому зазначено сотенну приналежність: **Печать Сотни ...** (в 30 випадках), **Печать Сотенная ...** (в 12); в 12 випадках крім того вказано полкову приналежність відповідної сотні: **Печать Полку ... Сотни ...** (в 7 випадках), **Печать Сотни ... Полку ...** (3-я печатка Хорольської сотні), **Печать Малороссійского Полку ... Сотни ...** (1-а – Лукомльської), **Печать Сотни ... Стародубовскои** (1-а та 2-а – Новоміської), **Малороссійского ... Полку Сотни Полковои Печать** (Чернігівської); а ще в п'яти випадках відзначено статус відповідної сотні: **Печать Сотни Полковои ...** (печатки Гадяцької, Козелецької, Лубенської, Чернігівської сотень) або: **Печать Сотни Городовои ...** (печатка Полтавської сотні). До другої групи належать сотенні печатки, в яких вказано приналежність до установи: **Печать ... Сотеннои Канцелярії** (в 4-х випадках), **Печать ... Сотеннаго Правления** (печатка Пирятинської сотні).

В довкола написах доволі часто зустрічаються скорочення в написах, причиною чому є технічні особливості процесу виготовлення матриці печатки: бажання різчика вмістити в довкола написі якомога більше інформації та необхідність скорочувати окремі слова через брак місця. Як не дивно, але скороченню підлягало в основному написання назв відповідних сотень і полків і жодного разу не скорочували написання установ. Це є доволі промовистою обставиною, з якої випливає, що місцева влада дбала

¹ НБУ, ф.1, спр.52636.

² ЦДІАК, ф.98, оп.2, спр.270, арк.388.

наперед усе про правовий статус печатки, як атрибуту цієї влади, що вимагало чіткої вказівки на значення і статус тієї чи іншої печатки, що робило б її легко впізнаваною.

В полкових печатках скорченню підлягали, в основному, слова: **Печать** (на 3-й чернігівській печатці відсутні три останні літери, а на 1-й і 2-й стародубській та 2-й чернігівській – одна) та **Полкү** (на 4-й миргородській печатці скорочено дві останні літери, а на 2-й – залишено тільки першу), а також назви полків (4-а миргородська, 1-а стародубська печатки). Сотенні печатки мають скорочення в таких словах як: **Сот[ни]** та **П[олковон]** (печатка Гадяцької сотні), **Печать** (печатки Бакланської (три останні літери) та Чернігівської (дві останні) сотень), **Р[о]кү** (печатка Лубенської сотні). Але найчастіше (в дев'яти випадках) скороченням підпадали закінчення назв сотень або полків в назвах сотень. На першій печатці Волинської сотні всі п'ять слів довколового напису позначено лише початковими літерами.

З 98 печаток, які мають довколові написи, помилки в змісті написів зустрічаємо лише у двох випадках. Так, на печатці Кисилівської сотні бачимо таке написання її назви: **Кіселювскон**, замість **Кіселівскон**. А на вибильській сотенній печатці невірно подане закінчення в назві сотні: **Вібелскіа**, замість: **Вібелскон**. У більшості випадків в довколових написах слова відокремлено одне від одного або пропусками або розділовими позначками, але в значній кількості випадків напис буває подано суцільним текстом. Подібну ситуацію бачимо в 25% довколових написів, причому, як в разі з полковими (див. наприклад 2-у та 3-ю печатки Чернігівського полку), так і в разі з сотенними (приміром печатки Сенчанської другої, Кропивнянської та Городнянської сотень) печатками.

В середньому ширина довколового напису (тобто висота літер) дорівнює 2 – 3 мм. В разі з полковими печатками, максимальну висоту літер – 4 мм, спостерігаємо на 2-й печатці Гадяцького полку та 3-й печатці Чернігівського, а мінімальну ширину довколового напису – 1,5 мм бачимо на 2-й печатці Переяславського полку. Подібний діапазон бачимо і на сотенних печатках: 3,5 мм – на 2-й лохвицькій печатці, 1,5 мм – на 2-й і 3-й хорольських, прохорівській та 1-й лукомльській печатках.

Способи відокремлення довколових написів від поля печатки на полкових та сотенних печатках, як не дивно, не відрізняються великим різноманіттям типів. В абсолютній більшості випадків, у 82 з 98, довколовий напис відокремлено від поля печатки звичайною тонкою лінією. Ще в семи випадках (печатки Гадяцької, Борзенської, Ямпільської, Мглинської, Городнянської сотень, Прилуцького та Гадяцького полків) напис від поля печатки не відокремлено. На 4-й печатці Миргородського полку та 1-й печатці Чернігівського поле печатки відокремлене від напису подвійною лінією, а на 2-й печатці Миргородського полку і печатці Лубенського полкового суду – лінією, яку утворюють маленькі кілечка. На першій печатці Полтавського полкового суду напис відокремлено від поля рослинним візерунком. Принагідно зазначимо, що і в разі з оздобленням лінії, яка оточує довколовий напис із зовнішнього боку, спостерігаємо подібну ситуацію: в більшості випадків маємо справу з тією ж таки суцільною лінією, і лише на дев'яти печатках бачимо подвійну лінію, і на восьми – лінію утворену колечками.

Як вже зазначалося вище, певна кількість сотенних та полкових печаток не має жодних написів у своєму полі. Всього таких печаток нараховується дев'ять – Бориспільської, Лохвицької (1-а видозміна), Басанської, Воронківської, Іваницької (2-а), Понорницької (1-а), Слабинської (1-а) сотень, Ніжинської лічильної комісії, Чернігівської головної провіантної канцелярії. Приналежність цих печаток до відповідних територіально-адміністративних одиниць визначена на основі зображених в полі цих печаток гербів і на підставі коробораційних формул вміщених в текстах відповідних документів.

Загальна кількість печаток з написами, які подано безпосередньо в їх полі у вигляді початкових літер слів, що складають зміст напису, дорівнює 54, серед них: дві полкові та 52 сотенні. На 1-й видозміні гадяцької полкової печатки бачимо напис з наступним змістом: **К[анцеляріи] В[оиска] З[апорожского] П[олкү] Г[адяцкого] П[ечать]**. Подібний

зміст, але без зазначення державної приналежності, бачимо на 1-й лубенській полковій печатці: П[ечать] К[анцеляріи] П[олковои] Л[убенскои].

Серед сотенних печаток переважають написи з зазначенням сотенної приналежності: П[ечать] С[отни] ... (таку формулу бачимо у 31 випадку), П[ечать] С[отенная] С[отни] ... (остерська і білоуська печатки) або просто: ... С[отни] ... (рашівська, любецька, 1-а гельм'язівська, 2-а понорницька печатки). В трьох випадках крім вказівки на сотенну приналежність в написі подану інформація про полкову приналежність сотні: П[ечать] П[олку] ... С[отни] ... (носівська печатка), П[олку] ... С[отни] ... (золотоніська та ічнянська печатки). Тричі на сотенних печатках вказано їх приналежності до певної установи: П[ечать] ... К[анцеляріи] (печатка Опішнянської сотні), С[отенной] ... К[анцеляріи] (3-я видозміна седнівської сотенної печатки), П[ечать] Р[атѣшнаа] С[отни] ... (1-а печатка Горошинської сотні).

Ще в семи випадках (1-а і 2-а печатки Глинської сотні, 1-а печатка Березнянської та печатки Іркліївської, Білоцерківської, Остапівської та Почепської другої сотень) зміст окремих літер напису встановити не вдалося. На двох сотенних печатках в полі печатки вміщено назву головної фігури відповідного сотенного герба (**Береза** – на 2-й печатці Березнянської сотні та **Вежа** – на 1-й глинській печатці).

Розміщення літер в полі печатки є доволі різноманітним. В основному, окремі літери намагалися розміщувати в кутах печатки (у випадку з круглими та овальними печатками маємо на увазі кінці умовних діагоналей, що перетинають середину печатки). Крім того, зустрічаємо багато прикладів коли деякі літери, а то відразу й цілі написи розміщували в горішній (опішнянська, 1-а корсунська, чигирин-дїбровська та ін. печатки), або долішній (рашівська, 1-а гельм'язівська та ін. печатки) частині печатки безпосередньо над або під зображенням герба. Іноді окремі літери або цілі написи розташовували з боків (печатки Гадяцького полку (1-а), Глинської (2-а), Лохвицької другої сотень). Трапляються також оригінальні випадки розміщення літер. Так, на 2-й печатці Седнівської сотні літеру розміщено в середині поля печатки між фігурою герба та шоломовою короною. Під короною вміщено також зображення літери на печатці Опішнянської сотні.

В деяких випадках різки печаток за браком місця розміщували написи, або окремі літери цих написів, безпосередньо в щиті. В такому разі дані літери виконували подвійну роль: з точки зору сфрагістики їх слід вважати частиною легенди (напису) печатки, а з точки зору геральдики – сигналами, що являються гербовими фігурами і становлять собою частини відповідних гербів. Подібні випадки зустрічаємо доволі часто – в одинадцяти випадках (на одній полковій та на десяти сотенних печатках). На печатках Гадяцького полку (1-а видозміна), Багацької та Седнівської сотні (1-а), поруч з іншими фігурами, на щиті бачимо початкові літери назв цих сотень. На 3-й печатці Седнівської сотні в щиті, поруч з початковою літерою назви сотні, вміщено літеру: **К[анцелярії]**. На печатках Крилівської, Ічнянської, Жовнинської, Пирятинської другої та Домонтовської сотень в щиті вміщено всі літери скороченого напису. А на печатках Бахмацької та Івангородської сотень в щиті взагалі подано повний нескорочений напис.

Проаналізувавши всі наявні в нашому розпорядженні написи полкових та сотенних печаток можна дійти висновку про доволі значну одноцільність палеографічних характеристик даної групи печаток. Що і не дивно, адже, за незначним винятком, поява більшості цих печаток припадає на хронологічно обмежений проміжок часу в кілька десятиліть середини XVIII ст. Все ж неважко спостерегти, що більш давні печатки (другої чверті XVIII ст.) мають в окремих випадках характерне для півуставу або навіть для скоропису написання літер, в той час як новіші печатки (третьої чверті XVIII ст.) виразно тяжіють до громадянського шрифту, хоч і зберігають часто окремі півуставні форми.

Збільшених літер, в повному розумінні цього слова, тобто таких які значно перевищують за розміром інші літери довколавого напису і з яких починається написання відповідного слова, хоча б таких які бачимо на одній з державних печаток Війська

Запорозького від 1715 – 1730 р.р., на полкових та сотенних печатках жодного разу не зустрічаємо. Однак доволі часто бачимо випадки, коли в довколових написах даних печаток трапляються окремі літери, навіть в середині слова, які є дещо більшими за розміром від сусідніх; маємо тут справу не з дійсно великою чи заголовною, а лише з випадково збільшеною майстром під час виготовлення печатки літерою.

Зменшені літери трапляються доволі часто, що зумовлено необхідністю розміщення довколового напису на обмеженому просторі зовнішнього краю печатки. Найчастіше зменшенню підпадали літери **О** (на восьми печатках: Гадяцького (2-а видозміна), Чернігівського (2-а та 3-я) полків, Козелецької, Горшинської (1-а), Пирятинської, Городнянської та Чернігівської сотень) та **С** (на печатках Гадяцького (2-а видозміна) полку та Почепської другої сотень). Крім того зменшені літери **Б** та **Ш** бачимо на 2-й чернігівській полковій печатці.

Лігатури, тобто поєднання літер, коли дві або більше літер мають спільні для них частини, зустрічаються в полкових та сотенних печатках не досить часто, але при цьому число типів лігатур є доволі значним, оскільки той чи інший тип лігатури, в більшості випадків, зустрічаємо лише один раз. Тільки поєднання літер **И** та **Н** зустрічаємо двічі – на 4-й ніжинській полковій та 2-й горошинській сотенній печатках. Лігатуру **И** та **Р** бачимо на 2-й печатці Миргородського полку, **Т** і **Ъ** – на 3-й печатці того ж полку. Поєднання літер **Т** і **Б** зустрічаємо на сенчанській печатці. А на пирятинській печатці бачимо відразу дві лігатури: **ТИИ** та **НИ**.

Неправильне написання літер, тобто таке, що не збігається зі звичайним написанням відповідної літери, на полкових та сотенних печатках козацької доби зустрічаємо лише двох видів: це або дзеркальне зображення літери, або написання літери догори низом. Ці помилки пов'язані з тією обставиною, що при виготовленні матриці печатки майстер повинен був вирізати всі літери напису печатки в дзеркальному відображенні для того, щоб при виготовленні відбитку в написі на відбитковій було нормальне зображення. Іноді при роботі над матрицею майстер міг вирізати літеру у недзеркальному вигляді, через що на відтиску вона мала дзеркальне зображення.

Найчастіше дзеркальне зображення мали літери **И** (в трьох випадках – на бакланській, 1-й роменській та 1-й чернігівській полковій печатках) та **Н** (також в трьох випадках – на баришівській, козелецькій, полтавській печатках). Літера **А** зображена дзеркально на пирятинській та баришівській печатках, а літера **Ч** – на хмельівській та яніпільській. На печатці Миргородської сотні дзеркально зображено відразу дві літери **Ъ** та **Б**, а на нехворощанській печатці – цілих п'ять: **Є, Ч, Б, Ы, И**. Нарешті, на печатці Шептаківської сотні літери: **Ш, П, Т, А** подано у перевернутому вигляді, тобто догори низом.

Прикладів використання титлів на полкових та сотенних печатках не знаходимо в жодному випадку. Що стосується виносних літер, то їх використання у сфрагістичних пам'ятках є доволі обмеженим через суто технічні причини, оскільки рядок довколового напису обмежено згори зовнішньою лінією печатки, яка не дозволяє розміщувати над написом виносних літер. Через це виносні літери можемо вбачати хіба що в зменшених літерах, які розміщувалися на горішній лінії рядка, тобто наближалися за своїм розташуванням до позиції виносних літер.

Написання чисел в довколових написах бачимо в основному в зв'язку з відомостями про час виготовлення відповідної печатки. В деяких випадках поруч з датою виготовлення печатки стоїть слово **Рокъ** (лубенська сотенна печатка) або **Года** (снітинська, 1-а волинська печатки). В інших випадках (2-а глиньська, янішпільська, яніпільська печатки) в довколовому написі подано лише дату. Натомість на 3-й видозміні чернігівської полкової печатки рік її виготовлення подано безпосередньо в полі печатки.

Серед розділових позначок спостерігаємо надзвичайно велике розмаїття. Причому різноманітність типів знаходимо як в групі звичайних розділових позначок, які відокремлюють слова в написі, так і в групі початкових розділових позначок, які

відокремлюють початок і кінець відповідних написів. Найчастіше в якості розділових позначок фігурують різноманітні комбінації крапок. Так, крапку, яку розміщено по-середині рядка довшого напису бачимо в якості розділової позначки на десяти печатках: Корсунського, Гадяцького (2-а видозміна), Стародубського (1-а і 2-а) полків, Сенчанської, Мглинської, Лохвицької (2-а), Кобеляцької, Срібнянської та Киселівської сотень, а на 1-й печатці Горошинської та печатках Ямпільської та Баришівської сотень дану розподілову позначку використано в якості початкової.

Двокрапку зустрічаємо на печатках Лукомльської (2-а видозміна), Хмелівської, Синявської (2-а), Мглинської та Новгородської сотень, на 1-й переяславській полковій печатках. Двокрапку в якості початкової розділової позначки бачимо на канівській сотенній печатці. Трикрапку, яка має форму трикутника, знаходимо в якості розділової позначки на 1-й іваницькій печатці, а три крапки у формі доземої лінії – на янишпільській та курінській печатках. Чотири крапки у формі ромбу, які оточено паростками бачимо на яблунівській печатці.

Не менш розповсюдженим, ніж різноманітні комбінації крапок, є використання рослинних сюжетів а якості розділових позначок. Так, чотирипелюсткова квітка фігурує в довшому написі на печатці Козелецької сотні, а п'ятипелюсткова – на київській та 2-й миргородській полкових та козелецькій печатках. Шестипелюсткова квітка присутня на козелецькій та хорольській печатках. Пагін в якості початкової розділової позначки зображено на печатці Кропивнянської сотні.

Доволі часто в якості розділової позначки використовували зображення зірки: восьмипроменева зірка присутня на печатках Снітинської, Почепської другої та Шептаківської сотень; шестипроменева – на печатках Ніжинської третьої, Іваницької (1-а видозміна), Чернігівської та Кобижчанської сотень. Зображення хреста абсолютно у всіх випадках фігурує в довших написах в якості початкової розділової позначки. Його бачимо на печатках: Гадяцького (2-а видозміна), Ніжинського (1-а та 2-а), Чернігівського (2-а) полків, обох печатках Полтавського полкового суду, Курінської, Пирятинської, Ніжинських другої, третьої та четвертої, Попівської, Новоміської (1-а та 2-а) та Березнянської (2-а) сотень та ін.

Більшість полкових та сотенних печаток козацької доби виконано в стилі бароко. До найбільш яскравих зразків барокової творчості слід віднести перші полкові печатки Миргородського полку, срібнянську, мглинську, любецьку та ін. печатки. Серед печаток виконаних під впливом мистецького стилю рококо можемо назвати печатки Стародубського (2-й варіант) полку, Бориспільської та Хмелівської сотень.

Надзвичайну вишуканість має на козацьких печатках зображення намету – найчастіше у формі рослиноподібного візерунку, як скажімо на печатках Київської, Лукомльської, Пирятинської, Сенчанської другої, Яблунівської, Миргородської, Хорольської, Корибутівської, Синявської, Чернігівської та ін. сотень. На одній з печаток (Кременчуцької сотні) вміщено графічне позначення кольорів у формі умовних ліній – випадок надзвичайно рідкісний в козацькій геральдиці, що надає цій печатці особливого значення.

При розміщенні герба в полі печатки в багатьох випадках залишався доволі значний порожній простір навколо гербових фігур або складових частин повного герба. Звичайно в такій ситуації необхідним було заповнення цього простору для витворення цілісної композиції малюнку печатки. Доволі часто при виготовленні печаток різчики заповнювали порожні місця літерами, тобто абрєвіатурним написанням легенди печатки, яку розміщували безпосередньо в полі печатки. Але найчастіше в козацький період вільний простір навколо гербового зображення заповнював малюнок намету, в більшості випадків доволі вибагливої форми.

Намет як складова частина повного герба супроводжував зображення шолома і був його невід'ємною частиною, тому звичайно при відсутності шолома в гербі зайвим ставало і зображення намету, але в деяких випадках, коли шолом з різних причин в гербі не подавали

(чи то за браком місця над щитом, чи то при відсутності самого щита, коли шолом не було над чим розмістити), майстер змушений був зображувати наметоподібний візерунок для заповнення вільного простору в полі печатки. Цей візерунок не можна назвати наметом в повному розумінні слова, оскільки він не був органічно пов'язаним з гербом через відсутність шолома, але він має безсумнівне походження від зображення намету, про що найпереконливіше говорить його зовнішній вигляд.

Так, на носівській, 1-й глинській та ін. печатках маємо безсумнівне зображення намету, яке в жодному разі не можна сплутати з рослиноподібним візерунком. Адже візерунки на названих печатках на мають жодних компонентів суто рослинного походження (листочків, квіток і ін.), натомість за своїм виглядом вони є цілком тотожними з малюнками наметів на інших печатках де маємо зображення шолома. І лише на печатці Лубенського полку (2-а видозміна) візерунок дещо наближається за своїм виглядом до рослиноподібного оздоблення. На печатці Костянтинівської сотні поле печатки оздоблено значною кількістю дрібних крапок.

Головною особливістю зображень гербів на сфрагістичних пам'ятках є те, що в значній кількості випадків ті фігури які складають той чи інший герб подаються не на щиті а безпосередньо в полі печатки. Дана обставина зумовлена наперед усе невідповідністю між формою головних типів геральдичних щитів і контурами поля печатки, коли при розміщенні щита в печатці залишається багато вільного простору, що негативно впливало на композицію печатки, тому майстри при виготовленні печатки часто змушені були вилучати з зображення герба щит і розміщувати фігури відповідного герба безпосередньо в полі печатки. В козацькій полковій та сотенній сфрагістиці подібна практика була доволі розповсюдженою. Як правило фігури, які подано в полі печатки, заповнюють весь простір печатки, хоч в значній кількості випадків бачимо як деякі порожні місця займають літери напису, або оздоблюючий візерунок.

Зображення щитів присутні на 75 печатках. За формою ці щити є доволі різноманітними. Найчастіше на козацьких печатках використовувалися так звані геральдичні щити, шість видів яких бачимо у 56 випадках: 26 разів зустрічаємо так звану німецьку форму геральдичного щита, тобто такого щита який має численні вирізи та заокруглення, які утворюють складну конфігурацію, у сімнадцяти випадках бачимо італійську форму геральдичного щита (овальної форми), в дев'яти – іспанську (прямокутник з заокругленням знизу), і по одному разу – французьку (прямокутник з загостренням знизу і заокругленими долішніми кутами) – на чернігівській сотенній, круглу – на 1-й слабинській та серцеподібний – на 1-й понорницькій печатках.

Крім цих геральдичних форм маємо доволі значне число щитів іншої форми, на яких позначилися різні мистецькі стилі. У трьох випадках – на гербах Стародубського полку (3-я видозміна), Бориспільської та Хмельівської сотень, бачимо зображення щита рококової форми, для якого характерне тяжіння до складної картушної конфігурації з надзвичайним ускладненням і несиметричністю форми. Іншу, доволі значну за чисельністю, групу становлять собою барокові щити, тобто щитові поля в оточенні вибагливих картушів чи їх елементів. Таких щитів нараховується сімнадцять.

Геральдичні й особливо гербові фігури, які присутні в гербах козацької доби підпадали доволі суттєвій геральдичній та мистецькій стилізації. Особливо це стосується зображення зброї, різноманітність типів якої в руській геральдиці козацької доби надзвичайно велика. Геральдичній стилізації підпадали також й інші сюжети, зокрема: архітектурні споруди (приміром лохвицькі, шептаківський, переяславські полкові та новгород-сіверський герби), тварини (леви та орел – на гербі Пирятинської другої сотні, віл – на гербах Волинської сотні, орел – на печатках Чернігівського полку та кількох сотенних печатках даного полку та ін.), рослини (дерева – на бакланському, почепських, стародубських, сосницьких, березнянському гербах, геральдична лілія – на печатці Вибильської сотні) та ін.

Зображення шоломів на козацьких печатках є доволі специфічним. Оскільки при зображенні повного герба різчик не міг, за браком місця, дозволити собі розмістити в полі печатки шолом великого розміру, який мав становити 2/3 довжини щита, то в абсолютній більшості випадків шолом зображували в зменшеному вигляді, або подавали лише його головну частину – забороло. Тобто, в такий спосіб шолом зображували лише умовно і надзвичайно стилізовано. Звичайне, але в основному дещо зменшене, зображення шолома бачимо лише на семи печатках (Київської, Пирятинської першої, Бахмацької, Прохорівської, Гельм'язівської (1-а видозміна), Мглинської та Корибутівської сотень). В усіх інших випадках справу маємо лише з забороломи. Кругла форма забороло зустрічається в дев'ятнадцяти випадках, півкругла – в п'яти (на печатках Гадяцького полку (1-а видозміна), Остерської, Ніжинської другої, Чернігівської сотні та 2-й батуринській печатці).

Забороло овальної форми бачимо на печатках Рашівської, Синявської (1-а та 2-а видозміни) та Слабинської (2-а) сотень. Загратоване забороло присутнє на печатках Басанської, Березанської, Кременчуцької, Остапівської, Івангородської та Понорницької (2-а) сотень. У трьох випадках забороло має форму лінії – на печатках Горошинської (1-й варіант), першої та другої Миргородських сотень. Трикутне забороло бачимо на печатці Сенчанської другої сотні, а на багацькій печатці забороло зображене у формі літери **U**. Нарешті, на 1-й омельницькій та устивицькій печатках зображення шолома хоч і відсутнє, але його наявність в гербі передбачається з огляду на присутність нашоломників або шоломової корони і намету.

Різноманіття корон на полкових та сотенних печатках є порівняно меншим. Так, в більшості випадків зустрічаємо шоломові корони. Шляхетську та герцогську корони бачимо кожен в двох випадках. Одного разу використано князівську корону – на печатці Опішнянської сотні. Майже в усіх випадках зображення корон піддавали доволі ґрунтовній стилізації, особливо це стосується титульних корон, які часто зображувалися лише контурно. Шоломові корони також часто малювали спрощено, прикладом може бути печатка Седнівської сотні (3-я видозміна) та ін. Зображення нашоломників також мають доволі стилізований вигляд. Зокрема, страусові пера зазвичай мають форму тонких вигнутих ліній з невеликими кулями на горішніх кінцях. Але іноді трапляються і доволі наближені до природнього вигляду зображення.

**Розділ V: “Тамошніє житєли обыкновенно
верхомъ сидящаго козака вмѣсто герба имѣли”.
Земельна геральдика Слобідської України:
“чѣркаские обыкности” та імперські проекти**

Землі, які від середини XVII ст. дістають назву Слобідської України, віддавна були тереном розселення руського народу. В I тис. на даній території існували поселення племінного союзу сіверян, а в княжі часи ці землі належали Чернігівському князівству. Залюдненість краю в той період не була надто значною, головним чином через небезпеку з боку кочовиків, постійні напади яких врешті призвели до майже повного знелюднення земель майбутньої Слобожанщини.

В XVI – 1-й пол. XVII ст. інтенсивний колонізаційний рух руського народу на схід призвів до поступового залюднення лівобережної Наддніпрянщини. Поруч з тим, в цей же період розгортається широка боротьба руського населення прикордоння проти влади Речі Посполитої, яка виливається в серію козацьких повстань. Після одного з таких повстань, 1637 – 1638 р.р., яке було придушене урядовими військами Речі Посполитої, відбулося перше організоване переселення руського населення на землі Слобідської України, які в той час формально належали Московській державі. У 1638 р. керівник останнього козацького повстання, гетьман Яків Остряниця, відступаючи під тиском урядового війська, привів під Білгород чималий козацький загін, який невдовзі оселився на Чугуївському городищі з тим, щоб нести військову варту і слідкувати за пересуванням татар.

Але основна маса руських переселенців з’явилася на території краю в часи Визвольної війни, що розпочалася у 1648 р., та призвела до звільнення більшої частини руських земель від влади Речі Посполитої. Якщо в перші роки війни реальною була перспектива остаточної перемоги та здобуття державної незалежності, то після нещасливої битви під Берестечком 1651 року населення Правобережжя було поставлене перед вибором: підпасти під терор річпосполитських військ, або вдатися до переселення за старий польсько-московський кордон на землі Слобідської України. Продовження інтенсивних бойових дій на території Правобережжя, які тривали тут не одне десятиліття, породжувало все нові, більші чи менші, переселенські хвилі. За короткий час майже безлюдні ще кілька десятиліть тому простори вкрилися сіткою новозаснованих міст, містечок і слобід.

Першим зі слобідських міст було засновано Острогоськ – у 1652 р. Невдовзі, у 1653 р., було збудовано замок в Сумах. 1654 р. вважається часом заснування міста Харкова. Швидко зростають й менші поселення, такі як Зміїв, Печеніги, Салтів та ін. Цікаво, що Салтів було збудовано на місці старої кам’яної фортеці, яка існувала тут ще у VII – VIII ст. В місті Мерефі осів уманський полковник Микита Сененко, який привів з собою відразу 260 сімей. У 1654 р. наново було залюднено місто Охтирку, яке існувало ще за часів входження Лівобережжя до складу Речі Посполитої. Відразу перетворився на велике поселення Богодухів, мешканцями якого стали близько тисячі переселенців. Дещо пізніше колонізаційний потік захопив південь Слобідської України де були засновані міста і містечка Балаклія, Бішкін, Савинці, Лиман, Андріїві Лози, Ізюм та ін.¹

Закономірно, що нові мешканці краю принесли разом з собою й ті організаційні форми, які розвинулися на старих місцях їх проживання, зокрема, полково-сотенний устрій, який на той час вже вповні зформувався на надніпрянських землях. На Слобожанщині цей устрій повторював в загальних рисах ті форми, які існували в Гетьманській державі, але, поруч з тим, мав і певні відмінності. Найголовнішою з яких була відсутність єдиної центральної (гетьманської) влади для всієї Слобідської України, яку ми бачимо у Війську Запорозькому. Слобідські полки будували свої стосунки з московською владою, під

¹ Багалій Д. Історія Слобідської України.- Харків, 1993.

протекцією якої знаходилася Слобожанщина, окремо один від одного. Причин цьому було декілька. По-перше – полки на Слобідській Україні склалися незалежно один від одного, в різний час і до того ж поступово: процес кристалізації полково-сотенного устрою розтягнувся на десятиріччя і завершився лише наприкінці XVII ст. По-друге – московська влада, з її намаганням послабити підпорядковані їй державно-політичні організми, виразно стояла на перешкоді витворення на Слобожанщині єдиного політичного центру.

Кількість Слобідських полків впродовж тривалого часу не була стабільною. Станом на 1660 р. їх було сім: Воронізький, Зміївський, Колонтаївський, Острогозький, Охтирський, Сумський і Харківський¹ (перші три з яких існували недовго). Впродовж 1669 – 1677 р.р. на південних теренах краю існував Балаклійський полк,² а 1683 р. стосується згадка про спробу утворення Новополатівського полку.³ У 1681 р. на землях колишнього Балаклійського полку почалося створення Ізюмського полку, остаточно відмежованого від Харківського у 1699 р.⁴ Таким чином, під кінець XVII ст. полкова структура Слобідської України набула завершеного вигляду, проіснувавши без змін до 1765 р.

На чолі кожного з п'яти слобідських полків стояв полковник, якого обирали пожиттєво на старшинських Радах. Полковник на Слобожанщині мав велику владу, як у військових, так і в адміністративних справах, він затверджував судові постанови, роздавав вільні землі за власним розсудом та ін. Полкова старшина складалася з шести посадових осіб: полковий обозний – керував артилерією і всіма фортецями полку, і разом з тим був заступником полковника; полковий суддя – відав судовими цивільними справами полку; полковий осавул – був заступником полковника у військових справах; полковий хорунжий – відав хорунжевими козаками, полковою музикою і оберігав полкову корогу; два полкових писаря – були секретарями у полковій ратуші – один у військових, інший у цивільних справах. Військові справи вирішувалися на полковій старшинській Раді, на чолі якої стояв полковник, а обозний порядкував справами. На Раді всі мали по одному голосу, полковник – два. Судові справи вирішувалися у полковій ратуші, яка складалася з тих же членів Ради, але справами порядкував суддя. Структура сотенного уряду була подібною. Він складався з сотника, який керував сотнею; отамана, який відав судовими справами разом з писарем; осавула та хорунжего, які допомагали сотнику в військових справах. Сотників призначала на посаду полкова старшина, а він, в свою чергу, добирав сотенну старшину, яку при бажанні міг скинути з уряду.⁵

Роз'єднаність Слобідських полків улекшувала московському (згодом – всеросійському) уряду проведення наступу на їхню автономію. Цей процес відбувався повільно, але невпинно. Так, у 1700 р. було видано наказ, за яким полковники мали залишатися на своїх посадах до смерті. Це значно обмежило можливість вибору і поставило полковницьку владу під більший контроль з боку центральних установ. Під час заведення губернського устрою полки було включено в цю нову адміністративну систему, що сприяло появі та поширенню губернських установ. У 1720-і р.р. козацькі полки було переведено під командування Військової колегії, і в кожному з них заведено регулярну роту. Нарешті, у 1733 р. московський уряд зважився повністю скасувати місцеву автономію. Козацькі полки було реформовано: забезпечених матеріально і здатних до війни козаків почали зараховувати до драгунів, а всіх інших переводити в селянський стан, на керівні посади призначили немісцевих офіцерів.

Подібний курс викликав хвилю невдоволення серед населення, і невдовзі, у 1743 р., реформу було скасовано, козацький устрій відновлено. Поруч з тим, у невійськових справах

¹ Маслійчук В. Козацька старшина Слобідських полків другої половини XVII – першої третини XVIII ст.- Харків, 2003.- С.26, 33.

² Маслійчук В. Козацька старшина Харківського слобідського полку 1654 – 1706 років.- Харків, 1999.- С.27-28.

³ Маслійчук В. Козацька старшина Слобідських полків.- С.26.

⁴ Там же.- С.26

⁵ Багалій Д. Історія Слобідської України.- Харків, 1993.

Слобідські полки залишалися в підпорядкуванні білгородського губернатора. В такому вигляді автономія протрималася ще 22 роки. У 1765 р., згідно маніфесту Катерини II, її було остаточно скасовано. Козацька служба була замінена регулярною армійською службою. Замість козацьких полків утворено відповідну кількість гусарських. Козацькій старшині роздано відповідні військові чини. Територіальні полки перетворено на провінції, а ті в свою чергу об'єднано в Слобідсько-Українську губернію.

Питання про наявність спільного для всієї Слобідської України земельного герба досі залишається нерозв'язаним. За козацьких часів дана територія не мала єдиної політичної влади. Разом з тим, Слобідські полки в уяві сучасників виразно сприймалися як певна єдність – територія на якій панівними були “**черкаские обыкности**” – система особливих прав та звичаїв руського козацького населення порубіжних з Диким Полем територій Московського царства. Дана обставина робить цілком ймовірним припущення про можливе існування єдиного для всієї Слобожанщини герба. Певний натяк на це знаходимо в “Мнѣнія профессора Бекенштейна о учинении новыхъ гербовъ, въ слободскіе полки по состоянію тамошнихъ мѣсть, и присланныхъ знаменъ” від 1734 р.: “Мнѣ сказывали что тамошніе жители обыкновенно верхомъ сидящаго козака вмѣсто герба имѣли и что они тѣмъ были довольны”.¹

Важко сказати щось певне про практику застосування даного герба (з огляду на незначну кількість тогочасних джерел) та його можливе походження. Втім, впадає у вічі та обставина, що зображення вершника (рицаря) має надзвичайно давню традицію геральдичної репрезентації руських державно-політичних утворень. В цьому переліку можна назвати державні герби Великого князівства Литовського і Руського та цілого ряду руських удільних князівств доби пізнього середньовіччя. Наявність подібного зображення також на одній з печаток Війська Запорозького (**Княжества Малоросійскаго**) часів гетьманування Юрія Хмельницького² робить ці аналогії ще більш промовистими і дозволяє зробити цілком вірогідне припущення про існування, принаймні в першій третині XVIII ст., спільного для всієї Слобідської України геральдичного знаку – козака на коні.

Дане припущення може бути, до певної міри, підтвержене інформацією про розробку в 1765 р. проекта герба, який також репрезентував відразу всі п'ять територіально-адміністративних одиниць Слобідської України і мав наступний вигляд: “на тучной пажити конь, легкихъ, красивыхъ статей, свободно гуляющій”.³ Звертає на себе увагу наявність спільної для обох гербів фігури коня, що може вказувати на ймовірну тяглисть між цими двома зображеннями.

Характерно, що вже в 2-й пол. XIX ст., при розробці нових гербів для міста Харкова і Харківської губернії, автори проектів знову звернули увагу на фігуру коня, як традиційний для Слобожанщини символ. 5 липня 1878 р. було затверджено герб Харківської губернії з таким зображенням: на срібному полі чорна відірвана голова коня з червоним узброєнням, очима і язиком, в червоній голові щита золота шестипроменева зірка, обабіч якої дві золоті монети; над щитом імператорська корона, навколо щита золоте дубове листя перевите блакитною стрічкою.⁴ Згодом, 16 березня 1883 р., було затверджено також і герб міста Харкова зі схожим зображенням в щиті: на срібному полі чорна відірвана голова коня з червоним узброєнням, очима і язиком, в червоній голові щита золота шестипроменева зірка, обабіч якої дві золоті монети; над щитом золота мурована корона з п'ятьма зубцями, навколо щита два золотих колоска перевитих червоною стрічкою.⁵

¹ “О учинении в слободские полки и регулярные роты на знамена гербов” // Гербовед.- 1914.- №6-7.- С.94.

² Бантыш-Каменский Д. История Малой России.- Часть I.- С.304.

³ Гусев А. Харьков – его прошлое и настоящее.- Харьков, 1902.- С.11.

⁴ Винклер П. Гербы городов, губерний, областей и посадов Российской империи.- М., 1991.- С.29.

⁵ РГИА, ф.1411, оп.1,спр.7, арк.775. Щиро дякуємо Костянтину Богатову за надані відомості та фотокопії архівних документів, а також інші матеріали, що стосуються герботворення часів Російської імперії, які були частково використані в даній роботі.

Проекти цих гербів було розроблено ще на початку 60-х р.р. XIX ст. герольдмейстером Кене, але затверджено їх було дещо пізніше. Зазначимо також, що герб Харківської губернії від 1878 р. був в ужитку лише до 21 травня 1887 р.,¹ оскільки в цей час було розроблено, і 25 листопада 1887 р. затверджено, новий герб Харківської губернії: на зеленому полі перехрещені золотий ріг достатку і золотий кадуцей зі срібними крилами, який перививають дві срібні змії; над щитом імператорська корона, навколо щита золоте дубове листя перевите блакитною стрічкою.² В свою чергу герб міста Харкова із зображенням чорної голови коня вважався офіційним і надалі.

У нас є підстави припустити, з огляду на подібність зображення, що барон Кене, розробляючи у 1860-і р.р. проекти для гербів Харкова і Харківської губернії, міг скористатися в своїх розробках гербом Слобідської України від 1765 р., взявши його за основу для майбутніх міського і губернського гербів і піддавши певній переробці. Так, замість фігури коня Кене вмістив в проектах лише кінську голову (розповсюджений прийом в територіальному герботворенні Російської імперії: при утворенні Білецького повіту Бесарабії за його герб було взято зображення голови коня на червоному полі, з огляду на те що Білецький повіт був частиною території Яського повіту, гербом якого був кінь на червоному полі;³ принагідно зазначимо, що Харківська губернія займала лише частину колишньої Слобідської України, до її складу не входила територія колишнього Острогозького полку), а також додав зображення монет і зірки, що символізували багатство краю і Харківський університет відповідно.⁴

Специфіка дослідження територіальної геральдики Слобідської України полягає в тому, що сфрагістичні джерела становлять собою лише меншу частину джерельної бази її вивчення. На сьогодні нам відомо лише вісім полкових та одинадцять сотенних печаток. Крім того, печатки Охтирського, Сумського та Харківського полків являють собою мало цікавого, оскільки в їхньому полі вміщено лише зображення герба Російської імперії. Подібний вигляд має також друга печатка Харківського полку, в якій лише центральна частина композиції (щиток з зображенням літери **X**) репрезентує полк.

Таким чином, певну увагу привертають до себе лише чотири полкові печатки: Харківського (перша видозміна), Ізюмського (обидві печатки) та Острогозького полків, причому перша з них відома лише за описом Є.Альбовського.⁵ Доповнюють картину дев'ять сотенних печаток, які розміщують в своєму полі оригінальні геральдичні сюжети. Ще від двох сотенних печаток лишилися відбитки з нечітким зображенням, що не дозволяє використати їх для геральдичного аналізу.

Названих вище 13-и печаток звичайно замало, щоб дати цілісну характеристику слобідській сфрагістиці. Поруч з тим, привертає увагу та обставина, що на 10-и з цих печаток присутні зображення повних гербів, а в щитах вміщено фігури (лук, меч, пірнач, стріли, хрест, півмісяць, зірки та ін.), які були широко розповсюджені в козацькій геральдиці. Обидві обставини зближують дані слобідські герби з аналогічними земельними гербами інших козацьких регіонів, що дозволяє говорити про спільність геральдичної традиції Слобідської України, Запоріжжя і Гетьманщини (Війська Запорозького).

У 1765 р., після реорганізації Слобідських полків, на місці колишніх сотень та полків було утворено комісарства і провінції відповідно, кордони яких більш-менш точно збігалися з межами попередніх територіально-адміністративних одиниць. Логічним було б припущення, що на провінційних та комісарських печатках могли бути використані старі полкові та сотенні герби, як це бачимо в разі з гербами Нехворощанської та Кобеляцької сотень Полтавського полку, які були вміщені на печатках відповідних рот після скасування

¹ Винклер П. Гербы городов.- С.28.

² Там же.- С.192.

³ Там же.- С.23.

⁴ Там же.- С.28.

⁵ Альбовский Е. Харьковские казаки. Вторая половина XVII века.- СПб., 1914.- С.127.

полково-сотенного устрою на теренах Полтавського полку. Нажаль подібні сподівання не виправдалися: на всіх семи провінційних та комісарських печатках, які нам вдалося виявити, присутнє стандартне зображення імперського герба, що робить дану групу печаток малоінформативною для використання в геральдичних студіях.

Реорганізація Слобідських козацьких полків, яку було розпочато в 1732 р. князем О.Шаховським,¹ зачепила, крім всього іншого, сферу місцевої земельної геральдики та прапорництва. Якщо до цього часу на полкових та сотенних прапорах і печатках використовувалися емблеми та герби, які було розроблено безпосередньо на місці, то відтепер, за задумом князя Шаховського, їх мали замінити герби створені централізовано. Зокрема, імператорський указ визначав це наступним чином: “в 1734 году июля 31 дня по Имянному Ея Императорскаго Величества указу за подписаніемъ Ея Величества Собственныя руки данному генералу и ковалеру князю Шаховскому скотораго из бывшаго Кабинета в Военную Коллегию сообщена копия велено в Слободския полки і в регулярные роты здѣлать по представленію ево генерала и ковалера знамена а какимъ гербамъ быть сочинить в Военной Колегіи и Герольдмейстеру и для того в тѣ мѣста ежели какия вѣдомости потребны будутъ тѣ сообщить ему обстоятельно”.² Привертає увагу те, що в даному указі мова йшла також про використання розроблених гербів на полкових печатках, а не лише на прапорах.³

Попередньо, на початку 1734 р., князем Шаховським була проведена робота по збору відомостей про наявність та зовнішній вигляд полкових та сотенних знамен Слобідської України. Про хід збирання цієї інформації свідчить листування між князем та харківським полковником Г.С.Квіткою.⁴ Зокрема, в своєму першому, з даного питання, листі О.Шаховський наполягав на наданні якомога більш докладної інформації, включаючи навіть малюнки наявних в полку прапорів: “По полученіи сего учинить Вашему благородію обстоятелную ведомость по ниже писанному в полку вашемъ полковыя Знамена и прапори имѣютца какихъ матерей и цвѣтовъ і величиною також и с какихъ имянно украшеніемъ описав со всякимъ обстоятелствомъ и при техъ оныхъ Знаменахъ и прапорахъ рисунки росписав такими красками како оныя состоятъ потому посотенны и тѣ вѣдомость и рисунки прислатъ к намъ какъ скорѣ возможно немедленно”.⁵

Як видно з подальшої переписки, керівництво Харківського полку в цілому виконало поставлене перед ним завдання, подавши необхідні відомості та малюнки наявних полкових та сотенних знамен. Виняток склали лише сотенні прапори, які перебували на той час, разом з відповідними сотнями, в польському поході: “нынѣ учина Полковимъ Знаменамъ и прапорамъ такожъ и Сотеннимъ четиремъ корогвамъ кромѣ Харьковской второй Валковской [...] Галтовской сотенъ, которіе з командами за обеіма рази в полскую область старшина [...] занали взати зачимъ и рисунковъ ї [...] било нѣсчего : / рисунки с выраженіемъ на [...] нихъ на нихъ персонъ и матерей кромѣ цвѣтовъ [...] присемъ Вашего Высококняжескаго Государства посілаю ї з нижнимъ момъ поклономъ остаюсь”.⁶

Очевидно, що й з іншими полковими урядами Слобідської України велася подібна переписка, оскільки вже невдовзі князь Шаховський надіслав у Герольдмейстерську контору п'ять зошитів з малюнками полкових та сотенних знамен Слобідських полків. Про це свідчить переписка між Військовою колегією та Герольдмейстерською конторою з приводу

¹ Багалій Д. Історія Слобідської України.- С.84; Маслійчук В. Козацька старшина Слобідських полків.- С.26; Маслійчук В. Козацтво Слобідської України // Історія українського козацтва. Нариси у двох томах.- Том I.- К., 2006.- С.665-671.

² “О учинении в слободские полки и регулярные роты на знамена гербов”.- С.98.

³ Полное собрание законов Российской империи. Собрание первое.- Том IX.- СПб., 1830.- №6610.

⁴ ЦДІАК, ф.1725, оп.1, спр.28.

⁵ ЦДІАК, ф.1725, оп.1, спр.28, арк.16.

⁶ ЦДІАК, ф.1725, оп.1, спр.28, арк.20.

пошуку необхідних відомостей для створення проектів полкових гербів: “августа 22 дня по опредѣленію Военной Колегіи и по посланной в Герольдмейстерскую Кантору промеморію требовано чтобъ ксочиненію техъ гербовъ потребныя вѣдомости присланы были въ Колегію немедленно.

Тогожь августа 27 дня промеморіи із Герольдмейстерской Канторы написано чтобъ обоныхъ Слобоцкихъ полкахъ прислать извѣстие воные Слобоцкия полки какъ званиями и по которымъ городамъ имянуются і втѣхъ полкахъ и ротахъ на знаменахъ прежніе гербы также и вгородѣхъ по которымъ оные полки имянуются печати какие былиль ибо безоного показанія вновъ гербовъ сочинить не можно, понеже означенныхъ городовъ в Слобоцкихъ пяти полкахъ в какомъ оные состояніи и прежнихъ ихъ гербовъ какія были на знаменахъ в Герольдмейстерской Канторѣ не имѣется а которые гербы и другіе губерніямъ и правинціямъ были сочинены оныя отосланы въ Дессіансъ Академію и требовано чтобъ о томъ указъ учинить.

Тогожь августа 31 дня по посланному Военной Колегіи кгенералу и ковалеру князю Шаховскому указу велѣно ксочиненію в Слобоцкия полки и врегулярные роты на новыя знамена гербовъ такія вѣдомости какія оною промеморіею требовано здѣлавъ ему генералу и ковалеру отослать втою Кантору немѣдленно.

Сентября 11 дня впромеморіи из Герольдмейстерской Канторы объявлено тогожь Сентября 6 дня и исканцеляріи генерала и ковалера князя Шаховского присланы втою Кантору ксочиненію Слобоцкия полки и врегулярные роты новыхъ знаменъ гербы і о городахъ вѣдомость со оныхъ ксочиненію гербовъ въ Военную Колегію сообщены при той промеморіи копіи а каковы втѣхъ полкахъ были знамена онымъ рисунки объявлены будутъ отъ Герольдмейстера”.¹

Врешті, всю зібрану по Слобідським полкам інформацію було переадресовано в Академію наук з вимогою підготувати необхідні проекти гербів: “Тогожь Сентября 12 дня по опредѣленію Военной Колегіи велена присланныя прі той промеморіи вѣдомости и рисунки отослать в Десіансъ Академію и велеть онымъ полкамъ по правиламъ герольдическимъ здѣлать новыя гербы по состоянію тамошнихъ мѣсть и для разсмотрѣнія прислать рисунки съясными о всемъ написаниемъ в Военную Колегію немедленно”.²

Виконання поставленого завдання було доручене Іогану Симону Бекенштайну, який прибув до Санкт-Петербургу в 1726 р. на запрошення місцевої Академії наук на посаду професора правознавства, але поруч з тим викладав студентам геральдику і генеалогію.³ За власним зізнанням, Бекенштайн був людиною недостатньо обізнаною в геральдичній науці, але за відсутності фахівців в даній галузі, змушений був взятися за вивчення геральдики. Впродовж 1727 – 1731 р.р. Бекенштайн працював над книжкою з теоретичної геральдики, окремі частини якої він періодично зачитував на зібраннях професорів Академії наук в якості дисертації.⁴ В 1731 р. дана робота вийшла друком.⁵ Окрім цього І.С.Бекенштайну, як найбільш обізнаній людині в галузі геральдики, постійно доводилося бути головним радником з усіх питань, які торкалися символіки, геральдики та інших суміжних дисциплін.

Процес розробки “новихъ гербовъ, въ слобоцкіе полки” відображено в звіті І.С.Бекенштайна “О учиненіи въ слободскіе полки и регулярные роты на знамена гербовъ”. В якості допоміжного матеріалу для створення проектів професор Бекенштайн одержав топографічний опис “по состоянію тамошнихъ мѣсть” п’яти полкових осередків і п’ять зошитів з малюнками полкових і сотенних “знаменъ”,⁶ які надіслав князь Шаховський. Щодо останніх професор Бекенштайн зазначав, що “при начатіи сего дѣла поступилъ я такъ:

¹ “О учинении в слободские полки и регулярные роты на знамена гербов”.- С.100.

² Там же.- С.100.

³ Соболева Н. Российская городская и областная геральдика XVIII – XIX веков.- М., 1981.- С.61.

⁴ Там же.- С.62.

⁵ Beckenstein I. Kurtze Einleitung zur Wappenkunst und zur Art des Blasonirens.- Sankt-Peterburg, 1731.

⁶ “О учинении в слободские полки и регулярные роты на знамена гербов”.- С.85.

сперва рассмотрѣль я присланныя ко мнѣ знамена, чтобъ мое разсужденіе о томъ учинить, при чемъ я примѣтилъ; что оныя знамена особливо видѣ имѣють, но понеже сіе отъ изволенія каждаго зависитъ, того ради я при томъ ничего, къ представленію не нахожу. Въ прочемъ въ нынѣшнія времена особливо на то смотрять, чтобъ знамя не было чрезъмѣрно велико, дабы оно въ несеніи тяжести не учинило; и при томъ дѣлаются оныя такимъ образомъ, чтобъ не могли гдѣ они нибудъ зацѣпиться и запутатся, какъ то отъ многихъ концовъ часто бываетъ. Такожде видѣль я что на многихъ изъ оныхъ знаменъ по обѣимъ сторонамъ не одинакія но разныя изобразенія у другаго видѣ отнимаетъ, понеже разпущенныя на воздухѣ знамена на сквозь видны”.¹

Далі, Бекенштайн зробив огляд символіки зображених на прапорах фігур, висловлюючи принагідно власні пропозиції, щодо зовнішнього вигляду майбутніх проектів полкових знамен. Уважний розгляд описаних професором Бекенштайном малюнків прапорів, з надісланих йому зошитів, оригінали яких до нашого часу не дійшли, дозволяють скласти більш-менш повне уявлення про особливості слобідського прапорництва першої третини XVIII ст.² Серед основних сюжетів останнього Бекенштайн називає: “образи святихъ ... Архангела Гавріила и Святаго Георгія” та ін., зображення “російского и государственного орла”, “Императорскій титуль”, “вензловое имя” або “портретъ Ея Императорскаго Величества”. Зображення гербів зустрічається лише на незначній кількості прапорів: “Въ прочемъ я при разсматриваніи сообщенныхъ мнѣ знаменъ ничего больше не примѣтилъ, какъ токмо сіе что въ разныхъ уже и гербы находятся, какъ въ 1 тетрати № 6, въ 3 тетрати № 6, № 10, въ 4 тетрати № 5, въ 5 тетрати № 3, № 8, № 11 видѣть можно, но понеже мнѣ неизвѣстно, отъ куду оныя гербы, которые отъ польскихъ фамилій происходятъ видятся, въ знамена пришли, того ради я такожде не знаю въ какой силѣ оныя удержаны быть могутъ.

Соединеніе сего народа съ Россійскомъ государствомъ, по которому оной подвержены, мнѣ весьма незнаемо, чего ради я разсуждать не могу, надлежить ли командирамъ къ ихъ одобренію позволить что они и своихъ фамилій гербы въ знамена вносити или какое нибудъ особое изображение для себя изобрати могли. Сіе можно бы имъ позволить, чтобъ они свои гербы въ углахъ знамени или въ крестѣ одного главного изображенія поступляли, какъ о томъ примѣръ находится въ 4 тетрати № 5”.³

Професор Бекенштайн в своєму звіті описує або згадує 24 прапора, малюнки яких було розміщено в п’яти зошитах: в першому – згадано шість малюнків прапорів, № 1 – 6; в другому – три прапора, № 1, 2, 4; в третьому – п’ять прапорів, № 1, 3, 6, 9, 10; в четвертому – три прапора, № 1, 3, 5; в п’ятому – сім прапорів, № 2 – 4, 6 – 8, 11.⁴ Згідно з “Подлиннымъ за подписаніемъ Герольдмейстерской конторы Реэстромъ присланнымъ въ Герольдмейстерскую Кантору отъ генерала лейтенанта і ковалера князя Алексѣя Ивановича Шеховского сполковыхъ і сотенныхъ рисунковъ”⁵ загальна кількість малюнків прапорів в п’яти зошитах становила – 38, з наступним розподілом за полками: “А имянно:

Ахтырского полку	6
Острогжского полку	5
Ізюмскому полку	10
Харковского полку	6
Сумского полку	11”. ⁶

Привертає увагу та обставина, що в описах слобідських прапорів, які подав харківський дослідник В.Іванов в статті “Прапори слобідських полків” від 1927 р., наявна

¹ Там же.- С.85.

² Там же.- С.85-90.

³ Там же.- С.89-90.

⁴ Там же.- С.85-90.

⁵ Там же.- С.106-107.

⁶ Там же.- С.106.

подібна кількісна структура прапорів за полками, що і в зошитах, які опрацював Бекенштайн. Так, згідно з описами В.Іванова Сумському полку належало одинадцять прапорів, Ізюмському – десять, Охтирському і Харківському – по шість, Острогозькому – три.¹ Тобто, загалом – 36 прапорів. Не важко спостерігти, що кількість прапорів за полками в зошитах і в описах В.Іванова в чотирьох випадках з п'яти співпадає.

Це дозволяє зробити припущення, що І.С.Бекенштайн і В.Іванов мали спільне джерело інформації, тобто В.Іванов або опрацював ті самі зошити, що й професор Бекенштайн, або працював з їхніми копіями (те що інформація В.Іванова походить не зі звіту Бекенштайна підтверджується тим, що описи В.Іванова є набагато повнішими ніж аналогічні описи Бекенштайна, до того ж останній вмістив у звіті описи не всіх прапорів, малюнки яких були присутні в зошитах). Хоч В.Іванов і не подав у тексті статті посилання на джерело своєї інформації, ми можемо припустити, що він мав справу саме з названими зошитами, оскільки в іншому місці своєї статті дослідник дає посилку на “Московській архивъ бывшаго военнаго штаба”,² де за логікою і мали зберігатися зошити, що їх опрацював Бекенштайн.

Даний висновки підтверджується й співставленням змісту описів Іванова і Бекенштайна. Так, у своєму звіті професор Бекенштайн вмістив описи всіх шести прапорів Охтирського полку (перший зошит), і всі вони співпали з описами зробленими В.Івановим, особливо промовистою є подібність прапору Охтирської першої сотні з описаним Бекенштайном малюнком прапору № 5 першого зошиту (“вензловое имя Ея Императорскаго Величества употреблено, тетрадь 1 № 5” – у Бекенштайна,³ “ім'я цариці Ганни Йванівни з короною над ним” – у Іванова).⁴ Кількісне розходження між “Реэстромъ ... сполковыхъ і сотенныхъ рисунковъ” та переліком В.Іванова знаходимо лише в разі з острогозькими прапорами. Щоправда, необхідно відзначити, що описуючи прапори Острогозького полку В.Іванов не зазначив у тексті їх загальну кількість, як робив це звичайно, описуючи прапори інших полків, а лише подав описи трьох прапорів без будь-якої нумерації. Це дозволяє припустити, що В.Іванов користувався в даному випадку лише частково збереженим джерелом (скажімо, частина зошиту або його копії на той час могла бути втраченою).

Дійшовши висновку про спільність джерела інформації професора І.С.Бекенштайна та В.Іванова в їхніх описах слобідських прапорів, мусимо зупинитися на найбільш важливому для нашої теми питанні: про зображення на полкових і сотенних знаменах гербів, які, на думку Бекенштайна, “отъ польскихъ фамилій происходят видятся, въ знамена пришли”. Проаналізувавши всі описані В.Івановим слобідські прапори, знаходимо в шести випадках зображення, які можна, з певними застереженнями, вважати гербами, і які, на нашу думку, мав на увазі Бекенштайн.⁵

З них п'ять належить сотням, один – полковнику Осипову. На прапорі останнього вміщено родовий герб Осипових: “серце, пробите трьома стрілами”. На прапорі Суджанської другої сотні зображено “обабіч прапору хрест з місяцем по один бік та зіркою по другий”; на прапорі Сироватської сотні (сотенний осередок в містечку Краснопілля) – “обабіч прапору хрест і над ним місяць та дві зірки”; Недригайлівської сотні – “по обох боках прапору, лицевому та зворотному, хрест, двоє місяців, а біля них 10 зірок”; Ізюмської полкової сотні – “чотирикутний жовтий хрест”; Балаклійської сотні – “на жовтій землі червоний хрест і над ним корона й блакитні лаври, на зворотному боці – червоний хрест на білій землі”.⁶

Розглянувши уважно дані зображення мусимо поставити під сумнів висновок професора Бекенштайна, щодо польського походження названих гербів. Шляхетських гербів,

¹ Іванов В. Прапори слобідських полків // Юбілейний збірник на пошану академіка Дмитра Йвановича Багалія з нагоди сімдесятої річниці життя та п'ятидесятих роковин наукової діяльності.- К., 1927.- С.745-747.

² Там же.- С.747.

³ “О учинении в слободские полки и регулярные роты на знамена гербов”.- С.86.

⁴ Іванов В. Прапори слобідських полків.- С.746.

⁵ “О учинении в слободские полки и регулярные роты на знамена гербов”.- С.89-90.

⁶ Іванов В. Прапори слобідських полків.- С.745-747.

які б точно відповідали зображеним на слобідських прапорах фігурам ми в річпосполитських гербовниках не знаходимо.¹ Натомість, подібні зображення у великій кількості зустрічаються на полкових і сотенних гербах сусідньої Гетьманщини (Війська Запорозького). Родовий герб Осипових також має місцеве, а не польське походження. Помилка І.С.Бекенштайна, щодо визначення походження гербів на слобідських прапорах, на нашу думку, є цілком закономірною, оскільки не будучи взагалі фахівцем з геральдики, професор Бекенштайн не міг, очевидно, вловити й різницю між польською та руською геральдичними традиціями, які в однаковій мірі різнилися від німецької геральдики, з якою Бекенштайн міг бути більш знайомим.

Певний сумнів, щодо геральдичності зображень, вміщених на названих п'яти сотенних прапорах, може виникати з огляду на те, що на жодному з цих прапорів немає зображення щита, яке б дозволяло безсумнівно ідентифікувати дані зображення як герби. Але, поруч з тим, необхідно відзначити, що: по-перше – зображення на сотенних прапорах, як вже зазначалося вище, є доволі подібними за своїм змістом до зображень гербів на сотенних печатках Війська Запорозького; по-друге – цілком ймовірним є те, що В.Іванов у своїх описах міг поминути своєю увагою зображення щита, як другорядного для прапора елемента, так, скажімо, він не згадує щит і в описі прапора полковника Осипова, на якому безсумнівно вміщено родовий герб.

Наявні в нашому розпорядженні сотенні печатки Слобідської України, хоч їхня кількість на сьогодні не є надто значною, також дозволяють говорити про певні паралелі між зображеннями на сотенних прапорах і печатках. Особливо привертає увагу факт певної подібності між зображеннями герба Ізюмської сотні на її прапорі та печатці. Таким чином, з огляду на наведені аргументи, ми схилиємося до думки про геральдичність характеру зображених на названих сотенних прапорах Слобідської України фігур.

Розглянувши зошити з “присланными знаменами”, і висловивши ряд пропозицій, щодо зовнішнього вигляду нових прапорів Слобідських полків, професор Бекенштайн перейшов до розгляду надісланої йому “вѣдомости ... по состоянію тамошнихъ мѣсть”, тобто топографічного опису п'яти полкових осередків,² на основі інформації якого спробував створити проекти полкових гербів, які мали використовуватися на полкових прапорах і печатках:³ “Какъ я сообщенныя мнѣ знамена довольно разсмотрѣль, то я такожде присланную при томъ вѣдомость прочоль, такъ же требовано чтобъ новыя гербы по состоянію тамошнихъ мѣсть здѣланы были, чего ради я надѣялся о томъ состояніи въ помянутой вѣдомости нѣкоторое извѣстіе найти но очень мало полезнаго увидѣль, потому что о первомъ тамошнемъ городѣ не много упомянуто, а о прочихъ четьрѣхъ объявляется что они въ такихъ же обстоятельствахъ находятся какъ и первой: однакъ и не смотря на сіе старался нѣкоторую пользу отъ того получить”.⁴

Всього професором Бекенштайном було створено 41 проект полкових гербів, але далеко не всі з них мали конкретну прив'язку до того чи іншого полку. Тобто, в окремих випадках Бекенштайн зазначав, що певний проект герба пропонується для певного полку (загальна кількість таких проектів становить 21 герб, №1 – 21 за нумерацією Бекенштайна), а в інших – полкову приналежність не визначав, передбачаючи можливість використання таких проектів будь-яким з полків (таких проектів – 20, №22 – 41 за нумерацією Бекенштайна). Перші чотирнадцять проектів, які професор Бекенштайн запропонував у своєму звіті (виходячи в своїх міркуваннях, в основному, з наявних відомостей про природні

¹ Paprocki B. Gniazdo cnoty skąd herby rycerstwa sławnego Królestwa Polskiego, Wielkiego Księstwa Litewskiego, Ruskiego u inszych panstw początek swoy maia.- Kraków, 1578; Paprocki B. Herby rycerstwa Polskiego.- Kraków, 1584; Okolski S. Orbis Polonus.- Tomus 1 – 3.- Cracoviae, 1641 – 1645; Niesiecki K. Herbarz Polski.- Том 1 – 10.- Lipsk, 1839 – 1845; Niesiecki K. Korona Polska.- Том 1 – 4.- Lwów, 1728 – 1743.

² “О учинении в слободские полки и регулярные роты на знамена гербов”.- С.85.

³ Полное собрание законов Российской империи. Собрание первое.- Том IX.- СПб., 1830.- №6610.

⁴ “О учинении в слободские полки и регулярные роты на знамена гербов”.- С.90.

особливості території навколо полкового осередку), на його думку мали використовуватися Сумським полком.¹

проекти гербів
Слобідських полків
І.Бекенштайна 1734 р.

Щодо інших полкових осередків і підпорядкованих цим осередкам полкових територій професор Бекенштайн відзначив схожість їх розміщення і природніх особливостей з вище названим полковим осередком: “Понеже слѣдующія четьрѣ мѣста по симъ сообщенной вѣдомости, такогужъ состоянія суть, какъ и городъ Сумы, того ради я при томъ ничего особливого примѣтити не могъ”.² Незважаючи на це автор проектів знайшов можливість відобразити і в інших полкових гербах (охтирському та харківському) певні особливості ландшафту відповідних полкових осередків.

Натомість, створюючи проект герба для Ізюмського і Острогозького полків Бекенштайн виходив з наявних в його розпорядженні історичних відомостей. В подальшій розробці проектів І.С.Бекенштайн намагався виходити безпосередньо з назви того чи іншого полкового осередку, тобто запропонував для використання гласні герби. Кожний з

¹ Там же.- С.90-91.

² Там же.- С.91-92.

перелічених вище гербів (№1 – 21) має жорстку прив'язку до конкретного полку.¹ Певний виняток становить лише проект герба під номером 17, для якого передбачається можливість використання в якості герба, як Ізюмського, так і Острогозького полків. Всі наступні герби (№22 – 41) такої прив'язки взагалі не мають, а тому за задумом автора проектів мали використовуватися будь-яким зі слобідських полків.

Етно-політична ситуація в регіоні знайшла своє відображення в наступних проектах: “Четвертое старался я въ ландкартахъ сыскать, гдѣ всѣ оныя мѣста лежать, какія народы съ ними въ сосѣдствѣ живутъ и которые изъ сихъ мѣсть ближе къ непріятелю находятся ... какъ я притомъ увидѣль, что сія земля есть защитою противъ татарскихъ набѣговъ, то привело меня оное къ слѣдующему разсужденію: то есть, чтобъ можно было представить двѣ поднятыя руки, лѣвую съ желѣзами, а правую съ мечемъ для изьявленія тѣмъ что татарское порабощеніе саблею отвращается №22 или замкнутыя ворота, которыя чрезъ поставленныхъ по обѣимъ сторонамъ вооруженныхъ людей защищаются, показывая чрезъ то отвращеніе не пріятельскаго нападенія №23 или пірамидъ съ государственнымъ орломъ и двумя на крестъ положенными саблями, въ знакъ охраненія російской границы №24 или журавля одною ногою стрѣлы держащаго, для изьявленія осторожности противъ не пріятельскихъ набѣговъ №25 или прострѣленную сову, которая за татарской гербъ обявляється №26 или стоящей на горѣ щитъ, за которымъ два копья на крестъ положены, въ знакъ охраненія №27 или рейтара между двумя горами, изображая чрезъ то защиту тѣсныхъ проходоу №28. Но понеже и луна почитается за татарской и турецкой знакъ, того ради можно изобразить луну саблею пробитою №29 или такожде луну крестъ надъ собою имѣющую №30”.²

В наступних проектах, запропонованих Бекенштайном, відображено військове мистецтво слобідського козацтва: “Такожде не знаю я какое у нихъ оружіе употребляется и всегда ли они на лошадахъ служатъ. По послѣдней мѣрѣ помнится мнѣ что я читалъ, что Польскій король Юганнь III нѣсколько пѣхотныхъ полковъ изъ онаго народа имѣль. А понеже они безъ сомнѣнія сабли носятъ, того ради можно двѣ на крестъ положенныя сабли представить которыхъ въ верху звѣзда, а въ низу обороченная луна для украшенія находятся №31. А понеже они знамена имѣють и подъ Россійскимъ Императорскимъ Самодержавствомъ состоятъ, то можно употребить руку знамя держащую, на которомъ государственный орелъ изображень №32 или колчанъ і лукъ на крестъ положить №33 или скачущую лошадь съ сѣдломъ и уздою представить №34 или челоуѣка по поясъ, которой копье на плечѣ держить, и лошадь за узду ведетъ №35. Понеже сей народъ въ нападеніи и въ погонѣ скорымъ почитается того ради можно употребить крылья, надъ которыми стрѣлы положены №36 или хищнаго звѣря съ крылами, наприкладъ волка №37 или такожде для различія птицу называемую грейфъ или льва или медвѣдя или вепри или тигра и проч. съ крылами или спускающагося въ низъ сокола, которой носомъ побѣдительноу вѣнецъ держить №38 или образъ вікторіи №39. Храбрость сего народа можно представить чрезъ львиную лапу сердце въ верхъ держащую №40 а хитрости онаго чрезъ змію около меча обвивающуюся №41”.³

Крім розроблених професором І.С.Бекенштайном гербів, згідно з тим же таки указом від 31 липня 1734 р., було створено ще декілька проектів полкових гербів Слобідської України, авторство яких наразі не з'ясовано. Опис цих проектів подав у своїй статті В.Іванов з посилкою на “Московскій архивъ бывшаго военнаго штаба”.⁴ Невідомий автор проектів в своїх розробках спирався виключно на геральдичне опрацювання “назов головних міст” Слобідської України, тобто запропонував для всіх полків гласні герби. “Однаково для всіх

¹ Там же.- С.92.

² Там же.- С.92-94.

³ Там же.- С.94-96.

⁴ Іванов В. Прапори слобідських полків.- С.747.

полків у горішній частині кола малося на думці намалювати блакитне тло з вензелем Ганни Йванівни під короною і з пальмовим та лавровим гіллям по боках на ознаку моці та влади, миру та війни, а в долішніх частинах кола особливі зображення для кожного полку. Для Сумського – на червоному тлі патронна сума по м.Сумах, а на ній лебідь за головним містечком Лебединим. Для Охтирського полку – на зеленому тлі фортеця по головному містечку Городні. Для Харківського на червоному тлі звір харь по назві м.Харкова. Для Ізюмського – на білому тлі виноградне гроно по м.Ізюму. Для Острогозького полку – на жовтому тлі – риба кит з острогою над головою за назвою м. Острогозька, він-таки Рибний”. Крім того, “вышеписаннымъ гербамъ” належало “быть по полкамъ на ладункахъ патронныхъ и гусарскихъ ташкахъ, т.е. на сумкахъ, а на знаменахъ оные имѣть на синей матеріи съ тою отмѣною, что полковой гербъ держать имѣетъ Марсъ”.¹ Про те чи дійшло до практичного використання описаних вище п’яти гербів, у нас жодних відомостей немає. Натомість долю розроблених професором Бекенштайном проектів полкових гербів можемо прослідкувати більш-менш повно.

Вже “ноября 14 дня тогожь 1734 года в Военную Коллегию в промемории из Академии Наукъ написано по силѣжь присланной ізной Колегии втою Академию промемории вышепомянутыя знамена профессоромъ Бекенштейномъ гербы учинены которые при той промемории и присланы”. Далі, деякі з проектів створені професором Бекенштайном, було передано на офіційне затвердження: “Въ 1735 году апрѣля 21 дня по опредѣленію Военной Колегии велено учиненной въ Колегии той по общему з Герольдмейстеромъ разсужденію Слободскимъ полкамъ гербовникъ представить к высокой апробации въ бывшей Кабинетъ при докладѣ вкаторомъ обявить что по всеподданнѣйшему коллегии той мнѣнію надлежитъ во оныхъ полкахъ первымъ знаменамъ быть згосударственнымъ гербомъ бѣлымъ которыя при случаяхъ употреблять имѣють регулярныя роты а въ сотняхъ быть съ полковыми гербами по означенному рисунку”.²

Але, очевидно, такого затвердження вони не дістали, оскільки невдовзі, у 1741 р., бачимо нову спробу затвердити розроблені Бекенштайном проекти, щоправда, на цей раз із деякими змінами.³ Співставлення даних описів з малюнками гербів створених Бекенштайном дозволяє зробити висновок, що за основу полкових гербів, які планувалося затвердити у 1741 р., було обрано проекти Бекенштайна під наступними номерами: №17 – для Ізюмського полку, №18 – для Острогозького, №28 – для Охтирського, №31 – для Сумського і №22 – для Харківського.

Впродовж наступних місяців переписка між Герольдмейстерською конторою і Військовою колегією триває, але, схоже на все, також без певних практичних наслідків: “А Ноября 3 дня оногожь 1742 года въ промемории въ Герольдмейстерскую Контору изъ Военной Коллегии написано, что Слободскихъ полковъ знаменнымъ рисункамъ по силѣ кабинетской резолюции переправки не учинено”. Майже через десять років по тому, “1751 года Октября 21 дня. По указу Ея Императорскаго Величества, Герольдмейстерская Контора слушавъ дѣло о учиненіи Слободскимъ полкамъ и регулярнымъ ротамъ знаменъ”, так, здається, ні до чого і не прийшла. Нарешті, “1781 года Марта 15 дня. Въ журналѣ Герольдмейстерской Конторы статья 8, записано: по промемории Военной Коллегии о учиненіи въ Слободскіе полки и въ регулярные роты на знамена гербовъ. Опредѣлено: Какъ сіе дѣло производствомъ началось съ 1734 года, а потомъ въ 1751 году требовано Герольдмейстерскою Конторою было отъ Военной Коллегии о присылкѣ гербамъ рисунковъ, коихъ и по нынѣ еще не прислано, изъ чего видно, что оныя ей ненадобны, чего для сіе дѣло и отдать въ архивъ”.⁴

¹ Там же.- С.747.

² “О учинении в слободские полки и регулярные роты на знамена гербов”.- С.100.

³ Там же.- С.100-101, 104-105.

⁴ “О учинении в слободские полки и регулярные роты на знамена гербов”.- С.102-106.

З наявних у нашому розпорядженні 58 земельних гербів Слобідської України, 41 – належить окремим слобідським полкам, 15 – сотням, два – Слобідській Україні. Символіка фігур, вміщених в даних гербах, є доволі різноманітною, хоч загальна їх кількість не є надто значною (в 58 гербах вміщено 55 різновидів геральдичних і гербових фігур). Пояснюється дана обставина тим, що в окремих земельних гербах Слобідської України, як правило, використовували невелику кількість фігур (одну чи дві).

Якісний склад, використаних в слобідських гербах символів, в значній мірі подібний до аналогічного складу фігур наявних в гербах інших козацьких територій, але водночас з тим він має і певні відмінності. Останнє, в першу чергу, стосується гербів, проекти яких було розроблено в загальноросійських державних установах. Водночас, ті земельні герби, які нам відомі з оригінальних козацьких пам'яток (печаток, прапорів), становлять собою органічну цілісність з аналогічними гербами сусідніх козацьких територій. Неважко помітити, що фігури, які зустрічаємо на козацьких прапорах і печатках, скажімо, напрутий лук зі стрілою, зірки, хрести, півмісяці, найширше використовуються в земельних гербах Війська Запорозького. Разом з тим ці фігури практично відсутні в проектах розроблених за наказом Військової колегії.

Таким чином, можемо констатувати наявність в межах комплексу слобідської земельної геральдики двох груп гербів, які різняться, як за своїм походженням (перша – пам'ятки козацького герботворення, які бачимо на прапорах та окремих печатках, друга – проекти гербів, які були розроблені для слобідських полків в Санкт-Петербурзі), так і за змістом. Разом з тим необхідно відзначити, що герби першої групи мали широке практичне застосування, в той час як герби другої – так і лишилися на папері, у вигляді проектів.

Тим не менше, зважаючи на цілий ряд причин (зокрема, на те, що автори проектів гербів, які розроблялися з наказу Військової колегії, у своїх розробках спиралися, в значній мірі, на той же таки місцевий матеріал, скажімо знамена, або виходили з історико-географічної інформації про полки та їхні осередки, або взагалі створювали гласні герби), ми вважаємо за потрібне розглядати всі земельні герби Слобідської України, створення яких припадає на козацький період, як єдиний геральдичний комплекс.

Так, спільною рисою для обох названих груп, а разом з тим і для всієї козацької геральдики, є повне домінування мілітарної символіки. Скажімо, зображення зброї і військового спорядження наявне в 20 слобідських гербах: лук зі стрілою – присутній в гербі Харківського полку, меч – зображено в гербі Сватолуцької сотні, острога – наявна в гербі Острогозького полку, пірнач і стріли – в перехрещеному вигляді бачимо на гербі Лиманської сотні, прапор на списі – присутній в трьох гербах Охтирського полку і двох – Сумського, спис – як традиційна козацька зброя присутній в одному з гербів Сумського полку, сума – зображена в гербах Сумського полку як гласний символ, шабля – вміщена в дев'яти гербах: трьох Ізюмського, Острогозького, трьох Сумського і двох гербах Харківського полків. В сумських гербах зображено по дві перехрещені шаблі, що символізують перемогу. В усіх випадках в слобідських гербах знаходимо зображення шаблі, лезо якої розширюється на кінці та має заокруглений виріз, руків'я – загнуте, а перехрестя загнуте у різні боки.

Крім того, в деяких гербах присутнє зображення фортифікаційних споруд (вежа – зображена на одному з харківських та одному з сумських гербів, замок – вміщено на двох гербах Охтирського полку, острог – присутній на гербах Острогозького полку), а також постатей вояків (козак – присутній у восьми гербах – Слобідської України, трьох Ізюмського, Острогозького і трьох Охтирського полків. Кожний з цих гербів має доволі суттєві відмінності в своєму зображенні у порівнянні з іншими. В одному з ізюмських гербів козак тримає в правиці шаблю, а в лівиці виноградне гроно, яке вказує на назву міста. В охтирських гербах козака зображено верхи на коні під час варті на шляху, який іде між двома горами, озброєно козака списом, на якому розвивається двохвостий прапор).

Рука, що тримає дубовий вінок, який символізує перемогу – вміщена в одному з гербів Сумського полку. В гербах Харківського полку бачимо зображення двох рук, одна з яких

озброєна шаблею, інша – тримає кайдани, що символізує військове протистояння козацтва з кочовиками – “для изьявленія тѣмъ что татарское порабощеніе саблею отвращается”. Зображення хреста, зірок та півмісяця присутні – в гербі Острогозького полку (дві восьмипроменеві зірки та кавалерійський хрест), в двох видозмінах сумського герба (п’ятипроменева зірка разом з півмісяцем), на гербі Ізюмської сотні (хрест з потрійними розгалуженнями на кінцях), на гербі Сватолуцької сотні (тут вміщено зображення фігури, яка своїм зовнішнім виглядом нагадує півмісяць з сильно загнутими рогами), а також на шести сотенних гербах, зображення яких присутнє на відповідних сотенних прапорах.

Не менш широко представлені в слобідських гербах і зображення тварин (в 16 випадках), деякі з яких також мають певне відношення до військової тематики, символізуючи різноманітні військові чесноти: орла – бачимо на гербі Печенізької сотні, а також в одному з сумських гербів, де він розташований над трьома пагорбами; вовк – знаходиться в гербі Сумського полку; в одному з гербів Сумського полку вміщено зображення двох ведмедів, які стоять один навпроти одного і тримають в передніх лапах прапори; кінь – присутній на обох гербах Слобідської України та в трьох видозмінах герба Охтирського полку; кит – вміщений в гербі Острогозького полку в якості гласного символу; лебідь – в одному з гербів Сумського полку; ще в одному гербі Сумського полку – вміщено дві лисиці, які йдуть у протилежні боки; птах невизначеної видової приналежності – вміщений в зміївському сотенному гербі; рак, риба і щука – присутні в різних варіантах сумського герба.

Рослини наявні в 17 гербах, і характеризують особливості місцевої природи: виноградне гроно – присутнє, в якості гласного символу, в трьох гербах Ізюмського полку; квітка – невизначеної видової приналежності, наявна в жигайлівському сотенному гербі; лаврові галузки – які мають незвичне блакитне забарвлення, зображені в першій видозміні герба Балаклійської сотні; лоза – виступає гласним символом в гербі сотні з осередком в Андрієвих Лозах; пагони – вміщено в гербі Куп’янської сотні; нарешті, вишнева галузка, грушові плоди, дерева невизначеної видової приналежності, дуб, дубовий вінок та ін. присутні в різних варіантах сумського герба. У восьми полкових гербах наявні географічні об’єкти: гори та пагорби – у чотирьох варіантах сумського герба і трьох – охтирського (в одному з них, між двома горами розміщено долину, вздовж якої йде шлях); річка – зображена в одному з сумських гербів у вигляді вузького хвилястого лівого перев’язу.

Характерною особливістю слобідської геральдики козацької доби є доволі значна кількість гласних гербів. Так, в одному з гербів Харківського полку вміщено зображення тхора (“звір харь”), а ще в одному з варіантів – літеру **Ж**. В гербі Острогозького полку бачимо стилізоване зображення оборонного укріплення – острога. В одному з гербів Охтирського полку від 1734 р. маємо зображення замку (города) за назвою найбільшого міста даного полку – Городні. Так само, “за головним містечком Лебединим”,¹ в гербі Сумського полку вміщено зображення лебедя. Поруч з тим, в тому ж гербі присутнє зображення патронної суми за назвою полку і полкового осередку. Подібний випадок, коли в гербі представлено відразу два гласних символу, спостерігаємо і в одному з гербів Острогозького полку, в якому бачимо одночасно зображенням остроги і кита (“риба кит”), остання з названих фігур символізує другу назву міста Острогозька – Рибний. Іншою характерною ознакою геральдики даного регіону є значне число геральдичних фігур (вістря і вузьке вістря – знаходяться в одному й тому ж сумському гербі, кроква, лівий перев’яз та основа – також присутні в гербах Сумського полку від 1734 р.), що в цілому не характерно для козацької геральдики. Не менш цікавою виглядає ситуація і в справі забарвлення слобідських гербів. З 58 земельних гербів у 18 випадках їхнє забарвлення нам невідоме. В інших кольористика представлена наступним чином: срібна барва зустрічаються в 23-х гербах, золота – в 22-х, червона – в чотирнадцяти, чорна – в дванадцяти, зелена – в десяти, блакитна – в шести.

¹ Іванов В. Прапори слобідських полків.- С.747.

Позащитові елементи присутні на десяти слобідських гербах: двох Ізюмського, Острогозького і Харківського полків, Андріївської, Зміївської, Лиманської, Мохнацької, Печенізької та Сватолуцької сотень. Характерно, що всі названі герби з'явилися на місцевому ґрунті (їх зображення присутні на відповідних печатках). В п'яти гербах присутній другий за значенням елемент повного герба – шолом. Інші позащитові елементи земельних гербів відрізняються одні від одних.

Так, в харківському гербі в якості нашоломника фігурує три страусових пера, а поле навколо щита оздоблено наметом. Інші елементи бачимо в гербі Острогозького полку. Зокрема, в нашоломнику цього герба бачимо три павичевих пера (елемент надзвичайно рідкісний в руській геральдиці як доби середньовіччя так і козацьких часів), що складає оригінальну рису острогозького герба. Навколо щита розміщено прапори, що також не часто зустрічаються в руській геральдичній творчості. Ізюмські полкові герби, зображення яких бачимо на печатках, мають оригінальний нашоломник у вигляді двох квіток між двома крилами, а також зображення за щитом мантиї.

В андріївському сотенному гербі позащитовим елементом є зображення двох галузок. Цікаве зображення князівської корони бачимо на гербах Зміївської, Мохнацької та Сватолуцької сотень. На гербі Печенізької сотні зображено щитотримача – лева. Як бачимо, символіка слобідських гербів, незважаючи на певну оригінальність, в цілому вписується в загальний контекст козацької геральдичної традиції, зберігаючи всі її характерні риси.

Земельні герби Слобідської України, зображення яких вміщено на сфрагістичних пам'ятках (таких гербів на сьогодні відомо чотирнадцять), в загальних своїх рисах мало чим відрізняються від аналогічних гербів інших козацьких державно-політичних утворень. Так, герби Ізюмського, Острогозького і Харківського полків мають традиційну для козацької геральдики структуру (з використанням позащитових елементів повного герба – шолома, корони, нашоломника), і звичний набір символів, вміщених в щиті – зброя, зірки, хрест та ін. Подібну ситуацію бачимо і в разі з сотенними гербами, зображення яких нам відоме з відповідних печаток. До певної міри випадає з цієї схеми одна з видозмін харківського полкового герба, яку бачимо на печатці від 1754 – 1755 р.р. Маємо на увазі розміщення щита з зображенням полкового герба на грудях двоголового орла. Але, з іншого боку, використання літери в якості герба не є чимось незвичним для козацької геральдики.

Найбільш широко сфрагістичним матеріалом представлена земельна геральдика Ізюмського полку, як сотенна, так і полкова. Серед цих пам'яток чи не найбільшу увагу привертає зображення трьох п'ятипелюсткових квіток, яке бачимо на двох ізюмських полкових печатках 1-ї пол. 60-х р.р. XVIII ст. Співставлення даного зображення з іншими геральдичними пам'ятками Слобідської України дозволяє зробити припущення, що на ізюмських полкових гербах 1765 р. вміщено модифіковане зображення родового герба старшинського козацького роду Донців-Захаржевських, який впродовж 2-ї пол. XVII – 1-ї пол. XVIII ст. відігравав провідну роль в суспільно-політичному житті Слобідської України, представники якого в різні роки займали полковницькі уряди відразу трьох слобідських полків (Харківського, Ізюмського та Сумського).¹

Засновником роду був Григорій Донець, який завдяки непересічним здібностям полководця та організатора, швидко спромігся зробити блискучу кар'єру, і вже у жовтні 1668 р. обіймає посаду харківського полковника. Діяльність Григорія Донця в основному зосереджувалася на будівництві фортець (під його керівництвом козаками Харківського полку було збудовано Ізюмську захисну лінію), відродженні старих і осадженні нових міст, а також на збройному захисті краю від татар.² Щодо походження Григорія Донця жодних певних відомостей немає. Нащадки полковника виводили свій рід від шляхетського роду

¹ Однороженко О. Родовий герб Донців-Захаржевських як зовнішнє відображення процесів формування нової соціальної еліти на землях Слобідської України в козацький період // Матеріали п'ятої Сумської наукової історико-краєзнавчої конференції.- Частина II.- Суми, 2003.- С.71-75.

² Багалій Д. Історія Слобідської України.- С.59.

Захаржевських, хоч сам Григорій Донець цим прізвиськом ніколи не користувався і навряд чи мав хоч якийсь зв'язок з цим шляхетським родом. Можливо, підставою хибного генеалогічного зв'язку Донців і Захаржевських стало прозвище Григорія Донця – Захар'яшевич, як його називає у 1673 р. козацька старшина Лівобережжя. Як бачимо прозвище полковника і прізвисько шляхетського роду є доволі співзвучним.

Як би там не було, але вже найближчі нащадки харківського полковника називають себе не інакше як Донцями-Захаржевськими. Цілком природньо, що в якості родового герба Донці-Захаржевські обрали собі герб Долива (Doliwa),¹ яким користувався польський рід Захаржевських,² підкреслюючи в такий спосіб своє шляхетське походження, що було вкрай необхідним для місцевої еліти, яка мала найрізноманітніше соціальне походження і тому прагнула будь-що легітимізувати своє провідне становище шляхом набуття зовнішніх ознак шляхетності. Це виявилось, зокрема, в зміні прізвиськ на „шляхетні” із закінченнями на -ський або -цький, створенні легендарних родоводів, і, звичайно, використанні родових гербів.³ Все це мало підкреслити окремішність новоствореної слобідської шляхти, неподібність до простолюду, вищість власного походження, взаємозв'язок зі шляхтою Речі Посполитої.⁴

Вперше герб Донців-Захаржевських бачимо в панегірику І.Орновського „Bodaty wirydarz”,⁵ який було видано на їхню честь у 1705 р. в Києві.⁶ На сторінках книги Орновського знаходимо кілька варіантів родового герба Донців-Захаржевських, в тому числі й з чотиридільним щитом. В його першій частині вміщено герб Ружа (Róża) – на золотому полі червона троянда, в другій – герб Колона (Kolumna) – на червоному полі вежа під шоломом з короною (очевидно, в даній частині мав би розміщуватися герб Колумни (Kolumny), про що скажемо нижче), в третій – герб Китаврус (Kitawrus) – на червоному полі китаврус, який влучає стрілою з напруженого луку власний хвіст у вигляді змії, в четвертій – герб Урсин (Urseyn) – на зеленому полі чорний ведмідь, в середньому щитку – герб Долива (Doliwa).⁷ Поєднання перших чотирьох гербів в одному щиті не є випадковим. В даному разі маємо справу з чотирма найбільш старожитними родовими гербами Східної Європи, які широко використовували князівські та шляхетські родини Великого князівства Литовського і Руського.⁸ Походження цих гербів пов'язане з легендою про переселення предків литовського народу з території Римської імперії в Прибалтику за часів імператора Нерона.⁹

В **“Лѣтописцѣ Великого князьства Литовъского и Жомолицьского”** (Літопис Красинського) дана легенда представлена наступним чином: **“Где ж одно княже римское именем Полемон, которын же цесару Нерону был кровнын, заврался з жоною и з дѣтми, и з скарбы своими, и подѣданными своими, с которым жо княжетем собралося пятсот шляхты з жонами и з дѣтми и з многыми людми. И вземши с собою одного остронома, и пошли в кораблех морем по заходу слонца, хотечи себе знанити на земли**

¹ На блакитному полі срібний перев'яз вправо, на якому три червоні чотирипелюсткові троянди з зеленим листям, над щитом шолом під золотою шоломовою короною, в нашоломнику між двома чорними ріжками три червоні чотирипелюсткові троянди з зеленим листям в стовп, намет блакитно-срібний.

² Niesiecki K. Korona Polska.- Том IV.- Lwów, 1743.- С.633.

³ Маслійчук В. „Шляхетськість” слобідсько-української козацької старшини другої половини XVII – XVIII століть (ономастика, геральдика, генеалогія) // Записки Наукового товариства ім. Шевченка.- Том ССXL.- Львів, 2000.- С.239-244.

⁴ Там же.- С.237-238.

⁵ Ornowski I. Bogaty wirydarz.- Kijów, 1705.- С.1.

⁶ Багалей Д., Миллер Д. История города Харькова за 250 лет его существования (1655 – 1905).- Том I: XVII–XVIII века.- Харьков, 1993.- С.557.

⁷ Ornowski I. Bogaty wirydarz.- С.4, 50, 98.

⁸ Kojalowiecz W. Herbarz gycerstwa Wielkiego Księstwa Litewskiego.- С.4-6; Цітоў А. Сфрагістыка і геральдыка Беларусі.- Мінск, 1999.- С.90-91.

⁹ Полное собрание русских летописей.- Том XVI.- М., 1889; Том XVII.- М., 1907; Том XXXII.- М., 1975; Том XXXV.- М., 1980.

месцо слўшноє, игде бысь мели поселити а мешкати с покоем. А с тыми шляхты чотыри были рожан наивышние, именем Китоврасы, Колюмны, Рожи, Үрсы”.¹

герб Донців-Захаржевських в панегірику І.Орновського "Bogaty wirydarz" 1705 р.

Донцям-Захаржевським йшлося про легітимність власного провідного становища на землях Слобідської України, і тому для підтвердження своєї виняткової суспільно-політичної ваги ними було використано не просто герб, як засіб соціальної ідентифікації, а герби провідних родів Східної Європи, відомості про які вони могли запозичити з тих же литовсько-руських літописів, або з праць річпосполитських істориків – Бельського,⁸ Гвайніні⁹ та ін.

Останній варіант менш вірогідний з огляду на те, що в другій частині герба Донців-Захаржевських І.Орновський вмістив замість герба Колюмни (Kolumny) (на червоному полі срібний знак у вигляді трьох стовпів на спільній основі, середній з яких має прямокутне розширення здолу), який власне і є одним з чотирьох найдавніших литовських гербів

Літопис Рачинського ("Лѣтописецъ Великого князства Литовъского и Жомойтѣского") доповнює цю інформацію: "А с тыми шляхты чотыры рожан, навышние имены, именем с Китаврѹс Довспрѹнѹкѹг, а с Колюмнов Прешпор, а з Рѹси Үльянѹс, а з Рож Ёкътор".² Аналогічні відомості знаходимо в Ольшевському ("Wielkiego księstwa Litewskiego i Żmudskiego kronika"),³ Румянцевському ("За кроиники Великаго княжества Литовского и Жомойтскаго")⁴ та Євреїновському ("Книга Великого княжества Литовскаго и Жеицкаго")⁵ літописах, а також в Хроніці Литовській і Жмудській ("Вывод и початок о великом князствѣ Литовском и Жмойстком, отколь взмоглися и пошли")⁶ і Хроніці Биховця ("Kronika litewska z ruskiego języka na polski przetłumaczona").⁷

Очевидно, що Донці-Захаржевські не мали жодного стосунку до княжих та панських родів Великого князівства Литовського і Руського, які користувалися названими вище гербами, і тим більше не мали підстав використовувати в своєму родовому гербі відразу всі чотири найдавніші литовські герби. Втім, слобідський рід найменше переймався такими формальними моментами.

¹ ПСРЛ.- Том XXXV.- С.145.

² Там же.- С.145.

³ Там же.- С.172.

⁴ Там же.- С.193.

⁵ Там же.- С.214.

⁶ ПСРЛ.- Том XXXII.- С.15.

⁷ Там же.- С.128.

⁸ Kronika Polska Marcina Bielskiego nowo przez Joachima Bielskiego syna jego wydana.- Kraków, 1597.

⁹ Gwagnin A. Sarmatiae europeae descriptio.- Cracoviae, 1578; Gwagnin A. Kronika Sarmacyey europejskiej.- Kraków, 1611.

згаданих в літописах,¹ – близький за назвою, але відмінний за змістом герб Колона (Kolumna) (на червоному полі вежа).² Тобто І.Орновський, ймовірно, мав справу лише з назвами (або принаймні описами) гербів (як це бачимо в літописах), через що і переплутав герби Колюмни (Kolumny) і Колона (Kolumna).

Таким чином, можемо констатувати, що в подібний геральдичний спосіб Донці-Захаржевські намагалися не просто вирізнити себе в середовищі слобідського населення (для цього цілком достатнім було використання звичайного герба, хоч би тієї ж Доливи), але й відзначити власну винятковість навіть в рамках слобідської козацької старшини, підкреслити свою провідну роль, заманіфестувати претензію на максимально широкі владні повноваження, що мало бути підтверджено, як шляхетським походженням, так і старожитністю та почесністю гербів, використаних при конструюванні легендарної генеалогії та родового герба.

Тож не дивно, що саме герб останніх став єдиним родовим гербом, який було використано (принаймні в змодифікованому вигляді) в земельній геральдиці Слобідської України. Прикметно, що певну подібність між ізюмськими гербами 1765 р. і гербом Донців-Захаржевських (Доливою) знаходимо не тільки в зображенні фігур розміщених в щиті, але також і в зображенні нашоломників.

¹ Kojalowiecz W. Herbarz rycerstwa Wielkiego Księstwa Litewskiego.- С.2.

² Там же.- С.90.

Розділ VI: “За печатю ратушною ... з гербомъ менскимъ”. **Міська геральдика козацької доби: річпосполитський спадок, козацьке герботворення та імперські затвердження**

Козацька революція 1648 р., яка призвела до суттєвих змін в суспільно-політичному устрої руських земель, які увійшли до складу нового державного організму – Війська Запорозького, дала можливість всім станам руського суспільства, в тому числі й міщанству, організувати своє життя за власним розсудом. Міста, які вже в часи Речі Посполитої мали цілком вироблені форми власного устрою, в козацьку добу не піддавали їх радикальним змінам. Сприяла цьому і сама природа дотеперішнього міського устрою, так званого “магдебурзького права”, який в силу цілого ряду причин не потребував докорінної направи.

Облаштування міст на магдебурському праві одержує початок свого розвитку на руських землях ще в часи Руського королівства, а остаточно викристалізовується в XV ст. Слід зазначити, що вже саме німецьке муніципальне право мало багато спільних рис з місцевим руським правом, будучи ж перенесеним на суто руський ґрунт, воно в значній мірі модифікувалося, так що, врешті-решт, в XIV – XVII ст. під назвою “магдебурзьке право” витворився своєрідний синтез із справді німецького права і права руського.¹

Магдебурзьке право руських міст доби пізнього середньовіччя це вже не німецьке муніципальне право, а своєрідне руське муніципальне право, що виникло шляхом злиття і переплетення руського звичаєвого права з видозміненими та пристосованими до місцевих умов елементами різних інших правових систем, в тому числі німецького магдебурзького права. Фактично, останнє було лише правовим оформленням певного стану в розвитку руських міст.

Магдебурзьке право, на основі якого створювали органи міського самоврядування, було відоме руським міщанам насправді лише посередньо, як правило, з королівських привілеїв. Сама ж добірка як Саксонських законів (*Speculum Saxonicum*) взагалі, так і міського Магдебурзького положення (*Weichbild*) зокрема, не лише не була відома широкому заголові, але й взагалі ніколи не доходила до руських міщан. Те, на що міщани іноді покликалися як на *Saxon*, – це збірка, що зберігалася в деяких магістратах і була редакцією магдебурзького права, здійсненою вже на теренах Корони Польської, являючи собою швидше ряд юридичних трактатів і роздумів, що були висловлені краківськими та львівськими юристами XV – XVI ст. (в зв’язку з цим необхідно назвати праці Павла Щербича “*Saxon seu prava polski, majdebursky nazywajace Speculum Saxonom*” і Бартоша Гроїцького “*Porzadek sadow u spraw miejskich prava majdeburskiego*”), а далеко не збірник статей обов’язкового законодавства.

Закономірно, що міщани розглядали надане їм магдебурське право не стільки як зібрання загальноприйнятих законів, скільки як хартію, яка гарантувала їм певне самоврядування.² Ще більшої самобутності руському міському устрою надавала та обставина, що на організацію міського самоврядування нарівні з писаним законом впливав також звичай, який зберігався в народній традиції, поступово еволюціонуючи слідом за змінами суспільно-політичних умов. Крім того, міське управління і судочинство багато в чому спиралося на такий витвір руської правничої думки як Литовський Статут, який, як джерело офіційного походження, на відміну від “*Saxona*” і “*Porzadku*”, які були суто науковими творами, мав обов’язковий характер і безумовну перевагу над останніми.³

¹ Гошко Т. Проблеми надання магдебурзького права містам України (історіографія питання) // Актуальні проблеми розвитку міст та міського самоврядування (історія і сучасність).- Рівне, 1993.- С.4.

² Гошко Т. З історії вивчення проблеми самоврядування міст України в XVI – XVIII ст. // Україна в минулому.- Випуск IV.- Київ – Львів, 1993.- С.57.

³ Багалій Д. Магдебурзьке право на Лівобічній Україні // Розвідки про міста та міщанство на Україні-Руси в XV – XVIII ст.- Часть II.- Львів, 1904.- С.412.

Ще більш виразніше руські риси міського устрою виступають в козацьку добу. Зумовлено це було кількома причинами: по-перше – зміною суспільно-політичних умов розвитку, по-друге – певним впливом козацького устрою на міську організацією, по-третє – тією обставиною, що абсолютна більшість міст Козацької держави або ніколи не мала жодних привілеїв, і тому їхнє самоврядування мало під собою лише фактичні, але аж ніяк не юридичні підстави, або одержали такі привілеї (як, приміром, Батурин, Короп, Березна, Новгород-Сіверський та ін.)¹ лише в козацьку добу, в зв'язку з чим самоврядування цих міст практично зовсім не спиралося на юридичні норми, вироблені русько-литовським чи річпосполитським офіційним законодавством. Значно більше стали впливати на міську організацію і судову практику норми звичаєвого права. В багатьох містах обов'язковими до відома були місцеві статuti – “Вільчури”. Характерно, що законодавчий збірник 1743 р., який підготувала правнича комісія на основі діючих на Лівобережжі юридичних норм, у 26-й главі говорить про організацію міської самоуправи на основі звичаєвого права, хоч і з покликанням на “Saxon” і “Porzadok”.²

В основі міського самоврядування козацької доби лежав виборний принцип. Його дотримувалися як в привілейованих (магістратських) містах, тобто тих, які мали привілеї на самоврядування від верховної влади – гетьманів, королів або царів (такі міста становили абсолютну меншість),³ так і в непривілейованих (ратушних) містах і містечках. Формальної різниці між цими двома категоріями міських поселень не було, і магістратське і ратушне управління однаково вважалося урядом “**права майдєворского**”. Різниця полягала лише в тому, що магістратські міста користуючись привілеями, не несли загальних повинностей і мали право вільної безмитної торгівлі.⁴

На чолі міського уряду стояв війт, вибір якого в усіх містах, крім Києва, мав затверджувати гетьман. В компетенції війта було загальне адміністративне управління містом, а також виконання судових функцій (в магістратських містах, в яких існували лави, суд здійснювався за допомогою визначеної кількості лавників, в ратушних містах його здійснювали поруч з війтом бурмистри та радці). Помічниками війта були бурмистри та радці, яких також обирали на посади терміном на один рік. Останні з названих посадовців зосереджували в своїх руках міську скарбницю. Діловодством міського уряду завідував магістратський або ратушний писар.⁵

Влада війта і міських урядовців розповсюджувалася лише на міщанське населення міст і то лише в цивільних справах, оскільки карні справи були прерогативою полкового суду.⁶ Міський суд, що мав засідати щодня, крім святкових днів, розглядав різноманітні чолобитні, звернення та скарги, а також громадянські справи; найчастіше фіксувалися різноманітні купчі, що оформляли купівлю-продаж земельних володінь, в міські книги вносили мінові записи, договори, рішення вищих установ, мирові записи, записи про пожертвування, різні свідчення, результати проведених розслідувань, дарчі записи, документи на рухоме і нерухоме майно та ін.⁷ При розгляді карних справ міські урядовці лише брали участь у полковому суді або засідали під керівництвом сотника. Крім судових повноважень міські урядовці здійснювали адміністративне управління містом, наглядали за торгівлею, зокрема над цінами, наглядали за порядком в місті, а також здійснювали контроль

¹ Слабченко М. Малороссийский полк в административном отношении.- Одесса, 1909.- С.130.

² Багалій Д. Магдебурзьке право на Лівобічній Україні.- С.415.

³ За нашими підрахунками міст, які мали привілеї на самоврядування, на території лівобережної частини Війська Запорозького було 28: Київ, Прилуки, Лубни, Пирятин, Переяслав, Стародуб, Чернігів, Ніжин, Мглин, Погар, Миргород, Гадяч, Глухів, Кролевець, Полтава, Мрин, Синява, Бориспіль, Баришівка, Кременчук, Козелець, Остер, Новгород-Сіверський, Почеп, Мена, Короп, Березна, Батурин.

⁴ Слабченко М. Малороссийский полк в административном отношении.- Одесса, 1909.- С.130.

⁵ Там же.- С.134-135.

⁶ Дядиченко В. Нариси суспільно-політичного устрою Лівобережної України кінця XVII – початку XVIII ст.- К., 1959.- С.289.

⁷ Там же.- С.286.

над цехами та шинками, на міській владі лежала відповідальність за організацію протипожежної безпеки.¹

Як вже зазначалося вище, в справах міст вже від 2-ї пол. XVII ст. активну участь бере полкова і сотенна козацька старшина, яка поступово підпорядковує своїй владі міських урядовців і перетворює магістратське і ратушне управління на мішане міщансько-козацьке, з домінуванням останнього. Якщо спочатку цей тиск не мав систематичного характеру, то вже у XVIII ст. він призводить до суттєвого обмеження міського самоврядування,² особливо в невеликих ратушних містечках. Лише більші привілейовані міста зуміли задержати за собою більш-менш значні права та й то вдаючися до різних комбінацій в політичній грі, використовуючи свої значні економічні ресурси. Звичайно, тут не може бути мови про повне знищення будь-яких проявів самоврядності у більшій частині міст Війська Запорозького, але безсумнівним є той факт, що права міщанського стану на окреме самоврядування були в значній мірі (в залежності від економічної сили того чи іншого міста) обмежені. Весь цей процес суспільно-політичних відносин знайшов доволі повне відображення в міській геральдиці.

Всі міста, які були розташовані на теренах козацьких державно-політичних утворень, поділялися на дві категорії – привілейовані або магістратські та непривілейовані або ратушні. Останні не мали в своєму розпорядженні жодних привілеїв, які б стверджували їх міський статус. Самоврядування таких міст базувалося на нормах звичаєвого права і тому фактичному стані, якого зуміли досягти ратушні міста в часи Визвольної війни. Тобто ми маємо самоврядування *de facto*, але не маємо його окреслення *de jure*. За таких умов особливо важливим стає зовнішнє оформлення міського самоврядування непривілейованих міст через різні атрибути, серед яких не останню роль відігравали міські герби.

Наявність герба, яка в тогочасній суспільній свідомості дорівнювала наявності певних привілеїв, була найкращим засобом підкреслення власного привілейованого становища, а разом з тим – права на самоврядування відповідної міської громади. З огляду на це зрозумілою стає та обставина, що вже в 2-й пол. XVII ст. значна частина міст, які ніколи не мали жодних привілеїв і не користувалися в добу Речі Посполитої власними гербами, набуває ці герби, так би мовити явочним порядком. Через те, що використання гербів практично ніяк не нормувалося і не обмежувалося верховною гетьманською владою, процес набуття гербів містами йшов особливо швидкими темпами.

За нормами міського права, що діяло на Україні в цей період, міський герб вважався невід'ємним атрибутом міського самоврядування. Практика його використання на міській печатці обумовлювалася цілим рядом приписів внесених в законодавчі збірники (**“Статут Великого Князства Литовського”**,³ **“Права по которым судится малороссийскій народъ”**⁴), якими користувалися в повсякденній практиці магістратські та ратушні суди. З огляду на це міська влада непривілейованих містечок, які, так само як і привілейовані, користувалися в своєму внутрішньому устрої нормами магдебурського права, не вважала за потрібне діставати ще якоїсь додаткової санкції на користування гербом. Таке право закономірно випливало вже з самої наявності фактичного міського самоврядування.

Подібний стан речей визнавався всіма суспільними станами як правомірний, а тому юридична сила міських печаток з зображеними на них міськими гербами ні в кого не викликала сумнівів, в тому числі й у найвищій гетьманській владі. В такий спосіб фактичний стан речей діставав юридичне визнання, а разом з тим і санкцію вищої влади. Подібна

¹ Там же.- С.287-288.

² Слабченко М. Малороссийский полк в административном отношении.- С.155.

³ Статути Великого князівства Литовського у 3-х томах. Том II: Статут Великого князівства Литовського 1566 року.- Одеса, 2004; Статути Великого князівства Литовського у 3-х томах. Том III: Статут Великого князівства Литовського 1588 року.- Одеса, 2004.

⁴ Кистяковский А. Права, по которым судится малороссийский народ.- Киев, 1879; Права за якими судиться малоросійський народ. 1743.- К., 1997.

ситуація нагадує розвиток міського герботворення в XIII – XIV ст., коли значна частина міст витворювала собі герби на власний розсуд і лише згодом здобувала підтвердження від верхньої влади на право їх використання. Характерними прикладами є, скажімо, міські герби Володимира і Львова, які з'явилися на зламі XIII – XIV ст.,¹ але перше офіційне затвердження дістали лише в XVI ст.

Використання міських гербів у Війську Запорозькому не буде унормовано навіть на тому рівні, як це бачимо в разі з земельними (полковими та сотенними) гербами, для яких було затверджено порядок використання на відповідних прапорах ордером гетьмана Кирила Розумовського від 8 березня 1755 р.,² а разом з тим визнано їх як певну систему. Для міського герботворення не бачимо навіть таких узагальнюючих постанов. Зумовлено це, ймовірно, тією обставиною, що міста являли для гетьманської адміністрації дещо менший інтерес в порівнянні з козацьким станом, який складав соціальну основу Козацької держави. До того ж міста мали вже цілком сформовану систему своєї організації, яка не вимагала систематичного втручання з боку центральних державних установ, а визнавалася центральною владою в тому вигляді, в якому вона існувала фактично на основі звичаєвих норм і приписів руського муніципального права.

Ще менше підстав для певного регулювання процесів герботворення (за умов відсутності гетьманської влади) було на теренах Слобідської України, міський устрій якої, за рівнем свого розвитку, явно поступався організації міського самоврядування сусіднього Лівобережжя. Слобідські міста в своєму внутрішньому житті орієнтувалися на аналогічні зразки самоорганізації міських громад Гетьманщини. Скажімо, документ від 1677 р. згадує харківського війта Івана Ємова, а чолобитна 1685 р. – війта М.Льїна.³ А від 1683 р. маємо згадку про війтівський уряд в Змієві.⁴ Втім, навіть в цей час (2-й пол. XVII ст.) самоврядування в слобідських містах носило явно обмежений характер, а надалі органи міського самоврядування поступово розчиняються в структурах козацького полково-сотенного устрою. Разом з тим, на слобідських землях не набула значного поширення також практика використання міських гербів та печаток.⁵

Як вже зазначалося, на Лівобережжі в козацьку добу певна частина міст мала магістратське управління, яке складалося з двох урядів – ради та лави. Звичайною практикою в діяльності таких урядів як в річпосполитській, так і козацькі часи, було використання окремих печаток з зображенням або одного й того самого міського герба, або різних його видозмін, або цілком різних гербів. Необхідно відзначити, що герби зображені на печатках обох цих урядів в рівній мірі відносяться до категорії міських гербів, коло яких не можна обмежити лише тими зображеннями, що вміщені на печатках ради (останніх, до речі, також налічується кілька видів – велика, мала, таємна, печатка-сигнет та ін., на яких часто зображували різні видозміни гербів).

Очевидним є той факт, що за нормальних умов розвитку, коли міське самоврядування не обмежувала діяльність центральних органів влади, міста мали доволі значну свободу у виборі гербових зображень на своїх печатках, які нерідко бували в значній мірі відмінними

¹ Грушевський М. Лист володимирської громади з 1324 року // Записки Наукового товариства ім. Шевченка.- Том LXXII.- Львів, 1906.- С.5-8; Sochaniewicz K. Herb miasta Lwowa.- Lwów, 1933; Климкевич Р. Найдавніші печаті міста Львова // Київ.- Філадельфія, 1962.- Число 5-6.- С.55-59.

² ЦДІАК, ф.51, оп.3, спр.13724.

³ Багалеї Д., Миллер Д. История города Харькова за 250 лет его существования (1655 – 1905). Том I: XVII – XVIII века.- Харьков, 1993.- С.104.

⁴ Маслійчук В. Козацька старшина Харківського слобідського полку 1654 – 1706 років.- Харків, 1999.- С.81.

⁵ На відміну від міського герботворення Війська Запорозького міська геральдика Слобідських полків представлена надзвичайно бідно. На сьогоднішній день в нашому розпорядженні є інформації лише про дві міські печатки Слобідської України козацької доби (Змієва та Нової Водолаги), а також кілька описів харківського міського герба. Цих відомостей, звичайно, замало, щоб робити на їх основі поважні висновки, але варто відзначити, що і наявний матеріал вказує на безсумнівний зв'язок міського герботворення на слобідських землях з геральдичною традицією Гетьманщини.

від тих варіантів, які затверджувала центральна влада. Тим більше це характерно для тих випадків, коли герб того чи іншого міста не діставав офіційного затвердження, а лише санкціонувалося його використання. Така санкція фактично полишала на розсуд самих міщан справу вибору власного міського герба. З огляду на це видається правомірним вважати всі герби, зображені як на радецьких, так і на лавницьких печатках, рівнозначними пам'ятками міського герботворення, які однаково слід брати до уваги при дослідженні міської геральдики. Виключення гербів, зображених на лавницьких печатках, з категорії міських гербів було б нелогічним також з огляду на те, що в такому разі нез'ясованим лишається питання їх класифікаційної приналежності.

На сьогодні в нашому розпорядженні є відомості лише про дві міські печатки, які належали до лавницьких урядів. Це печатка лави міста Києва від 1702 р. і лави міста Ніжина від 1729 р. Дані печатки відомі лише з описів, що не дає змогу провести належний графічний аналіз поданих в їх полях зображень гербів. Поруч з тим, вже сам перелік вміщених на цих гербах фігур призводить до певних висновків. Впадає у вічі та обставина, що зміст лавницьких гербів цілком відрізняється від змісту гербів, які вміщено на інших тогочасних міських печатках Києва та Ніжина, витoki яких сягають русько-литовських та річпосполитських часів. На лавницьких гербах бачимо характерну для козацької доби символіку, яка свідчить про значний вплив козацтва навіть на великі привілейовані міста, такі як Ніжин та Київ.

Практичне використання міських гербів найширше зарепрезентоване на сфрагістичному матеріалі. Міські печатки використовували з метою засвідчення документів, а також як запобіжний засіб проти неправомірного прочитання документу. Найчастіше використання міських печаток відбувалося при веденні урядово-адміністративної документації. Так, серед директивно-розпорядчої документації, засвідченої печатками, можемо назвати наступні види документів: укази, листи, інструкції, ордери.¹ Виконавча документація представлена: рапортами, донесеннями, іменними списками, контрактами, підписками та ін.² Засвідчувальна: атестатами, свідоцтвами, паспортами, перепустками, білетами, подорожніми.³ Обліково-статистична: відомостями, розписками і квитанціями.⁴ Інформаційно-публікаторська: оголошеннями та промеморіями.⁵

З-поміж процесуально-юридичної документації печатками найчастіше засвідчували: записи розшуків і допитів, різноманітні посвідчені копії та виписи з актових книг.⁶ До останніх була привернута особлива увага, що знайшло своє відображення в законодавчій сфері. Так, в **“Правах по которым сѹдится малороссійскій народъ”** йшлося про засвідчення печатками різноманітних виписів з міських книг, що стосувалися: вінових записів, купчих, дарчих, уступних записів, контрактів, тестаментів, духовних записів та ін.⁷

Використання печаток при вінових записах регламентувалося в артикулі 6 (**Какимъ порядкомъ имѣетъ мѹжь женѣ записатьъ вѣно противъ приданного и кто оноє по**

¹ Приклади використання печаток при директивно-розпорядчих документах див.: НБУ, ІР, ф.1, спр.50704; ЦДІАК, ф.64, оп.1, спр.17; спр. 92; спр.357; спр.569.

² НБУ, ІР, ф.1, спр.50396; спр.56492; ф.8, спр.2106; ЦДІАК, ф.98, оп. 2, спр.270; спр.307; спр.333.

³ НБУ, ІР, ф.1, спр.51412; ЦДІАК, ф.59, оп.1, спр.654; спр.699.

⁴ НБУ, ІР, ф.1, спр.54870; спр.66359.

⁵ НБУ, ІР, ф.2, спр.27739; спр.27760; ЦДІАК, ф.64, оп.1, спр.111; спр.445.

⁶ АМК, ф.1, оп.1, спр.6; спр.7; оп.2 а, спр.7; спр.8; НБУ, ІР, ф.1, спр.55299; ЦДІАК, ф.51, оп.3, спр.15388; ф.59, оп.1, спр.4484.

⁷ Ці норми, як правило, взурувалися на аналогічних положеннях **“Статѹта Великого князства Літовского”**. Втім, в останньому мова йшла в основному про порядок використання господарської та повітових печаток. Натомість, в **“Правах по которым сѹдится малороссійскій народъ”** перелік видів печаток, які підлягали правовій регламентації було значно розширено, в тому числі й за рахунок міської печатки, яка в козацьку добу входять до числа **“печатей Урядовыхъ”**, правоспроможність якої визнавалася на теренах всієї Козацької держави. Разом з тим, розширилося й коло застосування міської печатки, що вказує на зростання ролі міст в порівнянні з часом створення **“Статѹта Великого князства Літовского”**.

смерти жениной наслѣдуетъ) главы десятой (О сговорахъ свадебныхъ, о приданномъ и вѣнѣ, о наслѣдїи мужа по жене и жены по мужу и о разводѣхъ) Кодексу: “Пунктъ 4 [...] А понеже по апробаціи уряду нашего таковая вѣновая запись, (імя ркъ) явилась быти во всемъ согласно праву сочинена, того ради, по прошенію его, в книги градскіе вписанна, и з оныя выпись сія, за подписомъ урядовыхъ персонъ и за печатью градскою, требующои сторонѣ, родителемъ или опекунамъ жены его (імя ркъ), видана в городѣ НН, года мѣсяца и дня вышше надписанныхъ”.¹

Про засвідчення міськими печатками дарчіх, купчіх та інших майнових угод мова йшла в артикулі 3 (Какъ и гдѣ записовать продажу, даръ, и всякіе здѣлки въ имѣніяхъ недвижимыхъ) главы чотирнадцатой (О продажи, куплѣ, выкупѣ, дарахъ и о диспозованїи, си есть распорядки всякимъ образомъ имѣній и о записяхъ разныхъ): “Пунктъ 1 [...] а урядъ, по обстоятелномъ о томъ уступленномъ имѣній освѣдительствованїи, нѣтъ ли в томъ проданномъ или уступленномъ имѣній чего чужого или спорного, в книги градскіе от слова до слова вписать изъ тѣхъ книгъ выпись за печатью и рұками урядовыхъ персонъ, требующему видать имѣетъ [...] Пунктъ 3 [...] а во всякихъ таковыхъ урядовыхъ записяхъ или крѣпостяхъ, надлежитъ означивать, имянно годъ настоящій от Рождества Христова, и число мѣсяца, не циферно, но слогомъ письменнымъ, приложеніемъ того суда печати, во всякомъ же урядѣ своя печать быть должна”.²

Про уступні записи говорилося в артикулі 19 (О сочиненїи вѣчисто продажныхъ и уступныхъ записей) тієїж главы: “Пунктъ 3 [...] того рады онаж запись в книги урядовые для лучшого достовѣрїа вписана и конфїрмована и изъ книги сія выпись за подписомъ урядовыхъ персонъ и за печатью урядовою жъ, требующой сторонѣ видана”,³ а про контракти – в артикулі 6 (О искорененїи и прекращенїи воровства по ярмаркамъ, торгамъ и гдѣ-нибудѣ) главы 28 (О ярмаркахъ, торгахъ и контрактахъ купеческихъ): “Пунктъ 1. Для искорененїя и прекращенїя воровства и для охраненїя от порока, убытковъ и затрудненїя, хотя и не подозрительнымъ случяючогось всякому кто вы на ярмаркахъ, торгахъ у гдѣ-нибудѣ лошады, скотину рогатюю или какїе сребранные, мѣдные и протчыє посуды, либо другїе рұхляды, кромѣ публичныхъ лавокъ, куповалъ или промѣнивалъ, а особливо у наемныхъ людей, должно имѣть троухъ или двоухъ вѣригодныхъ свидѣтелей, которыи о томъ были въ свѣдоми, и такъ с оными свидѣтелми, яко с самимъ продавцемъ обявляя о такой куплѣ на урядѣ в книгу урядовую записивать, и з оныя взять выписку за рұками и за печатью урядовыми”.⁴

Практика засвідчення заповітів печатками визначалася в главї дванадцятїй (В тестаментяхъ или дұховныхъ записяхъ) – артикулами четвертим (Какимъ образомъ и с какимъ обстоятелствомъ тестаментъ или дұховную запись сочиняютъ): “Пунктъ 4. А когда кто тѣмъ порядкомъ, какъ вышше показано, тестаментъ свой сочинивъ и послѣднею волею не отмѣнивъ, самъ умретъ, тогда по смерти его немедленно его жъ наслѣднику имѣютъ тотъ тестаментъ в надлежащомъ урядѣ обявить и в книги гардскіе вписавъ, выпись изъ книгъ тѣхъ за печатью градскою и подписомъ уряда себѣ взять”⁵ та сьомим (О тестаментѣ, сочиняемомъ в походѣ или в пути либо во время моровой язвы): “Пунктъ 2 [...] а выпись из книгъ тѣхъ сторонныхъ урядовъ или письменное свѣдительство тѣ, которыи на оныхъ урядахъ и такомъ тестаментѣ сознаютъ, должны взять за рұками урядовыхъ и печатью обикновенною”.⁶

¹ Права за якими судиться малоросійський народ.- С.177.

² Там же.- С.248.

³ Там же.- С.261.

⁴ Там же.- С.482.

⁵ Там же.- С.219.

⁶ Там же.- С.221.

Серед канцелярської документації печатками засвідчували: супровідні листи, виписи та екстракти,¹ а також інвентарні описи, про які йшлося в артикулі 7 (В должности опекуновъ в приниманіи и содержаніи опеки) глави одинадцятої (В опекунахъ и ихъ над сиротами опекахъ, такожъ о нераздѣльномъ имѣніи братовъ и сестеръ взрослыхъ с недорослимы и о подѣлѣ между ними) Кодексу 1743 р.: “Пункт 1. Всякій опекунъ, принимая над сиротами опеку, имѣтъ в первыхъ предъ опредѣленными изъ уряду при двѣхъ знатныхъ персонахъ [...] и все ихъ же, такъ движимое, какъ и недвижимое имѣніе, обстоятельно отъ иала до велика в немедленномъ времени описать и оное тѣмъ жъ персонами оцѣновать [...] и такую опись или инвентаръ за рѣками и печатми такъ его опекуна, яко и означенныхъ изъ уряду, опредѣленныхъ и сродственныхъ персонъ, в книги урядовые ввести и себѣ изъ тѣхъ книгъ выпись взять”.²

Міські печатки мали певне застосування також в позадокументній практиці. Так, в артикулі 4 (О должности магистратовыхъ и ратушныхъ урядниковъ в правленіи градскомъ) глави 26 (О магистратѣ или урядѣ градскомъ упривиліюванныхъ и другихъ меншихъ городовъ, о судахъ ихъ градскихъ и о другихъ должностехъ) законодавчого Кодексу 1743 р. знаходимо інформацію про використання міських печаток для засвідчення достовірності мір і відомостей записаних в майнових книгах: “Пунктъ 3 [...] и тѣ мѣри держать в ратушѣ за печатми ратушными и требующимъ давать безденежно [...] Пунктъ 7. Если гдѣ в упривиліюванныхъ и другихъ городѣхъ и мѣстахъ какне ратушные имѣются заводи, села и деревни и прочіе угодіа изъ онихъ собираются в ратушѣ доходы, то кому изъ между градскихъ урядниковъ оный зборъ будетъ порученъ, тотъ долженъ вѣрно собирать, кромѣ всякой чтайки за обстоятельными записками и росписками, и на то имѣтъ шнуровые книги за печатью ратушною прилежно смотрѣть, чтобъ ничего изъ такихъ доходовъ ни на какую приватну не было употребляемо”.³

Разом з тим, виключно на печатках сфера використання міських гербів не обмежувалася. Так, зображення міських гербів бачимо на прапорах. До нашого часу, дійшли відомості про зовнішній вигляд трьох київських міських прапорів з часів Визвольної війни.⁴ Характер зображення на цих прапорах доводить, що вони належали озброєним загонам міської варти. Оскільки такі загоони самооборони функціонували в різних містах Козацької держави і надалі, то можна припустити, що міські герби могли зображувати і на інших міських прапорах, хоч на сьогодні беззаперечних підтверджень даного припущення, крім групи київських прапорів 1651 р., в нашому розпорядженні немає.

Той же таки брак джерел не дає можливості розглянути інші способи використання міських гербів, хоч безсумнівно такі мали бути, адже герби були чудовим матеріалом для оздоблення різних побутових речей, зброї, прикрас, нагород, мап, картин, гравюр, рукописних творів та ін. В зв'язку з цим можемо навести на сьогодні лише один такий приклад, який також пов'язаний з подіями боротьби за Київ у 1651 р. Йдеться про медаль, викарбовану на замовлення литовського польного гетьмана князя Януша Радзивіла з приводу взяття Києва литовським військом у 1651 р., на якій по-між іншими фігурами було зображено щит, на якому розміщувався самостріл.⁵

Суто геральдичних джерел (гербовників, гербових привілеїв та ін.) міської геральдики козацької доби до нашого часу не дійшло. Поруч з тим, невдовзі після ліквідації автономії козацьких державно-політичних утворень і створення намісництва (Харківського – на теренах

¹ НБУ, ІР, ф.1, спр.50619; спр.50939; спр.53637; спр.53658; спр.55300; спр.55340; спр.56787; спр.62384.

² Права за якими судиться малоросійський народ.- С.209.

³ Там же.- С.455-456.

⁴ Ісаєвич Я. Бойові прапори козацького війська // Український історичний журнал.- 1963.- №1.- С.85-87; Савчук Ю. Українське міське прапорництво.- С.261-299.

⁵ Климівський С. Медаль Януша Радзивіла як свідчення про середньовічний герб Києва // Український історичний журнал.- 1992.- №2.- С.41.

колишніх Слобідських полків, Київського, Чернігівського і Новгород-Сіверського – на території колишньої Гетьманщини) імперським урядом було офіційно затверджено цілу серію гербів для цих намісництв.¹ Значна частина цих гербів являє для теми нашого дослідження безумовний інтерес, з огляду на те, що взорувалися вони на старих міських і земельних гербах, які функціонували за часів козацької автономії (в офіційно затверджених урядом описах гербів наявна відповідна вказівка – “старий герб”).²

В зв’язку з наявністю безсумнівного впливу козацького герботворення на новозатвержені герби,³ а разом з тим джерелознавчого значення останніх для вивчення козацької територіальної геральдики, необхідно звернути увагу на з’ясування кількох важливих питань, серед яких: принципи формування комплексу новозатверджених гербів, склад цього комплексу, ступінь їх подібності до прототипів, які функціонували в козацький період та ін. Задля вирішення цих питань мусимо також коротко зупинитися над з’ясуванням природи та окремих моментів (важливих для теми даного дослідження) процесу територіального герботворення в Російській імперії наприкінці XVIII – на початку XIX ст.

Найперше, що впадає у вічі при ближчому знайомстві з комплексом територіальних гербів, затверджених в зазначений період, це неможливість однозначно визначити їх класифікаційну приналежність (до міських чи земельних гербів). В науковій літературі даний комплекс розглядається переважно як система міської геральдики Російської імперії.⁴ Поруч з тим, цілий ряд обставин ставить під сумнів однозначність даного висновку. По-перше, безумовним фактом залишається те, що соціально-політичний розвиток імперії в кінці XVIII – на початку XIX ст. в жодній мірі не потребував появи такого інституту, як міський герб. В умовах повної централізації, яка не припускала значних проявів місцевого самоврядування, такий атрибут цього самоврядування, яким мав бути міський герб, був попросту непотрібний.

По-друге – вперше про міський герб, як особливу відзнаку міста, в імперському законодавстві йдеться лише в “Грамоте на права и выгоды городам Российской империи” від 21 квітня 1785 р. (“каждому городу иметь герб, утвержденный рукою императорского величества, и оный употреблять во всех городских делах”),⁵ тобто після того як створення комплексу територіальних гербів Російської імперії було вже в основному закінчено.⁶ Крім того, дана постанова щодо міського герба (як своєрідного привілею місту), так само як і “Грамота” 1785 р. носили, в значній мірі, декларативний характер і не були наповнені реальним змістом. На думку Н.Соболевої – вся, зорганізована центральним урядом, міська реформа була нічим іншим як масштабним, в рамках всієї імперії, камуфляжем, який був покликаний ввести в оману суспільну думку інших європейських країн відносно реформаторської діяльності Катерини II.⁷ Очевидно, що за таких умов ні про яке справжнє функціонування міського герба, в якості зовнішнього атрибуту міського самоврядування, не могло бути й мови.

Дещо по-іншому в умовах централізованої імперії виглядала ситуація з земельними гербами, функціонування яких не залежало від рівня місцевого самоврядування окремих територіально-адміністративних одиниць. Сфера використання міських і земельних гербів значно відрізнялася одна від одної, через що відсутність ширших повноважень у місцевих органів влади не впливала на практичне застосування останніх.

¹ Полное собрание законов Российской империи с 1649 года.- Собрание первое.- Том XXI: 1781 – 1783.- СПб, 1830.- С.273-275, 576-578.

² Винклер П. Гербы городов, губерний, областей и посадов Российской империи.- М., 1991.

³ Румянцева В. Эмблемы земель и гербы городов Левобережной Украины.- С.95-97.

⁴ Соболева Н. Российская городская и областная геральдика XVIII – XIX веков.- М., 1981.- С.98-99.

⁵ Румянцева В. Эмблемы земель.- С.100.

⁶ Винклер П. Гербы городов, губерний, областей и посадов Российской империи.- М., 1991; Соболева Н. Старинные гербы российских городов.- М., 1985.- С.103.

⁷ Соболева Н. Российская городская и областная геральдика.- С.99.

З урядових постанов, які супроводжували процес герботворення в кінці XVIII – на початку XIX ст., не можна зробити однозначного висновку, про те чи були затверджені герби міськими чи земельними. Так, перший територіальний герб в межах Російської імперії було затверджено у 1767 р. для Костроми. В зв'язку з його розробкою було зазначено, що як саме місто, так і його повіт, не мають жодного герба. Тобто даний герб визначався водночас і як міський і як земельний.¹

Показовою є та обставина, що всі без винятку “міські” герби кінця XVIII – на початку XIX ст. було надано виключно адміністративним осередкам (намісницьким і повітовим). Жодного герба не було затверджено для міста, яке не виконувало адміністративної функції, хоч приміром на теренах інтегрованих до складу імперії козацьких, річпосполитських та прибалтійських земель існували десятки міст, які впродовж сторіч користувалися своїми гербами, але не дістали їх підтвердження в кінці XVIII ст., оскільки не виконували функцій територіально-адміністративних осередків (приміром, міста Богуслав, Біла Церква, Кіблич, Смотрич, Дунаївці, Олика, Мошни, Комишня, Ковалівка, Жовнин, Чигирин-Діброва, Басань, Синява та ін.²).

В разі реорганізації територіально-адміністративного устрою, якщо зникла певна територіальна одиниця імперії (приміром повіт), то разом з тим повністю виходив з ужитку і її герб. Характерно, що в деяких законодавчих актах дана пряма вказівка на те, що затверджені герби є повітовими (слід відзначити, що знаходимо подібні випадки вже після 1785 р.). Так, законом від 2 квітня 1826 р. було затверджено герби Бесарабської області та її цинутів (тобто повітів).³ А в законі від 21 травня 1843 р. йшла мова про затвердження гербів Грузино-Імеретинської губернії та її повітів і гербів Каспійської області та її повітів.⁴ Поруч з тим, функціонально, а також за своєю характерною композицією, про яку буде сказано нижче, дані герби нічим не відрізнялися від тих, які було затверджено під визначенням – “міські”.

Якщо відсторонитися від урядової формули (“міський герб”), яка присутня в законодавчих актах, і яка, як вже зазначалося вище, зовсім не відповідала своїй суті, то складається враження, що герботворення кінця XVIII – на початку XIX ст. було органічним продовженням традицій в першу чергу земельної, а не міської, геральдики.⁵ На вірогідність подібного висновку вказує той факт, що так звані “старі герби”, тобто ті, які вже існували доволі тривалий проміжок часу і були лише перезатверджені в кінці XVIII ст., в основному взувалися на відповідних земельних гербах різних царств, князівств і територій, включених до складу Російської імперії.

Приміром, цілу групу, затверджених в кінці XVIII ст. в якості “міських”, складають герби, які вперше було зафіксовано в якості земельних, ще у 1672 р. в “Титулярнику”⁶: київський, володимирський, казанський, астраханський, московський, новгородський, тверський, смоленський, чернігівський, ярославський, нижегородський, вятський, пермський, псковський, ростовський, білозерський та ін. Іншу групу “старих гербів” складають ті герби, які мали свої витоки в емблемах, які розмішувалися на прапорах регулярних полків імперської армії та були зведені в “знаменні гербовники”. Використання цих емблем в суто військовій сфері без залучення їх в практику міського самоврядування,⁷ а також наявність емблем таких полків як Інгерманландського, Карельського, Ліфляндського, Сибірського, Терського, Естляндського та ін., які явно не мали жодного відношення до

¹ Там же.- С.93.

² Див.: Гречило А. Українська міська геральдика.- К., 1998; Гречило А., Савчук Ю., Сварник І. Герби міст України (XIV – перша половина XX ст.).- К., 2001; Савчук Ю. Українське міське прапорництво.- С.261-299.

³ Полное собрание законов Российской Империи. Собрание второе.- Том I.- СПб., 1830.- №232.

⁴ Там же.- Том XVIII.- №17061.

⁵ Соболева Н. Российская городская и областная геральдика.- С.17-20.

⁶ Портреты, гербы и печати Большой государственной книги 1672 года.- СПб., 1903.

⁷ Соболева Н. Российская городская и областная геральдика.- С.66.

певних міст, дають поважні підстави для висновку, що в даному разі маємо справу саме з земельними гербами. Характерно, що, скажімо, емблему Ніжинського регулярного полку використовував в якості земельного герба Ніжинський територіальний полк Війська Запорозького, а не місто Ніжин.

Покажемо є те, що при одночасній наявності власних старих гербів, як у певній території, так і у її осередку, в практиці герботворення кінця XVIII – на початку XIX ст. перевага при офіційному затвердженні віддається, як правило, першому з цих гербів. Так, приміром, офіційним смоленським гербом в кінці XVIII ст. став не один зі старих міських гербів Смоленська,¹ а земельний герб Смоленського князівства, який було зафіксовано в “Титулярнику” 1672 р.² Так само, в кінці XVIII ст. імперським урядом були перезатверджені земельні герби, які раніше належали – Подільському воєводству, Чернігівському, Ніжинському, Лубенському територіальним полкам, Київській землі, Полтавському, Глухівському регулярним полкам та ін., а не старовинні міські герби Кам’янця-Подільського, Чернігова, Ніжина, Лубен, Києва, Полтави та Глухова відповідно. В якості новоград-волинського герба у 1796 р. було затверджено дещо видозмінений старовинний земельний герб Волині.

Що стосується нових гербів, які були вперше створені під час процесу масового герботворення в кінці XVIII – на початку XIX ст., то на їх приналежність до земельних, а не міських, гербів вказують одночасно, як їх форма, так і – зміст. Конструкція цих гербів є для геральдики доволі незвичною. Їх, як правило, поділено на дві частини – горішню і долішню, причому в першій мав розміщуватися намісницький або губернський герб, а в другій – повітовий. Така конструкція є цілком логічною для земельних гербів: наочно показана структура територіально-адміністративного устрою імперії з відзначенням підпорядкування територіальних одиниць нижчого порядку (повітів) одиницям вищого порядку (намісництвам). Водночас, дана конструкція виглядає явно нелогічною, якщо вважати дані герби міськими, оскільки в такому разі з неї випливає, що повітове місто підпорядковується чи входить до складу міста-осередку намісництва. Аналогічну ситуація спостерігається і в разі зі змістом даних гербів: фігури, які вміщено на цих гербах, як правило відбивають природні та інші особливості території відповідних повітів, а не самого міста. Скажімо, на гербах часто бачимо зображення диких тварин, які звичайно в самих містах ніколи не водилися.

Покажемо моментом в даному питанні є сфера практичного застосування новозатверджених гербів. Так, згідно з указом чернігівського намісницького правління від 7 березня 1783 р. зображення гербів, які були затверджені у 1782 р., мало бути вміщене лише на печатках намісницьких і повітових установ, в той час як про міські печатки взагалі не згадано: “по тѣмъ гербамъ описанію вырѣзать печатей а именно въ намѣстническое правленія и въ приказъ общественнаго призрѣнія 1-ну въ верхній земский судъ, 2-ѣ въ верхнюю росправу 2 – въ губернскій магистратъ 2 – въ уѣздные суды по одной 11-ть въ дворянскіе опеки по одной 11-ть въ нижніе росправы по одной 6-ть да въ нижніе земскіе суды по одной 11-ть зъ словами около герба тѣми по какимъ куда и къ какому присудственному мѣсту печать принадлежать будетъ да особо того губернскихъ большихъ граничныхъ 2 – да и уѣзныхъ болшихъ граничныхъ же 10-ть, всего 71-ну”.³

Іншою функцією цих гербів було позначати на спеціальних стовпах адміністративні межі між окремими повітами та намісництвами. Дана практика знайшла своє широке застосування в межах всієї імперії впродовж всього XIX ст. Подібне використання цих гербів нормувалося навіть на законодавчому рівні.⁴ На початку XIX ст. герби, які були затверджені

¹ Ражнев Г. Герб Смоленска.- Смоленск, 1993.- С.77.

² Портреты, гербы и печати Большой государственной книги 1672 года.- СПб., 1903.

³ ЦДІАК, ф.1537, оп.2, спр.160, арк.1-1зв.

⁴ Соболева Н. Российская городская и областная геральдика.- С.143, 146.

в кінці XVIII ст. під назвою “міських”, фігурують в спеціальних урядових наказах вже як суто земельні (губернські) герби.¹ Широко застосовувалися дані герби і на печатках різних губернських і повітових установ,² що звичайно було б неможливим якби ці герби були суто міськими. Зважаючи на це, навіть офіційне законодавство визначає ці герби як губернські та повітові – згідно з деякими постановами уряду кожна установа повинна була мати печатку з зображенням губернського, повітового чи іншого герба з відповідним написом, в якому зазначалася назва установи.³

Поруч з тим, як офіційно затверджені герби кінця XVIII – початку XIX ст. використовувалися в якості земельних на губернських і повітових печатках, ті міста, які мали в своєму розпорядженні старі, але не затверджені урядом, міські герби, використовували ці незатверджені герби на міських печатках. Так, Черкаська міська дума до самого початку XX ст. використовувала на своїх печатках міський герб, який було надано Черкасам ще річпосполитським урядом у 1791 р.,⁴ натомість різні повітові установи Черкаського повіту використовували на своїх печатках герб, наданий імперським урядом у 1853 р.⁵

Подібну ситуацію спостерігаємо і в Кам'янці-Подільському. Різноманітні установи Подільського намісництва і Кам'янецького повіту використовували на своїх печатках зображення намісницького герба від 1796 р., в той час, як міський уряд вживав на міській печатці старий герб міста з зображенням святого Юрія. Від 1798 – 1799 р.р., тобто вже після затвердження намісницького герба, маємо нову магістратську печатку круглої форми і розміром 55 мм, з доколловим написом: **MAGISTRAT MIASTA WYDZIALOWEGO KAMIANCA PODOLSKIEGO**, в полі печатки вміщено овальний щит в картуші, на якому святий Юрій на коні вліво, влучає списом змія, під щитом зображена підставка.⁶

Старий міський герб, офіційно не затверджений, використовувало на власній печатці від 1903 р. подільське місто Сальниця.⁷ Наявність цих та інших прикладів дозволяє зробити висновок, що старі міські герби не виходячи з ужитку, водночас не дістають і офіційного підтвердження з боку уряду, натомість офіційно затверджені герби кінця XVIII – початку XIX ст. використовуються практично лише в якості губернських і повітових гербів.

Промовистим є також сприйняття цих, офіційно затверджених, гербів в суспільстві. Численні документи та публікації XIX ст., які містили в собі зображення затверджених в кінці XVIII ст. гербів в якості ілюстративного матеріалу, дають підставу говорити, що трактувалися дані герби, в основному, як земельні. Приміром, на деяких грамотах від кінця XVIII – початку XIX ст., в якості їх оздоблення було подано зображення двоголового орла в оточенні губернського і повітових гербів, про що свідчать відповідні написи.⁸

На мапі Харківського намісництва від 1787 р. вміщене стилізоване зображення дерева з листям у вигляді повітових гербів Харківського намісництва, в оточенні стрічок, на яких подано назви відповідних повітів.⁹ На подібній мапі Слобідсько-Української губернії з експозиції Харківського історичного музею від 1808 р. подано зображення піраміди з шіснадцятьма щитами, на яких намальовано герби повітів губернії з відповідними підписами. В праці Л.Лляшевича від 1885 р., яку було присвячено історії харківського дворянства, в якості ілюстративного матеріалу подано малюнки гербів, які були затверджені у 1781 р. Над кожним з них зазначено повітову приналежність.¹⁰

¹ ПСЗ. Собрание первое.- Том XXXIV.- №27180; ПСЗ. Собрание второе.- Том XXV.- №23851.

² Румянцева В. Эмблемы земель.- С.98-99.

³ Свод законов Российской империи.- Том II.- Часть I.- Москва, 1882.- С.144.

⁴ Мариновський Ю. Герби міста Черкас: спроба узагальнення виявлених джерел // Український археографічний щорічник.- Випуск I.- К., 1992.- С.141.

⁵ Там же.- С.141.

⁶ ЦДІАК, ф.39, оп.1, спр.1, арк.1699 зв., 1705 зв., 1710, 1712 зв., 1720 зв.

⁷ ЦДІАК, ф.274, оп.1, спр.790, арк.46 зв.

⁸ НБУ, ІР, ф.2, спр.23331-23350; Винклер П. Гербы городов.- С.1.

⁹ Описи Харківського намісництва кінця XVIII ст.- К., 1991.

¹⁰ Иллешевиц Л. Краткий очерк истории харьковского дворянства.- Харьков, 1885.- С.56-57, 136-137.

Про справжні міські герби в межах імперії можна говорити лише починаючи від 2-ї пол. XIX ст., коли новим керівником Гербового відділення бароном Кене була розроблена система позащитових елементів для міських та земельних гербів, яку було офіційно затверджено указом від 4 липня 1857 р.,¹ і розпочата робота по створенню цілісного комплексу територіальної геральдики. Невдовзі по тому губернські та обласні герби були затверджені офіційно, в той час як більшість міських гербів так і залишилися проектами, серед яких офіційне підтвердження дістали лише деякі герби – міст Московської губернії, Вороніжа, Харкова та ін.² Дана ситуація є надзвичайно показовою, оскільки яскраво ілюструє малопотрібність інституту міського герба в імперії, адже центральна влада навіть не визнала за потрібне формально затвердити вже цілком підготовлені та опрацьовані проекти міських гербів, на виготовлення яких було витрачено чимало зусиль та часу.³

В світлі всього вище сказаного, знаходить своє пояснення та обставина, що в більшості випадків серед затверджених у 1782 р. “старих гербів” Лівобережжя та Слобідської України присутні колишні земельні герби (полкові та сотенні), а не міські. З 49 гербів Київського, Чернігівського, Новгород-Сіверського та Харківського намісництв, затверджених впродовж останніх двадцяти років XVIII ст., 32 герба так чи інакше взорувалися на старі зразки козацького герботворення, і лише сімнадцять були новотворами. До останньої групи належать суразький та новоміський герби,⁴ а також всі герби Харківського намісництва 1781 р. Варто, втім, зазначити, що в проекті харківського генерал-губернатора Євдокима Олексійовича Щербініна від того ж таки 1781 р., який однак не було затверджено, планувалося офіційно використовувати старий козацький герб Харкова: “Отъ Днѣпра вышоль козакъ вооружонной лукомъ и стрѣлами называемой Харькомъ поселился над рѣкой; по-имени котораго рѣка и мѣсто назвалося Харьковомъ. В гербѣ пишется на жолтомъ полѣ черной со стрѣлою лукъ”.⁵

Серед “старих гербів” шіснадцять взорувалося на земельних гербах попередньої епохи. З них дев’ять (миргородський, золотоніський, новгородський, мглинський, сосницький, городнянський, березнянський, глинянський 1782 р. та кременчуцький 1798 р.) вели своє походження від відповідних сотених гербів. Ще п’ять (лубенський, переяславський, стародубський, ніжинський, чернігівський) – від полкових. Глухівський герб взорувався на емблемі, яку було зображено на прапорі глухівського регулярного полку імперської армії. Київський – на старому гербі Київської землі, зображення якого в 2-й пол. XVII ст. було внесено в “Титулярник”,⁶ а в 1-й пол. XVIII ст. – вміщено на печатці Київської губернської канцелярії.⁷

Дев’ять гербів 1782 р. (пирятинський, хорольський, кролевецький, борзенський, роменський, прилуцький, лохвицький, гадяцький, зінківський) могли взоруватися як на міських, так і на земельних гербах, оскільки герби даних територіально-адміністративних одиниць та відповідних полкових і сотенних осередків мали виразну подібність між собою. І лише в семи випадках (остерський, козелецький, голтвянський, городищівський, погарський, коропський, конотопський герби) новозатверджені герби мали за зразок старі міські герби.

Всі вище наведені відомості дають підстави зробити висновок про приналежність групи гербів Лівобережжя та Слобідської України, які було затверджено в останні двадцять років XVIII ст., до комплексу земельних гербів, а також про неоднорідність їх походження. В середині цієї групи наявні, як новотвори, так і герби, що взорувалися на зразках козацького герботворення – на старих земельних (полкових і сотенних) та частково міських гербах.

¹ ПСЗ. Собрание второе.- Том XXXII.- №32037.

² Винклер П. Гербы городов, губерний, областей и посадов Российской империи.- М., 1991.

³ Савчук Ю. Міська геральдика Поділля.- Вінниця, 1995.- С.79-89.

⁴ Румянцева В. Эмблемы земель.- С.96-97.

⁵ ЦДІАК, ф.1709, оп.3, спр.32, арк.333.

⁶ Портреты, гербы и печати Большой государственной книги 1672 года.- СПб., 1903.

⁷ ЦДІАК, ф.59, оп.1, спр.654.

Причому останніх була явна меншість. Поруч з тим, варто зазначити, що герби затверджені в кінці XVIII ст. нерідко в окремих деталях відрізнялися від своїх прототипів.

Затверджені імперською владою “старі герби”, що відбивали частково традиції герботворення попередньої доби, таким чином не надто надаються для студій над міською геральдиком Війська Запорозького і тим більше Слобідської України. Відповідно маємо повернутися до аналізу автентичних пам’яток міського герботворення козацької доби. Остання доволі повно відобразила в собі ті нові суспільно-політичні умови, які витворилися на руських землях після виникнення нових козацьких державно-політичних структур в середині XVII ст. Дана обставина є особливо виразною в світлі того, що за відсутності центральних установ, які б контролювали процес герботворення та регламентували порядок використання міських гербів, коли питання міської геральдики знаходилося у виключній компетенції органів міського самоврядування, руська міська геральдика козацької доби мала всі підстави стати своєрідним віддзеркаленням тогочасного життя, як в суспільно-політичній, так і в світоглядній сферах.

Козацька революція середини XVII ст., яка призвела до глибоких перетворень в суспільно-політичному житті країни, водночас виразно позначилася на геральдиці як своєрідному соціальному інституті. Козацька доба витворила оригінальну та самобутню, як з точки зору форми, так і – змісту (символіки), геральдичну систему. Втім, необхідно ще раз зазначити, що коли говоримо про самобутність, то слід враховувати, що руська геральдика козацької доби виникла і розвинулася не на порожньому ґрунті, а була органічним, хоч і оригінальним, продовженням попередніх етапів розвитку руської геральдичної традиції.

Останнє чи не найбільше стосується міської геральдики. Певна частина міст після входження до складу Гетьманщини (Війська Запорозького) продовжувала користуватися в своєму діловодстві старими печатками з зображенням гербів, які функціонували ще в річпосполитську добу. Деякі з цих міст взагалі залишили в ужитку на весь час існування Козацької держави свої старі печатки з латиномовними довколовими написами, а разом з тим і старі герби, в яких виразно простежується вплив річпосполитської геральдичної традиції. А значна частина міст, змінивши власні печатки, залишила на них зображення гербів, які вели своє походження з попередньої доби. Щоправда, в окремих випадках можемо спостерігати заміну старих гербів на нові зображення, які більше відповідали духу нової епохи. В цілому маємо констатувати, що герби міст, які з’явилися в часи входження наддніпрянських земель до складу Великого князівства Литовського і Руського та Речі Посполитої, а далі продовжили своє існування в межах Війська Запорозького, являють собою виразно окрему групу в межах комплексу міської геральдики козацької доби, відрізняючись від пам’яток власне козацького герботворення, як за своїм змістом і зовнішнім оформленням, так і за цілим рядом інших ознак.

Відкриває перелік гербів цієї групи найстарожитніший міський геральдичний знак наддніпрянських земель, що належав місту Київу. Перші відомості про існування київської міської печатки походять від кінця XV ст. В привілеї від 4 червня 1500 р. знаходимо згадку про порядок використання печатки: “... **у которых мѣщан кїевскихъ зъ ратѣша кїевского бѣдетъ листъ подъ ихъ печатью мѣстскою, тымъ мѣщаномъ не надобѣ мыта даваты нигдѣ ...**”.¹ А приблизно від 1544 р.² маємо перший відомий відбиток печатки міста, на якій зображено герб у вигляді напнутого луку зі стрілою, який натягують дві руки, що виходять з хмари вліво. Палеографічні особливості довколового напису вказують, втім, на злам XV – XVI ст., як імовірний час виготовлення матриці цієї печатки.

¹ Акты, относящиеся к истории Западной России собранные и изданные Археографическою комиссиею.- Том I: 1340 – 1506.- СПб., 1846.- С.173; Гречило А. Українська міська геральдика.- К., 1998.- С.28-29; Rimša E. Pieczęcie miast Wielkiego Księstwa Litewskiego.- Warszawa, 2007.- С.481-482; Білоус Н. Київ наприкінці XV – у першій половині XVII століття. Міська влада і самоврядування.- К., 2008.- С.142-143.

² ЦДІАК, ф.220, оп.1, спр.637, арк.1. Обґрунтування щодо дати документа див.: Білоус Н. Київ наприкінці XV – у першій половині XVII століття.- С.142-143.

Подібне датування загалом узгоджується з висновками тих дослідників, що вказували на кінець XV ст. як час запровадження в Києві самоврядування на основі магдебурзького права.¹ Наявні в нашому розпорядженні відомості геральдичного характеру дозволяють суттєво переглянути ці положення. Маємо на увазі малюнок герба в рукописному гербовнику Конрада Грюненберга (створений близько 1480 р.), що своєю іконографією відчутно нагадує зображення на найдавніших київських міських печатках – на блакитному полі виходять дві руки в червоному вбранні, що напинають золотий лук з золотою стрілою.²

Підпис, що супроводжує даний малюнок вказує на приналежність цього герба до руського геральдичного кола – **“könig von Russen gehört vnttern kan”**. В написі щоправда визначено приналежність герба не до міста, а до “короля Русі”, як одного з “менших ханів” – васалів великого хана. Разом з тим, варто відзначити, що в 2-й пол. XV ст. в руському герботворенні, як в державно-династичному, так і в міському чи родовому, не маємо жодних інших прикладів, крім власне київської міської печатки, використання подібного зображення в якості герба. Що вказує на вірогідну приналежність даної геральдичної пам’ятки до найдавніших зразків київського міського герботворення.

Загадковий зміст напису знаходить своє пояснення, якщо звернути увагу на кілька обставин. По-перше – в західно-європейських гербовниках XV ст. не раз зустрічаємо приклади коли відомості про власників гербів, що походили з теренів Великого князівства Литовського і Руського, а також – сусідніх країн, подано у доволі спотвореному вигляді. Скажімо, в Хроніці Констанцького собору 1414 – 1418 р.р. Ульриха Рихенталя, яку, до речі, було використано в якості одного з основних джерел при створенні гербовника Конрада Грюненберга, неточність в ідентифікації стосувалася ледве чи не половини руських гербів.³ Тож на цьому тлі певна недокладність у визначенні приналежності київського міського герба в гербовнику створеному в далекому Констанці навряд чи може дивувати.

По-друге – столичний статус Києва вже сам по-собі міг спонукати автора гербовника окреслити міський герб як приналежний до “короля Русі”, під яким, на нашу думку, Конрад Грюненберг міг мати на увазі когось з київських великих князів – Олелька Володимировича (1440 – 1454) або Семена Олельковича (1454 – 1470), щодо яких в неофіційних джерелах (особливо іноземного походження) іноді уживалася царська титулатура, рівно як і щодо їхнього стольного **“града царственного Києва”**.⁴ Визначення ж “короля Русі”, як одного з васалів великого хана, на нашу думку, мало впливати з колишнього литовсько-ординського кондомініума над Великим князівством Київським в середині XIV ст. та претензіями золотоординських та кримських ханів на зверхність над окремими руськими землями, в тому числі й Київською, в XV ст.⁵ Зображення київського міського герба було повторено також в пізнішій копії гербовника Конрада Грюненберга від 1602 – 1604 р.р. з тим лише, що стрілу в цій видозміні було скеровано в правий горішній кут, а не до правого пругу щита, як на малюнку від 1480 р. В свою чергу, супровідний напис також зазнав незначної корекції: **könig von Russen gehört unntern khan**.⁶

З огляду на вище сказане можемо зробити припущення про появу міського герба, а разом з тим і магдебурзького права, принаймні його елементів, у Києва в період між 1440 –

¹ Сас П. Феодальные города Украины в конце XV – 60-х гг. XVI в.- Киев, 1989.- С.175; Білоус Н. Київ наприкінці XV – у першій половині XVII століття.- С.42-47.

² Bayerische Staatsbibliothek, Codex 145 (Das Wappenbuch Conrads von Grünenberg, Ritters und Bürgers zu Constanz), f.59.

³ Das Concilium, so zu Constanz gehalten ist wuden des Jars, do man zalt von der Geburdts unsers Erlösers 1413 Jar.- Augsburg, 1483.- F.110-111, 176, 217.

⁴ Полное собрание русских летописей.- Том XXXII: Хроники: Литовская и Жмойтская и Быховца; Летописи: Баркулабовская, Аверки и Панцырного.- М.: Наука, 1975.- С.214.

⁵ Шабульдо Ф. Кондомініум в українських землях XIV століття // Записки Наукового товариства імені Шевченка.- Том ССІ: Праці Історично-філософської секції.- Львів, 2006.- С.; Русина О. Україна під татарами і Литвою.- К., 1998.- С.59-62.

⁶ Bayerische Staatsbibliothek, Codex 9210 (Wappenbuch Conrads von Grünenberg), f.68.

1470 р.р. Поновлення ж київської магдебургії наприкінці XV ст. (орієнтовно у 1498 р.)¹ пов'язано, очевидно, з тими руйнуваннями яких зазнало місто 1482 р. під час менглі-гіреєвого розгрому. Останній, очевидно, знищив самі основи київського самоврядування, до відновлення якого дійшло лише за 16 років.

Інше контраверсійне питання київського міського герботворення пов'язане з трактуванням походження фігур, що їх було вміщено в гербі Києва. Деякі з сучасних дослідників² висловлювали припущення про запозичення київського міського герба з арсеналу польської шляхетської геральдики, а точніше – про використання містом родового герба Куша (Kusza – на червоному полі самостріл).³ При розгляді слушності даного твердження необхідно звернути увагу на кілька обставин. По-перше – слід зазначити, що верховна влада (великий князь чи король) зазвичай давала лише санкцію на використання міської печатки з гербом, як необхідного атрибуту міського самоврядування, особливо не переймаючись зовнішнім виглядом самого герба.⁴ Вибір зображення в гербі перебував, як правило, в компетенції самих міщан або власника міста.⁵ З цього випливає, що київські міщани найвірогідніше самостійно визначали характер зображення на власному міському гербі. По-друге – на найдавніших зразках київського міського герботворення (в гербовнику Конрада Грюненберга та на печатках кінця XV – XVI ст.) знаходимо не кушу-самостріл, а напнутий лук зі стрілою, тож про залежність київського герба від родового герба Куша не може бути мови. По-третє – що стосується самого герба, який в річпосполитські часи одержав назву Куша, то він мав не польське, а русько-литовське походження.⁶ В річпосполитських гербовниках герб Куша або взагалі не згадується,⁷ або зазначається, що цим гербом користуються переважно руські та литовські роди.⁸ Тому якщо говорити про запозичення, то, в будь-якому разі, не з польської, а з руської родової геральдики.

Інше питання полягає в тому, чому саме лук (згодом самостріл) київські міщани обрали за власний герб. Враховуючи ту роль яку відігравав Київ в житті Литовсько-Руської держави XV ст., а також в зв'язку з важливим стратегічним значенням, яке мав Київський замок, видається закономірним, що саме військова символіка зайняла центральне місце в міському гербі. Оскільки основну роль в обороні Києва відігравали міщани, які несли замкову службу, постійно перебуваючи на варті для запобігання несподіваним нападам кочовиків, то немає нічого дивного в тому, що саме зброя міщан потрапила на київський герб. Лук, так саме як і самостріл, був доволі ефективною зброєю при обороні міста або фортеці, разом з тим він був надзвичайно легким у виготовленні та порівняно недорогим, а тому використовувався міщанами найбільш широко. Міщани в якості воїнів найбільше славилися саме вправністю у використанні луків та самострілів. Як наслідок, луки та самостріли часто бачимо на міських гербах руських земель періоду середньовіччя та ранньомодерної доби, серед яких можна назвати герби таких великих міст як Полтава, Берестя, Пинськ, Харків, Пирятин, Корсунь та ін. Цікавим фактом є те, що саме лук (**“гербъ то есть лукъ жолътый натягненый и стрѣлу на тативи наложонную въ чирвономъ полю дали”**) обрали міщани Корсуня у 1585 р. в якості власного герба і навіть надіслали лист королю Степану Баторію з проханням затвердити саме цей герб.⁹

¹ Білоус Н. Київ наприкінці XV – у першій половині XVII століття.- С.49-50.

² Кохан О. Проект герба Києва // Знак.- 1993.- Ч.2.- С.3; Гломозда К. До історії київських гербів // Знак.- 1993.- Ч.2.- С.4-5; Румянцева В. Емблеми земель.- С.45; Панченко В. Гербівник міст України.- С.10.

³ Kojałowicz W. Herbarz gycerstwa Wielkiego Księstwa Litewskiego.- Kraków, 1897.- С.116-117.

⁴ Гречило А. Українська міська геральдика.- С.32.

⁵ Там же.- С.32, 42; Заяць А. Надання печаток містам Волині у XVI – першій половині XVII ст. (за локаційно-магдебурзькими привілеями) // Четверта наукова геральдична конференція.- Львів, 1994.- С.41.

⁶ Kojałowicz W. Herbarz gycerstwa Wielkiego Księstwa Litewskiego.- С.116-117.

⁷ Paprocki B. Herby gycerstwa Polskiego.- Kraków, 1584.

⁸ Niesiecki K. Herbarz Polski.- Том V.- Lipsk, 1840.- С.471.

⁹ ЦДІАК, ф.221, оп.1, спр.20, арк.1; Гречило А. Українська міська геральдика: тенденції розвитку. Дисертація ... кандидата історичних наук.- К., 1996.- С.40.

Ще одну цікаву обставину знаходимо в роботі київського католицького єпископа І.Верещинського від 1595 р.,¹ в якій подано згадку про тогочасну київську печатку з зображенням луку, про яку київський єпископ говорить як про варварську, що на його думку потребувала заміни. Якби дійсно київський міський герб склався під впливом шляхетського герботворення, то важко було б пояснити чому І.Верещинський, людина доволі обізнана в справах геральдики, називає цей герб варварським і пропонує замінити його на цілком відмінне зображення.

Розглядаючи питання про походження київського міського герба необхідно торкнутися також ще однієї проблеми. Певна частина дослідників, переважно та що приймає зображення архангела Михайла за старий середньовічний міський герб Києва, схильна вбачати в гербі з зображенням лука (самостріла) лише герб одного з історичних районів міста – Подола.² Як відомо Київ впродовж кількох століть, починаючи від XIV ст., складався з трьох окремих частин – Верхнього міста, Печерська та Подола. Під час менглі-гіреєвого розгрому Верхнє місто і Печерськ були дощенту знищені, а міське життя тривало лише на Подолі, в якому відтепер зосередилися всі органи міського самоврядування. Це дало підставу зазначеним дослідникам оголосити герб з самострілом локальною відзнакою Подола. Їх концепція є наступною: якщо довести, що київський герб з луком (самострілом) є лише гербом одного з трьох районів міста, то в такому разі слід відшукати герб всього Київа, яким безсумнівно, на думку зазначених дослідників, мав бути архангел Михайло. Беззаперечних наукових фактів для доведення даного припущення, однак, не існує.

По-перше, на жодній міській печатці Київа XV – XVIII ст., а їх збереглося доволі багато, так само як і на жодній іншій пам'ятці цієї доби, ми не бачимо зображення архангела Михайла в якості герба Київа, або хоч би Верхнього міста,³ не згадує про це і жодний з тогочасних авторів. Важко собі уявити, що за 300 років таке велике місто як Київ не залишило по собі жодних пам'яток, які б безсумнівно засвідчили приналежність архангела Михайла до київської міської геральдики. Зображення ангела в період пізнього середньовіччя та раннього модерну є земельним гербом Київської землі⁴ (згодом – воєводства),⁵ але це жодним чином не стосується геральдики самого міста.

По-друге, київський герб з луком (самострілом) безсумнівно репрезентував все місто, а не лише його частину – Поділ. В цьому не важко пересвідчитись розглянувши зміст довколових написів всіх без винятку відомих на сьогодні міських печаток XV – XVIII ст., в яких зазначено що дані печатки належать саме Київу, і в жодному з цих написів не зазначена приналежність відповідної печатки до Подолу, чи Київо-Подолу. Слід відзначити, що печатка, як інструмент засвідчення офіційних документів, не могла мати в своєму довколовому написі жодних неточностей у визначенні своєї приналежності до певного юридичного суб'єкту (в даному разі – до міста Київа). Тому якщо в довколових написах зазначено, що печатки належать Київу, чи Київському магістрату, а не Подолу, то саме так і

¹ Wereszczyński J. Sposób osady nowego Kijowa i ochrony niegdy stolice księstwa Kijowskiego od niebezpieczeństwa wszeliakiego.- Secechów, 1595.

² Кохан О. Проект герба Києва.- С.3; Панченко В. Гербівник міст України.- С.10; Румянцева В., Овсієнко О. Про давні герби Києва // Архіви України.- 1980.- №3.- С.63-65.

³ Румянцева В., Овсієнко О. Про давні герби Києва.- С.65.

⁴ Das Concilium, so zu Constanz gehalten ist worden des Jars, do man zalt von der Geburdt unsers Erlösers 1413 Jar.- Augsburg, 1483.- Арк.217; Piekosiński F. Goście polscy na soborze konstancyjskim // Rozprawy i Sprawozdania Krakowskiej Akademii Umiejętności.- Wydział Historyczno-filozoficzny.- Tom XXXVII.- Kraków, 1899.- С.150; Piekosiński F. Heraldika polska wieków średnich.- Kraków, 1899.- С.395; Polaczkówna H. Najstarsze źródła heraldyki polskiej.- Lwów, 1924; Rimša E. Heraldika. Iš praeities į dabartį.- Vilnius, 2004.- С.98; ЛІМ, Сфр.251; ЛНУ, ЗП, n.46; n.53; ЦДІАК, ф.220, оп.1, спр.56, арк.1; спр.643, арк.1; спр.646, арк.1; спр.647, арк.1; спр.653, арк.1; спр.659, арк.1; спр.660, арк.1; АРК, АSang, Тека III, Плік 76; Тека X, Плік 27; Тека XI, Плік 65; MNW, NPO 10599; AGAD, Perg.7772; Perg.7773.

⁵ Paprocki B. Herby gycerstwa polskiego.- Kraków, 1858.- С.918; Kronika Polska Marcina Bielskiego nowo przez Joachima Bielskiego syna jego wydana.- Kraków, 1597.- С.9; Niesiecki K. Korona Polska.- Том I.- Lwów, 1728.- С.144; Wielądek W. Heraldyka.- Том I.- Warszawa, 1792.- С.95.

було насправді. Врешті, саму появу київського міського герба, за свідченням гербовника Грюненберга, слід покласти на часи до менглі-гіреєвого руйнування, що перекреслює всю аргументацію, щодо київського герба, як геральдичного знаку самого лише Подолу.

Взагалі сумнівно чи були коли-небудь у київських районів власні герби, оскільки немає жодних свідчень, щоб їм коли-небудь надавали право на утворення окремих органів самоврядування, без чого функціонування міського герба є неможливим. До того ж практика існування у різних частин міста окремих гербів в руських землях не набула поширення. Запропонований у 1595 р. київським єпископом І.Верещинським проект київської міської геральдики так і залишився проектом і його не можна брати до уваги як поважний аргумент. Автор даного проекту пропонував розділити Київ на три окремих міста з наданням кожному з них самоврядування на основі магдебурзького права (як бачимо, раніше такого розподілу не існувало, а разом з тим не могло бути і гербів окремих районів Києва). Зовнішніми атрибутами самоврядування цих трьох міст мали стати їхні герби.¹

Оскільки Королівське та Бискупське Міста ще треба було відбудувати, а єдиним залюдненим районом Києва було Нижнє Місто (Поділ), то саме за ним І.Верещинський пропонував залишити старий герб Києва (щоправда, в значно видозміненій формі), а іншим двом містам надати нові герби. Тут, як бачимо, йдеться про те, що при розподілі Києва на три окремих міста, за одним з них (до речі єдиним реально існуючим на той час) закріплювався старий герб всього міста. Верещинського однак не задовільняв старий київський герб, який на думку єпископа був “варварським”, і він запропонував його виправлену видозміну для подальшого використання. Проектам Верещинського не судилося бути втіленими в життя, тому запропоновані ним герби з яскраво забарвленою політичною символікою не набули офіційного значення.

Принагідно маємо згадати про ще один варіант київського герба (з зображенням святого Юрія) опис якого подано в гербовнику Бартоша Папроцького від 1584 р.² Інформація Папроцького є єдиною в своєму роді, оскільки в жодному іншому джерелі святий Юрій як міський герб Києва не фігурує (місто в цей час користується печатками з зображенням напнутого луку зі стрілою).³ Очевидним стає висновок, що Папроцький припустився помилки описавши герб з зображенням святого Юрія як міський герб Києва. Поруч з тим, безсумнівним є зв'язок даного герба з руською князівською геральдикою.⁴

Використання першої київської міської печатки від 1500 р. згодом тривало впродовж всього річпосполитського періоду (1569 – 1648 р.р.) і навіть в перші роки після початку Визвольної війни (до 1653 р.).⁵ Паралельно з цим (впродовж 1585 – 1624 р.р.) в ужитку перебувала ще одна печатка з тим самим зображенням.⁶ Натомість, від 1-ї чверті XVII ст. маємо дві наступні видозміни київської міської печатки з дещо іншим сюжетом.⁷ Є певні підстави вважати, що в даному випадку маємо перед собою пару магістратських печаток – велику та малу. Практика одночасного використання кількох міських печаток набула доволі широкого розповсюдження в країнах Центрально-Східної Європи, в тому числі й в Русі, що, напевно, могло вплинути й на міську сфрагістику Києва, міста яке провадило жваву торгівлю з країнами Центральної Європи.

¹ Стороженко А. Киев 300 лет назад // Киевская старина.- Том XLIV.- Киев, 1894.- С.413.

² Paprocki В. Herby gycerstwa polskiego.- Kraków, 1858.- С.918.

³ AGAD, AZ, Sygn.683, st.39; НБУ, ІР, ф.2, спр.20754; спр.20755; ЦДІАК, ф.221, оп.1, спр.81, арк.2 зв.

⁴ Однороженко О.А. Князівська геральдика Волині середини XIV – XVIII ст.- Харків, 2008.- 180 с.

⁵ НБУ, ІР, ф.301, спр.517 Л, арк.158 зв., 159 зв., 163, 165 зв., 170, 176, 177 зв., 179 зв., 185 зв., 221 зв., 241, 254, 258, 261, 263 зв.; AGAD, AZ, Sygn.683, st.39.

⁶ НБУ, ІР, ф.2, спр.20754; спр.20755; ф.301, спр.517 Л, арк.210, 214, 218; ЦДІАК, ф.221, оп.1, спр.81, арк.2 зв.

⁷ НБУ, ІР, ф.2, спр.20758; ф.301, спр.517 Л, арк.154, 155 зв., 156 зв., 167, 168, 173 зв., 200 зв., 201 зв., 242 зв., 249; ЦДІАК, ф.62, оп.1, спр.3, арк.31, 36, 50; ф.221, оп.1, спр.157, арк.1 зв.; Антипович К. Київська міська печатка // Юбілейний збірник на пошану академіка Дмитра Івановича Багалія з нагоди сімдесятої річниці життя та п'ятидесятих роковин наукової діяльності.- К., 1927.- С.832-833.

Велика печатка від 1606 – 1639 р.р. має доволі оригінальне зображення. Якщо попередні печатки містили в своєму полі герб, який було вписано в щит без позашитових елементів, то на цій печатці ми вперше бачимо герб вміщений на бароковому щиті з надзвичайно вибагливим картушем, над яким було зображено забороло зі стилізованим малюнком намету і нашоломника у вигляді трьох страусових пер. Разом з тим змінилося й зображення в щиті – замість напнутого луку зі стрілою бачимо руку, що тримає самостріл.

Мала міська печатка даного періоду (від 1625 – 1647 р.р.) доволі суттєво відрізняється від печатки 1606 р. Вона значно менша за розміром – 30 мм проти 42 мм. Майже всі слова, які подано в довколловому написі меншої печатки, мають скорочену форму, на великій навпаки – майже всі слова написані повністю. В той час як велика печатка містить в своєму полі повний герб, який зображено на бароковому щиті з вибагливим картушем, на малій печатці герб розміщено на щиті ренесансної форми, зі значно біднішим оздобленням в порівнянні з гербом 1606 р. В щиті герба 1625 р. зображено лише самостріл, який обернуто праворуч. Це єдиний випадок коли самостріл на київському міському гербі було повернуто в бік, на всіх наступних видозмінах київського герба самостріл спрямовано вгору.

На думку К.Антиповича, печатка 1625 – 1647 р.р. своїм зовнішнім виглядом може свідчити про певні політичні перетворення в Києві в даний період, а саме – про внутрішню боротьбу між окремими угрупованнями київського міщанства, одне з яких орієнтувалася на покозачений елемент, а інше – стояло на проурядових позиціях. Вплив останньої, імовірно і позначився на іконографії даної міської печатці, що доволі швидко виходить з ужитку після встановлення козацької влади в Києві 1648 р.¹

Після Берестецької битви Київ на короткий час опановують литовські війська на чолі з князем Янушем Радивилом, які перебували в місті від 5 серпня по 1 вересня 1651 р. На честь здобуття Києва князь наказав викарбувати пам'ятну медаль, на якій, зокрема, було зображено напнутий лук київського міського герба поруч з іншими гербами та алегоричними фігурами.² Під час літньої кампанії 1651 р. до рук литовського війська потрапило значне число козацьких прапорів Чернігівського та Київського полків.³ В якості трофеїв козацькі прапори потрапили до Варшави, а згодом – до Стокгольму.⁴ Серед 12 прапорів Київського полку, захоплених військами Радивиля, частина належала міським організаціям (магістрату, цехам та ін.), які брали участь в обороні Києва поруч з козаками. На це, зокрема, вказує наявність на трьох київських прапорах зображення київського міського герба – лука зі стрілою.⁵

Після укладення Переяславської угоди в ужиток входить нова видозміна київської міської печатки, на якій було відображено політичні зміни попередніх років.⁶ Вперше дану печатку зустрічаємо при документі від 1656 р. Своім зовнішнім виглядом вона відчутно нагадує печатку 1606 р. Зокрема, майже тотожний вигляд мають щити на обох печатках, які виконано в бароковому стилі з вибагливим рослиноподібним картушем. В обох гербах на щиті зображена рука, яка тримає самостріл. Позашитові елементи в обох випадках становлять органічну частину картушів.

В порівнянні з печаткою 1606 р. в новій печатці зроблено кілька змін, що торкнулися передусім довколлового напису, мова якого стала руською, а королівський титул замінено на царський. Ще одна зміна торкнулася позашитових елементів. Якщо на гербі 1606 р. забороло зображувалося у вигляді кола і розміщувалося над картушем, то в гербі 1656 – 1670 р.р. замість забороло бачимо доволі стилізоване зображення шолома, який розміщено

¹ Антипович К. Київська міська печатка.- С.833.

² Климовський С. Медаль Януша Радзивіла.- С.41.

³ Ісасвич Я. Бойові прапори козацького війська.- С.85-87.

⁴ Савчук Ю. Українське міське прапорництво.- С.270-271.

⁵ Там же.- С.270-275.

⁶ НБУ, ІР, ф.2, спр.20759; ф.301, спр.517 Л, арк.268, 270, 272, 274 зв., 275, 278; ЦДІАК, ф.62, оп.1, спр.3, арк.14, арк.16, арк.37 зв., арк.39 зв., арк.43 зв.; спр.9, арк.1 зв.; ф.221, оп.1, спр.12, арк.4, 5.

безпосередньо над щитом. В якості нашоломника бачимо щиток, над яким зображено три страусових пера, які в порівнянні з гербом 1606 р. намальовані менш стилізовано.

1671 р.р. з'являється новий варіант міської печатки, який відрізняється від попереднього дещо зміненим довколовим написом, а також більш складною формою картуша. Відмінним є і зображення в щиті: на гербі 1671 – 1700 р.р. замість руки зображено хвилястий пояс, що з'єднує ручку самостріла з лівим пругом щита. Над щитом вміщено забороло, але в нашоломнику немає щитка, натомість залишено три страусових пера, які нібито виростають з забороло, зображеного знову у вигляді кола, як і на гербі 1606 р.

В сфрагістичній літературі¹ знаходимо відомості про ще одну київську печатку – від 1698 р., яка своїм зовнішнім виглядом відчутно нагадує печатку 1671 – 1700 р.р.. Обидві печатки мають приблизно однаковий розмір, подібний напис і надзвичайно схожий малюнок гербів (єдина суттєва відміна в малюнку – наявність руки в гербі 1698 р. замість хвилястого пояса вміщеного в гербі 1671 – 1700 р.р.). Найсуттєвіша різниця між двома печатками стосується написання останнього слова в їх довколових написах. На печатці 1671 – 1700 р.р. бачимо дату виготовлення печатки: **ЛХОА** (1671) р., тоді як на печатці 1698 р. останнім є слово **УТЧІН**. Відсутність в нашому розпорядженні інших відбитків печатки 1698 р. не дозволяє напевно твердити чи маємо справу з новою видозміною київської міської печатки, чи йдеться про невірний прорис печатки 1671 р. Останнє припущення видається нам більш слушним оскільки важко знайти раціональне пояснення використанню одночасно двох майже подібних між собою печаток. Ми схилиємося до думки, що, напевно, при виготовленні прорису для “Снимков древних русских печатей” була припущена помилка в прочитанні останнього слова довколового напису. Це тим більше ймовірно з огляду на те, що в даному виданні прориси інших руських міських печаток також подано не зовсім вірно.²

На початку XVIII ст. (1702 р.) з'являється нова міська печатка, на якій бачимо герб, що в значній мірі відрізняється від попередніх видозмін київського міського герба, насамперед стилем свого виконання. Якщо впродовж попереднього століття, від 1606 р. по 1700 р., майже всі герби були виконані в бароковому стилі з характерними вибагливими картушами, то герб 1702 – 1734 р.р. розміщено в щиті німецької геральдичної форми. Місце барокового картуша зайняв намет, замість забороло з'явилося зображення шолома. До особливостей герба 1702 – 1734 р.р. слід віднести ще кілька деталей. Так, зображення самостріла не супроводжує рука (чи хвилястий пояс), в нашоломнику, поруч з трьома страусовими перами, зображено дві восьмипроменеві зірки. Характерно, що намет в даному гербі виходить з-під шолому, а не спадає з нього як це бачимо зазвичай в інших гербах.

В подальшому, всі наступні видозміни київського міського герба взувалися на малюнку герба 1702 – 1734 р.р., і майже в усіх деталях схожі на нього. Такою є, скажімо, печатка від 24 вересня 1740 р. Єдиною суттєвою відміною якої від попередньої є зображення в нашоломнику шестипроменевих зірок замість восьмипроменевих. У 1762 р. київським магістратом було виготовлено дві печатки – велику (дана видозміна з'явилася внаслідок переробки матриці попередньої печатки, на якій було вирізьблено іншу дату: замість 24 вересня 1740 р. – 28 червня 1762 р.) і малу, що, ймовірно, слід розглядати як повернення до практики 2-ї чверті XVII ст., коли в ужитку також була пара міських печаток. Сфрагістичні характеристики зазначених печаток доволі суттєво різняться між собою. Розмір великої печатки дорівнює 50 мм, вона має круглу форму, в той час як мала міська печатка має овальну форму і розмір 30x27 мм. В довколовому написі великої міської печатки вміщено імператорський титул, тоді як на малій печатці зазначено лише її приналежність київському магістрату.

¹ Снимки древних русских печатей государственных, царских, областных, городских, присутственных мест и частных лиц.- Выпуск I.- М., 1880.- С.69.

² Прокопович В. Сфрагістичні анекдоти. Московська наука і українська сфрагістика // Праці Українського Історично-Філологічного Товариства в Празі.- Том II: Збірник на пошану професора Дмитра Антоновича.- Прага, 1938.- С.210-215.

Виходять з ужитку ці печатки разом з ліквідацією Козацької автономії. Щоправда самостріл в якості міського герба бачимо на печатці Київського міського товариства від 1787 р.,¹ що є зайвим підтвердженням того, що саме дана фігура вважалася міським гербом, в той час як затверджений в 1782 р. імперським урядом герб з зображенням архангела Михайла² був не міським, а земельним гербом, зображення якого, в дійсності, використовували в основному на печатках губернських та повітових установ.³

Від 1772 р. маємо відбиток ще однієї видозміни київської міської печатки, яка, так само як і печатка від 1762 – 1780 р.р., є малою міською печаткою. Вона також має овальну форму і порівняно невеликий розмір. Особливістю даної печатки є те, що на відміну від усіх попередніх печаток, які мали виключно довколаві написи, печатка 1772 р. має напис безпосередньо в полі печатки – у вигляді перших літер слів напису, який можна відтворити наступним чином: П[ечатъ] М[агистрата] М[ѣста Києва]. Герб розміщений в полі печатки 1772 р. є подібним до чотирьох попередніх видозмін київського герба, але має деякі особливості: в нашоломнику відсутнє зображення зірочок, намет виходить не з шолома, а з-поза щита, самостріл зображено більш тонкими лініями та ін.

Одними з перших на Лівобережжі привілей на самоврядування одержали Прилуки, що належали князям Вишневецьким. Сталося це невдовзі після 1582 р.⁴ Вірогідно, разом з наданням місту магдебурзького права воно одержало також дозвіл на використання власного герба з зображенням голови бика, яку пронизує шабля. Принаймні, згідно з інформацією А.Шафонского: “Сей гербъ есть часть герба Князя Еремѣя Михаила Корибута Вишневецкаго, отъ Литовскихъ Великихъ Князей происходящаго, бывшаго города Прилуки владѣльца, который Ратуша Прилуцкая уже въ 1600 году въ печати употребляла, какъ изъ старыхъ ея дѣлъ видѣть можно”.⁵ Прямих доказів на підтвердження даних відомостей у нас на сьогодні немає. Але судячи з того, що на міських печатках, використання однієї з яких вперше бачимо при документі від 1658 р., замість слова Печатъ, вжито слово Копѣл, яке в козацькій сфрагістиці уживалося лише в кінці XVI – 1-й пол. XVII ст.,⁶ ми можемо зробити висновок про появу у Прилук власної печатки, а разом з тим і герба, принаймні в 1-й пол. XVII ст. Разом з тим, викликають поважні сумніви також відомості А.Шафонского про походження прилуцького герба від частини герба Вишневецьких (мається на увазі очевидно зображення голови бика, яке бачимо в третій частині складного герба князя Єремії-Михайла Корибута Михайловича Вишневецького в книзі “Крест Спасителя и кожного человека”,⁷ а також в окремому щитку на печатці того ж князя).⁸ Впадає у вічі та обставина, що подібне запозичення виглядає вкрай нелогічним, оскільки в гербі князя Вишневецького голова бика (в супроводі шестипроменевої зірки, троянди та півмісяця) представляє герб молдавських господарів (з родини яких походила мати Єремії-Михайла – Раїна Єреміївна Могила),⁹ в той час як на прилуцькому гербі зображено голову бика, яку пронизує меч (або шабля), і яка, таким чином, суттєво відрізняється від зображення на молдавському гербі.

¹ НБУ, ІР, ф.2, спр.20768.

² Винклер П. Гербы городов.- С.68.

³ Румянцева В. Эмблемы земель.- С.98-100

⁴ Історія міст і сіл УРСР. Чернігівська область.- К., 1972.- С.517-518.

⁵ Шафонский А. Черниговского наместничества топографическое описание.- С.511.

⁶ ЛНБ, ВР, ф.5, спр.4048 (2), арк.113; AGAD, Extranea IX: Polen, n.59, vol.89; vol.90; n.61, vol.98; Pap.3049, st.2; AR, Dz.V, Sygn.3221, st.2; Sygn.5077, st.2; Sygn.7936, st.2; AZ, Sygn.153, st.5, 7, 14, 18; Sygn.306, st.4, 7, 10, 13; Sygn.446, st.32; Sygn.675, st.35, 38, 40, 42, 45, 50, 52, 53; Sygn.3036, st.26, 36, 120; APK, ASang, TeKa XXI, Plik 36.

⁷ Українська графіка XI – початку XX ст. Альбом.- К., 1994.- С.118.

⁸ НБУ, ІР, ф.2, спр.8249; ЦДІАЛ, ф.132, оп.1, спр.382, арк.2 зв.; AGAD, Pap.3186; Pap.3977.

⁹ Войтович Л. Князівські династії Східної Європи (кінець IX – початок XVI ст.). Склад, суспільна і політична роль. Історико-генеалогічне дослідження.- Львів, 2000.- С.333.

По-друге, якщо вірити інформації А.Шафонського про наявність даного зображення на міській печатці вже у 1600 р., то стає незрозумілим, як видозмінений молдавський герб міг потрапити на герб Прилук за 12 років до народження князя Єремії-Михайла Корибута Михайловича, який тільки і використовував зображення голови бика в своєму складному гербі, на відміну від всіх своїх попередників, які подібного зображення в своїх гербах не мали.¹ По-третє, взагалі виглядає сумнівною сама практика використання в міському гербі частини (і то другорядної) герба власника, що є незнаною в руській середньовічній та річпосполитській геральдичних традиціях.²

У 1592 р., за клопотанням князя Олександра Вишневецького, магдебурзьке право було надане місту Лубнам (Олександрову). Разом з тим місто одержало право на використання печатки: **“До того тежъ тому жъ месту Александрову сим жу листом нашим до права нх надаем печат местскую ... которою печатью в том месте Александрове врид местский вси sprawy права майдворского печатючи и отправючи, вечно уживати оное мают”**,³ на якій було зображено міській герб – озброєна шаблею рукою над ведмежою головою.⁴ Привертає увагу тривале використання лубенської печатки, яка перебувала в ужитку майже 150 років, незважаючи навіть на свій латиномовний напис. Більше того – коли 1738 р. було виготовлено нову печатку, то вона повністю зберегла зображення попередньої печатки, а також латинську мову довколового напису.⁵

Ще одне місто, яке 1592 р. одержало магдебурзьке право, було Пирятин, гербом якого стало зображення стріли: **“... надаемъ печать мѣстскую, герб стрѣлу ...”**.⁶ Втім, перша сфрагістична пам’ятка, що стосується міста, з’являється лише в 2-й пол. XVII ст. і містить в своєму полі зображення герба, який виконано в характерному для козацьких часів стилі, тобто з використанням позашитових елементів. Зображений на щиті герб відрізняється від герба 1592 р., хоч, безсумнівно, є похідним від нього: спільним для обох гербів залишається зображення стріли. В подальшому зображення на міській печатці послужило основою для сотенного, а також для офіційно затвердженого у 1782 р. герба.⁷

Переяслав одержав право користуватися власним гербом у 1620 р. Опис герба в привілеї: **“... z takim Herbem yaki w tym liście naszym iest namalowany, na Jeziorze Baszta z Krzyżem”**,⁸ доповнював опис міського прапора: **“... z chorągwia swą Miescką, którą im nadaiemy w Polu białym Baszta Czerwona s Krzyżem czerwonym”**.⁹ Невдовзі по тому, зображення герба з’являється на міській печатці, яку виконано в бароковому стилі, а щит зображено у вигляді прямокутника зі звуженим видовженням вгорі, що робить його форму максимально пристосованою до форми головної фігури герба. Довколовий напис на печатці подано латинською мовою.

Підтверджено право на використання даного герба було і царським привілеєм від 1654 р.: **“... БЫТИ ВО ВСЕМ ПО ПРЕЖНИМ КОРОЛЕВСКИМ ПРИВИЛЕЯМ И ГЕРБ СВОЙ ДЕРЖАТИ ИМ**

¹ Однороженко О.А. Князівська геральдика Волині середини XIV – XVIII ст.- Харків, 2008.- С.93-101.

² Натомість, більш знаною була практика використання в міських гербах родових гербів власників, з огляду на що швидше варто було б очікувати на появу в прилуцькому гербі родового герба самих Вишневецьких, який знаний в річпосполитській геральдичній літературі під назвою Корибут. Втім, варто зазначити, що на лівобережних землях навіть подібна практика не набула поширення.

³ Корпус магдебурзьких грамот українським містам.- С.49.

⁴ НБУ, ІР, ф.1, спр.53203; спр.53205; спр.53206; спр.53208-53226; спр.53229; спр.53232-52234; спр.55661; ф.2, спр.14005; спр.14663; ф.84, спр.86, арк.1.

⁵ НБУ, ІР, ф.2, спр.27745; ЦДІАК, ф.51, оп.3, спр.19973, арк.248 зв.; ф.59, оп.1, спр.1071, арк.77; ф.64, оп.1, спр.111, арк.4 зв.

⁶ Архив Юго-Западной России.- Часть VII.- Том III: Акты о заселении Юго-Западной России XVI – XVIII веков.- Киев, 1905.- С.299.

⁷ Винклер П. Гербы городов.- С.120.

⁸ Корпус магдебурзьких грамот українським містам.- С.52.

⁹ Там же.- С.54; Акты относящиеся к истории Южной и Западной России, собранные и изданные Археологическою комиссиею.- Том X.- С.523.

прежний ...”¹ Впродовж входження Переяслава до складу Війська Запорозького місто користувалося двома печатками, які своїм зовнішнім виглядом нагадували попередню і, ймовірно, взорувалися на ній. Між собою ці дві печатки є доволі подібними, з чого можна зробити висновок, що маємо перед собою різні варіанти прорисів з відбитків однієї й тієї самої печатки, тим більше, що друга з цих печаток, від 1698 р., відома лише за публікацією в “Снимках древних русских печатей”,² яка має численні помилки і неточності.³

Печатки 1698 р. і 1690 – 1752 р.р., крім того що використовувалися одночасно, є схожими між собою як за формою і розміром, так і за зображенням герба – на обох бачимо бароковий щит в картуші з загостренням вгорі, який є майже тотожним на обох печатках. Схожим між собою є і зображення веж на цих гербах. Поруч з тим мусимо відзначити, що наявність певних, хоч і незначних, різниць в зовнішньому вигляді обох печаток (особливо в написанні царського титулу), за відсутності додаткових свідчень, не дозволяє напевно вирішити питання тотожності чи відмінності даних печаток.

У XVIII ст. переяславська міська геральдика справила виразний вплив на земельне герботворення. На всіх печатках Переяславського полку та полкового суду бачимо все теж зображення вежі з певними доповненнями. А 1782 р. переяславський герб дістав офіційне затвердження з позначкою “старый герб”.⁴

Того ж таки, 1620 р., власний герб, згідно привілею на магдебурзьке право,⁵ одержав Стародуб: “... а до печатования справъ мѣських стародубовскихъ уряду бурмистровского и лавничого за герб мѣський дуба з гнѣздомъ орлимъ”.⁶ Втім, вже у 1625 р. місту надано новий привілей, а разом з тим і цілком відмінний від попереднього герб – з зображенням святого Юрія: “... а до pieczętowania spraw mieyskich starodębskich urzędu burmistrzowskiego у ławniczego за herb mieyski naznaczamy – swientego Jerzego ...”.⁷ Даний символ був надзвичайно популярним в руській геральдиці, і до певної міри набрав значення національного герба. Зображення святого Юрія на коні, який влучає списом змія, дістало в річпосполитські часи назву “Погоні руської”,⁸ за аналогією з державним гербом Великого князівства Литовського і Руського (“Погоня литовська” – рицар на коні).⁹ “Погоню руську” бачимо на численних гербах руських княжих родів та багатьох руських міст, серед яких столиці Волині та Поділля – Володимир та Кам’янець.¹⁰

¹ Акты относящиеся к истории Южной и Западной России.- Том X.- С.533-534.

² Снимки древних русских печатей.- С.75.

³ Прокопович В. Сфрагистичні анекдоти.- С.210-215.

⁴ Винклер П. Гербы городов.- С.117.

⁵ Городские поселения в Российской империи.- Том V.- Часть II.- С.353-357.

⁶ Корпус магдебурзьких грамот українським містам.- С.50.

⁷ Там же.- С.59.

⁸ Niesiecki K. Herbarz Polski.- Том II.- С.255.

⁹ Цітоў А. Наш сімвал – пагоня. Шлях праз стагоддзя.- Мінск, 1992.

¹⁰ Прообразом святого Георгія був невідомий на ім’я римський центуріон, який жив на початку нової ери в Кападокії та постраждав за свою відданість християнській вірі (Алпатов М. Образ Георгія-воина в искусстве Византии и древней Руси // Этюды по истории русского искусства.- М., 1967.- С.154). Згодом пам’ять про життя цієї, скоріш за все, реальної особи набула великої кількості доповнень та вигадок, які врешті-решт і зформували легенду про святого Георгія. В найдавніших редакціях цієї легенди святий Георгій виступає як проповідник, що бере гору над змієм, але в безкровний спосіб, за допомогою молитви-заклинання, а по тому виголошує перед врятованим народом проповідь із закликом навернутися на християнство (Рыстенко А. Легенда о святом Георгии и Драконе в византийской и славяно-русской литературах.- Одесса, 1909.- С.74). Згодом, близько IX – X ст., уявлення про святого Георгія зазнають суттєвих змін, в основному під впливом тогочасної зовнішньополітичної ситуації, в якій знаходилася Візантія (імперія ромеїв), а саме, в зв’язку з надзвичайним загостренням стосунків між греками та сарацинами, коли оборона кордонів імперії від останніх набула особливого значення (Алпатов М. Образ Георгія-воина.- С.156). Святий Георгій поступово набирає рис хороброго та мужнього воїна, який у відвертому і кривавому двобої перемагає змія. В образотворчому мистецтві він перетворюється на вершника, озброєного списом, що здобуває перемогу вже не словом, а зброєю. Саме ця пізня редакція легенди про святого Георгія одержала широке розповсюдження у багатьох новонавернених на християнство народів, які в своїх стародавніх легендах та переказах мали численні образи

Доволі дивним видається той факт, що впродовж п'яти років місто одержало відразу два герби, притому з цілком відмінним між собою змістом. На сьогодні задовільного пояснення цій обставині немає. Як і тому, що невдовзі місто знову повертається до свого першого герба – з зображенням дубу. Його знаходимо на цілому ряді міських печаток, які хронологічно відносяться до того періоду коли місто входило до складу Війська Запорозького. На всіх чотирьох відомих нам на сьогодні печатках, які використовувалися впродовж 1670 – 1763 р.р., бачимо зображення повного герба, в щиті якого зображено руку, що тримає дуб.

Дві останні стародубські печатки по-за тим вирізняються ще й надзвичайно високою мистецькою якістю свого виконання. Вони мають в своєму полі щит вписаний у вибагливий картуш і оточений надзвичайно складним наметом. Крім того, вишукану форму мають зображені в щиті фігури, а також розміщені над щитом шолом (на третій стародубській печатці) та корони (графська – на третій, князівська – на четвертій). І що найголовніше – ці герби мають графічне позначення кольорів. За допомогою чого ми можемо зробити висновок про блакитне забарвлення поля стародубського міського герба. Геральдика полкового осередку послужила основою для цілого ряду полкових та сотенних гербів, в першу чергу – Стародубського полку (бачимо його зображення на полкових та полкового суду печатках), а також Бакланської, Новоміської, Почепської першої та другої, Стародубської сотень. 1782 р. стародубський герб дістав затвердження в якості повітового.¹

Річпосполитське походження має також і міський герб Чернігова, який з'явився у 1623 р. разом з наданням місту магдебурзького права. Опис герба знаходимо в тексті привілею: “A do pieczętowania spraw mieiskich Chernihowskich, urzęda Burmistrzowskiego u Ławniczego, za herb mieisky naznaczamy - świętego Władysława we zbroi, z chorągwią czerwona”.² В даному випадку маємо перед собою зразок політичної символіки, оскільки зображення в гербі Чернігова святого Володислава мало символізувати покровительство над містом королевича Володислава. Подібну ідею бачимо і в разі з гербом Чернігівського воєводства, де на грудях двоголового орла було розміщено літеру: **V** – початкову літеру імені короля Володислава IV. Герб з зображенням святого Владислава невдовзі з'являється на міській печатці, що відома з відбитків від 1658 – 1659 р.р.³ Про те, що дану печатку виготовлено ще в 1-й пол. XVII ст. говорить довколовий напис, який виконано польською мовою. Це один з небагатьох випадків використання польської мови на міських печатках Лівобережжя, оскільки більшість міських печаток даного регіону, які було виготовлено до 1648 р., мають довколові написи виконані латиною. На найдавнішій печатці Чернігова

воїнів-змієборців, героїв – захисників народу від ворогів та ін. Легенда про святого Георгія-змієборця, лягаючи на світоглядну основу різних народів, набувала цілком оригінального вигляду, вбираючи в себе і адаптуючи до ідеології нової панівної релігії всі ті стародавні дохристиянські міфи та легенди, що були широко розповсюджені в народному середовищі. Особливою популярністю став користуватися образ святого Георгія-змієборця в руських землях. Він стає улюбленим героєм народної творчості, перетворюється на покровителя землеробства і скотарства, а в духовних віршах взагалі перетворюється на засновника і впорядковця землі Руської (Алпатов М. Образ Георгія-воина.- С.161). Подібна ситуація спонукає до висновку, що в дохристиянській Русі мусив існувати потужний за своїм значенням і популярністю прообраз, який зумів в подальшому забезпечити надзвичайну популярність образу святого Георгія на руських землях. На це вказує зокрема і те, що святий Георгій на руському ґрунті одержав суто “язичницьке” ім'я – Юрій (Дашкевич Я. Володимир-Волинська печатка 1324 року: міська чи князівська // Знак.- 1997.- Ч.13.- С.8-9). Очевидно, на руських землях християнство адаптувало до своєї ідеології один з популярних народних образів дохристиянських часів, що й зумовило надзвичайну шану, якою користувався образ святого Юрія серед широких верств населення. Цілком логічною, в світлі вищесказаного, виглядає і та обставина, що святому Юрію в духовних віршах і народних переказах приписується роль засновника Руської землі (роль – яку автентичний християнський святий навряд чи міг би виконувати), найвищого оборонця країни від темних сил, воїна-змієборця.

¹ Винклер П. Гербы городов.- С.143.

² Корпус магдебурзьких грамот українським містам.- С.74.

³ НБУ, ІР, ф.1, спр.50451; спр.52452; спр.52620.

козацьких часів від 1675 – 1693 р.р., зображення є в цілому подібним до попередньої міської печатки. Натомість на наступних шести чернігівських печатках від кінця XVII – XVIII ст. зображення рицаря набуває певних модифікацій. Зокрема, в його вбранні з'являються певні елементи козацького одягу. Зміни торкнулися також і зображення зброї – на останніх трьох печатках замість меча бачимо шаблю.

“Гербъ города Нѣжина былъ: святой великомученикъ и побѣдоносець Георгій на конѣ, въ зброяхъ убранный, копіемъ змѣя поражающій. Сей пожалованъ былъ городу Нѣжину Королемъ Польскимъ Сигизмундомъ Третьимъ, отъ котораго за его рукою и грамота 1625 года, Марта 26 дня, на оный ему дана ”.¹ У 1633 та 1659 р.р. місту було підтверджено право на користування старим гербом² з зображенням вершника-змієборця. В подальшому цей герб бачимо на ніжинських міських печатках козацького періоду. Особливу увагу привертає до себе печатка яку бачимо при документах від 1691 – 1778 р.р., але час її появи, ймовірно, слід віднести до середини XVII ст. Вона має незвичний для міських печаток великий розмір і вишукане мистецьке виконання в бароковому стилі.

Велике значення для економічного розвитку Ніжина мала наявність в місті грецької громади, яка спеціалізувалася, в основному, в міжнародній торгівлі та налагодила стійкі торгівельні зв'язки з балканськими країнами та Малою Азією. Спочатку грецька громада гуртувалася навколо церковного братства, а від початку XVIII ст. об'єдналася в купецьку організацію з правом на самоврядування, яке здійснювалося за допомогою компромісного суду.³ Атрибутом цього самоврядування була печатка грецького суду з зображенням характерного для такого роду діяльності символом – руки, що тримає ваги. В доколовому написі подано точну дату виготовлення печатки – 1 січня 1736 р. Судові справи руських міщан вирішувалися через міський магістрат Ніжина, який поділявся на раду і лаву. Лава для затвердження своїх актів користувалася міською печаткою з зображенням руки з булавою і суддівським жезлом, а також з литаврами, тобто традиційними атрибутами козацького суду.

Мглину в 1626 р. було надано магдебурзьке право і герб з зображенням святого Флоріана: “... a do pieczętowania spraw mieyskich Mhlnskich urzędu burmistrzowskiego y ławniczego na herb miescki naznaczamy - s. Floriana z drzewcem we zbroi”.⁴ У 1666 р. місто одержало підтвердження права на самоврядування,⁵ але герб, яким місто користувалося за річпосполитських часів, ймовірно, було замінено іншим, з зображенням вежі або замку. Принаймні, на міській печатці від 1758 р. бачимо зображення вежі в оточенні ряду додаткових фігур – літери **М**, двох дерев, трьох восьмипроменевих зірок. Разом з тим, зображення замку з трьома вежами знаходимо в нашоломнику герба Мглинської сотні. Поява даної фігури на сотенному гербі була, безумовно, спричинена впливом міської геральдики. З огляду на що можна зробити висновок про існування у міста, впродовж його входження до складу Війська Запорозького, кількох печаток, на одній з яких міг бути зображений замок з трьома вежами, який згодом було запозичено сотенним гербом.

Приблизно в цей же час право на самоврядування одержує сусіднє місто Погар⁶: “Город Погар имеет у себя жалованную на стародавнее магдебургское право и вольности мещанские против нежинских, черниговских и переяславских мещан грамоту ... Погар имеет у себя особый герб Успения пресветые Богоматери, о чем доказательство у себя магистрат погарский держит; кем именно тот герб за королей польских пожалован, о том за древность

¹ Шафонский А. Черниговского наместничества топографическое описание с кратким географическим и историческим описанием Малой России, из частей коей оно наместничество составлено.- Киев, 1851.- С.456.

² Румянцева В. Эмблемы земель.- С.54-55.

³ Костенко І. З історії самоврядування ніжинських греків // Актуальні проблеми розвитку міст та міського самоврядування (історія і сучасність).- Рівне, 1993.- С.41-43.

⁴ Корпус магдебурзьких грамот українським містам.- С.61.

⁵ Лазаревский А. Описание старой Малороссии.- Том I: Полк Стародубский.- Киев, 1888.- С.333.

⁶ Городские поселения в Российской империи.- Том V.- Часть II.- С.372.

годов знать не почем.”¹ 1666 р. місто здобуває новий магдебурзький привілей,² і, ймовірно, новий герб (розширений хрест над півмісяцем), що його бачимо на міській печатці від 1737 р.³ На затвердженому у 1782 р. погарському гербі бачимо дещо інші фігури: над видовженим каменем розширений хрест.⁴

Миргороду магдебурзьке право було надане у 1631 р. Гербом міста, згідно привілею, мало бути зображення архангела Михайла: “Do prawa swego mieszczan spokojnych, kupców, rzemieśników przyjmowali, u onym cechy dla porządku sporządzali, któremu miastu do pieczętowania spraw wszystkich, obraz świętego Michała archanioła za pieczęć, iako tu na stroni tego przywileia iest wycygowany, dajemy.”⁵ На виготовленій невдовзі печатці, яка мала латиномовний довоколівий напис, було вміщено саме це зображення.⁶ Дана печатка була в ужитку тривалий час після того як Миргород увійшов до складу Війська Запорозького і перетворився на осередок одного з найбільших полків, який згодом почав використовувати запозичене з міського герба зображення на полковій печатці.

Подібне зображення було присутнє також на гербі Гадяча, який, ймовірно, одержав привілей на самоврядування в цей же період.⁷ На найдавніших міських печатках, від 1669 р.⁸ та 1671 р.,⁹ знаходимо зображення архангела Михайла, який влучає списом змія. В подальшому дане зображення було присутнє на полковій печатці, а 1782 р. дістало офіційне затвердження імперським урядом.¹⁰

Впродовж 1636 – 1648 р.р. магдебурзьке право могло одержати також місто Глухів (Новий Остророг).¹¹ На це вказує наявність на першому глухівському гербі, що відомий з печатки від 2-ї пол. XVII ст.,¹² зображення шляхетського герба Пеликан. Разом з тим, за браком джерел, сьогодні важко пояснити причину появи саме цього зображення на глухівському гербі. Ймовірно, початково даний герб був родовим гербом одного з глухівських урядовців, а згодом перейшов на міську печатку в якості міського герба. У 1709 р. Глухів одержав статус гетьманської резиденції, що, ймовірно, призвело до заміни зображення на його гербі. Новий герб Глухова (що складався з хреста, півмісяця та зірок),¹³ очевидно, взурався на міському гербі попередньої гетьманської столиці – Батурина.¹⁴

Кролевець (Королівське Місто – **Civitatis Regii**) одержав магдебурзьке право 1644 р. На міській печатці з латиномовним написом бачимо зображення архангела Михайла з мечем та вагами. При описі даної печатки чернігівський дослідник Г.Милорадович припустився помилки, назвавши зображену на печатці фігуру богинею правосуддя, чому стали причиною нечіткий відбиток печатки, що був у розпорядженні Милорадовича (це видно хоч би з того що у автора не було змоги відчитати повністю довоколівий напис),¹⁵ і стиль зображення

¹ Румянцева В. Эмблемы земель.- С.92.

² Лазаревский А. Описание старой Малороссии.- Том I: Полк Стародубский.- С.238.

³ Ситий І. Міські печатки Лівобережної України XVII – XVIII ст. зі збірки Чернігівського історичного музею ім. Тарновського.- Каталог.- Львів – Чернігів, 1995.- С.12-13.

⁴ Винклер П. Гербы городов.- С.120.

⁵ Корпус магдебурзьких грамот українським містам.- С.64.

⁶ НБУ, ІР, ф.1, спр.53149; спр.53156; спр.53158; спр.53160-53168; спр.53173; спр.53177-53195; спр.62389.

⁷ Слабченко М. Малороссийский полк в административном отношении.- С.130.

⁸ Снимки древних русских печатей.- С.68.

⁹ НБУ, ІР, ф.1, спр.50920.

¹⁰ Винклер П. Гербы городов.- С.38.

¹¹ Гречило А., Савчук Ю., Сварник І. Герби міст України (XIV – перша половина XX ст.).- К., 2001.- С.121; Кулаковський П. Чернігово-Сіверщина у складі Речі Посполитої (1618 – 1648).- К., 2006.- С.304.

¹² НБУ, ІР, ф.1, спр.50494; спр.50496; спр.50498; спр.50506; спр.50726; спр.53388; спр.53413; спр.53415; спр.53428; спр.53429; спр.55766; спр.56335; спр.56337; спр.56464; ЦДІАК, ф.51, оп.3, спр.6858, арк.4 зв., 5 зв.; спр.16869, арк.4; спр. 16872, арк.3; спр. 16873, арк.3-8, 10, 11, 16; ф.64, оп.1, спр.469, арк.11 зв.; ф.220, оп.1, спр.201, арк.1.

¹³ ЦДІАК, ф.51, оп.3, спр.3853, арк.4 зв., 13 зв.

¹⁴ НБУ, ІР, ф.1, спр.50697; спр.53473; ЦДІАК, ф.64, оп.1, спр.448, арк.2 зв.; спр.464б, арк.4.

¹⁵ Милорадович Г. Материалы для истории Южной Руси.- С.93.

архангела, якого намалювано в довгому вбранні, що не характерно для іконографії архангела Михайла. Втім, довколовий напис не залишає сумнівів, що на кралевецькому гербі вміщено саме архангела, оскільки він прямо згадує його: **Sancte Michael ora pro ea**, тобто: святий Михайло молиться за нас. Впродовж всього козацького періоду місто продовжувало користуватися старою печаткою, що видно з серії документів від 1663 – 1745 р.р.¹ Більше того, зображення на міській печатці послужило основою для однієї з сотенних кралевецьких печаток від 1761 р.,² яка зберегла навіть латинську мову довколового напису. Лише літери, які розміщені безпосередньо в полі печатки вказують на те, що справу маємо саме з сотенною печаткою. 1782 р. кралевецький герб було офіційно затверджено імперським урядом.³

1646 р. привілей на самоврядування одержала Полтава, а разом з тим і герб: **“въ щитѣ вѣлаго поля лукъ напряженный съ стрѣлою, пронзающей сердце имѣющее три поперешиника”**.⁴ В подальшому даний герб, але без зображення серця, бачимо на міських печатках. Натомість в гербі з’являються пальмові галузки або зірки. Судячи з відомостей від 2-ї пол. XVII ст.⁵ змінилося і забарвлення герба – на блакитному полі розмістився золотий лук зі стрілою та чотири золоті зірки. Полтавський герб справив, очевидно, виразний вплив на формування міської геральдики Полтавського полку. Так, зображення напруженого луку зі стрілою бачимо на гербах цілого ряду сотенних містечок даного полку – Маячки, Келеберди, Кишеньків, Груні, що, імовірно, в подібний спосіб намагалися відобразити власну полкову приналежність.

У 1647 р. було надано герб містечку Мрин, яке було власністю Домініканського ордена. Саме остання обставина знайшла своє відображення в міському гербі, який має характерну церковну символіку: розширений хрест, половина якого в срібному полі, половина – в чорному, здолу стріла, що лежить вістрям вгору, з подвійним розгалуженням здолу (герб Одровос) і пєс з палаючою свічкою.⁶ З козацьких часів не збереглося сфрагістичних пам’яток міста, які б дозволили зробити висновок чи користувалося місто старим річпосполитським гербом.

Містами, які вже в річпосполитський період користувалися магдебурзьким правом, були, очевидно, Бориспіль та Баришівка, які тривалий час належали коронному гетьману С.Жолкевському,⁷ а після смерті останнього – його дочці Софії Даниловичовій, за якої дані міста, імовірно, й одержали право на самоврядування. Про наявність самоврядування в цих містах саме в цей період свідчать їхні печатки, які мали довколові написи виконані латинською мовою. На баришівській печатці вміщено постать святої Софії, про що свідчить наявність літер **SS** обабіч зображення.⁸ В свою чергу, на бориспільській печатці бачимо зображення єпископа під митрою і з посохом в правиці.⁹ Використання обох міських гербів спостерігаємо ще в 1-й пол. XVIII ст. А в разі з баришівським гербом можемо констатувати його вплив на герб Баришівської сотні.¹⁰

Ще одним лівобережним міським поселенням, яке, судячи з польськомовного напису в полі печатки, мало в річпосполитські часи право на самоврядування було містечко Синява. Варто зазначити, що зображений на міській печатці герб (напружений лук зі стрілою вістрям вгору) мав виразну подібність до зразків козацького герботворення, що очевидно і зумовило

¹ НБУ, ІР, ф.1, спр.50453; спр.50454; спр.50740; спр.50475; спр.50477; спр.50480; спр.50509; спр.50696; спр.50728; спр.50751; спр.53601; спр.53603; спр.53604; спр.53583; спр.54605; спр.55351; спр.56337.

² ЦДІАК, ф.51, оп.3, спр.18332, арк.7.

³ Винклер П. Гербы городов.- С.78.

⁴ Описи Лівобережної України.- С.63; Румянцева В. Эмблемы земель.- С.62.

⁵ Яненко З. Козацький герб Полтави // П’ята наукова геральдична конференція.- Львів, 1995.- С.88.

⁶ Гречило А. Українська міська геральдика.- С.54.

⁷ Історія міст і сіл УРСР. Київська область.- К., 1971.- С.72-73.

⁸ НБУ, ІР, ф.1, спр.50683; спр.65734; спр.65735; спр.66915; спр.66916; спр.66918.

⁹ НБУ, ІР, ф.1, спр.50683.

¹⁰ НБУ, ІР, ф.1, спр.50683.

ту обставину, що місто ще на початку XVIII ст. продовжувало користуватися старою міською печаткою,¹ яку було виготовлено ще в 1-й пол. XVII ст.

У 1663 р., під час походу річпосполитських військ на Лівобережжя, польський король Ян II Казимир надає магдебурзьке право та герби містам Козелець та Остер. На гербі першого з них вміщено зображення гласного символу: "... dla pieczętowania wszelkich spraw y extractów pozwalamy im mieć dwie pieczęcie: iedną dla burmistrza i całego magistratu radzieckiego większą miejską na której ma być koziołek z rogami małemi, między którymi różkami ma być wyruty krzyż wyniosły i znaczny, a około tego koziołka i krzyża napis: pieczęć miasta i.k.mci Kozielca, a ta ma zawsze zostawać przy samym burmistrzu." Подібний герб, згідно з привілеєм, мав знаходитися також на в'їтвській печатці: "... drugą zaś pieczęć mniejszą teje podobnej mieć pozwalamy, a napis w koło: pieczęć wójtowska Kozielca, a ta powinna zawsze zostawać przy wójcie", а крім того мав розміщуватися також на міській корогві, поле якої мало бути срібним: "Także i na chorągwi miejskiej ma być koziołek z różkami i z krzyżem na białym polu wymalowany."² На практиці ж місто використовувало лише одну печатку, зображення якої, щоправда, відрізнялося від опису печатки королівського привілею. Замість хреста над козлом було вміщено зображення кулі під хрестиком. Закономірно, що було змінено також зміст доколового напису, який позбувся королівського титулу. В свою чергу, Остер користувався гербом з зображенням муру з трьома вежами під хрестиком, який бачимо на міській печатці.³ Королем Яном II Казимиром привілей на самоврядування було надано також місту Кременчуку, щоправда, в тексті привілею від 4 червня 1659 р. жодного разу не згадано міський герб. З огляду на це важко сказати чи вплинуло королівське надання на подальший розвиток міського герботворення козацької доби, яке представлено зображенням на двох міських печатках останньої чверті XVII ст.⁴

Історіографічна традиція⁵ вказує на наявність вже на початку XVII ст. власного міського герба у Новгород-Сіверського. Поруч з тим, на думку О.Лазаревський, ці відомості є доволі сумнівними, оскільки жодних достеменних свідчень, що підтверджували б наявність самоврядування у міста в даний період, немає. Відсутні навіть згадки про міський уряд.⁶ Впадає у вічі й та обставина, що опис начебто наданого на початку XVII ст. герба (брама під зіркою, обабіч якої мур, над яким вміщено – праворуч спис, ліворуч – шаблю), насправді точно відповідає пізнішому гербу Новгородської сотні,⁷ який було офіційно затверджено у 1782 р.⁸ Водночас, на гербі міста козацьких часів, який відомий нам за зображенням на міських печатках від 1723 і 1782 р.р., немає зображення списа і шаблі.

Підтверджують подібні сумніви також відомості подані в "Матеріалах для историко-статистического описания города Новгородсѣверска", автор яких пов'язує факт надання місту герба з обороною Новгорода від військ претендента на московський престол Димитрія: "Въ 1604 году подступилъ къ нему Самозванецъ Отрепьевъ ... Отъ сего происшествія городу пожалованъ гербъ – съ изображеніемъ городской стѣны съ башнею, на коей звѣзда, по сторонамъ же копье и сабли золотыя."⁹ Очевидно, немає жодних підстав вважати, що дана подія могла спонукати річпосполитський уряд відобразити її в новозатвердженому гербі, як

¹ НБУ, ІР, ф.301, спр.517 Л, арк.299, 301; ЦДІАК, ф.221, оп.1, спр.6, арк.1.

² Пам'ятки історії Східної Європи.- Том V.- С.358.

³ Грушевський М. Ілюстрована історія України.- С.328.

⁴ НБУ, ІР, ф.2, спр.14480; спр.14483; спр.14559.

⁵ Матеріали для историко-статистического описания города Новгородсѣверска (написанные неизвестным автором в конце XVIII века) // Черниговские губернские ведомости.- Чернигов, 1853.- №1.- С.3; Городские поселения в Российской империи.- Том V.- Часть II.- С.314; Румянцева В. Эмблемы земель.- С.55-56.

⁶ Лазаревский А. Описание старой Малороссии.- Том I: Полк Стародубский.- С.210.

⁷ ЦДІАК, ф.51, оп.3, спр.9041, арк.203 зв.; спр.9213, арк.3; спр.9800, арк.9; спр.11880, арк.18; спр.12536, арк.24 зв.; спр.13964, арк.9 зв.; спр.15907, арк.7 зв.; спр.16257, арк.19, 24 зв., 37 зв., 44 зв.; спр.17088, арк.11 зв.; ф.64, оп.1, спр.460, арк.5 зв.; ф.80, оп.2, спр.61, арк.30.

⁸ Винклер П. Гербы городов.- С.103.

⁹ Матеріали для историко-статистического описания города Новгородсѣверска.- С.3.

про те говорить історіографічна традиція. Поруч з тим мусимо визнати, що дане питання є далеким від свого остаточного вирішення. Так, приміром в 1758 р. місто одержало привілей на магдебурзьке право від гетьмана Розумовського,¹ і не можна виключати, що в даному разі мова йшла лише про підтвердження старого привілею, наданого в 1-й пол. XVII ст.

Подібну ситуацію спостерігаємо також в разі з міським гербом Хорола, про який джерела кінця XVIII ст. повідомляють: “Гербъ сего города, которой прежними тутъ бывшими правительствами употребляемъ былъ, – сабля и стрѣла съ тетивою. А кѣмъ и когда оной городу пожалованъ, неизвѣстно.”² На міській печатці 1684 р. бачимо зображення перехрещеної стріли та шаблі,³ що до певної міри корелюється з інформацією “Географических описаний”. Але в будь-якому разі дане питання не можна вважати вирішеним до тих пір доки не будуть знайдені докази надання місту магдебурзького права в період Речі Посполитої.

Таким чином, загальна кількість міст, що користувалися власними міськими гербами за часів Речі Посполитої, а згодом продовжили їх уживання за козацької доби, дорівнює 21 (не беремо тут до уваги герби міст Кременчука, Новгорода-Сіверського та Хорола, які, очевидно, з’явилися вже в козацькі часи). Даний геральдичний комплекс, що складається з 22 гербів,⁴ характеризується цілим рядом особливостей, яких не спостерігаємо в міській геральдиці козацького періоду.

По-перше – це виразне домінування в міській геральдиці Лівобережжя річпосполитських часів релігійної тематики. Зображення різноманітних християнських святих, церковних споруд та ін. бачимо в дванадцяти гербах (тобто більше ніж в половині випадків), що є цілком звичним явищем для міської геральдики Речі Посполитої,⁵ але абсолютно не характерне для козацького герботворення, в якому знаходимо заледве пару сюжетів безпосередньо пов’язаних з релігійною символікою (не беремо тут до уваги міських та земельних гербів козацької доби, які походили безпосередньо від своїх річпосполитських прототипів – як то земельні герби Гадяцького, Миргородського, Переяславського полків, Кролевецької та Баришівської сотень). По-друге – майже не знаходимо серед названих вище міських гербів зображень позащитових елементів повного герба, на які так багате козацьке герботворення.

Разом з тим, не можемо не відзначити наявність в міських гербах кінця XVI – 1-ї пол. XVII ст. сюжетів (що пов’язані в першу чергу з мілітарною символікою), які згодом в повній мірі будуть представлені в гербах міст козацьких державно-політичних утворень. До числа таких прикладів можемо зарахувати зображення на міських гербах Києва, Пирятини, Полтави, Синяви та ін. Остання група гербів витворилася безумовно на місцевому ґрунті,⁶ і,

¹ Гуржій О. Українська козацька держава в другій половині XVII – XVIII ст. Кордони, населення, право.- К., 1996.- С.143.

² НБУ, ІР, ф.1, спр.378, арк.199-200; ЦДІАК, ф.193, оп.2, спр.303, арк.33; Описи Київського намісництва.- С.219.

³ НБУ, ІР, ф.2, спр.14577.

⁴ Кількість гербів не співпадає з кількістю міст з огляду на те, що місто Стародуб користувалося впродовж 1620 – 1648 р.р., відразу двома гербами.

⁵ Adamczewski M. Heraldyka miast wielkopolskich do końca XVIII wieku.- Warszawa, 2000; Seroka H. Herby miast małopolskich do końca XVIII wieku.- Warszawa, 2002.

⁶ Характерно, що, скажімо, на гербі міста Корсуня, який було затверджено королівською владою за поданням самих міщан, було вміщене зображення все того ж напнутого луку зі стрілою: “То пакъ теперъ встесмы прошеніи отъ преречоныхъ подданныхъ Нашихъ мѣщанъ того мѣста Корьсѣни авьхмо томѣ мѣстѣ новозаложеномѣ прикладомъ иншихъ мѣстѣ Нашихъ гербѣ то есть лукѣ жолтъый натягненный и стрѣлу на тативи наложоннѣю въ чирвономѣ полю дали. А Іако Мы прозвѣ ихъ слѣшнѣю з ласки Нашои Кролевскои и за причиною певныхъ пановъ Радѣ нашихъ того поменованного гербѣ кѣ ономѣ мѣстѣ Корьсѣню и подданнымѣ Нашимъ мѣщаномъ Корьсѣнскимъ позволили и тымъ листомъ Нашимъ до того мѣста вѣчными часы надаемъ который гербѣ всемѣ листѣ Нашемѣ есть значне выражонѣ и вымаленанѣ. Якого уже из сего часу зараз преречоные мѣщане Корьсѣнскіе и по нихъ тамѣ вѣдѣчіе на

власне, з огляду на це творить органічну єдність з міською геральдикою козацької доби, на відміну від тих пам'яток міського герботворення річпосполитського періода, на яких присутні релігійні сюжети. В окремих випадках (скажімо, герби Погара та Мглина), навіть бачимо заміну старих міських гербів з зображенням релігійних сюжетів на герби, що містили в собі зображення характерні для козацького герботворення.

Якщо характеризувати міські герби Війська Запорозького та Слобідської України загалом, то очевидним стає висновок про порівняно незначний вплив традицій герботворення попередніх періодів на козацьку міську геральдику. Переважна більшість міських гербів козацької доби була новотворами. Загальна кількість відомих нам на сьогодні міських гербів, які становлять собою комплекс міської геральдики козацької доби, дорівнює 168. До цього числа відносимо лише ті герби, які було створено безпосередньо в козацький період. По-за межами даного комплексу мусимо залишити певну кількість видозмін міських гербів, які хоч і продовжували використовуватися в козацькі часи на міських печатках з латино- чи польсько-мовними написами, але своїм походженням були пов'язані з попередньою добою (такі як кролевецький, бориспільський, баришівський та ін.).

Панівне місце в символіці міських гербів козацької доби займають мілітарні сюжети. Їх наявність спостерігаємо в 151 гербі.¹ Це, в першу чергу, зображення зброї, яке присутнє на 51 міському гербі: напрутий лук зі стрілою присутній в шістнадцяти гербах (Груні, Києва (8-й – 11-й варіанти), Харкова (обидва варіанти), Пирятин (2-й), Келеберди (1-й), Кишеньків (1-а), Полтави (2-й – 6-й), Маячки); меч – в гербах Олишівки та Прилук (2-а видозміна); підкова – Конотопа (7-а); порохівниця – Старих Санжар (3-я); прапор – Батурина (1-а) та Чернігова (3-я – 7-а); самостріл – Києва (12-а – 14-а, 16-а – 19-а видозміни); спис – Голтви; стріла – в

всѣ потомные вѣчные часы такъ на печати до всякихъ правъ своихъ посполитыхъ и судовыхъ месцнихъ яко тежъ и на хоругвѣ месцы ѹживаты и с того ся веселити мають” (ЦДІАК, ф.221, оп.1, спр.20, арк.1 зв.-2).

¹ Якщо порівняти ці данні з аналогічними підрахунками, щодо міської геральдики інших країн, то можна легко спостерегти виразну відмінність між символічним наповненням міської геральдики козацької доби, з одного боку, та геральдичними комплексами таких країн як Корона Польська, Велике князівство Литовське і Руське, Російська імперія, Чеське та Угорське королівства, з іншого. В міській геральдиці польських земель Корони (Wittig W. Pieczęcie miast dawnej Polski.- Kraków – Warszawa, 1905; Gumowski M. Herby miast polskich.- Warszawa, 1960; Gumowski M. Najstarsze pieczęcie miast polskich XIII i XIV wieku.- Toruń, 1960; Adamczewski M. Heraldyka miast wielkopolskich do końca XVIII wieku.- Warszawa, 2000; Seroka H. Herby miast małopolskich do końca XVIII wieku.- Warszawa, 2002) найрозповсюдженішими геральдичними сюжетами були: релігійні сюжети (святі, церковні споруди та начиння, єпископські герби та ін.) – 25%, шляхетські герби – 25%, державні та земельні герби – 20%, зображення тварин – 17,5%, гласні герби – 10,5%, написи – 4,5%, знаки влади – 2%, військові сюжети – менше 1%. В міській геральдиці Великого князівства Литовського і Руського (Цітоў А. Пячаткі старажытнай Беларусі.- Мінск, 1993; Цітоў А. Геральдыка беларускіх местаў (XVI – пачатак XX ст.).- Мінск, 1998; Rimša E. Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės miestų antspaudai.- Vilnius, 1999) співвідношення є наступним: релігійна тематика присутня в 35% гербів, шляхетські герби – в 23%, зображення тварин – 17%, архітектурні мотиви – 13%, військові сюжети – 10%, промислово-господарські сюжети – 10%, зображення рослин – 5%, земельні герби – 4%. Найпоширенішими мотивами територіальної геральдики Російської імперії кінця XVIII ст. (Винклер П. Гербы городов, губерний, областей и посадов Российской империи.- СПб., 1900; Соболева Н. Российская городская и областная геральдика XVIII – XIX веков.- М., 1981; Соболева Н. Старинные гербы российских городов.- М., 1985) були: промислово-господарські сюжети – 32,5%, природні сюжети – 25,5%, гласні герби – 16,5%. В чеській міській геральдиці (Čarek J. Městské znaky v českých zemích.- Praha, 1985; Lauda J. Znaky česko-slovenských měst.- Praha, 1975; Liška K. Městské znaky s ozdobami.- Praha, 1989; Pelant J. Znaky a pečetě západočeských měst a městeček.- Plzeň, 1985; Příbyl A., Liška K. Znaky a pečetě středoeeských měst.- Praha, 1975; Ruda V. Znaky severočeských měst.- Most, 1970): архітектурні мотиви – 35%, тварини – 28%, рослини – 26%, релігійні сюжети – 20%, промислово-господарські сюжети – 18,5%, земельні герби – 17%, військові сюжети – 9%. Співвідношення основних сюжетів в міській геральдиці Угорського королівства (Novák J. Slovenské mestské a obecne erby.- Bratislava, 1972; Vrtel' L. Osem storočí slovenskej heraldiky.- Bratislava, 1999; Lind R. Städte-Wappen von Österreich-Ungarn.- Wien, 1885; Ströhl H. Städte-Wappen von Österreich-Ungarn.- Wien, 1904) виглядає наступним чином: промислово-господарські сюжети – 25%, релігійна тематика – 22%, архітектурні мотиви – 20%, зображення рослин – 20%, тварин – 18%, державна геральдика – 15%, військові сюжети – 12%. Як бачимо, в козацькій геральдиці, виразно домінують ті сюжети, які складають лише незначну частку в геральдичних системах інших центрально-європейських країн, і навпаки – ті сюжети, які переважають в геральдиці сусідніх країн, майже не зустрічаються в козацькому герботворенні.

17-и гербах (Києва (15-а видозміна), Жовнина, Ромнів (1-а – 4-а), Смілої, Голтви, Городища (2-а), Кременчука (1-а, 2-а), Омельника, Хорола (2-а), Басані (2-а), Великих Будищ (2-а), Ічні (4-а), Переволочної); шабля – різноманітних форм і типів, присутня в десяти гербах: Жовнина, Лубен, Смілої, Голтви, Городища (2-а), Хорола (2-а), Олишівки, Старих Санжар (1-а і 2-а), Прилук (3-я). Ще на восьми гербах бачимо зображення різноманітних архітектурних споруд, які виконували оборонну функцію: вежа – наявна в семи гербах: Лохвиці, Переяслава (4-а – 6-а), Мглина (2-а), Новгорода-Сіверського (2-а і 3-я); замок з трьома вежами – в гербі міста Остра. Зображення серця, що символізує в геральдиці рицарські чесноти (шляхетність, мужність, хоробрість) присутнє в дев'ятнадцяти гербах: Куземина, Бобровиці, Городища, Горошина, Смілої, Голтви, Кременчука (1-а і 2-а видозміни), Омельника, Батурина (1-а), Іванполя, Басані (1-а), Великих Будищ (2-а), Варви (1-а і 2-а), Ічні (4-а і 5-а), Красноколядина, Срібного (2-а).

Виразний зв'язок з мілітарною символікою, на нашу думку, мають також зображення зірок та півмісяця, а також хреста, що їх бачимо в більшості міських гербів козацької доби. Зірки – присутні в 54 гербах, в тому числі – восьмипроменеві зірки наявні в зображенні 15 гербів, семипроменеві – зображені на восьми гербах, шестипроменеві – в 31 гербі, п'ятипроменеві – в гербі міста Борзни, шіснадцятипроменева – на першому гербі Великих Будищ. Зображення півмісяця вміщено на 49 гербах. Ці фігри часто супроводжують зображення козацької зброї, тим самим підкреслюючи військовий аспект власної символіки. Варто зазначити, що тлумачення зображень небесних світил (зірок та півмісяця), як символів вічності, перемоги, рицарської слави та ін. було поширеним також в тогочасній західно-європейській¹ та річпосполитській² геральдичній літературі.

Хрест зображено на 77 міських гербах. Всього бачимо 15 різновидів даної геральдичної фігури. Найчастіше зустрічаємо зображення розширеного (так званого кавалерійського або козацького) хреста – в 27 гербах; лапчастий хрест присутній на одинадцяти гербах; хрест з потрійними розгалуженнями на кінцях наявний у восьми гербах; костурний – на шести гербах; хрест з кулями на кінцях – також на шести гербах; прямий та заокруглений – кожний на чотирьох гербах; по одному разу бачимо: перехрещений хрест – на гербі Решетилівки, з подвійним розгалуженням здолу – на гербі Сенчі, з півкулями на кінцях – на гербі Лукомля (2-а видозміна), довгий – на гербі Ічні (5-а).

Характерно, що жодного разу в міських гербах козацької доби не зустрічаємо зображення так званого православного хреста (трираменного, з навскісною долішньою перекладиною),³ і лише одного разу бачимо зображення голгофського хреста під терновим вінцем (в другому сорочинському гербі),⁴ що є чи не єдиним прикладом використання в міських гербах Війська Запорозького, що з'явилися безпосередньо в козацьку добу, християнської символіки. Поява цього зображення пояснюється, ймовірно, впливом на життя міста розташованого поблизу Сорочинського Михайлівського монастиря, заснованого в 1670 р. миргородським полковником Павлом Апостолом.

Історіографічна традиція, як правило, наголошує на зв'язку зображень хреста в козацьких гербах з християнською символікою, трактує розміщення хреста над півмісяцем або зіркою, як символ перемоги християнства над ісламом та ін.⁵ Цілий ряд обставин змушує нас поставити під сумнів однозначність подібних висновків. Почнемо з того, що з'ясування символіки козацьких гербів є чи не найскладнішою проблемою вивчення козацької геральдики, оскільки в нашому розпорядженні вкрай мало тогочасних письмових джерел

¹ Spener P. *Historia insignium illustrium, seu Operis heraldici pars specialis.*- Francofurti ad Moenum, 1680; Gatterer J. *Praktische Heraldik.*- Nürnberg, 1781; Gatterer J. *Abriss der Heraldik.*- Göttingen, 1792; Гаттерер И. *Начертание гербоведения.*- СПб., 1805.- С.232-248.

² Niesiecki K. *Korona Polska.*- Том III.- Lwów, 1740; Niesiecki K. *Herbarz Polski.*- Том VI.- С.40.

³ Znamierowski A. *Insygnia, symbole i herby polskie. Kompendium.*- Warszawa, 2003.- С.33.

⁴ НБУ, ІР, ф.2, спр.4803.

⁵ Ситий І. *Козацькі печатки Гетьманщини.*- С.137-138.

геральдичного характеру, які могли б допомогти в розв'язанні даного питання. В своїх спостереженнях ми можемо спиратися лише на принагідні описи гербів з поясненням їх символічного значення, що спорадично зустрічаються в літописах, хроніках, літературних творах, топографічних описах, урядових документах, привілеях та ін. Все це змушує нас при дослідженні символіки козацьких гербів звертатися безпосередньо до самих зображень, розглядати їх комплексно, застосовуючи методи класифікації та компаративного аналізу, зосереджувати увагу на внутрішній критиці наявних джерел. На нашу думку, ключем до розкриття символіки козацьких гербів має бути, в першу чергу, безпосередній аналіз геральдичних пам'яток. А залучення джерел описового характеру може відігравати лише допоміжну роль.

Існує, щоправда певна спокуса використати в якості такого ключа джерела літературного характеру, так звану гербовну поезію,¹ яка в достатку постачає тлумачення гербів, роз'яснення символіки вміщених в гербах фігур та ін. Втім, маємо зазначити що подібного роду джерела не можуть бути надійною підставою для висновків, щодо справжнього символічного значення гербів, внаслідок специфічності даного літературного жанру в цілому та способів тлумачення геральдичних символів зокрема.

Перше, що впадає у вічі при ближчому знайомстві з гербовною поезією це виразна релігійна спрямованість більшості творів цього жанру, що й не дивно, оскільки майже всі автори віршів “**на преславные а старовечные клейноты**” були людьми духовного звання. І якщо в окремих випадках релігійний зміст дійсно міг бути присутнім в символіці гербів, а автори віршів мали певну слушність в їх тлумаченні, то абсолютна більшість подібних творів надає нам приклади цілком іншого роду. Не раз знаходимо в цих поетичних творах приклади коли зміст герба пояснюється цілком довільно, без огляду на реальне значення вміщених в ньому фігур, з використанням штучних аналогій, натягнутих порівнянь та ін.

Часто автори гербовних віршів надавали символіці гербів релігійно-мілітарного характеру. Але якщо остання складова дійсно могла бути присутня в символіці багатьох гербів кінця XVI – початку XVIII ст., з огляду на безпосереднє геральдичне значення зображень, скажімо, різноманітної зброї, то в разі з релігійною складовою явно бачимо штучне намагання надати релігійне забарвлення геральдичним сюжетам, які апріорі подібного символічного навантаження не мали. Як це виглядало на практиці видно, скажімо, зі слів Іоаникія Галятовського в додатках до його книги “**Ключ разумѣнія**” – “**Наука, албо способъ зложеня казаня**”: “**Въ надгробныхъ проповѣдяхъ нѣжно обращать внимание на гербъ умершего. Если въ гербѣ есть врата, то говори о двѣхъ евангельскихъ вратахъ широкихъ и узкихъ, и о томъ, что покойный шель узкими вратами, потому что любилъ добрыѣ дѣла и такимъ образомъ достигъ неба**”.²

В гербовних віршах при тлумаченні символіки гербів переслідувалися цілі не геральдичні (опис та роз'яснення змісту герба), але панегіристичні (уславлення власника герба),³ і реальне символічне значення вміщених в гербі фігур це те, що найменше цікавило автора поетичного твору. Скажімо, у вірші Герасима Смотрицького на клейнод князів Осторзьких, який було вміщено у виданні Осторозької Біблії 1581 р.,⁴ можна, до певної міри, сприймати як адекватне – пояснення символіки, зображеного в першій частині чотиридільного щита, вершника-змієборця (святого Юрія):

**Вооружен воин змія поправ мужественно,
копієм сего посредѣ пронзе явественно,
Яко древняго враждебника челоувѣческаго рода,**

¹ Чижевський Д. Українське літературне бароко.- С.225-243.

² Голубев С. Описание и истолкование дворянских гербов южно-русских фамилий в произведениях духовных писателей XVII века // Труды Киевской духовной академии.- Книга X.- Киев, 1872.- С.325.

³ Там же.- С.335-336.

⁴ Перетц В. Историко-литературные исследования и материалы.- Том I.- Часть I.- СПб., 1900.- С.66; Українська література XIV – XVI ст.- К., 1988.- С.459-460; Українська графіка.- С.116.

понеже злому з добрым не бываєт згода.
Боди, в князєх избранный, мыслнаго сопостата,
сего бо повѣждающим вѣчная заплата,
И иным подавай сєе неповѣдимо оружіє,
Острѣйшее меча обоюдоостра слово божіє.
Во время рати
потреба двати.

Але вже в разі з гербом в другій частині щита (рицар на коні – Погоня литовська) релігійний контекст його символіки є явно не таким очевидним:

Вторый воин храбростію первому подобный,
токмо оружієм отлѣнен, и то посел гровный,
Меч бо обнажен в десницы имѣа острый обоюд,
им же крѣпци на враги приємлют повѣдү.
Отсѣкай, Константине, мрак идолскіа лести,
хоцет бо Бог всѣм человѣком ся спасти,
И отгоняй еретиков полки ѹмовредныя,
придоша бо в мир волки нещадныя.
Иже не свыше щепится,
сєе скоренится.

І вже зовсім позбавлені всякого сенсу тлумачення, що намагаються надати релігійне забарвлення символіці родових знаків в третій та четвертій частинах герба, які насправді навряд чи мали взагалі якесь реальне символічне значення, а тим більше прив'язку до християнських мотивів:

Восіяла звѣзда ясно от востока,
послѣдүя первой, возвѣщенной от пророка,
И приводитъ от Персиды трехъ царей съ дары,
поклонитися со вѣрою цареви над цари.
Твоя звѣзда нынѣ томүже послѣдүє цареви,
хотя всѣхъ сътворити жители раєви.
И ѹбываетъ лүна ветхаго завѣта,
сіяетъ бо солнце непристүпнаго свѣта,
в немже ходя не поткнется,
но паче спасется.
Спасеніє Христово Бог содѣя посредѣ земля,
на крестѣ рүцѣ прострѣ, всѣ к себѣ приємля,
На нем же рүкописаніє грѣх наших растерзав,
из ветхаго человѣка нетлѣнно новаго создав.
И ты крестное знаменіє не түне носиши,
великому Константину им ся подобиши.
Он бо на небеси сєе видѣв, повѣдил сопостаты,
ты же повѣждай еретик и вѣсов тристаты.
Крест бо похвала царем,
вѣсом же незносный ярем.

Найбільше не повелося в гербовних віршах саме родовим знакам-гербам княжих та панських родів, які не маючи очевидного символічного значення, ставали предметом різноманітних схоластичних спекуляцій на релігійні теми.¹ “Епіграма на гербъ дому

¹ Ось яке символічне значення надає родовому гербу князів Вишневецьких в своїй проповіді “Крестъ Христа Спасителя и каждого человека” Петро Могила: “когда посмотрю на kleйнотъ пресвѣтлаго дома вашей княжеской милости, вижу тамъ крестъ Христовъ, чрезъ вѣрү православнүю церкви апостольской католической на востокѣ ѹфундованный, въ которой, почавши отъ Димитрія Коривүта, и сына его Коривүта Дмитриевича, короля чешскаго, брата Ягелла короля польскаго и Витовта князя литовскаго, всѣ

княжатъ Огинськихъ” Мелетія Смотрицького від 1611 р.¹ наступним чином тлумачить зміст старожитного княжого герба, який насправді має свої витoki ще в догеральдичних родових знаках чернігівських князів київо-руської доби:

Крестъ ся Христовъ славою вѣрнихъ именуєтъ,
Имъ ся самимъ апостолъ хвалитъ розказуєтъ.
Тѣмъ ся знакомъ Божия церковъ украшаетъ
И старожитныхъ домовъ зацность вывешаетъ.
Тѣмъ ся лукавыхъ дѣховъ гѣфи проганяють
И варварскихъ народовъ полки побѣждаютъ.
Щасливый дом Огинскихъ, который тотъ маєтъ
Клейнотъ, зъ предковъ поданный, и в нѣмъ ся кохаєтъ,
Гдѣ жъ то знакъ набоженства и сталои вери,
Тѣмъ ся здавна нѣхъ здобятъ сынове и дщери,
А на томъ фундаменте всѣ цноты будуютъ,
Отчизне милой делнымъ мужествомъ услугуютъ,
Що звикло безсмертнѣю славу изъеднати,
Которая на свѣтѣ поти будет трвати,
Поки мѣсяць и звѣзды свой бѣг справувати
И ночнии темности будутъ просвещати.

Подібні, невинувдані з геральдичної точки зору, схоластичні прийоми, з їх натягнутими порівняннями та алегоріями, застосовано також у віршах в “Толкованіи на Апокалипсисъ свѣтлаго Андрѣа Кесарійского” від 1625 р. в описі символіки родового герба Долматів,² який являв собою п’ятикінцевий знак, що не містив в собі, звичайно, жодних релігійних мотивів:

Пять Каменій мѣлъ Давидъ в пастушей товоли,
Гды, чинячи Гаоула Кроля досытъ воли,
Шолъ противко срогого смѣле Голиада,
Исраильского вѣрне воронячи стада.
Пятерница Правицы Пять Каменій мѣла,
Маючого пять Дѣховъ гордости завила.
И ты, о цный Григорій в Зацности Долмате,
Фамилією славный по всей Гауроммате,
В своемъ Гелме шляхецтва того Пяторога
За знак собѣ маючи, зывай ено Бога.
Певна будетъ, же Пять Ранъ помнячи Христовыхъ,
Мѣти будешъ Пять змысловъ кѣ битвѣ готовыхъ.
А якъ естєсь кѣ Врагомъ телеснымъ валечный,
На всѣ боки концами страшный и безпечный,
Такъ дастъ ти Богъ, гды к Орѣодоксін ся вернешъ,
Вснхъ валчачыхъ на цноты снадне встечь обернешъ.

Аналогічний приклад знаходимо в польськомовному вірші “Na Starożytny Herb Iego Mści Pana Maximiliana Brzozowskiego Podstolego Woiewodstwa Kijowskiego” з книги “Літос або Камієн з проcy Prawdy Cerkwie Swiętej Prawosławney Rvskіey” від 1644 р.:

предки вашего дома пребывали и составляли ея опорѣ” (Голубев С. Описание и истолкование дворянских гербов южно-русских фамилий.- С.364-365).

¹ Українська поезія. Кінець XVI – початок XVII ст.- К., 1978.- С.164; Українська література XVII ст.- К., 1987.- С.202; Цітоў А. Сфрагістыка і геральдыка Беларусі.- С.97.

² Голубев С. Описание и истолкование дворянских гербов южно-русских фамилий.- С.374; Титов Х. Матеріали для історії книжної справи на Україні в XVI – XVIII ст. Всезбірка передмов до українських стародруків // Збірник Історично-Філологічного відділу Всеукраїнської академії наук.- Том XVII.- К., 1924.- С.145; Українська графіка.- С.117.

**Brzozowskich Strzala Krzyżem przelożona,
Bo z Pobożnością, ich mężność złączona.
Brzozowscy swoim Krzyżem Boga chwala,
A nieprzyjaćiol ostrą Strzałą wala.
Strzałę Brzozowskich Oyczyzna podoba,
A Cerkiew, mowi, mnie z Krzyża ozdoba.¹**

У вірші на герб Стеткевичів з “Евангелія учительного” від 1637 р.² пошук прихованого релігійного змісту торкнувся відразу всіх, вміщених в різних частинах чотиридільного щита, знаків-гербів:

**Видить в том Клейнотѣ свой Клейнот Церковь наша,
Же и отчина видитъ – то оздоба ваша,
Стеткевичеве; а тожь теперь южь всѣмъ явно,
Гды Церковь, отчина васъ хвалить не даремно.
Бо стрѣла и Котвица с Крестом ся скупили,
Мечь острый, Мѣсяци и гроты ся зявили,
С котрыхъ Стрѣла, Котвица кѹ Церкви жарливість,
Мечь, гроты кѹ отчинѣ вашѹ кажуть милость.**

В іншому вірші на герб Стеткевичів (в київському “Апостолѣ”, виданні Спиридона Соболя від 1630 р.), крім пояснення символіки вміщених в щиті фігур, бачимо також спробу розтлумачити символіку зображеної в нашоломнику закутої в лати руки з мечем.³

**Двѣ сердца ся спонли, мечь ихъ розрываетъ,
моць старожитныхъ домовъ прежно освѣдчаетъ.
Которымъ варварскіи гѹфы незровнали,
пойзри на гелмъ, обачимъ якъ ся потыкали.
Котвицы тежь вѣры статечной знакомъ,
якъ гды окрутъ ня вѣтры ѹмоцненъ тронгакомъ.
А крестъ церкви похвала, крестъ вѣрнымъ оброна,
и то есть Стеткевичевъ клейнотъ и корона.
Претожь ихъ слава въ небѣ якъ стрѣла взносити
И на вѣки ся, бѹдетъ, въ людяхъ голосити.**

Козацька доба також приносить приклади подібного роду. Скажімо, символіку родового герба гетьмана Івана Мазепи (який в річпосполитській геральдичній літературі дістав назву Курч – Kurcz) більшість тогочасних авторів пояснювала виключно в релігійному контексті. Так, Дмитрій Туптало (Ростовський) в своїй книзі “Рѹно орошенное” 1696 р. у віршах на герб Мазепи писав, що місяць, хрест (частина родового герба) та зірка в гетьманському гербі знаменують перемогу гетьмана-християнина над невірними, бо він діє під символом Богородиці – зорею.⁴ Аналогічне пояснення символіки гетьманського герба присутнє також в творі Стефана Яворського „Echo głosu wołającego na puszczy” від 1689 р.⁵:

**Piekna iak iasny Xięzyć, iest Panna Przechzysta,
Bo ią tak w Piśmie zowie tey Panegyrista.
Jutrzeńke zaś Jan Święty, pięknie figuruie,
Gdy Przedwiecznemu Prawdy Słońcu Marszałkuie.
Tu pod Krzyżem oboygū stać co za przyczyna,**

¹ Архив Юго-Западной России.- Часть I.- Том IX: Памятники литературной полемики южно-русцев с латиноуниатами. Літоґ.- Киев, 1861.- С.2; Українська графіка.- С.117.

² Голубев С. Описание и истолкование дворянских гербов южно-русских фамилий.- С.351; Чижевський Д. Українське літературне бароко.- С.237; Тітов Ф. Матеріяли для історії книжної справи на Україні.- С.340.

³ Голубев С. Описание и истолкование дворянских гербов южно-русских фамилий.- С.357-358; Цітоў А. Сфрагістыка і геральдыка Беларусі.- С.95.

⁴ Ситий І. Козацькі печатки Гетьманщини.- С.137.

⁵ Kroll W. Heraldische Dichtung bei den Slaven. Mit einer Bibliographie zur Rezeption der Heraldik und Emblemik bei den Slaven (XVI – XVIII Jahrhundert) // Opera Slavica. Neue Folge.- Band VII.- Wiesbaden, 1986.- С.114.

Niedziw: Bo tam stać Pannie z Janem nie powinna.

А. Стаховський в книзі “Зерцало отъ писанія Божественного” від 1705 р. писав, що хрест (складова частина родового знаку), зірка та місяць знаменують захист, покровительство Божої сили. Зірка уособлює Христа, триумф, Діву Марію, а місяць – всі добрі справи. Ці світила віддзеркалюють рейментарську милість, рицарську доблесть, християнські чесноти гетьмана, захисника православ’я.¹ Стаховський також вважав, що Діва Марія є покровителькою дому Мазепи, тому вона надала йому в герб свій символ – зірку та місяць, щоб той надихав гетьмана на добрі справи. Лаврентій Крщонович у віршах на герб Мазепи в книзі “Полѹґстав” розглядає його як суто релігійний символ.² На сраді ж гетьманський герб походить від родового герба князів Буремльських та Липовецьких (їх відгалуженням були князі Курцевичі), які ще за доби середньовіччя користувалися подібними до пізнішого герба Курч зображеннями знаків-гербів,³ які, очевидно, не мали жодного релігійного змісту.

Втім, пошуки релігійного змісту стосувалися не лише родових знаків-гербів, і навіть не стільки їх, скільки речей цілком прозаїчних, які здавалося б не дають взагалі жодних підстав для осмислення в релігійному дусі. У вірші Тарасія Земки “На Старожитный Клейнотъ ихъ милостей Пановъ Балабановъ”, в “Лексиконѣ Словенороскомъ” Памви Беринди від 1627 р., здійснено спробу знайти релігійний підтекст в зображеннях трьох врубів – в щиті, та чаші, з якої виникає пес, – в нашоломнику гербу Корчак:

ДомѢ цныхъ Балабановъ цныи тежъ Клейноты
Знаками сѣтъ чѣлон и дѣланн цноты.
Бо три врѣвы мѣжество, любѣ цнотѣ досконалость,
Вѣры, Любве, Надѣи, и въ Тронцы цалость.
А шахъ въ Чаши, въ Ѡчизнѣ и Церковномъ тѣлѣ,
Чѣйность стражи, въ ихъ ДомѢ, впѣвають смѣлѣ.⁴

Той же, Тарасій Земка, в одному зі своїх віршів “На герб зацной и шляхетной фамилии панов Долматов”⁵ від 1624 р. (в київському виданні “Бесѣдъ на Дѣянїя святыхъ Апостолъ”) пробує надати релігійного забарвлення символіці фігур, які, очевидно, мають суто військовий зміст:

Зацный клейнотъ Долматовъ, и въ церкви презацныхъ,
И в Речи Посполитой оуслугою значныхъ,
Христіанствѣ што слѹжитъ, все то в собѣ маеть,
Гды своими гранями в гербѣ обѣясняетъ.
Под Звѣздою пяторогъ смысловъ пятеракихъ
Знакъ позвѣрхнихъ и внутрнихъ: же ихъ от вшелякихъ
Ховаючи завше зловѣ, Святыхъ шоль стопами,
Которымъ при Христѣ зовѣтсѣ Звѣздами.
Рыцерь, оу жа хибкою держачи рѹкою,
Значитъ, же былъ наполненъ мѹдростю святою:
Которѹю Панъ залецилъ зъ межи наукъ многихъ,
Жевѣ по смерти кождый мѣлѣ дроуговъ от оубогахъ.
Шавлѣ трои, вѣры знакъ правой въ Исуса, –
Рыцерьское оружье, же емѹ покѹса
Не шкодила жадная, гды онымъ противныхъ
Вѣрѹ, Любовь, Надеждѹ мѣлѣ рыцеровъ дивныхъ.

¹ Ситий І. Козацькі печатки Гетьманщини.- С.137-138.

² Там же.- С.138.

³ ВСz, Perg.588; ЦДІАК, ф.220, оп.1, спр.17, арк.1; ЛНБ, ВР, ф.5, оп.2, спр.7444/3, арк.67; спр.7445, арк.989; АРК, ASang, Teka V, Plik 69; Plik 71; Teka VII, Plik 1.

⁴ Kroll W. Heraldische Dichtung bei den Slaven.- С.23.

⁵ Чижевський Д. Українське літературне бароко.- С.234-235; Kroll W. Heraldische Dichtung bei den Slaven.- С.86.

Трубы значать Проповѣдь, в которой ся кохалъ,
И для того голосу Типографин далъ,
Жебы трои языки трои ми трубами
Типомъ на свѣтъ плынула якобы оустами.
С тыхъ мѣрѣ, о Константине, тыи ти Бесѣды
Церковъ даетъ, зычачи, жебысь на овѣды
Невесныи былъ прошонъ и тамъ чествованный,
За тотъ банкетъ Науки, всѣмъ от тебе даный.

Так само і вірш на герб митрополита Йоасафа Кроковського (Намет) з “Алфавіта духовного” від 1710 р.:

Нынѣ же Церкви святой Наметъ родовитый
Вмѣсто Облака от зноя Покров знаменитый.
Зде да витаєт грядый в Сион вѣчной славы,
Под Кровом пѣть прохладен, кто благій єсть нравы.¹

Не поминули своєю увагою автори гербовних віршів також герби польського походження, приписуючи їм, всупереч будь-якій логіці, релігійну символіку. Епіграма “На старожитный клейнодъ ихъ милостей пановъ Желиборскихъ” Іоаникія Галятівського в книзі “Ключ разумѣнія” подає наступне тлумачення символіки герба Вовчі коси (Wilczekosy, Prus II):²

Враговъ церкви отчизны, косы подтыкаютъ
вовчын, волками ся враги называютъ.
Для того косы тыи сѣть въ червономъ полю
обляно кровю, враговъ громячи сваволю.
За крестъ воюютъ; креста святого съ врагами,
Желиборскін, прето крестъ єсть съ ихъ косами.
Митру святительскую на челмѣ високомъ,
и Пастораль үйзримо, гды кинемо окомъ.
Не тылко валечная Желиборскихъ битва,
помощь отчизнѣ чинить, але и молитва.

Вірш “На гербовный клейнодъ високого дому ихъ милостей пановъ Обидовскихъ” в книзі “Виноградъ Христовъ” від 1698 р. подає тлумачення символіки герба Сулима (Sulima):

Здѣ Орелъ Обѣдовскихъ прекрасный въ позорѣ
Зъ дорогими каменьями возлетаетъ горѣ.
Для чегожь? Бо домъ оныхъ то зъ натуры маєтъ,
Сокровище нещадно въ небо пресылаєтъ.³

¹ Тітов Ф. Матеріяли для історії книжної справи на Україні.- С.502; Чижевський Д. Українське літературне бароко.- С.237-238; Українська графіка.- С.118. Аналогічні відомості, щоправда з посиланням також на мілітарний аспект символіки, знаходимо також в праці Сильвестра Косова “Paterikon” в епіграмі на герб Адама Киселя: “въ полѣ шатеръ, а подъ нимъ влєститъ крестъ святой: то жєлицє Марса, то гервьпріовѣрѣтєнный при Владимірѣ. Этотъ знакъ носилъ Свєнтолдичъ, котораго Рүсь назвала Кисєлємъ за славное изобрѣтєніє” (Голубєв С. Описание и истолкование дворянских гербов южно-русских фамилий.- С.338).

² Голубєв С. Описание и истолкование дворянских гербов южно-русских фамилий.- С.355-356, 358-359. Втім, автор віршів не обмежуєтьє лише цим, а намагаєтьє (в поясненні, що супроводжує вірш) приписати релігійне значення також зображенню мотузки, що зв’язує коси – “Шнүръ золотой, которымъ въ гервѣ вашємъ косы звязаны сѣть, значитъ любовь, согласно съ словами апостола Павла, говорящаго: стяжите любовь, яже соүзъ совершенства; и злато также любовь значитъ, потому что Исүсъ Христосъ въ Апокалипсисѣ говоритъ: совѣщаю тєвѣ купить отъ него злато рождєженно огнємъ, да обогатишися. Посємү-то шнүръ вашъ золотой двоякюю любовь символизѣтъ: одну до Бога, а дрүгюю до ближнего.”

³ Степовик Д. Иван Щирський.- К., 1988.- С.110; Тітов Ф. Матеріяли для історії книжної справи на Україні.- С.485; Чижевський Д. Українське літературне бароко.- С.237.

Нарешті, у вірші Андрія Римші “На преславные а старовечные клейноты, или гербы ясновельможного пана, пана Лва Сапѣги, подканцлерего Великаго князства Литовского, Глонимского, Мяделского, Марковского и прочих старосты” від 1588 р.¹ взагалі бачимо безпідставне намагання надати релігійний зміст, поруч з фігурами в щиті, одному з позашитових елементів повного герба – короні, що, очевидно, не могла мати жодного символічного значення, а відзначала шляхетське походження власника герба:

Зъдавна славныхъ Сапѣгов тые зъ предковъ своихъ
Заквитывали въ цнотахъ, знат въ алияхъ тронихъ.
При которихъ зъ оружиемъ конъны воинъ стоитъ
Знакомъ того иж ся зъ нихъ ни один не бонтъ
Служить своимъ сподаремъ, кѹ каждой потребе,
Не литѹючи скарбовъ, ни самого себе.
Къ тому видиш, якъ въ локоть постренна рѹка,
Видиш, иж в скрозь из тѹга пострелного лѹка.
Таки пострелъ никого дома не поткаетъ,
Одно, хто поганские полки розриваетъ.
Въ тыхъ же геръвехъ посредкѹ есть стрела съ крестами
Двема, а третій блиско, осажонъ лѹнами.
Тые знакомъ ижъ они болшь для хрестиянства
Клали здоровье свое, несмотречи паньства,
Смотрижъ выше ѹзришъ тамъ над гельмомъ корѹнѹ,
Котрая дастъ знать, иж там Богъ фортѹнѹ
И цнотѹ зъ сильнымъ мужъствомъ сполне коронѹе,
Чого ѹ нихъ ани моль ни ржа не попсѹетъ.

А в окремих гербових віршах можемо зустріти, навіть, античні міфологічні ремінісенції, як це бачимо у вірші на герб Петра Могили в творі “ΕΥΦΩΝΙΑ Веселобрмачаа. На Высоцеславный Фрѹнѹ Митрополїи Кїевскон Щасливе встѹпѹючемѹ: в Босѣ Превсващенномѹ Его Милости ГосподиноѹЩцоѹ Кѹр Петроѹ Мѹгилѣ воеводичоѹ Земль Молдавскихъ, Православномѹ Оѹпривилеїюваномѹ Митрополитоѹ Кїевскомоѹ, Галицкомѹ и всеа Рѹссїи, Бѹзарсѣ свѹтого Фрѹнѹ Кѹнстантїнополскогѹ, Архімандрїтѹ свѹтон Чѹдотворнон Лавры Печерскон Кїевскон” від 1633 р.²

Мѹситъ то быть Валечный Домъ, котромѹ з Неба
Вѣкопомне Фортѹна сличность дала Феба.
Што в томъ Гервѣ Глонце не теперъ з Лѹною
Свѣтит ясне Велможным Мѹгиламъ в покою.
Свѣтит Шлѹмпъ з Звѣздами: Марсѣ тѹтже складаетъ
Тарчи свои при Крестахъ: снат Могилавъ знаетъ.
Лбо то разъ Белліѹна нѹх дознала силы,
Нераз са прислѹжили Сїѹнѹ Мѹгилы.
Бслись коли был Петромя: теперъ, Петре, славы
Доказѹй: Кды през тебе прагнетъ Рѹсь направи.
Азаяжъ Фрѹнѹ Митрополїи недодасть шѹты;
Марсѣ не трафит: ты з Неба вшак достанеш Цноты.

Залишається лише погодитися з влучним спостереженням С.Голубєва, що гербові вірші були “не более как панегирики шляхетским клейнодам и фамилиям, их имевшим, отличавшиеся от прочих подобных произведений преимущественно только тем, что в них за исходную точку панегиризма брались большей частью гербовые атрибуты (в особенности

¹ Чижевський Д. Українське літературне бароко.- С.228-229; Українська література XIV – XVI ст.- С.466; Цітоѹ А. Сфрагістыка і геральдыка Беларусі.- С.74.

² Тітов Ф. Матерїали для історїї книжної справи на Вкраїні.- С.307.

эмблемы) и уже к ним, почти всегда совершенно произвольно, путём схоластических приёмов, прилеплялось сообразное с желаниями автора содержание (похвала). Таким образом и герботолкования [...] не представляют ни малейшего геральдического интереса, – и потому, если обращают на себя внимание исследователя, то обращают его совершенно другою стороною, именно – как любопытные *литературные памятники*, характеризующие современную им эпоху. Очевидно, что только в последнем отношении они и могут быть интересны.”¹

Втім, “герботолковательные вирши ещё не дают понятия о тех схоластических ухищрениях и диалектических тонкостях, какие были в ходу между южно-русскими духовными писателями XVII в., здесь мы видим их только, как бы в зеркале гаданий. Более обширное поле для наблюдений над дресировкой умственных способностей тогдасней южно-русской учености по латино-польским образцам представляют герботолкования, писанные прозою, где писатели, не стесняемые определённым размером речи, могли пускать в ход весь запас риторических тонкостей, которыми так славилось то время.”²

Найбільш характерними зразками такого роду літератури були різноманітні панегірики на честь духовних або світських достойників. Скажімо, в панегірику на пам’ять померлого митрополита Сильвестра Косова символіка його герба (в якому було зображено, крім всього іншого, льва за ґратами, а також знак-герб у вигляді літери **Н**) тлумачиться наступним чином: “Имѣлъ нашъ въ Бозѣ почившій пастырь сѣти премудрыхъ словесъ евангельскихъ, которыми ловилъ словесныхъ рыбъ; когда же посмотримъ на его гербовный клейнодъ и увидимъ тамъ за рѣшеткою льва, то уже такъ хотимъ разсудить: такъ какъ левъ за рѣшеткою все равно, что за сѣткою, потому что сѣтка, въ особенности при Соломоновомъ столпѣ бывшая мѣдною, имѣетъ видъ рѣшетки, – то, не выступая изъ границъ справедливости, можемъ сказать о нашемъ пастырѣ, что онъ не только ловилъ рыбъ, но и львовъ въ пустынѣ. [...] Само небо и земля приписывало нашему пастырю звятязство; это показываетъ и Stemma N, находящаяся въ его гербѣ, которая и до верху имѣетъ V и до низу Л: до верху V означаетъ чтеніе земли говорящей – *vincis te vincis et hostem*; до низу Л – чтеніе неба говорящаго: *vincis te vincis et hostem* – *повѣждаешь себя, повѣждаешь и непріятеля.*”³

Ще більш розлогі спостереження над релігійним змістом геральдичного зображення знаходимо в разі з описом герба архимандрита Юсифа Тризни в “Триодіонѣ” 1648 р. видання. “Тризнанская Лилія” тлумачиться як символ – “оздова ... хлѣва дүшевного”: “... для того, чтобы воспользоваться молитвою, какъ хлѣвомъ дүшевнымъ или какъ бесѣдою съ Богомъ, необходимо очищеніе, или үвѣленіе, по подобію лиліи. [...] и сынъ православной церкви, желая вступитъ въ бесѣду съ Богомъ, повиненъ, чтобы одежды его были яко крыны сельные, [...] и дүша должна быть үвѣлена подобно лиліи ...”⁴

З усього вищенаведеного стає очевидним, що літературна спадщина ранньомодерної доби, в тому числі й гербовна поезія, не може бути надійним джерелом інформації в питанні символіки гербів. Особливо це стосується висвітлення релігійного аспекту символіки, що дає нам численні приклади неадекватного розуміння змісту гербових фігур. Автори, що походили з кола духовних осіб, звичайно могли звертати свою першочергову увагу на релігійну проблематику, тим більше, маючи перед собою аналогічні зразки річпосполитської поезії, творцями якої, в більшості своїй, були також духовні особи, але слід сумніватися чи подібні пріоритети були пануючими по-за цим, доволі вузьким, колом осіб. Ніщо не вказує на те, що, скажімо, козацька старшина та поkozачене міщанство, до числа яких, очевидно, належала більшість авторів тих геральдичних новотворів козацької доби, що з’явилися після

¹ Голубев С. Описание и истолкование дворянских гербов южно-русских фамилий.- С.303.

² Там же.- С.376-377.

³ Там же.- С.377-378.

⁴ Там же.- С.378-380.

Визвольної війни, могли надавати скільки-небудь суттєвого значення конфесійно забарвленій символіці в пам'ятках козацького герботворення.

Сама історія взаємин між козацтвом та православною церквою не дає підстав для висновків про визначальний вплив християнської ідеології на козацький світогляд. Ставлення козацтва до релігійних справ від самого початку було доволі індиферентним.¹ Лише спалах міжконфесійного протистояння, яке спровокувала Берестейська унія 1596 р., спонукав козацьку верству до більшої заангажованості в питання віри. Втім, цей союз між козацтвом та православною церквою був нічим іншим, як взаємовигідною політичною комбінацією двох великих опозиційних груп до державної влади Речі Посполитої,² кожна з яких переслідувала власні цілі. З боку церкви очевидним було намагання заручитися збройною підтримкою в нелегкому протистоянні з уніатами та урядом. Козаки, в свою чергу, піднявши прапор захисту православ'я, розраховували на зростання власної політичної ваги, здобували для себе легітимне право говорити від імені всього народу руського,³ а разом торували собі шлях в ряди традиційної еліти руського суспільства, що складалася з князів та шляхти, які брали щонайактивнішу участь в обстоюванні інтересів старожитної греко-руської церкви.⁴

В будь-якому разі не може не впадати у вічі саме політичний аспект козацького зацікавлення релігійними справами, але аж ніяк не суто релігійні мотиви.⁵ Під час козацьких повстань релігійне питання незмінно залишалося на периферії повстанських вимог. На думку С.Плохія: "Козацтво втручалось в релігійну боротьбу на боці православних, висувало релігійні вимоги у своїх переговорах з польською владою, але майже завжди, кінець кінцем, жертвувало ними для досягнення актуальніших козацьких цілей, до яких належало збільшення реєстру, платні та згодом – території Війська Запорозького. Однак, попри козацьку готовність жертвувати в критичний момент вимогами релігійного характеру, серед населення східної України надалі існувало і навіть міцнішало переконання, що козаки захищали православ'я, а їхня поразка означала б знесення православної віри."⁶

Власне цей ореол борців за віру і зумовив народження численних та стійких стереотипів про особливу релігійність козаків, що, звичайно, відповідало дійсності лише частково. Так, в 30-і р.р. XVII ст. взагалі спостерігаємо виразне охолодження в стосунках між козацтвом та церквою, політичні шляхи яких в цей період явно розійшлися. Доволі симптоматичним в цьому плані був перехід на католицизм козацького гетьмана Івана Сулими перед його стратою у Варшаві 1635 р.⁷ Після поразки козацького повстання 1637 р. православне духовенство на чолі з митрополитом Петром Могилою вітали в Києві переможне військо Миколи Потоцького.⁸ Згодом провідники православної церкви знайшли за можливе уславити в своїх літературних творах дії православного князя Іллі Святополка-Четвертинського по придушенню повстання "rebellantów zaporozskich".⁹ Саме йому була присвячена "Тераторуґица" Атанасія Кальнофойського.¹⁰ А в "Казанье погребовом" Климентія Оксеновича-Старушича 1641 р. князя уславлено за те що він з "сердечными кавалерами польскими, братією своєю, на обширное пространство устлиааъ поля бездушнымъ трүпомъ козацкимъ".¹¹

¹ Плохій С. Наливайкова віра: Козацтво та релігія в ранньомодерній Україні.- К., 2005.- С.140-141.

² Там же.- С.146.

³ Там же.- С.173.

⁴ Там же.- С.148-149.

⁵ Там же.- С.167.

⁶ Там же.- С.178-179.

⁷ Там же.- С.313.

⁸ Там же.- С.314; Грушевський М. Історія України-Руси.- Том VIII.- С.278-279.

⁹ Голубев С. Описание и истолкование дворянских гербов южно-русских фамилий.- С.369.

¹⁰ Плохій С. Наливайкова віра.- С.314.

¹¹ Голубев С. Описание и истолкование дворянских гербов южно-русских фамилий.- С.354, 369.

На середину XVII ст. козащина хоч і залишила в своєму ідейному арсеналі гасла захисту “грецької” віри, але насправді була так само далека від носіїв ідеї “старої” Русі, як і козаки кінця XVI ст.¹ А початок Визвольної війни приніс з собою новий виток напруження в козацько-церковних взаєминах. В своїх намаганнях легітимізувати повстання Хмельницький був змушений звернутися по допомогу до східних патріархів, зазнавши невдачі в спробах порозумітися з київською ієрархією на чолі з митрополитом Косовим.² Врешті, після розірвання з Річчю Посполитою та угоди з Москвою релігійне питання на більшій частині козацької території остаточно втратило свою актуальність.

Що стосується власне символіки, то при ближчому розгляді стає очевидним, що навіть зображення такої поширеної в козацьких гербах фігури як хрест, не має спеціального зв'язку з суто християнською символікою. Скажімо, в міських гербах козацької доби, як і в цілому в козацькому герботворенні, найпоширенішим різновидом хреста, є так званий кавалерійський (козацький) хрест,³ що вже самою своєю назвою вказує на мілітарну складову власної символіки. Відсутність же, за незначними винятками, в міських гербах козацької доби, що мали самостійне походження (не взорувалися на пам'ятках річпосполитської доби), символів безсумнівно християнських (ангели, святі та їх атрибути, церковні споруди та начиння, що були так поширені в тогочасній європейській геральдиці), в тому числі й хрестів з виразною конфесійною прив'язкою,⁴ може вказувати лише на одне – периферійність християнського світогляду серед ідейно-світоглядних уявлень світських верств населення козацьких державно-політичних утворень.

Певних пояснень вимагає також доволі поширена в козацькій геральдиці практика зображувати хрест над півмісяцем або зіркою, що в науковій літературі часто характеризується, як символ перемоги християнства над ісламом (або над мусульманськими народами – татарами, турками). Очевидно, подібне тлумачення не можна вважати цілком задовільним з огляду на цілий ряд обставин. По-перше – в багатьох козацьких гербах дані фігури (хрест та півмісяць) використовуються як цілком рівнорядні – не один над одним, а поруч, а на деяких (скажімо, на гербі Сироватської сотні Сумського полку,⁵ а також на родових гербах Величковських,⁶ Дорошенків,⁷ Лузанових,⁸ Мисаковських,⁹ Порохонських,¹⁰ Смиречанських,¹¹ Хильчевських¹² та ін.) домінуюче становище займає півмісяць. По-друге – в багатьох випадках зображення півмісяця, поруч з зірками, не супроводжується зображенням хреста. По-третє – на жодному з запорозьких територіальних гербів (де здавалося б даний сюжет, в силу мілітарного протистояння між запорожцями та ісламським світом, мав бути найбільш поширеним) подібного зображення жодного разу не зустрічаємо.

Не можемо не звернути уваги також на ще одну обставину, а саме наявність виразно архаїчних форм зображень хреста в окремих міських гербах козацької доби. Так, на деяких гербах бачимо зображення, яке своїм зовнішнім виглядом нагадує свастику. На гербі міста Городища Лубенського полку зображено знак у вигляді трираменного свастикоподібного

¹ Плохій С. Наливайкова віра.- С.303.

² Там же.- С.323.

³ Разом з близьким до нього за своїм виглядом лапчастим хрестом, зображення розширеного (кавалерійського) хреста присутнє на половині всіх міських гербів Війська Запорозького.

⁴ Серед таких прикладів можемо навести лише другу видозміну міського герба Великих Сорочинців, на якому зображено голгофський хрест з терновим вінцем.

⁵ Однороженко О. Територіальна геральдика Слобідської України козацької доби (друга половина XVII – середина XVIII ст.).- Харків, 2002.- С.56.

⁶ Малоросійський гербовник.- С.24.

⁷ Там же.- С.47.

⁸ Там же.- С.100-101.

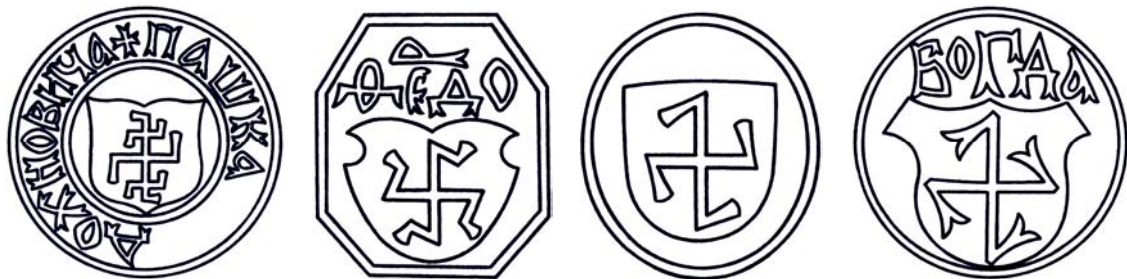
⁹ Там же.- С.114.

¹⁰ Там же.- С.140.

¹¹ ЦДАК, ф.51, оп.3, спр.19973, арк.50.

¹² Малоросійський гербовник.- С.194.

хрестика з загнутими кінцям.¹ На першому міському гербі Нехворощі свастика має вигляд хреста з хвилястими загнутими вліво кінцями.² Аналогічний знак присутній на першому чорнухівському гербі.³ В свою чергу, на третьому нехворощанському гербі бачимо зображення зсунутого хреста, який створює враження руху, а разом з тим і ефект свастики.⁴

зображення свастики в руських родових гербах XV - початку XVI ст.

Зображення свастики на козацьких гербах знаходить собі широкі паралелі в пам'ятках середньовічної руської геральдики. Так, свастику бачимо на старожитних родових гербах Проскур-Сущанських,⁵ Гричиничів,⁶ Єльців,⁷ Жуковецьких,⁸ Гавсовичів,⁹ Сошковичів,¹⁰ Ставецьких¹¹ та ін. На печатці київського райці Григорія Яцковича від 1627 р. також вміщено зображення свастики.¹² З огляду на широкую зарепрезентованість цього солярного символу в руській геральдичній традиції не можемо вважати випадковою появу свастики і в козацьких гербах. Певні натяки на солярний характер символіки хреста знаходимо також в ряді інших пам'яток козацької геральдики. Так, неодноразово бачимо зображення хреста в оточенні променів (приміром, герби Комишні,¹³ Яблуніва,¹⁴ Борзни,¹⁵ Решетилівки,¹⁶ Середини Буди¹⁷ та ін.). Цікавий варіант зображення хреста присутній на четвертій видозміні герба міста Нехворощі,¹⁸ на якому зображено коло з чотирма лініями, що розходяться в різні боки і утворюють в такий спосіб прямий хрест з колом всередині (що є одним зі способів умовного зображення сонця).

Інший архаїчний сюжет, який знаходимо в міській геральдиці Гетьманщини XVII ст., має виразні паралелі в запорозьких паланкових гербах (перший самарський та третій інгульський). На печатці міста Чигирин-Діброви від 1687 р. бачимо зображення паростку,¹⁹

¹ ЦДІАК, ф.98, оп.2, спр.270, арк.411 зв., 429 зв., 485 зв.; спр.333, арк.27 б зв.

² НБУ, ІР, ф.2, спр.14515.

³ НБУ, ІР, ф.2, спр.14504; спр. 14516.

⁴ Ситий І. Міські печатки.- С.10-11.

⁵ ЦДІАК, ф.220, оп.1, спр.648, арк.1.

⁶ ЦДІАК, ф.44, оп.1, спр.1, арк.269.

⁷ ЦДІАК, ф.220, оп.1, спр.655, арк.1; ф.2228, оп.1, спр.118, арк.1, 3; НБУ, ІР, ф.2, спр.7386; спр.17436; спр.20948; спр.21992.

⁸ AGAD, AZ, Sygn.2633, st.68, 76, 80.

⁹ НБУ, ІР, ф.5, спр.3756.

¹⁰ ЦДІАК, ф.62, оп.1, спр.3, арк.29 зв., 34 зв.

¹¹ AGAD, Perg.4789.

¹² Ситий І. Печатки міських урядовців XVII – XVIII ст. (зі збірки Чернігівського історичного музею ім. Тарновського // Знак.- 1999.- Ч.19.- С.2-3.

¹³ НБУ, ІР, ф.1, спр.55350; ф.61, спр.1157; спр.1235; спр.1236; ЦДІАК, ф.64, оп.1, спр.12, арк.2 зв.

¹⁴ НБУ, ІР, ф.1, спр.58087; спр.58090.

¹⁵ ЦДІАК, ф.64, оп.1, спр. 464 б, арк.2.

¹⁶ НБУ, ІР, ф.1, спр.54481, арк.89 зв.; ЦДІАК, ф.51, оп.3, спр.125, арк.99 зв.

¹⁷ ЦДІАК, ф.1775, оп.1, спр.2, арк.199 зв.

¹⁸ Ситий І. Міські печатки.- С.12-13.

¹⁹ НБУ, ІР, ф.2, спр.14617; спр. 14641. Зображення подібне до паростку вміщено також на міському гербі Городища, де його утворено з двох фігур – шестипроменевої зірки на тлі перевернутого серця.

що в точності відповідає його давньому стилізованому зображенню на ритуальних та побутових предметах княжої доби (подвійне пагоноподібне розгалуження між яким вміщено насіння).¹ На чигирин-дїбровському гербі паросток як символ життя і відродження супроводжує зображення військового поховання (могили під хрестом).

Даний, дуалістичний за своїм смисловим наповненням, сюжет, в якому поєднані символи життя та смерті, вічності (безсмертя) та кінечності земного життя, відображає прадавній культ воїна, який існував на землях Північного Причорномор'я принаймні від скелотських часів,² і у видозміненому вигляді зберігся до козацької доби. Варто зазначити, що символ військового поховання (могили) був доволі поширеним сюжетом в козацькому герботворенні. Як правило, зображення могили бачимо в супроводі козацької зброї (міські герби Ромнів),³ символів вічності та відносності (герб Роменської сотні)⁴ або хреста (герби Горошинської,⁵ Снітинської,⁶ Чигирин-Дїбровської⁷ сотень та міст Веприка⁸ і Седніва⁹). На гербі Сенчанської сотні могилу супроводжує зображення сокола.¹⁰

Як вже зазначалося вище, на відміну від зображень в щитах козацьких гербів, які дають нам найбільше інформації, щодо змісту козацької територіальної геральдики, позашитові елементи повного герба приносять нам відомості з абсолютно іншої сфери, а саме – дають можливість проаналізувати соціальний аспект функціонування територіальної, в тому числі й міської, геральдики. Позашитові елементи повного герба присутні в половині всіх міських гербів козацької доби (у 84 випадках зі 168). Нічого подібного не зустрічаємо в жодній іншій геральдичній системі європейських країн (в тому числі й сусідніх) доби середньовіччя та раннього модерну. Так, в міській геральдиці Великого князівства Литовського і Руського кількість використання позашитових елементів дорівнює 15 відсоткам,¹¹ в гербах міст Корони Польської – 8%,¹² Угорського королівства – 18%,¹³ Чеського королівства – 12%.¹

¹ Рыбаков Б. Язычество Древней Руси.- С.575-576.

² Рыбаков Б. Киевская Русь и русские княжества XII – XIII в.в.- М., 1982.- С.24-25.

³ НБУ, ІР, ф.2, спр.14582. Те що на роменському гербі вміщено зображення саме військового поховання підтверджується інформацією А.Шафонського в роботі “Черниговского наместничества топографическое описание”: “Въ бывшей Роменской Ратушѣ ... издавна была печать, въ которой крестъ, на могилѣ стоящій, означень; но цвѣтъ поля и другіе знаки не видны были. Отъ кого и когда оная печать въ помянутые суда введена была – неизвѣстно. Стоящіе около города могили и отъ онаго цѣлое предметъе, Могилки и понынѣ называемое доказывають, что подъ Ромномъ, или отъ бывшаго въ древности сраженія, или отъ другаго какого случая, многія могили были насыпаны, на которыхъ по обычаю, поднесъ существующему, кресты врываны были: то можетъ быть, что бывшій владѣлецъ города Ромна, Князь Корибут Вишневецкій, или при первомъ поселеніи онаго, или уже послѣ, дозволилъ своей Ратушѣ имѣть печать, гдѣ крестъ на могилѣ означень, въ знакъ погребенныхъ подъ Ромномъ многихъ людей и въ знакъ храбрости, которую жители противъ непріятели оказали; ибо въ прежнія времена всѣ жители должны были отъ Татарскихъ набѣговъ себя защищать”.

⁴ ЦДІАК, ф.59, оп.1, спр.3464, арк.3; ф.64, оп.1, спр.225, арк.22; спр.340, арк.30 зв.; ф.98, оп.2, спр.270, арк.195 зв., 356 зв., 460 зв.; спр.333, арк.138 зв.; спр.336, арк.15, 51, 56. На першому гербі Роменської сотні на тлі могили зображено знаки у вигляді кола (символ вічності, який присутній також на першому гербі Чигирин-Дїброви) та перекинутої набік літери S (символ відносності).

⁵ ЦДІАК, ф.98, оп.2, спр.270, арк.291, 302, 354 зв., 412 зв., 413 зв., 458 зв., 463 зв.; спр.307, арк.89 зв.; спр.333, арк.42 зв., 298 зв.; спр.336, арк.70.

⁶ ЦДІАК, ф.98, оп.2, спр.288, арк.11 зв.; спр.307, арк.47 зв.

⁷ ЦДІАК, ф.51, оп.3, спр.19973, арк.257; ф.98, оп.2, спр.333, арк.154 зв.; спр.336, арк.38 зв.

⁸ ЦДІАК, ф.72, оп.2, спр.22, арк.19.

⁹ НБУ, ІР, ф.1, спр.50787.

¹⁰ ЦДІАК, ф.51, оп.3, спр.19973, арк.220 зв.; ф.98, оп.2, спр.270, арк.410 зв., 466 зв.; спр.333, арк.27 а.

¹¹ Цітоў А. Пячаткі старажытнай Беларусі.- Мінск, 1993; Цітоў А. Геральдыка беларускіх местаў (XVI – пачатак XX ст.).- Мінск, 1998; Rimša E. Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės miestų antspaudai.- Vilnius, 1999.

¹² Wittyg W. Pieczęcie miast dawnej Polski.- Kraków – Warszawa, 1905; Gumowski M. Herby miast polskich.- Warszawa, 1960; Gumowski M. Najstarsze pieczęcie miast polskich XIII i XIV wieku.- Toruń, 1960; Adamczewski M. Heraldyka miast wielkopolskich do końca XVIII wieku.- Warszawa, 2000; Seroka H. Herby miast małopolskich do końca XVIII wieku.- Warszawa, 2002.

¹³ Novák J. Slovenské mestské a obecne erby.- Bratislava, 1972; Vrtel' L. Osem storočí slovenskej heraldiky.- Bratislav

Подібна обставина (широке застосування в міських гербах козацької доби позащитових елементів) пов'язана, на нашу думку, в першу чергу з функціональним значенням міських гербів як зовнішніх атрибутів міського самоврядування, за допомогою яких відбувалася соціальна ідентифікація міщанства як привілейованої верстви суспільства. Останнє сприймало герб як символічну відзнаку привілейованого соціального положення. Тому вже саме використання герба було певною декларацією, претензією на високий соціальний статус. Закономірно, що міста використовуючи власні герби, скажімо на міських печатках, намагалися надати їм максимально "геральдичного" вигляду. Звідси й широке використання позащитових елементів повного герба. Більше того, в міських гербах Війська Запорозького не раз бачимо домінування форми над змістом (аналогічне до того, яке ми вже спостерігали в разі з полковими та сотенними гербами), коли зовнішньому оформленню приділялася головна увага, в той час як символіка зображених в щиті фігур часто є доволі невиразною.

З позащитових елементів повного герба в міських гербах козацької доби найширше представлено зображення шолома, який бачимо на 74 гербах, тобто в 45% загальної кількості міських гербів. В міській геральдиці інших країн подібний показник коливається в межах від 3 до 7%. В усіх випадках, крім трьох (2-й герб Басані та 1-й і 2-й герби Старих Санжар), зображення шолома супроводжує намет.

Корони – подані над щитами або шоломами в тринадцяти гербах. З яких в десяти випадках вміщено шоломову корону – герби Комишні, Жовнина, Власівки (2-а), Городища (2-а), Яресьок, Басані (2-а), Старих Санжар (3-я), Царичанки (2-а), Погара (2-а), Почепа, і по одному разу – шляхетську (герб Нової Водолаги), графську (5-а видозміна стародубського герба) та князівську (6-й варіант герба Стародуба).

Нашоломники – бачимо в 45-х гербах. Найчастіше міські герби прикрашає зображення страусових пер. Три страусових пера подано в 29 гербах. В шести випадках бачимо зображення п'яти страусових пер: на гербах Пирятин, Олишівки, Старих Санжар (1-а і 2-а видозміни) і Стародуба (3-я і 4-а). На трьох видозмінах міського герба Київ (16-а, 17-а і 18-а) зображено три страусових пера в супроводі двох зірок, а ще на одній видозміні київського герба (12-а) – щиток з трьома перами. В одному випадку – в нашоломнику міського герба Комишні, вміщено дев'ять страусових пер. Зображення зірок в якості нашоломника присутнє в гербах Ковалівки (2-а), Голтви, Царичанки (1-а), Сосниці (3-я). А на гербі Великих Будищ (2-а видозміна) зірки супроводжують зображення хреста.

Лавровий вінок, який символізує перемогу, вміщено в 2-у гербі Чорнух. Пальмові галузки, які також мають символіку перемоги, присутні на гербах Ковалівки (1-а видозміна), Глухова (3-я), Олишівки, Басані (2-а), Келеберди (2-а) та Нової Водолаги. Зірка та хрестики – які супроводжують зображення щита, вміщені на гербах Куземина, Глинська (2-а видозміна), Чорнух (1-а) та Вороніжа.

Визначальний вплив на формування зовнішнього вигляду міських гербів козацької доби мали соціально-ідентифікуючі завдання, які висувалися перед цим зовнішнім атрибутом міського самоврядування. Так, якщо взяти зображення щитів, то впадає у вічі та обставина, що в більшості випадків вони мають форму так званих геральдичних щитів, і лише деякі оздоблено картушами або наближеними до картушних форм візерунками. Промовистим є і той факт, що в епоху бароко, яке було пануючим стилем в тогочасному руському мистецтві, барокові форми щитів в козацьких гербах складають меншість. При тому вони присутні в основному в гербах великих міст, в той час як сотенні містечка уживали здебільшого щити простих геральдичних форм. Прикметно, що так само спрощено,

a, 1999; Lind R. Städte-Wappen von Österreich-Ungarn.- Wien, 1885; Ströhl H. Städte-Wappen von Österreich-Ungarn.- Wien, 1904.

¹ Čarek J. Městské znaky v českých zemích.- Praha, 1985; Lauda J. Znaky česko-slovenských měst.- Praha, 1975; Liška K. Městské znaky s ozdobami.- Praha, 1989; Pelant J. Znaky a pečetě západočeských měst a městeček.- Plzeň, 1985; Příbyl A., Liška K. Znaky a pečetě středočeských měst.- Praha, 1975; Ruda V. Znaky severočeských měst.- Most, 1970.

як і форму щитів, подавали в цих гербах зображення й інших складових елементів повного герба.

Особливо виразно це простежується в разі з зображенням міських гербів на відповідних урядових печатках, які становлять основу джерельного матеріалу для вивчення міської геральдики козацької доби. Загальна кількість міських печаток, які безпосередньо стосуються теми нашого дослідження, тобто – були виготовлені та використовувалися в часи існування козацьких державно-політичних утворень, – дорівнює 170. До цього числа включено певну кількість печаток, сфрагістичні характеристики яких на сьогодні повністю встановити не вдалося. Це ті печатки, які відомі або лише за описами (в яких не рідко відсутня інформація про певні сфрагістичні показники), або такі, від яких лишилися тільки нечіткі відбитки, за якими жодної інформації встановити не можна.

Форму печатки вдалося встановити в 166 випадках. Найпоширенішою з них є кругла форма, яку зустрічаємо в 65 випадках. Майже таку ж кількість (60 печаток) бачимо у випадку з восьмикутними печатками. Ще 41 печатка мала овальну форму. Прикметно, що в той час як серед полкових та сотенних печаток абсолютно переважають печатки овальної форми, серед міських печаток бачимо цілком зворотню ситуацію. Пояснюється дана ситуація тим, що виготовлення земельних печаток припадає на значно пізніші часи ніж виготовлення значної кількості міських печаток – в основному на середину XVIII ст., в той час як восьмикутні та круглі форми печаток були найбільш поширеними в козацькій сфрагістиці 2-ї пол. XVII ст., з якої походить значна кількість пам'яток міської сфрагістики Війська Запорозького.

Коливання розмірів печаток за окремими групами міських печаток виглядає наступним чином: серед круглих печаток найменший розмір мають печатки – Ічні (друга видозміна) – 16 мм, Чернігова (7-а видозміна) – 17 мм, Конотопа (2-а) – 18 мм, Сосниці (2-а та 3-я) – 19 мм, найбільший – Ніжина (1-а видозміна) – 57 мм, Київ (9-а і 10-а) – 50 мм, Полтави (4-а) – 50 мм, Чернігова (3-я і 5-а) – 48 мм; серед овальних найменшими є печатки – Переволочні – 17x14 мм, Бобровиці – 19x16 мм, Монастирища – 19x16 мм, Горошина – 19x17 мм, найбільшими – Стародуба – 48x42 мм (1-а видозміна) та 46x40 мм (3-я); серед восьмикутних найменші печатки – Нехворощі (1-а видозміна) – 11x10 мм, Глинська (1-а) – 11x10 мм, Чорнух (1-а) – 12x11 мм, найбільші – Коропа (1-а) – 26x22 мм та Красноколядина – 25x23 мм.

Загальна кількість виявлених нами відбитків становить більше 1000 примірників, які за полковою приналежністю розподіляються наступним чином: найбільшу кількість відбитків мають міські печатки Київського (270 примірників), Ніжинського та Прилуцького полків (по 160), найменшу – Переяславського (25), Стародубського (40) та Чернігівського (45) полків. За способом прикріплення до документу всі без винятку міські печатки козацької доби були прикладними.

Матеріалом, на якому зроблено відбитки, в 95% випадків виступає віск, який накривали папірцем, і через нього робили відтиск. Лише в 5% матеріалом для виготовлення відбитку слугував сургуч. Серед паперово-воскових відбитків найбільш поширеними кольорами забарвлення матеріалу виступають червоний (близько 55%) та зелений (25%) кольори. Брунатно-жовте забарвлення воску має 15% відбитків, чорне – 4%, синє – 1%. Між сургучевими печатками – 95% мають червоне забарвлення, і лише 5% – чорне. Серед кустодій, через які було зроблено всі паперово-воскові відтиски міських печаток, часто зустрічаються вибагливі витинанки з рослинноподібним або геометричним візерунком, як приміром кустодія одного з відбитків печатки Ніжинського магістрату.¹ Розповсюдженими є також кустодії у вигляді сніжинок, квіток або зірочок.

Серед 170 міських печаток наявність доколкових написів встановлено в 75 випадках. Ще на 82 печатках написи розміщено безпосередньо в полі печатки. На семи печатках немає жодних написів. В шести випадках факт наявності чи відсутності написів на печатках

¹ ЦДАК, ф.59, ол.1, спр.699, арк.287 зв.

встановити не вдалося (печатки Рашівки, Хомутця, Києва – 8-а видозміна, Кишеньків – 2-а, Полтави – 4-а, Понорниці).

Серед довколових написів міських печаток маємо доволі значне розмаїття видів. Чисельну перевагу складають написи з вказівкою на приналежність печатки до відповідного міста. Таких нараховується 41 печатка, на 15 з них напис подано у формі: **Печать Мѣста ...**, або: **Печать Города ...**; ще на 15 печатках вміщено напис: **Печать Мѣська ...**, або: **Печать Городова ...**; на чотирьох – **Печать Мѣста Города ...** (печатки Чорнух – 2-а видозміна, Конотопа – 5-а), або: **Печать Мѣскал Города ...** (Конотопа – 6-а, 7-а); ще в семи випадках в написах зазначено територіальну приналежність міста і царський титул: **Печать Мѣста Его Царского Величества Украинного ...** (печатка Гадяча – 2-а видозміна), **Печать Мѣста Украинного Его Царского Пресветлого Величества ...** (печатка Ніжина – 1-а видозміна), **Печать Царского Величества Малое Росии Града ...** (Київ – 5-а), **Печать Мѣста Его Царского Величества ...** (Батурина – 1-а, Переяслава – 2-а та 3-я, Стародуба – 1-а).

До другої групи слід віднести печатки, в яких вказано їх приналежність до установи міського самоврядування. Подібних печаток нараховується 24, з яких 16 є магістратськими: **Печать МаистратѸ ...** (печатки Стародуба – 2-а, 3-я, 4-а видозміна, Київ – 10-а, 11-а, 12-а, Новгород-Сіверського – 2-а, Чернігова – 5-а, 6-а, 8-а), **Печать Мѣскал МаистратѸ ...** (Київ – 6-а, 7-а, 9-а), **Печать Городовал МаистратѸ...** (Гадяча – 3-я), **Печать МаистратѸ Мѣста ...** (Козельця), **Града Маистратова Печать ...** (Гадяча – 4-а); сім – ратушними: **Печать РатѸши ...** (печатки Середини Буди та Глухова – 3-я), **Печать РатѸшнал ...** (Лохвиці); **Печать Мѣста ... РатѸша** (Пирятина), **Печать Мѣста РатѸши ...** (Чернігова – 2-а), **Печать Мѣскал РатѸша ...** (Чернігова – 3-я), **Печать РатѸши Малороссискаго Города ...** (Коропа – 4-а); одна печатка належить уряду міста: **Печать Градовал ...** (печатка Глухова – 1-а), та ще одна: **Печать ... РатѸши Маистрата** (Чернігова – 2-а). Зміст останнього напису дає певні підстави сумніватися в автентичності даної печатки, тим більше, що відома вона лише за прорисом в одній зі сфрагістичних робіт 2-ї пол. XIX ст.¹

По одній печатці належить – міському суду (лаві): **Печать Мѣста ... Канцеларин Градовал**, і міському суду грецької громади міста Ніжина: **Печать ... Гречиского Компромиссинального Града**. Ще на шести печатках (Сенчі, Ніжина – 4-а видозміна, Мглина, Новгород-Сіверського – 1-а, Почепа, Нової Водолаги) довколові написи збереглися неповністю, через що їхній зміст встановити не вдалося.

В довколових написах міських печаток скорочення найчастіше стосувалися написання царського титулу. Подібну ситуацію бачимо в 15 випадках. На десяти печатках скорочено написано слово **Печать**. Ще на дев'яти – назву відповідного міста. На 2-й та 4-й печатках Стародуба і 6-й та 8-й – Чернігова скорочення знаходимо в написанні назви установи: **МаистратѸ**. На 2-й печатці Варви скорочено написано слово **Городовал**, а на двох київських печатках (10-й та 11-й) – назви місяців.

На міських печатках в більшості випадків окремі слова довколових написів відокремлено одне від одного за допомогою розділових позначок. Поруч з тим, в значній кількості випадків напис має вигляд суцільного тексту. Така ситуація спостерігається практично в кожному другому довколовому написі. Найменша ширина довколового напису, тобто найменша висота літер, якими цей напис подано, на міських печатках становить 1,5 мм. Її зустрічаємо на трьох печатках: Вороніжа, Глухова (3-я видозміна) та Коропа (4-а). Найбільший розмір довколового напису мають печатки Києва (10-а і 11-а видозміни) – 4 мм, Басані (1-а) та Ромен (7-а) – 3,5 мм. Найчастіше серед міських печаток, які мають довколовий напис, зустрічаємо висоту літер, яка дорівнює 2,5 мм, що врешті дорівнює середньому розміру ширини довколових написів всього комплексу міських печаток козацької доби.

¹ Снимки древних русских печатей.- С.70.

В більшості випадків довколовий напис на міських печатках відокремлювали від поля печатки звичайною тонкою лінією. Інші способи – використовувалися значно рідше. Так, колечка в якості засобу відокремлення вжито на п'яти печатках – Ніжина (1-а видозміна), Київ (6-а і 7-а) та Остра (1-а і 2-а). Причому в останньому випадку їх подано не суцільно, а розсосереджено. В чотирьох випадках (печатки Комишні, Гадяча – 3-я видозміна, Сенчі, Глухова – 3-я) відсутнє будь-яке відокремлення. А ще на чотирьох печатках (Ніжина – 4-а, Переяслава – 2-а і 3-я, Мглина) відокремлення здійснене подвійною лінією. На козелецькій печатці довколовий напис йде вздовж зовнішнього боку картуша барокового щита.

Більш значний інтерес викликає оздоблення ліній, які оточують довколовий напис з зовнішнього боку. Хоч в більшості випадків маємо справу зі звичайними суцільними лініями, але на кількох печатках натрапляємо на оригінальне оздоблення зовнішнього кола печатки. Так, скажімо, на печатках Ніжина (1-а) і Прилук (2-а) зовнішня лінія має вигляд широкої смуги, яку прикрашає вибагливий рослинopodobний візерунок, у першому випадку це вінок складений з листя, у другому – розгалужені пагони. Рослинний орнамент має зовнішнє коло також на печатках Чернігова (5-а) і Кишеньків (1-а). В трьох випадках (печатки Київ – 7-а, Переяслава – 3-я, Глухова – 3-я) зовнішнє коло печатки утворене з ланцюжка колечок. Цікавою особливістю ще чотирьох печаток (Ромен – 7-а видозміна, Чернігова – 3-я, 4-а і 5-а) є подача їх довколових написів у два кола.

Як вже зазначалося вище, певна кількість міських печаток не має жодних написів у своєму полі. Всього таких печаток нараховується сім: міст Бобровиці, Глинська – 1-а видозміна, Чорнух – 1-а, Чигирин-Діброви – 1-а, Конотопа – 2-а, Яготина, Чернігова – 7-а. Приналежність цих печаток до відповідних органів міського самоврядування визначена на основі аналізу зображення гербів на цих печатках та на підставі змісту коробораційних формул відповідних документів.

Написи, які подано безпосередньо в полі печатки у вигляді початкових літер відповідних слів зустрічаємо у 82 випадках. Вони, в цілому, не відрізняються великим розмаїттям змісту. В абсолютній більшості випадків – на 74 печатках маємо просте позначення приналежності певної печатки до того чи іншого міста: **П[ечатъ] М[ѣста] ...** – в 31 випадку, **П[ечатъ] Г[орода] ...** – в 27 випадках, **П[ечатъ] ...** – в семи випадках, **Г[орода] ...** – в трьох випадках (печатки Голтви, Городища – 1-а видозміна і Монастирища), **М[ѣста] ...** – в двох випадках (печатки Омельника і Поток), **П[ечатъ] М[ѣска] Г[орода] ...** – в двох випадках (печатки Лукомля – 1-а видозміна та Шишаків). В трьох випадках (печатки Маячки, Ічні – 2-а видозміна і Сосниці – 1-а) початковою літерою позначено лише назву міста. В інших семи випадках відзначено приналежність печатки до певної установи: магістрату (13-а печатка Київ), ратуші (печатки Глинська – 2-а видозміна, Ярьсьок, Глухова – 2-а, Красноколядина), міської канцелярії (Зінькова), замку (Гадяча – 5-а).

Зазвичай, окремі літери розміщували в кутах печатки. Такий прийом є найбільш характерним для печаток восьмикутної форми. В багатьох випадках літери або цілі написи розміщували в горішній частині печатки безпосередньо над гербом (печатки міст Ічні, Решетилівки, Нових Санжар та ін.). Не менш поширеним є розміщення окремих літер здолу під гербом (Зіньків, Орли, Келеберда й ін.). Своєрідне розміщення літер бачимо на печатці міста Городища (2-а видозміна), де одну з них розташовано майже в середині поля печатки між заборолом і шоломовою короною. В свою чергу, на 1-й варвинській печатці одну з літер вміщено на тлі пальмових галузок. А на 2-й басанській печатці літеру розташовано між щитом та галузками. Розташування літер в полі щита бачимо на кількох печатках: Власівки (2-а), Кобеляк, Царичанки (2-а), Ромен (1-а – 6-а, 8-а, 10-а). Традиція розміщувати початкові літери назв відповідних міст в їхніх гербах є доволі давньою та поширеною в руській міській геральдиці,¹ тож не дивно, що і в козацьку добу бачимо широке застосування даного прийому.

¹ Гречило А. Українська міська геральдика.- С.32.

Палеографія письма на міських печатках характеризується виразною різноманітністю, яка в значній мірі зумовлена широкими хронологічними рамками використання даної групи печаток. Так, характерною особливістю письма 2-ї пол. XVII ст. є наявність значного числа літер кутастої форми, що характерно для ранніх форм півуставного письма. В даний період літерам надавали в основному такого вигляду, який відтворював зразки шрифтів руських стародруків. Безсумнівно, що розвиток книгодрукування на Лівобережжі саме в 2-й пол. XVII ст. значно вплинув і на палеографію письма на міських печатках. Як не дивно, але на печатках цієї доби іноді зустрічаємо доволі архаїчні зразки написання літер, зокрема, – письмом наближеним до уставних форм (літери **В**, **Ц**, **Ч** та ін.). Натомість майже не зустрічаємо впливу скорописного письма. Останнє можемо бачити хіба що при написанні літери **Р** (з довгим хвостиком) на деяких печатках.

У XVIII ст. в написанні літер на міських печатках відбуваються доволі значні зміни. Майже повністю зникають старі уставні форми письма, в свою чергу значно частіше з'являються зразки скорописного письма (літери **А**, **В**, **Д**, **Є**, **З**, **К**, **Л**, **О**, **Є**, **Ч** та ін.), хоч переважають все-таки написи виконані друкованими півуставними літерами. В деяких випадках спостерігаємо вплив гражданського шрифту, хоч, слід зазначити, – він був доволі незначним до самого часу ліквідації автономії Війська Запорозького.

Вважаємо за необхідне відзначити ще один суттєвий момент. Оскільки в багатьох випадках доволі важко встановити точний час виготовлення печатки, через те що дата виготовлення в довколових написах зустрічається вкрай рідко, а в інших випадках між моментом виготовлення та використанням відповідної печатки, зафіксованого в документах (в багатьох випадках нам вдалося віднайти лише один відбиток тієї чи іншої печатки), міг минути доволі тривалий проміжок часу, то розподіл різних типів написання літер по окремим хронологічним групам в значній мірі має доволі умовний характер.

В цілому можемо констатувати факт виготовлення більшості міських печаток в 2-й пол. XVII – на початку XVIII ст., коли міста ще мали доволі значний рівень самоврядування і відігравали відчутну роль в житті Козацької держави. Натомість, починаючи від середини XVIII ст. міських печаток було виготовлено вкрай мало, що в першу чергу пояснюється поступовим обмеженням прав міщанства з боку козацької старшини, яке розпочалося, щоправда, ще наприкінці XVII ст., але свого апогею досягло в середині XVIII ст.

Збільшені літери на міських печатках практично відсутні. Певні натяки на використання подібних літер знаходимо лише на кількох чернігівських печатках, а також на останній печатці Новгород-Сіверського. Поруч з тим, іноді трапляються випадки, коли в написах певні літери, зокрема в середині слова, відрізняються від сусідніх своїм більшим розміром. Найчастіше серед зменшених літер бачимо літеру **О** (на 12 печатках). Поруч з тим, зменшенню підлягали також літери – **Є** (печатки Гадяча – 4-а видозміна, Київ – 9-а, Стародуба – 3-я), **С** (Київ – 9-а – 11-а, Стародуба – 3-я), **Є** (Гадяча – 2-а, Батурина – 2-а, Стародуба – 3-я), **Б** (Глухова – 1-а, Чернігова – 2-а), **А** (Гадяча – 2-а), **Д** (Гадяча – 3-я) і **Т** (Гадяча – 4-а) та ін.

Використання лігатур на міських печатках є доволі поширеним. Всього бачимо 15 різноманітних комбінацій у поєднанні літер. Найчастіше (тричі) зустрічаємо лігатуру літер **П** і **Р** (на печатках Гадяча – 4-а та Чернігова 3-я і 4-а видозміни). Лігатури **ЧА** і **ЛТ** бачимо кожну на двох печатках (відповідно на 3-й і 4-й гадяцькій та 3-й стародубській і 6-й чернігівській печатках). Лігатуру літер **М** та **Є** – вміщено на п'ятій видозміні роменської міської печатки, **ИЄ** – на 12-й київській печатці, **ТВ**, **НИ**, **ЧЄ** – на печатках Чернігова (відповідно на 2-й, 3-й та 4-й видозмінах), **ИН** та **ОГ** – на 2-й гадяцькій печатці. Поруч з тим, є приклади і доволі незвичного поєднання літер, як приміром: **Р** та **Є** – на ніжинській міській печатці від 1782 р., **Є** та **Є** – на печатці Батурина (2-а видозміна), **Ц** та **Р** (на печатці Гадяча – 3-я). На другій печатці Варви бачимо поєднання відразу чотирьох літер: **ВАРВ**, долішні частини яких з'єднано спільною лінією. А на 1-й печатці Полтави лігатурою виступають літери **Ч** і **А**, які мають лише одну спільну точку, в долішніх частинах.

На міських печатках помилкове написання літер пов'язане в основному з їх дзеркальною подачею. Загалом, дзеркальне зображення восьми літер бачимо на п'яти міських печатках. На 2-й печатці Батурина дзеркальний вигляд мають літери **Р**, **К** та **Ь**. На 2-й роменській печатці – **Ь**, на 10-й роменській – **Ч** та **Ъ**. На 3-й стародубській печатці – літера **И**, на 4-й стародубській – літера **А**. Титла і виносні літери бачимо на кількох міських печатках. Так, на печатках Глухова (3-я видозміна) та Батурина (1-а) наприкінці відповідних довколових написів вміщено титло у вигляді хвилястої лінії. А на 1-й басанській печатці – у формі маленького колечка.

Числами в довколових написах міських печаток позначали рік виготовлення відповідної печатки. На печатках Києва (12-а видозміна), Ромнів (7-а), Чернігова (5-а) дати позначено цифрами. В свою чергу, на 6-й та 9-й видозмінах київської міської печатки, бачимо написання чисел за допомогою кириличної абетки: **АХОА** – 1671 р. (6-а видозміна), **АΨВ** – 1702 р. (9-а). Більш розширену інформацію (з зазначенням дня і місяця виготовлення печатки) зустрічаємо на міських печатках Києва (10-а та 11-а) та судовій печатці Ніжинської грецької громади.

Всі розділові позначки, які бачимо на міських печатках, поділяються на дві великі групи: ті, які відокремлюють слова в середині напису, і ті, які відокремлюють початок від кінця відповідного довколового напису. Найчастіше в якості розділових позначок першої групи фігурують різноманітні комбінації крапок. Так, крапку яку розміщено посередині рядка довколового напису бачимо в якості розділової позначки на чотирнадцяти міських печатках. Двокрапку зустрічаємо на восьми печатках (Київ – 9-а, 10-а і 11-а видозміни, Переяслава – 2-а і 3-я, Стародуба – 3-я і 4-а, Почеп). Трикрапку, що має форму трикутника, знаходимо в якості розділової позначки на 1-й видозміні печатки Прилук. Чотирикрапку в формі ромба – на міській печатці Варви (2-а видозміна).

Не менш розповсюдженим є використання рослинних сюжетів в якості розділових позначок. Так, чотирипелюсткова квітка фігурує в довколовому написі обох міських печаток Остра. Галузку в якості розділової позначки між словами бачимо на 1-й – 6-й та 10-й роменських печатках. Доволі своєрідну розділову позначку маємо в довколовому написі міської печатки Вороніжа. Вона має вигляд ромбу з крапкою в середині та двома крапками з боків. Ще за княжої доби подібний знак символізував засіяне поле.¹ Надалі він широко використовувався в руському народному орнаменті, і, ймовірно, звідти потрапив до печатки міста Вороніжа. Дві зірки (восьмипроменею та шестипроменею) використано в якості розділових позначок на печатці Середини Буди.

Серед розділових позначок другої групи, якими відзначали початок напису, абсолютну чисельну перевагу мають зображення хрестів найрізноманітніших видів. Скажімо, костурний хрест бачимо на печатках: Гадяча (4-а видозміна), Ромнів (2-а), Конотопа (1-а), Варви (2-а) та Нової Водолаги. Розширений хрест присутній на печатках Комишні, Ромен (1-а і 8-а), Чорнух (2-а), Конотопа (3-я – 7-а), Басані (1-а), Новгород-Сіверського (2-а), Чернігова (6-а), прямий хрест – на печатках: Гадяча (1-а і 3-я), Пирятина, Сенчі, Нового Міста (1-а), Полтави (4-а), Прилук (1-а), Ічні (5-а), Чернігова (8-а), заокруглений – на 3-й чернігівській печатці, з трьома променями на кінцях – на печатці Ніжина (1-а видозміна), з кулями на кінцях – на печатках Ромен (3-я – 6-а), з ромбами – на 10-й роменській печатці. Хрест в оточенні двох півмісяців, що лежать рогами один до одного, подано в якості початкової розділової позначки на міських печатках Стародуба (1-а і 2-а видозміни) і Києва (6-а, 7-а і 9-а). А на 2-й гадяцькій печатці розділову позначку складають хрест, два півмісяця і дві зірки. На третій видозміні міської печатки Полтави в якості початкової розділової позначки вжито велику крапку в оточенні чотирьох менших за розміром крапок, які утворюють таким чином прямий хрест.

¹ Рыбаков Б. Язычество Древней Руси.- С.575.

Крім цього, в якості початкових розділових позначок фігурують рослинні сюжети. Так, квітку з чотирма листочками між пелюстками знаходимо на 2-й видозміні міської печатки Прилук. Шестипелюсткова квітка присутня на 10-й та 12-й київських печатках. Чотирипелюсткова – на козелецькій печатці. Зображення паростків бачимо на печатках Борзни та Батурина (2-а видозміна). Доволі часто в якості розділової позначки використовується зображення зірки: восьмипроменева зірка присутня на міських печатках Лохвиці та Коропа (4-а видозміна); шестипроменева зірка вміщена на печатках Басані (1-а видозміна), Новгорода-Сіверського (1-а), Стародуба (1-а) і Прилук (2-а); п'ятипроменева – на печатці Глухова (1-а).

Мистецьке виконання більшості міських печаток козацької доби знаходилося під визначальним впливом барокового стилю. Серед сфрагістичних пам'яток 2-ї пол. XVII – XVIII ст., до найвизначніших зразків руського (козацького) бароко можна з повним правом віднести печатки Києва (6-а і 7-а видозміни), Переяслава (2-а і 3-я), Остра, Ромен, Козельця, на яких, зокрема, вміщено зображення барокових картушів з використанням складних рослиноподібних візерунків. Подібну техніку залучено також при виконанні зображення намету на міських печатках Стародуба (1-а) та Сосниці (2-а). В свою чергу, на 1-й ніжинській печатці спостерігаємо барокову стилізацію всіх деталей зображення.

З огляду на широке використання позащитових елементів повного герба в міській геральдиці козацької доби вважаємо за доцільне подати огляд мистецьких особливостей печаток за цими окремими складовими елементами, тим більше, що кожний з них мав специфічний спосіб свого зображення на сфрагістичному матеріалі. Так, зображення фігур, з яких складався герб, на сфрагістичних пам'ятках часто розміщували не на щиті, а безпосередньо в полі печатки. В міських гербах козацької доби даний прийом було застосовано у 80 випадках. Поруч з тим, випадків розміщення герба в щиті, є дещо більше. Зображення щитів бачимо на 88 печатках зі 170 (у двох випадках, на печатках Рашівки і Хомутця, зміст зображення через погану якість збережених відтисків встановити не вдалося). В кількох випадках (печатки Чигирин-Діброви – 1-а видозміна, Голтви, Івангорода, Нехворощі – 2-а, Старих Санжар – 1-а і 2-а, Царичанки – 2-а) на міських печатках можна бачити зображення повного герба – з набором позащитових елементів, але без зображення самого щита.

Серед 88 щитів, зображення яких присутнє на міських печатках, в більшості випадків маємо справу з так званими геральдичними щитами. Цих щитів нараховується 66, шести різних видів, серед яких домінують так звані іспанська (прямокутний щит з заокругленням здолу – в 28 випадках) та німецька (щит, який має численні вирізи та закруглення, які утворюють складну конфігурацію – в 25 випадках) форми щита. Італійську форму геральдичного щита (овальний щит) зустрічаємо – в п'яти випадках (печатки Власівки – 2-а видозміна, Олишівки, Середини Буди, Басані – 2-а видозміна, Почепа), французьку (прямокутний щит з загостренням здолу і заокругленими долішніми кутами) – в трьох випадках (печатки Чигирин-Діброви – 2-а видозміна, Коропа – 2-а, Кобеляк), близьку до останньої – п'ятикутну форму геральдичного щита – в двох випадках (Ковалівки – 2-а, Нових Санжар). На двох печатках бачимо зображення круглого щита (Нової Водолаги та 2-а печатка Нових Млинів). В описі печатки київського міського суду форма щита не вказана. Ще в 22 випадках в полі печатки вміщено щит барокової форми.

Гербові фігури, які бачимо в міських гербах мають в більшості випадків виразну геральдичну стилізацію: починаючи від зображення зброї (скажімо такої як самостріл – на київських міських печатках) та архітектурних споруд (печатки Переяслава, Лохвиці та Новгорода-Сіверського), і закінчуючи зображеннями тварин (пеликан – на 1-й глухівській, голова бика – на прилуцьких, короп – на коропських печатках) та рослин (пагони – на зміївській, дерево – на стародубських печатках, пальмові гілки та ін.).

Широке використання в міських гербах зображення шолому, як другого за важливістю елемента повного герба, є характерною рисою міської геральдики козацької

доби. Втім, зображення шолома в повному вигляді бачимо лише на шести печатках (Комишні, Києва – 9-а – 11-а видозміни, Коропа – 3-я, Стародуба – 3-я). В інших випадках справу маємо лише з зображенням заборол. Кругла форма заборол присутня на 24 міських печатках, півкруглі заборол – на 20 печатках. Загратоване заборол у формі трапеції бачимо на печатках Коропа (4-а видозміна) та Київ (5-а), овальне заборол – на печатці Лютецьки, у формі ромба – на печатці Старих Санжар (1-а видозміна), у формі вістря – на печатці Чигирин-Діброви (2-а), поземої товстої лінії – Полтави (3-я), двох півкіл – Царичанки (1-а), паростку – Власівки (2-а), краплі – Почепу, трилистника – Стародуба (4-а). На трьох печатках (Кобеляк, Переволочни, Коропа – 1-а видозміна) заборол має вигляд заокруглень. Значну стилізацію на міських печатках мали також зображення інших позашитових елементів повного герба: корони, нашоломники, намети (які, в основному, мають вигляд простих хвилястих ліній), пальмові галузки та ін.

Висновки

Період XVI – XVII ст. в історії розвитку європейської геральдики виразно позначено процесом стабілізації геральдичної системи. Геральдика поступово втратила притаманний їй дотепер динамізм, а поява: по-перше – центральних державних установ, які почали регламентувати процес герботворення, а по-друге – геральдичних трактатів, що намагалися комплексно осмислити геральдику як систему своєрідних знаків, правил їх створення і правових норм їх використання, привезли до остаточного формалізування та консервації геральдики як соціального інституту.

Даний процес в сучасному гербознавстві одержав назву переходу від “живої” геральдики до “паперової”, коли геральдика, поступово виходячи зі сфери практичного вжитку рицарського середовища, розривала разом з тим зв’язок з соціальними процесами і тими реальними умовами, які свого часу дали поштовх для її розвитку. Геральдика, яка була одним з найяскравіших витворів культури середньовіччя, епохи хрестових походів та рицарських турнірів, стала в ранньомодерний період об’єктом теоретичного зацікавлення і, підпавши під цілий ряд нормативних приписів та обмежень, набрала цілком закінченої форми.

В період середньовіччя геральдика не мала формальних бар’єрів в своєму розвитку, ні в правовій, ні в образотворчій, ні в смисловій сферах, а так звані геральдичні правила лише фіксували найбільш поширені в геральдиці прийоми та принципи.¹ Натомість, в ранньомодерну добу, паралельно з виходом гербів зі сфери практичного вжитку геральдичні правила стають самодостатнім знаряддям регулювання процесу розвитку геральдики. Створення гербів було взято під жорсткий контроль центральних органів влади. Їх використання без санкції верховної влади стало практично неможливим.

Якщо раніше герби підлягали лише фіксації, то тепер їх почали централізовано створювати. Невипадково, що саме в цей період набула широкого розповсюдження практика надання гербів. Закономірно, що така геральдика, яка мала своїм єдиним джерелом діяльність центральних установ, перестала відображати реалії суспільно-політичного життя, як це було в разі з середньовічною геральдикою, коли обрання того чи іншого геральдичного знаку, і навіть його зовнішнє оформлення, було довільним актом, залежним від волі самого власника герба.

Подібні процеси ранньомодерної консервації геральдики були характерні для всього Європейського континенту, включно з його східною частиною. На руських землях, які входили до складу Речі Посполитої, спостерігається процес поступового витворення на основі руської, польської, литовської та пруської геральдичних традицій єдиної річпосполитської системи геральдики,² яка невдовзі набуває рис замкненого в собі соціального інституту, що реально відображав замкненість соціальної еліти Речі Посполитої, її чітке відмежування від інших верств суспільства.

Козацька революція 1648 р. в значній мірі змінила стару соціальну структуру руського суспільства і поклала початок новому суспільному поділу, який зформувався не відразу, а пройшов через тривалий процес становлення та розвитку. Процес становлення козацької геральдичної системи супроводжувався і характеризувався явищами подібними до тих, які супроводжували становлення європейської геральдичної системи в XII – XIV ст. Так, приміром, яскраво простежується певна довільність у виборі гербових зображень, відсутність будь-якої регламентації, як у законодавчій та організаційній, так і в образотворчій та структурній сферах. В той час, як в більшості країн Європи XVII ст. надання та використання

¹ Черных А. Геральдика // Введение в специальные исторические дисциплины.- М., 1990.- С.44-45, 54; Черных А. Трактат Бартоло ди Сассоферрато “О знаках и гербах” // Средние века.- Выпуск LII.- М., 1989.- С.313.

² Szymański J. Herbarz rycerstwa polskiego z XVI wieku.- Warszawa, 2001; Szymański J. Zmiana formy czy gatunku herbarzy polskich z XVI wieku // Ludzie i herby w dawnej Polsce.- Lublin, 1995.- С.115.

гербів суворо регламентувалося, козацька верхівка так само як і середньовічне рицарство добирала герби на власний розсуд, змінювала та модифікувала ці герби від покоління до покоління (лише з кінця XVII – початку XVIII ст. починається процес закріплення особистих гербів в якості родових).

Соціально-ідентифікуюче призначення гербів зумовило також наявність значної кількості гербів зовнішньо подібних між собою (зображення зброї, хреста, півмісяця, зірок в різноманітних комбінаціях), але приналежних різним старшинським родам, що, тим не менше, не викликало жодних правових колізій чи суперечок, адже важливим був не зміст зображення чи його подібність до герба іншого роду, а наявність самого герба як свідчення високого соціального статусу. Подібна обставина зумовлювала вибір в якості гербових зображень найпростіших та найпоширеніших в суспільній свідомості символів, що могли бути легко „впізнані” як геральдичні зображення.

Якщо до середини XVII ст. зразки козацького герботворення з’являються лише спорадично, не творячи собою певного комплексу, то з початком Козацької революції починається швидкий процес творення козацької геральдичної системи, що зумовлено як виходом на історичну арену нової соціальної еліти – козацької старшини, так і докорінними суспільно-політичними зрушеннями в цілому. Таким чином, революційні процеси в суспільстві супроводжувалися аналогічними процесами в сфері геральдики. Козацька геральдика вже в 2-й пол. XVII ст. являє собою добре розвинену знакову систему, в якій, поруч з родовою, інтенсивно розвивається державна та міська геральдика. Остаточне оформлення системи козацького герботворення відбувається в 2-й чверті XVIII ст., коли з’являється велика група земельних (полкових, паланкових, повітових та сотенних) гербів.

Щодо останніх, то порівнюючи земельну геральдику козацьких державно-політичних утворень з аналогічними комплексами інших країн Європи приходимо до висновку про надзвичайну розробленість системи земельних гербів козацької Русі, в якій найменші територіально-адміністративні одиниці (сотні) не говорячи вже про більші (повіти, паланки, полки), мали власні герби. Такої розгалуженої системи не знаходимо практично в жодній тогочасній європейській країні, де окремими гербами користувалися, в основному, територіально-адміністративні одиниці першого порядку.

Від самого початку ідейно-символічну основу козацької геральдики становили сюжети мілітарного характеру, що є цілком закономірним з огляду на тогочасну скрайню мілітаризацію всіх сфер життя руського суспільства. Саме життя на Великому степовому кордоні, перманентні війни проти Ногайських орд, Кримського ханства та Османської імперії, участь руських військ у походах на Московію та Молдавію, повстання проти Речі Посполитої, а згодом і Руїна громадянської війни 2-ї пол. XVII ст., все це диктувало військовий триб життя, а разом з тим і знаходило своє відображення у зовнішніх формах, зокрема, в геральдиці.

Серед найістотніших ознак козацького герботворення, що найяскравіше вирізняє його з-посеред інших геральдичних систем, варто назвати наявність в більшості гербів козацької доби (причому, як в державних і земельних, так і в міських) зображення зброї або символів військової доблесті, мужності, шляхетності та перемоги. Козак-рицар, його звитязна зброя та рицарські чесноти – ось центральна постать та основні сюжети руської геральдики козацької доби. Найрізноманітніші та незбагненні поєднання козацької зброї (часто в перехрещеному вигляді, що мало символізувати перемогу), з символами шляхетності (серце) та звитязи (зірка, півмісяць, хрест) можемо бачити практично на кожному козацькому гербі. Інші сюжети, якщо й були присутні в козацькому герботворенні, мали виразно другорядне значення, не раз виконуючи певні спеціальні функції, скажімо, політичної символіки.

Ця остання знайшла своє відображення в доволі значній кількості пам’яток козацького герботворення, особливо в сфері державної та земельної геральдики. Намагання в символічний спосіб висловити політичні погляди або претензії суспільно-політичного

характеру були тим більш легкі для виконання, що козацька геральдика не знала жодних поважних регламентуючих перешкод. Тому не дивно, що політична символіка щільно супроводжувала козацьку геральдику на протязі всього її існування, набираючи не раз найнесподіванішого вигляду в окремих її пам'ятках. Чи не найяскравішим зразком політичної символіки в руській геральдиці загалом, є зображення на гербах Сенчанської другої сотні та міста Чорнухи родового герба гетьмана обох боків Дніпра Івана Мазепи.

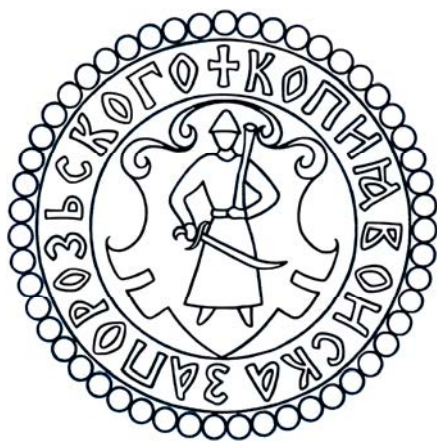
Якщо говорити про зовнішнє оформлення козацької територіальної геральдики, то перше, що впадає у вічі, так це широке застосування в руському герботворенні козацької доби позащитових елементів повного герба. Наявність цих елементів в більшості міських та земельних гербів надає козацькій територіальній геральдиці своєрідності і в цій, суто формальній з першого погляду, площині. Подібне намагання надати зображенню міського чи земельного герба якомога більш геральдичного вигляду, прямо впливає з соціально-ідентифікуючої функції герба, як своєрідного соціального інституту, володіння яким вказувало на привілейоване становище в суспільстві.

Підсумовуючи все вище сказане вважаємо за необхідне ще раз наголосити на непересічному значенні руської територіальної геральдики козацької доби як джерела для вивчення політичної та соціальної історії, світогляду та культури руського (українського) народу козацького періоду. Проте, остаточні висновки з багатьох складних питань можна буде зробити лише після відповідного опрацювання всього комплексу козацької геральдики (включаючи родову та корпоративну), а також руської геральдичної традиції інших періодів.

ДОДАТОК І: ЗВЕДЕННЯ

ДЕРЖАВНІ ГЕРБИ ТА ПЕЧАТКИ

ВІЙСЬКО ЗАПОРОЗЬКЕ НИЗОВЕ

1. 3 печатки від 15.9.1592 – 28.2.1597:

В полі печатки ренесансовий щит, на якому козак, на лівому плечі тримає рушницю, в правиці – шаблю.

Напис по колу: **+ КОПИЯ ВОЙСКА ЗАПОРОВЗКОГО**
кругла, розмір 26 мм.

ЛНБ, ВР, ф.5, спр.4048 (II), арк.113. 31.8.1595.

AGAD, Extranea IX: Polen, n.59, vol.89; vol.90; AZ, Sygn.3036, st.26. 15.9.1592 – 28.2.1597.

АРК, ASang, TeKa XXI, Plik 36. 1.1.1595.

Братко-Кутинський О.- С.79; табл.13, мал.7.

Гавриленко В.- Табл.7; мал.1. 1595 р.

Гломозда К., Яневський Д.- С.51; мал.1595 р.

Грабовецький В., Гавриленко В.- С.206-207; мал.1-3. 31.8.1595.

Крип'якевич І.- С.4, п.1; опис. 10.8.1596.

Слабченко М.- С.15; опис.1596 р.

Стороженки.- Том III.- С.98; опис. 1596 р.

Фоменко В.- С.153; опис. 1596 р.

2. 3 печатки від 1.8.1600 – 30.5.1603:

В полі печатки козак, в правиці тримає рушницю, в лівиці шаблю, за спиною спис.

Напис по колу: **+ КОПИЯ ВОЙСКА ЗАПОРОВЗКОГО**
кругла, розмір 29 мм.

AGAD, AZ, Sygn.153, st.5, 7, 14, 18; Sygn.675, st.35, 38, 40, 42, 45, 50, 52, 53; Sygn.3036, st.36. 1.8.1600 – 30.5.1603.

Грушевський М. ІУР.- Том VII.- С.283; опис. 1603 р.

Крип'якевич І.- С.4, п.2-3; опис. 26.9. 1.8.1600 – 31.3.1601.

Лазаревский А. Универсал.- С.3; опис. 1603 р.

Ситий І. // Знак.- 1995.- Ч.9.- С.3; мал. 1603 р.

3. 3 печатки від 20.5.1623 – 23.2.1638:

В полі печатки козак вліво, на лівому плечі тримає рушницю, при лівому боці шабля.

Напис по колу: **КОПИЯ x ВОЙКА ЗАПОРОВЗКОГО**
кругла, розмір 31 мм.

AGAD, Extranea IX: Polen, n.61, vol.98; Pap.3049, st.2; AR, Dz.V, Sygn.3221, st.2; Sygn.5077, st.2; Sygn.7936, st.2; AZ, Sygn.306, st.4, 7, 10, 13; Sygn.446, st.32; Sygn.3036, st.120. 20.5.1623 – 30.11.1636.

Братко-Кутинський О.- С.79; табл.13, мал.8.

Гломозда К., Яневський Д.- С.51; мал.

Грушевський М.- С.277; мал.220.

Крип'якевич І.- С.4-5; п.4-6; опис. 3.1.1627 – 23.2.1638.

Народная память о казачестве.- Табл., мал.13.

Фоменко В.- С.153-154; мал.2.

4. Герб з книги “Вѣршѣ на жалосный погребѣ зацного рыцера Петра Конашевича Гагайдачного, Гетмана Его Королевской Милости Запорозкого. Зложоныи презѣ Инока Касіана Саковича Ректора Шквлѣ Кіевских, въ Брацтвѣ” від 1622 р.:

Круглий бароковий щит, на якому на основі козак вліво, на лівому плечі тримає рушницю, при лівому боці шабля.

Текст: **На Гербъ Силного Войска Его Королевской Милости Запорозкого**

Кгда мензства запорозцвѣвъ Кршлеве дознали,

Теды за гербѣ такого имѣ Рыцера дали.

Который што готовѣ Вйчизнѣ слѣжити,

За волность еи и свой животѣ положить.

И такѣ треба землею албо тыжѣ водою:

Вшелакв внѣ способный и прѣдкѣ до бою.

Бондаренко Г.- Табл. 58; мал.

Братко-Кугинський О.- С.79; табл.13, мал.10. 1622 р.

Величко С. Літопис.- Том I.- С.78; мал.

Гломозда К., Яневський Д.- С.51; мал. 1622 р.

Грушевський М.- С.258; мал.206. 1622 р.

Грушевський М. Культурно-національний рух на Україні.- С.203; мал. 1622 р.

Енциклопедія Українознавства.- Загальна частина.- Том I.- С.31; мал. 1622 р.

Румянцева В. Эмблемы земель.- С.67; мал.

Сергійчук В. Козак із самопалом.- С.42; мал.

Титов Х.- С.38; мал. 1622 р.

Украинская советская энциклопедия.- Том XI.- Книга II.- С.83; мал.

Фоменко В.- С.153-154; мал.1.

5. З печатки від 3-ї чверті XVII ст.:

В полі печатки на основі, яку вкриває трава, козак вліво, на лівому плечі тримає рушницю, при лівому боці шабля, при правому боці порохівниця, ліворуч спис.

Напис по колу: **+ ПЕЧАТ : КОШОВЪКАА ГЛАВЪНОГО ВОЙСКА ЗАПОРО : ЗКОГО**
кругла, розмір 45 мм.

Савчук Ю. Клейноди.- С.50-51; мал.

Савчук Ю. Невідома матриця.- С.319-328; мал.1. 1663/1670 р.р.

6. З печатки від 1700 – 1761 р.р.:

В полі печатки на основі, яку вкриває трава, козак вліво, на лівому плечі тримає рушницю, при лівому боці шабля, при правому боці порохівниця, ліворуч спис.

Напис по колу: **+ ПЕЧАТ. ГЛАВНОГО ВОЙСКА ЗАПОРОЗКОГО НИЗОВОГО**

кругла, розмір 41 мм.

НБУ, ІР, ф.1, спр.51366, 55309. 1723 – 1747 р.р.

НМІУ, СФДМ, РД-11, РД-55. 1732 – 1734 р.р.

ЦДАК, ф.51, оп.3, спр.16836, арк.31 зв., 32 зв.; ф.59, оп.1,

спр.654, арк.52; спр.1167, арк.116, 126, 212; ф.229, оп.1,

спр.13, арк.17 зв.; спр.16, арк.16 зв., 24 зв., 25 зв., 57 зв., 58

зв.; спр.19, арк.71 зв. 1738 – 1761 р.р.

Аркас М.- С.324; мал.

Величко С. Літопис.- Том I.- С.48; мал.- С.97; мал.

Гавриленко В.- Табл.7, мал.9.
 Дерево пам'яті.- Випуск II.- Табл., мал.
 Розанов Г.- С.1; мал. XVIII ст.
 Ситий І. // Друга наукова геральдична конференція.- С. 69; мал. 1700 р.
 Скальковский А.- С.68; мал.1. 1734 р.
 Украинская советская энциклопедия.- Том XI.- Книга II.- С.89; мал.
 Фоменко В.- С.159; мал.15, 16. 1734 р.
 Яворницький Д.- Том III.- Табл.5; мал.1. 1734 р.

7. 3 печатки від 1750 – 1763 р.р.:
 В полі печатки козак вліво, на лівому плечі тримає рушницю, при лівому боці шабля, при правому боці порохівниця, ліворуч спис.
 Напис по колу: **ПЕЧАТЬ ГЛАВНОГО ВОЙСКА ЗАПОРОЖСКОГО НИЗОВОГО**
 кругла, розмір 50 мм.
 ЦДІАК, ф.59, оп.1, спр.1878, арк.8; ф.229, оп.1, спр.34, арк.21 зв. 1750 – 1756 р.р.
 Каменцева Е.- С.205; опис. 1763 р.
 Розанов Г.- С.1; мал. XVIII ст.

Слабченко М. Паланкова організація.- С.246-249; згадка. 1756 – 1758 р.р.
 Старинные акты.- С.257; згадка. 7.8.1755.
 Фоменко В.- С.159; мал.17.

8. 3 печатки від 1763 – 1774 р.р.:
 В полі печатки на основі козак, на лівому плечі тримає рушницю, при лівому боці шабля, при правому боці порохівниця, ліворуч спис, поруч будівлі.
 Напис по колу: **ПЕЧАТЬ ВОЙСКА ЕЯ ИМПЕРАТОРСКОГО ВЕЛИЧЕСТВА ЗАПОРОЖСКОГО НИЗОВОГО**
 кругла, розмір 55 мм.
 ЦДІАК, ф.229, оп.1, спр.27, арк.269 зв.; спр.186, арк.109 зв.; спр.225, арк.41; спр.227, арк.130 зв., 142 зв.; спр.228, арк.29 зв.; спр.232, арк.67 зв.; спр.233, арк.23; спр.247, арк.88, 358 зв.; спр.249, арк.55 зв.; ф.763, оп.1, спр.467, арк.92 зв. 1765 –

1774 р.р.
 Каменцева Е.- С.203-205; мал.2. 1763 р.

9. 3 печатки від 1770 р.:
 В полі печатки на основі козак, під лівою рукою тримає рушницю, ліворуч спис, поруч будівлі.
 Напис по колу: **ПЕЧАТЬ ГЛАВНОГО ВОЙСКА ЗАПОРОЖСКОГО НИЗОВОГО**
 кругла, розмір 39 мм.
 Історія українського війська.- Частина I.- С.285; мал.
 Науменко В., Фролов Б.- С.77; мал. 1770 р.
 Савчук Ю. Невідома матриця.- С.329-333; мал.2. 1770 р.
 Скальковский А.- С.68; мал. 1770 р.
 Фоменко В.- С.159; мал.18.
 Яворницький Д.- Том III.- Табл.4, мал.1.- Табл.23, мал.6.

ПЕЧАТКИ УСТАНОВ

КОШОВИЙ СУД

10. Печатка від 1703 р.:

В полі печатки суддівський жезл.

Напис по колу: **ПЕЧАТКА КОША СУДЕЙСКАГО**

кругла, розмір 26 мм.

Ситий І. // Друга наукова геральдична конференція.- С. 70; мал. 1703 р.

ВІЙСЬКО ЗАПОРОЗЬКЕ

11. 3 печатки від часів гетьманування Богдана Хмельницького (8.6.1648 – 24.5.1651):

В полі печатки козак вліво, на лівому плечі тримає рушницю, при лівому боці шабля.

Напис по колу: **+ ПЕЧАТКА ВОЙСКА ЕГО КОРОЛЕВСКОЙ МИЛОСТИ ЗАПОРОЖСКОГО**

кругла, розмір 32 мм.

ЦДІАК, ф.159, оп.1, спр.4, арк.2; ф.1230, оп.1, спр.47, арк. 2; ф.1407, оп.1, спр.60; спр.61; спр.62; спр.69 а; ф.КМФ-9, оп.3, спр.3. 17.6.1648 – 24.5.1651.

НБУ, ІР, ф.1, спр.57672; ф.2, спр.22645. 29.12.1648 – 6.10.1649.

НМІУ, СФДМ, РД-4. 8.11.1649.

Дѣйствія презѣльной врані.- С.90; згадка:

“... но тихъ вписаннихъ въ Козацтво имѣнной реестръ Гетманъ Запорожскій при печати войсковой, зъ подписомъ рѣки власной, предъ новимъ лѣтомъ прислати до насъ маеть ...”

С.92; згадка:

“Его привилея копѣи старшинамъ роздавано, за печатю войсковою, Писаремъ Енералнимъ Искористинскимъ, на которихъ рѣку свою власную Гетманъ подписалъ тако: Богданъ Хмельницкій Гетманъ войска Его Королевской Милости Запорожского”

Шевалье П.- С.163, згадка:

“Поляки знайшли в козацькому таборі ... численні прапори, між іншим корогва, яку король після його обрання прислав був гетьманові Хмельницькому на ознаку затвердження його гетьманства, а також корогва покійного короля Володислава, яку він надіслав був козакам тоді, коли хотів їх використати на задуманій ним війні проти московитів; ще один прапор, який козаки здобули у поляків 25 минулого червня ... Знайдено також велику кількість зброї та силу харчів і скриньку Хмельницького, де була печатка Запорзького Війська та різні листи ...” [переклад].

Акты ЮЗР.- Том III.- С.345; опис. 9.9.1648.

Величко С. Літопис.- Том I.- С.65; мал.- С.345; мал.

Грушевський М.- С.307; мал.242.

Дерево пам'яті.- Випуск II.- Табл., мал.

Крип'якевич І.- С.5-7, п.7; опис. 8.6.1648 – 2.1.1651.

Народная память о казачестве.- С.172; мал.

Памятники.- Том II.- Табл.4, мал.1.

Слабченко М.- С.12; опис.

Універсали Богдана Хмельницького.- С.73-120; мал. 24.5.1651.

Фоменко В.- С.154-155; мал. 4, 5. 1648 – 1651 р.р.
Чтения МОИДР.- Книга III. - С.272; мал.

12. 3 печатки від часів гетьманування Богдана Хмельницького (24.11.1651 – 25.5.1654):

В полі печатки козак вліво, на лівому плечі тримає рушницю, при лівому боці шабля.

Напис по колу: **+ ПЕЧАТЬ • ВОЙСКА ЄГО КОРОЛЕВЬСКОЄ МІЛОСТІ ЗАПОРІЗКОЄ**

кругла, розмір 31 мм.

НБУ, ІР, ф.1, спр.57674; спр.57675; спр.57676; ф.2, спр.22080. 19.7.1652 – 17.1.1654.

ЦДІАК, ф.159, оп.1, спр.6, арк.1; ф.220, оп.1, спр.153; ф.1407, оп.2, спр.87, арк.1; спр.56, арк.1; ф.КМФ-9, оп.3, спр.11. 20.4.1652 – 21.5.1654.

Крип'якевич І.- С.7-8, п.8; опис. 17.5.1652 – 22.5.1654.

Пам'ятники.- Том II.- Табл.4, мал.2.

Слабченко М.- С.12; опис.

Універсали Богдана Хмельницького.- С.121-147; мал. 24.11.1651 – 25.5.1654.

Фоменко В.- С.154-155; мал.6. 1652 – 1654 р.р.

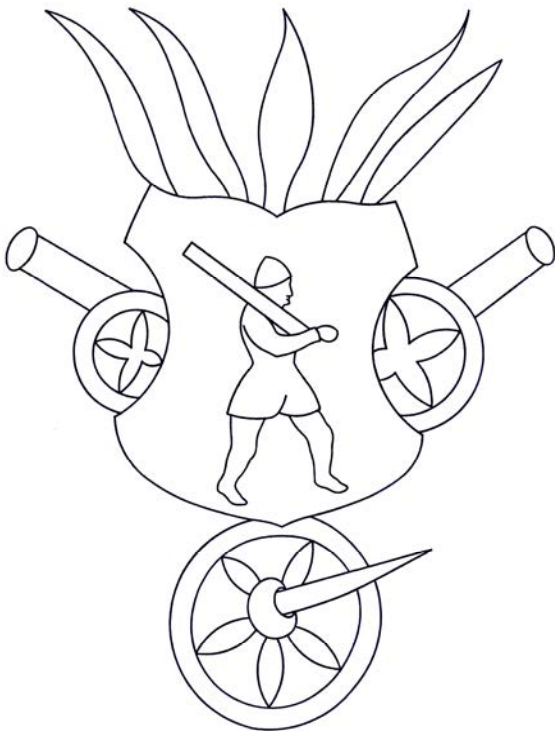
13, а. Герб з портрета Богдана Хмельницького, роботи В.Гондіуса від 1651 р.:

Козак вліво, на плечі тримає рушницю; над щитом п'ять прапорів, обабіч щита дві гармати, здолу колесо.

Текст: **Bohdan Chmielnicki Exercitus Zaporovien Praefectus Belli Servilis autor Rebelliumq Cosaccorum et Plebis Ukraynen Dux**

Величко С. Літопис.- Том I.- С.158; мал. 1651 р.

Грушевський М.- С.313; мал.246. 1651 р.

13, б. Герб з портрета Богдана Хмельницького, роботи К.Вауманса та І.Майсена:

Козак вліво, на плечі тримає рушницю; над щитом п'ять прапорів, обабіч щита дві гармати, здолу колесо.

Текст: **Б Х Г В Є К М**

Bohdan Chmielnicky Exercitus S. R. M. Zaporohseensis Praefectus

Величко С. Літопис.- Том I.- С.300; мал.

Грушевський М.- С.315; мал.248.

Lipiński W.- С.1; мал.

13, в. Герб з портрета Богдана Хмельницького, копії гравюри В.Гондіуса XVIII ст.:

На золотому полі козак вліво, на плечі тримає рушницю; над щитом п'ять прапорів, обабіч щита дві шаблі, здолу колесо.

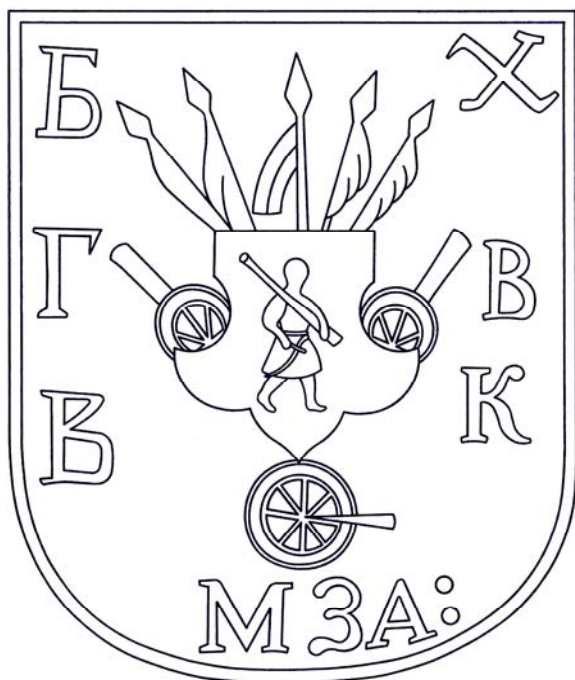
Білецький П.- С.284; мал. XVIII ст.

Український портрет.- С.230-231, п.240. XVIII ст.

13, г. Герб з портрета Богдана Хмельницького, копії гравюри В.Гондіуса XVIII ст.:

На червоному полі козак в золотому вбранні вліво, на плечі тримає золоту рушницю; над щитом п'ять прапорів, обабіч щита дві золоті гармати, здолу золоте колесо.
З української старовини.- С.181; мал. XVIII ст.

13, д. Герб з портрета Богдана Хмельницького, копії гравюри В.Гондіуса XVIII ст.:
На блакитному полі козак, на плечі тримає рушницю.
Український портрет.- С.255, п.287. XVIII ст.

14. Герб з чаші Богдана Хмельницького:
Козак вліво, на плечі тримає рушницю, при правому боці шабля; над щитом п'ять прапорів, обабіч щита дві гармати, здолу колесо.
Текст: **Б Х Г В В К М З А:**
Савчук Ю. Гетьманські клейноди.- С.76-77.

15. З печатки від часів гетьманувань Богдана Хмельницького, Івана Виговського, Юрія Хмельницького, Павла Тетері (27.3.1654 – 28.4.1663):
В полі печатки козак вліво, на лівому плечі тримає рушницю, при лівому боці шабля.
Напис по колу: **+ ПЕЧАТЬ ЦРЯКОГО ВЕЛИЧЕСТВА МАЛОИ РОСИИ ВОИКА ЗАПОРЪЗ**
кругла, розмір 37 мм.

НБУ, IP, ф.1, спр.57677; спр.57679; спр.57680;

спр.57681; спр.57682; спр.57684; спр.57687; спр.58514. 11.10.1654 – 17.4.1661.

НМІУ, СФДМ, РД-13, РД-15. 26.2.1661.

ЦДІАК, ф.133, оп.1, спр.13, арк.1; ф.143, оп.1, спр.3, арк.1; ф.145, оп.1, спр.2, арк.1; спр.3, арк.1; ф.154, оп.1, спр.4, арк.1; спр.5, арк.1; спр.6, арк.1; спр.7, арк.1; спр.9, арк.1; спр.11, арк.2 зв.; ф.157, оп.1, спр.5, арк.1; ф.159, оп.1, спр.7, арк.1; спр.8, арк.1; спр.9, арк.1; спр.10, арк.1; ф.165, оп.1, спр.2, арк.1; спр.3, арк.1; ф.220, оп.1, спр.157; спр.159; спр.162; спр.164; спр.166; спр.168; спр.169; ф.1407, оп.1, спр.63, арк.1; спр.64, арк.1; спр.65, арк.1; спр.66, арк.1; спр.67 арк.1; спр.69, арк.1; спр.73, арк.1 зв.; спр.74, арк.1 зв.; спр.75, арк.1 зв.; спр.76, арк.2 зв.; оп.2, спр.40, арк.1; спр.60, арк.1; спр.62, арк.1; спр.65, арк.1; оп.4, спр.5, арк.1; спр.6, арк.1; ф.2168, оп.2, спр.297, арк.1. 9.7.1654 – 28.4.1663.

АРК, Pap.3039, st.2; Pap.3040, st.2; ZR, Rkps 69, st.1, 5. 6.8.1656 – 10.4.1662.

Дѣйствія презѣльной врані.- С.151; згадка:

“... обаче хошчѣ нинѣ увѣдати кто по мнѣ умершомѣ Гетманомѣ отъ Васѣ избранъ выти имать, и кому Царского Пресвѣтлого Величества знамя, вѣлаву Гетманскую, вѣнчѣкъ, печать и арти со всѣми припаси имѣю порѣчити?”

С.156; згадка:

“... како имать изшедши въ походѣ титѣль свой на писмѣ и ѣнѣверсалахѣ, сѣщей при немѣ печати и воинскимѣ клейнотомѣ писати?”

Исторія Рѣсовѣ.- С.141; згадка:

“За симѣ вручены Гетманомѣ сынѣ его клейноды войсковые и печать національная, со всѣми документами и дѣлами письменными ...”

О початкѣ и причинахѣ войны Хмельницкого.- С.51; згадка:

“... 1657 ... Выговской козакомѣ: проситѣ о позволенѣ ѣсего войска – якѣ оному на листахѣ свой титѣль писати при тихѣ клейнотахѣ? поневажѣ Хмельницкой в домѣ

зоставати бґдетъ, то оноґо трудно на листахъ и ґнѣверсалахъ, выданныхъ з войска, подписовати, – и при томъ писмѣ якъ ся подѣписовати при печати войсковой?”

Акты ЮЗР.- Том IX.- С.503; опис. 27.3.1654.

Воссоединение Украины с Россией.- Том III.- С.567; опис. 27.3.1654.

Гречило А.- С.55; опис. 1654 р.

Дракохруст Е.- С.8; опис. 4.8.1657 – 18.9.1657.

Крип'якевич І.- С.8-9, н.9. 8.7.1654 – 18.4.1657.- С.9, н.10. 10.9.1657 – 26.8.1659.- С.10, н.12. 4.10.1659 – 4.4.1662.- С.10-11, н.15. 17.3.1663 – 22.4.1663.

Нос С. // ЧГВ.- 1861.- №14.- С.91-92; опис. 16.11.1658 – 6.7.1660.

Памятники.- Том II.- Табл.4, мал.3.

Ситий І. // Знак.- 1996.- Ч.11.- С.3; мал. 3.5.1656 – 28.4.1663.

Слабченко М.- С.12-13; опис.

Універсали Богдана Хмельницького.- С.148-238; мал. 1.7.1654 – 21.7.1657.

Фоменко В.- С.156-157; мал.9. 1654 – 1663 р.р.

16. З печати від часів гетьманування Якіма Сомка (1.4.1661 – 2.4.1663):

В полі печати козак вліво, на лівому плечі тримає рушницю, при лівому боці шабля.

Напис по колу: + ПЕЧАТЬ • ЕГО ЦАРЕКОГО • ВЕЛИЧЕСТВА : МАЛОИ : РОСИИ • ВОИСКА • ЗАПОРОЗ :.

кругла, розмір 37 мм.

ДАЧО, ф.133, оп.1, спр.5, арк.55. 28.2.1663.

НБУ, ІР, ф.1, спр.54642; спр.54643. 1.4.1661 – 2.4.1663.

Акты ЮЗР.- Том V.- С.16; згадка.- С.48-49; згадка.

Окиншевич Л.- С.279; опис.

Ситий І. // Знак.- 2001.- Ч.23.- С.4; мал. 28.2.1663.

17. З печати від часів гетьманування Павла Тетері (2.2.1663 – 11.3.1663):

В полі печати козак вліво, на лівому плечі тримає рушницю, при лівому боці шабля.

Напис по колу: ПЕЧАТЬ ЕГО КОРОЛЕВСКОЙ МЛСТИ ВОИСКА ЗАПОРО

кругла, розмір 37 мм.

ЦДІАК, ф.2077, оп.1, спр.5, арк.3 зв. 2.2.1663.

Крип'якевич І.- С.10, н.14; опис. 13.2.1663 – 11.3.1663.

18. З печати від часів гетьманування Павла Тетері (9.5.1663 – 24.6.1665):

В полі печати, яке заповнене квіткоподібним візерунком, козак вліво, на лівому плечі тримає рушницю, при лівому боці шабля, при правому боці порохівниця.

Напис по колу: ПЕЧАТЬ ВОИСКА • ЕГО : КОРОЛЕВСКОЙ • МЛСТИ • ЗАПОРОСКАГО : АХЪГ

кругла, розмір 46 мм.

НБУ, ІР, ф.1, спр.58515; спр.58516. 30.7.1663 – 23.11.1663.

НМЛ, Рк.2649. 24.7.1663.

ЦДІАК, ф.220, оп.1, спр.174. 20.6.1664.

AGAD, AKW, Dz.: Kozackie, Sygn.42/99; AZ, Sygn.467, st.3, 5, 7, 9, 15, 17, 20, 23, 28, 32, 35; Sygn.3036, st.195, 199. 6.6.1664 – 20.5.1665.

Крип'якевич І.- С.11, п.16; мал.2. 9.5.1663 – 24.6.1665.
Пам'ятники.- Том II.- Табл.5, мал.2. 25.7.1663 – 28.6.1664.
Слабченко М.- С.13; опис.
Фоменко М.- С.156-157; мал.7.

19. З печатки від часів гетьманування Івана Брюховецького (3.7.1663 – 6.7.1663):
В полі печатки козак, на лівому плечі тримає рушницю, за спиною шабля, в правиці тримає спис.

овальна, розмір 37х35 мм.

ЦДІАК, ф.143, оп.1, спр.7, арк.1. 3.7.1663.

Крип'якевич І.- С.11, п.17; мал.3. 5.7.1663.

Нос С. // ЧГВ.- 1861.- №14.- С.92; опис. 6.7.1663.

20. З печатки від часів гетьманування Івана Брюховецького (24.10.1663 – 10.5.1668):

В полі печатки козак вліво, на лівому плечі тримає рушницю, при лівому боці шабля, в правиці тримає спис.

Напис по колу: **+ ПЕЧАТЬ МАЛОРОССІИ ВЕРНОГО ВОЙСКА ЕГО ЦАРСКОГО ВЕЛИ • ЗАПОРОСКО**

кругла, розмір 42 мм.

НБУ, ІР, ф.1, спр.50643; спр.50662; спр.50899; спр.57770; спр.61905. 24.10.1663 – 27.1.1667.

НМІУ, СФДМ, РД-73. 19.2.1664.

ЦДІАК, ф.64, оп.1, спр.1206; спр.1207; ф.146, оп.1, спр.7, арк.1; ф.154, оп.1, спр.12, арк.1; ф.159, оп.1, спр.20, арк.2;

ф.220, оп.1, спр.180. 24.10.1663 – 10.5.1668.

AGAD, AKW, Dz.: Kozackie, Sygn.42/100; AZ, Sygn.3036, st.204. 15.4.1664 – 1665.

Дракохруст Е.- С.14; опис. 28.10.1664 – 1668.

Крип'якевич І.- С.11-12, п.18; мал.4. 1663 – 22.1.1667.

21. З печатки від часів гетьманування Петра Дорошенка (20.11.1665 – 19.9.1676):

В полі печатки козак вліво, на лівому плечі тримає рушницю, при лівому боці шабля.

Напис по колу: **+ ПЕЧАТЬ * ВОСКА * ЕГО КО * МИ * ЗАПОРОЗКОГО**

кругла, розмір 43 мм.

НБУ, ІР, ф.1, спр.57645, арк.3; спр.61904, арк.2; ф.2, спр.3581, арк.3 зв.; спр.3589, арк.4 зв. 5.7.1668 – 13.7.1671.

НМІУ, СФДМ, РД-33; РД-118; РД-179. 11.5.1667 – 13.3.1669.

ЦДІАК, ф.133, оп.1, спр.28, арк.1; спр.29, арк.1; ф.180, оп.1, спр.6, арк.4 зв., 5 зв.; ф.220, оп.1, спр.191. 21.6.1668 – 16.12.1673.

АРК, ZR, Rkps 69, st.7. 22.8.1671.

Крип'якевич І.- С.12, п.19; мал.5. 20.11.1665 – 3.10.1669.

Мариновский Ю. Універсали гетьмана Дорошенка.- С.70-71. 22.6.1671 – 13.7.1671.

Пам'ятники.- Том II.- Табл.5, мал.7.

Ситий І. // Знак.- 1998.- Ч.15.- С.3; згадка. 1676 р.

Слабченко М.- С.13; опис.

Фоменко М.- С.156-157; мал.8.

22. З печатки від часів гетьманування Петра Суховієнка (серпень 1668 – 16.1.1669):

В полі печатки лук з двома стрілами.

Акты ЮЗР.- Том VII.- С.84, 154; згадка. серпень 1668 р.

Акты ЮЗР.- Том VIII.- С.71; згадка. 16.1.1669.

Андрусак М. // ЗНТШ.- Том СЛ.- С.198; опис. 1668 р.
 Бантыш-Каменский Д.- Часть II.- С.274; опис. 1668 р.
 Прокопович В.- С.91; опис. 1668 р.
 Чухліб Т. Гетьмани Правобережної України.- С.95-99; опис. Серпень 1668 – 16.1.1669.
 Яворницький Д.- Том II.- С.305; опис. 1668 р.

23. З печатки від часів гетьманування Дем'яна Многогрішного (9.3.1669 – 25.3.1669):

В полі печатки козак вліво, на лівому плечі тримає рушницю, при лівому боці шабля.

Напис по колу: **+ ПЕЧАТЪ ВОСКА БОГЪ ЦАР : ПРЕСВЕЛИЧ : ЗАПОРЪЗ:**

кругла, розмір 41 мм.

ЦДАК, ф.64, оп.1, спр.1208, арк.1; ф.152, оп.1, спр.2, арк.2; спр.3, арк.1. 15.3.1669 – 25.3.1669.

НБУ, ІР, ф. 1, спр.50901, арк.1; спр.61907, арк.4. 9.3.1669 – 16.3.1669.

24. З печатки від часів гетьманування Дем'яна Многогрішного (12.5.1669 – 6.9.1669):

В полі печатки козак вліво, на лівому плечі тримає рушницю, при боці шабля.

Напис по колу: **+ ПЕЧАТЪ ВОИСКА БОГО ЦРКОГО ПРЕСВЕТЛОГО ВЕЛИЧЕВА ЗАПОРЪЗКОГО**

кругла, розмір 38 мм.

ЦДАК, ф.148, оп.1, спр.3, арк.1; ф.154, оп.1, спр.13, арк.1; ф.157, оп.1, спр.9, арк.1 зв.; спр.10, арк.1. 1.6.1669 – 6.9.1669.

Дракохруст Е.- С.14; табл.32, мал.1. 12.5.1669.

25. З печатки від часів гетьманувань Дем'яна Многогрішного, Івана Самойловича, Івана Мазепи (5.1.1670 – 27.1.1688):

В полі печатки на основі, яку вкриває трава, козак вліво, на лівому плечі тримає рушницю, при лівому боці шабля, при правому боці порохівниця.

Напис по колу: **+ ПЕЧАТЪ МАЛОИ РОССІИ ВОИСКА БОГО ЦРКОГО ПРЕСВЕТЛОГО ВЕЛИЧ ЗАПОРЪЗКОГО**

кругла, розмір 40 мм.

ДАЧО, ф.133, оп.1, спр.4, арк.351, 352, 353, 355. 19.4.1670 – 9.1.1675.

НБУ, ІР, ф.1, спр.50468; спр.53390; спр.54348; спр.54350; спр.57646; спр.57647; спр.57651; спр.57656; спр.57771; ф.2, спр.18227, арк.8; ф.8, спр.1443, арк.1. 5.1.1670 – 14.1.1687.

НМІУ, СФДМ, РД-38; РД-41. 25.5.1681 – 12.9.1682.

ЦДАК, ф. 220, оп.1, спр.186; спр.189; спр.206; спр.211. 28.3.1671 – 10.1.1688.

Гавриленко В. Українська сфрагістика.- Табл.7, мал.3. 1670 р.

Дракохруст Е.- С.10; опис. 10.3.1683 – 27.1.1688.

Заруба В. Козацькі печатки.- С.45; мал.1, 2. 1672 – 1684 р.р.

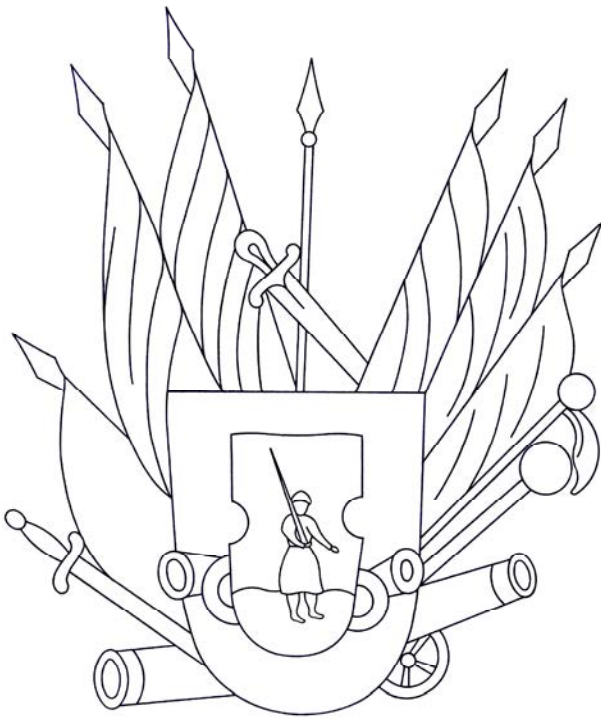
Крип'якевич І.- С.12, п.20. 7.2.1670 – 22.4.1670.- С.12, п.21. 10.7.1672 – 16.7.1677.

Пам'ятники.- Том II.- Табл.5, мал.8.

Ситий І. // Знак.- 1998.- Ч.15.- С.3; опис. 1670 – 1688 р.р.

Слабченко М.- С.13; опис.

Фоменко В.- С.156-158; мал.10. 1670 – 1677 р.р.

26, а. Герб з картини “Богдан Хмельницький з полками і Україна” кінця XVII ст.:

Щит, на якому щиток, на якому на основі козак вліво, на плечі тримає рушницю, обабіч щитка дві гармати; за щитом прапори, спис, меч, шабля, бунчук, булава, гармати.

Величко С. Літопис.- Том I.- С.212; мал.

Грушевський М.- С.321; мал.253.

Ефименко А.- С.215; мал.

З української старовини.- С.186; мал.

Шевальє П.- С.86; мал.

26, б. Герб з портрета Богдана Хмельницького XVIII ст.:

Щит, на якому щиток, на якому на основі козак вліво, на плечі тримає рушницю, обабіч щитка дві гармати; за щитом прапори, спис, меч, шабля, бунчук, булава, гармати.

Білецький П.- С.118; мал. XVIII ст.

27. З печатки від часів гетьманування Михайла Ханенка (6.11.1671 – 9.5.1672):

В полі печатки козак вліво, на лівому плечі тримає рушницю, при лівому боці шабля, при правому боці порохівниця, в правиці тримає спис.

Напис по колу: **ПЕЧАТЬ Ї ЕГО КОРОЛ • МЛОСТИ И РЕЧЫ ПОСПОЛ ВОІСКЪ ЗАПОРО • ДАНА**

кругла, розмір 43 мм.

НБУ, ІР, ф.2, спр.13490, арк.63. 9.5.1672.

Крипякевич І.- С.12, п.22; мал.7. 6.11.1671.

28. З печатки від часів гетьманування Юрія Хмельницького (3.7.1677 – 1.2.1679):

В полі печатки козак на коні, в піднесеній руці тримає булаву, над головою коня, яка прикрашена пір'ям, куля і меч, поруч козак, який тримає рушницю.

Напис по колу: **ПЕЧАТ КНЯЖТВА МАЛОРОСИСКАГО**

кругла, розмір 30 мм.

НБУ, ІР, ф.2, спр.14103, арк.66, арк.66 зв. 12.9.1678 – 1.2.1679.

Акты ЮЗР.- Том XIII.- С.254, 258; згадка. 3.7.1677 – 8.8.1677.

Бантыш-Каменский Д.- Часть I.- С.354; опис. 1677 р.

Бантыш-Каменский Д. Источники МРИ.- Часть I.- С.304; опис. 1677 р.

Крип'якевич І.- С.10, п.13; опис. 1677 р.

Прокопович В.- С.90; опис. 1677 р.

Слабченко М.- С.13; опис.

Чухліб Т.- С.37; опис. 1677 р.

Чухліб Т. Гетьмани Правобережної України.- С.141; опис.

Яворницький Д.- Том II.- С.268; опис. 1677 р.

Rawita-Gawronski F. Ostatni Chmielniczenko.- С.124; опис.

29. З печатки від часів гетьманування Юрія Дуки (20.11.1681 – 1.7.1682):

В полі печатки німецький щит, поле якого чотиридільно скошене, в першій частині – голова тура, між рогами якого шестипроменева зірка, праворуч півмісяць з людським обличчям рогами вліво, ліворуч сонце, в другій частині – три чотирипелюсткові квітки, в третій частині – булава, в четвертій частині – орел вліво, що повернув голову вправо, тримає в дзьобі хрест;

над щитом забороло під князівською короною, навколо щита намет; обабіч корони дата: **•З•Р•П•Ф•**.

Напис по колу: **+ БОЖЮ • МЛТЮЮ • ІО ДУКА • ВОЕВОД • И ГОПОД • ЗЕМЛЬ МОЛДКО • И ЗЕМЛЬ • УКРАЙСКОИ**

кругла, розмір 55 мм.

Прокопович В.- С.91; згадка. 1681 р.

Ситий І. // Знак.- 1999.- Ч.18.- С.10; мал. 1681 – 1.7.1682.

Ситий І. // Сіверянський літопис.- 1999.- Ч.3.- С.100; опис. 1681 – 1.7.1682.

Чухліб Т. Гетьмани Правобережної України.- С.162; згадка. 20.11.1681.

30. З печатки від часів гетьманування Юрія Дуки (10.12.1682):

Поле печатки чотиридільно скошене, в першій частині – голова тура в супроводі півмісяця з людським обличчям рогами вліво і сонця, в другій частині – три чотирипелюсткові квітки, в третій частині – булава, в четвертій частині – орел вліво, що повернув голову вправо, тримає в дзьобі хрест.

Напис по колу: **... ІО • ДУКА ... МОЛД • И УКРА ...**

восьмикутна, розмір 22x20 мм.

AGAD, Pap.3973. 10.12.1682.

31. З печатки від часів гетьманування Степана Куницького (24.8.1683 – березень 1684):

В полі печатки козак з рушницею.

Чухліб Т. Гетьмани Правобережної України.- С.178; опис. 24.8.1683 – березень 1684.

32. З печатки від часів гетьманувань Андрія Могили, Григорія Івановича, Самійла Самуся (1.6.1684 – 15.6.1704):

В полі печатки козак, на правому плечі тримає рушницю, в лівиці тримає щит, при лівому боці шабля, при правому боці порохівниця.

Напис по колу: **ПЕЧАТ ВОЙСКА ЕГО КОРОЛЕВСКОЙ МИЛОСТИ ЗАПОРОВСКОГО**

овальна, розмір 55x44 мм.

AGAD, AR, Dz.II, Sygn.25, st.202; AZ, Sygn.3036, st.279. 1.6.1684 – 13.6.1688.

Андрусак М. До історії правобічних козаків.- С.260; згадка. 4.5.1689.

Гавриленко В.- Табл.7, мал.4.

Дракохруст Е.- С.20-21; табл.32, мал.7.

Крип'якевич І.- С.12, п.23; опис. 1.6.1684.

Памятники.- Том II.- Табл.5, мал.9.

Сергієнко Г.- С.132, 174; згадка. 15.6.1704.

Слабченко М.- С.14; опис.

Стороженки.- С.98; опис.

Фоменко В.- С.154-155; мал.3.

Чухліб Т. Гетьмани Правобережної України.- С.196; опис. 13.6.1688.- С.207; згадка.

4.5.1689.- С.234, 238-239; згадка. 15.6.1704.

Чухліб Т. // Середньовічна Україна.- С.130; опис. 13.6.1688.

Król Jan 3-j Sobieski i jego epocha.- С.71; згадка. 13.6.1688.

33. З печатки від часів гетьманування Івана Мазепи (листопад 1687 – 11.2.1705):

В полі печатки, на основі, яку вкриває трава, козак вліво, на лівому плечі тримає рушницю, при лівому боці шабля, при правому боці порохівниця.

Напис по колу: **ПЕЧА МАЛОИ РОССИИ ВОИСКА ИХ ЦРККОГО ПРЕСВѢЛОГО ВЕЛИЧЕВА ЗАПОРЪЗКОГО •**

кругла, розмір 45 мм.

НБУ, ІР, ф.1, спр.50487; спр.53416; спр.56262; спр.57765; спр.57733; спр.57780; спр.57781; спр.62301; спр.62304; спр.62308; ф.8, спр.1444, арк.1. 1688 – 11.2.1705.

НМІУ, СФДМ, РД-44; РД-45; РД-69; РД-173; РД-174; РД-3096. 1690 – 1703 р.р.

ЦДІАК, ф.220, оп.1, спр.214; спр.217; спр.219; спр.228; спр.230; спр.231; спр.235; спр.237. 29.12.1689 – 20.10.1704.

AGAD, Pap.3051. 18.8.1704.

АРК, ZR, Rkps 69, st.12. 12.1.1690.

Братко-Кутинський О.- С.79; табл.13, мал.9, 13.

Величко С. Літопис.- Том II.- С.353; мал.

Гальковский Н. Наказной гетман Полуботок.- С.8; опис.

Гломозда К., Яневський Д.- С.51; мал.

Грушевський М.- С.377; мал.300.

Дракохруст Е.- С.16; опис. 1690 – 1704 р.р.

Заруба В.- С.45; мал.3.

Історія українського війська.- Частина I.- С.251; мал.

Луців В. Гетьман Іван Мазепа.- С.77; мал.

Мазепа.- С.9; мал.

Милорадович Г. // ЧГВ.- 1858.- №12.- С.98; опис. 9.8.1690.

Наше минуле.- 1918.- Ч.1.- С.1; мал.

Оглоблин О. Мазепа і повстання Петра Іваненка-Петрика.- С.197; опис. 1692 р.

Оглоблин О. Петрик, ханський гетьман України.- С.72; опис. 1692 р.

Пам'ятники.- Том II.- Табл.5, мал.10.

Ситий І. // Знак.- Ч.15.- С.3; опис. Листопад 1687 – 1705 р.р.

Слабченко М.- С.13-14; опис.

Фоменко В.- С.157-158; мал.11, 12.

34. З печатки від часів гетьманування Івана Мазепи (1.3.1706 – 1.8.1708):

В полі печатки, на основі, яку вкриває трава, козак вліво, на лівому плечі тримає рушницю, при лівому боці шабля, при правому боці порохівниця.

Напис по колу: **ПЕЧА МАЛОИ РОССИИ ВОИСКА ЕО ЦРККОГО ПРЕСВѢЛОГО ВЕЛИЧЕВА ЗАПОРЪЗКОГО •**

кругла, розмір 45 мм.

НБУ, ІР, ф.1, спр.57717; спр.57764. 25.3.1707 – 1.8.1708.

НМІУ, СФДМ, РД-65. 1708 р.

ЦДІАК, ф.220, оп.1, спр.245. 30.8.1707.

AGAD, Pap.3041. 1.3.1706.

Дракохруст Е.- Табл.32, мал.6. 1707 р.

Дядиченко В. Нариси.- С.132; згадка. 1714 р.

Ситий І. // Знак.- 1998.- Ч.15.- С.3; опис.

35. З печатки від часів гетьманування Івана Мазепи (30.3.1709 – 12.4.1709):

В полі печатки козак з шаблею та стрілами.

Напис по колу: **ПЕЧАТ МАЛОИ РОССИИ ВОИСКА ЗАПОРЪЗКОГО РЕЦЕРСКОГО**

Крман Д.- С.43; згадка:

“Цей слуга мав чисті аркуші, підтвержені підписом і печаткою свого пана” [переклад].

С.70; згадка:

“[30.3.1709] **Іван Іменнований Гетман и Кавалер РѸкою Власною М.П. L.S.**”

С.73; згадка:

“[12.4.1709] Коли його секретар цю грамоту одержав і побачив на ній печатку, почав її цілувати і голосно зачитувати” [переклад].

Прокопович В.- С.94; опис. 30.3.1709.

Слабченко М.- С.14; опис. 30.3.1709.

Томашівський С.- С. 345; опис. 30.3.1709.

36. З печатки від часів гетьманування Пилипа Орлика (26.9.1709 – 8.12.1719):

В полі печатки козак вліво, на лівому плечі тримає рушницю, при лівому боці шабля, при правому боці порохівниця, праворуч – гармата, спис, хоругва, пірнач, ліворуч – хоругви, бунчук, булава.

Напис по колу: **ПЕЧ ... МАЛОИ РОСИ ГЛАВНОГО ВОЙСКА ЗАП ... ОГО**
кругла, розмір 55 мм.

Крупницький Б. Гетьман Пилип Орлик.- С.39; мал. 1713 р.

Мазепа.- Том I.- С.116; мал. 26.9.1709.

Прокопович В.- С.97; опис. Квітень 1710 – 8.12.1719.

37. З печатки від часів гетьманування Івана Скоропадського (18.11.1708):

В полі печатки, на основі, яку вкриває трава, козак вліво, на лівому плечі тримає рушницю, при лівому боці шабля.

Напис по колу: **ПЕЧА МАЛОИ РО ... И ВОЙСХА Є ЦРККОГО ПРЕСВѢЛОГО ВЕЛИ ...**
А ЗАПОРЪЗКОГО

кругла, розмір 48 мм.

Дѣйствія презѣльной брані.- С.257; згадка:

“... которого самъ Государъ Царь Петръ Алексеевичъ, будучи на тотъ часъ Монаршою своею особою зо всѣмъ сигклитомъ въ Глуховѣ, на Гетманствѣ утвердилъ, и булаву и печать Войсковую отъ себе далъ, - понеже всѣ Войсковіе клейноти Мазепа, идучи къ Шведу, зъ собою забралъ”

Исторія РѸсовъ.- С.211; згадка:

“По чѣмү, въ прсѣтствіи Государя и его Министроу, 7 Ноября, выбрали въ Гетманы Полковника Стародубскаго, бывшаго послаѣ Маклашевскаго, Ивана Ильича Скоропадскаго, который тогда же отъ Государя и утвержденъ, и емү вручены клейноды войсковые и національные, Гетманское достоинство значүщие, т. є., булава, бунчукъ и печать ...”

Ситий І. // Знак.- 1998.- Ч.15.- С.3; мал.1. 18.11.1708.

38. З печатки від часів гетьманування Івана Скоропадського (9.12.1708 – 23.6.1714):

В полі печатки, на основі, яку вкриває трава, козак вліво, на лівому плечі тримає рушницю, при лівому боці шабля, при правому боці порохівниця.

Напис по колу: **ПЕЧАТЬ МАЛОИ РОСИ ВОЙСКА ЕГО ЦРККОГО ПРЕСВѢТЛОГО**
ВЕЛИЧЕСТВА ЗАПОРЪЗКОГО

кругла, розмір 46 мм.

ДАЧО, ф.133, оп.1, спр.4, арк.354. 11.2.1709.

НБУ, ІР, ф.1, спр.53711; спр.53712; спр.53715; спр.55726; спр.57708; спр.57710; спр.57711; спр.57713 – 57716; спр.57718 – 57724; спр.57726; спр.57730; спр.57732; спр.57734; спр.57768; спр.57788; ф.8, спр.1700; ф.61, спр.745; спр.747. 27.1.1709 – 23.6.1714.

НМІУ, СФДМ, РД-22; РД-70; РД-72. 1710 – 1714 р.р.

ЦДАК, ф.51, оп.3, спр.80, арк.2; спр.81, арк.2; ф.220, оп.1, спр.249; спр.250; спр.251; спр.254; спр.255; спр.256; спр.257. 28.1.1709 – 22.8.1713.

Дракохруст Е.- С.11; опис. Січень 1709 – 1714 р.р.

Крип'якевич І.- С.13, п.24; мал.8. 9.12.1708 – 22.2.1714.

Памятники.- Том II.- Табл.5, мал.11.

Слабченко М.- С.14; опис.

Фоменко В.- С.158-159; мал.13.

39. З печатки від часів гетьманувань Івана Скоропадського та Данила Апостола (12.1.1715 – 20.2.1730):

В полі печатки, на основі, яку вкриває трава, козак вліво, на лівому плечі тримає рушницю, при лівому боці шабля, при правому боці порохівниця.

Напис по колу: **ПЕЧАТЬ МАЛОИ РОССІИ ВОЙСКА ЕГО ЦАРСКОГО ПРВѢТЛОГО ВЛЧТВА ЗАПОРОЖЕКОГО**

кругла, розмір 46 мм.

НБУ, IP, ф.1, спр.50802; спр.50806; спр.50828; спр.51280; спр.52505; спр.53713; спр.55740; спр.55741; спр.55742; спр.56275; спр.56295; спр.56997; спр.57183; спр.57221; спр.57709; спр.57725; спр.57727; спр.57728; спр.57767; спр.58350; спр.62047; спр.62054; спр.62057 – 62064; ф.2, спр.18131; ф.8, спр.1710; спр.1724. 22.1.1715 – 20.2.1730.

НМІУ, СФДМ, РД-21. 1721 р.

ЦДАК, ф.51, оп.3, спр.46, арк.31; спр.114, арк.41; спр.130, арк.35; спр.189, арк.51; спр.239, арк.2; спр.254, арк.2; спр.259, арк.11; спр.293, арк.1; спр.316 б, арк.30; спр.540, арк.1; спр.597, арк.4, 9; спр.773, арк.13, 14; спр.774, арк.53, 92; спр.786, арк.8; спр.845, арк.3; спр.857, арк.3; спр.877, арк.2; спр.1046, арк.40 зв.; спр.1106, арк.7; спр.1125, арк.7; спр.1177, арк.4; спр.1201, арк.4; спр.1214, арк.4; спр.1251, арк.6, 7; спр.1254, арк.2; спр.1367, арк.10; спр.1368, арк.3; спр.1405, арк.40; спр.1424 а, арк.15; спр.1503, арк.2; спр.1564, арк.4; спр.1928, арк.3; спр.2105, арк.5; спр.2113, арк.3; спр.2130, арк.2; спр.2148, арк.3; спр.2230, арк.9; спр.2321, арк.5; спр.2474, арк.2; спр.2551, арк.7; спр.2652, арк.104, 279; спр.3090, арк.5; спр.3279, арк.9; спр.3453, арк.2; ф.220, оп.1, спр.264; спр.268; спр.269; спр.280; спр.285; спр.286; спр.291; спр.306; спр.309; спр.310; спр.314; спр.315. 11.2.1715 – 20.10.1729.

Исторія Р҃совъ.- С.233; згадка:

“... вручены єму отъ Министра клейноды войсковые, на амфитеатрѣ бывшіє, т. є. в҃лава, знамя, в҃нч҃кѣ и печать національная”

Краткое описаніє Малороссіи.- С.312; згадка:

“... волними голосами Данила Павловича Апостола, полковника миргородского, в҃ гетмана избрали октоврѣя 1 дня [1727], и дали єму тамъже от министра войсковіє клейноти: в҃лаву и печать, а Коллегія Малороссійская прочѣ отступила”

Бантыш-Каменский Д.- Часть III.- С.456; опис. 17.11.1720.

Бантыш-Каменский Д. Источники МРИ.- Часть II.- С.297-300; опис. 17.11.1720.

Дракохруст Е.- С.11; табл.32, мал.2. 12.1.1715 – 28.8.1729.

Крип'якевич І.- С.13, п.25; мал.9. 15.2.1720 – 16.3.1722.

Нос С. // ЧГВ.- 1861.- №16.- С.109; опис. 5.5.1719.

40. З печатки від часів гетьманування Данила Апостола (13.4.1730 – 11.3.1732):

В полі печатки, на основі, яку вкриває трава, козак вліво, на лівому плечі тримає рушницю, при лівому боці шабля, при правому боці порохівниця.

Напис по колу: **ПЕЧАТЬ МАЛОИ РОССІИ ВОЙСКА ЕГО ИМПЕРАТОРСКАГО ВЛЧТВА ЗАПОРОЖКАГО**

кругла, розмір 45 мм.

НБУ, IP, ф.1, спр.50833; спр.53750; спр.53756; спр.54713; спр.56318; спр.62068; спр.62069; спр.62071; спр.62072; ф.8, спр.1725. 13.4.1730 – 11.3.1732.

НМІУ, СФДМ, РД-3095. 1731 р.

ЦДІАК, ф.51, оп.3, спр.43, арк.37; спр.153 а, арк.29, 56 зв. 8.7.1730 – 19.9.1730.

Дракохруст Е.- С.11; табл.32, мал.3. червень 1730 – 2.8.1731.

Ситий І. // Знак.- 1998.- Ч.15.- С.3; мал.2. 1730 – 1731 р.р.

41. З печатки від часів гетьманування Данила Апостола та правління гетьманського уряду (17.5.1732 – 1747):

В полі печатки козак вліво, на лівому плечі тримає рушницю, при лівому боці шабля, при правому боці порохівниця.

Напис по колу: **ПЕЧАТЬ МАЛОИ РОССИИ ВОЙСКА ЕА ИМПЕРАТОРСКАГО ВЕЛИЧЕСТВА ЗАПОРОВЖСКАГО**

кругла, розмір 48 мм.

НБУ, IP, ф.1, спр.52564; спр.52580; спр.52818; спр.53563; спр.53564; спр.55744; спр.55959; спр.56322; спр.56329; спр.57728; спр.58233; спр.60132 – 60137; спр.60144 – 60149; спр.60159; спр.60163; спр.60189; спр.60190; спр.60196 – 60200; спр.60206 – 60211; спр.62073; спр.62074; ф.2, спр.25493; ф.8, спр.1729; ф.10, спр.11450. 17.5.1732 – 9.6.1744.

НМІУ, СФДМ, РД-2; РД-25; РД-56; РД-86; РД-1762. 1732 – 1742 р.р.

ЦДІАК, ф.51, оп.3, спр.76, арк.2 зв.; спр.118 а, арк.41; спр.761, арк.33; спр.2889 а, арк.41, 42; спр.3285, арк.47; спр.3326, арк.19 зв.; спр.4015, арк.10; спр.4109, арк.12; спр.4568, арк.48; спр.4582, арк.89, 90; спр.4672, арк.19; спр.4826, арк.21, 58, 59; спр.4836, арк.4; спр.4866, арк.4; спр.4888, арк.17; спр.4891, арк.53; спр.4914, арк.77, 78; спр.4986, арк.4; спр.5508, арк.148; спр.5595, арк.50; спр.5614, арк.50; спр.5616, арк.21, 134; спр.5811, арк.5; спр.5952, арк.6; спр.6032, арк.24; спр.6149, арк.15; спр.6185, арк.2; спр.6269, арк.3; спр.6290, арк.3, 7; спр.6408, арк.28; спр.6768, арк.21, 24; спр.6786, арк.6; спр.6789, арк.94, 95, 96, 97, 131, 182; спр.6826, арк.59; спр.6933, арк.27; спр.6973, арк.3; спр.6990, арк.3, 7; спр.7029, арк.16 зв., 17 зв., 18 зв., 43 зв., 71 зв., 113 зв.; спр.7246, арк.167; спр.7445, арк.7, 10; спр.7546, арк.53; спр.7563, арк.57; спр.7615, арк.293; спр.8696, арк.17, 18, 22, 23, 24, 25, 29 а, 29 б, 29 в; спр.19277, арк.12; ф.59, оп.1, спр.1071, арк.102; ф.80, оп.2, спр.27, арк.31 зв., 33 зв.; спр.29, арк.37, 42, 67 зв., 111 зв.; спр.40, арк.49; спр.42, арк.11; спр.51, арк.6 зв., 24, 27; спр.61, арк.24 а; спр.83, арк.8; спр.85, арк.22, 55, 56; ф.83, оп.1, спр.13, арк.31; ф.98, оп.2, спр.70, арк.8 зв.; спр.98, арк.803 зв.; ф.102, оп.2, спр.9, арк.18 зв.; спр.18, арк.7, 139, 151 зв.; спр.37, арк.6 зв., 8 зв., 21 зв.; спр.38, арк.37 зв., 56 зв.; спр.39, арк.23; спр.42, арк.7, 21; спр.44, арк.4 зв., 7 зв., 28 зв., 32 зв., 43 зв., 44 зв., 79 зв., 128 зв.; спр.64, арк.16; спр.93, арк.24, 30; спр.108, арк.5 зв., 23 зв.; спр.121, арк.14 зв.; ф.108, оп.2, спр.33, арк.37 а зв.; спр.37, арк.7 зв.; спр.50, арк.24 а, 26 зв., 27 зв., 39 зв., 40 зв.; спр.51, арк.18 а, 27 а зв.; спр.61, арк. б а, 23 а; спр.67, арк.13 зв.; спр.69, арк.11 зв.; спр.75, арк.3 зв.; спр.78, арк.50 зв.; спр.82, арк.38 а зв.; спр.121, арк.14 зв.; ф.220 оп.1, спр.321; спр.325. 1732 – 1747 р.р.

АРК, ZR, Rkps 69, st.18. 27.8.1732.

Грабова Н.- С.275 (перший варіант); опис.1735 – 1747 р.р.

Дракохруст Е.- С.18-19; табл.32, мал.4. 17.5.1732 – 31.10.1732.

Каменцева Е. Две украинские печати XVIII века.- С.204; мал.1.

Лазаревский А. // ЧГВ.- 1854.- №4.- Опис. 1735 р.

Уваров А. // Записки.- С.160-162; опис.

Уваров А. // Сборник.- С.194-195; опис.

Фоменко В.- С.158-159; мал.14.

42. Герб з літопису Григорія Грабянки “ Дѣйствія презѣльной ѿ начала поляковъ кровавой небывалой врани Богдана Хмельницкого Гетмана Запорозского с поляки” 1-ї пол. XVIII ст.:

На основі козак вліво, на лівому плечі тримає рушницю, при лівому боці шабля, при правому боці порохівниця; над щитом шолом, в нашоломнику три страусових пера, навколо щита намет.

Текст: **ВЪРШИ НА ГЪРБЪ МАЛРОССІЙСКІЙ:**

Войска Запорожского воинъ знаменитій

Вооруженъ бодрствуетъ отчизну хранити,

Аще и враговъ, конхъ не зритъ предъ собою,

Обаче оружіе готово до бою.

Имать тѣмъ востаючи супостати сильни,

Хотѣнія своего падоша омилни,

Ибо вѣсть сей завчасу предварати злому,

Да въ поравощеніи не бѣдетъ нѣкому, –

Якоже дѣло водра пастора суща

Воспятити къ стаду волка грядуща.

НБУ, IP, ф.1, спр.6698, арк.6. початок 40-х р.р. XVIII ст.

Григорія Грабянки **Дѣйствія презѣльной врани Богдана Хмелницкого** // Гарвардська бібліотека давнього українського письменства. Корпус текстів.- Том ІХ.- Гарвард, 1990.- С.14; мал. початок 40-х р.р. XVIII ст.

Дѣйствія презѣльной и отъ начала поляковъ крвавшой небывалой врани Богдана Хмелницкого, гетмана запорожского, съ поляки ... въ градѣ Гадячѣ, трудомъ Григорія Грабянки собранная ... Рокѣ 1710.- Кіевъ, 1854.

Літопис гадяцького полковника Григорія Грабянки.- К., 1992.- С.14; опис.

43. Герб з “Книги Забіл” Чернігівського обласного історичного музею ім.В.В.Тарновського середини XVIII ст.:

На основі козак вліво, на лівому плечі тримає рушницю, при лівому боці шабля, при правому боці порохівниця; над щитом шолом, в нашоломнику три страусових пера, навколо щита намет. Навколо літери: **П М € Ц П В В З W € Д**; згори напис: **divina Providencia**; здолу напис: **anno 1576: sigilum Ucraina.**

Текст: **При кврвалѣ Стефанѣ Батоврїи дано Гетмана Бвгданка и Старшынѣ оучредилъ межъ ними, и далъ Гетманѣ Бѣлавѣ Коршговѣ Бѣнчѣкѣ и печать сребрвмѣ ввиска рицерѣ зъ самшпаломѣ, на голвѣ колпакѣ перекривленнй, и рогѣ при ввкѣ, сен Гетманѣ Крымѣ по воевалѣ. Годѣ 1576:**

ЧОІМ, інв.№АЛ 14.

Ситий І. // Знак.- 2006.- Ч.38.- С.2.

44. З печатки від часів правління гетьманського уряду та гетьманування Кирила Розумовського (1747 – 6.7.1767):

В полі печатки, на основі, яку вкриває трава, козак вліво, на лівому плечі тримає рушницю, при лівому боці шабля, при правому боці порохівниця.

Напис по колу: **€А ІМПЕРАТОРСКОГО ВЕЛИЧЕСТВА МАЛРОССІЙСКОГО ЗАПОРОЖСКОГО ВОЙСКА ПЕЧАТЬ**

кругла, розмір 47 мм.

НБУ, IP, ф.1, спр.50523-50526; спр.51331; спр.56341; спр.56352; спр.59340; спр.62125; ф.8, спр.1737; спр.1738; спр.1739; спр.1741; ф.10, спр.11449; ф.61, спр.759. 1748 – 1762 р.р.

НМІУ, СФДМ, РД-1; РД-8; РД-28; РД-58; РД-59; РД-3697; РД-7624; РД-7630. 1748 – 1764 р.р.

ЦДІАК, ф.51, оп.3, спр.8715, арк.123, 222; спр.8729, арк.21; спр.8739, арк.13, 14, 15, 16, 17; спр.8859, арк.107, 108; спр.8865, арк.2, 8; спр.8920, арк.4; спр.9109, арк.45; спр.9315, арк.2; спр.9371, арк.4; спр.9439, арк.4; спр.9461, арк.12; спр.9752, арк.261 а; спр.10273, арк.13; спр.10291, арк.40; спр.10488, арк.32, 113, 114, 115; спр.10553, арк.17; спр.11460, арк.34;

спр.11721, арк.111; спр.11780, арк.22; спр.11818, арк.18, 19; спр.11997, арк.62, 72; спр.12186, арк.6; спр.15776, арк.7; спр.16779, арк.9; спр.16824, арк.5; ф.59, оп.1, спр.4452, арк.3; спр.4740, арк.1; ф.63, оп.1, спр.29, арк.5 зв.; спр.127, арк.9 зв.; ф.57, оп.1, спр.435, арк.157 а зв., 407 з зв., 416 д зв., 436 г зв., 449 а зв., 461 б зв.; ф.64, оп.1, спр.116, арк.28; спр.473, арк.14; спр.480, арк.1; спр.484, арк.59 зв.; спр.491, арк.1 зв., 14 зв., 20 зв.; спр.536, арк.17 зв.; спр.537, арк.69 зв.; спр.539, арк.2 зв., 37 зв., 38 зв.; ф.75, оп.2, спр.72, арк.3 зв.; ф.80, оп.2, спр.113, арк.19 зв.; спр.116, арк.31 зв., 143; спр.120, арк.34 зв.; спр.131, арк.5 зв.; спр.225, арк.42 зв.; спр.276, арк.143 зв.; спр.331, арк.225 зв.; ф.94, оп.2, спр.65, арк.70; ф.96, оп.2, спр.23, арк.31 зв.; спр.31, арк.100; ф.98, оп.2, спр.231, арк.4 зв.; спр.243, арк.10 зв.; спр.308, арк.55 зв.; спр.333, арк.258 зв.; ф.108, оп.1, спр.81, арк.11 зв.; оп.2, спр.134, арк.163 зв.; спр.153, арк.19 а зв.; спр.155, арк.83 зв.; спр.156, арк.14 зв., 86 зв., 121 зв.; спр.157, арк.48 а зв.; спр.158, арк.70 зв., 123 зв., 155 зв.; спр.162, арк.6 зв., 10 зв.; спр.164, арк.4 зв., 9 зв., 24 зв., 37 зв.; спр.168, арк.70 зв.; спр.173, арк.43 зв., 71 зв., 78 зв., 79 зв., 83 зв.; спр.178, арк.23 зв.; спр.192, арк.287 зв.; спр.198, арк.61 зв.; спр.215, арк.503 зв.; спр.220, арк.64; спр.254, арк.36 зв.; спр.264, арк.20 зв.; спр.314, арк.43 зв.; спр.326, арк.31 зв., 102 зв., 144 зв.; спр.340, арк.3 зв.; спр.343, арк.5 зв., 15 зв., 73 зв.; спр.347, арк.11 зв.; спр.349, арк.36 зв.; спр.353, арк.35 зв.; спр.360, арк.12 зв., 19 зв.; спр.381, арк.21 зв., 24 зв.; спр.387, арк.407 зв., 552 зв., 553 зв.; спр.400, арк.105 зв.; спр.420, арк.5 зв.; спр.423, арк.10 зв.; спр.434, арк.2 зв., 9 зв., 101 зв.; спр.435, арк.12 зв., 32 зв., 60 зв.; спр.436, арк.23 зв.; спр.438, арк.81 зв., 83 зв.; спр.471, арк.133 зв., 135 зв., 151 зв.; спр.479, арк.14 зв.; спр.489, арк.6 зв.; спр.491, арк.70 зв.; спр.497, арк.90 зв.; спр.502, арк.195 зв., 202 зв., 207 зв.; спр.507, арк.2 зв.; спр.520, арк.5 зв., 44 зв., 47 зв.; спр.550, арк.271 зв.; спр.556, арк.76 зв.; спр.596, арк.275 зв.; спр.607, арк.118 зв.; спр.630, арк.75 зв., 96 зв.; спр.645, арк.9 зв., 47 зв.; спр.648, арк.13 зв.; спр.649, арк.32 зв.; спр.659, арк.38 зв., 108 зв.; спр.677, арк.211 зв.; спр.711, арк.14 зв., 15 зв.; спр.719, арк.2 зв.; спр.733, арк.23 зв.; спр.746, арк.237 зв., 279 зв., 299 зв.; спр.786, арк.33 зв.; спр.793, арк.9 зв.; спр.794, арк.108 зв.; спр.795, арк.33 зв.; спр.836, арк.225 зв., 281 зв., 535; спр.855, арк.20 зв.; спр.1006, арк.20 зв.; спр.1847, арк.9 зв.; ф.220, оп.1, спр.370, арк.1, 2, 3. 1747 – 6.7.1767.

Грабова Н.- С.275 (другий варіант); табл.1, мал.1. 1748 – 1767 р.р.

Старинные акты // ЧГВ.- 1860.- №35.- С.257; згадка. 16.1.1752.

Шамрай С. До історії Баришполя.- С.120; згадка. 14.1.1752.

45. З печатки від часів гетьманування Кирила Розумовського (30.12.1753 – 15.12.1766):

В полі печатки козак вліво, на лівому плечі тримає рушницю, при лівому боці шабля, при правому боці порохівниця.

Напис по колу: **ЄЯ ІМПЕРАТОРСЬКАГО ВЕЛИЧЕСТВА МАЛОРОСІЙСЬКАГО ЗАПОРІЖСЬКАГО ВОЙСКА ПЕЧАТЬ**

кругла, розмір 86 мм.

ДАЧО, ф.133, оп.1, спр.4, арк.357; ф.674, оп.1, спр.47, арк.1; спр.108, арк.3. 26.7.1757 – 11.11.1760.

НБУ, ІР, ф.10, спр.11448; ф.137, спр.7, арк.1. 30.12.1753 – 15.12.1766.

ЦДІАК, ф.220, оп.1, спр.375, арк.1, 2, 3; спр.384; спр.413. 9.1.1755 – 4.10.1763.

Дракохруст Е.- С.15; табл.32, мал.5. 12.4.1760.

Каталог колекції.- С.113; мал. 4.10.1763.

Ситий І. // Знак.- 1998.- Ч.15.- С.3; згадка. 1753 – 1765 р.р.

46. Герб з малюнку сотенного прапора Лубенського полку в листі лубенського полковника Івана Кулябки від 16.3.1758:

На блакитному полі золотий картуш, в якому козак вліво, на лівому плечі тримає рушницю, при лівому боці шабля, при правому боці порохівниця; за щитом праворуч – два прапори, на яких двоголовий орел, булава, дві сурми, рушниця, дві гармати, ліворуч – два прапори, на

яких двоголовий орел, спис, дві сурми, рушниця, дві гармати, здолу – два литавра з паличками, дві сурми, дві порохівниці, дві гармати-салютовки на підставках і дві купи ядер.

Текст: **Национальный Гербъ**

На свѣтло голубой фолѣ съ правой стороны по золотой землѣ на знамени росписанъ вѣдетъ и витѣшованъ пристонними красками. Длинною же оноє знамя имѣетъ быть полтретя аршина шириною какъ 8 двое фоле виходить вѣдетъ

ЦДІАК, ф.51, оп.1, спр. 1825, арк.5. 16.3.1758.

Заметка.- С.155; мал. 1758 р.

Історія українського війська.- Частина I.- С.251; мал. 1758 р.

Савчук Ю. // СІД.- Число 4.- Частина 1.- С.280; опис. 1758 р.

Ярова Г.- С.207; опис. 1758 р.

47. Герб з прапора Лубенського полку початку 60-х р.р. XVIII ст.:

На блакитному полі золотий картуш, в якому козак вліво в блакитних кунтуші та шароварах, в червоних шоломі, чоботах і жупані розшитому золотом, в золотому поясі, на лівому плечі тримає золоту рушницю з блакитним ременем, при лівому боці золота шабля в золотих піхвах; за щитом праворуч – малиновий та блакитний прапори, на яких золотий двоголовий орел, золоті булава, дві сурми, рушниця, дві гармати, ліворуч – блакитний та малиновий прапори, на яких золотий двоголовий орел, золоті спис, дві сурми, рушниця, дві гармати, здолу – два золоті литавра з паличками, дві сурми, дві порохівниці, дві гармати-салютовки на

чорних підставках і дві купи чорних ядер.

З української старовини.- С.210; мал.109.

Заметка.- С.155; опис.

Ярова Г.- С.208; табл., мал.

48. Герб з сотенного прапора Домонтівської сотні Переяславського полку від 1762 р.:

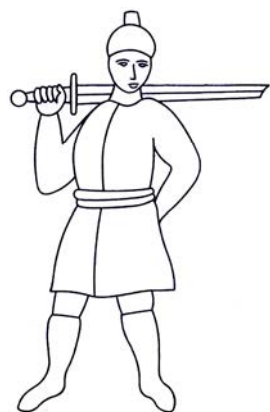
Картуш, в якому на землі козак вліво, на лівому плечі тримає рушницю, при лівому боці шабля, при правому боці порохівниця; за щитом праворуч – спис, бунчук, два прапори, на одному з яких вензель, три гармати, купа ядер, ліворуч – спис, бунчук, два прапори, на одному з яких двоголовий орел, три гармати, купа ядер, здолу – два литавра, дві купи ядер.

Напис на прапорі: **МАЛОРОСІЙСКОГО ПЕРЕЯСЛАВСЬКОГО ПОЛКУ СОТНІ ДОМОНТОВСЬКОГО ЗНАМЕНА**

Історія українського війська.- Частина I.- С.249; мал. 1762 р.

Грушевський М.- С.468; мал.368. 1762 р.

Стафійчук В.- С.6; мал. 1762 р.

49. Герб з сотенного прапора Домонтівської сотні Переяславського полку від 30.9.1762:

Козак вліво в блакитному жупані, червоних шароварах, чорних чоботах, срібних шоломі та поясі, на правому плечі тримає меч.

Напис на прапорі: **МАЛОРОСІЙСЬКОГО ПЕРЕЯСЛАВСЬКОГО ПОЛКА СОТНЮ ДОМОНТОВСЬКІЙ 1762 СЕНТЯБРЯ 30 ДНЯ**

Де ля Фліз Д.- С.127; мал. 30.9.1762.

Заметка.- С.155; мал. 30.9.1762.

50. З печатки від часів гетьманування Кирила Розумовського (січень 1762 р.):

В полі печатки козак вліво, на лівому плечі тримає рушницю, при лівому боці шабля, при правому боці порохівниця.

Напис по колу: **+ ЕГО ІМПЕРАТОРСКОГО • ВЕЛИЧЕСТВА • МАЛОРОССІЙСКОГО • ЗАПОРОЖКОГО • ВОЙСКА П**

кругла, розмір 70 мм.

Ситий І. // Знак.- 1998.- Ч.15.- С.3; мал.3. січень 1762 р.

51. З печатки від часів гетьманування Кирила Розумовського (1762 р.):

В полі печатки, на основі, яку вкриває трава, козак вліво, на лівому плечі тримає рушницю, при лівому боці шабля, при правому боці порохівниця.

Напис по колу: **ЕГО ІМПЕРАТОРСКОГО ВЕЛИЧЕСТВА ... ПЕЧАТЬ**

кругла, розмір 45 мм.

ЦДІАК, ф.108, оп.2, спр.637, арк.42 зв. 1762 р.

Грабова Н.- С.275-276 (третій варіант); опис. 1762 р.

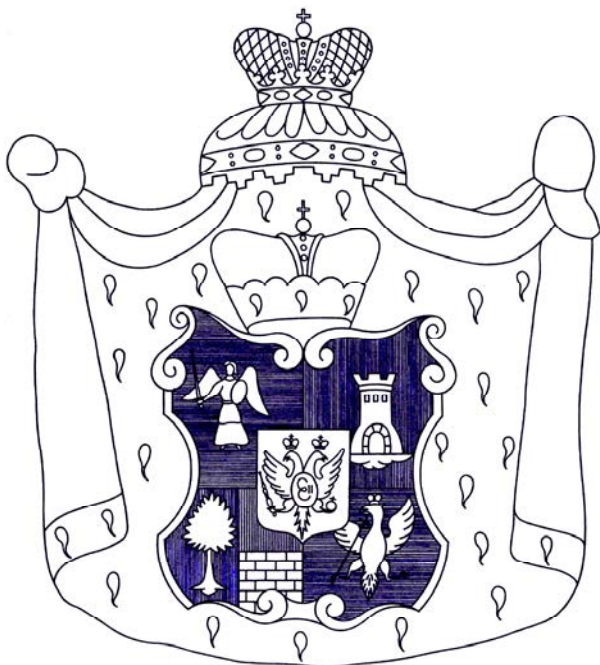
52. Герб з мапи від 1765 р. в книзі Афанасія Шафонського “Черниговского наместничества топографическое описание” від 1786 р.:

На основі, яку вкриває трава, козак вліво, на лівому плечі тримає рушницю, при правому боці порохівниця.

Барсуков А.- С.90; табл., мал.1.

Румянцева В.- С.79; мал.

Шафонский А.- Мапа; мал.

53. Проект герба з “Представлення к Ея Императорскому Величеству Господина Генераль Аншефа Малороссійскаго Генераль Губернатора і Кавалера Графа Румянцова” від 1765 р.:

П'ятидільний щит: в першій частині – на блакитному полі срібний ангел, в правиці тримає меч, в лівиці щит (Київське князівство); в другій частині – на червоному полі срібна вежа (Переяславське князівство); в третій частині – на червоному полі зелений дуб (Стародубське князівство); в четвертій частині – на червоному полі золотий мур (Сіверське князівство); в п'ятій частині – на блакитному полі чорний орел під короною, в правій лапі тримає довгий хрест (Чернігівське князівство); в середньому щитку – на золотому полі чорний двоголовий орел під двома золотими

імператорськими коронами, в правій лапі тримає скіпетр, в лівій – кулю, на грудях щиток, на якому вензель: **Е П**; над щитком великокнязівська корона; за щитом мантія під імператорською короною.

Текст: ... подъ короною Императорскою і епанчою, щиты же подъ великокняжескою в среднем із оныхъ подъ номеромъ первымъ, по всей Малой Россіи – двоеглавной черной орель в золотомъ полѣ, в грудяхъ вензеловое імя Вашего Императорскаго Величества

ім'ющей; подь номеромъ вторымъ по княженію Київському сребряной ангель в голубомъ; подь номеромъ третьимъ, по Переясловскому, сребряная башня в красномъ полѣ; подь номеромъ четвертымъ, по Стародубовскому, зелѣной дубъ в красномъ полѣ; подь номеромъ пятымъ, по Севѣрскому, золотая стена в красномъ полѣ; подь номеромъ шестымъ, по Черниговскому, черной едино-главной орель в голубомъ полѣ.

Барсуков А.- С.91-92; табл., мал.5. 1765 р.

О перемене.- С.71; мал.1. 1765 р.

54. Проект герба з “Представленія к Ея Імператорскому Величеству Господина Генераль Аншефа Малороссійскаго Генераль Губернатора і Кавалера Графа Румянцова” від 1765 р.:

П’ятидільний щит: в першій частині – на блакитному полі срібний ангел, в правиці тримає меч, в лівиці щит (Київське князівство); в другій частині – на червоному полі срібна вежа (Переяславське князівство); в третій частині – на червоному полі зелений дуб (Стародубське князівство); в четвертій частині – на червоному полі золотий мур (Сіверське князівство); в п’ятій частині – на блакитному полі чорний орел під короною, в правій лапі тримає довгий хрест (Чернігівське князівство); в середньому щитку – на золотому полі чорний двоголовий орел під двома золотими імператорськими коронами, в правій лапі тримає скипетр, в лівій – кулю, на грудях щиток, на якому вензель: Е П; над щитком великокнязівська корона; за щитом мантия під імператорською короною, щит тримають два козака, які стоять на підставці, в руках тримають бунчуки.

Текст: ... з держателями малороссійцями с бунчукомъ, ... подь короною Імператорскою і епанчою, щиты же подь великокняжескою в среднем із оныхъ подь номеромъ первымъ, по всей Малой Россіи – двоголавной черной орель в золотомъ

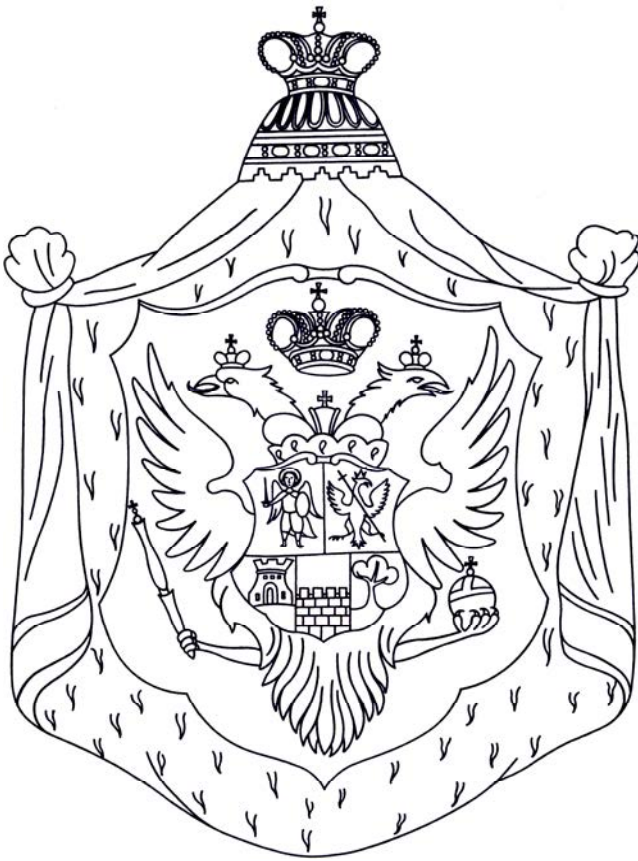
полѣ, в грудяхъ вензеловое імя Вашего Імператорскаго Величества ім'ющей; подь номеромъ вторымъ по княженію Київському сребряной ангель в голубомъ; подь номеромъ третьимъ, по Переясловскому, сребряная башня в красномъ полѣ; подь номеромъ четвертымъ, по Стародубовскому, зелѣной дубъ в красномъ полѣ; подь номеромъ пятымъ, по Севѣрскому, золотая стена в красномъ полѣ; подь номеромъ шестымъ, по Черниговскому, черной едино-главной орель в голубомъ полѣ.

Барсуков А.- С.91-92; табл., мал.4. 1765 р.

О перемене.- С.73; мал.2. 1765 р.

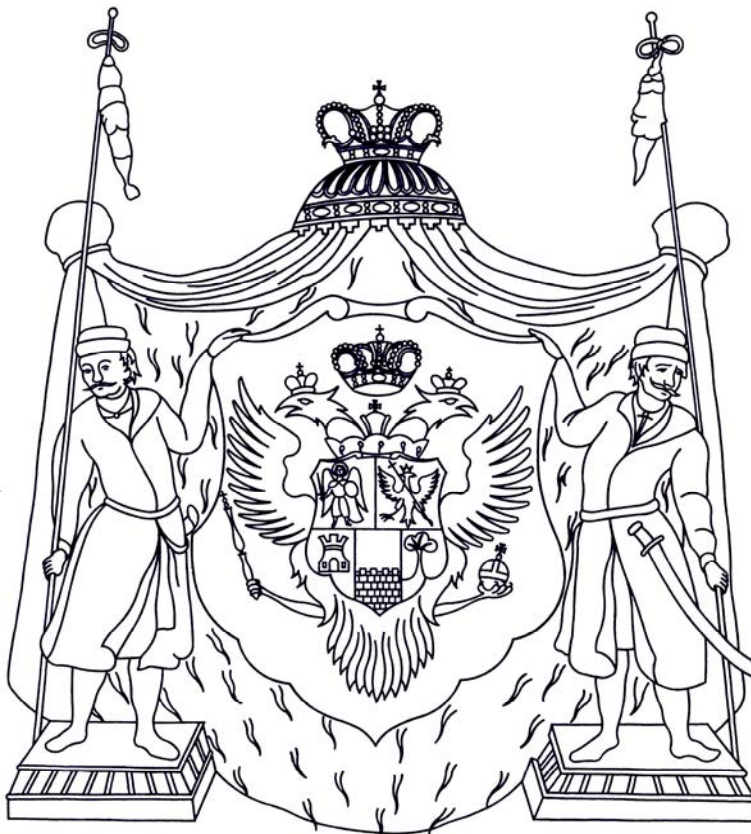
55. Проект герба з “Изъясненія на сочиненную вновь въ Геролдмейстерской Конторѣ Малороссійской Коллегіи печать” від 17.2.1766:

На золотому полі чорний двоголовий орел під трьома імператорськими коронами, в правій лапі тримає скипетр, в лівій – кулю, на грудях під князівською короною п’ятидільний щиток: в першій частині – на блакитному полі ангел в срібному вбранні, в правиці тримає срібний меч, в лівиці срібний щит (Київське князівство); в другій частині – на срібному полі чорний орел з золотим узброєнням, під золотою короною, в лівій лапі тримає золотий довгий хрест (Чернігівське князівство); в третій частині – на червоному полі на зеленій землі срібна вежа з трьома зубцями (Переяславське князівство); в четвертій частині – на червоному полі золотий мур з чотирма зубцями з чорним муруванням (Сіверське князівство); в п’ятій частині – на срібному полі на зеленій землі зелений дуб (Стародубське князівство); за щитом золота мантия під імператорською короною.

Новогорода Сѣверскаго, в красномъ же полѣ до половины щита происходящая золотая стѣна чернымъ мурованная, о четырехъ зубцахъ; а 5) Гербъ Стародубской, в серебряномъ полѣ зеленой дубъ стоящей на зеленой же землѣ.

О перемене.- С.74; мал.3. 17.2.1766.

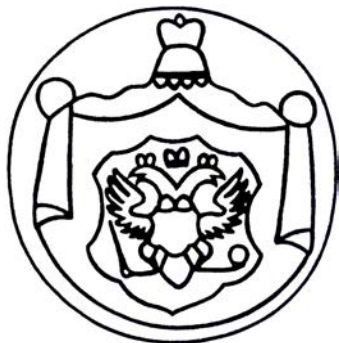
56. Проект герба з “Изъясненія на сочиненную вновь въ Геролдмейстерской Конторѣ Малороссійской Коллегіи печать” від 17.2.1766:

На золотому полі чорний двоголовий орел під трьома імператорськими коронами, в правій лапі тримає скипетр, в лівій – кулю, на грудях під князівською короною п'ятидільний щиток: в першій частині – на блакитному полі ангел в срібному вбранні, в правиці тримає срібний меч, в лівиці срібний щит (Київське князівство); в другій частині – на срібному полі чорний орел з золотим озброєнням, під золотою короною, в лівій лапі тримає золотий довгий хрест (Чернігівське князівство); в третій частині – на червоному полі на зеленій землі срібна вежа з трьома зубцями

(Переяславське князівство); в четвертій частині – на червоному полі золотий мур з чотирма зубцями з чорним муруванням (Сіверське князівство); в п'ятій частині – на срібному полі на зеленій землі зелений дуб (Стародубське князівство); за щитом золота мантия під імператорською короною, щит тримають два козака в блакитних жупанах і срібних сорочках, які стоять на підставках, в руках тримають на чорних деревках золоті бунчуки.

Текст: Подъ N 2-мъ представляется такимъ же образомъ Россійской Императорской гербъ и на груди вышеписанные пять княжескихъ гербовъ съ тою только противъ N 1 отмѣною, что по сторонамъ большаго щита поставлены щитодержателями два козака у нихъ верхнее платье голубое, а нижнее бѣлое, держащие въ рукахъ на черныхъ деревкахъ золотомъ оправленный бунчукъ.

О перемене.- С.74; мал.3. 17.2.1766.

57. З печатки від часів другої Малоросійської колегії (29.10.1767 – 1781):

В полі печатки німецький щит, на якому двоголовий орел під трьома імператорськими коронами, в правій лапі тримає жезл, в лівій – кулю, на грудях під князівською короною німецький п'ятидільний щиток: в першій частині – ангел (Київське князівство), в другій частині – орел (Чернігівське князівство), в третій частині – мур (Сіверське князівство), в четвертій частині – вежа (Переяславське князівство), в п'ятій частині – дуб

(Стародубське князівство); за щитом мантия під імператорською короною.

овальна, розмір 47x42 мм.

НБУ, ІР, ф.135, спр.37, арк.1; спр.38, арк.1; спр.39, арк.1. 13.1.1774 – 23.11.1777.

НМІУ, СФДМ, РД-7628. 1777 р.

ЦДІАК, ф.59, оп.1, спр.4740, арк.1; спр.5559, арк.1; спр.9427, арк.4; ф.61, оп.1, спр.97, арк.25; спр.102, арк.6; ф.57, оп.1, спр.434, арк.94, 111 а зв.; ф.63, оп.1, спр.97, арк.25; ф.64, оп.1, спр.57, арк.21 зв.; спр.498, арк.9 зв., спр.525, арк.93 зв.; ф.94, оп.2, спр.108, арк.17; ф.102, оп.2, спр.64, арк.12 зв.; ф.108, оп.1, спр.96, арк.3 зв.; оп.2, спр.792, арк.67; спр.887, арк.15 зв.; спр.992, арк.72 зв.; спр.994, арк.16 зв., 26 зв.; спр.995, арк.32 зв.; спр.999, арк.107 зв.; спр.1006, арк.6 зв.; спр.1023, арк.350 зв.; спр.1036, арк.14; спр.1086, арк.16 зв.; спр.1108, арк.505 зв., 507; спр.1111, арк.2; спр.1114, арк.201, 238, 242; спр.1119, арк.4 зв.; спр.1134, арк.19 зв.; спр.1143, арк.259 зв., 323 зв.; спр.1151, арк.27 зв.; спр.1169, арк.8 зв.; спр.1175, арк.99 зв.; спр.1205, арк.9, 10 зв.; спр.1216, арк.60 зв.; спр.1224, арк.6 зв.; спр.1242, арк.29 зв.; спр.1247, арк.8 зв.; спр.1272, арк.2 зв.; спр.1326, арк.2; спр.1493, арк.13 зв.; спр.1689, арк.114; ф.763, оп.1, спр.467, арк.6 зв., 7 зв., 31, 40, 78. 29.10.1767 – 1781.

Грабова Н.- С.276; опис.1767 – 1781 р.р.

ПЕЧАТКИ УСТАНОВ

ГЕНЕРАЛЬНИЙ ВІЙСЬКОВИЙ СУД

58. Печатка від 3.8.1664 – 30.11.1664:

В полі печатки суддівський жезл, обабіч папис: **СУДСЬКИЙ**.

Напис по колу: **ЗНАК ВОЙСКА ... ЗАПОРІЖСЬКИЙ ...**

овальна, розмір 36x32 мм.

Крип'якевич І.- С.14; мал.10. 3.8.1664 – 30.11.1664.

Ситий І. // Знак.- 1997.- Ч.14.- С.3; опис. 1664 р.

59. Печатка від 1690 – 1698 р.р.:

В полі печатки суддівський жезл, праворуч півмісяць рогами вліво, ліворуч шестипроменева зірка.

Напис по колу: **+ ПЕЧАТЬ СУДІВСЬКОГО ЦРГ ПРЄ ВЄ ЗАПО**

кругла, розмір 27 мм.

НБУ, ІР, ф.1, спр.50501; спр.50694. 6.7.1694 – 7.6.1694.

ЦДІАК, ф.220, оп.1, спр.218, арк.2. 6.5.1692.

Каталог.- С.70, н.218; мал. 6.5.1692.

Ситий І. // Знак.- 1997.- Ч.14.- С.3; опис. 1690 – 1698 р.р.

Ситий І. // Родовід.- 1997.- Ч.15.- С.101; опис. 1692 – 1698 р.р.

Милорадович Г. // ЧГВ.- 1858.- №12.- С.97; опис. 1690 р.

60. Печатка від 7.12.1699:

В полі печатки суддівський жезл, праворуч розширений хрестик над півмісяцем, який лежить рогами вліво, ліворуч розширений хрестик над шестипроменевою зіркою, навколо дві галузки.

Напис по колу: **ПЕЧА ВОИСКА ЕГ ЦА ПР ВЄ ЗАПО СУДШ ГЕНЕРАЛЬНОГО**

овальна, розмір 31x28 мм.

Ситий І. // Знак.- 1997.- Ч.14.- С.3; мал.1. 7.12.1699.

61. Печатка від 18.5.1701 – 19.4.1704:

В полі печатки суддівський жезл, праворуч розширений хрестик над півмісяцем, який лежить рогами вліво, ліворуч розширений хрестик над шестипроменевою зіркою, навколо дві галузки.

Напис по колу: **+ ПЕЧА ВОИСКА ЕГО ЦА : ПР. ВЄЛЧ : ЗАПО СУДШ ГЕНЕРАЛЬНОГО**

овальна, розмір 31x28 мм.

НБУ, ІР, ф.1, спр.50942. 21.5.1702.

Ситий І. // Знак.- 1997.- Ч.14.- С.3; мал.2. 18.5.1701 – 19.4.1704.

62. Печатка від 13.3.1705 – 3.12.1707:

В полі печатки суддівський жезл, праворуч розширений хрестик над півмісяцем, який лежить рогами вліво, ліворуч розширений хрестик над шестипроменевою зіркою, навколо дві галузки.

Напис по колу: **+ ПЕЧА • ВОИСКА ЕГО ЦАР • ПР ВЄЛЧ : ЗАПОР • СУДШ ГЕНЕРАЛ**

овальна, розмір 31x28 мм.

НБУ, ІР, ф.1, спр.53419; спр.53591. 17.4.1706 – 2.7.1707.

Ситий І. // Знак.- 1997.- Ч.14.- С.3; мал.3. 13.3.1705 – 3.12.1706.

Милорадович Г. // ЧГВ.- 1858.- №14.- С.109; опис. 3.12.1707.

63. Печатка від 4.10.1711 – 8.5.1739:

В полі печатки суддівський жезл, праворуч розширений хрестик над півмісяцем, який лежить рогами вліво, ліворуч розширений хрестик над шестипроменевою зіркою.

Напис по колу: **+ ПЕЧАТЬ СУДШ ЕГО ЦРКАГО ПРВТЛАГО ВЛЧТВА ВОЙСКА ЗАПОРОЖКАГО ГЕНЕРАЛЬНОГО**

овальна, розмір 41x37 мм.

НБУ, ІР, ф.1, спр.50715; спр.50945; спр.53509; спр.53980; спр.56312; спр.57006; спр.57007. 4.10.1711 – 17.4.1728.

ЦДІАК, ф.56, оп.3, спр.318, арк.1; ф.80, оп.2, спр.30, арк.52 а; ф.220, оп.1, спр.308; спр.317. 11.7.1728 – 8.5.1739.

Грабова Н.- С.276; опис. 1739 р.

Слабченко М.- С.7; опис.

64. Печатка від 17.8.1742 – 4.11.1756:

В полі печатки суддівський жезл, праворуч розширений хрестик над півмісяцем, який лежить рогами вліво, ліворуч розширений хрестик над шестипроменевою зіркою.

Напис по колу: **ЕИ ІМПЕРАТОРСКАГО ВЕЛИЧЕСТВА СЕДА ВОЙСКОВОГО ГЕНЕРАЛНАГО ПЕЧАТЬ 1742 ГОДА**

кругла, розмір 41 мм.

НБУ, ІР, ф.1, спр.52278; спр.53690; спр.62117. 14.4.1755 – 4.11.1756.

ЦДІАК, ф.75, оп.2, спр.86, арк.5 зв.; спр.89, арк.14 зв.; ф.80, оп.2, спр.75, арк.14 зв.; ф.96, оп.2, спр.21, арк.5 зв.; ф.98, оп.2, спр.23, арк.37 зв.; спр.47, арк.3; спр.124, арк.137; ф.108, оп.2, спр.194, арк.24 а; 26; спр.401, арк.3 зв.; спр.1826, арк.2 зв. 17.8.1742 – 5.3.1756.

Грабова Н.- С.276; опис. 1742 – 1756 р.р.

Ситий І. // Знак.- 1997.- Ч.14.- С.3; мал.4. 1742 – 8.10.1756.

65. Печатка від 1760 – 1768 р.р.:

В полі печатки суддівський жезл, праворуч розширений хрестик над півмісяцем, який лежить рогами вліво, ліворуч розширений хрестик над шестипроменевою зіркою.

Напис по колу: **ЕИ ІМПЕРАТОРСКАГО ВЕЛИЧЕСТВА СЕДА ВОЙСКОВОГО ГЕНЕРАЛНАГО ПЕЧАТЬ**

кругла, розмір 51 мм.

НБУ, ІР, ф.1, спр.52302. 1763 р.

ЦДІАК, ф.75, оп.1, спр.17, арк.12, 16; ф.80, оп.1, спр.33, арк.23 зв.; спр.289, арк.4 зв.; ф.98, оп.2, спр.287, арк.115 зв. 1760 – 1767 р.р.

Грабова Н.- С.276; табл.1, мал.2. 1760 – 1767 р.р.

Ситий І. // Знак.- 1997.- Ч.14.- С.3; мал.5. 1760 – 1768 р.р.

66. Печатка від 22.3.1761 – 16.5.1766:

В полі печатки суддівський жезл, праворуч розширений хрестик в сійві над півмісяцем, який лежить рогами вліво, ліворуч розширений хрестик в сійві над шестипроменевою зіркою.

Напис по колу: **ЕГО ІМПЕРАТОРСКАГО ВЕЛИЧЕСТВА СЕДА ВОЙСКОВОГО ГЕНЕРАЛНАГО ПЕЧАТЬ**

кругла, розмір 51 мм.

ЦДІАК, ф.83, оп.1, спр.77, арк.2 зв.; ф.108, оп.2, спр.329, арк.35 зв., 36 зв.; спр.606, арк.2 а зв., 8 зв.; спр.620, арк.20 зв.; спр.711, арк.2 зв.; спр.733, арк.32 зв.; спр.871, арк.5 зв., 10 зв.

22.3.1761 – 16.5.1766.

Грабова Н.- С.276; опис. 1761 – 1766 р.р.

67. Печатка від 1768 – 1781 р.р.:

В полі печатки німецький щит, на якому двоголовий орел під трьома імператорськими коронами, в правій лапі тримає жезл, в лівій – кулю, на грудях під князівською короною

німецький п'ятидільний щиток: в першій частині – ангел (Київське князівство), в другій частині – орел (Чернігівське князівство), в третій частині – мур (Сіверське князівство), в четвертій частині – вежа (Переяславське князівство), в п'ятій частині – дуб (Стародубське князівство); за щитом мантія під імператорською короною.

овальна, розмір 39х36 мм.

ЦДІАК, ф.108, оп.2, спр.1006, арк.6 зв.; спр.1056, арк.7 зв.; спр.1211, арк.14 зв.; спр.1647, арк.99 зв. 1768 – 1781 р.р.

Грабова Н.- С.276; опис. 1768 – 1781 р.р.

Ситий І. // Знак.- 1997.- Ч.14.- С.3; мал.6. 1768 – 20.3.1778.

ГЕНЕРАЛЬНА ВІЙСЬКОВА АРТИЛЕРІЯ

68. Печатка від 15.10.1748:

В полі печатки італійський щит, на якому папис: **ПЕЧАТЬ ГЕНЕРАЛЬНОЙ ВОЙСКОВОЙ АРТИЛЕРИИ**; над щитом шолом, в нашоломнику три страусових пера, за щитом обабіч – по одній булаві, одному пірначу, три прапора та дві гармати, здолу два литавра і купа ядер.

кругла, розмір 34 мм.

ЦДІАК, ф.51, оп.3, спр.9041, арк.111 зв. 15.10.1748.

КАНЦЕЛЯРІЯ МАЛОРОСІЙСЬКОГО СКАРБУ

69. Печатка від 1760 – 1766 р.р.:

В полі печатки на основі козак вліво, на лівому плечі тримає рушницю, при лівому боці шабля, при правому боці порохівниця.

Напис по колу: **+ ПЕЧАТЬ КАНЦЕЛЯРИИ МАЛОРОССИЙСКОГО СКАРБУ**

кругла, розмір 42 мм.

ЦДІАК, ф.51, оп.3, спр.8722, арк.393; ф.108, оп.2, спр.520, арк.76 зв., 79 зв., 82 зв.; спр.521, арк.39, 42 зв., 43, 47; спр.566, арк.69, 83; спр.597, арк.16 зв., 19 зв.; спр.613, арк.35 зв.; спр.622, арк.42 зв.; спр.629, арк.10; спр.630, арк.10 зв.;

спр.650, арк.2 зв., 9 зв., 32 зв.; спр.654, арк.50 зв.; спр.667, арк.30 зв.; спр.853, арк.3; спр.861, арк.3, 7. 1760 – 1766 р.р.

Грабова Н.- С.277; табл.1, мал.3. 1761 – 1766 р.р.

70. Печатка від 1768 – 1772 р.р.:

В полі печатки німецький щит, на якому двоголовий орел під трьома імператорськими коронами, в правій лапі тримає жезл, в лівій – кулю, на грудях під князівською короною німецький п'ятидільний щиток: в першій частині – ангел (Київське князівство), в другій частині – орел (Чернігівське князівство), в третій частині – мур (Сіверське князівство), в четвертій частині – вежа (Переяславське князівство), в п'ятій частині – дуб (Стародубське князівство); за щитом мантія під імператорською короною.

овальна, розмір 38х35 мм.

ЦДІАК, ф.108, оп.2, спр.1087, арк.2, 5; спр.1110, арк.3, 31 зв., 80, 85, 90, 114 зв., 116, 144, 150; зв.; спр.1229, арк.77 а зв.; спр.1860, арк.54 зв. 1768 – 1772 р.р.

Грабова Н.- С.277; опис.1768 – 1772 р.р.

КАНЦЕЛЯРІЯ МАЛОРОСІЙСЬКИХ ЗБОРІВ

71. Печатка від 1751 – 1754 р.р.:

В полі печатки двоголовий орел під трьома імператорськими коронами, в правій лапі тримає жезл, в лівій – кулю під хрестиком, на грудях щиток, на якому вершник на коні влучає списом змія.

Напис по колу: **ЕГО ІМПЕРАТОРСКОГО ВЕЛИЧЕСТВА КАНЦЕЛАРИИ МАЛОРОССИЙСКИХ ЗБОРОВ ПЕЧАТЬ**

кругла, розмір 32 мм.

ЦДІАК, ф.51, оп.1, спр.59, арк.1; ф.108, оп.2, спр.284, арк.27. 1751 – 1754 р.р.

Грабова Н.- С.277; опис. 1754 р.

ГЕНЕРАЛЬНА ЛІЧИЛЬНА КОМІСІЯ

72. Печатка від 1762 – 5.9.1767:

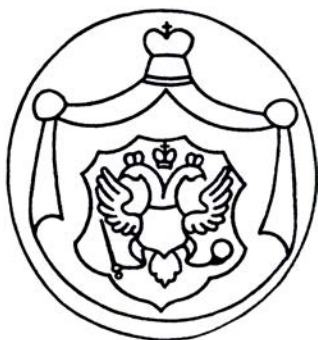
В полі печатки на основі козак вліво, на лівому плечі тримає рушницю, при лівому боці шабля, при правому боці порохівниця.

Напис по колу: **+ ПЕЧАТЬ ГЕНЕРАЛНОИ МАЛОРОССИЙСКОЙ ЩЕТНОЙ КОММИССИИ**

кругла, розмір 38 мм.

ЦДІАК, ф.108, оп.2, спр.650, арк.22; спр.710, арк.9 зв.; спр.781, арк.194; спр.855, арк.16 зв., 25 зв. 1762 – 5.9.1767.

Грабова Н.- С.277; опис. 1762 – 1767 р.р.

73. Печатка від 1771 р.:

В полі печатки німецький щит, на якому двоголовий орел під трьома імператорськими коронами, в правій лапі тримає жезл, в лівій – кулю, на грудях під князівською короною німецький п'ятидільний щиток: в першій частині – ангел (Київське князівство), в другій частині – орел (Чернігівське князівство), в третій частині – мур (Сіверське князівство), в четвертій частині – вежа (Переяславське князівство), в п'ятій частині – дуб (Стародубське князівство); за щитом мантія під імператорською короною.

овальна, розмір 38x35 мм.

ЦДІАК, ф.108, оп.2, спр.956, арк.20 зв.; спр.1121, арк.40 зв.; спр.1257, арк.60 зв. 1771 р.

Грабова Н.- С.277; опис.1771 р.

КОМІСІЯ ЕКОНОМІЇ МАЛОРОСІЙСЬКИХ МАЄТНОСТЕЙ

74. Печатка від 1761 – 1762 р.р.:

В полі печатки двоголовий орел під трьома імператорськими коронами, в правій лапі тримає жезл, в лівій – кулю під хрестиком, на грудях щиток, на якому вершник на коні влучає списом змія.

Напис по колу: **ЕИ ІМПЕРАТОРСКАГО ВЕЛИЧЕСТВА ПЕЧАТЬ КОМИССИИ ЭКОНОМАЛОРОС МАЕТНОСТЕЙ**

овальна, розмір 27x24 мм.

ЦДІАК, ф.108, оп.2, спр.626, арк.163 зв., 190 зв., 194 зв.; спр.655, арк.32 зв. 1761 – 1762 р.р.

Грабова Н.- С.277; опис. 1761 – 1762 р.р.

КАНЦЕЛЯРІЯ ІНДУКТОВОГО ЗБОРУ

75. Печатка від 1749 р.:

В полі печатки двоголовий орел під трьома імператорськими коронами, в правій лапі тримає жезл, в лівій – кулю під хрестиком, на грудях щиток, на якому вершник на коні влучає списом змія.

Напис по колу: **МАЛОРОСИНСКОГО ІНДУКТОВОГО ЗБОРУ ПЕЧАТЬ 1749 ГОДУ**

овальна, розмір 37х34 мм.

ЦДАК, ф.108, оп.2, спр.155, арк.94 зв., 97 зв. 1749 р.

Грабова Н.- С.277; опис. 1749 р.

ЗЕМЕЛЬНІ ГЕРБИ ТА ПЕЧАТКИ

ВІЙСЬКО ЗАПОРОЗЬКЕ НИЗОВЕ

БУГОГАРДІВСЬКА ПАЛАНКА

76. 3 печатки від 1740 – 1768 р.р.:

В полі печатки покладено в зірку шаблю, стрілу та спис, на якому прапор, навколо змія з двома головами; згори корона під двома восьмипроменевими зірками, здолу навколо щита перехрещено два пагони; згори літери: **ПП**, праворуч літера: **Б**, ліворуч літера: **Г**.

восьмикутна, розмір 30x28 мм.

ЦДІАК, ф.229, оп.1, спр.91, арк.87 зв.; спр.223, арк.16 зв.; спр.227, арк.6 зв.,

14 зв., 208 зв. 1761 – 1768 р.р.

Народная память о казачестве.- Табл., мал.15.

Скальковський А.- С.97; мал.6. 1740 р.

Украинская советская энциклопедия.- Том XI.- Книга II.- С.89; мал.

Яворницький Д.- Том III.- Табл.5, мал.9. 1740 р.

77. 3 печатки від 1750 – 1759 р.р.:

В полі печатки степ, серед якого дика коза, за якою спис вістряв вгору.

Напис по колу: **+ БУГОГАРДОВОЙ ПАЛАНКИ ПОЛКОВАЯ**

кругла, розмір 24 мм.

ЦДІАК, ф.229, оп.1, спр.36, арк.39, 79 зв.; спр.74, арк.11 зв., 50 зв.; спр.76,

арк.4 зв., 13 зв. 1758 – 1759 р.р.

Скальковський А.- С.97; мал.7. 1750 р.

Яворницький Д.- Том III.- Табл.5; мал.3. 1750 р.

78. 3 печатки від 1761 – 1775 р.р.:

В полі печатки дика коза, яка обернула голову вліво, за спиною спис вістряв вгору.

Напис по колу: **• ПЕЧАТЬ • ПОЛКОВАЯ • БУГОГАРДОВОЙ • ПАЛАНКИ**

кругла, розмір 23 мм.

ЦДІАК, ф.229, оп.1, спр.91, арк.17 зв.; спр.225, арк.64 зв. 1761 – 1775 р.р.

Скальковський А.- С.97; мал.8. 1770 р.

Яворницький Д.- Том III.- Табл.5, мал.6. 1770 р.

ІНГУЛЬСЬКА ПАЛАНКА

79. 3 печатки від 1759 р.:

В полі печатки італійський щит, на якому паросток; над щитом забороло, в нашоломнику три страусових пера, навколо щита намет; згори літери: **ПП**, здолу літери: **ПІ**.

восьмикутна, розмір 16x15 мм.

ЦДІАК, ф.229, оп.1, спр.74, арк.24 зв., 41 зв., 82; спр.76, арк.14 зв., 15 а зв. 1759 р.

80. 3 печатки від 1755 – 1768 р.р.:

В полі печатки серце, здолу літера **И**; згори забороло під шоломовою короною, навколо щита намет.

овальна, розмір 20x16 мм.

ЦДІАК, ф.229, оп.1, спр.4 а, арк.44 зв.; спр.21, арк.153 зв., 159 зв., 175 зв.; спр.223, арк.13 зв. 1755 – 1768 р.р.

81. 3 печатки від 1768 р.:

В полі печатки паросток, на якому перехрещено дві шаблі вістрями додолу, під восьмипроменевою зіркою; згори шолом під короною, обабіч пагони; праворуч літери: **ПП**, ліворуч літери: **П**.

овальна, розмір 29x27 мм.

ЦДІАК, ф.229, оп.1, спр.227, арк.158 зв., 159 зв., 231 зв. 1768 р.

КАЛЬМІУСЬКА ПАЛАНКА

82. 3 печатки від 1754 – 1769 р.р.:

В полі печатки німецький щит, на якому перехрещено шаблю і стрілу вістрями додолу; над щитом забороло під шоломовою короною, навколо щита намет; в правому горішньому куті літера: **К**, в лівому горішньому куті літера: **П**, здолу літери: **П + П**.

кругла, розмір 23 мм.

ЦДІАК, ф.229, оп.1, спр.3, арк.21 зв.; спр.21, арк.48 зв.; спр.91, арк.122 зв.; спр.226, арк.53 зв., 65 зв., 66 зв.; спр.227, арк.143 зв., 234 зв.; спр.231, арк.3 зв. 1754 – 1769 р.р.

Саєнко Р.- С.69; мал. 1760 р.

Скальковський А.- С.597; мал.1. 1760 р.

Яворницький Д.- Том III.- Табл.5, мал.10. 1760 р.

КОДАЦЬКА ПАЛАНКА

83. 3 печатки від 1747 – 1764 р.р.:

В полі печатки італійський щит, на якому літери: **НКП**; над щитом забороло під короною, навколо щита намет; згори літери: **ПГ**.

восьмикутна, розмір 21x19мм.

ЦДІАК, ф.229, оп.1, спр.9, арк.9 зв.; спр.16, арк.114 зв., 279 зв., 348 зв.; спр.23, арк.79 зв.; спр.25, арк.10 зв.; спр.29, арк.204 зв.; спр.34, арк.3 зв., 10 зв., 45 зв., 59 зв., 96 зв.; спр.36, арк.35 зв.; спр.39, арк.55 зв.; спр.74, арк.14 зв. 1747 – 1764 р.р.

Скальковський А.- С.97; мал.2. 1750 р.

Яворницький Д.- Том III.- Табл.5, мал.4. 1750 р.

84. 3 печатки від 1768 – 1771 р.р.:

В полі печатки три пагорби з рослиною, по яких біжить кінь вліво, що обернув голову вправо, над яким перехрещено шаблю і стрілу вістрями вгору, згори князівська корона, праворуч восьмипроменева зірка, ліворуч півмісяць, що лежить рогами вліво; згори літери: **ПП**, праворуч літера: **К**, ліворуч літера: **П**.

кругла, розмір 35 мм.

ЦДІАК, ф.229, оп.1, спр.224, арк.50 а зв., 64 зв., 65 зв., 66 зв., 67 зв., 68 зв., 69 зв., 71 зв., 75 зв.; спр.225, арк.175 зв.; спр.227, арк.174; спр.241, арк.41 зв., 96 зв.; спр.244, арк.42 зв.; спр.249, арк.50 зв., 54 зв., 58 зв., 61 зв., 87 зв. 1768 – 1771 р.р.

Величко С. Літопис.- Том II.- С.196; мал.

Гавриленко В.- Табл.7, мал.5.

Народная память о казачестве.- Табл., мал.14.

Скальковський А.- С.97; мал.3. 1770 р.

Украинская советская энциклопедия.- Том XI.- Книга II.- С.89; мал.

ОРИЛЬСЬКА ПАЛАНКА

85. 3 печатки від 1768 – 1772 р.р.:

В полі печатки орел, який обернув голову вліво, в лапі тримає дві стріли, згори князівська корона.

Напис по колу: **ПЕЧАТЬ ПОЛКОВАЯ ОРЪЛЬСКОЙ ПАЛАНКИ**

кругла, розмір 28 мм.

ЦДІАК, ф.229, оп.1, спр.236, арк.50 зв., 100 зв. 1772 р.

Скальковський А.- С.597; мал.3. 1768 р.

Яворницький Д.- Том III.- Табл.5, мал.8. 1768 р.

ПРОГНОЇНСЬКА ПАЛАНКА

86. 3 печатки від 1756 – 1768 р.р.:

В полі печатки щит, на якому візерунок; над щитом корона.

овальна, 22x19 мм.

ЦДІАК, ф.229, оп.1, спр.21, арк.203 зв.; спр.186, арк.34 зв.; спр.227, арк.144 зв. 1756 – 1768 р.р.

ПРОТОВЧАНСЬКА ПАЛАНКА

87. 3 печатки від 1769 – 1774 р.р.:

В полі печатки на основі з рослинами дика коза, яка біжить вліво.

Напис по колу: **• ПЕЧАТЬ • ПРОТОВЧАНСКОЙ • ПОЛКОВОИ • ПАЛАНКИ**

кругла, розмір 38 мм.

ЦДІАК, ф.229, оп.1, спр.236, арк.60-62, 151 зв.; спр.238, арк.94 зв. 1769 – 1774 р.р.

Скальковський А.- С.597; мал.2. 1771 р.

САМАРСЬКА ПАЛАНКА

88. 3 печатки від 1750 – 1764 р.р.:

В полі печатки леопардовий лев вліво, в передній правій лапі тримає бунчук, згори князівська корона, праворуч півмісяць з людським обличчям, що лежить рогами вправо, ліворуч семипроменева зірка, здолу паросток від якого відгалужуються два пагони; згори літери: **ПП**, здолу літери: **СП**.

овальна, розмір 27x25 мм.

ЦДІАК, ф.229, оп.1, спр.16, арк.325 зв., 380 зв., 402 зв.; спр.24, арк.90 зв.; спр.25, арк.4 зв.; спр.29, арк.19 зв., 30 зв., 33 зв., 34 зв., 68 зв., 81 зв., 85 зв., 200 зв.; спр.34, арк.63 зв.; спр.74, арк.2 зв., 16 зв., 26 зв., 28 зв., 84 зв.; спр.76, арк.39 зв. 1756 – 1764 р.р.

Скальковський А.- С.97; мал.4. 1750 р.

Яворницький Д.- Том III.- Табл.5, мал.2. 1750 р.

89. 3 печатки від 1752 р.:

В полі печатки лук з двома стрілами, які лежать вістрями вгору, згори шоломова корона, обабіч візерунок; в центрі літери: **ПМС**.

восьмикутна, розмір 23x22мм.

ЦДІАК, ф.229, оп.1, спр.16, арк.15 зв. 1752 р.

90. 3 печатки від 1756 р.:

В полі печатки італійський щит; над щитом шоломова корона, здолу два пагони; згори літери: **ПП...С**.

восьмикутна, розмір 18x17мм.

ЦДІАК, ф.229, оп.1, спр.16, арк.278 зв., 280 зв. 1756 р.

91. 3 печатки від 1769 – 1775 р.р.:

В полі печатки лев вліво, що обернув голову вправо, тримає щиток, на якому покладено в зірку лук з двома стрілами, які лежать вістрями вгору, над щитком князівська корона.

Напис по колу: * **ПЕЧАТЬ * ПОЛКОВАЯ САМАРСКОЙ ПАЛАНКИ**

кругла, розмір 37 мм.

ЦДІАК, ф.229, оп.1, спр.225, арк.36 зв., 53 зв., 163 зв.; спр.238, арк.13

зв.; спр.241, арк.11 зв., 44 зв., 65 зв.; спр.249, арк.7 зв. 1769 – 1775 р.р.

Величко С. Літопис.- Том II.- С.196; мал.

Грушевський М.- С.464; мал.362.

Народная память о казачестве.- Табл., мал.16.

Скальковський А.- С.97; мал.5. 1770 р.

Украинская советская энциклопедия.- Том XI.- Книга II.- С.89; мал.

Яворницький Д.- Том III.- Табл.5; мал.7. 1770 р.

ВІЙСЬКО ЗАПОРОЗЬКЕ

БІЛОЦЕРКІВСЬКИЙ ПОЛК

92. 3 печатки білоцерківського полковника Семена Палія (1683 – 1704, 1709 – 1710) від 1696 – 1709 р.р.:

В полі печатки перехрещено дві шаблі вістрями додолу, згори розширений хрестик, здолу напрутий лук зі стрілою вістрям вгору; навколо літери: **ΣΠΠΕΚΜΒЗ**.¹

восьмикутна, розмір 23x23 мм.

ЦДІАК, ф.220, оп.1, спр.253, арк.1. 1709 р.

ЦДІАЛ, ф.52, оп.3, спр.177, арк.1467. 1700 р.

Гавриленко В. Українська сфрагістика.- Табл.7, мал.6. 1700 р.

Каталог колекції.- С.77; мал. 1709 р.

Маркевич О. Невідомий універсал і печатка Семена Палія.- С.61-63; мал. 1700 р.

Ситий І. // Знак.- 1997.- Ч.13.- С.8; мал. 1696 р.

¹ Печатка належала білоцерківському полковнику Семену Палію. Але кілька обставин може вказувати на те, що зображення в її полі виконувало також роль герба Білоцерківського полку. По-перше – зображення напруженого луку зі стрілою є давнім гербом міста Білої Церкви (щоправда з певною відміною, адже на міському гербі стріл було три). Видається доволі ймовірним, що лук і стріла могли потрапити на полковий герб, в якості його складової частини, саме з міського герба полкового осередку. Подібну ситуацію спостерігаємо також у випадку з гербами ще одного правобережного полку – Корсунського, який мав на двох своїх печатках герби похідні від міського герба полкового осередку. По-друге – не можна оминати тієї обставини, що Семен Палій користувався даною печаткою, як до скинення з полковницького уряду 1704 р., так і після повернення з заслання. Тобто, під час його відсутності печатка мусила бути в ужитку, а отже імовірно використовувалася в якості полкової. Можливо, що нею користувалися білоцерківські полковники Михайло Омельченко (1704 – 1708) або Антон Гамалія (1708 – 1709), але для підтвердження даного припущення необхідними є додаткові відомості.

ГАДЯЦЬКИЙ ПОЛК

93. 3 печатки від 1737 – 1743 р.р.:

В полі печатки німецький щит, на якому на основі будинок, здолу літера: **Г**; над щитом забороло, в нашоломнику п'ять страусових пер, навколо щита намет; навколо літери: **КВЗПГП**.¹

восьмикутна, розмір 29x26 мм.

ЦДІАК, ф.51, оп.3, спр.5183, арк.75; спр.5388, арк.3; спр.5833, арк.2; спр.5929, арк.7; спр.7942, арк.2 б; ф.59, оп.1, спр.654, арк.379. 1737 – 1743

р.р.

Румянцева В. Эмблемы земель.- С.89; мал. 1738 р.

94. 3 печатки від 1746 – 1780 р.р.:

В полі печатки архангел Михайло влучає списом змія.²

Напис по колу: + **МАЛОРОСІЙСЬКОГО • ГАДАЦЬКОГО ПОЛКУ П ...**
овальна, розмір 37x32мм.

НБУ, ІР, ф.130, спр.2, арк.12; спр.3, арк.10. 1777 р.

ЦДІАК, ф.51, оп.3, спр.13965, арк.5 зв; ф.59, оп.1, спр.6173, арк.6; спр.9458, арк.4 зв.; ф.64, оп.1, спр.3, арк.35 зв.; спр.4, арк.5 зв.; спр.5, арк.4 зв., 6 зв.; спр.16, арк.5 а зв., 7 а зв., 16 зв., 37 зв., 41 зв., 53 зв.;

спр.17, арк.9 зв., 16 зв., 23 зв., 32 зв., 35 зв., 39 зв., 49 зв., 61 зв., 65 зв., 72 зв.; спр.19, арк.19 зв.; ф.72, оп.2, спр.14, арк.3 зв., 4зв.; ф.108, оп.2, спр.1352, арк.337, 400 зв; ф.763, оп.1, спр.467, арк.2 зв., 16 зв., 24, 27, 34, 59 а зв. 1746 – 1780 р.р.

Грабова Н.- С.277; табл.1, мал.4. 1754 р.

Гадяцька сотня

95. 3 печатки від 1749 р.:

В полі печатки овальний бароковий щит, на якому виходить рука в латах, що тримає шаблю; над щитом розширений хрестик.

Напис по колу: **ПЕЧАТ ... СОТ ... ПГ**

кругла, розмір 26 мм.

ЦДІАК, ф.51, оп.3, спр.8870, арк.87 зв. 1749 р.

¹ Зображення на першому гадяцькому полковому гербі взувалося на печатці, яку використовував впродовж 1730 – 1737 р.р. гадяцький полковник Григорій Іванович Грабянка – автор знаменитого козацького літопису. В її полі вміщено зображення польського герба Лещиць (Брог), тобто навісу на чотирьох стовпах. Печатка має овальну форму розміром 14x13 мм, навколо зображення вміщено літери **Г[ригорій] І[ванович] Г[адяцький] П[олковий] Г[адяцький]** (НБУ, ІР, ф.2, спр.22039; ЦДІАК, ф.51, оп.3, спр.2789, арк.40; спр.2925, арк.6; спр.3419, арк.33; спр.3603, арк.10; спр.3792, арк.5; спр.3856, арк.13; спр.3884, арк.13; спр.4092, арк.6; спр.5116, арк.3; спр.5493, арк.4; спр.12377, арк.6), що вказує на виготовлення печатки ще за часів перебування Григорія Грабянки на посаді полкового судді у 1717 – 1723 р.р. Характерно, що впродовж 1717 – 1719 р.р. Григорій Грабянка користувався печаткою з зовсім іншим зображенням – серця під хрестиком і короною в оточенні двох пальмових галузок і літер **ГИСП** (НБУ, ІР, ф.1, спр.56279; ЦДІАК, ф.51, оп.3, спр.126, арк.30, 32), і лише згодом змінив його на польський герб. Причина подібної заміни полягала в намаганні утвердити свій високий соціальний статус шляхом запозичення шляхетського герба у родини, яка мала руське походження і співзвучне прізвище – Грабинки. Схожа практика згодом набрала надзвичайного поширення в середовищі козацької старшини, яка в подібний спосіб намагалася легітимізувати власне привілейоване становище.

² Зображення другого полкового герба, напевно, походить від міського герба полкового осередку, хоч і відрізняється від останнього деякими деталями. З чотирьох, відомих на сьогодні, видозмін гадяцької міської печатки зображення на другій полковій печатці, як хронологічно, так і стилізаційно, найближче стоїть до останньої з них (від 1746 – 1780 р.р.). Впадає у вічі також факт майже паралельного використання цих (другої полкової та четвертої міської) печаток, що, безумовно, свідчить про вплив міського герба на полковий.

Зіньківська сотня

96. З печатки від середини XVIII ст.:

В полі печатки розширений хрест над півмісяцем, що лежить рогами догори.¹

Шафонский А.- С.662; опис:

“Сей гербъ изстари въ бывшемъ Сотенномъ Зѣньковскомъ Правленіи ... въ печати употребляемъ былъ ...”

Опішнянська сотня

97. Печатка від 1750 р.:

В полі печатки князівська корона, праворуч літера: **П**, ліворуч літера: **А**, здолу літера: **К**; долішня частина відбитку печатки є відчутно пошкодженою.

кругла, розмір 18 мм.

ЦДІАК, ф.64, оп.1, спр.2, арк.16 зв. 1750 р.

Рашівська сотня

98. З печатки від 1749 р.:

В полі печатки іспанський щит, на якому розширений хрест; над щитом забороло, в нашоломнику три страусових пера, навколо щита намет; здолу літери: **СР**.

восьмикутна, розмір 18x17 мм.

ЦДІАК, ф.51, оп.3, спр.8870, арк.50 зв. 1749 р.

КИЇВСЬКИЙ ПОЛК

99. З печатки від 1730 – 1781 р.р.:

В полі печатки серед хмар князівська корона в сяйві, праворуч на пагорбах мур з прочиненими воротами, з якого виникає рука, що тримає хрест, кінці якого прикрашено кулями, ліворуч чотири бані під хрестами.

Напис по колу: * **ПОЛКОВАА** * **КІЄВСКАА** * **ПЕЧАТЬ**

овальна, розмір 37x33 мм.

ЦДІАК, ф.51, оп.3, спр.3526, арк.4; спр.10566, арк.4; спр.11517, арк.3; спр.12187, арк.3; спр.15880, арк.4; спр.16779, арк.4; ф.59, оп.1, спр.5552, арк.6 зв.; спр.8707, арк.4; спр.9412, арк.2; спр.9433, арк.2; спр.9628, арк.4; спр.19054, арк.8; спр.19973, арк.166; ф.63, оп.1, спр.43, арк.10, 16, 20, 79 зв.; спр.50, арк.25; спр.100, арк.1 зв.; спр.101, арк.2.; спр.113, арк.1 зв.; спр.116, арк.1.; ф.64, оп.1, спр.23, арк.18; спр.32, арк.54 зв.; спр.51, арк.3 зв., 7 зв., 12 зв., 16 зв., 18 зв., 26 зв., 29 зв., 31 зв., 39 зв., 43 зв., 47 зв.; спр.92, арк.8 зв., 11 зв., 26 зв., 27 зв., 28 зв., 34 зв., 48 зв., 50 зв., 83 зв., 84 зв., 101 зв., 102 зв., 107 зв.; ф.108, оп.2, спр.627, арк.62, 90 зв., 358, 360; спр.1103, арк.120 зв., 167 зв., 193 зв., 195 зв.; спр.1109, арк.207, 208 зв., 210, 219, 220; спр.1152, арк.2 зв.; спр.1274, арк.104, 159, 166, 252; спр.1289, арк.110 зв.; спр.1314, арк.348; спр.1352, арк.39 зв., 40 зв., 98 зв., 100 зв., 102 зв., 106 зв., 108 зв., 112 зв., 134 зв., 136 зв., 178 зв., 179 зв., 210 зв., 212 зв., 225 зв., 233 зв., 256 зв., 260 зв., 264 зв., 296 зв., 298 зв., 342, 344 зв., 351 зв.; спр.1355, арк.137 зв., 309 зв.; спр.1419, арк.46 зв., 93; спр.1420, арк.190; спр.1475, арк.26 зв., 69, 185; спр.1529, арк.4 зв., 6; спр.1573, арк.205; спр.1897, арк.10 зв., 14; ф.763, оп.1, спр.467, арк.189, 194 зв. 1730 – 1781 р.р.

¹ Якщо вважати інформацію А.Шафонського достовірною, то очевидним є факт взорування сотенного герба на зображенні, яке бачимо на двох міських печатках сотенного осередку від середини XVIII ст.

Грабова Н.- С.278; табл.1, мал.6. 1755 – 1781 р.р.

Слабченко М.- С.8; опис.

100. 3 печатки Київського полкового суду від 1744 – 1781 р.р.:

В полі печатки перехрещено два суддівських жезла, згори хрестик під шоломовою короною, обабіч і здолу п'ять шестипроменевих зірок.

Напис по колу: **ПЕЧАТЬ ...**

кругла, розмір 28 мм.

НБУ, ІР, ф.2, спр.25211. 1744 р.

ЦДІАК, ф.59, оп.1, спр.654, арк.111; ф.63, оп.2, спр.18, арк.24; ф.64, оп.1, спр.51, арк.45 зв.; спр.62, арк.38 зв., 41 зв.; спр.92, арк.38 зв., 55 зв. 1753 – 1781 р.р.

Грабова Н.- С.279; табл.2, мал.5. 1753 р.

101. 3 печатки Київського полкового суду від 1769 – 1779 р.р.:

В полі печатки перехрещено два суддівських жезла, згори хрестик під шоломовою короною, обабіч і здолу п'ять шестипроменевих зірок.

Напис по колу: **+ СЪДА ПОЛКОВОГО КИЕВСКАГО ПЕЧАТЬ**

кругла, розмір 36 мм.

НБУ, ІР, ф.160, спр.758, арк.4 зв. 1771 р.

ЦДІАК, ф.108, оп.2, спр.1117, арк.154; спр.1591, арк.123. 1769 – 1779 р.

Грабова Н.- С.279; опис. 1769 – 1779 р.р.

Бобровицька сотня

102. 3 печатки від 1767 р.:

В полі печатки німецький щит, на якому перехрещено дві шаблі вістрями додолу; над щитом забороло під шоломовою короною, навколо щита намет; в лівому горішньому куті літера: **П**, ліворуч літера: **С**, здолу літера: **Б**.

овальна, розмір 24x22 мм.

ЦДІАК, ф.64, оп.1, спр.20, арк.1. 1767 р.

Бориспільська сотня

103. 3 печатки від 1769 – 1770 р.р.:

В полі печатки рококовий щит, на якому з хмари виходить рука, що тримає за кільце кітву.¹

кругла, розмір 24 мм.

ЦДІАК, ф.83, оп.1, спр.105, арк.16 зв., 25 зв. 1769 – 1770 р.р.

Гоголівська сотня

104. 3 печатки від 1757 р.:

В полі печатки серце, яке пронизують навхрест дві стріли вістрями додолу, над серцем хрестик під шоломовою короною.

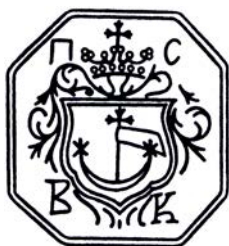
Напис по колу: **ПЕЧАТЬ СОТЕННА ГОГОЛЕВСКАА**

кругла, розмір 24 мм.

ЦДІАК, ф.63, оп.2, спр.13, арк.73 зв. 1757 р.

¹ Відсутність в полі печатки будь-якого напису не дозволяє безсумнівно ідентифікувати печатку, але оскільки ніхто з тогочасної сотенної бориспільської старшини не користувався, вміщеним в полі даної печатки, гербом (див.: Лукомский В., Модзалевский В. Малороссийский гербовник.- СПб., 1912), то, з великою часткою вірогідності, можемо припустити сотенну належність даної печатки.

Київська сотня

105. З печатки від 1766 – 1780 р.р.:

В полі печатки німецький щит, на якому довгий хрест з потрійними розгалуженнями на кінцях і з прапором над півмісяцем, що лежить рогами догори, на кінцях якого дві шестипроменеві зірки; над щитом шолом під шоломовою короною, в нашоломнику довгий хрест з потрійними розгалуженнями на кінцях, навколо щита намет; згори літери: **ПС**, здолу літери: **ВК**.¹

восьмикутна, розмір 32х30 мм.

НБУ, ІР, ф.1, спр.50991. 1766 р.

ЦДІАК, ф.56, оп.1, спр.239, арк.47; ф.59, оп.1, спр.4484, арк.22 зв., 23 зв., 24 зв.; спр.9460, арк.4 зв. 1772 – 1780 р.р.

Кобижчанська сотня

106. З печатки від 1765 – 1781 р.р.:

В полі печатки хрестик над двома перехрещеними мечами, що лежать вістрями вгору; згори забороло під шоломовою короною, навколо намет.

Напис по колу: * **ПЕЧАТЬ СОТЕННА КОБЫЖСКАЯ**

кругла, розмір 30 мм.

ЦДІАК, ф.64, оп.1, спр.53, арк.1; ф.108, оп.2, спр.1629, арк.111, 112зв. 1765 – 1781 р.

Грабова Н.- С.281; опис. 1781 р.

Козелецька сотня

107. З печатки від 1760 – 1775 р.р.:

В полі печатки напрутий лук зі стрілою, що лежить вістрям вгору, під яким прапори на списах, за якими мечі та списи, під прапорами гармати на колесах, під якими два списа, три купи куль і два литавра з паличками.

Напис по колу: * **СОТНИ * ПОЛКОВОЙ * КОЗЕЛЕЦКОЙ * ПЕЧАТЬ**

овальна, розмір 29х24 мм.

ЦДІАК, ф.59, оп.1, спр.3455, арк.3; спр.3460, арк.4; ф.64, оп.1, спр.58, арк.1

зв. 1760 – 1775 р.р.

Носівська сотня

108. З печатки від 1769 р.:

В полі печатки італійський щит, на якому довгий хрест, кінці якого прикрашають кулі, над півмісяцем, що лежить рогами догори; над щитом герцогська корона; в правому горішньому куті літера: **П**, в лівому горішньому куті літера: **П**, здолу літери: **КНС**.

овальна, розмір 24х21 мм.

Желіба О. // Знак. 1998.- Ч.15.- С.3; мал. 1769 р.

¹ Наявність літери **В** у написі може вказувати на приналежність печатки до Київської другої (**Второн**) сотні, хоч в цей час існування такої джерелами не фіксується.

Олишівська сотня

109. 3 печатки від 1760 – 1780 р.р.:

В полі печатки овальний бароковий щит, на якому підкова; згори шоломова корона.

Напис по колу: **ПЕЧАТЬ СЛѢДОВАЮЩАГО ПОЛКА ОЛИШІВСКАЯ**

кругла, розмір 28 мм.

ЦДІАК, ф.51, оп.3, спр.19132, арк.14 зв.; ф.54, оп.1, спр.2786, арк.6 зв.;

ф.108, оп.2, спр.1112, арк.208. 1760 – 1780 р.р.

Грабова Н.- С.281; опис. 1770 р.

Остерська сотня

110. 3 печатки від 1739 – 1749 р.р.:

В полі печатки серце, яке пронизують навхрест стріла і шабля вістрями додолу; над серцем забороло під шоломовою короною, навколо намет; в правому горішньому куті літера: **П**, в лівому горішньому куті літера: **Σ**, праворуч літера: **Σ**, ліворуч літера: **W**.

восьмикутна, розмір 21x21 мм.

ЦДІАК, ф.59, оп.1, спр.699, арк.201. 1739 р.

Ситий І. // Шоста наукова геральдична конференція.- С.77; мал.2. 1749 р.

КОРСУНСЬКИЙ ПОЛК

111. 3 печатки корсунського полковника Івана Гуляницького від 1656 р.:

В полі печатки напнутий лук зі стрілою, яка лежить вістрям додолу в супроводі двох шестипроменевих зірок згори; здолу рослиноподібний візерунок; згори літери: **ИГ**.¹

восьмикутна, розмір 15x14 мм.

НБУ, ІР, ф.1, спр.50449. 1656 р.

112. 3 печатки корсунського полковника Якова Петренка від 1660 р.:

В полі печатки іспанський щит, на якому напнутий лук зі стрілою, яка лежить вістрям додолу; навколо щита рослиноподібний візерунок; над щитом літери: **ИП**.

восьмикутна, розмір 18x17 мм.

ЦДІАК, ф.2218, оп.1, спр.3, арк.2 зв. 1660 р.

¹ При купчих записах від 1656 і 1660 р.р., за власноручними підписами тогочасних корсунських полковників Івана Гуляницького (1653 – 1656) та Якова Петренка (Якова Петровича Улезька, 1656, 1659 – 1662, 1663 – 1664), бачимо печатки з зображеннями гербів у вигляді напнутого луку зі стрілою. Як свідчить зміст відповідних написів, маємо перед собою приватно-посадові печатки названих корсунських полковників. Поруч з тим, зображені в їх полях герби слід віднести не до родової, а до земельної (полкової) геральдики, оскільки дані герби, майже в точності повторюють міський герб Корсуня, яким місто користувалося відповідно до привілею короля Степана Баторія від 1585 р. (ЦДІАК, ф.221, оп.1, спр.20, арк.1 – повний текст див.: Додаток II, документ 1). Єдина відмінність між цими гербами полягає в тому, що на міському гербі вістря стріли спрямовано вгору, а на гербах з печаток 1656 і 1660 р.р. – додолу (на печатці 1656 р. зображення головної фігури доповнено двома зірками). На нашу думку, герби 1656 і 1660 р.р., які створено на основі корсунського міського герба, є полковними гербами Корсунського полку, які Іван Гуляницький та Яків Петренко вмістили на своїх печатках, ставши корсунськими полковниками. Дане припущення підтверджується також тією обставиною, що родовий герб Гуляницьких – знак у вигляді двох півкіл з'єднаних стовпом, який перехрещено шаблею (Pargoski В. Herby guserstwa polskiego.- Kraków, 1858.- С.865), мав цілком відмінне зображення від того герба, який бачимо на печатці 1656 р.

113. З печатки від 1672 р.:

В полі печатки іспанський щит, на якому шестипроменева зірка над півмісяцем, що лежить рогами догори; над щитом забороло, в нашоломнику три страусових пера, навколо щита намет.¹

Напис по колу: **ПЕЧАТЬ ПОЛ-КУ КОРСУНСКОГО**

овальна, розмір 20x18 мм

НБУ, ІР, ф.1, спр.50469. 1672 р.

ЛУБЕНСЬКИЙ ПОЛК

114. З печатки від 1746 р.:

В полі печатки виходить рука, яка тримає пірнач, шаблю і стрілу вістрями вгору, здолу гармата на колесах і підставці, під якою купа куль і дві гармати, що виникають; праворуч літери: **ПП**, ліворуч літери: **КЛ**.

овальна, розмір 22x19,5 мм.

ЦДІАК, ф.51, оп.3, спр.8721, арк.87 зв. 1746 р.

Румянцева В. Эмблемы земель.- С.87; мал. 1746 р.

115. З печатки від 1751 – 1781 р.р.:

В полі печатки з хмари виходить рука, яка тримає пірнач, навколо рослинний візерунок.

Напис по колу: **ПЕЧАТЬ ПОЛКОВОЙ ЛУБЕНСКОЙ КАНЦЕЛАРИИ**

овальна, розмір 26x24 мм.

ЦДІАК, ф.51, оп.3, спр.12450, арк.5; ф.64, оп.1, спр.106, арк.27 зв., 29 зв.; спр.108 а, арк.13 зв., 16 зв., 25 зв., 36 зв., 40 зв., 42 зв., 50 зв., 57 зв., 63 зв., 67 зв.; спр.134, арк.14 зв.; спр.153, арк.17 зв., 23 зв., 25 зв.; спр.189, арк.15 зв.; спр.216, арк.21 зв.; спр.221, арк.2 зв., 4 зв.; спр.222, арк.16 зв.; спр.226, арк.7 зв., 9 зв.; спр.241, арк.10 зв.; спр.242, арк.29 зв., 34., 41 зв.; спр.341, арк.2 зв.; спр.357, арк.2 зв.; спр.411, арк.33 зв.; спр.416, арк.2 зв., 3; ф.83, оп.1, спр.142, арк.122 зв., 124 зв., 146 зв.; ф.102, оп.2, спр.39, арк.25 зв.; ф.108, оп.2, спр.907, арк.100 зв.; спр.1325, арк.83, 84 зв.; ф.763, оп.1, спр.467, арк.72. 1751 – 1781 р.р.

Грабова Н.- С.278; табл.1, мал.5. 1754 – 1773 р.р.

116. Герб з малюнку сотенного прапора Лубенського полку в листі лубенського полковника Івана Кулябки від 16.3.1758:

На срібному полі золотий картуш, в якому з хмари виходить рука, що тримає пірнач; за щитом праворуч – два прапори, на яких щит в картуші, на якому з хмари виходить рука, що тримає пірнач, рушниця, спис, дві сурми, шабля, дві гармати, ліворуч – два прапори, на яких щит в картуші, на якому з хмари виходить рука, що тримає пірнач, рушниця, спис, дві сурми, шабля, дві гармати, здолу – два литавра з паличками, дві сурми, дві порохівниці та дві купи ядер.

Текст: **Полковой Гервь**

На левой сторонѣ Знамени росписанъ вѣдетъ по сребраной землѣ и витѣшованъ темною краскою

ЦДІАК, ф.51, оп.1, спр. 1825, арк.5. 16.3.1758.

Заметка.- С.155; мал. 1758 р.

Савчук Ю. // СІД.- Число 4.- Частина 1.- С.280; табл., мал. 1758 р.

¹ Наступну корсунську печатку бачимо при документі від 26 березня 1672 р., за власноручним підписом тогочасного корсунського полковника: “**Миханлъ Головей полковникъ Войска Запорожского Корсунский**”. В полі печатки вміщено малюнок повного герба, в щиті якого зображено шестипроменеву зірку над півмісяцем. Походження даного герба, сюжет якого є доволі розповсюдженим в козацькій геральдиці, встановити не вдалося, але напевно, що воно не пов’язане з родовою геральдиккою корсунських полковників.

117. 3 печатки Лубенського полкового суду від 1753 – 1780 р.р.:
В полі печатки з хмари виходить рука, яка тримає ваги.
Напис по колу: **ПЕЧАТЬ СУДА ПОЛКОВОГО ЛУБЕНСКОГО**
овальна, розмір 35x28 мм.

ЦДІАК, ф.64, оп.1, спр.209, арк.17 зв., 25 зв., 33 зв.; спр.221, арк.23 зв., 25 зв., 31 зв., 33 зв., 105 зв., 109 зв., 122 зв., 134 зв.; спр.227, арк.21 зв.; спр.342, арк.43 зв., 48 зв.; спр.348, арк.4; спр.372, арк.11 зв., 16 зв.; ф.98, оп.2, спр.270, арк.475 зв.; ф.102, оп.1, спр.33 а, арк.18 зв. 1753 – 1780 р.р.

Грабова Н.- С.279; опис. 1763 р.

Дядиченко В.- С.222; опис.

Ситий І. // Знак.- 2002.- Ч.27.- С.3; мал.2. 1751 – 1755 р.р.

Стороженки.- Том VI.- С.536; опис.

118. 3 печатки Лубенського городського суду від 1778 – 1780 р.р.:
В полі печатки з хмари виходить рука, яка тримає ваги.
Напис по колу: **ПЕЧАТЬ СУДА ГРОДСКОГО ЛУБЕНСКОГО**
овальна, розмір 38x31 мм.

НБУ, ІР, ф.1, спр.51581. 1767 р.

ЦДІАК, ф.59, оп.1, спр.9664, арк.2; ф.64, оп.1, спр.415, арк.10 зв.; спр.418, арк.23 зв., 33 зв., 34, 39 зв., 41 зв., 44 зв., 45 зв.; спр.421, арк.8 зв., 13 зв., 21 зв., 23 зв.; ф.108, оп.1, спр.23, арк.288 зв.; спр.135, арк.3 зв.; оп.2,

спр.1591, арк.488, 502 зв., 503. 1778 – 1780 р.р.

Грабова Н.- С.280; опис. 1778 – 1779 р.р.

ЛУБЕНСЬКИЙ ПОВІТ

119. 3 печатки Лубенського земського суду від 1774 р.р.:

В полі печатки з хмари виходить рука, яка тримає ваги.

Напис по колу: * **ПЕЧАТЬ СУДА ЗЕМСКОГО : ПОВѢТЪ • ЛУБЕНСКОГО**

кругла, розмір 31 мм.

НБУ, ІР, ф.84, спр.90. 1774 р.

Глинська сотня

120. 3 печатки від 1740 – 1742 р.р.:

В полі печатки вежа, на якій напис: **ВЕЖА**; навколо літери: **ППСГ**.¹

восьмикутна, розмір 22x20 мм.

Шафонский А.- С.540; опис:

“Въ 1740 году была въ Ратушѣ Глинской печать, изображающая башню, на которой написано слово **ВЕЖА**, а около башни буквы: **П.П.С.Г.** Сію печать Сотенное Глинское Правление по засвидѣтельствуваніи крѣпости обще съ Ратушею употребляло.”

Ситий І. // Знак.- 2009.- Ч.47.- С.2-3; мал.3. 1752 р.

121. 3 печатки від 1743 – 1766 р.р.:

В полі печатки під короною серце, на якому перехрещено дві стріли, що лежать вістрями додолу, праворуч літери: **ПС**, ліворуч літери: **ПГ**, здолу дата: **1743**.¹

¹ Подібний герб в цей період використовувала сусідня Лохвицька перша сотня. Певна паралель спостерігається також між сотенними печатками Глинської та Березнянської сотень. На обох цих печатках вміщено напис, який вказує на головну фігуру відповідного герба. В першому випадку це слово: **Вежа**, в другому: **Берега**.

кругла, розмір 24 мм.

ЦДІАК, ф.51, оп.3, спр.19973, арк.210; ф.98, оп.2, спр.333, арк.22, 60, 253 зв. 1752 – 1766 р.р.

Шафонский А.- С.539-540; опис:

“Гербъ сей есть часть герба Князя Еремѣя Михаила Корибута Вишневецкаго, бывшаго владѣльца города Глинска, съ тою отмѣною что двѣ стрѣлы не на поверхности сердца лежатъ, крестообразно оное съ верху до низу сквозь пронзили. Онъ былъ въ печати бывшею Глинскою Ратушею употребляемъ, и видно, что онъ въ Ратушѣ, послѣ изгнанія Князя Вишневецкаго въ Польшу, остался ... Между тѣмъ тое же Сотенное Правленіе иногда употребляло же въ печати и настоящей гербъ, что также изъ старинныхъ, въ началѣ сего столѣтія писанныхъ, видѣть можно.”

Грабова Н.- С.281; опис. 1766 р.

Горошинська сотня

122. 3 печатки від 1742 – 1752 р.р.:

В полі печатки німецький щит, на якому лапчастий хрест; над щитом забороло під шоломовою короною, навколо щита намет; в правому горішньому куті літера: **П**, в лівому горішньому куті літера: **Р**, здолу літери: **СГ**.

овальна, розмір 26x23 мм.

НБУ, ІР, ф.1, спр.62348. 1742 р.

ЦДІАК, ф.51, оп.3, спр.19973, арк.232, 239. 1752 р.

123. 3 печатки від 1760 – 1771 р.р.:

В полі печатки німецький щит, на якому на трьох пагорбах хрест; здолу перехрещено дві стріли вістрями додолу.

Напис по колу: • **ПЕЧАТЬ ПОЛКУ ЛУБЕНСКОГО СОТНІ ГОРОШИНСКОГО**

овальна, розмір 31x27 мм.

НБУ, ІР, ф.1, спр.62351. 1769 р.

ЦДІАК, ф.98, оп.2, спр.270, арк.291, 302, 354 зв., 412 зв., 413 зв., 458 зв., 463 зв.; спр.307, арк.89 зв.; спр.333, арк.42 зв., 298 зв.; спр.336, арк.70. 1760 – 1771 р.р.

Грабова Н.- С.282; табл.3, мал.5. 1760 – 1771 р.р.

124. Печатка від 1781 р.:

В полі печатки італійський щит під шоломовою короною, за щитом прапори.

Напис по колу: **ПЕЧА ... ГОРОШИНСКОГО**

овальна, розмір 29x25 мм.

ЦДІАК, ф.64, оп.1, спр.445, арк.79 зв. 1781 р.

¹ Інформація А.Шафонського, щодо використання містом і сотнею частини родового герба князів Вишневецьких, не підтверджується іншими джерелами. По-перше – ніде не зафіксовано використання містом Глинськ описаного вище герба: на найдавнішій міській печатці від 1672 – 1705 р.р. присутнє зображення розширеного хреста. По-друге – взагалі немає жодних відомостей про одержання Глинськом права на самоврядування в часи Речі Посполитої. По-третє – зв'язок другого глинського сотенного герба з родовим гербом Вишневецьких виглядає доволі сумнівним з огляду на те, що, як свідчить напис на сотенній печатці, її було виготовлено лише 1743 р. До того ж вміщені в її полі фігури доволі часто повторюються й на інших тогочасних козацьких гербах. Тож спроби зв'язувати глинський герб з родовим гербом Вишневецьких видаються нам цілком невинуватими.

Жовнинська сотня

125. З печатки від 1770 – 1771 р.р.:

В полі печатки італійський щит, на якому згори літери: **ПС**, здолу літера: **Ж**; за щитом мантия під короною.

овальна, розмір 25x22 мм.

ЦДІАК, ф.98, оп.1, спр.20, арк.4, 9; оп.2, спр.270, арк.355 зв.; спр.336, арк.90.

1770 – 1771 р.р.

Грабова Н.- С.282; опис. 1770 – 1771 р.р.

Ярова Г.- С.209; опис.

Костянтинівська сотня

126. З печатки від 1752 – 1771 р.р.:

В полі печатки перехрещено спис вістрям догори та шаблю вістрям додолю, на які поставлено довгий розширений хрест, обабіч якого дві галузки; праворуч літера: **П**, ліворуч літера: **Г**, здолу літера: **К**.

овальна, розмір 25x22 мм.

ЦДІАК, ф.51, оп.3, спр.19973, арк.228 зв.; ф.64, оп.1, спр.228, арк.5 зв.;

спр.248, арк.5, 11 зв.; ф.98, оп.2, спр.270, арк.220 зв., 306 зв.; спр.307, арк.60 зв.; спр.333, арк.74 зв., 221 зв., 270 зв. 1752 – 1771 р.р.

Ситий І. // П'ята наукова геральдична конференція.- С.63; мал.2. 1753 – 1758 р.р.

Курінська сотня

127. З печатки від 1760 – 1766 р.р.:

В полі печатки з хмари виходить закута в лати рука, яка тримає серце, праворуч півмісяць рогами вліво, ліворуч восьмипроменева зірка.

Напис по колу: **+ ПЕЧАТЬ : СОТНѢ : КУРѢНСКОИ**

кругла, розмір 32 мм.

ЦДІАК, ф.98, оп.2, спр.307, арк.7 зв., 49 зв., 51; спр.333, арк.95 зв. 1760 – 1766 р.р.

Грабова Н.- С.282; опис. 1760 – 1766 р.р.

Ярова Г.- С.209; опис.

Лохвицька сотня

128. З печатки від 1751 – 1771 р.р.:

В полі печатки прочинена вежа з трьома стрільницями, під трьома гострими дахами, які прикрашено кульками з прапорцями, середній з яких двокінцевий.

овальна, розмір 22x19 мм.

ЦДІАК, ф.64, оп.1, спр.136, арк.9 зв., 13 зв.; ф.98, оп.2, спр.270, арк.39 зв.;

спр.307, арк.57 зв. 1751 – 1771 р.р.

129. З печатки від 1778 р.:

В полі печатки прочинена вежа під трьома гострими дахами, які прикрашено кульками.

Напис по колу: **ПЕЧАТЬ • СОТЕНА ЛОХВИЦКАА**

овальна, розмір 32x26 мм.

ЦДІАК, ф.98, оп.2, спр.341, арк.41зв. 1778 р.

Лохвицька друга сотня

130. 3 печатки від 1766 – 1771 р.р.:

В полі печатки серце, яке пронизують навхрест стріла і шабля вістрями додолу, здолу півмісяць, що лежить рогами догори в супроводі двох шестипроменевих зірок; згори літери: **ПС**, обабіч літери: **ВЛ**.
кругла, розмір 24 мм.

ЦДІАК, ф.98, оп.2, спр.270, арк.430 зв.; спр.333, арк.34 а зв., 94 зв. 1766 – 1771 р.р.

Лубенська сотня

131. 3 печатки від 1739 – 1778 р.р.:

В полі печатки півкруглий бароковий щит, на якому закута в лати рука тримає шаблю, в кутах і середині щита п'ять колечок.

Напис по колу: **ПЕЧАТЬ СОТН ... ОРО ... ПОЛКОВОИ ЛУБЕСКОИ РК 1739**

кругла, розмір 31 мм.

ЦДІАК, ф.98, оп.2, спр.270, арк.183 зв.; ф.108, оп.1; спр.135, арк.10зв., 11;

ф.229, оп.1, спр.225, арк.181. 1766 – 1778 р.р.

Грабова Н.- С.282; опис. 1778 р.

Лукомльська сотня

132. 3 печатки від 1752 – 1771 р.р.:

В полі печатки італійський щит, на якому напнутий лук зі стрілою, що лежить вістрям вгору; над щитом забороло, навколо щита намет.

Напис по колу: **ПЕЧАТЬ МАЛОРОСИЙСКОГО ЛУБЕНСКО ПОЛК 1752**

кругла, розмір 32 мм.

ЦДІАК, ф.51, оп.3, спр.19973, арк.213; ф.98, оп.2, спр.270, арк.353 зв.;

спр.333, арк.270 а зв.; спр.336, арк.19, 21, 33, 63. 1752 – 1771 р.р.

Грабова Н.- С.282; опис (перший варіант). 1760 – 1771 р.р.

133. 3 печатки від 1771 – 1778 р.р.:

В полі печатки лапчастий хрест з вирізаними кінцями.

Напис по колу: **ПЕЧАТЬ : СОТЕННА : ЛУКОМ :**

овальна, розмір 27x24мм.

ЦДІАК, ф.64, оп.1, спр.445, арк.80 зв.; ф.98, оп.2; спр.270, арк.468 зв.;

спр.341, арк.12 зв., 22 зв., 54 зв., 65 зв. 1771 – 1781 р.р.

Грабова Н.- С.282; опис (другий варіант). 1771 – 1778 р.р.

Пирятинська сотня

134. 3 печатки від 1778 р.:

В полі печатки німецький щит, на якому напнутий лук зі стрілою, що лежить вістрям додолу; над щитом шолом під короною, в нашоломнику три страусових пера, навколо щита намет.

Напис по колу: **+ ПЕЧАТЬ СОТЕНАГО ПИРЯТИНСКАГО ПРАВЛЕНИЯ**

кругла, розмір 33 мм.

ЦДІАК, ф.98, оп.2, спр.341, арк.81 зв., 119 зв. 1778 р.

Пирятинська друга сотня

135. 3 печатки від 1747 – 1770 р.р.:

В полі печатки німецький щит, на якому згори літери: **ПС**, здолу літери: **ВП**; над щитом шоломова корона, в нашоломнику виникає орел, щит тримають два лева з оберненими головами, які стоять на підставці.

овальна, розмір 26x22 мм.

ЦДІАК, ф.98, оп.1, спр.49, арк.60 зв.; оп.2, спр.98, арк.342; спр.270, арк.189, 376 зв., 388, 501. 1747 – 1770 р.р.
Грабова Н.- С.282; опис. 1770 р.

Роменська сотня

136. 3 печатки від 1752 – 1771 р.р.:

В полі печатки овальний бароковий щит, на якому хрест на могилі, праворуч восьмипроменева зірка, ліворуч півмісяць рогами вправо, здолу коло і знак у вигляді покладеної набік літери **S**.

Напис по колу: **ПЕЧАТЪ СОТНИ РОМЕНСК**

овальна, розмір 26x24 мм.

ЦДІАК, ф.59, оп.1, спр.3464, арк.3; ф.64, оп.1, спр.225, арк.22; спр.340, арк.30 зв.; ф.98, оп.2, спр.270, арк. 356 зв., 460 зв.; спр.333, арк.138 зв.; спр.336, арк.15, 51, 56, 64. 1752 – 1771 р.р.
Шафонский А.- С.569; опис:

“Въ бывшей ... Сотенной Канцелярії ... издавна была печать, въ которой крестъ, на могилѣ стоящій, означень; но цвѣтъ поля и другіе знаки не видны были. Отъ кого и когда оная печать въ помянутые суда введена была – неизвѣстно. Стоящіе около города могилы и отъ онаго цѣлое предмѣстье, Могилки и понынѣ называемое доказываютъ, что подъ Ромномъ, или отъ бывшаго въ древности сраженія, или отъ другаго какого случая, многія могилы были насыпаны, на которыхъ по обычаю, поднесъ существующему, кресты врываны были: то можетъ быть, что бывший владѣлецъ города Ромна, Князь Корибут Вишневецкій, или при первомъ поселеніи онаго, или уже послѣ, дозволилъ своей Ратушѣ имѣть печать, гдѣ крестъ на могилѣ означень, въ знакъ погребенныхъ подъ Ромномъ многихъ людей и въ знакъ храбрости, которую жители противъ непріятели оказали; ибо въ прежнія времена всѣ жители должны были отъ Татарскихъ набѣговъ себя защищать.”

Грабова Н.- С.282; опис. 1760 – 1771 р.р.

137. 3 печатки від 1778 р.:

В полі печатки овальний бароковий щит, на якому розширений хрест на могилі.

Напис по колу: **ПЕЧАТЪ СОТЕННА РОМЕНСКА**

кругла, розмір 25 мм.

ЦДІАК, ф.98, оп.2, спр.341, арк.32 зв. 1778 р.

Сенчанська сотня

138. 3 печатки від 1752 – 1771 р.р.:

В полі печатки на пагорбах хрест, над яким сокіл, ліворуч шестипроменева зірка.

Напис по колу: **ПЕЧАТЪ СОТЕННОЙ СЕНЧАНСКОЙ • КАНЦЕЛАРИИ**

овальна, розмір 26x23 мм.

ЦДІАК, ф.51, оп.3, спр.19973, арк.220 зв.; ф.98, оп.2, спр.270, арк.410 зв., 466 зв.; спр.333, арк.27 а. 1752 – 1771 р.р.

Грабова Н.- С.283; опис. 1767 – 1771 р.р.

Ярова Г.- С.209; опис.

Сенчанська друга сотня

139. З печатки від 1760 – 1771 р.р.:

В полі печатки хрест з подвійний розгалуженням згори і здолу, праворуч шестипроменева зірка, ліворуч півмісяць рогами вправо; згори забороло під шоломовою короною, навколо намет.

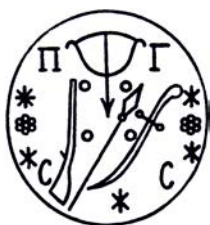
Напис по колу: **ПЕЧАТЬ СОТНѢ ВТОРОИ СЕНЧАНСКОЙ**
кругла, розмір 29 мм.

ЦДІАК, ф.98, оп.2, спр.270, арк.386 зв., 433 зв., 464 зв., 500 зв.; спр.307, арк.137 зв. 1760 – 1771 р.р.

Грабова Н.- С.283; табл.3, мал.11. 1760 – 1771 р.р.

Ярова Г.- С.209; опис.

Смілянська сотня

140. З печатки від 1752 – 1771 р.р.:

В полі печатки напнутий лук зі стрілою, що лежить вістрям додолу, навколо стріли чотири кулі, під луком спис вістрям вгору, праворуч рушниця, праворуч від якої одна під одною восьмипроменева зірка, шестипелюсткова квітка і шестипроменева зірка, ліворуч від спису шабля вістрям додолу, під якою шестипроменева зірка, ліворуч від шаблі одна під одною

шестипроменева зірка, шестипелюсткова квітка і шестипроменева зірка; згори літери: **ПГ**, здолу літери: **СС**.

овальна, розмір 29x26 мм.

ЦДІАК, ф.51, оп.3, спр.17220, арк.37; спр.19973, арк.190, 192; ф.64, оп.1, спр.339, арк.50 зв.; ф.98, оп.2, спр.270, арк.377 зв.; спр.336, арк.20. 1752 – 1771 р.р.

Грабова Н.- С.283; опис. 1770 – 1771 р.р.

Снітинська сотня

141. З печатки від 1752 – 1760 р.р.:

В полі печатки розширений хрест на могилі, навколо якого три восьмипроменеві зірки та хмари.

Напис по колу: **ПЕЧАТЬ * СОТНѢ * СНАТИНСКОЙ * 1752 * ГОДА ***

овальна, розмір 33x29 мм.

ЦДІАК, ф.98, оп.2, спр.288, арк.11 зв.; спр.307, арк.47 зв. 1760 р.

Грабова Н.- С.283; опис. 1760 р.

Хмельівська сотня

142. З печатки від 1779 р.:

В полі печатки ренесансовий щит, на якому рука в латах, що тримає пагін хмелю; над щитом шоломова корона, за щитом, який стоїть на підставці прапори та гармати.

Напис по колу: **ПЕЧАТЬ : СОТ ... ХМѢЛОВСКОЙ**

овальна, розмір 27x24 мм

ЦДІАК, ф.64, оп.1, спр.421, арк.15 зв. 1779 р.

Чигирин-Дібровська сотня

143. З печатки від 1752 – 1770 р.р.:

В полі печатки італійський щит, на якому хрест на могилі; над щитом забороло під шоломовою короною, в нашоломнику п'ять страусових пер, навколо щита намет; в правому горішньому куті літери: **ПС**, в лівому горішньому куті літери: **ЧА**.

восьмикутна, розмір 24x22 мм.

ЦДІАК, ф.51, оп.3, спр.19973, арк.257; ф.98, оп.2, спр.333, арк.154 зв.; спр.336, арк.38 зв. 1752 – 1770 р.р.

Грабова Н.- С.283; опис. 1766 р.

Яблунівська сотня

144. З печатки від 1752 – 1770 р.р.:

В полі печатки німецький щит, на якому яблуня з плодами; над щитом забороло, в нашоломнику три страусових пера, навколо щита намет.

Напис по колу: **•• ПЕЧАТЬ •• СОТНѢ •• ЯБЛУНОВСКОЙ**
кругла, розмір 39 мм.

ЦДІАК, ф.51, оп.3, спр.19973, арк.254; ф.98, оп.2, спр.270, арк.23 зв., 329; спр.333, арк.52 зв, 183 зв. 1752 – 1770 р.р.

Грабова Н.- С.283; опис. 1757 – 1770 р.р.

Янишпільська сотня

145. З печатки від 1766 – 1778 р.р.:

В полі печатки перехрещено два мечи вістрями додолу, згори півмісяць, що лежить рогами догори під шестипроменевою зіркою.

Напис по колу: **ПЕЧАТЬ : СОТНѢ : ЯНИШПОЛЬСКОЙ : 1766**
кругла, розмір 30 мм.

ЦДІАК, ф.98, оп.2, спр.313, арк.71 зв.; спр.333, арк.75 зв., 193 зв.; спр.341, арк.83 зв., 121 зв. 1766 – 1778 р.р.

Грабова Н.- С.283; табл.3, мал.16. 1766 – 1778 р.р.

МИРГОРОДСЬКИЙ ПОЛК

146. З печатки від 1747 – 1754 р.р.:

В полі печатки прямокутний бароковий щит, на якому архангел Михайло влучає списом, з хрестом на горішньому кінці, та мечем змія.

Напис по колу: **ПЕЧАТЬ ВОЙСКА ЗАПОРОВСКОГО МАЛОРОССИЙСКОГО МИРГОРОДСКОГО ПОЛКА**

кругла, розмір 40 мм.

НБУ, ІР, ф.1, спр.56074. 1743 р.

ЦДІАК, ф.64, оп.1, спр.437, арк.14 зв.; ф.102, оп.2, спр.24, арк.4 зв.;

спр.29, арк.1; ф.229, оп.1, спр.20, арк.50 зв. 1747 – 1754 р.р.

Грабова Н.- С.278; табл.2, мал.1 (перший варіант). 1749 р.

147. 3 печатки від 1754 – 1773 р.р.:

В полі печатки бароковий щит, на якому архангел Михайло влучає списом, з хрестом на горішньому кінці, та мечем змія.

Напис по колу: * ПЕЧАТЬ ВОИСКА ЗАПОРОВЗКАГО МЛЛОРОВИИСКАГО МИРГОРОДСКОГО П

кругла, розмір 42 мм.

ЦДІАК, ф.51, оп.3, спр.15496, арк.5; спр.15634, арк.7; спр.15806, арк.5; ф.57, оп.1, спр.435, арк.28 зв., 30 зв., 93 а зв., 164 а, 165 а, 445 а, 445 б, 449 б зв., 450 зв., 461 ж зв., 469 б зв.; ф.102, оп.1,

спр.29, арк.1 зв.; оп.2, спр.47, арк.68; ф.763, оп.1, спр.467, арк.163 зв., 205. 1754 – 1773 р.р.

Грабова Н.- С.278; табл.2, мал.2 (другий варіант). 1754 – 1759 р.р.

Румянцева В. Эмблемы земель.- С.89; мал. 1754 р.

148. 3 печатки від 1754 – 1773 р.р.:

В полі печатки архангел Михайло влучає списом, з хрестом на горішньому кінці, та мечем змія.

Напис по колу: ПЕЧАТЬ МЕНШАА МИРГОРОДСКОГО ПОЛКУ

овальна, розмір 30x26 мм.

ЦДІАК, ф.57, оп.1, спр.434, арк.80 а зв., 100 зв., 102 зв., 139 а зв.; спр.435, арк.77 зв., 88 а зв., 156 а зв., 179 а зв., 180 а зв., 407 а зв., 407 б зв., 407 г зв.,

416 а зв., 416 г зв., 425 а зв., 437 зв., 439 зв., 461 д зв., 475 а зв., 475 б зв., 475 г зв.; спр.29, арк.1 зв.; оп.2, спр.47, арк.68; ф.763, оп.1, спр.467, арк.163 зв., 205. 1754 – 1773 р.р.

149. 3 печатки від 1773 – 1781 р.р.:

В полі печатки архангел Михайло влучає списом, з хрестом на горішньому кінці, та мечем змія.

Напис по колу: МЛЛОРОВСКОГО ПОЛ ПЕЧАТЬ МАА

кругла, розмір 32 мм.

ЦДІАК, ф.64, оп.1, спр.425, арк.17 зв.; спр.445, арк.97 зв.; ф.108, оп.2, спр.1175, арк.150, 176, 179; спр.1420, арк.191 зв.; ф.763, оп.1, спр.467,

арк.56. 1773 – 1781 р.р.

Грабова Н.- С.278; табл.4, мал.11 (третій варіант, подана як печатка Київської губернської канцелярії). 1774 – 1775 р.р.

Багацька сотня

150. 3 печатки від 1752 – 1777 р.р.:

В полі печатки німецький щит, на якому серце, яке пронизують шабля і стріла вістрями додолу, згори літера **Б**, навколо чотири шестипроменеві зірки; над щитом забороло під шоломовою короною, навколо щита намет; згори літери: **ПΣ**.

овальна, розмір 28x26 мм.

ЦДІАК, ф.51, оп.3, спр.19973, арк.118 зв.; ф.54, оп.1, спр.2302, арк.1; ф.57, оп.1, спр.435, арк.90 а зв. 1752 – 1777 р.р.

Білоцерківська сотня

151. 3 печатки від 1752 р.:

В полі печатки дерево, здолу листя; в лівому горішньому куті літера: **Б**.

восьмикутна, розмір 20x18 мм.

ЦДІАК, ф.51, оп.3, спр.19973, арк.117. 1752 р.

Кременчуцька сотня

152. 3 печатки від 1752 – 1764 р.р.:

В полі печатки німецький щит, на якому на блакитному полі пагорби, повз які по річці пливе козацький човен; над щитом забороло під шоломовою короною, навколо щита намет; згори літери: **ПС**, здолу літера: **К**.

овальна, розмір 22x18 мм.

ЦДІАК, ф.51, оп.3, спр.19973, арк.134 зв.; ф.229, оп.1, спр.106, арк.28, 29. 1752 – 1764 р.р.

Крилівська сотня

153. 3 печатки від 1752 р.:

В полі печатки італійський щит, на якому літери: **ПКК**, навколо облямівка з колечок; над щитом забороло під шоломовою короною, навколо щита намет.

овальна, розмір 28x26 мм.

ЦДІАК, ф.51, оп.3, спр.19973, арк.126. 1752 р.

Миргородська перша сотня

154. 3 печатки від 1765 – 1768 р.р.:

В полі печатки німецький щит, на якому розширений хрест над восьмипроменевою зіркою; над щитом забороло, в нашоломнику три страусових пера, навколо щита намет.

Напис по колу: **ПЕЧАТЬ СОТНІ ... МИРЪГОРОДСКОЇ**

кругла, розмір 25 мм.

ЦДІАК, ф.57, оп.1, спр.434, арк.141 а зв., 151 а зв.; спр.435, арк.36 а зв., 80 зв., 425 в зв., 425 д зв., 428 зв., 436 в зв., 445 зв., 463 зв. 1765 – 1768 р.р.

Географическое описание города Киева, сочиненное Киевскаго гарнизона порутчикомъ Василиемъ Ивановичемъ Новгородцовымъ, съ прибавленіемъ описанія Кіево-Печерской лавры и всѣхъ къ оной принадлежащихъ мѣсть, разныхъ вѣдомостей о кіевскихъ монастыряхъ и церквахъ и географическаго описанія всего Кіевскаго намѣстничества вообще и со всѣми онаго уѣздами. 1775 – 1786 // НБУ, ІР, ф.1, спр.378, арк.186-187:

“Городъ Миргородъ

Гербъ города Миргорода: крестъ – четвероугольный, а подъ нимъ звѣзда осьмиугольная ... // ... Каковъ гербъ и прежде въ семь городѣ былъ, а когда и кѣмъ наданъ, неизвѣстно.”

Историческое и топографическое описание Кіевской губерніи съ частнымъ описаніемъ городовъ и уѣздовъ оныя и съ приложеніемъ картъ какъ губернской, такъ городамъ и уѣздамъ, сочиненное по высочайшему повелѣнію 1787 года генваря 20 дня // Описи Київського намісництва.- С.218; опис:

“Городъ Миргородъ

Гербъ города Миргорода: ... четвероугольный крестъ и подъ онымъ ... осьмиконечная звѣзда ... каковъ гербъ и прежде въ семь городѣ былъ, а когда и кемъ наданъ неизвѣстно.”

Сокращенное особенное географическое описание Кіевской губерніи съ частными краткими жь описаніями уѣздовъ, ея составляющихъ, съ приложеніемъ при оныхъ губернской и уѣздныхъ картъ. 1787 года генваря дня // ЦДІАК, ф.193, оп.2, спр.303, арк.31:

“Городъ Миргородъ

Гербъ города Миргорода: ... четвероугольный крестъ и подъ онымъ ... осьмиконечная звѣзда ... каковъ гербъ и прежде въ семь городѣ былъ, а когда и кѣмъ наданъ, неизвѣстно.”

Миргородська друга сотня

155. 3 печатки від 1767 р.:

В полі печатки німецький щит, на якому заокруглений хрест над трьома восьмипроменевими зірками; над щитом забороло, в нашоломнику три страусових пера, навколо щита намет.

Напис по колу: **ПЕЧА ... ОИ МІРГОРО**

кругла, розмір 27 мм.

ЦДІАК, ф.57, оп.1, спр.434, арк.88 зв., 89 г зв.; спр.435, арк.407 ж зв., 424 д зв., 445 г зв., 461 в зв. 1767 р.

Омельницька сотня

156. 3 печатки від 1748 – 1759 р.р.:

В полі печатки німецький щит, на якому хрест; над щитом забороло, в нашоломнику три страусових пера під короною, здолу перехрещено дві пальмові галузки; згори літери: **ПГ**, здолу літера: **W**.

восьмикутна, розмір 22x18 мм.

ЦДІАК, ф.51, оп.3, спр.9760, арк.12; спр.19973, арк.134 зв.; ф.98, оп.2, спр.293, арк.31; ф.102, оп.2, спр.41, арк.8 зв. 1748 – 1759 р.р.

Грабова Н.- С.283; табл.3, мал.8 . 1754 – 1759 р.р.

157. 3 прорису печатки від 1748 р.:

В полі печатки німецький щит, на якому хрест; над щитом забороло, в нашоломнику три страусових пера під короною, здолу дві пальмові галузки; згори літери: **ПГ**.

восьмикутна, розмір 24x26 мм.

ЦДІАК, ф.51, оп.3, спр.9760, арк.12. 1748 р.

158. 3 печатки від 1767 – 1775 р.р.:

В полі печатки мур, над яким по три гармати з кожного боку, згори шоломова корона, здолу рослина.

Напис по колу: **ПЕЧАТЬ СОТНИ ОМЕЛНИЦКА...**

овальна, розмір 33x26 мм.

ЦДІАК, ф.57, оп.1, спр.434, арк.94 б зв.; спр.435, арк.392 а зв., 416 в зв.; ф.64, оп.1, спр.426, арк.3 зв. 1767 – 1775 р.р.

Остапівська сотня

159. 3 печатки від 1752 р.:

В полі печатки іспанський щит, на якому лапчастий хрест над півмісяцем, який лежить рогами догори; над щитом забороло, навколо щита намет.

восьмикутна, розмір 22x20 мм.

ЦДІАК, ф.51, оп.3, спр.19973, арк.119, 120 зв. 1752 р.

Потоцька сотня

160. Печатка від 1752 р.:

Зображення в полі печатки встановити неможливо.

овальна, розмір 23x20 мм.

ЦДІАК, ф.51, оп.3, спр.19973, арк.122 зв. 1752 р.

Устивицька сотня

161. З печатки від 1781 р.:

В полі печатки німецький щит, на якому розширений хрест; над щитом забороло, в нашоломнику три страусових пера під короною, навколо щита намет; в правому горішньому куті літера: **П**, в лівому горішньому куті літера: **Σ**, здолу літера: **W**.¹

восьмикутна, розмір 22x17 мм.

ЦДІАК, ф.64, оп.1, спр.445, арк.36 зв., 63 зв., 67 зв. 1781 р.

Хорольська сотня

162. З печатки від середини XVIII ст.:

В полі печатки перехрещено шаблю і стрілу з тятивою.

Географическое описаніе города Кіева, сочиненное Кіевского гарнизона порутчикомъ Васи́ліємъ Ива́новичемъ Новгородцовымъ, съ прибавленіемъ описанія Кіево-Печерской лавры и всѣхъ къ оной принадлежащихъ мѣсть, разныхъ вѣдомостей о кіевскихъ монастыряхъ и церквахъ и географическаго описанія всего Кіевского намѣстничества вообще и со всѣми онаго уѣздами. 1775 – 1786 // НБУ, ІР, ф.1, спр.378, арк.199-200:

“... бывшее сотенное Хорольское правленіе печатывало пи-//-сменные свои дѣла: сабля и стрѣла съ тетивою. А ... кто его въ сотенное правленіе ввелъ, неизвѣстно”

163. З печатки від 1752 р.:

В полі печатки німецький щит, на якому перехрещено шаблю і стрілу вістрями додолу; над щитом забороло під шоломовою короною, навколо щита намет.

Напис по колу: **+ ПЕЧАТЬ + СОТНѢ + ХОРОЛЬСКОЙ**

овальна, розмір 19x17 мм.

ЦДІАК, ф.51, оп.3, спр.19973, арк.115 зв. 1752 р.

164. З печатки від 1767 р.:

В полі печатки німецький щит, на якому перехрещено шаблю і стрілу вістрями додолу, здолу шестипроменева зірка; над щитом шолом під шоломовою короною, навколо щита намет.

Напис по колу: *** ПЕЧАТЬ * СОТНѢ * ХОРОЛЬСКОЙ * ПОЛКУ * МІРГОРОДСК**

овальна, розмір 22x20 мм.

ЦДІАК, ф.57, оп.1, спр.434, арк.89 б, 98, 109 а; спр.435, арк.403 в, 407 в, 407 д, 424 в, 424 г, 425 г, 436 а, 461 а, 461 е, 461 и, 475 в, 477 зв., 481 зв. 1767 р.

НІЖИНСЬКИЙ ПОЛК

165. З печатки ніжинського полковника Пилипа Івановича Уманця від 1669 р.:

В полі печатки німецький щит, на якому перехрещено дві стріли вістрями додолу, здолу семипроменева зірка над півмісяцем, який лежить рогами догори; навколо літери: **ФИУПВЕЦПВSN**.¹

¹ Дана печатка безумовно взорована на першій печатці Омельницької сотні. На це вказує, як загальна подібність між обома печатками, так і ряд специфічних деталей, як то: зображення корони над нашоломником, використання в написі на печатці Устивицької сотні літери **W**, замість необхідної **U** або **S**. Відмінності між печатками полягають лише в зображенні на устивицькій печатці розширеного хреста замість прямого, а також – намету замість пальмових галузок.

восьмикутна, розмір 19x18 мм.
НБУ, ІР, ф.1, спр.50455; спр.50664. 1669 р.

166. З печатки ніжинського полковника Пилипа Івановича Уманця від 1672 р.:
В полі печатки німецький щит, на якому перехрещено дві стріли вістрями додолу, здолу семипроменева зірка над півмісяцем, який лежить рогами догори; над щитом забороло, в нашоломнику три страусових пера, навколо щита намет; навколо літери: **ФИУПВЕЦПВЗН**.

восьмикутна, розмір 19x18 мм.
НБУ, ІР, ф.1, спр.50665. 1672 р.

167. З печатки ніжинського полковника Марка Івановича Борсука від 1675 р.:
В полі печатки німецький щит, на якому перехрещено дві стріли вістрями додолу, здолу семипроменева зірка над півмісяцем, який лежить рогами догори; над щитом забороло, в нашоломнику три страусових пера, навколо щита намет; навколо літери: **МИБПВЕЦПВЗН**.

восьмикутна, розмір 21x20 мм.
НБУ, ІР, ф.1, спр.50666; спр.50667. 1675 р.

168. З печатки від 1728 – 1755 р.р.:

В полі печатки овальний бароковий щит скошений вліво: в першій частині – дві руки в потиску, в другій частині – меркуріїв жезл; над щитом корона.

Напис по колу: **+ ПЕЧАТЬ МАЛОРОССИЙСКОЙ ПОЛКОВОЙ НѢЖИНСКОЙ КАНЦЕЛАРИИ**

овальна, розмір 30x26 мм.

ЦДІАК, ф.51, оп.3, спр.61, арк.40; спр.2470, арк.6, 7; спр.2617, арк.4; спр.2735, арк.4; спр.4291, арк.2; спр.4528, арк.4; спр.4647, арк.6; спр.4856, арк.8; спр.4997, арк.35; спр.5007, арк.5; спр.11686, арк.2 а; ф.75, оп.1, спр.9, арк.1. 1728 – 1755 р.

Грабова Н.- С.278; опис (перший варіант). 1755 р.

169. З печатки від 1752 – 1781 р.р.:

В полі печатки овальний щит в картуші, скошений вліво: в першій частині – дві руки в потиску, в другій частині – меркуріїв жезл; над щитом корона.²

Напис по колу: **+ ПЕЧАТЬ МАЛОРОССИЙСКОЙ ПОЛКОВОЙ НѢЖИНСКОЙ КАНЦЕЛАРИИ**

¹ На приватно-посадових печатках ніжинських полковників Пилипа Івановича Уманця (1669 – 1674) та Марка Івановича Борсука (1674 – 1677) зображено тотожні між собою герби – дві перехрещені стріли, які лежать вістрями додолу, здолу семипроменева зірка над півмісяцем, який лежить рогами догори. Подібність цих гербів на печатках полковників, які не були родичами, і роди яких користувалися різними гербами (див.: Лукомский В., Модзалевский В. Малороссийский гербовник.- СПб., 1912), дозволяє зробити вірогідне припущення, що в даному разі справу маємо з використанням полкового герба на печатках полковників.

² Герб Ніжинського полку, який використовували на полкових печатках впродовж 1728 – 1781 р.р., своєю появою прямо пов'язаний з тією політичною ситуацією, яка склалася у Війську Запорозькому після Полтавської битви, коли провідні посади в адміністрації Козацької держави почали надавати людям іноетнічного походження. Зокрема, у Ніжинському полку посаду полковника від 1719 р. займав Петро Толстой, а від 1727 р. його замінив Іван Хрущов. В період полковництва останнього на полкових печатках з'явилося зображення герба, запозичене з емблеми, створеної у 1728 р. для полкового знамені регулярної залоги імперської армії, яка розміщувалася у Ніжині. В цей час в було виготовлено відразу 85 таких знамен для всіх полків регулярної армії, які дислокувалися в окремих містах провінцій імперії та автономних територій, і мали відповідні до місця свого розташування назви (див.: Соболева Н. Российская городская и областная геральдика XVIII – XIX веков.- М., 1981.- С.55-59).

овальна, розмір 40x37 мм.

НБУ, IP, ф.1, спр.50763; ф.8, спр.253, арк. 215 зв. 1755 – 1767 р.р.

ЦДІАК, ф.51, оп.3, спр.11408, арк.3; спр.12427, арк.5; спр.12531, арк.4; спр.12605, арк.6; спр.13631, арк.2; спр.19973, арк.68, 153, 158; ф.59, оп.1, спр.9341, арк.2; ф.64, оп.1, спр.517, арк.5 зв.; спр.542, арк.4 зв.; спр.543, арк.4 зв.; ф.75, оп.1; спр.1, арк.1; ф.108, оп.2, спр.109, арк.117 зв., 119 зв.; спр.128, арк.38 зв., 51 зв.; спр.349, арк.17 зв.; спр.892, арк.237 зв., 285, 286; спр.1037, арк.20 зв.; спр.1112, арк.150 зв.; спр.1352, арк.308; спр.1355, арк.240 зв.; спр.1400, арк.135 зв., 435 зв.; спр.1419, арк.45 зв.; спр.1591, арк.84 зв., 124, 189, 220, 221 зв.; спр.1626, арк.6 зв.; спр.1689, арк.94, 138, 141. 1752 – 1781 р.р.

Шафонский А.- С.456 опис:

“Сей гербъ вошелъ въ бывшую Полковую Нѣжинскую Канцелярію въ печати во употребленіе въ нынѣшнемъ столѣтіи, по случаю бывшихъ въ Нѣжинѣ изъ Великороссіанъ Нѣжинскихъ Полковниковъ. Онъ былъ бывшего Нѣжинскаго Гарнизоннаго Полку, и означенные полковники, желая себя отъ Нѣжинскаго Магистрата отличить, ввели оный изъ Нѣжинской Комендантской канцеляріи и въ Нѣжинскую Полковую Козацкую Канцелярію.”

Грабова Н.- С.278; табл.2, мал.3 (другий варіант). 1754 – 1781 р.р.

Желіба О.- С.41; мал.15.

170. 3 печатки Ніжинського полкового суду від 1728 – 1773 р.р.:

В полі печатки на древкові двохвостий прапор, на якому хрестик, за прапором рука в латах, що тримає суддівський жезл, здолу обабіч древка два литавра.

Напис по колу: **+ ПЕЧАТЬ * СЪДОВАІА * ПОЛКУ * НѢЖИНСКОГО** круга, розмір 33 мм.

НБУ, IP, ф.1, спр.55869; спр.56394. 1733 – 1765 р.р.

ЦДІАК, ф.51, оп.2, спр.74, арк.16 зв.; оп.3, спр.1190, арк.37; спр.2525, арк.10; спр.3114, арк.9; спр.3588, арк.92; спр.4481, арк.3; спр.4576, арк.38; спр.4646, арк.6; спр.4677, арк.10; спр.4735, арк.14; спр.4885, арк.18; спр.16418, арк.4; ф.59, оп.1, спр.4424, арк.4; ф.64, оп.1, спр.454, арк.9 зв.; спр.462, арк.15 зв.; спр.463, арк.2 зв., 22 зв., 26 зв., 27 зв.; ф.108, оп.2, спр.1127, арк.2 зв.; спр.1352, арк.313 зв. 1728 – 1773 р.р.

Грабова Н.- С.280; опис. 1770 р.

Лазаревский А. // ЧГВ.- 1855.- № 4.- С.16; опис. 1741 р.

171. 3 печатки Ніжинської лічильної комісії від 1753 р.:

В полі печатки іспанський щит, на якому напружений лук зі стрілою, що лежить вістрям вгору, здолу перехрещено дві шаблі вістрями вгору, обабіч дві шестипроменеві зірки; за щитом мантия під шоломовою короною.

овальна, розмір 22x20 мм.

ЦДІАК, ф.64, оп.1, спр.538, арк.3 зв., 5 зв., 7 зв., 38 зв. 1753 р.

172. Печатка Ніжинського головного словесного суду від 1781 р.:

В полі печатки двоголовий орел під трьома імператорськими коронами, в правій лапі тримає жезл, в лівій кулю під хрестиком, на грудях щиток, на якому вершник на коні влучає списом змія.

Напис по колу: **СЯ ІМПЕРАТОРСКАГО ВЕЛИЧЕСТВА И МАЛОРОСІСЬКАГО ГЛАВНАГО СЛОВЕСНАГО СЪДА**

кругла, розмір 40 мм.

ЦДІАК, ф.59, оп.1, спр.9931, арк.48 зв. 1781 р.

БАТУРИНСЬКИЙ ПОВІТ

173. 3 печатки Батуринського земського суду від 1769 р.:

В полі печатки німецький щит, на якому костурний хрест в с'яві; над щитом забороло, в нашоломнику п'ять страусових пер, навколо щита намет; в правому горішньому куті літера: **П**, в лівому горішньому куті літера: **З**, здолу літера: **Б**.

овальна, розмір 25x23 мм.

НБУ, ІР, ф.1, спр.50771; спр.52663. 1769 р.

Батуринська сотня

174. 3 печатки від 1723 – 1782 р.р.:

В полі печатки на дровковій двохвостий прапор, на якому розширений хрест, обабіч по три стріли в зірку, що лежать вістрями дотолу, ліворуч розширений хрест, кінці якого прикрашено кульками, здолу шабля, що лежить вістрям вліво; в правому горішньому куті літера: **С**, праворуч літера: **П**, ліворуч літера: **Б**.

восьмикутна, розмір 28x26 мм.

НБУ, ІР, ф.1, спр.56463; спр.56466; спр.56468. 1752 – 1761 р.р.

ЦДІАК, ф.51, оп.3, спр.1034, арк.3 зв.; спр.7943, арк.3; спр.12392, арк.4; спр.12445, арк.1; спр.12627, арк.3, 5; спр.13997, арк.3; спр.15277, арк.14; спр.17039, арк.4; спр.18656, арк.4; ф.75, оп.2, спр.105, арк.18 зв. 1723 – 1757 р.р.

Грабова Н.- С.284; табл.3, мал.1. 1757 р.

Желіба О.- С.41; мал.1. 1782 р.

Бахмацька сотня

175. 3 печатки від 1764 – 1782 р.р.:

В полі печатки італійський щит, на якому напис: **ПЕЧАТЬ СОТЕНА БАХМ**; над щитом шолом під шоломовою короною, навколо щита намет.

овальна, розмір 29x23 мм.

НБУ, ІР, ф.1, спр.58237, арк.7 зв., 17 зв., 53 зв., 56 зв., 99 зв.; спр.65233; спр.65252; спр.65254. 1770 – 1777 р.р.

ЦДІАК, ф.51, оп.3, спр.18240, арк.4. 1764 р.

Желіба О.- С.41; мал.2. 1782 р.

Борзенська сотня

176. 3 печатки від 1762 – 1782 р.р.:

В полі печатки заокруглений хрест над півмісяцем, що лежить рогами догори, обабіч дві восьмипроменеві зірки, згори шоломова корона, навколо дві пальмові галузки.

Напис по колу: **ПЕЧАТЬ СОТНЬ БОРЗЕНСКОЙ**

овальна, розмір 26x24 мм.

ЦДІАК, ф.51, оп.3, спр.17067, арк.53; ф.59, оп.1, спр.8163, арк.3 зв. 1762 – 1776 р.р.

Шафонский А.- С.418; опис:

“Оный гербъ еще до открытія Черниговскаго намѣстничества въ Сотенной Борзенской Канцелярії въ печати употребляемъ былъ, но когда и кѣмъ онъ данъ – неизвѣстно ...”

Желіба О.- С.41; мал.3. 1782 р.

Заньківська сотня

177. З печатки від 1770 – 1782 р.р.:

В полі печатки овальний щит в картуші, на якому меркурій в жезл, в горішній третині дві руки в потиску; над щитом корона.

Напис по колу: **ПЕЧАТЬ ПОЛКУ НЪЖИНСКОГО СОТНИ ЗАНКОВСКОЙ**

овальна, розмір 35x33 мм.

НБУ, ІР, ф.1, спр.65235; спр.65247. 1770 р.

Желіба О.- С.41; мал.5. 1782 р.

Івангородська сотня

178. З печатки від 1770 – 1782 р.р.:

В полі печатки італійський щит, на якому напис: **ПЕЧАТЬ СОТНИ ИВАНГОРОДСКОЙ**, згори семипроменева зірка; над щитом забороло під шоломовою короною, навколо щита намет.

овальна, розмір 27x24 мм.

НБУ, ІР, ф.1, спр.56639, спр.65236. 1770 – 1781 р.р.

Желіба О.- С.41; мал.6. 1782 р.

Конотопська сотня

179. З печатки від 1762 – 1782 р.р.:

В полі печатки розширений хрест, праворуч шестипроменева зірка і півмісяць, що лежить рогами вліво, ліворуч підкова кінцями додолу.

Напис по колу: **ПЕЧАТЬ ПОЛКУ НЪЖИНСКОГО СОТНИ КОНОТОПСКОЙ**

овальна, розмір 24x23 мм.

НБУ, ІР, ф.1, спр.56579. 1782 р.

ЦДІАК, ф.51, оп.3, спр.17220, арк.11 зв., 49 зв. 1762 р.

Желіба О.- С.41; мал.7. 1782 р.

Лазаревский А. // ЧГВ.- 1855.- №4.- С.16; опис.1780 р.

Коропська сотня

180. З печатки коропського сотника Григорія Трохимовича від 1730 – 1733 р.р.:

В полі печатки короп під шоломовою короною, обабіч дві шестипроменеві зірки; згори літери: **ГТ**, здолу літери: **К**.¹

овальна, розмір 18x16 мм.

ЦДІАК, ф.51, оп.3, спр.3326, арк.15 зв.; спр.3615, арк.6; спр.3902, арк.8. 1730 – 1733 р.

¹ Печатка, яку вдалося знайти при кількох документах від 1730 – 1733 р.р., виданих коропською сотенною канцелярією, належала тогочасному коропському сотнику Григорію Трохимову, що видно з напису вміщеного в полі печатки: **Г[ригорій] Т[рохимов] С[отник] К[оропский]**, чий підпис стоїть під даними документами поруч з печаткою. Маємо тут справу з приватно-посадовою печаткою, але фігури вміщені в її полі дають підстави зробити припущення, що на ній зображено не родовий, а земельний герб. Адже, зображення коропа має відношення саме до сотні, як гласний символ (запозичений, імовірно, з першої видозміни коропського міського герба, на якому також було зображено коропа, корону і дві зірки, з тією лише різницею, що на міському гербі риба пливе вбік, а на сотенному – вгору), а не до особи сотника. Ймовірно, Григорій Трохимович Химич, що був сотником впродовж 1728 – 1736 р.р., вмістив на печатці сотенний герб, взорований на міському гербі сотенного осередку, і додавши до нього власні ініціали, використовував її в якості сотницької печатки.

Кролевецька сотня

181. З печатки від 1749 р.:

В полі печатки перехрещено булаву і пірнач, над якими довгий розширений хрест, обабіч дві восьмипроменеві зірки.

Напис по колу: ... **КРОЛЕ** ...

кругла, розмір 24 мм.

ЦДІАК, ф.51, оп.3, спр.9605, арк.5 зв. 1749 р.

182. З печатки від 1761 р.:

В полі печатки архангел Михайло, який стоїть на змії, в правиці тримає меч, в лівиці ваги, праворуч будинок; згори літери: **ПГ**, здолу літери: **ЄК**.¹

Напис по колу: **SIGILLVM CIVITATI REGII SANKTE MICHAEL ORA PRO N**

овальна, розмір 28x26 мм.

ЦДІАК, ф.51, оп.3, спр.18332, арк.7. 1761 р.

Ніжинська друга сотня

183. З печатки від 1782 р.:

В полі печатки італійський щит, на якому розширений хрест; над щитом забороло під шоломовою короною, навколо щита намет.

Напис по колу: + **ПЕЧАТЬ СОТ ... ЖИНСКОЙ**

кругла, розмір 29 мм.

Желіба О.- С.41; мал.12. 1782 р.

Ніжинська третя сотня

184. З печатки від 1782 р.:

В полі печатки італійський щит, на якому перехрещено шаблю і стрілу вістрями додолу, згори розширений хрестик; за щитом мантия під шоломовою короною.

Напис по колу: + **ПЕЧАТЬ * СОТНИ ... НѢЖИНСКОЙ**

кругла, розмір 28 мм.

Желіба О.- С.41; мал.13. 1782 р.

Ніжинська четверта сотня

185. З печатки від 1772 – 1782 р.р.:

В полі печатки овальний щит в картуші, на якому меркуріїв жезл, в горішній третині дві руки в потиску; над щитом корона.

Напис по колу: + **ПЕЧАТЬ СОТНѢ ЧѢ ... ВОИ НѢЖИНСКО**

кругла, розмір 34 мм.

Желіба О.- С.41; мал.8. 1782 р.

Ситий І. // П'ята наукова геральдична конференція.- С.63. 1772 р.

¹ Дана печатка взорована на міській печатці Кролевецької республіканської доби – збережено навіть латиномовний доколловий напис, в якому вказано на міську приналежність печатки. На те, що печатка належить все ж таки сотні вказує наявність безпосередньо в полі печатки літер: ... **ЄК**, тобто: ... **Єтні Кролевецькон**. Варто також зазначити, що і єдиний відомий на сьогодні відбиток даної печатки прикладено до “**Єтєнного атєстата**” за підписом “**Єтніка кролевецького**”.

Попівська сотня

186. З печатки від 1770 – 1782 р.р.:

В полі печатки розширений хрест в саяві, праворуч шестипроменева зірка і півмісяць, що лежить рогами вліво, згори мотузка з китицями.

Напис по колу: **+ ПЕЧАТЬ ПОЛКУ НѢЖИНСКОГО СОТНИ ПОПОВСКОЙ**

кругла, розмір 32 мм.

НБУ, ІР, ф.1, спр.65234. 1770 р.

Желіба О.- С.41; мал.9. 1782 р.

Прохорівська сотня

187. З печатки від 1770 – 1782 р.р.:

В полі печатки німецький щит, на якому серце під хрестиком, здолу перехрещено дві пальмові галузки; над щитом шолом, в нашоломнику три страусових пера, навколо щита намет, здолу перехрещено дві пальмові галузки.

Напис по колу: **ПЕЧАТЬ СОТНИ ПРОХОРОВОЙ**

восьмикутна, розмір 22х22 мм.

НБУ, ІР, ф.1, спр.65232. 1770 р.

Желіба О.- С.41; мал.10. 1782 р.

Янпільська сотня

188. З печатки від 1742 – 1770 р.р.:

В полі печатки лапчастий хрест над півмісяцем з людським обличчям, що лежить рогами догори, навколо три восьмипроменеві зірки.

Напис по колу: **ПЕЧ ... СОТН ... ЯНПОЛСК ... 1742**

кругла, розмір 21 мм.

НБУ, ІР, ф.1, спр.65242. 1770 р.

ПЕРЕЯСЛАВСЬКИЙ ПОЛК

189. З печатки від 1753 – 1774 р.р.:

В полі печатки на основі вежа з хрестом під короною.

Напис по колу: **ПЕЧАТЬ : ПОЛКУ : ПЕРЕЯСЛАВСКОГО : ПОЛКОВАЯ :**

кругла, розмір 31 мм.

НБУ, ІР, ф.1, спр.66538; спр.66546. 1761 – 1764 р.р.

ЦДІАК, ф.54, оп.1, спр.3448, арк.10 зв.; ф.59, оп.1, спр.3746, арк.2; спр.4174, арк.3; спр.4675, арк.2; ф.83, оп.1, спр.45, арк.1; спр.46, арк.1; спр.109, арк.67 зв.; спр.141, арк.1; ф.102, оп.2, спр.39, арк.26 зв.; ф.108, оп.2, спр.825, арк.35 зв.; спр.1175, арк.121 зв.; ф.763, оп.1, спр.467, арк.96. 1753 – 1774 р.р.

Грабова Н.- С.278-279; опис. 1753 – 1773 р.р.

190. З печатки від 1766 – 1768 р.р.:

В полі печатки вежа під шоломовою короною.

Напис по колу: ...

кругла, розмір 20 мм.

ЦДІАК, ф.54, оп.1, спр.3448, арк.8 зв.; ф.83, оп.1, спр.83, арк.2 зв.; спр.96,

арк.11 зв. 1766 – 1768 р.р.

Грабова Н.- С.279; опис (другий варіант). 1766 – 1767 р.р.

191. 3 печатки Переяславського полкового суду від 1772 – 1776 р.р.:

В полі печатки вежа під гострим дахом з кулькою, згори шолом під шоломовою короною, праворуч півмісяць рогами вліво, ліворуч розширений хрестик.

Напис по колу: **ПЕЧАТЬ СУДА ПОЛКОВОГО ПЕРЕСЛАВСКОГО**
кругла, розмір 30 мм.

НБУ, ІР, ф.1, спр.66939. 1772 р.

ЦДІАК, ф.59, оп.1, спр.7860, арк.24; спр.8119, арк.2; ф.108, оп.2, спр.1352, арк.142 зв.; спр.1399, арк.2 зв. 1773 – 1776 р.р.

Грабова Н.- С.280; опис. 1774 р.

Баришівська сотня

192. 3 печатки від 1753 р.:

В полі печатки свята Софія під короною, в правиці тримає чашу, лівицею сперлася на ґрати.¹

Напис по колу: **• ПЕЧАТЬ СОТЕННА БАРИШОВСКА**

овальна, розмір 37x29 мм.

НБУ, ІР, ф.1, спр.50683. 1753 р.

Басанська сотня

193. 3 печатки від 1738 р.:

В полі печатки італійський щит, на якому рослина; над щитом забороло під шоломовою короною, навколо щита намет.

кругла, розмір 15 мм.

ЦДІАК, ф.59, оп.1, спр.654, арк.140. 1738 р.

Березанська сотня

194. 3 печатки від 1759 – 1771 р.р.:

В полі печатки два костурних хреста, які розташовано один над одним, між якими півмісяць, що лежить рогами додоу, здоу під хрестами серце; над щитом забороло під шоломовою короною, навколо щита намет; згори літери:

ПГБ.

кругла, розмір 21 мм.

ЦДІАК, ф.83, оп.1, спр.66, арк. 22; спр.107, арк. 53 зв. 1759 – 1771 р.р.

Бубнівська сотня

195. Печатка від 1771 р.:

Форму, розмір і зображення в полі печатки встановити неможливо.

ЦДІАК, ф.83, оп.1, спр.107, арк. 43 зв. 1771 р.

¹ Баришівська сотня використовувала на своїй печатці герб, який своїм зовнішнім виглядом, безумовно, взурався на гербі сотенного осередку, який місто, судячи з латиномовного довколового напису, одержало ще за доби Речі Посполитої. Відміна між міською та сотенною печатками полягала в заміні латиномовного напису на руськомовний.

Воронківська сотня

196. З печатки від 1771 р.:

В полі печатки німецький щит, на якому ключ; над щитом забороло під шоломовою короною, навколо щита намет.

овальна, розмір 25x21 мм.

ЦДІАК, ф.83, оп.1, спр.107, арк. 54 зв. 1771 р.

Слабченко М.- С.9; опис.

Гельм'язівська сотня

197. З печатки від 1759 р.:

В полі печатки іспанський щит, на якому лапчастий хрест; над щитом забороло, в нашоломнику три страусових пера, навколо щита намет; здолу літери: **ГГ**.

восьмикутна, розмір 16x15 мм.

ЦДІАК, ф.83, оп.1, спр.66, арк.18. 1759 р.

198. Печатка від 1771 р.:

В полі печатки італійський щит; над щитом забороло під шоломовою короною, навколо щита зброя.

кругла, розмір 50 мм.

ЦДІАК, ф.83, оп.1, спр.107, арк.50 зв., 63 зв. 1771 р.

Домонтівська сотня

199. З печатки від 1737 – 1778 р.:

В полі печатки італійський щит, на якому подвійний хрест над півмісяцем, що лежить рогами догори, здолу перехрещено рушницю і меч; над щитом корона, здолу дві пальмові галузки; навколо літери: **ПГД**.

восьмикутна, розмір 19x18 мм.

НБУ, ІР, ф.1, спр.51560; спр.51564; спр.51566; спр.51568. 1737 – 1762 роки.

ЦДІАК, ф.59, оп.1, спр.8744, арк.6; ф.83, оп.1, спр.66, арк.21; спр.107, арк.66 зв. 1759 – 1778 р.р.

Грабова Н.- С.284; опис. 1771 р.

Золотоніська сотня

200. З печатки від 1759 – 1766 р.р.:

В полі печатки іспанський щит, на якому лапчастий хрест; над щитом забороло, в нашоломнику три страусових пера, навколо щита намет; згори літери: **ПП**, здолу літери: **З:Г**.

восьмикутна, розмір 23x20 мм.

ЦДІАК, ф.83, оп.1, спр.66, арк.13; спр.90, арк.12 зв. 1759 – 1766 р.р.

Грабова Н.- С.284; опис. 1766 р.

Іркліївська сотня

201. З печатки від 1745 – 1761 р.р.:

В полі печатки серце, яке пронизують в зірку дві стріли та меч вістрями додолу; навколо літери: **ПГСИ**.

восьмикутна, розмір 20x15 мм.

ЦДІАК, ф.64, оп.1, спр.587, арк.1 зв. 1761 р.
Слабченко М.- С.6; опис. 1745 р.

Канівська сотня

202. З печатки від 1768 р.:

В полі печатки серце, на якому хрест, кінці якого прикрашено кулями, серце пронизують дві стріли вістрями додолу, згори хрест, праворуч шестипроменева зірка, ліворуч півмісяць рогами вліво.¹

Напис по колу: **: ПЕЧАТ ... КАНІВСЬКО**

кругла, розмір 21 мм.

ЦДІАК, ф.54, оп.1, спр.3448, арк.6 зв. 1768 р.

Кропивнянська сотня

203. З печатки від 1771 р.:

В полі печатки перевернуте серце під короною, здолу розширений хрестик, від якого відгалужуються два пагони.²

Напис по колу: **ПЕЧАТЪ СОТНЬ КРОПИВАНСКОЙ**

овальна, розмір 34x31 мм.

ЦДІАК, ф.83, оп.1, спр.107, арк. 44 зв., 48 зв. 1771 р.

Піщанська сотня

204. З печатки від 1766 р.:

В полі печатки дві стріли вістрями вліво, під хрестиком, здолу півмісяць рогами догори; згори літера: **П**, праворуч літера: **С**, ліворуч літера: **П**, навколо вінок.

овальна, розмір 25x23 мм.

ЦДІАК, ф.83, оп.1, спр.90, арк.7 зв. 1766 р.

Яготинська сотня

205. Печатка від 1771 р.:

Форму, розмір і зображення в полі печатки встановити неможливо.³

ЦДІАК, ф.83, оп.1, спр.107, арк.51 зв. 1771 р.

¹ В сотенній печатці привертає увагу зображення серця з вміщеним на ньому хрестом, які своїм зовнішнім виглядом нагадують малюнок паростку, зображення якого неодноразово зустрічається в козацькій геральдиці.

² Символіка сотенного герба є аналогічною до зображення на печатці Канівської сотні. Привертає увагу зображення серця, яке подане у перевернутому вигляді, і таким чином стає схожим на паросток, здолу вміщено хрест з пагонами, які виростають з нього.

³ В останній роботі В.Панченка (Міські та містечкові герби України.- К., 2000) в якості яготинського герба було подане зображення підкови з розширеним хрестиком. Виявлені нами відбитки даної печатки (НБУ, ІР, ф.1, спр.66429; спр.66432; спр.66439; спр.66475; ЦДІАК, ф.83, оп.1, спр.107, арк.51 зв.) дозволяють стверджувати, що в даному разі маємо справу не з сотенною, а з приватно-посадовою печаткою тогочасного яготинського сотника (1751 – 1757) Степана Лукомського. На це вказує повна подібність між зображенням на даній печатці та родовим гербом Лукомських (Лукомский В., Модзалевский В. Малороссийский гербовник.- СПб., 1912). До того ж в документі від 13 січня 1759 р. прямо зазначається, що “печати при сотенном яготинском Правленіи неимѣетса” (ЦДІАК, ф.51, оп.1, спр.1977, арк.2), і на її виготовлення потрібні відповідні кошти. Очевидно, згодом сотенну печатку було виготовлено, але на єдиному відомому на сьогодні відбитку печатки, яку було прикладено до документу від 1771 р., не вдалося відчитати зображення сотенного герба, чому стала причиною погана якість відтиску.

ПОЛТАВСЬКИЙ ПОЛК

206. 3 печатки Полтавського полкового суду від 1731 – 1749 р.р.:
В полі печатки суддівський жезл, праворуч шестипроменева зірка, ліворуч півмісяць рогами вправо.¹
Напис по колу: **+ ПЕЧАТЬ СУДУ ПОЛКОВОГО ПОЛТАВСЬКОГО**
кругла, розмір 37 мм.
ЦДІАК, ф.51, оп.3, спр.12271, арк.76 зв.; ф.59, оп.1, спр.1381, арк.7, 8.
1731 – 1749 р.

207. 3 печатки Полтавського полкового суду від 1749 – 1754 р.р.:
В полі печатки суддівський жезл, праворуч півмісяць рогами вліво, ліворуч восьмипроменева зірка.
Напис по колу: **+ ПЕЧАТЬ СУДУ ... ПОЛТАВСЬКОГО 1749 ГОДА**
кругла, розмір 35 мм.
ЦДІАК, ф.229, оп.1, спр.20, арк.49 зв.; спр.34, арк.81. 1749 – 1754 р.р.

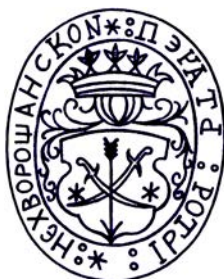
208. Печатка Полтавської лічильної комісії від 1767 р.:
В полі печатки двоголовий орел під трьома імператорськими коронами, в правій лапі тримає жезл, в лівій кулю під хрестиком, на грудях щиток, на якому вершник на коні влучає списом змія.
Напис по колу: **ПЕЧАТЬ ПОЛКОВОЙ ПОЛТАВСЬКОЇ ЩЕТНОЇ КОМИСИЇ**
кругла, розмір 31 мм.
ЦДІАК, ф.94, оп.2, спр.102, арк.11. 1767 р.
Грабова Н.- С.281; опис. 1767 р.

Кобеляцька сотня

209. 3 печатки Кобеляцької роти від 1795 р.:
В полі печатки рука, яка тримає спис під короною, яка випромінює сяйво.²
Напис по колу: **ПЕЧ. ДНѢПРОВ. ПИКИНѢРН. ПОЛКУ РОТЫ**
КОБЕЛЯЦЬКОЇ
овальна, розмір 29x23 мм.
Китицын П.- С.104; мал. 1795 р.

Нехворощанська сотня

210. 3 печатки Нехворощанської роти від 1779 – 1782 р.р.:
В полі печатки німецький щит, на якому покладено в зірку дві шаблі та стрілу вістрями додолу, обабіч дві шестипроменеві зірки; над щитом забороло під шоломовою короною, навколо щита намет.³
Напис по колу: **: ПЕЧАТЬ РОТЫ : * : НЕХВОРОЩАНСЬКОЇ ***
овальна, розмір 27x23 мм.
Ситий І. // П'ята наукова геральдична конференція.- С.64. 1779 – 1782 р.р.

¹ Полкова канцелярія в своєму діловодстві використовувала міські печатки полкового осередку. Крім того, в ужитку були печатки різних полкових установ, зокрема, печатка полкового суду.

² 1764 р. сотня, разом з більшою частиною Полтавського полку, була вилучена зі складу Війська Запорозького. Відомостей про сотенний герб козацьких часів не збереглося, але на печатці Кобеляцької роти було зображено герб, який, очевидно, походив від сотенного герба.

³ Зображення на печатці, очевидно, взоровано на сотенному гербі.

Полтавська сотня

211. 3 печатки від 1760 р.:

В полі печатки серце, яке пронизують навхрест дві стріли вістрями додолу, обабіч дві шестипроменеві зірки, згори корона, здолу дві пальмові галузки.

Напис по колу: **ПЕЧАТЪ СТОТНЕ ГОРОДОВОИ ПОЛТАВЪ ...**

овальна, розмір 28,5х26,5 мм.

ЦДІАК, ф.51, оп.3, спр.16328, арк.3 зв. 1760 р.

ПРИЛУЦЬКИЙ ПОЛК

212. 3 печатки від середини XVIII ст.:

В полі печатки голова бика, яку пронизує шабля.¹

Шафонский А.- С.511-512; опис:

“По изгнаніи козаками сего Князя съ прочими Поляками изъ Малой Россіи, оставался онъ ... и въ бывшей Полковой Прилуцкой Канцелярії въ печати употребляемъ же былъ.”

213. 3 печатки Прилуцького полкового суду від 1725 – 1767 р.р.:

В полі печатки розширений хрест над півмісяцем, який лежить рогами догори, навколо п'ять шестипроменевих зірок.

Напис по колу: **+ ПЕЧАТЪ СЪАДЛЮКОВОГО ПРИЛУЦКОГО**

овальна, розмір 29х26 мм.

НБУ, IP, ф.1, спр.54362; спр.54454. 1725 – 1748 р.р.

ЦДІАК, ф.51, оп.2, спр.71, арк.16 зв., 17 зв., 20 зв.; оп.3, спр.72, арк.16, 17, 20; спр.268, арк.80; спр.322, арк.34; спр.505, арк.73; спр.3158, арк.5; спр.4856, арк.11; спр.19023, арк.4; спр.19973, арк.172; ф.59, оп.1, спр.6733, арк.3; ф.63, оп.2, спр.15, арк.265; ф.80, оп.2, спр.214, арк.5, 8 зв.; ф.96, оп.1, спр.91, арк.1 зв.; ф.108, оп.1, спр.119, арк.1 зв.; оп.2, спр.812, арк.32 зв.; спр.835, арк.37 зв.; спр.1109, арк.21 зв.. 1729 – 1767 р.р.

Грабова Н.- С.280; опис. 1751 – 1767 р.р.

Ситий І. // Знак.- 2002.- Ч.27.- С.3; мал.1. 1730 р.

214. 3 печатки Прилуцького полкового суду від 1774 – 1777 р.р.:

В полі печатки розширений хрест над півмісяцем, який лежить рогами догори, навколо п'ять шестипроменевих зірок.

Напис по колу: **ПЕЧАТЪ СЪАДЛЮКОВОГО ПРИЛУЦКОГО**

овальна, розмір 29х26 мм.

ЦДІАК, ф.108, оп.1, спр.1355, арк.194 зв., 203 зв.; спр.1497, арк.10; ф.763,

¹ За інформацією А.Шафонського полкова канцелярія використовувала печатку, зображення якої взувалося на прилуцькому міському гербі, який місто одержало ще за часів Речі Посполитої. Необхідно зазначити, що дані відомості не відзначаються надійністю. Оскільки полкова прилуцька канцелярія користувалася в своєму діловодстві міською печаткою полкового осередку (НБУ, IP, ф.1, спр.53716-53719; ф.2, спр.25517-25521, 25549-25555, 25659-25665, 25682-25698, 25702-25710, 25724-25730, 25740-25746, 25771-25779, 25789-25794, 25843-25850), А.Шафонський міг описати її як полкову. З огляду на це сумнівним є використання окремої полкової печатки, жодного відбитку якої в джерелах не зафіксовано. Відповідно, проблематичним є також існування полкового герба з зображенням тотожним гербу полкового осередку. Підтвердження цьому знаходимо при розгляді печаток окремих полкових установ, зокрема, полкового суду. Для полкових судів Війська Запорозького, як правило, характерне використання печаток з зображенням похідним від полкових гербів або з малюнком символів суддівської влади. Натомість на печатках прилуцького полкового суду від 1725 – 1777 р.р. бачимо зображення герба цілком відмінного від того який описав А.Шафонський. Виходячи з цього можемо припустити, що за відсутності полкової печатки, саме на печатці полкового суду було вміщено полковий герб. Це тим більше вірогідно з огляду на те, що вміщені в даному гербі фігури є традиційними для козацької територіальної геральдики.

оп.1, спр.467, арк.20. 1774 – 1777 р.р.
Румянцева В. Эмблемы земель.- С.88; мал. 1774 р.
Ситий І. // Знак.- 2002.- Ч.27.- С.3; опис. 1776 р.

Варвинська сотня

215. Згадка про печатку овальної форми:
Слабченко М.- С.4; згадка.

Іваницька сотня

216. 3 печатки від 1741 – 1743 р.р.:
В полі печатки на землі козак на коні вліво, в правиці тримає спис вістрям вгору.
Напис по колу: * ПЕЧАТ СОТЕНАА ІВАНИЦКАА
кругла, розмір 19 мм.

НБУ, ІР, ф.2, спр.25517; спр.25810; спр.25813; спр.25821. 1741 – 1743 р.р.

217. 3 печатки від 1755 р.:
В полі печатки на землі козак на коні вліво, в правиці тримає спис вістрям додолу.
кругла, розмір 18 мм.
НБУ, ІР, ф.2, спр.25570. 1755 р.

Ічнянська сотня

218. 3 печатки від 1754 – 1767 р.р.:
В полі печатки овальний бароковий щит, на якому літери – згори: ПП, посередені: СІ, здолу: ЮІІ.
овальна, розмір 21x20мм.

НБУ, ІР, ф.1, спр.56051; ф.2, спр.25564; спр.25565; спр.25569. 1754 – 1767 р.р.
ЦДІАК, ф.51, оп.3, спр.15388, арк.135 зв. 1754 р.

Корибутівська сотня

219. 3 печатки від 1774 р.:
В полі печатки лук зі стрілою, що лежить вістрям вгору, обабіч дві восьмипроменеві зірки; згори шолом під шоломовою короною, навколо намет; згори літери: ПС, здолу літера: К.
овальна, розмір 28x25 мм.
НБУ, ІР, ф.1, спр.51412. 1774 р.

Срібнянська сотня

220. 3 печатки від 1765 р.:
В полі печатки овальний бароковий щит, на якому серце під розширеним хрестиком, навколо два пагони; над щитом перехрещено два прапори, на яких хрести, згори перехрещено дві стріли вістрями додолу.
Напис по колу: • ПЕЧАТЬ СОТЕНАА • СРІБНЯНСКАА
восьмикутна, розмір 28x25 мм.

НБУ, ІР, ф.2, спр.25503. 1765 р.

СТАРОДУБСЬКИЙ ПОЛК

221. 3 печатки від 1748 – 1757 р.р.:

В полі печатки на землі дуб, навколо якого трава, згори орлине гніздо, праворуч півмісяць рогами вліво, ліворуч шестипроменева зірка.

Напис по колу: **ПЕЧАТЪ ІМПЕРАТОРСЬКАГО ВЕЛИЧЕСТВА ПОЛКУ СТАРОДУБОВСЬКАГО**

кругла, розмір 36 мм.

НБУ, ІР, ф.1, спр.52279; спр.62018. 1752 – 1756 р.р.

ЦДІАК, ф.51, оп.3, спр.9051, арк.28; спр.9414, арк.221; ф.64, оп.1,

спр.627, арк.6 зв.; спр.646, арк.23 зв.; спр.647, арк.8 зв., 38; спр.1106, арк.4 зв., 16 зв. 1748 – 1757 р.р.

222. 3 печатки від 1757 – 1775 р.р.:

В полі печатки щит в картуші, на якому на землі дуб, навколо якого трава, згори орлине гніздо, праворуч півмісяць рогами вліво, ліворуч восьмипроменева зірка; над щитом корона, за щитом зброя: лук, сагайдак зі стрілами, списи, мечі, прапори, сокира, гармати, литаври.

Напис по колу: **ІМПЕРАТОРСЬКАГО ВЕЛИЧЕСТВА • ПОЛКУ СТАРОДУБОВСЬКАГО ПЕЧАТЪ**

овальна, розмір 40x37 мм.

НБУ, ІР, ф.1, спр.52596; спр.52293; спр.52295; спр.53304; спр.53320;

спр.53373; спр.53374; спр.62134. 1762 – 1772 р.р.

ЦДІАК, ф.51, оп.3, спр.12480, арк.58, 74; спр.15218, арк.5; спр.15266, арк.4; спр.16046, арк.4; спр.17220, арк.33 а; ф.59, оп.1, спр.7848, арк.2; ф.64, оп.1, спр.660, арк.4 зв.; спр.663, арк.3 зв.; спр.667, арк.4 зв.; спр.1007, арк.19 зв.; спр.1009, арк.14 зв.; ф.108, оп.2, спр.1040, арк.31 зв.; спр.1355, арк.251, 269, 271; ф.141, оп.1, спр.23, арк.48. 1757 – 1775 р.р.

Грабова Н.- С.280; опис (подано як печатку Стародубського гродського суду). 1774 р.

Ситий І. // Знак.- 2009.- Ч.47.- С.3; мал.5. 1761 – 1762 р.р.

Ситий І. // Шоста наукова геральдична конференція.- С.78; мал.5. 1766 – 1772 р.р.

223. Герб з опису прапора Стародубського полку від 1763 р.:

На червоному полі дуб з орлиним гніздом.

Текст: ... короговъ на красной голи длиною трехъ аршин и трехъ вершковъ вшир одного аршина трехъ четвертокъ и пол вершка зъ написанными по обонмъ сторонамъ двоуглавными Россійскими орлами и полку Стародубовского гербомъ дубомъ зъ гнездомъ орлинымъ ...

ЦДІАК, ф.51, оп.3, спр.2546, арк.1. 1763 р.

Савчук Ю. Фрагмент студій.- С.372; опис. 1763 р.

224. 3 печатки Стародубського полкового суду від 1727 – 1763 р.р.:

В полі печатки на землі дуб, згори орлине гніздо, праворуч півмісяць рогами вліво, ліворуч шестипроменева зірка, за дубом перехрещено два суддівських жезла.

Напис по колу: **+ ПЕЧАТЬ СУДА ПОЛКОВАГО ПОЛКУ СТАРОДУБОВСЬКАГО МАЛОРОССІЙСЬКАГО**

овальна, розмір 31x28 мм.

НБУ, ІР, ф.1, спр.52573; спр.52578; спр.53997; спр.62095. 1734 – 1745 р.р.

ЦДІАК, ф.51, оп.3, спр.263 а, арк.27, 37; спр.790, арк.27; спр.1032, арк.1; спр.3549, арк.20; спр.18674, арк.6 зв.; ф.64, оп.1, спр.1010, арк.6 зв., 10 зв., 12 зв.; спр.1052, арк.6 зв.; спр.1058, арк.7 зв., 8 зв.; спр.1060, арк.20 зв.; ф.80, оп.2, спр.33, арк.21; спр.283, арк.7 зв. 1727 – 1763 р.р.

Грабова Н.- С.279-280; опис (подано як печатки Стародубського полку та Стародубського земського суду). 1735 – 1763 р.р.

Бакланська сотня

225. 3 печатки від 1779 р.:

В полі печатки на землі старий дуб.

Напис по колу: **ПЕЧ БОТНЪ БАКЛА ...**

кругла, розмір 32 мм.

Ситий І. // П'ята наукова геральдична конференція.- С.63; мал. 1779 р.

Мглинська сотня

226. 3 печатки від 1740 – 1765 р.р.:

В полі печатки бароковий щит, на якому щиток, на якому літера: **М**, над щитком шолом, в нашоломнику три страусових пера, навколо щитка намет; в нашоломнику замок з трьома вежами.

Напис по колу: **ПЕЧАТЬ : ГОТЕННАЯ : МГЛИНСКАЯ •**

овальна, розмір 28x26 мм.

ЦДІАК, ф.51, оп.3, спр.14198, арк.136 зв.; ф.80, оп.2, спр.49, арк.40 зв.; спр.122, арк.16 зв., 38 зв.; спр.172, арк.15 зв.; спр.175, арк.11 зв.; спр.197, арк.26 зв.; спр.257, арк.13 зв.; спр.272, арк.6 зв. 1740 – 1765 р.р.

Грабова Н.- С.284; опис (другий варіант). 1748 – 1765 р.р.

Новгородська сотня

227. 3 печатки від 1739 – 1762 р.р.:

В полі печатки двоповерхова брама з прочиненими воротами, під дахом, який прикрашено паростком, обабіч брами мур, над яким праворуч – спис, ліворуч – шабля вістрями вгору.

Напис по колу: **ПЕЧАТЬ : ГОТЕННАЯ НОВГОРОДСКАЯ**

овальна, розмір 27x25 мм.

ЦДІАК, ф.51, оп.3, спр.9041, арк.203 зв.; спр.9213, арк.3; спр.9800, арк.9; спр.11880, арк.18; спр.12536, арк.24; спр.13964, арк.9; спр.15907, арк.7; спр.16257, арк.19, 24, 37, 44; спр.17088, арк.11 зв.; ф.64, оп.1, спр.460, арк.5 зв.; ф.80, оп.2, спр.61, арк.30. 1739 – 1762 р.р.

Новоміська сотня

228. 3 печатки від 1745 – 1763 р.р.:

В полі печатки на землі дерево, навколо якого трава.

Напис по колу: **+ ПЕЧАТЬ ГОТНЪ НОВОМИСКОЙ СТАРОДУБОВСКОЙ**

овальна, розмір 29x27 мм.

НБУ, ІР, ф.1, спр.52251; спр.52287; спр.52296; спр.52300; спр.52303; спр.52305; спр.62121. 1745 – 1763 р.р.

229. 3 печатки від 1755 р.:

В полі печатки на землі дерево, навколо якого трава, праворуч півмісяць рогами вліво, ліворуч шестипроменева зірка.

Напис по колу: **+ ПЕЧАТЬ ГОТНЪ НОВОМИСКОЙ СТАРОДУБОВСКОЙ**

овальна, розмір 25x23 мм.

Почепська сотня

230. З печатки від 1757 – 1766 р.р.:
В полі печатки на основі дерево.¹
Напис по колу: ... **ПОЧЕПОВСКОЙ** ...
кругла, розмір 38 мм.
ЦДІАК, ф.80, оп.2, спр.285, арк.9 зв.; спр.342, арк.1. 1757 – 1766 р.р.
Грабова Н.- С.284; табл.3, мал.9. 1766 р.

Почепська друга сотня

231. З печатки від 1759 р.:
В полі печатки на пагорбі дерево, навколо якого рослини; праворуч літери: **ВПМ**, ліворуч літери: **ССС**.
Напис по колу: **ПЕЧАТЬ * СОТНИ ... І * ПОЧЕПОВСКОЙ**
кругла, розмір 33 мм.
ЦДІАК, ф.80, оп.2, спр.239, арк.27 зв. 1759 р.
Грабова Н.- С.284; опис. 1759 р.

Стародубська сотня

232. З печатки від 1730 р.:
В полі печатки дуб з орлиним гніздом під шоломовою короною; згори літери: **ПГ**, здолу літери: **ПГ**.
овальна, розмір 26x23 мм.
НБУ, ІР, ф.1, спр.52523. 1730 р.

Шептаківська сотня

233. З печатки від 1775 р.:
В полі печатки на основі двоповерхового вежа з прочиненими воротами, за якою перехрещено стрілу і меч вістрями додолу; згори шоломова корона, обабіч якої дві восьмипроменеві зірки.
Напис по колу: **ПЕЧАТЬ СОТНИ ШЕПТАКОВСКОЙ**
овальна, розмір 28x24 мм.

ЦДІАК, ф.64, оп.1, спр.1113, арк.1. 1775 р.

ЧЕРНІГІВСЬКИЙ ПОЛК

234. З печатки від 1724 – 1736 р.р.:
В полі печатки овальний бароковий щит, на якому вензель; над щитом шоломова корона.
Напис по колу: **ПЕЧАТЬ ПОЛКА ЧЕРНЬГОВСКОГО**
кругла, розмір 30 мм.
НБУ, ІР, ф.1, спр.53559. 1736 р.
ЦДІАК, ф.51, оп.3, спр.1407, арк.6, 7. 1724 р.

¹ Зображення дубу, очевидно, вказує на приналежність сотні до Стародубського полку, як і в разі з іншими сотенними печатками цієї територіально-адміністративної одиниці.

235. 3 печатки від 1740 – 1781 р.р.:

В полі печатки орел під короною, в правій лапі тримає довгий хрест.¹

Напис по колу: **+ МАЛОРОССИЙСКАГО ЧЕРНИГОВСКОГО ПОЛКОВА ПЕЧАТЬ**

овальна, розмір 35x32 мм.

НБУ, ІР, ф.1, спр.52636; спр.57574. 1740 – 1744 роки.

ЦДІАК, ф.51, оп.3, спр.9159, арк.115; спр.11910, арк.4; спр.15157, арк.4; спр.15204, арк.4; спр.15506, арк.7; спр.15511, арк.5; спр.15636, арк.3;

спр.15801, арк.3; спр.15812, арк.6; спр.15908, арк.3; спр.16007, арк.7; спр.16360, арк.3 зв.; ф.59, оп.1, спр.4740, арк.6; спр.9415, арк.2; ф.64, оп.1, спр.1186, арк.22 зв., 26 зв., 30 зв.; ф.108, оп.2, спр.54, арк.35 зв.; спр.95, арк.175, 192; спр.98, арк.10; спр.113, арк.51 зв.; спр.123, арк.54 зв., 156 зв.; спр.156, арк.15 зв.; спр.192, арк.109; спр.254, арк.65; спр.288, арк.14; спр.300, арк.74; спр.423, арк.5; спр.468, арк.4 зв., 8; спр.491, арк.76; спр.936, арк.81 зв.; спр.1061, арк.41 зв.; спр.1108, арк.134, 178; спр.1131, арк.266; спр.1179, арк.57, 236 зв.; спр.1337, арк.21, 55 зв., 56 зв., 57 зв.; спр.1769, арк.35 зв., 36 зв., 51 зв., 56 зв.; спр.1796, арк.18; спр.1875, арк.18; спр.1879, арк.31; спр.1880, арк.15; спр.1881, арк.14. 1746 – 1781 р.р.

Шафонский А.- С.246; опис:

“Бывшая Черниговская Полковая Канцелярия ... изстари употребляли оный въ печати, съ тою только отмѣною, что орелъ не въ лѣвой, но въ правой кохтѣ держаль крестъ.”

Грабова Н.- С.279; опис (перший варіант). 1746 – 1781 р.р.

Слабченко М.- С.4; згадка. 1744 р.

236. 3 печатки від 1760 – 1780 р.р.:

В полі печатки орел під короною, в правій лапі тримає довгий хрест; здолу дата: **1760**.

Напис по колу: **МАЛОРОССИЙСКАГО ЧЕРНИГОВСКОГО ПОЛКОВА ПЕЧАТЬ**

кругла, розмір 41 мм.

НБУ, ІР, ф.1, спр.56387; спр.56409. 1761 – 1774 р.р.

ЦДІАК, ф.108, оп.2, спр.626, арк.73 зв.; спр.655, арк.12, 14; спр.658, арк.19 зв.; спр.674, арк.40 зв.; спр.719, арк.41 зв.; спр.722, арк.8, 41,

118; спр.800, арк.29; спр.1084, арк.37 зв.; спр.1143, арк.263 зв.; спр.1167, арк.12, 33 зв., 35 зв., 36 зв., 37 зв., 38 зв., 39 зв., 40 зв., 41 зв., 42 зв., 43 зв., 44 зв., 45 зв., 46 зв.; спр.1179, арк.264 зв., 266 зв.; спр.1246, арк.282; спр.1251, арк.85 зв.; спр.1261, арк.11 зв.; спр.1266, арк.83 зв., 84 зв.; спр.1291, арк.6 зв., 7 зв.; спр.1293, арк.63 зв., 65 зв.; спр.1397, арк.51 зв., 52 зв., 53 зв., 54 зв., 55 зв., 56 зв., 57 зв., 58 зв., 59 зв., 60 зв., 61 зв.; спр.1401, арк.80 зв.; спр.1426, арк.50 зв., 51 зв.; спр.1665, арк.15 зв. 1760 – 1780 р.р.

Грабова Н.- С.279; табл.2, мал.4 (другий варіант). 1761 – 1780 р.р.

¹ Зображення чорного орла зустрічається на землях Чернігівщини ще в княжі часи (Рыбаков Б. Язычество Древней Руси.- С.333). А.Шафонський був переконаний, що вже тоді орел являвся гербом Чернігівського князівства: “Въ Черниговскомъ Борисоглѣбовскомъ архіерейскомъ монастырѣ, на стѣнѣ старыхъ каменныхъ палатъ, по крѣпостномъ валу къ Любецкимъ воротамъ стоящихъ и бывшими въ немъ доминиканами сооруженныхъ, вставленъ былъ изъ камня высѣченный гербъ такъ, какъ онъ дѣйствительно нынѣ есть. Но къ сожалѣнію, оный за два года предъ симъ съ стѣною сломанъ. Поелику Поляки, овладѣвши 1320 года всѣмъ княжествомъ Черниговскимъ и его столичнымъ городомъ Черниговымъ, оное послѣ, въ 1471 году въ воеводство обратили, и послѣ владѣтельныхъ Черниговскихъ Россійскихъ князей никакіе другіе въ немъ не княжили, то и не уповательно, чтобы сей гербъ отъ нихъ былъ данъ, а видно, что онъ отъ самыхъ Россійскихъ князей до разоренія Татарского введенъ. Онъ издревле и до возвращенія Чернигова отъ Польской Державы къ Россійской между Россійскими княжескими гербами имѣлъ мѣсто, какъ онъ и по нынѣ на древнихъ царскихъ чертогахъ въ Московскомъ Кремлевскомъ дворцѣ, за золотою решеткою, гдѣ мастерская палата стоитъ, между прочими Россійскими царскими и княжескими гербами, изъ камня высѣченными, виденъ” (С.246).

237. 3 печатки Чернігівського полкового суду від 1753 – 1777 р.р.:
В полі печатки орел під короною, в правій лапі тримає довгий хрест.
Напис по колу: + **СЪАД ПОЛКОВАГО ЧЕРНІГОВСКОГО ПЕЧАТЬ 17 ...**

овальна, розмір 39х33 мм.

НБУ, ІР, ф.1, спр.50855. 1761 р.

ЦДІАК, ф.108, оп.1, спр.23, арк.288 зв.; спр.56, арк.211; спр.58, арк.203;
ф.133, оп.1, спр.730, арк.2 зв.; спр.732, арк.2. 1753 – 1777 р.р.

Грабова Н.- С.280; опис. 1753 – 1776 р.р.

238. Печатка Чернігівської лічильної комісії від 1760 – 1770 р.р.:

В полі печатки вензель; згори напис: **ПЕЧАТЬ ПОЛ ЧЕРЩЕ КОММИСИИ**

овальна, розмір 29х27 мм.

ЦДІАК, ф.108, оп.2, спр.108, арк.59 зв.; спр.595, арк.16 зв.; спр.855, арк.10 зв., 26 зв.; спр.930, арк.5 зв., 12 зв.; спр.992, арк.68 зв.; спр.1042, арк.30 зв.; спр.1084, арк.59 зв. 1760 – 1770 р.р.

Грабова Н.- С.281; табл.2, мал.6. 1760 – 1770 р.р.

239. Печатка Чернігівської головної провіантної канцелярії від 1758 р.:

В полі печатки двоголовий орел під трьома імператорськими коронами, в правій лапі тримає жезл, в лівій кулю під хрестиком, на грудях щиток, на якому вершник на коні влучає списом змія.

кругла, розмір 28 мм.

ЦДІАК, ф.108, оп.2, спр.518, арк.136. 1758 р.

ЧЕРНІГІВСЬКИЙ ПОВІТ

240. 3 печатки Чернігівського земського суду від 1774 р.:

В полі печатки орел під короною, в правій лапі тримає довгий хрест;
здолу дата: **1768**.

Напис по колу: ↓ **ПЕЧАТЬ СЪАДА ЗЕМСКОГО ПОВІТА ЧЕРНІГОВСКОГО**

кругла, розмір 36 мм.

НБУ, ІР, ф.1, спр.52630.

ЦДІАК, ф.108, оп.2, спр.1043, арк.173 зв. 1774 р.

Грабова Н.- С.280; опис. 1774 р.

Березнянська сотня

241. 3 печатки від 1749 – 1767 р.р.:

В полі печатки овальний бароковий щит, на якому вензель; над щитом забороло, в нашоломнику три страусових пера; згори літери: **П С**, здолу літери: **Б П**.

овальна, розмір 21х20 мм.

НБУ, ІР, ф.1, спр.56354; спр.56373; ф.8, спр.253, арк. 327. 1751 – 1767 р.р.

ЦДІАК, ф.108, оп.2, спр.156, арк.40 зв., 82 зв.; спр.192, арк.320 зв.; спр.341, арк.14 зв.; спр.438, арк.27 зв.; спр.788, арк.43 зв.; спр.793, арк.140 зв.; спр.818, арк.3 зв.; спр.830, арк.199 зв.; спр.836, арк.33 зв.; спр.844, арк.70 зв.; спр.905, арк.22 зв. 1749 – 1767 р.р.

Грабова Н.- С.284-285; опис (перший варіант). 1749 – 1767 р.р.

242. З печатки від 1767 – 1781 р.р.:

В полі печатки на основі береза, за якою перехрещено стрілу і шаблю вістрями додолу, обабіч по одному півмісяцю з людським обличчям і чотири шестипроменеві зірки, здолу на основі напис: **БЕРЕЗА**.

Напис по колу: **+ ПЕЧАТЬ СОТНѢ БЕРЕЗИНСКОЙ**

кругла, розмір 30 мм.

ЦДІАК, ф.108, оп.1, спр.91, арк.53, 123; спр.95, арк.90 зв.; спр.120, арк.18,26; спр.158, арк.45; спр.160, арк.127, 142, 327; оп.2, спр.915, арк.282 зв.; спр.923, арк.71 зв., 82; спр.925, арк.583; спр.937, арк.50 зв.; спр.946, арк.24; спр.957, арк.75, 135; спр.966, арк.22; спр.984, арк.159; спр.993, арк.65; спр.1001, арк.12; спр.1002, арк.350, 486; спр.1004, арк.23; спр.1030, арк.33; спр.1034, арк.16; спр.1045, арк.28; спр.1047, арк.250; спр.1048, арк.20; спр.1049, арк.14; спр.1050, арк.20, 32; спр.1053, арк.37; спр.1059, арк.166, 235; спр.1061, арк.13; спр.1067, арк.87; спр.1068, арк.26; спр.1070, арк.14; спр.1071, арк.40; спр.1080, арк.61; спр.1083, арк.17; спр.1085, арк.26; спр.1086, арк.18, 31; спр.1087, арк.54; спр.1097, арк.30; спр.1098, арк.18, 36; спр.1099, арк.19, 50; спр.1103, арк.20; спр.1109, арк.61; спр.1110, арк.17, 18, 139; спр.1114, арк.119; спр.1139, арк.20; спр.1143, арк.297; спр.1161, арк.27; спр.1170, арк.12; спр.1173, арк.102; спр.1175, арк.63; спр.1179, арк.170 зв., 176 зв., 202 зв., 239 зв., 241 зв., 279 зв., 315 зв., 378 зв., 412 зв., 561 зв.; спр.1180, арк.58 зв.; спр.1181, арк.168; спр.1246, арк.244; спр.1260, арк.203; спр.1266, арк.27; спр.1274, арк.144, 201 зв.; спр.1276, арк.3; спр.1366, арк.21; спр.1402, арк.31; спр.1699, арк.64. 1768 – 1781 р.р.

Шафонский А.- С.376; опис:

“Сей гербъ начало свое взяли въ 1767 году, когда бывший тогда Сотникъ Березинскій въ Березинской Сотенной Канцеляріи къ своей собственной печати, изъ сабли, стрѣлы и звѣзды состоящей, дерево березу прибавить и такъ сдѣлать велѣль, какъ онъ теперь есть, и въ ту Канцелярію для печатанія писемъ отдалъ, въ которой до его правленія не было, а употреблялась или сотничья или какая другая печать.”

Грабова Н.- С.285; табл.3, мал.2 (другий вариант). 1768 – 1781 р.р.

Білоуська сотня

243. З печатки від 1747 – 1781 р.р.:

В полі печатки овальний бароковий щит, на якому два стовпа; здолу перехрещено дві пальмові галузки; згори літери: **ПС**, здолу літери: **СБ**.

овальна, розмір 25x23 мм.

НБУ, ІР, ф.8, спр.253, арк.315 зв. 1767 р.

ЦДІАК, ф.108, оп.1, спр.160, арк.196 зв., 344 зв.; оп.2, спр.106, арк.47 зв.; спр.121, арк.40; спр.156, арк.23; спр.183, арк.53 зв.; спр.499, арк.50 зв.; спр.530, арк.26 зв.; спр.556, арк.82 зв.; спр.657, арк.25 зв.; спр.667, арк.28 зв.; спр.827, арк.42 зв.; спр.830, арк.82 зв.; спр.835, арк.65 зв.; спр.891, арк.88 зв.; спр.1062, арк.53 зв.; спр.1070, арк.50 зв.; спр.1117, арк.142 зв.; спр.1179, арк.654 зв.; спр.1225, арк.96 зв.; спр.1266, арк.19; спр.1334, арк.18 зв.; спр.1355, арк.99 зв., 142; спр.1418, арк.12 зв., 16 зв.; спр.1454, арк.61 зв.; спр.1577, арк.133; спр.1834, арк.12 зв. 1747 – 1781 р.р.

Грабова Н. С.285; опис. 1747 – 1781 р.р.

Вибильська сотня

244. З печатки від 1750 – 1781 р.р.:

В полі печатки німецький щит, на якому лілія; над щитом забороло, в нашоломнику орел, який тримає лівою лапою довгий хрест, навколо щита намет.

Напис по колу: **ПЕЧАТЬ ПОЛКУ ЧЕРНЪГОВСКОГО СОТНѢ ВИБЕЛЬСКИА**

кругла, розмір 32 мм.¹

НБУ, IP, ф.1, спр.58231; спр.65744; спр.65745. 1750 – 1752 р.р.

ЦДІАК, ф.108, оп.1, спр.85, арк.26; спр.91, арк.11, 12, 21, 125; оп.2, спр.245, арк.38 зв., 101; спр.343, арк.44 зв.; спр.356, арк.10 зв.; спр.420, арк.4 зв.; спр.423, арк.13; спр.435, арк.80; спр.438, арк.21; спр.444, арк.11; спр.497, арк.52, 111; спр.499, арк.116; спр.530, арк.29; спр.556, арк.24, 81 зв., 132; спр.575, арк.27, 45; спр.594, арк.8, 34; спр.596, арк.182 зв.;

спр.597, арк.43 зв., 67; спр.607, арк.83, 170; спр.614, арк.47; спр.626, арк.69; спр.627, арк.265; спр.633, арк.72; спр.638, арк.26; спр.645, арк.41; спр.652, арк.11; спр.654, арк.40, 66; спр.655, арк.84; спр.669, арк.22; спр.670, арк.78; спр.678, арк.24; спр.703, арк.33; спр.719, арк.23; спр.722, арк.122; спр.724, арк.82; спр.729, арк.124, 125; спр.788, арк.40; спр.827, арк.45, 48; спр.830, арк.26, 168, 195; спр.835, арк.54; спр.836, арк.32; спр.891, арк.146; спр.892, арк.281, 282; спр.923, арк.186; спр.925, арк.308, 380, 422; спр. 966, арк.14; спр.1001, арк.333; спр.1033, арк.35; спр.1042, арк.45; спр.1046, арк.24; спр.1049, арк.16; спр.1053, арк.39; спр.1059, арк.229; спр.1061, арк.7; спр.1062, арк.46; спр.1063, арк.34; спр.1069, арк.33; спр.1070, арк.12, 42; спр.1085, арк.10; спр.1087, арк.38; спр.1096, арк.15; спр.1102, арк.16, 22; спр.1114, арк.226; спр.1117, арк.92; спр.1133, арк.65; спр.1153, арк.22; спр.1155, арк.27, 29; спр.1175, арк.229; спр.1179, арк.261 зв.; спр.1180, арк.46; спр.1181, арк.144; спр.1183, арк.17, 45; спр.1197, арк.24; спр.1203, арк.19; спр.1212, арк.136зв.; спр.1214, арк.5; спр.1222, арк.121, 133; спр.1225, арк.59, 92; спр.1242, арк.15; спр.1246, арк.42, 200, 249; спр.1260, арк.231зв.; спр.1266, арк.73зв.; спр.1274, арк.118, 333; спр.1289, арк.128, 129, 190; спр.1306, арк.9, 46, 47, 59, 60, 278; спр.1310, арк.117; спр.1347, арк.18; спр.1352, арк.129 зв.; спр.1353, арк.22; спр.1356, арк.26; спр.1376, арк.29; спр.1402, арк.32; спр.1411, арк.32; спр.1418, арк.70; спр.1427, арк.61; спр.1448, арк.29; спр.1462, арк.26; спр.1469, арк.18; спр.1512, арк.5; спр.1573, арк.45; спр.1579, арк.29; спр.1600, арк.4; спр.1674, арк.65; спр.1829, арк.29; спр.1841, арк.169. 1751 – 1781 р.р.

Грабова Н.- С.285; опис. 1751 – 1781 р.р.

Слабченко М.- С.4; згадка. 1777 р.

Волинська сотня

245. 3 печатки від 1762 – 1779 р.р.:

В полі печатки на основі віл, який йде вліво, згори шоломова корона.

Напис по колу: **ПІПЧОВ ... ГОДА**

овальна, розмір 34x30 мм.

НБУ, IP, ф.8, спр.253, арк. 333. 1765 р.

ЦДІАК, ф.108, оп.2, спр.630, арк.344 зв.; спр.655, арк.53 зв.; спр.781, арк.210 зв.; спр.793, арк.160 зв.; спр.830, арк.78, 79 зв.; спр.836, арк.85 зв.;

456 зв.; спр.838, арк.15 зв.; спр.882, арк.48 зв.; спр.892, арк.278 зв.; спр.913, арк.122 зв.; спр.966, арк.16 зв.; спр.983, арк.265 зв.; спр.987, арк.81 зв.; спр.988, арк.4 зв.; спр.1002, арк.197 зв.; 426 зв.; 518 зв.; спр.1042, арк.87 зв.; спр.1046, арк.17 зв.; спр.1047, арк.1047, арк.26 зв.; спр.1048, арк.21 зв.; спр.1053, арк.18 зв.; спр.1059, арк.292; спр.1067, арк.81; спр.1080, арк.100 зв.; спр.1083, арк.39 зв.; спр.1087, арк.31, 33; спр.1090, арк.33; спр.1097, арк.31 зв.; спр.1098, арк.16 зв.; спр.1099, арк.18 зв., 63; спр.1102, арк.13; спр.1105, арк.16 зв.; спр.1109, арк.146 зв.; спр.1112, арк.160 зв.; спр.1130, арк.21; спр.1133, арк.13; спр.1135, арк.25; спр.1138, арк.30; спр.1141, арк.25; спр.1148, арк.17; спр.1151, арк.26; спр.1152, арк.23; спр.1155, арк.28; спр.1160, арк.23, 24; спр.1163, арк.25; спр.1165, арк.27; спр.1173, арк.13 зв.;

¹ Сотенну печатку взоровано, очевидно, на печатці вибильського сотника (1728 – 1748) Миколи Івановича Тризни від 1729 р., овальної форми розміром 15x12 мм, на якій було зображено лілію в італійському щиті, над яким розміщено шолом з наметом і п'ять страусових пер в нашоломнику (НБУ, IP, ф.1, спр.56874).

спр.1175, арк.210; спр.1179, арк.63 зв., 203 зв., 207 зв., 324 зв., 352 зв., 383 зв., 463 зв., 470 зв., 507 зв., 522 зв., 538 зв., 555 зв., 630 зв.; спр.1181, арк.90; спр.1189, арк.7; спр.1197, арк.21; спр.1212, арк.136 зв.; спр.1222, арк.32 зв.; спр.1223, арк.33 зв.; спр.1225, арк.102 зв.; спр.1243, арк.14 зв.; спр.1246, арк.508 зв.; спр.1260, арк.231; спр.1266, арк.73; спр.1274, арк.332 зв.; 518 зв.; спр.1289, арк.128, 129, 190; спр.1306, арк.9, 46, 47, 59, 60, 278; спр.1314, арк.246; спр.1355, арк.274; спр.1375, арк.40 зв.; спр.1379, арк.21; спр.1400, арк.65, 239, 470; спр.1418, арк.35, 73; спр.1419, арк.124; спр.1481, арк.25; спр.1497, арк.13 зв.; спр.1502, арк.42; спр.1596, арк.10 зв.; спр.1605, арк.166; спр.1891, арк.176. 1762 – 1779 р.р.
Грабова Н.- С.285; опис (перший варіант). 1765 – 1779 р.р.

246. З печатки від 1780 р.:

В полі печатки італійський щит, на якому голова вола, під якою перехрещено спис і шаблю вістрями догори; над щитом забороло, в нашоломнику п'ять страусових пер, за щитом з кожного боку – меч, два прапори, спис, гармата, куля, литавр.

Напис по колу: ... **ЧЕРНІВЦЬКОГО** ...

кругла, розмір 33 мм.

ЦДІАК, ф.108, оп.1, спр.85, арк.27; спр.91, арк.56, 116, 232; спр.95, арк.129; спр.160, арк.113, 218, 219, 244, 283; оп.2, спр.1478, арк.27 зв.; спр.1632, арк.20 зв. 1780 р.

Грабова Н.- С.285; опис (другий варіант). 1780 р.

Городнянська сотня

247. З печатки від 1748 – 1781 р.р.:

В полі печатки німецький щит, на якому кітва, навколо якої три шестипроменеві зірки.¹

Напис по колу: **ПЕЧАТЬ СОТНИ ОГОРОДНИЦЬКО**

овальна, розмір 26x24 мм.

НБУ, ІР, ф.8, спр.253, арк. 339. 1767 р.

ЦДІАК, ф.51, оп.3, спр.19973, арк.10; ф.64, оп.1, спр.1176, арк.4; ф.108, оп.1, спр.91, арк.23, 46, 60; спр.98, арк.40; спр.120, арк.7; спр.130, арк.17; спр.137, арк.20; оп.2, спр.82, арк.12 зв., 20 а зв., 40 зв.; спр.134, арк.162; спр.150, арк.27; спр.156, арк.80 зв.; спр.189, арк.155 зв.; спр.222, арк.46; спр.245, арк.382; спр.326, арк.116; спр.341, арк.11, 156, 178; спр.343, арк.54; спр.347, арк.10 зв.; спр.356, арк.32 зв.; спр.365, арк.16; спр.382, арк.82; спр.397, арк.10; спр.402, арк.11, 138, 194, 263; спр.435, арк.27 зв., 66; спр.445, арк.9, 76 зв., 106, 146, 170; спр.471, арк.157 зв.; спр.491, арк.27; спр.518, арк.162, 192; спр.528, арк.52; спр.549, арк.15 зв., 34 зв., 51, 213; спр.597, арк.38 зв.; спр.614, арк.97, 127; спр.626, арк.68; спр.627, арк.116;

¹ В своїй праці В.Румянцева робить припущення, що даний герб з'явився, в якості міського, ще в часи Речі Посполитої (С.96). Останнє видається малоімовірним, з огляду на те, що зображення кітви фігурує лише на сотенній печатці, до того ж немає жодних відомостей про існування в Городні міського самоврядування в період Речі Посполитої. Герб цей безсумнівно козацького походження, хоч і має деяку подібність до родового литовсько-руського герба, що в річпосполитській геральдичній традиції дістав назву Радзиць (Radzić). Необхідно відзначити, що зображення кітви в геральдиці є доволі розповсюдженим, з огляду на що немає жодних поважних підстав розглядати городнянський герб неодмінно як запозичення з шляхетської геральдики. Впадає у вічі й той факт, що зображенням кітви використовувала в своєму гербі ще одна сотня Чернігівського полку – Слабинська. Дана обставина зайвий раз підкреслює місцеве походження названої фігури, оскільки важко припустити, що при системі виготовлення печаток безпосередньо самими місцевими установами (яка існувала на той час в руських землях), запозичений герб міг з'явитися незалежно відразу в двох сотенних гербах (слід зазначити, що майже в усіх інших деталях названі печатки доволі відчутно різняться між собою). Не підтверджується й інше припущення В.Румянцевої, про запозичення сотенного городнянського герба з печатки одного з місцевих сотників (С.96), оскільки у жодного з городнянських сотників (Gajesky G. The Cossack Administration of the Hetmanate. Vol.I.- С.92) не знаходимо в родовому гербі зображення кітви (Малоросійський гербовник.- С.26, 52, 117, 175).

спр.629, арк.48; спр.631, арк.122; спр.637, арк.65 зв.; спр.638, арк.25, 30; спр.655, арк.65 зв., 87 зв., 90 зв., 120 зв.; спр.678, арк.36; спр.729, арк.150 зв.; спр.794, арк.50 зв.; спр.806, арк.21; спр.863, арк.153, 170; спр.895, арк.20; спр.905, арк.24; спр.977, арк.31 зв.; спр.1002, арк.635; спр.1019, арк.10; спр.1045, арк.24; спр.1054, арк.6; спр.1059, арк.59, 102, 111, 143, 206, 245, 293, 359; спр.1060, арк.43; спр.1067, арк.45, 74; спр.1070, арк.11, 20; спр.1071, арк.24, 43; спр.1099, арк.34; спр.1110, арк.126; спр.1112, арк.46, 102, 133, 140, 198; спр.1116, арк.29; спр.1131, арк.170; спр.1133, арк.16, 49, 67; спр.1139, арк.19; спр.1143, арк.42; спр.1144, арк.27; спр.1147, арк.29; спр.1170, арк.30; спр.1175, арк.44, 93; спр.1179, арк.1 а, 2 зв., 71 зв., 171 зв., 289 зв., 374 зв., 422 зв., 449 зв., 474 зв., 511 зв., 535 зв., 560 зв., 612 зв., 649 зв., 713 зв.; спр.1180, арк.86; спр.1183, арк.16, 66; спр.1197, арк.36; спр.1203, арк.9; спр.1222, арк.252; спр.1225, арк.77; спр.1231, арк.35; спр.1233, арк.64; спр.1237, арк.51, 56; спр.1244, арк.143; спр.1246, арк.197, 338, 610; спр.1251, арк.143; спр.1287, арк.10; спр.1315, арк.23; спр.1325, арк.48; спр.1347, арк.17 а; спр.1355, арк.169; спр.1375, арк.35; спр.1390, арк.21; спр.1495, арк.32, 49; спр.1689, арк.144; спр.1834, арк.35; спр.1849, арк.78. 1748 – 1781 р.р.

Шафонский А.- С.339; опис:

“Сей гербъ, еще до переименованія Городни изъ мѣстечка въ городъ, въ Сотенной бывшей Канцеляріи былъ въ печати употребляемъ; отъ кого и когда оною Канцеляріею получень, неизвѣстно. Въ нѣкоторыхъ бывшихъ Сотенныхъ Канцеляріяхъ Сотники, яко главные ихъ судьи и начальники, употребляли по своему произволу или собственныя печати или какія хотѣли: то можетъ быть, что и сей такимъ же образомъ въ бывшей Сотенной Городницкой Канцеляріи остался.”

Грабова Н.- С.285-286; табл.3, мал.6. 1748 – 1781 р.р.

Кисилівська сотня

248. З печатки від 1753 – 1781 р.р.:

В полі печатки булава, обабіч якої дві восьмипроменеві зірки; згори літера: **Г**, праворуч літера: **П**, ліворуч літера: **К**.

Напис по колу: : **ПЕЧАТЬ СОТНѢ • КИСЕЛЮВСКОЙ •**

овальна, розмір 27x25 мм.

ЦДІАК, ф.51, оп.3, спр.13133, арк.8 зв.; спр.16430, арк.12; ф.108, оп.2, спр.254, арк.188, 212 а зв.; спр.326, арк.115 зв.; спр.772, арк.34; спр.862, арк.7 зв.; спр.905, арк.5 зв.; спр.925, арк.348 зв.; спр.942, арк.34, 37; спр.948, арк.24 зв.; спр.951, арк.32; спр.984, арк.115; спр.1001, арк.29; спр.1042, арк.43; спр.1058, арк.16; спр.1059, арк.286, 313 зв.; спр.1070, арк.20; спр.1087, арк.35; спр.1105, арк.17; спр.1108, арк.483 зв.; спр.1109, арк.151, 189; спр.1110, арк.48; спр.1112, арк.147; спр.1114, арк.37, 224; спр.1138, арк.29; спр.1141, арк.22; спр.1143, арк.224, 313, 379; спр.1173, арк.12, 195 зв.; спр.1179, арк.119 зв., 199 зв., 290 зв., 331 зв., 358 зв., 380 зв., 404 зв., 441 зв., 462 зв., 476 зв., 496 зв., 530 зв., 566 зв., 708 зв.; спр.1180, арк.91 зв.; спр.1212, арк.123 зв.; спр.1215, арк.37 зв.; спр.1216, арк.99 зв.; спр.1222, арк.29 зв., 107 зв., 132 зв., 234 зв., 334 зв., 457 зв.; спр.1235, арк.45 зв.; спр.1246, арк.20 зв., 237 зв., 337 зв., 467 зв., 507 зв.; спр.1247, арк.142 зв., 323 зв., 325 зв.; спр.1274, арк.428 зв., 454 зв.; спр.1287, арк.90 зв.; спр.1289, арк.55 зв.; спр.1306, арк.292 зв.; спр.1314, арк.51 зв., 249 зв.; спр.1315, арк.20; спр.1355, арк.186; спр.1400, арк.480; спр.1401, арк.105; спр.1418, арк.33, 72; спр.1420, арк.169; спр.1427, арк.17; спр.1438, арк.13; спр.1463, арк.171; спр.1467, арк.651 зв.; спр.1475, арк.35 зв., 147; спр.1484, арк.77; спр.1488, арк.20; спр.1495, арк.54 зв.; спр.1503, арк.36; спр.1507, арк.218; спр.1576, арк.29; спр.1577, арк.127; спр.1591, арк.26 зв., 59; спр.1599, арк.132; спр.1612, арк.16; спр.1637, арк.6; спр.1647, арк.148 зв., 155; спр.1674, арк.20; спр.1681, арк.5 зв.; спр.1889, арк.15. 1753 – 1781 р.р.

Грабова Н.- С.286; табл.3, мал.7. 1753 – 1781 р.р.

Слабченко М.- С.10; опис.

Любецька сотня

249. 3 печатки від 1748 р.:

В полі печатки німецький щит, на якому вензель; над щитом корона; праворуч літера: **П**, ліворуч літера: **Г**, здолу літера: **Л**.

овальна, розмір 25x22 мм.

НБУ, ІР, ф.1, спр.62331. 1748 р.

250. 3 печатки від 1751 – 1781 р.р.:

В полі печатки овальний бароковий щит, на якому вензель у вигляді літер **ГЛ**; над щитом шоломова корона, в нашоломнику виникає орел; праворуч літера: **Л**, ліворуч літера: **Г**.

овальна, розмір 31x28 мм.

НБУ, ІР, ф.1, спр.56383. 1760 р.

ЦДІАК, ф.59, оп.1, спр.4515, арк.2 зв.; ф.108, оп.1, спр.91, арк.67, 122, 229; спр.97, арк.8; спр.160, арк.217, 324, 371; оп.2, спр.162, арк.46 зв.; спр.343, арк.37 зв.; спр.402, арк.131; спр.435, арк.85; спр.445, арк.25 зв.; спр.456, арк.22 зв.; спр.484, арк.6; спр.518, арк.200 зв.; спр.559, арк.98 зв.; спр.627, арк.28, 110, 113; спр.633, арк.70; спр.636, арк.70; спр.637, арк.29 зв.; спр.638, арк.27; спр.645, арк.40 зв.; спр.686, арк.15; спр.719, арк.24; спр.726, арк.35; спр.819, арк.29 зв.; спр.836, арк.266 зв.; спр.892, арк.152 зв., 210; спр.951, арк.34; спр.963, арк.16; спр.977, арк.28; спр.993, арк.109; спр.1033, арк.29 зв.; спр.1050, арк.31 зв.; спр.1059, арк.210, 287; спр.1066, арк.5; спр.1070, арк.31; спр.1097, арк.32; спр.1098, арк.17; спр.1110, арк.110; спр.1112, арк.84; спр.1173, арк.209; спр.1179, арк.61 зв., 166 зв., 172 зв.; спр.1183, арк.76, 124; спр.1184, арк.30; спр.1201, арк.38; спр.1203, арк.16 зв.; спр.1225, арк.70; спр.1274, арк.425 зв.; спр.1289, арк.31; спр.1323, арк.5 б, 61; спр.1328, арк.5; спр.1352, арк.184, 355; спр.1384, арк.10; спр.1400, арк.211; спр.1454, арк.105 зв.; спр.1473, арк.124 зв.; спр.1495, арк.34 зв.; спр.1504, арк.11; спр.1520, арк.21; спр.1576, арк.32, 132; спр.1647, арк.123 зв.; спр.1678, арк.28; спр.1684, арк.10 зв.; спр.1689, арк.21; спр.1875, арк.18; спр.1881, арк.14. 1751 – 1781 р.р.

Грабова Н.- С.286; опис. 1751 – 1781 р.р.

Менська сотня

251. 3 печатки від 1750 – 1752 р.р.:

В полі печатки перехрещено шаблю і стрілу вістрями додолу, згори лапчастий хрестик під шоломовою короною; праворуч літера: **П**, ліворуч літера: **Г**, здолу літера: **М**; здолу перехрещено дві пальмові галузки.

овальна, розмір 19x16 мм.

ЦДІАК, ф.108, оп.2, спр.192, арк.127 зв. 1750 р.

Грабова Н.- С.286; опис (перший варіант). 1750 р.

Ситий І. // Знак.- 2009.- Ч.47.- С.2; мал.1. 1752 р.

252. 3 печатки від 1753 – 1780 р.р.:

В полі печатки на землі квітки на тлі могили, над якою древно.

Напис по колу: **ПЕЧАТЬ СОТЕННАА МЕНСКАА**

кругла, розмір 22 мм.

ЦДІАК, ф.51, оп.3, спр.11378, арк.172; ф.108, оп.2, спр.25, арк.235; спр.192, арк.127 зв.; спр.1043, арк.89 зв., 101 зв.; спр.1179, арк.29 зв., 79 зв., 159 зв., 282 зв., 540 зв., 585 зв., 605 зв., 632 зв., 647 зв., 677 зв.; спр.1272, арк.77 зв.; спр.1274, арк.25 зв.; спр.1289, арк.185 зв.; спр.1352, арк.326; спр.1355, арк.264; спр.1663, арк.15 зв. 1753 – 1780 р.р.

Грабова Н.- С.286; опис (другий варіант). 1753 – 1773 р.р.

Калібаба Д.- С.4; опис. 1753 – 1773 р.р.
Ситий І. // Знак.- 2009.- Ч.47.- С.2; мал.2. 1763 р.

Понорницька сотня

253. 3 печатки від 1749 – 1774 р.р.:

В полі печатки серцеподібний щит, на якому серце; над щитом забороло, в нашоломнику три страусових пера, навколо щита намет. кругла, розмір 20 мм.

ЦДІАК, ф.108, оп.1, спр.127, арк.23 зв.; спр.160, арк.56 зв., 74 зв.; оп.2, спр.156, арк.165 зв.; спр.1211, арк.23 зв.; спр.1274, арк.310 зв.; спр.1314, арк.249 зв.; спр.1317, арк.22; спр.1325, арк.63 зв. 1749 – 1774 р.р.

Грабова Н.- С.286; опис. 1749 – 1774 р.р.

254. 3 печатки від 1770 – 1772 р.р.:

В полі печатки італійський щит, на якому перехрещено стрілу і меч вістрями додолу, обабіч дві восьмипроменеві зірки, здолу півмісяць рогами догори; над щитом забороло, в нашоломнику три страусових пера, навколо щита намет; згори літери: **СП**.

кругла, розмір 20 мм.

ЦДІАК, ф.108, оп.2, спр.1179, арк.49, 300, 533, 549, 646, 694, 727. 1770 – 1772 р.р.

Ройська сотня

255. 3 печатки від 1751 – 1779 р.р.:

В полі печатки козак, який тримає в правиці рушницю, при лівому боці шабля, ліворуч паросток; здолу перехрещено два пагони; згори літери: **ПГ**, здолу літери: **ПЧР**.

овальна, розмір 35x30 мм.

НБУ, ІР, ф.2, спр.20569; спр.56084. 1752 – 1758 р.р.

ЦДІАК, ф.108, оп.1, спр.128, арк.32, 47; спр.137, арк.14; спр.138, арк.32; спр.153, арк.436 зв.; спр.160, арк.5, 8, 9, 62, 229, 276, 370; оп.2, спр.220, арк.18 зв.; спр.326, арк.141; спр.382, арк.17 зв.; спр.383, арк.17; спр.402, арк.161 зв., 183; спр.445, арк.23 зв., 138, 162, 224; спр.474, арк.52 зв.; спр.549, арк.107 зв., 167; спр.596, арк.89; спр.626, арк.169 зв.; спр.627, арк.25, 118, 264; спр.633, арк.70; спр.1059, арк.248 зв.; спр.1179, арк.674 зв.; спр.1229, арк.70; спр.1262, арк.43 зв.; спр.1266, арк.64; спр.1278, арк.13; спр.1306, арк.53 зв.; спр.1419, арк.126 зв.; спр.1476, арк.28; спр.1482, арк.15; спр.1573, арк.216; спр.1576, арк.34; спр.1593, арк.5; спр.1594, арк.22; спр.1601, арк.20; спр.1687, арк.11; спр.1689, арк.14. 1751 – 1779 р.р.

Грабова Н.- С.287; табл.3, мал.10 (другий варіант). 1751 – 1779 р.р.

Ситий І. // П'ята наукова геральдична конференція.- С.63; мал.4. 1754 – 1758 р.р.

Слабченко М.- С.8; опис. 1779 р.

Седнівська сотня

256. 3 печатки від 1747 – 1773 р.р.:

В полі печатки іспанський щит, на якому лебідь, в лівому горішньому куті літера: **Г**; над щитом забороло під шоломовою короною; згори літери: **ПГ**.

овальна, розмір 26x22 мм.

НБУ, ІР, ф.8, спр.253, арк. 309 зв. 1767 р.

ЦДІАК, ф.108, оп.2, спр.109, арк.160 зв.; спр.129, арк.13; спр.155, арк.20 зв.;

спр.157, арк.109 зв.; спр.402, арк.166 зв.; спр.445, арк.147; спр.506, арк.33 зв.; спр.637, арк.56 зв.; спр.923, арк.4, 23; спр.977, арк.25 зв. 1747 – 1773 р.р.
Грабова Н.- С.287; опис (перший варіант). 1747 – 1773 р.р.

257. 3 печатки від 1770 – 1781 р.р.:

В полі печатки на хвилястій основі лебідь, навколо якого очерет, згори літера: **С** під шоломовою короною; праворуч літера: **П**, ліворуч літера: **С**.

кругла, розмір 26 мм.

ЦДІАК, ф.108, оп.1, спр.91, арк.119, 231; спр.130, арк.25; спр.137, арк.39; спр.149, арк.168; спр.150, арк.13; спр.160, арк.197; оп.2, спр.1002, арк.594

зв.; спр.1031, арк.16 зв.; спр.1035, арк.6 зв.; спр.1042, арк.31 зв., 81 зв.; спр.1045, арк.26 зв.; спр.1059, арк.251 зв., 303 зв.; спр.1060, арк.45 зв.; спр.1061, арк.14 зв.; спр.1064, арк.40 зв.; спр.1110, арк.89 зв., 102 зв., 130 зв.; спр.1112, арк.68 зв.; спр.1117, арк.231 зв.; спр.1133, арк.9 зв.; спр.1140, арк.12 зв.; спр.1146, арк.28 зв.; спр.1147, арк.28 зв.; спр.1148, арк.20 зв.; спр.1155, арк.31 зв.; спр.1166, арк.21 зв.; спр.1173, арк.53 зв., 84 зв., 211 зв.; спр.1175, арк.243; спр.1179, арк.8 зв., 13 зв., 19 зв., 21 зв., 26 зв., 69 зв., 106 зв., 110 зв., 165 зв., 168 зв., 200 зв., 263 зв., 280 зв., 313 зв., 387 зв., 416 зв., 423, 467 зв., 497 зв., 512 зв., 558 зв., 609 зв., 650 зв., 732 зв.; спр.1180, арк.30 зв.; спр.1222, арк.251; спр.1225, арк.79; спр.1231, арк.33; спр.1236, арк.8; спр.1242, арк.24; спр.1246, арк.184 зв., 239; спр.1247, арк.452; спр.1257, арк.38; спр.1266, арк.25; спр.1272, арк.165; спр.1274, арк.287 зв., 467; спр.1289, арк.174; спр.1317, арк.20; спр.1318, арк.21 зв.; спр.1352, арк.111 зв., 391 зв.; спр.1355, арк.220 зв.; спр.1362, арк.50 зв.; спр.1368, арк.9; спр.1369, арк.18; спр.1386, арк.9; спр.1400, арк.85; спр.1402, арк.24; спр.1403, арк.167; спр.1409, арк.25; спр.1418, арк.34; спр.1427, арк.99; спр.1438, арк.12; спр.1441, арк.6; спр.1448, арк.26; спр.1461, арк.11, 12, 26; спр.1462, арк.28; спр.1484, арк.138, 171; спр.1591, арк.455; спр.1647, арк.97; спр.1888, арк.26; спр.1896, арк.18.
1770 – 1781 р.р.

Грабова Н.- С.287; табл.4, мал.4 (другий варіант). 1770 – 1781 р.р.

258. 3 печатки від 1779 р.:

В полі печатки іспанський щит, на якому літери: **СК**, які розташовано поземо; над щитом забороло під шоломовою короною, в нашоломнику три страусових пера, навколо щита рослинний візерунок; в правому долішньому куті літера: **С**.

овальна, розмір 21x20 мм.

ЦДІАК, ф.108, оп.2, спр.1572, арк.89 зв.; спр.1594, арк.31 зв. 1779 р.

Грабова Н.- С.287; опис (третій варіант). 1779 р.

Синявська сотня

259. 3 печатки від 1747 – 1764 р.р.:

В полі печатки німецький щит, на якому перехрещено шаблю вістрями вгору і стрілу вістрями дотолу; над щитом забороло під шоломовою короною, навколо щита намет; згори літери: **П**, **С**, в правому долішньому куті літера: **С**.

восьмикутна, розмір 25x23 мм.

НБУ, ІР, ф.1, спр.58231, арк.36 зв. 1752 р.

ЦДІАК, ф.51, оп.3, спр.19973, арк.17; ф.108, оп.2, спр.109, арк.155 зв.; спр.158, арк.16 зв.; спр.162, арк.82 зв., 99, 132, 171, 241; спр.189, арк.221; спр.192, арк.70; спр.222, арк.108; спр.245, арк.82 зв., 276, 451; спр.254, арк.213 зв.; спр.287, арк.63 зв., 67; спр.293, арк.43; спр.326, арк.28, 142; спр.340, арк.14 зв., 16; спр.341, арк.35, 54 а, 77, 99, 140, 160, 182, 222; спр.343, арк.34 зв., 91; спр.402, арк.38, 140, 173, 199, 222, 247; спр.438, арк.78; спр.444, арк.7; спр.445, арк.57, 80, 100, 174; спр.456, арк.13 зв.; спр.491, арк.22; спр.506, арк.32 зв.; спр.549, арк.79; спр.550, арк.136; спр.556, арк.128 зв.; спр.559, арк.56; спр.573, арк.71; спр.596,

арк.154 зв.; спр.597, арк.61 зв.; спр.606, арк.32; спр.608, арк.16; спр.613, арк.54, 61; спр.626, арк.159; спр.627, арк.153; спр.629, арк.51 зв., 131; спр.633, арк.63; спр.647, арк.14; спр.648, арк.4, 21 зв.; спр.653, арк.77; спр.655, арк.22, 40; спр.657, арк.21; спр.658, арк.86; спр.666, арк.68; спр.667, арк.24; спр.724, арк.28; спр.765, арк.56 зв.; спр.1841, арк.121. 1747 – 1764 р. Грабова Н.- С.287; табл.3, мал.12 (перший варіант). 1747 – 1764 р.р.

260. З печатки від 1764 – 1781 р.р.:

В полі печатки італійський щит, на якому перехрещено дві шаблі вістрями догори; над щитом забороло під шоломовою короною, навколо щита намет.

Напис по колу: **ПЕЧАТЬ : СОТНЪ : СИНДВСКОН**

овальна, розмір 30x27 мм.

ЦДІАК, ф.108, оп.1, спр.95, арк.311; оп.2, спр.550, арк.140 зв.; спр.630, арк.530; спр.781, арк.212 зв.; спр.788, арк.42 зв.; спр.798, арк.32; спр.830, арк.187; спр.831, арк.15; спр.834, арк.52; спр.850, арк.61 зв.; спр.925, арк.73; спр.1023, арк.170; спр.1031, арк.28 зв.; спр.1033, арк.12; спр.1034, арк.11; спр.1059, арк.73, 308; спр.1060, арк.48, 65, 74; спр.1062, арк.45; спр.1064, арк.34; спр.1066, арк.22; спр.1067, арк.59, 60; спр.1087, арк.36; спр.1097, арк.29; спр.1109, арк.98; спр.1173, арк.18; спр.1176, арк.276; спр.1179, арк.36 зв., 148 зв., 276 зв., 284 зв., 424 зв., 631 зв., 648 зв., 737 зв.; спр.1212, арк.68 зв.; спр.1222, арк.112; спр.1246, арк.13, 57; спр.1254, арк.95; спр.1310, арк.88 зв.; спр.1647, арк.22 зв.; спр.1849, арк.221. 1764 – 1781 р.р.

Грабова Н.- С.287; табл.3, мал.13 (другий варіант). 1764 – 1781 р.р.

Слабинська сотня

261. Печатка від 1747 р.:

В полі печатки круглий щит під шоломовою короною.

восьмикутна, розмір 17x16 мм.

ЦДІАК, ф.108, оп.1, спр.109, арк.146 зв. 1747 р.

Грабова Н.- С.287; опис (перший варіант). 1747 р.

262. З печатки від 1752 – 1781 р.р.:

В полі печатки німецький щит, на якому китва, обабіч якої дві восьмипроменеві зірки; над щитом забороло під шоломовою короною, навколо щита намет; згори літери: **ПГ**, здолу літери: **ГА**.

овальна, розмір 30x27 мм

НБУ, ІР, ф.1, спр.58231, арк. 59 а зв.; ф.8, спр.253, арк. 317 зв. 1752 – 1767 р.р.

ЦДІАК, ф.108, оп.1, спр.91, арк.27, 50; спр.130, арк.12; спр.137, арк.42; спр.160, арк.10, 178, 223, 304; оп.2, спр.109, арк.146; спр.144, арк.25 зв.; спр.462, арк.29; спр.559, арк.43; спр.573, арк.67 зв.; спр.594, арк.9, 37; спр.596, арк.48 зв.; спр.597, арк.66 зв.; спр.627, арк.161; спр.629, арк.54 зв.; спр.633, арк.71; спр.636, арк.53; спр.637, арк.38; спр.645, арк.27 зв., 55; спр.658, арк.41; спр.667, арк.25; спр.668, арк.8; спр.671, арк.12; спр.677, арк.149; спр.786, арк.78 зв.; спр.792, арк.66 зв.; спр.815, арк.30; спр.820, арк.22; спр.830, арк.47, 181, 200; спр.836, арк.10 зв., 60, 448; спр.884, арк.11; спр.892, арк.185; спр.923, арк.202; спр.987, арк.18 зв.; спр.993, арк.116; спр.1002, арк.212; спр.1048, арк.19; спр.1059, арк.302, 318; спр.1060, арк.11; спр.1072, арк.17; спр.1085, арк.11; спр.1099, арк.64; спр.1102, арк.15 зв.; спр.1112, арк.159; спр.1133, арк.66; спр.1138, арк.27; спр.1141, арк.24; спр.1143, арк.115, 299, 383; спр.1144, арк.28; спр.1168, арк.318; спр.1173, арк.49 зв., 85, 219 зв.; спр.1179, арк.108 зв., 201 зв., 205 зв., 523 зв., 651 зв.; спр.1180, арк.37, 56; спр.1183, арк.36, 125; спр.1201, арк.21; спр.1203, арк.14; спр.1215, арк.59; спр.1222, арк.363 зв.; спр.1245, арк.18; спр.1246, арк.46, 196, 245,

444, 446; спр.1274, арк.271; спр.1289, арк.183; спр.1306, арк.41; спр.1314, арк.248; спр.1368, арк.14; спр.1371, арк.19; спр.1376, арк.26; спр.1400, арк.426; спр.1411, арк.31; спр.1418, арк.36; спр.1448, арк.25; спр.1473, арк.121; спр.1577, арк.131 зв.; спр.1579, арк.26; спр.1599, арк.169 зв.; спр.1632, арк.18 зв.; спр.1841, арк.127 зв.; спр.1888, арк.23 зв. 1756 – 1781 р.р.
Грабова Н.- С.287-288; табл.3, мал.14 (другий варіант). 1756 – 1781 р.р.
Слабченко М.- С.9; опис.

Сосницька сотня

263. 3 печатки від 1747 – 1752 р.р.:

В полі печатки ведмідь, який йде вліво між трьома соснами.

Напис по колу: **ПЕЧАТЬ СОТЕН ... СОСНІЦКОИ КАПЦ ...**

кругла, розмір 45 мм.

НБУ, ІР, ф.1, спр.58231, арк.25 зв., 37 зв., 48 зв. 1752 р.

ЦДІАК, ф.108, оп.2, спр.109, арк.57 зв., 157; спр.158, арк.97 зв.; спр.162, арк.129 зв.; спр.189, арк.163, 185; спр.192, арк.76; спр.193, арк.80; спр.199, арк.80; спр.245, арк.79, 80, 90; спр.288, арк.45 зв. 1747 – 1752 р.р.

Грабова Н.- С.288; табл.4, мал.1 (перший варіант). 1747 – 1752 р.р.

Слабченко М.- С.8; опис. 1749 р.

264. 3 печатки від 1759 – 1771 р.р.:

В полі печатки на основі сосна, на якій вулик, до якого по стовбуру дереться ведмідь, навколо якого бджоли.

Напис по колу: **ПЕЧАТЬ СОТЕННОИ СОСНИЦКОИ КАПЦЕЛАРИИ.**

овальна, розмір 28x22 мм.

НБУ, ІР, ф.8, спр.253, арк. 334. 1767 р.

ЦДІАК, ф.108, оп.2, спр.556, арк.45 зв.; спр.613, арк.62 зв.; спр.655, арк.45 зв.; спр.871, арк.15 зв., 18 зв.; спр.1099, арк.65 зв. 1759 – 1771 р.р.

Грабова Н.- С.288; табл.4, мал.2 (другий варіант). 1759 – 1770 р.р.

265. 3 печатки від 1780 р.:

В полі печатки на основі сосна, на якій вулик, до якого по стовбуру дереться ведмідь, навколо якого бджоли.

Напис по колу: **ПЕЧАТЬ СОТЕННОИ СОСНИЦКОИ КАПЦЕЛАРИИ.**

овальна, розмір 25x23 мм.

ЦДІАК, ф.108, оп.1, спр.91, арк.63, 1210; спр.97, арк.168 зв.; оп.2, спр.1179, арк.65 зв., 121 зв., 141 зв., 204 зв., 294 зв., 326 зв., 356 зв., 403 зв., 485 зв., 563 зв., 615 зв., 693 зв., 729 зв.; спр.1849, арк.107 зв.; спр.1663, арк.46 зв., 55 зв. 1771 – 1780 р.р.

Грабова Н.- С.288; опис (третій варіант).

Столинська сотня

266. 3 печатки від 1755 – 1781 р.р.:

В полі печатки італійський щит, на якому напнутий лук зі стрілою, що лежить вістрям догори, стрілу поземо перетинає шабля; над щитом забороло, в нашоломнику три страусових пера, навколо щита намет, здолу перехрещено дві пальмові галузки.

Напис по колу: **ПЕЧАТЬ СОТНѢ СТУЛЕНСКОЙ**

восьмикутна, розмір 24x21 мм.

НБУ, ІР, ф.8, спр.253, арк. 335. 1767 р.

ЦДІАК, ф.108, оп.2, спр.326, арк.114 зв.; спр.343, арк.39; спр.435, арк.19 зв., 62; спр.456, арк.14; спр.520, арк.61 зв.; спр.550, арк.121 зв.; спр.575, арк.66 зв., 121; спр.597, арк.106 зв.; спр.627, арк.48; спр.636, арк.15; спр.658, арк.35; спр.663, арк.30, 78; спр.666, арк.66; спр.678, арк.55; спр.823, арк.64 зв.; спр.835, арк.23; спр.850, арк.54 зв.; спр.895, арк.41; спр.920, арк.12; спр.933, арк.17; спр.957, арк.129 зв.; спр.977, арк.30; спр.1023, арк.184; спр.1069, арк.32; спр.1098, арк.37; спр.1108, арк.102 зв., 480 зв.; спр.1110, арк.63; спр.1143, арк.352, 413; спр.1173, арк.50, 101; спр.1175, арк.217 зв.; спр.1179, арк.156 зв., 286 зв., 478 зв.; спр.1203, арк.39 зв.; спр.1212, арк.65, 100; спр.1215, арк.58, 94; спр.1225, арк.73; спр.1257, арк.47; спр.1260, арк.185; спр.1274, арк.129 зв., 283; спр.1292, арк.31; спр.1314, арк.49, 60; спр.1315, арк.22; спр.1330, арк.25; спр.1338, арк.17; спр.1352, арк.18 зв.; спр.1355, арк.321 зв.; спр.1365, арк.25; спр.1376, арк.28; спр.1400, арк.308, 396, 411; спр.1402, арк.30; спр.1427, арк.61; спр.1469, арк.84 зв.; спр.1500, арк.9 зв.; спр.1601, арк.22; спр.1640, арк.59; спр.1888, арк.6 зв. 1755 – 1781 р.р.

Грабова Н.- С.288; табл.4, мал.3. 1755 – 1781 р.р.

Чернігівська сотня

267. 3 печатки від 1750 – 1769 р.р.:

В полі печатки французький щит, на якому вензель; над щитом забороло, в нашоломнику орел під короною, в правій лапі тримає довгий хрест, навколо щита намет.

Напис по колу: * **МАЛОРОССИЙСКОГО ЧЕРНИГОВСКО ПОЛКУ СОТНѢ ПОЛКОВОИ ПЕЧА**

овальна, розмір 31x29 мм.

НБУ, ІР, ф.1, спр.52646. 1756 р.

ЦДІАК, ф.64, оп.1, спр.56, арк.17 зв.; ф.80, оп.2, спр.239, арк.29 зв., 34; ф.108, оп.2, спр.69, арк.38 зв.; спр.183, арк.210; спр.210, арк.210 зв.; спр.489, арк.12; спр.491, арк.15 зв.; спр.520, арк.54; спр.530, арк.38; спр.594, арк.35 зв.; спр.726, арк.36 зв.; спр.781, арк.150 зв.; спр.1110, арк.76 зв. 1750 – 1769 р.р.

Шафонский А.- С.246; опис:

“Бывшая Черниговская ... полковая сотня изстари употребляли оный въ печати, съ тою только отмѣною, что орель не въ лѣвой, но въ правой кохтѣ держаль крестъ.”

Грабова Н.- С.288; табл.3, мал.15. 1750 – 1769 р.р.

СЛОБІДСЬКА УКРАЇНА

268. Опис герба з “Мнѣнія профессора Бекенштейна о учиненіи новыхъ гербовъ, въ слободкіе полки по состоянію тамошнихъ мѣсть, и присланныхъ знаменъ” від 1734 р.:

Козак на коні.

Текст: Мнѣ сказывали что тамошніе жители обыкновенно верхомъ сидящаго козака вмѣсто герба имѣли и что они тѣмъ были довольны.

Материалы ИАН.- С.545; опис. 1734 р.

О учинении.- С.94; опис. 1734 р.

269. Печатка Канцелярії комісії Слобідських полків від 1736 – 1738 р.р.:

В полі печатки двоголовий орел під трьома імператорськими коронами, в правій лапі тримає жезл, в лівій – кулю під хрестиком, на грудях італійський щиток, на якому вершник на коні вліво, влучає списом змія.

Напис по колу: **ПЕЧАТЬ КАНЦЕЛЯРИИ КОМИСИИ ... СЛОБОДЦКЫХЪ ПОЛК ...**

кругла, розмір 30 мм.

ЦДІАК, ф.1725, оп.1, спр.59, арк.5 зв.; спр.64, арк.5 зв. 1736 – 1738 р.р.

270. Проект герба від 1765 р.:

Кінь.

Текст: На тучной пажити конь, легких, красивыхъ статей, свободно гуляющій.

Гусев А.- С.11; опис:

“При учрежденіи въ 1765 году Слободско-Украинской губерніи проектированъ былъ для нея гербъ: “на тучной пажити конь, легких, красивыхъ статей, свободно гуляющій.”

Зайцев Б., Саратов І. // Прапор.- 1981.- №8.- С.119; опис. 1765 р.

Зайцев Б., Саратов І. // Український історичний журнал.- 1980.- №11.- С.98; опис. 1765 р.

ІЗЮМСЬКИЙ ПОЛК

271. Проект герба від 1734 р.:

На срібному полі виноградно гроно.

Текст: Для Ізюмського – на білому тлі виноградне гроно по м.Ізюму [переклад В.Іванова].

Іванов В.- С.747; опис. 1734 р.

272. Проект герба з “Мнѣнія профессора Бекенштейна о учиненіи новыхъ гербовъ, въ слободскіе полки по состоянію тамошнихъ мѣсть, и присланныхъ знаменъ” від 1734 р.:

На золотому полі виникає козак вліво, в правиці тримає срібну шаблю.

Текст: А понеже при Ізюмѣ ... о тѣхъ полководцахъ упоминается, которые оные города въ первые населили, того ради можно отъ того приюту взять, чтобъ выходящаго козака до поясъ въ гербъ поставитъ N 17. Я принялъ сію фигуру изъ ландкарты Юганна Бабтиста Гоманна, надъ титуломъ Козацкая Украина, однакожь я не знаю исправно ли то или нѣтъ. Но между тѣмъ бы сіе по моему малому разсужденію очень изрядно было, ежели бы о житіи сего народа, о его военныхъ экзерціяхъ и оружьѣ нѣчто въ такъ называемой вѣдомости объявлено было, тобъ я можетъ быть такой гербъ изобразитъ могъ который бы съ склонностію сего народа былъ согласенъ.

Материалы ИАН.- С.544; опис. 1734 р.

О учиненіи.- С.95; мал.17. 1734 р.

Смоленський В.- С.55; мал. 1734 р.

Соболева Н.- С.238; мал.20, 17. 1734 р.

Соболева Н. Старинные гербы.- С.69; мал.17. 1734 р.

273. Проект герба з “Мнѣнія профессора Бекенштейна о учиненіи новыхъ гербовъ, въ слободскіе полки по состоянію тамошнихъ мѣсть, и присланныхъ знаменъ” від 1734 р.:

На червоному полі три виноградних грона.

Текст: По знаменованію города Ізюма можно употребитъ вїноградные кисти N 19 ...

Материалы ИАН.- С.544; опис. 1734 р.

О учиненіи.- С.95; мал.19. 1734 р.

Соболева Н.- С.238; мал.20, 19. 1734 р.

Соболева Н. Старинные гербы.- С.69; мал.19. 1734 р.

274. Проект герба з “Мнѣнія профессора Бекенштейна о учиненіи новыхъ гербовъ, въ слободскіе полки по состоянію тамошнихъ мѣсть, и присланныхъ знаменъ” від 1734 р.:

На золотому полі козак вліво, в червоному вбранні та чорних чоботах, в правиці тримає срібну шаблю, в лівиці тримає виноградне гроно, при правому боці піхви.

Текст: ... или человекъ одною рукою на плечѣ саблю а другою вїноградную кисть держащаго N 20.

Материалы ИАН.- С.544; опис. 1734 р.
 О учинении.- С.95; мал.20. 1734 р.
 Соболева Н.- С.238; мал.20, 29. 1734 р.
 Соболева Н. Старинные гербы.- С.69; мал.20. 1734 р.

275. Виправлення проекту герба від 1734 р. з “Экстракта” від 11.2.1741:
 На золотому полі виникає козак вліво, в правиці тримає срібну шаблю, при лівому боці піхви.
 Текст: ... “вызюмскомъ” на казакѣ платье весьма длинно и сотворотомъ напереди поль, а надобно написать платье покороче и не отворачивая поль ...
 Материалы ИАН.- С.545; опис.
 О учинении.- С.101; опис.
 Соболева Н.- С.64; опис.

276. З печатки від 1765 р.:
 В полі печатки італійський щит, на якому три п'ятипелюсткові квітки; над щитом шолом під шоломовою короною, в нашоломнику два крила, між якими дві чотирипелюсткові квітки, за щитом мантия.
 овальна, розмір 26 мм.
 ЦДІАК, ф.1722, оп.1, спр.50, арк.12 зв.; спр.54, арк.6 зв. 1765 р.

277. З печатки від 1765 р.:
 В полі печатки італійський щит, на якому на блакитному полі три п'ятипелюсткові квітки; над щитом шоломова корона, в нашоломнику два крила, між якими дві чотирипелюсткові квітки, праворуч від щита прапор і гармата, ліворуч – прапор і шабля, здолу – два литавра, за щитом мантия.
 кругла, розмір 28 мм.
 ЦДІАК, ф.1722, оп.1, спр.54, арк.28 зв. 1765 р.

278. Печатка Ізюмської провінції від 1775 р.:
 В полі печатки двоголовий орел під трьома імператорськими коронами, в правій лапі тримає жезл, в лівій – кулю під хрестиком.
 Напис по колу: **ПЕЧАТЬ ИЗЮМСКОЙ ПРОВИНЦІАЛНОИ КАНЦЕЛАР**
 кругла, розмір 30 мм.
 ЦДІАК, ф.59, оп.1, спр.7755, арк.2 зв., 3. 1775 р.

Андріївська сотня

279. З печатки від 1765 р.:¹
 В полі печатки рослина, навколо якої дві галузки та рослинодібний візерунок;
 здолу літера: **П**.
 восьмикутна, розмір 22x19 мм.
 ЦДІАК, ф.1722, оп.1, спр.48, арк.4 зв., 9 зв. 1765 р.

Балаклійська сотня

280. Герби з опису сотенного прапору:
 а. На золотому полі червоний хрест, над яким корона і блакитні лаври.

¹ Відбитки печатки засвідчують два “з андреевской сотеной ратѣшѣ репорты”.

б. На срібному полі червоний хрест.

Текст: ... на жовтій землі червоний хрест і над ним корона й блакитні лаври, на зворотньому боці – червоний хрест на білій землі.

Іванов В.- С.747; опис.

Зміївська сотня

281. З печатки від 1765 р.:

В полі печатки квадратний щит, на якому птах, ліворуч рослина; над щитом князівська корона, навколо щита намет.

кругла, розмір 22 мм.

ЦДІАК, ф.1722, оп.1, спр.50, арк.61 зв. 1765 р.

Ізюмська сотня

282. Герб з опису сотенного прапору:

Золотий хрест.

Текст: ... чотирикутний жовтий хрест.

Іванов В.- С.747; опис.

283. З печатки від 1765 р.¹

В полі печатки рококовий щит, на якому хрест з потрійними розгалуженнями на кінцях.

кругла, розмір 18 мм.

ЦДІАК, ф.1722, оп.1, спр.49, арк.19 зв. 1765 р.

Куп'янська сотня

284. З печатки від 1765 р.:

В полі печатки пагони рослин; згори літери: **СП**.

кругла, розмір 17 мм.

ЦДІАК, ф.1722, оп.1, спр.54, арк.12 зв. 1765 р.

Лиманська сотня

285. З печатки від 1765 р.:

В полі печатки німецький щит, на якому покладено в зірку пірнач і дві стріли вістрями вгору; над щитом забороло під шоломовою короною, навколо щита намет; згори літери: **ПЛ**.

восьмикутна, розмір 22x19 мм.

ЦДІАК, ф.1722, оп.1, спр.50, арк.32 зв.; спр.54, арк.21 зв. 1765 р.

Мохнацька сотня

286. З печатки від 1765 р.:

В полі печатки італійський щит, на якому літери: **ІМ**; над щитом забороло під князівською короною, навколо щита намет.

кругла, розмір 24 мм.

ЦДІАК, ф.1722, оп.1, спр.50, арк.28 зв. 1765 р.

¹ Відбиток печатки при “доношенні в Ізюмскѣю полковѣю канцеларію”.

Печенізька сотня

287. 3 печатки від 1765 р.:

В полі печатки рококовий щит, на якому орел; над щитом шоломова корона, щит тримає лев.

овальна, розмір 25x24 мм.

ЦДІАК, ф.1722, оп.1, спр.50, арк.57 а зв. 1765 р.

Сватолуцька сотня

288. 3 печатки від 1765 р.:

В полі печатки квадратний щит, на якому меч над півмісяцем, який лежить рогами догори; над щитом князівська корона, навколо щита намет.

кругла, розмір 23 мм.

ЦДІАК, ф.1722, оп.1, спр.50, арк.23; спр.54, арк.13 зв. 1765 р.

Торська сотня

289. Печатка від 1765 р.:

Форму, розмір і зображення в полі печатки встановити неможливо.

ЦДІАК, ф.1722, оп.1, спр.50, арк.21 зв. 1765 р.

Цареборисівська сотня

290. Печатка від 1765 р.:

Форму, розмір і зображення в полі печатки встановити неможливо.

ЦДІАК, ф.1722, оп.1, спр.50, арк.31 зв.; спр.54, арк.11 зв. 1765 р.

ОСТРОГОЗЬКИЙ ПОЛК

291. Проект герба від 1734 р.:

На золотому полі кит під острогою.

Текст: Для Острогозького полку – на жовтому тлі – риба кит з острогою над головою за назвою м.Острогозька, він-таки Рибний [переклад В.Іванова].

Іванов В.- С.747; опис. 1734 р.

292. Проект герба з “Мнѣнія профессора Бекенштейна о учиненіи новыхъ гербовъ, въ слободкіе полки по состоянію тамошнихъ мѣсть, и присланныхъ знаменъ” від 1734 р.:

На золотому полі виникає козак вліво, в правиці тримає срібну шаблю, при лівому боці піхви.

Текст: А понеже при ... Острогѣ о тѣхъ полководцахъ упоминается, которые оные города въ первые населили, того ради можно отъ того пріяту взять, чтобъ выходящаго козака до поясъ въ гербъ поставитъ N 17. Я принялъ сію фигуру изъ ландкарты Юганна Бабтиста Гоманна, надъ титуломъ Козацкая Украина, однакожь я не знаю исправно ли то или нѣтъ. Но между тѣмъ бы сіе по моему малому разсужденію очень изрядно было, ежели бы о житіи сего народа, о его военныхъ экзерціяхъ и оружьѣ нѣчто въ такъ называемой вѣдомости объявлено было, тобъ я можетъ быть такой гербъ изобразитъ могъ который бы съ склонностію сего народа былъ согласенъ.

Материалы ИАН.- С.544; опис. 1734 р.

О учиненіи.- С.95; мал.17. 1734 р.

Смоленський В.- С.55; мал. 1734 р.

Соболева Н.- С.238; мал.20, 17. 1734 р.
Соболева Н. Старинные гербы.- С.69; мал.17. 1734 р.

293. Проект герба з “Мнѣнія профессора Бекенштейна о учиненіи новыхъ гербовъ, въ слободкіе полки по состоянію тамошнихъ мѣсть, и присланныхъ знаменъ” від 1734 р.:

На золотому полі чорний острог, над яким чорний двоголовий орел.

Текст: Третіе нашель я запотребно, чтобъ освѣдомиться значать ли тѣ слова, которыми оные города названы на ихъ языкѣ что нибудь, дабы тому и въ гербахъ послѣдовать можно было. Мнѣ объявлено что Острогъ называется полісадами окруженное мѣсто, чего ради можно представить стѣну изъ палісадовъ, надъ которою государственный орель изображень N 18.

Материалы ИАН.- С.544; опис. 1734 р.

О учинении.- С.95; мал.18. 1734 р.

Смоленський В.- С.55; мал. 1734 р.

Соболева Н.- С.238; мал.20, 18. 1734 р.

Соболева Н. Старинные гербы.- С.69; мал.18. 1734 р.

294. Виправлення проекту герба від 1734 р. з “Экстракта” від 11.2.1741:

На золотому полі чорний острог, над яким чорний двоголовий орел.

Текст: ... а Острогской хотя и надлежащимъ образомъ учиненъ но какъ во ономъ такъ и въ прочихъ во всѣхъ гербахъ изображенныя фигуры и знаки которыя для какихъ резоновъ учинены о томъ описанія не подано ...

Материалы ИАН.- С.545; опис.

О учинении.- С.101; опис.

Соболева Н.- С.64; опис.

295. З печатки від 1746 р.:

В полі печатки французький щит, який перетято і напіврозтято здолу: в першій частині – розширений хрест, в другій частині – восьмипромінева зірка, в третій частині – восьмипромінева зірка; над щитом забороло під шоломовою короною, в нашоломнику три павичевих пера, за щитом прапори; згори літери: ПЄЦВ, праворуч літера: С, здолу літери: ИТПА.¹

овальна, розмір 28x23 мм.

ЦДІАК, ф.51, оп.3, спр.8721, арк.215 зв. 11.7.1746.

ОХТИРСЬКИЙ ПОЛК

296. Проект герба від 1734 р.:

На зеленому полі замок.

Текст: Для Охтирського полку – на зеленому тлі фортеця по головному містечку Городні [переклад В.Іванова].

Іванов В.- С.747; опис. 1734 р.

Смоленський В.- С.55; опис. 1734 р.

¹ Найвний в полі печатки напис, очевидно, вказує на приналежність даної печатки тогочасному острогозькому полковникові – Івану Івановичу Тевяшову (1725 – 1757), але зображений в полі печатки герб є повністю відмінним від зафіксованого в “Общем гербовнике дворянских родов Всероссийской империи” родового герба Тевяшових: срібна стріла на срібному мурі, вгорі на червоному полі золотий хрест в супроводі двох золотих зірок, здолу на блакитному полі срібний півмісяць (Винклер П. Русская геральдика.- Выпуск III.- СПб., 1894.- С.140). З огляду на що можемо зробити вірогідне припущення про належність герба з печатки 1746 р. Острогозькому полку.

297. Проект герба з “Мнѣнія профессора Бекенштейна о учиненіи новыхъ гербовъ, въ слободкіе полки по состоянію тамошнихъ мѣстъ, и присланныхъ знаменъ” від 1734 р.:

На блакитному полі золотий замок.

Текст: Однакожь, понеже Ахтырка въ очень низкомъ мѣстѣ лежитъ, то можно употребить здѣланное отъ подошвы щита середины строеніе съ башнею N 15 ...

Материалы ИАН.- С.544; опис. 1734 р.

О учиненіи.- С.93; мал.15. 1734 р.

Смоленський В.- С.55; мал. 1734 р.

Соболева Н.- С.237; мал.20, 15. 1734 р.

Соболева Н. Старинные гербы.- С.68; мал.15. 1734 р.

298. Проект герба з “Мнѣнія профессора Бекенштейна о учиненіи новыхъ гербовъ, въ слободкіе полки по состоянію тамошнихъ мѣстъ, и присланныхъ знаменъ” від 1734 р.:

На срібному полі між двома зеленими горами на чорному коні козак в чорному вбранні, в правиці тримає спис, на якому срібний двохвостий прапор.

Текст: ... или рейтара между двумя горами, изображая чрезъ то защиту тѣсныхъ проходоѡ N 28.

Материалы ИАН.- С.545; опис. 1734 р.

О учиненіи.- С.97; мал.28. 1734 р.

Смоленський В.- С.55; мал. 1734 р.

Соболева Н.- С.238; мал.20, 28. 1734 р.

Соболева Н. Старинные гербы.- С.69; мал.28. 1734 р.

299. Виправлення проекту герба від 1734 р. з “Экстракта” від 11.2.1741:

На срібному полі між двома зеленими горами на чорному коні козак в чорному вбранні, в правиці тримає спис, на якому срібний двохвостий прапор.

Текст: ... в Ахтырскомъ в бѣломъ полѣ казакъ на бѣлой же лошади что также неприлично, то вмѣсто оногo надлежитъ лошадь написать черною ... краскою ...

Материалы ИАН.- С.545; опис.

О учиненіи.- С.101; опис.

Смоленський В.- С.55; опис.

Соболева Н.- С.64; опис.

300. Виправлення проекту герба від 1734 р. з “Экстракта” від 11.2.1741:

На срібному полі між двома зеленими горами на золотому коні козак в чорному вбранні, в правиці тримає спис, на якому срібний двохвостий прапор.

Текст: ... в Ахтырскомъ в бѣломъ полѣ казакъ на бѣлой же лошади что также неприлично, то вмѣсто оногo надлежитъ лошадь написать ... желтою краскою ...

Материалы ИАН.- С.545; опис.

О учиненіи.- С.101; опис.

Смоленський В.- С.55; опис.

Соболева Н.- С.64; опис.

301. Печатка від 1746 р.:

В полі печатки двоголовий орел під трьома імператорськими коронами, в правій лапі тримає жезл, в лівій – кулю під хрестиком, на грудях італійський щиток, на якому вершник на коні вліво, влучає списом змія.

Напис по колу: **ПЕЧАТЬ СЛОВОДСКОГО АХТЫРСКОГО ПОЛКУ**
кругла, розмір 30 мм.

ЦДІАК, ф.51, оп.3, спр.8721, арк.387 зв. 1746 р.

302. Печатка Охтирської провінції від 1768 р.:

В полі печатки двоголовий орел під трьома імператорськими коронами, в правій лапі тримає жезл, в лівій – кулю під хрестиком, на грудях п'ятикутний щиток, на якому вершник на коні вліво, влучає списом змія.

Напис по колу: **ПЕЧАТЬ • АХТЫРСКОЙ ПРОВИНЦИАЛНОЙ КАНЦЕЛАРИИ**

кругла, розмір 35 мм.

ЦДІАК, ф.229, оп.1, спр.228, арк.176 зв. 1768 р.

Жигайлівська сотня

303. З печатки від 1725 р.:

В полі печатки квітка.

восьмикутна, розмір 14x13 мм.

ЦДІАК, ф.1722, оп.1, спр.13, арк.51 зв. 1725 р.

Охтирська сотня

304. Печатка Охтирського комісарства від 1780 р.:

В полі печатки двоголовий орел під імператорською короною, в правій лапі тримає жезл, в лівій – кулю під хрестиком.

Напис по колу: **ПЕЧАТЬ АХТЫРСКОГО КАМИСАРСТВА**

кругла, розмір 26 мм.

ЦДІАК, ф.59, оп.1, спр.9462, арк.4. 1780 р.

СУМСЬКИЙ ПОЛК

305. Проект герба від 1734 р.:

На червоному полі патронна сума, на якій лебідь.

Текст: Для Сумського – на червоному тлі патронна сума по м.Сумах, а на ній лебідь за головним містечком Лебединим [переклад В.Іванова].

Іванов В.- С.747; опис. 1734 р.

306. Проект герба з “Мнѣнія профессора Бекенштейна о учиненіи новыхъ гербовъ, въ слободкіе полки по состоянію тамошнихъ мѣсть, и присланныхъ знаменъ” від 1734 р.:

На червоному полі на трьох зелених пагорбах золота вежа, за якою перехрещено дві срібні шаблі вістрями догори.

Текст: О городѣ Сумы написано что онъ здѣланъ земляной на гористомъ мѣстѣ, чего ради можно башню на горѣ представить, за которою двѣ сабли на крестъ положенные видны, N 1

...

Материалы ИАН.- С.543; опис. 1734 р.

О учиненіи.- С.90; мал.1. 1734 р.

Смоленський В.- С.55; мал. 1734 р.

Соболева Н.- С.237; мал.20, 1. 1734 р.

Соболева Н. Старинные гербы.- С.68; мал.1. 1734 р.

307. Проект герба з “Мнѣнія профессора Бекенштейна о учиненіи новыхъ гербовъ, въ слободкіе полки по состоянію тамошнихъ мѣсть, и присланныхъ знаменъ” від 1734 р.:

На срібному полі на трьох зелених пагорбах на списках три прапора, середній з яких золотий, а бічні блакитні.

Текст: ... или нѣскольکو по холмикахъ поставленныхъ знаменъ, N 2 ...

Материалы ИАН.- С.543; опис. 1734 р.

О учинении.- С.90; мал.2. 1734 р.

Соболева Н.- С.237; мал.20, 2. 1734 р.

Соболева Н. Старинные гербы.- С.68; мал.2. 1734 р.

308. Проект герба з “Мнѣнія профессора Бекенштейна о учинении новыхъ гербовъ, въ слободкѣ полки по состоянію тамошнихъ мѣсть, и присланныхъ знаменъ” від 1734 р.:

На золотому полі над трьома зеленими пагорбами чорний орел.

Текст: ... или такожде орла на горѣ сидящаго N 3.

Материалы ИАН.- С.543; опис. 1734 р.

О учинении.- С.90; мал.3. 1734 р.

Соболева Н.- С.237; мал.20, 3. 1734 р.

Соболева Н. Старинные гербы.- С.68; мал.3. 1734 р.

309. Проект герба з “Мнѣнія профессора Бекенштейна о учинении новыхъ гербовъ, въ слободкѣ полки по состоянію тамошнихъ мѣсть, и присланныхъ знаменъ” від 1734 р.:

На срібному полі блакитний лівий хвилястий перев'яз, який супроводжують два зелених дерева.

Текст: Отъ названій многихъ родовъ деревъ, которыя въ тамошнихъ мѣстахъ растутъ, такожде и отъ текущихъ при оныхъ рѣки никакого изображенія принять не можно. Однакожь ежели сіе къ чему нибудь служить имѣеть, то можно представить текучую накосъ рѣку съ двумя деревьями N 4 ...

Материалы ИАН.- С.543; опис. 1734 р.

О учинении.- С.91; мал.4. 1734 р.

Соболева Н.- С.237; мал.20, 4. 1734 р.

Соболева Н. Старинные гербы.- С.68; мал.4. 1734 р.

310. Проект герба з “Мнѣнія профессора Бекенштейна о учинении новыхъ гербовъ, въ слободкѣ полки по состоянію тамошнихъ мѣсть, и присланныхъ знаменъ” від 1734 р.:

На срібному полі на зеленій основі зелений дуб.

Текст: ... или понеже тамъ многіе дубы находятся, изобразить дубъ съ висящими на немъ желудями N 5 ...

Материалы ИАН.- С.543; опис. 1734 р.

О учинении.- С.91; мал.5. 1734 р.

Соболева Н.- С.237; мал.20, 5. 1734 р.

Соболева Н. Старинные гербы.- С.68; мал.5. 1734 р.

311. Проект герба з “Мнѣнія профессора Бекенштейна о учинении новыхъ гербовъ, въ слободкѣ полки по состоянію тамошнихъ мѣсть, и присланныхъ знаменъ” від 1734 р.:

На золотому полі зелений пагорб, з якого виникає рука, що тримає зелений дубовий вінок.

Текст: ... или выходящую изъ подошвы щита руку, которую держитъ венець изъ дубоваго листу сплетенный, N 6.

Материалы ИАН.- С.543; опис. 1734 р.

О учинении.- С.91; мал.6. 1734 р.

Соболева Н.- С.237; мал.20, 6. 1734 р.

Соболева Н. Старинные гербы.- С.68; мал.6. 1734 р.

312. Проект герба з “Мнѣнія профессора Бекенштейна о учинении новыхъ гербовъ, въ слободкѣ полки по состоянію тамошнихъ мѣсть, и присланныхъ знаменъ” від 1734 р.:

На срібному полі червона кроква, яку супроводжують три груші.

Текст: А что въ тамошнихъ мѣстахъ много дулей, вишень и проч. родится, оное къ изображенію въ гербы никакой причины подать не можетъ развѣ бы они къ украшенію употреблены быть могли, и такимъ образомъ можно представить стропило съ тремя дулями, N 7 ...

Материалы ИАН.- С.543; опис. 1734 р.

О учинении.- С.93; мал.7. 1734 р.

Соболева Н.- С.237; мал.20, 7. 1734 р.

Соболева Н. Старинные гербы.- С.68; мал.7. 1734 р.

313. Проект герба з “Мнѣнія профессора Бекенштейна о учинении новыхъ гербовъ, въ слободкіе полки по состоянію тамошнихъ мѣсть, и присланныхъ знаменъ” від 1734 р.:

На золотому полі чорне вістря обтяжене срібним вузьким вістрям, згори вишнева гілка.

Текст: ... или также двѣ наклоненные пурміды, носящіе вишневую вѣтвь, N 8.

Материалы ИАН.- С.543; опис. 1734 р.

О учинении.- С.93; мал.8. 1734 р.

Соболева Н.- С.237; мал.20, 8. 1734 р.

Соболева Н. Старинные гербы.- С.68; мал.8. 1734 р.

314. Проект герба з “Мнѣнія профессора Бекенштейна о учинении новыхъ гербовъ, въ слободкіе полки по состоянію тамошнихъ мѣсть, и присланныхъ знаменъ” від 1734 р.:

На золотому полі спис в лівий перев’яз, навколо якого виноградна лоза.

Текст: Понеже тамъ и винограды родится то можно здѣлать наось положенное віноградное вѣтвіе обвитое копье N 9.

Материалы ИАН.- С.543; опис. 1734 р.

О учинении.- С.93; мал.9. 1734 р.

Соболева Н.- С.237; мал.20, 9. 1734 р.

Соболева Н. Старинные гербы.- С.68; мал.9. 1734 р.

315. Проект герба з “Мнѣнія профессора Бекенштейна о учинении новыхъ гербовъ, въ слободкіе полки по состоянію тамошнихъ мѣсть, и присланныхъ знаменъ” від 1734 р.:

На золотому полі два чорних ведмеда, які стоять один навпроти одного і тримають в передніх лапах по одному червоному прапору на списках.

Текст: Находящіяся тамі хищные звѣри къ изображенію суть способнѣе тому что они всегда за военной знакъ почитается и для того въ гербахъ употребляются. Сего ради можно представить два одинъ противъ другаго стоящіе медвѣдя съ знаменами N 10 ...

Материалы ИАН.- С.543; опис. 1734 р.

О учинении.- С.93; мал.10. 1734 р.

Соболева Н.- С.237; мал.20, 10. 1734 р.

Соболева Н. Старинные гербы.- С.68; мал.10. 1734 р.

316. Проект герба з “Мнѣнія профессора Бекенштейна о учинении новыхъ гербовъ, въ слободкіе полки по состоянію тамошнихъ мѣсть, и присланныхъ знаменъ” від 1734 р.:

На золотому полі з зеленого лісу вибігає срібний вовк.

Текст: ... или выбѣгающаго изъ лѣсу волки N 11 ...

Материалы ИАН.- С.543; опис. 1734 р.

О учинении.- С.93; мал.11. 1734 р.

Соболева Н.- С.237; мал.20, 11. 1734 р.

Соболева Н. Старинные гербы.- С.68; мал.11. 1734 р.

317. Проект герба з “Мнѣнія профессора Бекенштейна о учиненіи новыхъ гербовъ, въ слобочкіе полки по состоянію тамошнихъ мѣсть, и присланныхъ знаменъ” від 1734 р.:
На срібному полі дві червоні лисиці, які йдуть у протилежні боки.

Текст: ... или такожде двѣ лисицы одну надъ другою изображенныя N 12.

Материалы ИАН.- С.543; опис. 1734 р.

О учинении.- С.93; мал.12. 1734 р.

Соболева Н.- С.237; мал.20, 12. 1734 р.

Соболева Н. Старинные гербы.- С.68; мал.12. 1734 р.

318. Проект герба з “Мнѣнія профессора Бекенштейна о учиненіи новыхъ гербовъ, въ слобочкіе полки по состоянію тамошнихъ мѣсть, и присланныхъ знаменъ” від 1734 р.:

На блакитному полі дві срібні шуки, тримають в пащах по одній срібній рибині.

Текст: О тамошнихъ птицахъ ничего упомянуто, а отъ объявленныхъ рыбъ никакого особливаго изображенія принять не можно, однакожь могутъ двѣ на хвостахъ стоящіе и по одной малой рыбкѣ во рту держащія шуки употреблены быть N 13 ...

Материалы ИАН.- С.544; опис. 1734 р.

О учинении.- С.93; мал.13. 1734 р.

Соболева Н.- С.237; мал.20,13. 1734 р.

Соболева Н. Старинные гербы.- С.68; мал.13. 1734 р.

319. Проект герба з “Мнѣнія профессора Бекенштейна о учиненіи новыхъ гербовъ, въ слобочкіе полки по состоянію тамошнихъ мѣсть, и присланныхъ знаменъ” від 1734 р.:

Золоте поле усяєне чорними раками.

Текст: ... и понеже тамъ множество раковъ находится, то можно щить раками усыпать N 14.

Материалы ИАН.- С.544; опис. 1734 р.

О учинении.- С.93; мал.14. 1734 р.

Соболева Н.- С.237; мал.20, 14. 1734 р.

Соболева Н. Старинные гербы.- С.68; мал.14. 1734 р.

320. Проект герба з “Мнѣнія профессора Бекенштейна о учиненіи новыхъ гербовъ, въ слобочкіе полки по состоянію тамошнихъ мѣсть, и присланныхъ знаменъ” від 1734 р.:

На срібному полі дві сумки в пояс з'єднані черезплічником.

Текст: По разумѣнію слова Сумы можно слѣдующую фигуру принять N 21.

Материалы ИАН.- С.544; опис. 1734 р.

О учинении.- С.95; мал.21. 1734 р.

Соболева Н.- С.238; мал.20, 21. 1734 р.

Соболева Н. Старинные гербы.- С.69; мал.21. 1734 р.

321. Проект герба з “Мнѣнія профессора Бекенштейна о учиненіи новыхъ гербовъ, въ слобочкіе полки по состоянію тамошнихъ мѣсть, и присланныхъ знаменъ” від 1734 р.:

На червоному полі перехрещено дві срібні шаблі вістрями вгору, згори срібна п'ятипроменева зірка, здолу срібний півмісяць рогами додолу.

Текст: А понеже они безъ сомнѣнія сабли носятъ, того ради можно двѣ на крестъ положенныя сабли представить которыхъ въ верху звѣзда, а въ низу обороченная луна для украшения находятся N 31.

Материалы ИАН.- С.545; опис. 1734 р.

О учинении.- С.97; мал.31. 1734 р.

Соболева Н.- С.238; мал.20, 31. 1734 р.

Соболева Н. Старинные гербы.- С.69; мал.31. 1734 р.

322. Виправлення проекту герба від 1734 р. з “Екстракта” від 11.2.1741:

На червоному полі перехрещено дві срібні шаблі вістрями вгору, згори срібна п’ятипроменева зірка, здолу срібний півмісяць рогами додолю.

Текст: Въ прошломъ 1741 году февраля 11 дня избывшаго Кабинета в журналной записке написано, поданной из Военной Колегіи докладъ отъ 25 Апрѣля 1735 года и прилаженной при томъ Слобозкимъ полкамъ гербовникъ отдать в Военную Колегію съ такимъ объявленіемъ: что во ономъ гербовникѣ написано в Сумскомъ двѣ сабли синею краскою не прилично, того ради надлежитъ тѣ сабли написать бѣлою краскою ...

Материалы ИАН.- С.545; опис.

О учинении.- С.101; опис.

Соболева Н.- С.64; опис.

323. Печатка від 1744 – 1760 р.р.:

В полі печатки двоголовий орел під трьома імператорськими коронами, в правій лапі тримає жезл, в лівій – кулю під хрестиком, на грудях італійський щиток, на якому вершник на коні вліво, влучає списом змія.

Напис по колу: * **СУМСКОГО * ПОЛКУ * ПОЛКОВОИ * КАНЦЕЛЯРИ ПЕЧАТЬ**

кругла, розмір 36 мм.

ЦДІАК, ф.51, оп.3, спр.8168, арк.4 зв.; спр.16555, арк.12; ф.59, оп.1, спр.3451, арк.3. 1744 – 1760 р.р.

324. Печатка Сумської провінції від 1768 р.:

В полі печатки двоголовий орел під трьома імператорськими коронами, в правій лапі тримає жезл, в лівій – кулю під хрестиком, на грудях німецький щиток, на якому на червоному полі вершник на коні вліво, влучає списом змія.

Напис по колу: • **СУМСКОЙ • ПРОВИНЦИАЛЬНОИ • КАНЦЕЛЯРИИ • ПЕЧАТЬ**

кругла, розмір 34 мм.

ЦДІАК, ф.59, оп.1, спр.5696, арк.1. 1768 р.

Лебединська сотня

325. Печатка Лебединського комісарства від 1774 р.:

В полі печатки двоголовий орел під трьома імператорськими коронами, в правій лапі тримає жезл, в лівій – кулю під хрестиком.

Напис по колу: • **ЛЕБЕДИНСКОГО • КАМИГАРСЬКАГО • ПРАВЛЕННИ • ПЕЧАТЬ**

кругла, розмір 30 мм.

ЦДІАК, ф.108, оп.2, спр.1355, арк.318, 322. 1774 р.

Недригайлівська сотня

326. Герб з опису сотенного прапору:

Хрест, два півмісяця і десять зірок.

Текст: ... по обох боках прапору, лицевому та зворотному, хрест, двоє місяців, а біля них 10 зірок.

Іванов В.- С.746; опис.

Смоленський В.- С.53; мал.

Сироватська сотня

327. Герб з опису сотенного прапору:

Хрест, над яким півмісяць і дві зірки.

Текст: ... обабіч прапору хрест і над ним місяць та дві зірки.

Іванов В.- С.745; опис.

Смоленський В.- С.53; мал.

Суджанська друга сотня

328. Герб з опису сотенного прапору:

Хрест, праворуч півмісяць, ліворуч зірка.

Текст: ... обабіч прапору хрест з місяцем по один бік та зіркою по другий.

Іванов В.- С.745; опис.

Смоленський В.- С.53; мал.

Сумська сотня

329. Печатка Сумського комісарства від 1780 р.:

В полі печатки двоголовий орел під трьома імператорськими коронами, в правій лапі тримає жезл, в лівій – кулю під хрестиком.

Напис по колу: • СЪМСКАГО • ПЕРВАГО • КАМІГАРСЬКАГО • ПРАВЛЕНІЯ • ПЕЧАТЬ

кругла, розмір 30 мм.

ЦДІАК, ф.59, оп.2, спр.9399, арк.2. 1780 р.

ХАРКІВСЬКИЙ ПОЛК

330. Печатка від 1691 – 1703 р.р.:

В полі печатки щит; над щитом забороло, в нашоломнику страусові пера; праворуч літери: **СС**, ліворуч літери **АП**, здолу літера: **Х**.¹

¹ Питання про перший герб Харківського полку є надзвичайно складним, з огляду на майже повну відсутність достеменних відомостей про нього. На єдиному відомому відбитковій першої полкової печатки, віднайденому Є.Альбовським (Харьковские казаки. Вторая половина XVII века.- СПб., 1914.- С.127), зображення в щиті не збереглося, тому можемо лише на підставі непрямих свідчень зробити припущення про зовнішній вигляд першого харківського полкового герба. Місто Харків в козацьку добу користувалося гербом, на якому було зображено напружений лук зі стрілою. Від 2-ї пол. XVII ст. наявні відомості про функціонування в Харкові органів міського самоврядування, традиції якого було принесено переселенцями з Наддніпрянщини. З даного часу походять відомості про існування в Харкові ратуші та посади війта, який репрезентував місто в стосунках з полковим урядом та ін. установами. Разом з тим, для XVIII ст. подібних свідчень не знаходимо, оскільки вже від кінця XVII – початку XVIII ст., міське самоврядування поступово розчиняється в системі полково-сотенного устрою і невдовзі зникає (вже на початку XVIII ст. ми не зустрічаємо, яких-небудь згадок про війтйство в Харкові та інших ознак окремого міщанського уряду). Разом з тим, цілком вірогідно, мусив вийти з ужитку і міський герб, який не міг функціонувати без наявності міського самоврядування. Але саме зображення лука зі стрілою, ймовірно, не зникає, трансформуючись з міського в харківський полковий герб. Подібна практика, перенесення окремих елементів міського герба в земельний (полковий або сотенний), була доволі поширена на землях сусідньої Гетьманщини (Війська Запорозького). Дану подію, на нашу думку, слід датувати 1706 – 1708 р.р. коли в результаті реформи Слобідських полків прийшло до обмеження і скасування воєводського управління, а полковій адміністрації було підпорядковано всі групи населення, в тому числі й міщанство, на теренах полку (Маслійчук В. Козацька старшина Харківського слобідського полку 1654 – 1706 років.- Харків, 1999.- С.31, 111). Підтвердження подібному висновку знаходимо при розгляді родового герба Шидловських, представники якого тривалий час займали посади харківського та ізюмського полковників. В другій частині чотиридільного герба Шидловських на золотому полі вміщено стрілу, яка лежить вістрям в правий горішній кут

Альбовский Е.- С.127; опис. 1691 – 1703 р.р.

331. Проект герба від 1734 р.:

На червоному полі срібний тхір з золотим озброєнням і очима.

Текст: Для Харківського на червоному тлі звір харь по назві м.Харкова [переклад В.Іванова].
Іванов В.- С.747; опис. 1734 р.

332. Проект герба з “Мнѣнія профессора Бекенштейна о учинении новыхъ гербовъ, въ слободскіе полки по состоянію тамошнихъ мѣсть, и присланныхъ знаменъ” від 1734 р.:

На чорному полі золота башта.

Текст: ... и понеже около Харкова пусто того ради можно въ серединѣ щита башню поставить N 16.

Зайцев Б., Саратов І. // Український історичний журнал.- 1980.- №11.- С.98; опис.

Материалы ИАН.- С.544; опис. 1734 р.

О учинении.- С.95; мал.16. 1734 р.

Соболева Н.- С.237; мал.20, 16. 1734 р.

Соболева Н. Старинные гербы.- С.68; мал.16. 1734 р.

333. Проект герба з “Мнѣнія профессора Бекенштейна о учинении новыхъ гербовъ, въ слободскіе полки по состоянію тамошнихъ мѣсть, и присланныхъ знаменъ” від 1734 р.:

На срібному полі дві руки, які виходять одна навпроти одної, права рука в червоному вбранні тримає срібну шаблю, ліва рука в золотому вбранні тримає чорні кайдани.

Текст: ... какъ я притомъ увидѣлъ, что сія земля есть защитою противъ татарскихъ набѣговъ, то привело меня оное къ слѣдующему разсужденію: то есть, чтобъ можно было представить двѣ поднятыя руки, лѣвую съ желѣзами, а правую съ мечемъ для изьявленія тѣмъ что татарское порабоженіе саблею отвращается N 22 ...

Материалы ИАН.- С.545; опис. 1734 р.

О учинении.- С.95; мал.22. 1734 р.

Соболева Н.- С.238; мал.20, 22. 1734 р.

Соболева Н. Старинные гербы.- С.69; мал.22. 1734 р.

334. Виправлення проекту герба від 1734 р. з “Экстракта” від 11.2.1741:

На золотому полі дві руки, які виходять одна навпроти одної, права рука в червоному вбранні тримає срібну шаблю, ліва рука в золотому вбранні тримає чорні кайдани.

Текст: ... в Харьковскомъ в полѣ бѣломъ двѣ руки въ томъ числѣ одна съ черною саблею вмѣсто одного по приличеству надлежитъ изобразить поле желтое а саблю бѣлую ...

Материалы ИАН.- С.545; опис.

О учинении.- С.101; опис.

(Общий гербовник дворянских родов Всероссийской империи.- Часть V.- С.46). Як бачимо, цей герб до певної міри нагадує своїм виглядом харківський, особливо його видозміну від 1781 р., який має подібне забарвлення. Водночас, проти даної версії може промовляти відсутність луку на гербі Шидловських. Пояснення цьому знайдемо, розглянувши інші складові родового герба Шидловських. В інших трьох частинах цього герба вміщені зображення родових гербів Правда, Люба і Сас, але всі без винятку в змодифікованій формі, що дозволяє припустити подібну модифікацію і з харківським гербом. Найявність останнього в родовому гербі Шидловських може бути пов'язана з претензіями представників даного роду на харківське полковництво, яке на їхню думку було несправедливо від них відібране і передане одному з представників молдавської політичної еміграції – Прокопу Куликовському. Оскільки Лаврентій Іванович Шидловський був позбавлений харківського полковництва в 1712 р., частина полкового герба, як елемент політичної символіки, мала з'явитися в родовому гербі Шидловських невдовзі по тому. З огляду на це можна припустити, що полковий герб, у вигляді напнутого луку зі стрілою, міг існувати вже на початку XVIII ст., або дещо раніше, що хронологічно співпадає з часом використання (1691 – 1703 р.р.) печатки описаної Альбовським. Зважаючи на це можемо висловити припущення про наявність на печатці, знайденої зазначеним автором, зображення в щиті фігури лука зі стрілою.

Соболева Н.- С.64; опис.

335. З печатки від 1737 – 1755 р.р.:

В полі печатки двоголовий орел під трьома імператорськими коронами, в правій лапі тримає жезл, в лівій – кулю під хрестиком, на грудях французький щиток, на якому літера: **Х**, за щитком мантія під шоломовою короною, здолу стрічка на якій літери: **ИВХП**.

кругла, розмір 28 мм.

ЦДІАК, ф.51, оп.3, спр.12351, арк.8; спр.12946, арк.8 зв.; ф.1725, оп.1, спр.64, арк.14. 1737 – 1755 р.р.

336. Печатка від 1765 р.:

В полі печатки двоголовий орел під трьома імператорськими коронами, в правій лапі тримає жезл, в лівій – кулю під кулькою та хрестиком.

Напис по колу: ... **ИМПЕРАТОРСКАГО** ...

кругла, розмір 34 мм.

ЦДІАК, ф.1722, оп.1, спр.50, арк.53 зв., 55 зв. 1765 р.

Валківська сотня

337. Печатка Валківського комісарства від 1767 р.:

В полі печатки двоголовий орел під трьома імператорськими коронами, в правій лапі тримає жезл, в лівій – кулю під хрестиком, на грудях щиток, на якому вершник на коні вліво, влучає списом змія.

Напис по колу: **ЕЯ ИМПЕРАТОРСКАГО ВЕЛИЧЕСТВА ВАЛКОВСКАГО КОМИСАРСТВА**

Материалы.- С.214; опис. 1767 р.:

“Войсковое местечко Валки

Градского особаго гербу нетъ, а имеетъ валковское комисарство печать съ изображеніемъ государственного герба і надписью высочайшого ея императорскаго величества титула и названія сего комисарства.”

МІСЬКІ ГЕРБИ ТА ПЕЧАТКИ

ВІЙСЬКО ЗАПОРОЗЬКЕ

ГАДЯЦЬКИЙ ПОЛК

Веприк

338. 3 печатки від 1755 р.:

В полі печатки костурний хрест над могилою, під якою літера: **В**, в правому горішньому куті літера: **П**, в лівому долішньому куті літера: **Г**.

восьмикутна, розмір 20x20 мм.

ЦДІАК, ф.72, оп.2, спр.22, арк.19. 1755 р.

Гадяч

339. 3 печатки від 1669 р.:

В полі печатки архангел Михайло влучає списом змія, що лежить вліво.

Напис по колу: **+ ПЕЧАТЪ МѢСТА ГАДАЧА**

кругла, розмір 34 мм.

Винклер П.- С.4; мал.12. 1669 р.

Румянцева В. Эмблемы земель.- С.63; мал. 1669 р.

Снимки.- С.68; мал. 1669 р.

340. 3 печатки від 1671 р.:

В полі печатки архангел Михайло влучає списом змія, що лежить вліво.

Напис по колу: ***(+)* ПЕЧАТЪ МѢСТА ГО ЦАРСКОГО ВЕЛЧЪ КРАИНО ГАДАЧА**

кругла, розмір 37 мм.

НБУ, ІР, ф.1, спр.50920. 1671 р.

341. 3 печатки від 1700 – 1715 р.р.:

В полі печатки архангел Михайло, за головою у якого сяйво, влучає списом змія, що лежить вліво.

Напис по колу: **+ ПЕЧАТЪ ... ГОРДОУ ... Ц ... ПОВЕ В ЗАП ... М ... ТЪ ГАДАЦКОГО**

кругла, розмір 38 мм.

НБУ, ІР, ф.1, спр.57766. 1710 р.

ЦДІАК, ф.51, оп.3, спр.155, арк.5. 1715 р.

Милорадович Г. // ЧГВ.- 1858.- №16.- С.123; опис. 1715 р.

Ситий І.- С.6-7; мал.4. 1700 р.

342. 3 печатки від 1746 – 1780 р.р.:

В полі печатки архангел Михайло, за головою у якого сяйво, влучає списом змія, що лежить вліво.

Напис по колу: **+ ВѢРНАГО ЦРКОВНОГО ПРѢВЛЧЕГО ГРАДА ГАДАЧА МАИСТРАТОВА ПЕЧАТЪ**

кругла, розмір 44 мм.

НБУ, ІР, ф.1, спр.51104; спр. 51106. 1752 р.

ЦДІАК, ф.59, оп.1, спр.4083, арк.5 зв.; ф.64, оп.1, спр.1, арк.8 зв., арк.12 зв.; спр.2, арк.3 зв., арк.8 зв.; спр.3, арк.4 зв., арк.8 зв., арк.29 зв., арк.40 зв.; спр.4, арк.7 зв.; спр.7, арк.7 зв.; спр.8, арк.8 зв., арк.26 зв., арк.31 зв., арк.35 зв., арк.40 зв., арк.41 зв.; спр.19, арк.8 зв., арк.32 зв., арк.35 зв., арк.38 зв., арк.46 зв.; ф.108, оп.2, спр.1352, арк.369 зв. 1746 – 1780 р.р.

Шафонский А.- С.596; опис:

“Сей гербъ давно уже въ бывшихъ Гадяцкихъ Правительствахъ въ печати былъ употребляемъ. Въ бывшемъ Градскомъ Гадяцкомъ Судѣ имѣлась мѣдная печать со изображеніемъ на ней Архангела Михаила, поражающаго копіемъ діавола, подъ ногами его лежащаго, вокруги которой сія надпись: **вѣрнаго Царскомѣ Пресвѣтломѣ Величествѣ города Гадяча магистратоваѣ печать.** Которымъ государемъ и въ которомъ году она пожалована – нѣтъ никакихъ письменныхъ видовъ.”

Ситий І.- С.6-7; мал.5. 1759 р.

Слабченко М.- С.9; опис. 1765 р.

343. З печатки Гадяцького замку від 1756 р.:

В полі печатки ключ, що лежить вушком додолу, згори хрестик з потрійними розгалуженнями на кінцях, під шоломовою короною, обабіч дві восьмипроменеві зірки; праворуч літери: **ПГ**, ліворуч літери: **МЗ**; навколо візерунок.

кругла, розмір 29 мм.

ЦДІАК, ф.64, оп.1, спр.3, арк.31 зв. 1756 р.

Грунь

344. З печатки від 1707 – 1743 р.р.:

В полі печатки німецький щит, на якому напнутий лук зі стрілою, що лежить вітям додолу, згори дві шестипроменеві зірки; над щитом забороло, в нашоломнику три страусових пера, навколо щита намет; згори літери: **ПГ**, праворуч літера: **Г**.¹

кругла, розмір 24 мм.

НБУ, ІР, ф.1, спр.56501. 1725 р.

ЦДІАК, ф.64, оп.1, спр.1 а, арк.1 зв.; ф.72, оп.2, спр.42, арк.186 зв.; ф.1526, оп.1, спр.1, арк.1 зв. 1707 – 1743 р.р.

Грабова Н.- С.281, опис (подана як печатка Груньської сотні). 1743 р.

Зіньків

345. З печатки від 1725 р.:

В полі печатки іспанський щит, на якому розширений хрест над півмісяцем, що лежить рогами догори; над щитом забороло, навколо щита намет; згори літери: **ПМ**, здолу літери: **ГКЗ**.

восьмикутна, розмір 17х16 мм.

НБУ, ІР, ф.1, спр.56499. 1725 р.

Шафонский А.- С.662; опис:

“Сей гербъ изстари въ ... Зѣньковской Ратушѣ въ печати употребляемъ былъ; но когда и кѣмъ онъ городу былъ пожалованъ – неизвѣстно.”

¹ На міській печатці зображено герб, який своїм зовнішнім виглядом нагадує полтавський міський герб. Єдина відмінність полягає в розташуванні зірок – в груньському гербі вони зображені над луком. Дана обставина дає підставу припустити, що груньський герб міг походити від полтавського і, ймовірно, з'явився в період входження Груні до складу Полтавського полку, впродовж 1649 – 1662 р.р.

346. З печатки від 1759 р.:

В полі печатки німецький щит, на якому розширений хрест над півмісяцем, що лежить рогами догори; над щитом забороло, навколо щита намет; згори літери: **ПГ**, здолу літера: **З**.

восьмикутна, розмір 22x22 мм.

ЦДІАК, ф.64, оп.1, спр.16, арк.3 зв. 1759 р.

Ковалівка

347. З печатки від 1725 р.:

В полі печатки розширений хрест над півмісяцем, що лежить рогами догори, обабіч дві восьмипроменеві зірки; здолу дві пальмові галузки; згори літери: **ПГ**, здолу літера: **К**.

восьмикутна, розмір 20x18 мм.

НБУ, ІР, ф.1, спр.56498. 1725 р.

348. З печатки від 1739 – 1756 р.р.:

В полі печатки щит, на якому восьмипроменева зірка; в нашоломнику шестипроменева зірка, навколо щита намет; згори літери: **ПГ**, здолу літера: **К**.

восьмикутна, розмір 19x20 мм.

НБУ, ІР, ф.1, спр.62403; ф.2, спр.4739; спр.4763-4765; спр.4771. 1746 – 1756 р.р.

ЦДІАК, ф.64, оп.1, спр.19 а, арк.1. 1739 р.

Комишня

349. З печатки від 1715 – 1740 р.р.:

В полі печатки іспанський щит, на якому розширений хрест в сядві над півмісяцем, що лежить рогами догори, на кінцях якого дві шестипроменеві зірки; над щитом шолом під шоломовою короною, в нашоломнику дев'ять страусових пер, навколо щита намет.

Напис по колу: **+ ГОРОВОАА КОМИШАНСКАА ПЧАТ** кругла, розмір 32 мм.

НБУ, ІР, ф.1, спр.55350; ф.61, спр.1157; спр.1235; спр.1236. 1715 – 1728 р.р.

ЦДІАК, ф.64, оп.1, спр.12, арк.2 зв. 1740 р.

Куземин

350. З печатки від 1725 р.:

В полі печатки німецький щит, на якому серце під розширеним хрестиком; над щитом забороло, в нашоломнику три страусових пера, навколо щита намет, ліворуч восьмипроменева зірка; згори літера: **П**, праворуч літера: **М**, ліворуч: **К**.

восьмикутна, розмір 20x19 мм.

НБУ, ІР, ф.1, спр.56503. 1725 р.

Лютенька

351. З печатки від 1728 – 1772 р.р.:

В полі печатки німецький щит, на якому лапчастий хрест; над щитом забороло, в нашоломнику три страусових пера, навколо щита намет; згори літери: **ПМ**, здолу літери: **ГПЛ**.

кругла, розмір 22 мм.

ЦДІАК, ф.51, оп.3, спр.541, арк.40; ф.59, оп.1, спр.4083, арк.36; ф.64, оп.1, спр.11, арк. 11 зв. 1728 – 1772 р.р.

Рашівка

352. Згадка про міську печатку в тексті документу від 1669 р.:

“... притиснене печати урядовой ...”

НБУ, ІР, ф.1, спр.53151. 1669 р.

КИЇВСЬКИЙ ПОЛК

Бобровиця

353. З печатки від 1717 р.:

В полі печатки серце під шоломовою короною.

овальна, розмір 19x16 мм.

НБУ, ІР, ф.160, спр.526. 1717 р.

Київ

354. Герб з гербовника Конрада Грюненберга 1480 р.:

На блакитному полі виходять дві руки в червоному вбранні, які натягають золотий лук з золотою стрілою.

Текст: **könig von Russen gehört vnttern kan**

Bayerische StaatsBibliothek, Codex 145 (Das Wappenbuch Conrads von Grünenberg, Ritters und Bürgers zu Constanz), f.59.

354 а. Герб з копії гербовника Конрада Грюненберга 1602 – 1604 р.р.:

На блакитному полі виходять дві руки в червоному вбранні, які натягають золотий лук з золотою стрілою.

Текст: **könig von Russen gehört unntern khan**

Bayerische StaatsBibliothek, Codex 9210 (Wappenbuch Conrads von Grünenberg), f.68.

355. З печатки від 4.6.1500 – 1653:

В полі печатки іспанський щит, на якому з хмари виходять дві руки вліво, які натягають лук зі стрілою.

Напис по колу: **S CIOVIEN * CAPITA * CIVI TERVS**

кругла, розмір 30 мм.

НБУ, ІР, ф.301, спр.517 Л, арк.158 зв., 159 зв., 163, 165 зв., 170, 176, 177 зв., 179 зв., 185 зв., 221 зв., 241, 254, 258, 261, 263 зв. 3.5.1618 – 20.8.1653.

ЦДІАК, ф.220, оп.1, спр.637, арк.1.

AGAD, AZ, Sygn.683, st.39. 1600 р.

Антипович В.- С.831; табл.1, мал.1.

Білоус Н.- С.142-143; опис. 1544 р.

Гречило А.- С.25; мал.5.

Палеографический изборник.- Выпуск I.- Док.2.

355 а. Згадка про печатку в привілеї від 4.6.1500:

Текст: ... у которых мѣщан кievскихъ зъ ратуша кievского бѣдетъ листъ подъ ихъ печатью мѣстскою, тымъ мѣщаномъ не надобѣ мыта даваты нигдѣ ...

АЗР.- Том I.- С.173; опис.
Білоус Н.- С.142; опис. 4.6.1500.
Гречило А.- С.29; опис.

356. З печатки від 1585 – 1624 р.р.:
В полі печатки іспанський щит, на якому з хмари виходять дві руки вліво, які натягають лук зі стрілою.
Напис по колу: **SIG • CAPI CIVITA TERRAE KIOVIE**
кругла, розмір 33 мм.
НБУ, ІР, ф.2, спр.20754; спр.20755; ф.301, спр.517 Л, арк.210, 214, 218. 1585 – 1.11.1623.
ЦДІАК, ф.221, оп.1, спр.81, арк.2 зв. 1622 р.
Антипович К.- С.831-832; табл.1; мал.2. 1609 – 1624 р.р.
Білоус Н.- С.143-144; опис. 1609 р.
Гречило А.- С.26; мал.4.

356 а. Згадка про печатку в книзі Й.Верещинського “Sposób osady nowego Kijowa i ochrony niegdy stolice księstwa Kijowskiego od niebezpieczeństwa wszeliakiego” від 1595 р.:
Текст: ... лука с двумя стрелами [переклад А.Стороженка].
Wereszczyński J.- Опис. 1595 р.
Гречило А.- С.46; опис. 1595 р.
Румянцева В. Эмблемы земель.- С.50; згадка. 1595 р.
Стороженко А.- С.413; опис. 1595 р.

357. Проект герба Нижнього Міста з книги Й.Верещинського “Sposób osady nowego Kijowa i ochrony niegdy stolice księstwa Kijowskiego od niebezpieczeństwa wszeliakiego” від 1595 р.:
З хмари виходить рука, яка тримає королівський скипетр.
Текст: Чтобы все три Киевские города: нижний, королевский и бискупский – сознавали вечную ласку к ним Его Величества Короля, необходимо, чтобы каждый из них отдельно имел свой особый, утвержденный Высочайшею привилегиею герб: ... в гербе старого Киево-Подола за труды и бедствия его жителей и за верность, с которою они служили до сих пор своим государям, королям польским, следует поместить вытянутую из облака голую руку, держащую королевский скипетр, вместо теперешнего варварского лука с двумя стрелами. Это будет знаком, что за их верность над ними будет постоянно простёрт золотой королевский скипетр, как символ милости и ласки [переклад А.Стороженка].
Wereszczyński J.- Опис. 1595 р.
Гречило А.- С.46; опис. 1595 р.
Румянцева В., Овсієнко О.- С.65; опис. 1595 р.
Румянцева В. Эмблемы земель.- С.50; опис. 1595 р.
Стороженко А.- С.413; опис. 1595 р.

358. Проект герба Королівського Міста з книги Й.Верещинського “Sposób osady nowego Kijowa i ochrony niegdy stolice księstwa Kijowskiego od niebezpieczeństwa wszeliakiego” від 1595 р.:
З хмари виходить рука, яка тримає королівську корону.
Текст: Другой новый нагорный город в огромных валах, которые будут заселены для Его Величества Короля, должен иметь в гербе вытянутую из облака голую руку, держащую королевский венец, чтобы жители его своею верностью и твердостью заслужили венец справедливости [переклад А.Стороженка].
Wereszczyński J.- Опис. 1595 р.
Гречило А.- С.46; опис. 1595 р.

Румянцева В. Эмблемы земель.- С.50; опис. 1595 р.
Стороженко А.- С.413; опис. 1595 р.

359. Проект герба Біскупського Міста з книги Й.Верещинського “Sposób osady nowego Kijowa i ochrony niegdy stolice księstwa Kijowskiego od niebezpieczeństwa wszeliakiego” від 1595 р.:

З хмари виходить рука, яка тримає біскупську інфулу, здолу три вруба, на яких напис: **ХРИСТОСЪ** – на горішньому, **НАША** – на середньому, **НАДЕЖДА** – на долішньому.

Текст: Третий новый город, поселенный также в огромных валах для киевского бискупа, должен иметь в гербе от щедрой ласки Его Величества Короля бискупскую инфулу, также вытянутую голою рукою из облака. Это для того, чтобы жители его помнили золотую корону, возлагаемую на главы святых, славу чести и силу храбрости, – и покладали всё упование свое на Господа Иисуса Христа; для этого под инфулою должно быть три поля или три зарубки дома Верещинских с надписанием трёх спасительных слов: въ верхнем поле – Христос, в среднем – наша, в нижнем – надежда [переклад А.Стороженка].

Wereszczyński J.- Опис. 1595 р.

Гречило А.- С.46; опис. 1595 р.

Румянцева В. Эмблемы земель.- С.51; опис. 1595 р.

Стороженко А.- С.413; опис. 1595 р.

360. 3 печатки від 1606 – 1639 р.р.:

В полі печатки півкруглий бароковий щит, на якому виходить рука, що тримає самостріл; над щитом забороло з наметом, в нашоломнику три страусових пера.

Напис по колу: **AVTHENTICVM STEMA SIGILLI PRINCIPALIS CIVITATIS SACRAE R • M • KIOVIENSIS**

кругла, розмір 42 мм.

НБУ, ІР, ф.301, спр.517 Л, арк.154, 155 зв., 156 зв., 167, 168, 173 зв.,

200 зв., 201 зв., 242 зв., 249. 25.4.1606 – 1639.

Антипович К.- С.832, табл.1, мал.3. 1630 р.

Білоус Н.- С.143-144; мал. 1630 р.

361. 3 печатки від 1625 – 1647 р.р.:

В полі печатки ренесансовий щит, на якому самостріл.

Напис по колу: **SGIL • OFFIC • II • COSS • CIVIT • S • R • M • KIOVIEN**

кругла, розмір 30 мм.

НБУ, ІР, ф.2, спр.20758. 1647 р.

ЦДАК, ф.62, оп.1, спр.3, арк.31, 36, 50; ф.221, оп.1, спр.157, арк.1 зв. 1638 р.

Антипович К.- С.832-833; табл.1, мал.4. 1636 – 1646 р.р.

Білоус Н.- С.143-145; мал. 26.6.1625 – 1646.

Величко С. Літопис. Том II.- С.96; мал.

Гречило А. // Знак. 1993.- Ч.2.- С.6-7; мал. XVII ст.

Грушевський М.- С.326; мал.256. XVII ст.

История городов и сёл УССР. Киев.- С.74; мал.

История міст і сіл УРСР. Київ.- С.58; мал.

Щербаківський Д.- С.258; опис.1638 – 1639 р.р.

362, а. Герб з прапора середини XVII ст.:

На цеглястому полі золотий лук зі стрілою в золотому колі, праворуч зелений хрестик, вздовж древка блакитна лиштва.

Савчук Ю.- С.271-273; опис.
Турек Є., Савчук Ю.- С.241; опис.

362, б. Герб з копії прапора від 1651 р.:

На цеглястому полі золотий лук зі стрілою в золотому колі, праворуч зелений хрестик, вздовж древка блакитна лиштва.

Текст: **Chorgwie w Kiiowie pobrane**

Ceglasta kitaykowa

Савчук Ю.- С.271; табл. 1651 р.

362, в. Герб з прапора з копії Олафа Гофмана:

На цеглястому полі золотий лук зі стрілою в золотому колі, праворуч зелений хрестик, вздовж древка блакитна лиштва.

Савчук Ю.- С.272; табл.

362, г. Герб з копії прапора:

На цеглястому полі золотий лук зі стрілою в золотому колі, праворуч зелений хрестик, вздовж древка блакитна лиштва.

Савчук Ю.- С.272-273; табл.

363. Герб з копії прапора від 1651 р.:

На золотому полі цеглястий лук зі стрілою в цеглястому колі, вздовж древка блакитна лиштва.

Текст: **Zulta kitaykowa**

Koło y luk z strzała ceglastyi

blękitna ...

Савчук Ю.- С.274; табл. 1651 р.

364, а. Герб з копії прапора від 1651 р.:

На блакитному полі золотий лук зі стрілою в золотому колі, вздовж древка блакитна лиштва.

Текст: **Kitayczana blękitna**

Koło luk y strzała zolta

blękitne ...

Савчук Ю.- С.274; табл. 1651 р.

364, б. Герб з копії прапора:

На блакитному полі золотий лук зі стрілою в золотому колі, вздовж древка блакитна лиштва; древко червоно-срібне.

Савчук Ю.- С.274; табл.

Турек Є., Савчук Ю.- С.241; опис.

365. Герб з медалі на честь здобуття Києва військами князя Януша Радзивіла, роботи Себастьяна Дадлера від 1651 р.:

Напнутий лук.

Климовський С.- С.40-41; мал. 1651 р.

Смирнов Я.- С.422-423; опис. 1651 р.

Danulowycz J.- п.38, 40; опис. 1651 р.

Hutten-Czapski E.- Том I.- С.253-254; опис. 1651 р.

Raczynski E.- С.114-119; опис. 1651 р.

Wiecek A.- С.124; опис. 1651 р.

366. 3 печатки від 1656 – 1670 р.р.:

В полі печатки прямокутний з загостренням зверху бароковий щит, на якому виходить рука, що тримає самотріл; над щитом забороло, в нашоломнику щиток, над яким три страусових пера.

Напис по колу: **ПЕЧАТЬ ЦАРЬСКОГО ВЕЛИЧЕСТВА МАЛОЕ РОСИИ ГРАДА КИЕВА**

кругла, розмір 34 мм.

НБУ, ІР, ф.2, спр.20759; ф.301, спр.517 Л, арк.268, 270, 272, 274 зв., 275, 278. 1657 – 1670 р.р.
ЦДІАК, ф.62, оп.1, спр.3, арк.14, арк.16, арк.37 зв., арк.39 зв., арк.43 зв.; спр.9, арк.1 зв.; ф.221, оп.1, спр.12, арк.4, 5. 1656 – 1669 р.р.

Антипович К.- С.834; табл.2, мал.1. 1656 – 1669 р.р.

Щербаківський Д.- С.258; опис. 3-я чверть XVII ст.

367. 3 печатки від 1671 – 1700 р.р.:

В полі печатки прямокутний з загостренням зверху бароковий щит, на якому самотріл; над щитом забороло, в нашоломнику три страусових пера.

Напис по колу: (+) : **ПЕЧАТ МѢСКИА • МАІСТРАТЪ • ЕГО • Ц • В • КІЄВСКОГО • АХОА**

кругла, розмір 42 мм.

НБУ, ІР, ф.2, спр.13966; спр.20760 – 20766; ф.301, спр.517 Л, арк.281,

283, 285, 286 зв., 289, 291. 1675 – 1695 р.р.

ЦДІАК, ф.62, оп.1, спр.3, арк.19 зв., арк.46, арк.60 зв., арк.64 зв., арк.67 зв., арк.70 зв. 1672 – 1694 р.р.

Антипович К.- С.834-835, табл.2, мал.2. 1671 – 1700 р.р.

Братко-Кутинський О.- С.81; табл.13, мал.24. XVII ст.

Величко С. Літопис. Том II.- С.96; мал.

Гавриленко В.- Табл.5, мал.4. 1671 р.

Гречило А. // Знак. 1993.- Ч.2.- С.6-7; мал. 1671 р.

Грушевський М.- С.326; мал.257. 1671 р.

История городов и сёл УССР. Киев.- С.74; мал.

Історія міст і сіл УРСР. Київ.- С.58; мал.

Каталог документів з історії Києва XV – XIX ст.- Табл.1, мал. XVII ст.

Палеографический изборник.- Мал.

Щербаківський Д.- С.259; мал.1. 1671 – 1694 р.р.

367 а. Прорис печатки від 1698 р.:

В полі печатки прямокутний з загостренням зверху бароковий щит, на якому виходить рука, що тримає самотріл; над щитом забороло, в нашоломнику три страусових пера.

Напис по колу: (+) **ПЕЧАТ • МѢСКИА • МАІСТРАТЪ • ЕГО Ц • В • КІЄВСКІА УТЧІН •**

кругла, розмір 45 мм.

Антипович К.- С.835; опис. 1698 р.

Братко-Кутинський О.- С.81; табл.13, мал.25. XVII ст.

Заруба В. // Клейноди.- Том I.- С.21; опис.

Оглоблін О. Герб міста Києва.- С.49; мал. XVII ст.

Румянцева В. Эмблемы земель.- С.76; мал. 1698 р.

Смирнов Я. Рисунки Киева 1651 года.- Опис. 1698 р.

Снимки.- С.69; мал. 1698 р.

Щербаківський Д.- С.259; опис. 1698 р.

368. З печатки Київського міського суду від 1702 р.:

В полі печатки щит, на якому перехрещено ключ і стрілу.
овальна, розмір 30x25 мм.

Слабченко М.- С.9; опис. 1702 р.

369. З печатки від 1702 – 1734 р.р.:

В полі печатки німецький щит, на якому самостріл; над щитом шолом, в нашоломнику три страусових пера, обабіч дві восьмипроменеві зірки, навколо щита намет.

Напис по колу: (+) **ЄГО : Ц : П : В : ПЕЧАТЬ : МѢСКАА : МАИСТРАТЪ : КІЄВКОГО : А : П : В :**

кругла, розмір 50 мм.

АМК, ф.1, оп.1, спр.6, арк. 1 зв.-16 зв., 18 зв.-22 зв., 23, 25 зв., 31 зв.-39 зв., 46-51 зв., 54 зв.-70 зв., 77-81 зв., 88 зв.-91 зв., 95 зв.-98 зв., 101

зв., 103 зв., 105 зв.-108 зв., 111 зв.-129 зв., 133 зв.-142 зв., 146 зв.-163 зв., 166 зв.-172 зв., 176; спр.7, арк.1 зв.-28 зв. 1716 – 1718 р.р.

НБУ, ІР, ф.301, спр.517 Л, арк.297 зв. 1708 р.

ЦДІАК, ф.51, оп.3, спр.1045, арк.86 зв.; спр.4826, арк.19; спр.4827, арк.11; ф.59, оп.1, спр.83, арк.51 зв., 75 зв., 76 зв., 82 зв., 83 зв., 88 зв.; спр.105, арк.1; спр.106, арк.9 зв., 10 зв., 14 зв., 15 зв., 17, 23 зв.-32 зв., 36 зв., 44 зв., 45 зв.; спр.127, арк.6 зв. 1724 – 1734 р.р.

Антипович К.- С.835; табл.2, мал.3 1702 – 1719 р.р.

370. З печатки від 1740 – 1754 р.р.:

В полі печатки німецький щит, на якому самостріл; над щитом шолом, в нашоломнику три страусових пера, обабіч дві шестипроменеві зірки, навколо щита намет.

Напис по колу: * **ЄА ІМПЕРАТОРСКОГО ВЕЛИЧЕСТВА : МАИСТРАТЪ КІЄВКОГО ПЕЧАТЬ 1740 СЕНТ 24**

кругла, розмір 50 мм.

НБУ, ІР, ф.1, спр.23257; спр.23280; спр.50846; спр.55764. 1741 – 1754 р.р.

371. З печатки від 1762 – 1784 р.р.:

В полі печатки німецький щит, на якому самостріл; над щитом шолом, в нашоломнику три страусових пера, обабіч дві шестипроменеві зірки, навколо щита намет.

Напис по колу: **ЄА ІМПЕРАТОРСКОГО ВЕЛИЧЕСТВА : МАИСТРАТЪ КІЄВКОГО ПЕЧАТЬ 1762 ЮН 28**

кругла, розмір 50 мм.

АМК, ф.1, оп.2 а, спр.7, арк.4. 1778 р.

ЦДІАК, ф.59, оп.1, спр.7775, арк.2; спр.7918, арк.2 зв., 3 зв.; спр.8406, арк.12 зв.; спр.8877, арк.37, 171; спр.8897, арк.2 зв.; спр.9763, арк.11 зв., 13 зв.; ф.221, оп.1, спр.10, арк.53; спр.12,

арк.9 зв., 86; спр.75, арк.20 зв. 1765 – 1781 р.р.

МНК, Rkps 1466, karta 39; Rkps 1485. 1762 – 1783 р.р.

Географическое описание города Киева, сочиненное Киевскаго гарнизона порутчикомъ Василиемъ Ивановичемъ Новгородцовымъ, съ прибавленіемъ описанія Кієво-Печерской лавры и всѣхъ къ оной принадлежащихъ мѣсть, разныхъ вѣдомостей о кієвскихъ монастыряхъ и церквахъ и географическаго описанія всего Кієвскаго намѣстничества вообще и со всѣми онаго уѣздами. 1775 – 1786 // НБУ, ІР, ф.1, спр.378, арк.3:

“Города жь Подола, гдѣ жительствоуютъ мѣщане, магистратская печать имѣетъ изображеніе лука съ тетивою и называется куша.”

Арк.98:

“Касательно жь города Подола, гдѣ жительствоуютъ мѣщане: была печать до сего съ изображеніемъ древней стрѣльбы орудія на подобіе лука съ тетивою, называемая куша, но нынѣ болѣе она не употребляется. А кѣмъ и когда сей гербъ городу пожалованъ, вида нѣтъ.”

Историческое и топографическое описаніе Киевской губерніи съ частнымъ описаніемъ городовъ и уѣздовъ оныя и съ приложеніемъ картъ какъ губернской, такъ городамъ и уѣздамъ, сочиненное по высочайшему повелѣнію 1787 года генваря 20 дня // Описи Київського намісництва.- С.182; опис:

“Касательно же города Подола, гдѣ жительствоуютъ мѣщане, – была печать досего съ изображеніемъ древней стрельбы орудія наподобіе лука съ тетивою, называемая куша; но нынѣ она более не употребляется. А кемъ и когда сей гербъ городу пожалованъ – неизвѣстно.”

Рапорты поручика Новгородцева о представленіи им в канцелярию трех планов Старокиевской, Киево-Печерской крепостей и г.Киева для отправки их в Камер-коллегію и планы. Географическое описаніе Города Киева. 16.9.1775 – 18.12.1775 // ЦДІАК, ф.59, оп.1, спр.7775, арк.2:

“Города жь Подола гдѣ жительствоуютъ мѣщане магистратская печать имеетъ изображение лука съ тетивою и называется куша.”

Сокращенное особенное географическое описаніе Киевской губерніи съ частными краткими жь описаніями уѣздовъ, ея составляющихъ, съ приложеніемъ при оныхъ губернской и уѣздныхъ картъ. 1787 года генваря дня // ЦДІАК, ф.193, оп.2, спр.303, арк.8:

“Касательно же города Подола, гдѣ жительствоуютъ мѣщане, – была печать до сего съ изображеніемъ древней стрелбы орудія, на подобіе лука съ тетивою, называемая куша. Но нынѣ она болѣе не употребляется. А кѣмъ и когда сей гербъ городу пожалованъ, неизвѣстно.”

Антипович К.- С.835; табл.2, мал.4. 1762 – 1773 р.р.

Сборник материалов для исторической топографии Киева.- С.125-126; опис. 1784 р. (за матеріалами з кінця 70-х р.р. XVIII ст.).

Щербаківський Д.- С.259; опис. 1762 – 1784 р.р.

372. 3 печатки від 1762 – 1780 р.р.:

В полі печатки німецький щит, на якому самостріл; над щитом забороло, в нашоломнику три страусових пера, обабіч дві шестипроменеві зірки, навколо щита намет.

Напис по колу: * ПЕЧАТЬ МАГИСТРАТА КИЕВСКАГО : 1762

овальна, розмір 30x27 мм.

АМК, ф.1, оп.1, спр.32, арк.1 зв.; оп.2 а, спр.8, арк.1 зв. 1772 – 1780 р.р.

ЦДІАК, ф.63, оп.2, спр.46, арк.103 зв.; ф.220, оп.1, спр.514, арк.1. 1762 – 1779 р.р.

Грабова Н.- С.288-289; табл.4, мал.5. 1762 р.

Каталог колекції.- п.514; опис. 1778 р.

373. 3 печатки від 1772 р.:

В полі печатки німецький щит, на якому самостріл; над щитом забороло, в нашоломнику три страусових пера, навколо щита намет; в правому горішньому куті літера: П, в лівому горішньому куті літера: М, в правому долішньому куті

літера: М.

овальна, розмір 24x21 мм.

Козелець

374. Герб з опису магістратської печатки в привілеї від 29.12.1663:

В полі печатки козел, між рогами якого хрест.

Текст: ... dla pieczętowania wszelkich spraw y extractów pozwalamy im mieć dwie pieczęcie: iedną dla burmistrza i całego magistratu radzieckiego większą miejską na której ma być koziołek z rogami małemi, między którymi różkami ma być wuryty krzyż wyniosły i znaczny, a około tego koziołka i krzyża napis: pieczęć miasta i.k.mci Kozielca, a ta ma zawsze zostawać przy samym burmistrzu.

Географическое описание города Киева, сочиненное Киевскаго гарнизона порутчикомъ Василиемъ Ивановичемъ Новгородцовымъ, съ прибавлениемъ описанія Києво-Печерской лавры и всѣхъ къ оной принадлежащихъ мѣсть, разныхъ вѣдомостей о кievскихъ монастыряхъ и церквахъ и географическаго описанія всего Киевскаго намѣстничества вообще и со всѣми онаго уѣздами. 1775 – 1786 // НБУ, ІР, ф.1, спр.378, арк.129:

“Городъ Козелець.

Гербъ сего города: козель съ маленькими рожками, съ крестомъ, на бѣломъ полѣ изображенный, что значитя из привилегіи, данной тогдашнему магистрату королемъ польскимъ Яномъ Казимиромъ въ 1663 году.”

Историческое и топографическое описание Киевской губернии съ частнымъ описаніемъ городовъ и уѣздовъ оныя и съ приложениемъ картъ какъ губернской, такъ городамъ и уѣздамъ, сочиненное по высочайшему повелѣнію 1787 года генваря 20 дня // Описи Київського намісництва.- С.203; опис:

“Городъ Козелець.

Гербъ сего города: козель, съ маленькими рожками на бѣломъ полѣ изображенной, что значитя изъ привилегіи, данной тогдашнему магистрату королемъ польскимъ Яномъ-Казимиромъ въ 1663-м году.”

Сокращенное особенное географическое описание Киевской губернии съ частными краткими жь описаніями уѣздовъ, ея составляющихъ, съ приложениемъ при оныхъ губернской и уѣздныхъ картъ. 1787 года генваря дня // ЦДІАК, ф.193, оп.2, спр.303, арк.22:

“Городъ Козелець.

Гербъ сего города: козель с маленькими рожками, с крестомъ, на бѣломъ полѣ изображенный, что значитя [в] привилеіи, данной тогдашнему магистрату королемъ польскимъ Яномъ Каземиромъ въ 1663-м году.”

Гречило А.- С.57; опис. 29.12.1663.

Пам’ятки історії Східної Європи.- Том V.- С.358; опис. 29.12.1663.

Савчук Ю.- С.295; опис. 29.12.1663.

375. Герб з опису вйтівської печатки в привілеї від 29.12.1663:

В полі печатки козел, між рогами якого хрест.

Текст: ... drugą zaś pieczęć mniejszą teź podobnej mieć pozwalamy, a napis w koło: pieczęć wójtowska Kozielca, a ta powinna zawsze zostawać przy wójcie.

Гречило А.- С.57-58; опис. 29.12.1663.

Пам’ятки історії Східної Європи.- Том V.- С.358; опис. 29.12.1663.

Савчук Ю.- С.295; опис. 29.12.1663.

376. Герб з опису прапора в привілеї від 29.12.1663:

На срібному полі козел, між рогами якого хрест.

Текст: Także i na chorągwi miejskiej ma być koziołek z różkami i z krzyżem na białym polu wymalowany.

Гречило А.- С.58; опис. 29.12.1663.

Пам'ятки історії Східної Європи.- Том V.- С.358; опис. 29.12.1663.

Савчук Ю.- С.295; опис. 29.12.1663.

377. 3 печатки від 1663 – 1726 р.р.:

В полі печатки овальний бароковий щит, на якому козел, на спині куля під розширеним хрестиком.

Напис по колу: **++ ПЕЧАТЪ МАЙЄСТРАТЪ МѢСТА КОЗЕЛЦА**
кругла, розмір 30 мм.

НБУ, IP, ф.13, спр.6269. 1726 р.

Винклер П.- С.6; мал.19. 1698 р.

Румянцева В. Історія.- С.12; опис. 1663 р.

Румянцева В. Емблеми земель.- С.76; мал. 1698 р.

Ситий І.- С.8-9; мал.10. 1665 – 1688 р.р.

Снимки.- С.69; мал. 1698 р.

Остер

378. 3 печатки від 1663 р.:

В полі печатки овальний бароковий щит, на якому мур з прочиненими воротами, під трьома вежами, середня з яких вища, кожна вежа має по три зубці, над середньою вежею розширений хрестик.

Напис по колу: **ПЕЧАТЪ МѢСТА ОСТРА**
овальна, розмір 23x22 мм.

Величко С. Літопис. Том II.- С. 350; мал.

Грушевський М.- С.328; мал.260.

Пам'ятки історії Східної Європи.- Том V.- С.359-362; опис. 29.12.1663.

Румянцева В. Історія.- С.13; опис.

Румянцева В. Емблеми земель.- С.64; опис. 1663 р.

379. 3 печатки від 1749 р.:

В полі печатки овальний бароковий щит, на якому мур з прочиненими воротами, під трьома вежами, середня з яких вища, кожна вежа має по три зубці, над середньою вежею хрестик.

Напис по колу: **ПЕЧАТЪ МѢСТА ОСТРА**
овальна, розмір 23x22 мм.

Ситий І. // Шоста наукова геральдична конференція.- С.77; мал.3. 1749 р.

ЛУБЕНСЬКИЙ ПОЛК

Вереміївка

380. 3 печатки від 1744 р.:

В полі печатки хрест з потрійним розгалуженням здолу, згори корона, здолу півмісяць, що лежить рогами догори; навколо рослиноподібний візерунок; згори літери: **ПГ**, здолу літера: **В**.¹

¹ Вереміївка впродовж 1648 – 1663 р.р. була сотенним осередком, а по тому втратила свій адміністративний статус залишаючись звичайним несотенним містечком. Тим не менше, містечко користувалося ще в середині XVIII ст. власною печаткою, що беззастережно вказує на той факт, що використання міськими поселеннями гербів та печаток не було прямо пов'язане з наявністю чи відсутністю у них адміністративного статусу полкового чи сотенного осередку.

овальна, розмір 21x19 мм.
ЦДІАК, ф.51, оп.3, спр.18788, арк.66. 1744 р.

Глинськ

381. 3 печатки від 1672 – 1705 р.р.:

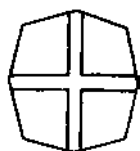
В полі печатки німецький щит, на якому розширений хрест; над щитом забороло, в нашоломнику три страусових пера, навколо щита намет, під щитом хрестик; згори літери: **ПМ**, здолу літери: **ГР**.

кругла, розмір 24 мм.

НБУ, ІР, ф.1, спр.56259; ф.2, спр.14639. 1697 р.

Шафонский А.- С.540; опис:

“Однако Сотники, присутствовавшие въ Ратушѣ, иногда и свою особливую печать употребляли, что изъ старыхъ крѣпостей видѣть можно, на которыхъ 1672, 1695, 1700, 1705 годовъ Ратуша Глинская употребляла печать: въ щиту крестъ, а внизу подъ щитомъ крестикъ маленькій и около креста буквы: **П.М.Г.Г.** Такой гербъ съ прибавленіемъ въ щитѣ, около креста, луны и звѣзды имѣлъ Михайло Прокофьевъ Жуковскій, въ вышепомянутые годы въ Глинскѣ бывший Сотникъ, котораго гербъ, въ соборной церкви на иконостасѣ подъ мѣстными образами написанный, и понынѣ находится.”

382. 3 печатки від 1690 р.:

В полі печатки хрест.

восьмикутна, розмір 11x10 мм.

НБУ, ІР, ф.2, спр.14505. 1690 р.

Городище

383. 3 печатки від 1766 – 1771 р.р.:

В полі печатки перевернуте серце під хрестиком з загнутими кінцями, на серці шестипроменева зірка; згори літери: **ПГ**, здолу літера: **Г**, навколо візерунок.

овальна, розмір 24x21 мм.

ЦДІАК, ф.98, оп.2, спр.270, арк.411 зв., 429 зв., 485 зв.; спр.333, арк.27 б зв. 1766 – 1771 р.р.

Горошин

384. 3 печатки від 1730 – 1735 р.р.:

В полі печатки серце; навколо візерунок; згори літери: **П:Г**, ліворуч літера: **Г**.

овальна, розмір 19x17 мм.

НБУ, ІР, ф.1, спр.62340; спр.62346. 1730 – 1735 р.р.

Жовнин

385. 3 печатки від 1760 – 1778 р.р.:

В полі печатки німецький щит, на якому перехрещено шаблю і стрілу вістрями додолу; над щитом забороло під шоломовою короною, навколо щита намет; в правому горішньому куті літера: **П**, в лівому горішньому куті літера: **Г**, здолу літера: **Ж**.

овальна, розмір 24x21 мм.

ЦДІАК, ф.98, оп.1, спр.20, арк.4 зв., 9 зв.; оп.2, спр.270, арк.97 зв.; спр.307, арк.114 зв.; ф.102, оп.2, спр.96, арк.5. 1760 – 1778 р.р.¹
Грабова Н.- С.290; табл.3, мал.4 (подана як печатка Городиської сотні). 1760 р.

Лохвиця

386. 3 печатки від 1725 – 1760 р.р.:

В полі печатки вежа з прочиненими воротами, під трьома дахами, які прикрашено кульками, на яких прапорці.²

Напис по колу: * ПЕЧАТЬ • РАТУШНАА • ЛОХВИЦКАА

овальна, розмір 30x25 мм.

НБУ, ІР, ф.137, спр.51, арк.1 зв. 1714 р.

ЦДІАК, ф.51, оп.3, спр.1108, арк.30; спр.1750, арк.2; спр.2138, арк.5; спр.2706, арк.4, б; ф.59, оп.1, спр.635, арк.2 зв.; ф.64, оп.1, спр.245, арк.139; ф.98, оп.2, спр.307, арк.102 зв. 1725 – 1760 р.р.

Шафонский А.- С.596; опис:

“Похожий сему гербъ былъ изстари въ Лохвицкой бывшей Ратушѣ въ печати употребляемъ, только цвѣтъ на оной не видны были. Когда и отъ кого онъ свое начало получилъ, за сгорѣніемъ въ Сотенной Канцелярії дѣль – неизвѣстно”

Грабова Н.- С.290; опис. 1760 р.

Румянцева В. Эмблемы земель.- С.87; мал. 1725 – 1728 р.р.

Лубни

387. Згадка про герб в привілеї від 20.10.1592:

Текст: **До того тежь томү жъ местү Александровү сим жү листом нашим до права их надаем печат местскую, герб ... которою печатью в том месте Александрове вряд местский вси sprawy права майдеборского печатуючи и отправуючи, вечно уживати оноє мают**

Гречило А.- С.43; опис. 20.10.1592.

Корпус магдебурзьких грамот.- С.49; опис. 20.10.1592.

Николайчик Ф.- С.107; опис. 20.10.1592.

Чтения в обществе Нестора летописца.- Книга XIV.- Выпуск III.- С.105; опис. 20.10.1592.

388. Згадка про герб в привілеї від 16.3.1595:

Текст: **... и печат под гербом ... з нашею щодробливости для его лепъшого и переднешого объходу надаем: мают еє мещане места Александрова теперешние и по нихъ будучые вечно уживати и sprawy свои местские и инные всякие и судовые отпраовати и печатовати**

Гречило А.- С.44; опис. 16.3.1595.

Николайчик Ф.- С.108; опис. 16.3.1595.

¹ Перехрещені стрілу і шаблю бачимо також на гербах трьох сусідніх з Жовниним міст – Голтви, Городища і Хорола.

² В.Румянцева висунула твердження, що лохвицький герб з'явився в результаті діяльності Геральдмейстерської контори (С.38). Помилковість даного припущення є доволі очевидною. Річ у тім, що В.Румянцевій були відомі відбитки лохвицької печатки від 1725 – 1728 р.р. і вона не шукаючи більш певних доказів приписала авторство цього герба Герольдмейстерській конторі. Нам вдалося виявити відбиток лохвицької печатки від 1714 р. (НБУ, ІР, ф.137, спр.51, арк.1 зв.), що безсумнівно доводить непричетність названої установи до створення герба Лохвиці, оскільки Герольдмейстерська контора була організована лише 1722 р.

389. З печатки від 1592 – 1738 р.р.:

В полі печатки п'ятикутний бароковий щит, на якому рука в латах, що тримає шаблю, під якою голова ведмедя.

Напис по колу: + **SIGILLVM CIVITATIS ALEXANDR**

кругла, розмір 34 мм.

НБУ, ІР, ф.1, спр.53203; спр.53205; спр.53206; спр.53208 – 53226; спр.53229; спр.53232 – 52234; спр.55661; ф.2, спр.14005; спр.14663; ф.84, спр.86, арк.1. 1699 – 1730 р.р.

Географическое описаніе города Кіева, сочиненное Кіевского гарнизона порутчикомъ Васи́ліемъ Ивановичемъ Новгородцовымъ, съ прибавленіемъ описанія Кіево-Печерской лавры и всѣхъ къ оной принадлежащихъ мѣсть, разныхъ вѣдомостей о кіевскихъ монастыряхъ и церквахъ и географическаго описанія всего Кіевского намѣстничества вообще и со всѣми онаго уѣздами. 1775 – 1786 // НБУ, ІР, ф.1, спр.378, арк.174:

“Городъ Лубны

Гербъ старинный городскій: рука съ обнаженнымъ кинжаломъ и подъ онымъ отрубанною медвежою головою съ надписью вокругъ латинскимъ діалектомъ такъ: “Signum Civitatis Alexandriæ”. Въ какое же время и кѣмъ сеи гербъ пожалованъ, подлиннаго извѣстія не сыскуются, а упоминается отъ 1673 году въ книгахъ, при магистратѣ имѣющихся, магистратовою городовою печатью.”

Историческое и топографическое описаніе Кіевской губерніи съ частнымъ описаніемъ городовъ и уѣздовъ оныя и съ приложениемъ картъ какъ губернской, такъ городамъ и уѣздамъ, сочиненное по высочайшему повелѣнію 1787 года генваря 20 дня // Описи Київського намісництва.- С.214; опис:

“Городъ Лубны

Гербъ старинной городской: рука съ обнаженнымъ кинжаломъ и подъ онымъ отрубленную медвежою головою; съ надписью кругъ латинскимъ діалектомъ такъ: “Sigillum Sivitatis Alexandria”, то есть: “Печать города Александріи”. Въ какое ж время и кемъ сеи гербъ пожалованъ – подлиннаго извѣстія не сыскивается, а имянуется отъ 1673 году въ книгахъ, при магистратѣ имѣющихся, магистратовою городовою печатью.”

Сокращенное особенное географическое описаніе Кіевской губерніи съ частными краткими жъ описаніями уѣздовъ, ея составляющихъ, съ приложениемъ при оныхъ губернской и уѣздныхъ картъ. 1787 года генваря дня // ЦДІАК, ф.193, оп.2, спр.303, арк.29:

“Городъ Лубны

Гербъ старинный городской: рука съ обнаженнымъ кинжаломъ и подъ онымъ отрубленную медвежою головою с надписью вокругъ латинскимъ діалектомъ такъ: “Sigillum civitatis Alexandriæ”, то есть: “Печать города (или общества) Александріи”. Въ какое жъ время пожалованъ, подлинного извѣстія не сыскивается, а имянуется отъ 1673 году въ книгахъ, при магистратѣ имѣющихся, магистратовою городовою печатью.”

Дяченко Т. // Клейноди.- Том I.- С.17; опис. 1591 р.

Дяченко Т. // Знак.- 1996.- Ч.11.- С.6; опис.1591 р.

Китицын П.- С.104; мал. 1703 – 1738 р.р.

Румянцева В. Історія.- С.10; опис. 1591 р.

Румянцева В. Эмблемы земель.- С.58; опис. 1591 р.

Ситий І.- С.10-11; мал.17. 1715 р.

390. З печатки від 1738 – 1752 р.р.:

В полі печатки прямокутний з загостренням здолу бароковий щит, на якому рука в латах, що тримає шаблю, під якою голова ведмедя.

Напис по колу: + **SIGILLVM CIVITATIS ALEXANDR ANNO 1738**

кругла, розмір 35 мм.

НБУ, ІР, ф.2, спр.27745. 1739 р.

ЦДІАК, ф.51, оп.3, спр.19973, арк.248 зв.; ф.59, оп.1, спр.1071, арк.77; ф.64, оп.1, спр.111, арк.4 зв. 1743 – 1752 р.р.

Лукомль

391. З печатки від 1696 р.:

В полі печатки іспанський щит, на якому хрест в саяві на кінцях якого кулі; над щитом забороло, навколо щита намет у вигляді рослиноподібного візерунку; згори літери: **ПМ**, здолу літери: **ГЛ**.

восьмикутна, розмір 16x15 мм.

НБУ, ІР, ф.2, спр.14628. 1696 р.

392. З печатки від 1746 – 1760 р.р.:

В полі печатки розширений хрест, на кінцях якого півкулі.

Напис по колу: **ПЕЧАТ МѢСТА ЛУКОМЛА**

кругла, розмір 25 мм.

НБУ, ІР, ф.1, спр.51119; спр.51120; спр.51122. 1746 р.

ЦДІАК, ф.98, оп.2, спр.307, арк.127 зв. 1760 р.

Грабова Н.- С.290; опис. 1760 р.

Пирятин

393. Опис герба в привілеї від 9.2.1592:

Стріла.

Текст: ... **надаємъ печать мѣстскую, герб стрѣлу** ...

АЮЗР.- Часть VII.- Том III.- С.299; опис. 9.2.1592.

Гречило А.- С.43; опис. 9.2.1592.

Лазаревский А. Лубенщина.- С.32; опис. 1592 р.

Николайчик Ф.- С.103; опис. 9.2.1592.

394. З печатки від 1692 – 1771 р.р.:

В полі печатки німецький щит, на якому напрутий лук зі стрілою, що лежить вістрям додолу; над щитом забороло, в нашоломнику п'ять страусових пер, навколо щита намет.

Напис по колу: **+ ПЕЧАТЬ • МѢСТА • ПИРЯТИНА • РАТЪША**

кругла, розмір 32 мм.

ЦДІАК, ф.51, оп.3, спр.1108, арк.32; спр.19973, арк.243 зв.; ф.64, оп.1, спр.259, арк.2; ф.98, оп.2, спр.333, арк.139 зв., 182 зв., 242 зв., 300 зв., 336; спр.336, арк.18, 36, 81. 1724 – 1771 р.р.

Географическое описание города Киева, сочиненное Киевскаго гарнизона порутчикомъ Василиемъ Ивановичемъ Новгородцовымъ, съ прибавленіемъ описанія Кіево-Печерской лавры и всѣхъ къ оной принадлежащихъ мѣсть, разныхъ вѣдомостей о кіевскихъ монастыряхъ и церквахъ и географическаго описанія всего Кіевскаго намѣстничества вообще и со всѣми онаго уѣздами. 1775 – 1786 // НБУ, ІР, ф.1, спр.378, арк.162-163:

“Городъ Пирятинъ

А найдено коллежскимъ ассессоромъ и казначеемъ уѣзднымъ Максимомъ Щербакомъ между крѣпостями, на имѣнія его по предкамъ его доставшимися по наслѣдству, двѣ крѣпости старинныя, отъ уряду городского пирятинскаго данныя: одна въ 1665 году апрѣля 26 дня, а другая – дѣду его Щербака Стефану Иванову въ 1692 году, мсца марта // 19-го дня, на мельницу. На коихъ крѣпостяхъ печати приложены съ выраженіемъ на оныхъ герба: лукъ со стрѣлою, которой гербъ и понынѣ въ городѣ Пирятинѣ употребляется.”

Историческое и топографическое описание Киевской губернии с частным описанием городов и уездов оныя и с приложением карт как губернской, так городам и уездам, сочиненное по высочайшему повелению 1787 года января 20 дня // Описи Київського намісництва.- С.211; опис:

“Городъ Пирятинъ

Что жъ сей гербъ изстари былъ употребляемъ доказываютъ сіе найденные у коллежского ассесора Максима Щербака между крепостными на имения его отъ предковъ ему доставшіеся по наследству двѣ крепости старинные, отъ уряду городского пирятинскаго данные одна въ 1665 году мѣсяца апреля 26, а другая – дѣду ево Щербака Стефану Ивановичу въ 1692 году, мѣсяца марта 19 д., на мельницу, на коихъ крепостяхъ печати приложены съ выражениемъ сего герба.”

Сокращенное особенное географическое описание Киевской губернии с частными краткими жъ описаниями уездовъ, ея составляющихъ, съ приложениемъ при оныхъ губернской и уездныхъ картъ. 1787 года января дня // ЦДІАК, ф.193, оп.2, спр.303, арк.27:

“Городъ Пирятинъ

Что жъ сей гербъ изстари былъ употребляемъ, доказываютъ сіе найденные у коллежского ассесора Максима Щербака между крепостями на имение его, отъ предковъ ему доставшіеся по наследству, двѣ крепости старинные, отъ уряду городского пирятинскаго данные, одна въ 1665-м году мѣсяца апреля 26, а другая – дѣду его, Щербака, Стефану Ивановичу въ 1692 году, мѣсяца марта 19-го на мельницу, на коихъ крепостяхъ печати приложены съ выражениемъ сего герба.”

Грабова Н.- С.290; опис. 1760 – 1771 р.р.

Румянцева В. Эмблемы земель.- С.87; мал. (ідентифіковано як печатку Пирятинської сотні). 1747 р.

Ситий І.- С.12-13; мал.23. 1765 р.

Слабченко М.- С.4; згадка.

Ромни

395. 3 печати від 1691 р.:

В полі печати овальний бароковий щит, на якому хрест на могилі, здолу літера: **Р** над стрілою, що лежить вістрям вліво.

Напис по колу: **+ ПЕЧАТЬ ~ МѢ ... АМ ~ РОМЕН ...**

овальна, розмір 28x24 мм.

НБУ, ІР, ф.2, спр.14582. 1691 р.

Шафонский А.- С.569; опис:

“Въ бывшей Роменской Ратушѣ ... издавна была печать, въ которой крестъ, на могилѣ стоящій, означенъ; но цвѣтъ поля и другіе знаки не видны были. Отъ кого и когда оная печать въ помянутые суда введена была – неизвѣстно. Стоящіе около города могилы и отъ онаго цѣлое предмѣстье, Могилки и понинѣ называемое доказываютъ, что подъ Ромномъ, или отъ бывшаго въ древности сраженія, или отъ другаго какого случая, многія могилы были насыпаны, на которыхъ по обычаю, поднесъ существующему, кресты врываны были: то можетъ быть, что бывший владѣлецъ города Ромна, Князь Корибут Вишневецкій, или при первомъ поселеніи онаго, или уже послѣ, дозволилъ своей Ратушѣ имѣть печать, гдѣ крестъ на могилѣ означенъ, въ знакъ погребенныхъ подъ Ромномъ многихъ людей и въ знакъ храбрости, которую жители противъ непріятели оказали; ибо въ прежнія времена всѣ жители должны были отъ Татарскихъ набѣговъ себя защищать.”

396. 3 печатки від 1702 – 1708 р.р.:

В полі печатки овальний бароковий щит, на якому хрест на могилі, праворуч шестипроменева зірка, ліворуч півмісяць рогами вправо, здолу літера: **Р** над стрілою, що лежить вістрям вліво.

Напис по колу: **+ ПЕЧАТЬ МѢСЬКА ... РО ... КА**

овальна, розмір 27x21 мм.

НБУ, ІР, ф.1, спр.57728, арк.2, 3. 1702 – 1703 р.р.

Ситий І.- С.14-15; мал.29. 1708 р.

397. 3 печатки від 1718 – 1732 р.р.:

В полі печатки овальний бароковий щит, на якому хрест на могилі, праворуч шестипроменева зірка, ліворуч півмісяць рогами вправо, здолу літера: **Р** над стрілою, що лежить вістрям вліво.

Напис по колу: **+ ПЕЧАТЬ ~ МѢСЬКА ~ РОМѢНЬСКА**

овальна, розмір 31x26 мм.

НБУ, ІР, ф.1, спр.53609; спр.53657; спр.53663. 1719 – 1727 р.р.

ЦДІАК, ф.51, оп.3, спр.337, арк.13. 1719 р.

Ситий І.- С.14-15; мал.30. 1718 – 1732 р.р.

398. 3 печатки від 1726 р.:

В полі печатки овальний бароковий щит, на якому хрест на могилі, здолу літера: **Р** над стрілою, що лежить вістрям вліво.

Напис по колу: **+ ПЕЧАТЬ ... РОМѢНЬСКА**

овальна, розмір 30x24 мм.

Ситий І.- С.16-17; мал 31. 1726 р.

399. 3 печатки від 1736 р.:

В полі печатки овальний бароковий щит, на якому хрест на могилі, праворуч шестипроменева зірка, ліворуч півмісяць рогами вправо, здолу літера: **Р** над стрілою, що лежить вістрям вліво.

Напис по колу: **+ ПЕЧАТЬ ... А ~ РОМѢНЬСКА**

овальна, розмір 31x26 мм.

Ситий І.- С.16-17; мал.32. 1736 р.

400. 3 печатки від 1738 р.:

В полі печатки овальний бароковий щит, на якому хрест на могилі, праворуч шестипроменева зірка, ліворуч півмісяць рогами вправо, здолу літера: **Р** над стрілою, що лежить вістрям вліво.

Напис по колу: **+ ПЕЧАТЬ ... СКАА РОМѢНЬСКА**

овальна, розмір 29x25 мм.

Ситий І.- С.16-17; мал.33. 1738 р.

401. 3 печатки від 1738 – 1752 р.р.:

В полі печатки овальний бароковий щит, на якому хрест на могилі.

Напис по колу: **+ ПЕЧАТЬ МѢСЬКАА РОМѢНЬСКА ГОДА 17 ...**

овальна, розмір 22x19 мм.

ЦДІАК, ф.64, оп.1, спр.133, арк.7; арк.13 зв.; спр.152, арк.6 зв.; спр.225, арк.12; ф.98, оп.2, спр.18, арк.51 зв. 1745 – 1752 р.р.

Грабова Н.- С.290; опис (другий варіант). 1745 р.

Ситий І.- С.16-17; мал.34. 1738 – 1749 р.р.

402. З печатки від 1743 р.:

В полі печатки овальний бароковий щит, на якому хрест на могилі, здолу літера: **Р**.

Напис по колу: **+ ПЕЧАТЬ МѢСКАА РОМЕНСКАА**

овальна, розмір 30x25 мм.

ЦДІАК, ф.98, оп.2, спр.15, арк.54 зв. 1743 р.

Грабова Н.- С.290; табл.4, мал.8 (перший варіант). 1743 р.

403. З печатки від 1752 – 1753 р.р.:

В полі печатки овальний бароковий щит, на якому хрест на могилі.

Напис по колу: **+ ПЕЧАТЬ МѢСКАЯ РОМЕНСКА**

овальна, розмір 21x19 мм.

ЦДІАК, ф.51, оп.3, спр.19973, арк.195; ф.64, оп.1, спр.221, арк.119 зв.; ф.98,

оп.2, спр.221, арк.3 зв. 1752 – 1753 р.р.

Грабова Н.- С.290; опис (третій варіант). 1752 р.

404. З печатки від 1756 – 1765 р.р.:

В полі печатки овальний бароковий щит, на якому хрест на могилі, праворуч шестипроменева зірка, ліворуч півмісяць рогами вправо, здолу літера: **Р** над стрілою, що лежить вістрям вліво.

Напис по колу: **+ ПЕЧАТЬ ~ МѢСЪКАМ ~ РОМЕНЬКА**

овальна, розмір 26x24 мм.

НБУ, ІР, ф.1, спр.52933; спр.54830. 1764 р.

ЦДІАК, ф.51, оп.3, спр.17220, арк.32 зв.; ф.98, оп.2, спр.270, арк.195 зв.; спр.276, арк.6 зв., 16 зв. 1757 – 1760 р.р.

Ситий І.- С.16-17; мал.35. 1756 – 1765 р.р.

Сенча

405. З печатки від 1681 – 1693 р.р.:

В полі печатки хрест з подвійним розгалуженням здолу, над восьмипроменевою зіркою і півмісяцем, що лежить рогами додолу.

Напис по колу: **+ ПЕЧАТУ ...**

кругла, розмір 21 мм.

НБУ, ІР, ф.2, спр.14478; спр.14493; спр.14584. 1681 – 1693 р.р.

Сміла

406. З печатки від 1686 р.:

В полі печатки серце, яке пронизують навхрест шабля і стріла вістрями додолу, згори розширений хрест, навколо візерунок; в лівому горішньому куті літера: **Г**.

восьмикутна, розмір 20x20 мм.

НБУ, ІР, ф.2, спр.14540. 1686 р.

Чигирин-Діброва

407. З печатки від 1687 – 1688 р.р.:

В полі печатки хрест з заокругленими кінцями на могилі, здолу паросток; згори шолом, навколо намет.

восьмикутна, розмір 14x13 мм.

НБУ, ІР, ф.2, спр.14617; спр. 14641. 1687 – 1688 р.р.

408. З печатки від 1738 р.:

В полі печатки французький щит, на якому довгий хрест, на кінцях якого кулі, здолу півмісяць, що лежить рогами догори; над щитом забороло, навколо щита намет; згори літери: **ПГ**, здолу літери: **ЧД**.

кругла, розмір 25 мм.

ЦДІАК, ф.59, оп.1, спр.654, арк.250. 1738 р.

Чорнухи

409. З печатки від 1689 – 1690 р.р.:

В полі печатки іспанський щит, на якому хрест з хвилясто загнутими кінцями; над щитом забороло, в нашоломнику три страусових пера, навколо щита намет; здолу шестипроменева зірка.

восьмикутна, розмір 12x11 мм.

НБУ, ІР, ф.2, спр.14504; спр. 14516. 1689 – 1690 р.р.

410. З печатки від 1725 – 1771 р.р.:

В полі печатки хрест з подвійними розгалуженнями згори та здолу, праворуч семипроменева зірка, ліворуч півмісяць рогами вправо; навколо лавровий вінок.

Напис по колу: ○+○ **ПЕЧАТЪ • МѢСТА ГОРОДА ЧЕРНХЪ**

кругла, розмір 30 мм.

НБУ, ІР, ф.137, спр.6, арк.3. 1759 р.

ЦДІАК, ф.51, оп.3, спр.1108, арк.41, 45; спр.19973, арк.198, 200; ф.98, оп.1, спр.49, арк.116, 146; оп.2, спр.307, арк.139; спр.333, арк.194. 1725 – 1771 р.р.

Грабова Н.- С.283; опис. 1760 – 1771 р.р.

Яблунів

411. З печатки від 1736 р.:

В полі печатки розширений хрест в сядві над півмісяцем, що лежить рогами догори; в нашоломнику три страусових пера під шестипроменевою зіркою, навколо щита намет; згори літери: **ПМ**, здолу літера: **А**.

овальна, розмір 23x20 мм.

НБУ, ІР, ф.1, спр.58087; спр.58090. 1736 р.

МИРГОРОДСЬКИЙ ПОЛК

Власівка

412. З печатки від 1682 р.:

В полі печатки серце, на якому розширений хрест з заокругленими кінцями; згори дві шестипроменеві зірки; праворуч літера: **М**, ліворуч літера: **С**.

восьмикутна, розмір 15x15 мм.

НБУ, ІР, ф.2, спр.20563. 1682 р.

413. З печатки від 1739 р.:

В полі печатки італійський щит, на якому літера: **В** в супроводі трьох шестипроменевих зірок; над щитом забороло під шоломовою короною, навколо щита намет; згори літери: **ПГ**.

овальна, розмір 19x16 мм.

Голтва

414. З печатки від 1768 – 1776 р.р.:

В полі печатки серце, яке пронизують спис, шабля і зламана стріла; згори забороло, в нашоломнику шестипроменева зірка, навколо намет; згори літери: **ГГ**.

овальна, розмір 24x21 мм.

ЦДІАК, ф.57, оп.1 спр.434, арк.114 б зв.; ф.64, оп.1 спр.425, арк.21 зв., 25 зв. 1768 – 1776 р.р.

Городище

415. З печатки від 1697 р.:

В полі печатки іспанський щит, на якому лапчастий хрест; над щитом забороло, навколо щита намет; в правому горішньому куті літера: **Г**.

восьмикутна, розмір 17x16 мм.

НБУ, ІР, ф.2, спр.14657. 1697 р.

416. З печатки від 1752 – 1779 р.р.:

В полі печатки німецький щит, на якому перехрещено стрілу і шаблю вістрями додолу; над щитом забороло під шоломовою короною, навколо щита намет; в правому горішньому куті літера: **П**, в лівому горішньому куті літера: **Г**, між заборолом і короною літера: **Г**.¹

овальна, розмір 23x21 мм.

ЦДІАК, ф.51, оп.3, спр.19973, арк.130; ф.57, оп.1, спр.434, арк.110 а зв.; ф.102, оп.2, спр.98, арк.10. 1752 – 1779 р.р.

Грабова Н.- С.289; опис. 1779 р.

Кременчук

417. З печатки від 1681 – 1685 р.р.:

В полі печатки серце, яке пронизує стріла; згори літери: **ПГ**, здолу літери: **КЖ**.

восьмикутна, розмір 13x12 мм.

НБУ, ІР, ф.2, спр.14480; спр.14483. 1681 – 1685 р.р.

418. З печатки від 1696 р.:

В полі печатки серце, яке пронизує стріла; згори літери: **ПГ**, здолу літери: **КЖ**.

восьмикутна, розмір 17x16 мм.

НБУ, ІР, ф.2, спр.14559. 1696 р.

Миргород

419. Опис герба в привілеї від 10.5.1631:

Архангел Михайло.

¹ При офіційному затвердженні в 1782 р. в городиському гербі замість стріли з'явилося зображення ключа, причиною чому, ймовірно, стало неправильне відчитання зображення на гербі через нечіткий відбиток печатки. Подібної помилки у відчитанні змісту герба припустилася й Н.Грабова (С.289), яка також подала в описі печатки згадку про ключ, хоча на відбитку, з якого дослідниця зробила опис печатки, ясно видно пір'я стріли. Цікавою особливістю другої городиської печатки є розташування однієї з літер між заборолом і короною, чого не бачимо на жодній іншій міській печатці.

Текст: Do prawa swego mieszczan spokojnych, kupców, rzemieśników przyjmowali, y onym cechy dla porządku sporządzali, któremu miastu do pieczętowania spraw wszytkich, obraz świętego Michała archanioła za pieczęć, iako tu na stroni tego przywileia iest wyrysowany, daiemy.
Корпус магдебурзьких грамот.- С.64; опис. 10.5.1631.

420. З печатки від 1664 – 1738 р.р.:

В полі печатки бароковий щит, на якому архангел Михайло над дияволом.

Напис по колу: ... **LVM • CIVITAVTS • MIRH ... DE ...**

кругла, розмір 36 мм.

НБУ, ІР, ф.1, спр.53149; спр.53156; спр.53158; спр.53160-53168; спр.53173; спр.53177-53195; спр.62389. 1664 – 1738 р.р.

Омельник

421. З печатки від 1691 р.:

В полі печатки серце, яке пронизують навхрест дві стріли вістрями додолу, здолу шестипроменева зірка; праворуч літера: **М**.

восьмикутна, розмір 15x15 мм.

НБУ, ІР, ф.2, спр.14581. 1691 р.

Потік

422. З печатки від 1686 р.:

В полі печатки іспанський щит, на якому восьмипроменева зірка над півмісяцем, що лежить рогами догори; згори літери: **МП**.

восьмикутна, розмір 15x13 мм.

НБУ, ІР, ф.2, спр.14640. 1686 р.

Сорочинці

423. З печатки від 1673 – 1752 р.р.:

В полі печатки іспанський щит, на якому розширений хрест над півмісяцем, який лежить рогами догори; над щитом забороло, в нашоломнику три страусових пера, навколо щита намет; згори літери: **ПГ**, здолу літера: **С**.

восьмикутна, розмір 21x19 мм.

НБУ, ІР, ф.1, спр.53153; спр.53162; спр.53170-53176; спр.62400. 1673 – 1747 р.р.

ЦДІАК, ф.51, оп.3, спр.19973, арк.127. 1752 р.

424. З печатки від 1767 р.:

В полі печатки хрест з півкулями на кінцях над підвищенням, яке має півкулі на кінцях, згори терновий вінок; праворуч літера: **П**, ліворуч літера: **Σ**, здолу літери: **М**.

восьмикутна, розмір 21x19 мм.

НБУ, ІР, ф.2, спр.4803. 1767 р.

Хомутець

425. Згадка про міську печатку в тексті документу від 1669 р.:

“... сѣ притисненіємъ печати **Хомѣтецкой** ...”

НБУ, ІР, ф.1, спр.53150. 1669 р.

Хорол

426. Опис герба від XVII ст.:

Шабля і стріла з тятивою, які покладено навхрест.

Географическое описаніе города Кіева, сочиненное Кіевского гарнизона порутчикомъ Васи́ліемъ Ивановичемъ Новгородцовымъ, съ прибавленіемъ описанія Кіево-Печерской лавры и всѣхъ къ оной принадлежащихъ мѣсть, разныхъ вѣдомостей о кіевскихъ монастыряхъ и церквахъ и географическаго описанія всего Кіевского намѣстничества вообще и со всѣми онаго уѣздами. 1775 – 1786 // НБУ, ІР, ф.1, спр.378, арк.199-200:

“Городъ Хороль

Гербъ сего города ... // ... сабля и стрѣла съ тетивою. А кемъ и когда оной городу пожалованъ ... неизвѣстно.”

Историческое и топографическое описаніе Кіевской губерніи съ частнымъ описаніемъ городовъ и уѣздовъ оныя и съ приложеніемъ картъ какъ губернской, такъ городамъ и уѣздамъ, сочиненное по высочайшему повелѣнію 1787 года генваря 20 дня // Описи Київського намісництва.- С.219; опис:

“Гербъ сего города, которой прежними тут бывшими правителствами употребляемъ былъ: сабля и стрѣла съ тетивою. А кемъ и когда оной городу пожалованъ, неизвѣстно.”

Сокращенное особенное географическое описаніе Кіевской губерніи съ частными краткими жь описаніями уѣздовъ, ея составляющихъ, съ приложеніемъ при оныхъ губернской и уѣздныхъ картъ. 1787 года генваря дня // ЦДІАК, ф.193, оп.2, спр.303, арк.33:

“Гербъ сего города, которой прежними тутъ бывшими правительствами употребляемъ былъ, – сабля и стрѣла съ тетивою. А кемъ и когда оной городу пожалованъ, неизвѣстно.”

Румянцева В. Історія.- С.12; опис. XVII ст.

Румянцева В. Эмблемы земель.- С.62; опис. XVII ст.

427. 3 печатки від 1684 р.:

В полі печатки іспанський щит, на якому щиток, на якому перехрещено стрілу і шаблю, які лежать вістрями вгору; над щитом забороло, навколо щита намет; згори літери: **ПХ**.

восьмикутна, розмір 15x14 мм.

НБУ, ІР, ф.2, спр.14577. 1684 р.

Яреськи

428. 3 печатки від 1752 р.:

В полі печатки іспанський щит, на якому лапчастий хрест над півмісяцем, який лежить рогами догори; над щитом шолом під шоломовою короною, навколо щита намет; згори літери: **ПР**, здолу літера: **Є**.

овальна, розмір 21x19 мм.

ЦДІАК, ф.51, оп.3, спр.19973, арк.131. 1752 р.

НІЖИНСЬКИЙ ПОЛК

Батурин

429. 3 печатки від 1671 – 1708 р.р.:

В полі печатки серце, на якому розширений хрест, за серцем спис, на якому прапор, праворуч восьмипроменева зірка, ліворуч півмісяць рогами вліво.

Напис по колу: **ПЕЧАТЬ МѢСТА ЕГО ЦРККОГО ВЪ БАТУР**

кругла, розмір 41 мм.
НБУ, ІР, ф.1, спр.53427. 1708 р.
Ситий І. // Голос України.- 1993.- 30 березня.- Мал. 1671 р.
Ситий І.- С.6-7; мал.2. 1671 р.
Chomiccki A.- Опис.
Krzyżanowski S.- Опис.

430. 3 печатки від 1712 – 1718 р.р.:

В полі печатки хрест з потрійним розгалуженням на кінцях крім горішнього, згори шестипроменева зірка, здолу півмісяць, що лежить рогами догори.¹

Напис по колу: **ПЕЧАТЬ МѢСКАА^Е БАТЪРИНСКАА**

кругла, розмір 30 мм.
НБУ, ІР, ф.1, спр.50697; спр.53473. 1713 – 1718 р.р.
ЦДІАК, ф.64, оп.1, спр.448, арк.2 зв.; спр.464б, арк.4. 1712 – 1714 р.р.
Ситий І. // Голос України.- 1993.- 30 березня.- Опис. 1717 р.
Милорадович Г. // ЧГВ.- 1858.- №18.- С.136; опис. 1717 р.
Слабченко М.- С.7; опис. 1717 р.

Борзна

431. 3 печатки від 1712 р.:

В полі печатки німецький щит, на якому розширений хрест з загостреннями на кінцях в сьйві над півмісяцем, що лежить рогами догори, в правому і лівому горішніх кутах дві п'ятипроменеві зірки; над щитом забороло, в нашоломнику три страусових пера, навколо щита намет.

Напис по колу: ↓ **ПЕЧАТЬ МѢСТА БОРЗНИ**

овальна, розмір 26х22 мм.

ЦДІАК, ф.64, оп.1, спр. 464 б, арк.2. 1712 р.

Вороніж

432. 3 печатки від 1702 – 1762 р.р.:

В полі печатки німецький щит, на якому на двох врубках сидить ворон вліво; над щитом розширений хрестик.

Напис по колу: •• **ПЕЧАТЬ •• МѢСТА •• ВОРОНИЖА**

кругла, розмір 22 мм.

НБУ, ІР, ф.1, спр.51239; спр.55299; спр.56265. 1702 – 1724 р.р.

ЦДІАК, ф.51, оп.3, спр.147, арк.3; спр.287, арк.3; спр.303, арк.3; спр.365, арк.3; спр.716, арк.8; спр.870, арк.5; спр.3326, арк.34 зв.; спр.3505, арк.7; спр.3709, арк.4; спр.6562, арк.19; спр.10250, арк.2; спр.16109, арк.3 зв.; ф.64, оп.1, спр.487, арк.13; спр.493, арк.4 зв.; спр.539, арк.7. 1715 – 1762 р.р.

¹ На прапорі Богдана Хмельницького (див.: мал. на останній стороні обкладинки) вміщено зображення подібних фігур (див.: Савчук Ю. Гетьманські клейноди та особисті речі Богдана Хмельницького у колекціях музеїв Європи (пошук, знахідки, атрибуція).- К., 2006.- С.50-53, 94-95), що може вказувати на ймовірний вплив гетьманської символіки на геральдику майбутньої гетьманської столиці. Характерно що зображення на батуринському гербі вплинуло на формування геральдичних знаків ряду сусідніх з Батурином міст Ніжинського полку. Так, на гербах Борзни, Глухова, Конотопа та ін. бачимо зображення все тих же хреста, півмісяця та зірок.

Глухів

433. 3 печатки від 1682 – 1769 р.р.:

В полі печатки пеликан вліво, який годує двох пташенят власною кров'ю.

Напис по колу: * ПЕЧАТЪ УРАДОВАА ГОРОДА ГЛУХОВА

кругла, розмір 32 мм.

НБУ, ІР, ф.1, спр.50494; спр.50496; спр.50498; спр.50506; спр.50726; спр.53388; спр.53413; спр.53415; спр.53428; спр.53429; спр.55766;

спр.56335; спр.56337; спр.56464. 1683 – 1745 р.р.

ЦДІАК, ф.51, оп.3, спр.6858, арк.4 зв., 5 зв.; спр.16869, арк.4; спр. 16872, арк.3; спр. 16873, арк.3-8, 10, 11, 16; ф.64, оп.1, спр.469, арк.11 зв.; ф.220, оп.1, спр.201, арк.1. 1682 – 1769 р.р.

Ситий І.- С.6-7; мал.6. 1740 р.

Лазаревский А. // ЧГВ.- 1855.- №4.- С.16; опис.

434. 3 печатки від 1731 р.:

В полі печатки хрест з потрійними розгалуженнями на кінцях крім долішнього, обабіч дві восьмипроменеві зірки, здолу півмісяць, що лежить рогами догори; в правому горішньому куті літера: **П**, в лівому горішньому куті літера: **Р**, здолу літера: **Г**.

восьмикутна, розмір 16x15 мм.

ЦДІАК, ф.51, оп.3, спр.3853, арк.4 зв., 13 зв. 1731 р.

435. 3 печатки від 1749 – 1773 р.р.:

В полі печатки розширений хрест, кінці якого прикрашені кулями, кожна з яких має по дев'ять променів, згори шоломова корона, обабіч дві шестипроменеві зірки, здолу півмісяць, що лежить рогами догори, навколо дві пальмові галузки перевиті стрічкою.

Напис по колу: ПЕЧАТЬ РАТВИШИ ГЛУХОВСКО

овальна, розмір 27x24 мм.

ЦДІАК, ф.51, оп.3, спр.17164, арк.239; ф.64, оп.1, спр.492, арк.17 зв.; спр.554, арк.12 зв.; спр.1133, арк.1 зв.; спр.1168, арк.5 зв.; ф.108, оп.2, спр.1352, арк.408. 1749 – 1773 р.

Румянцева В. Эмблемы земель.- С.87; мал. (подана як печатка Глухівської сотні).

Іванпіль

436. 3 печатки від 1695 р.:

В полі печатки серце, на якому лапчастий хрестик над півмісяцем, що лежить рогами додолу, обабіч дві шестипроменеві зірки; в нашоломнику три страусових пера, навколо намет; згори літери: **ПМ**, праворуч літери: **ИВ**, ліворуч літери: **СА**.

кругла, розмір 21 мм.

НБУ, ІР, ф.1, спр.50504. 1695 р.

Конотоп

437. 3 печатки від 1671 р.:

В полі печатки розширений хрест, навколо якого чотири шестипроменеві зірки, здолу півмісяць, що лежить рогами догори.

Напис по колу: + ПЕЧАТ • М ... СА • КОНОТОПА •

кругла, розмір 21 мм.

НБУ, ІР, ф.1, спр.50467. 1671 р.

438. 3 печатки від 1680 р.:

В полі печатки розширений хрест над півмісяцем, що лежить рогами догори, кругла, розмір 18 мм.

НБУ, ІР, ф.1, спр.56244. 1680 р.

439. 3 печатки від 1680 – 1688 р.р.:

В полі печатки лапчастий хрест над півмісяцем, що лежить рогами догори, обабіч дві восьмипроменеві зірки, праворуч згори шестипроменева зірка.

Напис по колу: **+ ПЕЧАТЬ МѢСТА КОНОТОПА**

кругла, розмір 22 мм.

НБУ, ІР, ф.1, спр.50481; спр.50486; спр.57807. 1680 – 1688 р.р.

440. 3 печатки від 1698 – 1699 р.р.:

В полі печатки хрест над півмісяцем, що лежить рогами догори, обабіч дві шестипроменеві зірки.

Напис по колу: **+ ПЕЧАТЬ МИСТА КОНОТОПА**

кругла, розмір 22 мм.

НБУ, ІР, ф.1, спр.50512; спр.50515; спр.53395. 1698 – 1699 р.р.

441. 3 печатки від 1701 – 1707 р.р.:

В полі печатки лапчастий хрест в сядві, праворуч півмісяць рогами вліво, ліворуч семипроменева зірка.

Напис по колу: **+ ПЕЧАТЬ МѢСТА ГОРОДА КОНОТОП**

кругла, розмір 23 мм.

НБУ, ІР, ф.1, спр.53399; спр.53401; спр.53412; спр.53414; спр.53426. 1701 – 1707 р.р.

442. 3 печатки від 1709 – 1735 р.р.:

В полі печатки розширений хрест в сядві, праворуч півмісяць рогами вліво, ліворуч восьмипроменева зірка.

Напис по колу: **+ ПЕЧАТЬ • МѢСТА • ГОРОДА • КОНОТОП**

кругла, розмір 25 мм.

НБУ, ІР, ф.1, спр.50703; спр.50714; спр.53400; спр.53446-53449; спр.53455-53463; спр.53475; спр.53482-53485; спр.53511-53515; спр.53520; спр.53523; спр.53533-53539; спр.53543; спр.53552-53559; спр.571530. 1709 – 1735 р.р.

Лазаревский А. // ЧГВ.- 1855.- №4.- С.16; опис. 1723 р.

443. 3 печатки від 1741 – 1749 р.р.:

В полі печатки розширений хрест, праворуч підкова кінцями вгору, ліворуч шестипроменева зірка і півмісяць рогами вправо.

Напис по колу: **+ ПЕЧАТЬ ГОРОДА КОНОТ МѢСТА**

кругла, розмір 26 мм.

НБУ, ІР, ф.1, спр.53569, спр.57584. 1741 – 1749 р.р.

Короп

444. 3 печатки від 1674 – 1695 р.р.:

В полі печатки іспанський щит, на якому короп під шоломовою короною, обабіч дві семипроменеви зірки; над щитом забороло, в нашоломнику три страусових пера, навколо щита намет; згори літери: **ПМ**, здолу літера: **К**.

восьмикутна, розмір 26x22 мм.

НБУ, ІР, ф.1, спр.57503. 1686 р.

Ситий І.- С.8-9, мал.11. 1674 – 1695 р.р.

Ситий І. // Третя наукова геральдична конференція.- С.72; мал. а. 1674 – 1695 р.р.

445. 3 печатки від 1675 – 1700 р.р.:

В полі печатки французький щит, на якому короп під шоломовою короною; над щитом забороло, в нашоломнику три страусових пера, навколо щита намет; згори літери: **ПМ**, здолу літера: **К**.

кругла, розмір 31 мм.

НБУ, ІР, ф.1, спр.57527. 1700 р.

Ситий І.- С.8-9, мал.12. 1675 – 1699 р.р.

Ситий І. // Третя наукова геральдична конференція.- С.72; мал. б. 1675 – 1699 р.р.

446. 3 печатки від 1710 – 1739 р.р.:

В полі печатки німецький щит, на якому короп під шоломовою короною; над щитом шолом, в нашоломнику три страусових пера, навколо щита намет; згори літери: **ПМ**, здолу літера: **К**.

кругла, розмір 31 мм.

ЦДІАК, ф.51, оп.3, спр.32, арк.93; спр.90, арк.3; ф.59, оп.1, спр.699, арк.106,

107, 108 зв., 113. 1710 – 1739 р.р.

Ситий І.- С.10-11, мал.13. 1717 р.

Ситий І. // Третя наукова геральдична конференція.- С.72; мал. в. 1717 р.

447. 3 печатки від 1771 р.:

В полі печатки, німецький щит, на якому короп вліво під шоломовою короною; над щитом забороло, в нашоломнику три страусових пера, навколо щита намет.

Напис по колу: * **ПЕЧАТЬ РАТУШИ МАЛОРОССИЙСКАГО ГОРОДА КОРОПА**

кругла, розмір 31 мм.

Ситий І.- С.10-11, мал.14. 1771 р.

Ситий І. // Третя наукова геральдична конференція.- С.73; мал. г. 1771 р.

Кролевець

448. 3 печатки від 1644 – 1745 р.р.:

В полі печатки архангел Михайло, який стоїть на змії, в правиці тримає меч, в лівиці ваги, обабіч два херувіма, праворуч будинок, під яким косий хрестик.

Напис по колу: + **SIGILLVM CIVITATIS REGII : SANCTE : MICHAEL ORA PRO EA**

НБУ, ІР, ф.1, спр.50453-50454; спр.50740; спр.50475-50480; спр.50509; спр.50696; спр.50728; спр.50751; спр.53601-53604; спр.53583; спр.54605; спр.55351; спр.56337. 1663 – 1745 р.р.

Бантыш-Каменский Д.- Том II.- Прим.166, 171; опис. 1644 р.

Городские поселения в Российской империи. Том V.- Часть II.- С.302; опис. 1644 р.

Гурьев А. История города Кролевца.- С.10; опис. 1644 р.

Лазаревский А. Описание старой Малороссии. Том II.- С.377-378; опис.

Милорадович Г. // ЧГВ.- 1858.- №11.- С.93; опис. 1671 р.

Памятная книга Черниговской губернии.- С.177; опис.
Румянцева В. Історія.- С.12; опис. 1644 р.
Румянцева В. Эмблемы земель.- С.63; опис. 1644 р.
Ситий І. // Знак.- 1994.- Ч.5.- С.8-9; мал. 1700 р.
Ситий І.- С.10-11; мал.15. 1700 – 1730 р.р.
Слабченко М.- С.9; опис. 1671 р.

Мрин

449. Опис герба в привілеї від 1647 р.:
Розширений хрест, половина якого в срібному полі, половина – в чорному, здолу стріла, що лежить вістрям вгору, з подвійним розгалуженням здолу і пес з палаючою свічкою.
Гречило А. С.54; опис. 1647 р.

Ніжин

450. Опис герба в привілеї від 26.3.1625:
Святий Юрій на коні, влучає списом змія.
Шафонский А.- С.456; опис:
“Настоящій же гербъ города Нѣжина былъ: святий великомученикъ и побѣдоносець Георгій на конѣ, въ зброяхъ убранный, копіемъ змѣя поражающій. Сей пожалованъ былъ городу Нѣжину Королемъ Польскимъ Сигизмундомъ Третьимъ, отъ котораго за его рукою и грамота 1625 года, Марта 26 дня, на оный ему дана; а послѣ грамотою же сыновъ его, Короля Владислава Четвертаго 1633 года, Маія 6 дня, и Короля Яна Казимира, 1659 года, Сентября 10 дня, утверждень, и по открытіи Черниговскаго намѣстничества въ бывшемъ Нѣжинскомъ Магистратѣ въ печати употребляемъ былъ.”
Багалій Д. Магдебурзьке право.- С.393; опис.
Городские поселения.- Том V.- Часть II.- С.327; опис.
Гречило А.- С.53; згадка. 1625 р.
Петровський М.- С.303; опис. 1625 р.
Румянцева В. Історія.- С.9; опис.
Румянцева В. Эмблемы земель.- С.54; опис. 1625 р.

451. Опис герба в привілеї від 6.5.1633:
Святий Юрій на коні, влучає списом змія.
Гречило А.- С.53; згадка. 1633 р.
Румянцева В. Эмблемы земель.- С.54; опис. 1633 р.

452. Опис герба в привілеї від 10.9.1659:
Святий Юрій на коні, влучає списом змія.
Гречило А.- С.53; згадка. 1659 р.
Петровський М.- С.306; опис. 1659 р.
Румянцева В. Эмблемы земель.- С.54; опис. 1659 р.

453. З печатки від 1691 – 1778 р.р.:
В полі печатки святий Юрій на коні вліво, влучає списом змія.
Напис по колу: + ПЕЧАТЬ МѢСТА УКРАИНОГО • ЕГО ЦРЬСКОГО ПРЕСВ
ВЕЛИЧЕСТВА • НѢЖИНА •
кругла, розмір 57 мм.
ЦДАК, ф.51, оп.3, спр.265, арк.19 зв.; спр.393, арк.4 зв.; спр.15383, арк.18 зв.; спр.15957,
арк.3 зв.; спр.16004, арк.55 зв.; ф.59, оп.1, спр.654, арк.295 зв.; спр.699, арк.252 зв., 287 зв.;

спр.3757, арк.21; спр.5368, арк.1; спр.7996, арк.2 зв.; спр.8476, арк.50 зв., 52 зв.; спр.8709, арк.1; ф.75, оп.1, спр.38, арк.9. 1763 – 1778 р.р.

Шафонский А.- С.245-247; згадка.

Винклер П.- С.5; мал.16. 1691 р.

Грабова Н.- С.289; табл.4, мал.6. 1763 р.

Морозов О. // Знак.- 1994.- Ч.5.- С.12. мал. XVII – початок XVIII ст.

Морозов О., Костенко І. // Друга наукова геральдична конференція.- С.47; мал. XVII – початок XVIII ст.

Румянцева В. Эмблемы земель.- С.53; мал. 1691 р.

Снимки.- Выпуск I.- С.74; мал. 1691 р.

Труды Черниговского предварительного комитета по устройству XIV археологического съезда.- С.126; опис.

Цітоу А. Пячаткі старажытнай Беларусі.- С.39; мал.

454. З печатки Ніжинського міського суду від 1729 р.:

В полі печатки рука в латах, яка тримає булаву, за рукою суддівський жезл, здолу два литавра, між якими перехрещено дві палички.

Напис по колу: **ПЕЧАТЬ МѢСТА НѢЖИНА КАНЦЕЛАРИИ СУДОВАА**

Шафонский А.- С.456; опис:

“Въ 1729 году употреблялась въ Нѣжинской Полковой Канцелярии за Нѣжинскаго Полковника Ивана Семеновича Хрущова печать, изображающая руку, по плечу отсѣченную, держащую булаву, сквозь которую въ локтѣ пронзень жезль, а подъ оною стоятъ литавры, и около печати подписано: **печать мѣста Нѣжина Канцелярии Судоваа**. Таковая печать на универсалѣ означеннаго Полковника Хрущова наложена, данномъ 1729 года, Августа 27 дня, Нѣжинскимъ музыкантамъ званія козачьего.”

Петровський М.- С.304; опис. 1729 р.

Румянцева В. Эмблемы земель.- С.125; опис. 1729 р.

455. З печатки Ніжинського грецького суду від 1736 р.:

В полі печатки рука, яка тримає ваги.

Напис по колу: **ПЕЧАТЬ НЕЖИНСКОГО ГРЕЧИСКОГО КОМПРОМИССИАЛЬНОГО СУДА 1736 ГОДА ГЕНВАРЯ І ДНЯ**

Костенко І. // Актуальні проблеми розвитку міст та міського самоврядування.- С.42. 1736 р.

456. З печатки від 1782 р.:

В полі печатки святий Юрій на коні вліво, влучає списом змія.

Напис по колу: **ПЕЧАТЬ ЁА ИМПЕРАТОРСКАГО ВЕЛИЧЕСТВА ...**

кругла, розмір 32 мм.

Шафонский А.- С.456; опис.

Ситий І.- С.12-13; мал.20. 1782 р.

Ситий І. // Знак.- 1995.- Ч.10.- С.4; мал. 1782 р.

Нові Млини

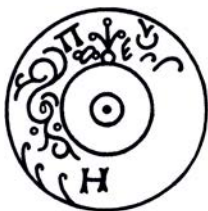
457. З печатки від 1681 р.:

В полі печатки хрест з потрійним розгалуженням на кінцях над півмісяцем, що лежить рогами догори, обабіч дві восьмипроменеві зірки.

Напис по колу: **ПЕЧАТ ... М ... СКОГО**

кругла, розмір 23 мм.

НБУ, ІР, ф.1, спр.56245. 1681 р.

458. 3 печатки від 1705 – 1781 р.р.:

В полі печатки круглий щит, на якому млинове жорно; над щитом забороло, в нашоломнику три страусових пера, навколо щита намет; в правому горішньому куті літера: **П**, здолу літера: **Н**.

кругла, розмір 27 мм.

ЦДІАК, ф.59, оп.1, спр.654, арк.157. 1738 р.

НБУ, ІР, ф.1, спр.53634; спр.53637; спр.53638; спр.53668; спр.56586. 1705 – 1781 р.р.

Милорадович Г. // ЧГВ.- 1858.- №19.- С.145; опис. 1718 р.

Олишівка

459. 3 печатки від 1738 р.:

В полі печатки італійський щит, на якому покладено в зірку дві шаблі та меч вістрями додолу, праворуч шестипроменева зірка; над щитом забороло, в нашоломнику п'ять страусових пер, навколо щита намет, здолу перехрещено дві пальмові галузки; в правому горішньому куті літера: **П**, в лівому горішньому

куті літера: **М**, здолу літера: **W**.

восьмикутна, розмір 23х20 мм.

ЦДІАК, ф.59, оп.1, спр.654, арк.246. 1738 р.

Середина Буда

460. 3 печатки від 1782 р.:

В полі печатки італійський щит, на якому заокруглений хрест в саяві; за щитом мантія під короною.

Напис по колу: ... **РАТЪШИ * СЕРЕДИНОІ * БУДЫ ...**

восьмикутна, розмір 29х27 мм.

ЦДІАК, ф.1775, оп.1, спр.2, арк.199 зв. 1782 р.

ПЕРЕЯСЛАВСЬКИЙ ПОЛК

Баришівка

461. 3 печатки від 1679 – 1704 р.р.:

В полі печатки свята Софія під короною, в правиці тримає чашу, лівицею сперлася на ґрати, обабіч літери: **SS**.

Напис по колу: * **SICILLVM ADVOISI O CIVITATIO KARISO** •

овальна, розмір 33х28 мм.

НБУ, ІР, ф.1, спр.50683; спр.65734; спр.65735; спр.66915; спр.66916; спр.66918. 1679 – 1702 р.р.

Гречило А.- С.61; мал.3. 1679 – 1704 р.р.

462. 3 печатки від 1713 – 1741 р.р.:

В полі печатки свята Софія під короною, в правиці тримає чашу, лівицею сперлася на ґрати.

Напис по колу: ⊗ **SKILLV ADVOSIO CWITATO KAXIS** •

овальна, розмір 36х30 мм.

НБУ, ІР, ф.1, спр.56324; спр.66919; спр.66921; спр.66924-66927; спр.66929. 1713 – 1741 р.р.

Басань

463. З печатки від 1686 р.:

В полі печатки німецький щит, на якому серце під шестипроменевою зіркою; в нашоломнику три страусових пера, навколо щита намет.

Напис по колу: + ПЕЧАТЪ * МѢСКИМ * БАСАНСК •

кругла, розмір 23 мм.

Ситий І.- С.6-7; мал.1. 1686 р.

464. З печатки від 1739 р.:

В полі печатки італійський щит, на якому три стріли в зірку вістрями вгору; над щитом забороло під шоломовою короною, здолу перехрещено дві пальмові галузки, які перевито стрічкою; в правому горішньому куті літера: П, в лівому горішньому куті: М, здолу літера: Б.

овальна, розмір 22x19 мм.

ЦДІАК, ф.59, оп.1, спр.699, арк. 362, 363, 364. 1739 р.

Бориспіль

465. З печатки від 1742 р.:

В полі печатки єпископ під митрою, в правиці тримає посох.

Напис по колу: SIGILVM • CIVITATIS ... SIS

овальна, розмір 37x29 мм.

НБУ, ІР, ф.1, спр.56334. 1742 р.

Бубнів

466. З печатки від 1729 р.:

В полі печатки іспанський щит, на якому лапчастий хрест над півмісяцем, що лежить рогами догори; над щитом забороло, в нашоломнику три страусових пера, навколо щита намет; згори літери: ПБ.

восьмикутна, розмір 23x19 мм.

НБУ, ІР, ф.61, спр.1159. 1729 р.

Максимович М.- С.166; опис.

Переяслав

467. Опис герба в привілеї від 6.12.1620:

На озері вежа під хрестиком.

Текст: ... z takim Herbem yaki w tym liście naszym iest namalowany, na Jeziorze Baszta z Krzyżem

Акты ЮЗР.- Том X.- С.519; мал. 1620 р.

Багалій Д. Магдебурзьке право.- С.393; опис. 1620 р.

Гречило А.- С.50; опис. 1620 р.

Корпус магдебурзьких грамот.- С.52; опис. 6.12.1620.

Румянцева В.- С.9; опис. 1620 р.

Румянцева В. Эмблемы земель.- С.52; опис. 1620 р.

Савчук Ю.- С.293; опис. 6.12.1620.

Слабченко М.- С.8; опис. 1620 р.

468. Герб з опису прапора в привілеї від 6.12.1620:

На срібному полі червона вежа під червоним хрестиком.

Текст: ... z chorągwia swą Miescką, którą im nadaiemy w Polu białym Baszta Czerwona s Krzyżem czerwonym

Акты ЮЗР.- Том X.- С.523; мал. 1620 р.

Багалій Д. Магдебурзьке право.- С.397; опис. 1620 р.

Гречило А.- С.50; опис. 1620 р.

Корпус магдебурзьких грамот.- С.54; опис. 6.12.1620.

Савчук Ю.- С.293; опис. 6.12.1620.

469. З печатки від 1633 – 1637 р.р.:

В полі печатки прямокутний з загостренням згори бароковий щит, на якому триповерхова вежа під перехрещеним хрестиком, з прочиненими воротами та прямокутними вікнами.

Напис по колу: **SIGILLVM + CONSVLVM + CIVITATIS + PEREASLAV**

кругла, розмір 35 мм.

Грушевський М.- С.327; мал.158. XVII ст.

Замлинський В., Дмитрієнко М. // Україна.- 1992.- Ч.14.- С.2; мал. XVII ст.

Колибенко О. // Четверта наукова геральдична конференція.- С.45; мал.2. XVII ст.

469 а. Згадка про печатку в привілеї від 7.3.1633:

Текст: ... и экстракты или выпись з сего листу нашего при печати меской Переяславской имѣть будутъ ...

Корпус магдебурзьких грамот.- С.66; опис. 7.3.1633.

469 б. Згадка про печатку в привілеї від 12.3.1637:

Текст: ... оніе артикулы до урядовихъ книхъ мѣскихъ принявъ актиковать и выпись за печатю нашею мѣскою видать повелели ...

Корпус магдебурзьких грамот.- С.67; опис. 12.3.1637.

470. Згадка про герб в привілеї від 4.4.1654:

Текст: ... быти во всем по прежним королевским привилеям и герб свой держати им прежний ...

Акты ЮЗР.- Том X.- С.533-534; мал. 4.4.1654.

Гречило А.- С.55; опис. 4.4.1654.

471. З печатки від 1690 – 1752 р.р.:

В полі печатки прямокутний з загостренням згори бароковий щит, на якому над озером триповерхова вежа під хрестиком, кінці якого прикрашають кулі, з прочиненими воротами та прямокутними вікнами.

Напис по колу: **ПЕЧАТЬ : МѢСТА • ИХЪ : ЦАР : ВЛ : ПЕРЕСЛАВЛА**

кругла, розмір 38 мм.

НБУ, IP, ф.1, спр.50790; спр.50962; спр.57752; спр.66359; ф.160,

спр.730, арк.2. 1690 – 1752 р.р.

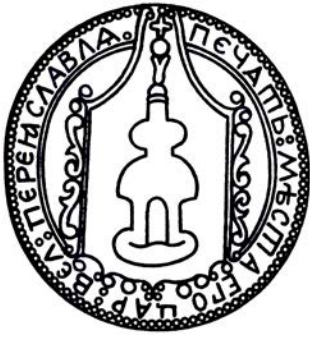
ЦДІАК, ф.221, оп.1, спр.54, арк.9. 1709 р.

Грушевський М. Ілюстрована історія України.- С.327; мал.259. XVII ст.

Замлинський В., Дмитрієнко М. // Україна.- 1992.- Ч.14.- С.2; мал. XVII ст.

Ситий І.- С.12-13; мал.22. 1700 – 1728 р.р.

Переяслав-Хмельницький и его исторические памятники.- С.61; мал.

472. З прорису печатки від 1698 р.:

В полі печатки прямокутний з загостренням згори бароковий щит, на якому над озером триповерхова вежа під хрестиком, з прочиненими воротами та прямокутними вікнами.

Напис по колу: ПЕЧАТЬ : МѢСТА ЕГО ЦАР : ВЕЛ : ПЕРЕСЛАВЛА •

кругла, розмір 38 мм.

Винклер П.- С.6; мал.20. 1698 р.

Румянцева В. Эмблемы земель.- С.52; мал. 1698 р.

Снимки.- Выпуск I.- С.75; мал.1698 р.

Яготин

473. З печатки від 1715 р.:

В полі печатки воїн влучає списом дракона. восьмикутна, розмір 18x15 мм.

Ситий І.- С.18-19; мал.42. 1715 р.

ПОЛТАВСЬКИЙ ПОЛК

Білики

474. З печатки від 1721 р.:

В полі печатки іспанський щит, на якому костурний хрест над півмісяцем, що лежить рогами догори; над щитом забороло, навколо щита намет; згори літери: ПГ, здолу літера: Б.

восьмикутна, розмір 17x16 мм.

НБУ, ІР, ф.1, спр.54481, арк.112 зв., 114 зв., 124 зв. 1721 р.

475. З печатки від 1746 р.:

В полі печатки іспанський щит, на якому восьмипроменева зірка; згори літери: ПГ, здолу літера: Б.

восьмикутна, розмір 20x18 мм.

Ситий І.- С.6-7; мал.3. 1746 р.

Великі Будища

476. З печатки від 1684 р.:

В полі печатки шіснадцятипроменева зірка над двома шестипроменевими зірками; в нашоломнику три страусових пера; праворуч літера: П, ліворуч літери: В; здолу літера: Б.

восьмикутна, розмір 14x14 мм.

НБУ, ІР, ф.2, спр.14638. 1684 р.

477. З печатки від 1721 – 1756 р.р.:

В полі печатки серце, на якому перехрещено дві стріли вістрями додолу; над серцем забороло, в нашоломнику хрест з сяйвом, кінці якого прикрашено кулями, навколо три шестипроменеві зірки, навколо серця намет; згори літери: ПГ, здолу літери: ВБ.

овальна, розмір 20x17 мм.

НБУ, ІР, ф.1, спр.54481, арк.63 зв., 70 зв. 1721 р.

Келеберда

478. 3 печатки від 1688 – 1692 р.р.:

В полі печатки іспанський щит, на якому напнутий лук зі стрілою, яка лежить вістрям додолу; над щитом забороло, навколо щита намет; згори літери: **ПГ**, здолу літера: **К**.

восьмикутна, розмір 16x15 мм.

НБУ, ІР, ф.2, спр.14520; спр.14557. 1688 – 1692 р.р.

479. 3 печатки від 1721 – 1738 р.р.:

В полі печатки лапчастий хрест над півмісяцем, який лежить рогами догори, згори шестипроменева зірка; здолу дві пальмові галузки; згори літери: **ПГ**, здолу літера: **К**.

восьмикутна, розмір 19x16 мм.

НБУ, ІР, ф.1, спр.54481, арк.165 зв., 166 зв., арк. 173 зв. 1721 р.

ЦДІАК, ф.59, оп.1, спр.654, арк. 248. 1738 р.

Китайгород

480. 3 печатки від 1721 – 1731 р.р.:

В полі печатки костурний хрест над півмісяцем, що лежить рогами догори, навколо чотири восьмипроменеві зірки; згори літери: **ПМ**, здолу літера: **К**.

восьмикутна, розмір 17x17 мм.

НБУ, ІР, ф.1, спр.54481, арк.198 зв., 199 зв., арк. 203 зв. 1721 р.

ЦДІАК, ф.229, оп.1, спр.34, арк.80, 83 зв. 1731 р.

Кишеньки

481. 3 печатки від 1721 – 1731 р.р.:

В полі печатки напнутий лук зі стрілою, що лежить вістрям додолу, навколо чотири семипроменеві зірки; згори літери: **ПГ**, здолу літера: **К**.

восьмикутна, розмір 17x16 мм.

НБУ, ІР, ф.1, спр.54481, арк. 146, 148. 1721 р.

ЦДІАК, ф.229, оп.1, спр.34, арк.79, 80 зв., 82, 83 зв. 1731 р.

482. 3 печатки від 1738 – 1747 р.р.:

В полі печатки іспанський щит, на якому шестипроменева зірка; над щитом забороло, в нашоломнику три страусових пера, навколо щита намет.

восьмикутна, розмір 17x16 мм.

ЦДІАК, ф.59, оп.1, спр.654, арк.78; ф.229, оп.1, спр.34, арк.79, 80, 82, 83. 1738 – 1747 р.р.

Кобеляки

483. 3 печатки від 1721 – 1727 р.р.:

В полі печатки французький щит, на якому літера: **К**; над щитом забороло, в нашоломнику три страусових пера, навколо щита намет; в правому горішньому куті літера: **П**, в лівому горішньому куті літера: **Г**.

восьмикутна, розмір 16x16 мм.

НБУ, ІР, ф.1, спр.54481, арк.127 зв., 131 зв., 136 зв. 1721 р.

Маячка

484. З печатки від 1684 – 1721 р.р.:

В полі печатки напнутий лук зі стрілою, яка лежить вістрям вгору, обабіч дві семипроменеві зірки; здолу літера: **М**.

восьмикутна, розмір 19x16 мм.

НБУ, ІР, ф.1, спр.54481, арк.185 зв., 188; ф.2, спр.14517. 1684 – 1721 р.р.

Нехвороща

485. З печатки від 1689 р.:

В полі печатки німецький щит, на якому хрест з загнутими кінцями; згори літери: **ПН**.

восьмикутна, розмір 11x10 мм.

НБУ, ІР, ф.2, спр.14515. 1689 р.

486. З печатки від 1721 р.:

В полі печатки французький щит, на якому костурний хрест; над щитом забороло, навколо щита намет, здолу дві пальмові галузки; згори літери: **ПГ**, здолу літера: **Н**.

восьмикутна, розмір 16x14 мм.

НБУ, ІР, ф.1, спр.54481, арк.175 зв., 177 зв., 181 зв. 1721 р.

487. З печатки від 1737 – 1756 р.р.:

В полі печатки іспанський щит, на якому хрест; над щитом забороло, навколо щита намет; згори літери: **ПГ**, здолу літера: **Н**.

восьмикутна, розмір 17x17 мм.

Ситий І.- С.10-11; мал.18. 1737 – 1756 р.р.

488. З печатки від 1758 – 1762 р.р.:

В полі печатки іспанський щит, на якому хрест з колом по-середині; над щитом забороло, навколо щита намет; згори літери: **ПГ**, здолу літера: **Н**.

восьмикутна, розмір 18x17 мм.

Ситий І.- С.12-13; мал.19. 1758 – 1762 р.р.

Нові Санжари

489. З печатки від 1721 – 1724 р.р.:

В полі печатки п'ятикутний щит, на якому восьмипроменева зірка; над щитом забороло, навколо щита намет; згори літери: **ПМН**.

восьмикутна, розмір 16x15 мм.

НБУ, ІР, ф.1, спр.54481, арк.100 зв., 101, 106 зв. 1721 р.

ЦДІАК, ф.51, оп.3, спр.7575, арк.17. 1724 р.

Орли

490. З печатки від 1731 – 1739 р.р.:

В полі печатки іспанський щит, на якому восьмипроменева зірка над півмісяцем, що лежить рогами догори; над щитом забороло, навколо щита намет; згори літери: **ПГ**, здолу літера: **В**.

восьмикутна, розмір 18x17 мм.

восьмикутна, розмір 16x15 мм.¹

НБУ, ІР, ф.1, спр.54481, арк.205 зв., 206 зв. 1721 р.

ЦДІАК, ф.59, оп.1, спр.654, арк.398; спр.699, арк.115; ф.229, оп.1, спр.34, арк.83 зв. 1731 – 1739 р.р.

Переволочна

491. 3 печатки від 1721 – 1738 р.р.:

В полі печатки іспанський щит, на якому три стріли в зірку вістрями додолу; над щитом забороло, в нашоломнику три страусових пера, навколо щита намет; згори літери: **ПГ**, здолу літера: **П**.

овальна, розмір 17x14 мм.

НБУ, ІР, ф.1, спр.54481, арк.156 зв., 158 зв. 1721 р.

ЦДІАК, ф.59, оп.1, спр.654, арк.277 а. 1738 р.

Полтава

492. Опис герба в привілеї від 1646 р.:

На срібному полі напнутий лук зі стрілою, яка пронизує серце, що має три поперечника.

Текст: ... **въ щитѣ бѣлаго поля лукъ напряженный съ стрѣлою, пронзающій сердце имѣющее три поперешника ...**

Топографическое описаніе Малороссійской губерніи // Описи Лівобережної України.- С.63; опис:

“Повѣтовой городъ Полтава

Гербъ города представляетъ въ щитѣ бѣлаго поля лукъ напряженный съ стрѣлою, пронзающій сердце имѣющее три поперешника.”

Румянцева В. Історія.- С.12; опис.

Румянцева В. Эмблемы земель.- С.62; опис. 1646 р.

493. Опис герба від 2-ї пол. XVII ст.:

На блакитному полі золотий напнутий лук зі стрілою, що лежить вістрям додолу, навколо чотири золоті зірки.

Яненко З.- С.88; опис. 2-а пол. XVII ст.

494. 3 печатки від 1692 – 1730 р.р.:

В полі печатки німецький щит, на якому напнутий лук зі стрілою, що лежить вістрям додолу, на основі дві пальмові галузки; над щитом забороло, в нашоломнику три страусових пера, навколо щита намет.

Напис по колу: **ПЕЧАТЬ ГОРОДА ПОЛТАВЫ РОКЪ АХЧВ**

кругла, розмір 26 мм.

НБУ, ІР, ф.1, спр.50944. 1710 р.

¹ Своїм зовнішнім виглядом печатка Орлів виразно нагадує печатки сусідніх міст Полтавського полку, і становить разом з ними цілу серію сфрагітичних пам'яток пов'язаних між собою як стилем виконання так і символікою зображених на цих печатках фігур. Маємо на увазі міські печатки, які бачимо при документах від 20-х – 30-х р.р. XVIII ст. Всі означені печатки мають восьмикутну форму і розмір, який коливається від 15 до 20 мм. Всі написи на печатках розташовані безпосередньо в полі печатки і складаються з кількох літер. Стиль виконання гербів на даних печатках також виразно подібний: більшість гербів має іспанську (заокруглену здолу) геральдичну форму щита, над якими зображено невеликі півкруглі заборолі. Майже на всіх гербах бачимо зображення зірок, півмісяця і хреста в різноманітних поєднаннях або зображення луку, ймовірно, взорованого на полтавському гербі. Дана обставина може свідчити про спільне походження даних гербів, або, що більш вірогідно, – про наявність єдиного центру виробництва даних печаток.

ЦДІАК, ф.51, оп.3, спр.121, арк.128 зв.; спр.125, арк.10 зв., 17 зв., 23 зв., 63 зв., 94 зв.; спр.126, арк.35; спр.798, арк.4 зв., 9 зв.; спр.1146, арк.8; спр.1366, арк.20; спр.1461, арк.44 зв., 46 зв.; спр.3244, арк.17; спр.3587, арк.1. 1692 – 1730 р.р.

495. 3 печатки від 1724 – 1734 р.р.:

В полі печатки німецький щит, на якому напрутий лук зі стрілою, що лежить вістрям додолу, обабіч дві семипроменеві зірки; над щитом забороло, в нашоломнику три страусових пера, навколо щита намет.

Напис по колу: **+ ПЕЧАТЬ ГОРОДА ПОЛТАВЫ**

кругла, розмір 30 мм.

ЦДІАК, ф.51, оп.3, спр.126, арк.118 зв. 1724 р.

Ситий І.- С.14-15; мал.25. 1734 р.

496. 3 печатки від 1757 – 1774 р.р.:

В полі печатки німецький щит, на якому напрутий лук зі стрілою, що лежить вістрям додолу, обабіч дві семипроменеві зірки; над щитом забороло, в нашоломнику три страусових пера, навколо щита намет.

Напис по колу: **•• ПЕЧАТЬ ГОРОДА ПОЛТАВИ**

кругла, розмір 39 мм.

НБУ, ІР, ф.1, спр.56538. 1773 р.

ЦДІАК, ф.51, оп.3, спр.15397, арк.7; спр.15675, арк.8; ф.59, оп.1,

спр.3061, арк.4; ф.94, оп.2, спр.98, арк.4 а зв.; ф.108, оп.2, спр.1352, арк.35, 37 зв.; спр.1355, арк.199, 201 зв. 1757 – 1774 р.р.

Грабова Н.- С.289; опис. 1766 – 1774 р.р.

Ситий І.- С.14-15; мал.26. 1764 – 1765 р.р.

497. 3 печатки від 1774 – 1779 р.р.:

В полі печатки німецький щит, на якому напрутий лук зі стрілою, що лежить вістрям додолу, навколо чотири шестипроменеві зірки.

кругла, розмір 50 мм.

Яненко З.- С.88; опис. 1774 – 1779 р.р.

Решетилівка

498. 3 печатки від 1721 – 1723 р.р.:

В полі печатки іспанський щит, на якому перехрещений хрест з сяйвом над півмісяцем, що лежить рогами догори; над щитом забороло, навколо щита намет; згори літери: **ПРГ**.

восьмикутна, розмір 16x16 мм.

НБУ, ІР, ф.1, спр.54481, арк.89 зв. 1721 р.

ЦДІАК, ф.51, оп.3, спр.125, арк.99 зв. 1723 р.

Сокілки

499. 3 печатки від 1721 – 1731 р.р.:

В полі печатки іспанський щит, на якому шестипроменева зірка над півмісяцем, що лежить рогами догори; над щитом забороло, навколо щита намет; згори літери: **ПС**.

восьмикутна, розмір 16x15 мм.

НБУ, ІР, ф.1, спр.54481, арк.137 зв., 138 зв., 139, 141 зв. 1721 р.

ЦДІАК, ф.229, оп.1, спр.34, арк.80 зв., 84. 1731 р.

Старі Санжари

500. З печатки від 1721 р.:

В полі печатки перехрещено дві шаблі, які лежать вістрями дотолу; згори забороло, в нашоломнику п'ять страусових пер; згори літери: **ΠΓ**, праворуч літера: **Σ**, ліворуч літера: **Σ**.

восьмикутна, розмір 17x17 мм.

НБУ, ІР, ф.1, спр.54481, арк.92 зв., 94 зв., 98 зв. 1721 р.

501. З печатки від 1733 р.:

В полі печатки покладено в зірку пірнач і дві шаблі вістрями дотолу; згори забороло, в нашоломнику п'ять страусових пер; згори літери: **ΠΓ**, праворуч літера: **Σ**, ліворуч літера: **Σ**.

кругла, розмір 18 мм.

НБУ, ІР, ф.1, спр.53998. 1733 р.

502. З печатки від 1747 – 1763 р.р.:

В полі печатки порохівниця; згори шолом під шоломовою короною, навколо щита намет; згори літери: **ΠΓΣΣ**.

кругла, розмір 20 мм.

Ситий І.- С.18-19; мал.37. 1747 – 1763 р.р.

Царичанка

503. З прорису печатки від 1667 р.:

В полі печатки іспанський щит, на якому розширений хрест над півмісяцем, що лежить рогами догори, згори дві восьмипроменеві зірки; над щитом забороло, в нашоломнику восьмипроменева зірка, навколо щита намет; згори літери: **ΠМЦ**, восьмикутна, розмір 23x20 мм.

ЦДІАК, ф.1336, оп.1, спр.109, арк.4 зв., 8:

“... а оказалась одна печать мѣстечка Царичанки приложенная на купчей писанной въ 1667-м году, но можетъ ли почестся она за гербъ, покрыто неизвѣстностію ...”

504. З печатки від 1721 – 1731 р.р.:

В полі печатки літера: **Ц**; згори забороло під шоломовою короною, навколо намет; здолу перехрещено дві галузки; згори літери: **ΠΓ**.

восьмикутна, розмір 16x17 мм.

НБУ, ІР, ф.1, спр.54481, арк.191 зв., 196 зв. 1721 р.

ЦДІАК, ф.229, оп.1, спр.34, арк.80 зв. 1731 р.

Шишаки

505. З печатки від 1673 р.:

В полі печатки костурний хрест над півмісяцем, що лежить рогами догори; згори літери: **ΠМ**, праворуч літера: **Г**, ліворуч літера: **Ш**.

восьмикутна, розмір 16x15 мм.

НБУ, ІР, ф.2, спр.20562. 1673 р.

ПРИЛУЦЬКИЙ ПОЛК

Варва

506. 3 печатки від 1712 – 1716 р.р.:

В полі печатки серце під хрестиком; здолу дві пальмові галузки; згори літери: **ПМ**, здолу літера: **В**.

восьмикутна, розмір 18x16 мм.

НБУ, ІР, ф.2, спр.25667; спр.25673, спр.25674. 1712 – 1716 р.р.

507. 3 печатки від 1748 – 1756 р.р.:

В полі печатки серце під лапчастим хрестиком, згори три шестипроменеві зірки, обабіч дві семипроменеві зірки; здолу дві пальмові галузки.

Напис по колу: **+ ПЕЧАТЬ ГОРОД :І: ВАРВИНСКАА**

восьмикутна, розмір 21x21 мм.

НБУ, ІР, ф.2, спр.25507; спр.25558; спр.25560; спр.25566; спр.25572. 1753 – 1756 р.р.

ЦДАЛ, ф.201, оп.4, спр.56, арк.1. 1748 р.

Гірник О.- С.8-9; опис. 1748 р.

Ічня

508. 3 печатки від 1675 – 1739 р.р.:

В полі печатки костурний хрест над шестипроменевою зіркою, здолу півмісяць, який лежить рогами догори; навколо візерунок; згори літери: **ПМІ**.

восьмикутна, розмір 20x18 мм.

НБУ, ІР, ф.1, спр.50668; ф.2, спр.25739; спр.25744; спр.25765; спр.25770. 1675 – 1739 р.р.

Ситий І.- С.8-9; мал.7. 1687 р.

Ситий І. // Знак.- 1993.- Ч.1.- С.4; мал. 1687 р.

509. 3 печатки від 1693 р.:

В полі печатки розширений хрест над півмісяцем, який лежить рогами догори; здолу літера: **И**.

кругла, розмір 16 мм.

НБУ, ІР, ф.2, спр.14522. 1693 р.

510. 3 печатки від 1720 – 1740 р.р.:

В полі печатки хрест, кінці якого прикрашено кулями, під шестипроменевою зіркою, здолу півмісяць, що лежить рогами догори, на кінцях якого дві шестипроменеві зірки; навколо візерунок; згори літери: **ПМІ**.

овальна, розмір 22x17 мм.

НБУ, ІР, ф.2, спр.25512; спр.25591. 1720 – 1740 р.р.

511. 3 печатки від 1730 – 1734 р.р.:

В полі печатки серце, на якому хрест над шестипроменевою зіркою, серце пронизують дві стріли, які лежать навхрест вістрями додолу, здолу півмісяць, що лежить рогами догори; навколо візерунок; згори літери: **ПМІ**.¹

восьмикутна, розмір 20x18 мм.

¹ Необхідно відзначити, що зображення серця в супроводі хреста є найхарактернішим сюжетом міської геральдики Прилуцького полку. Поєднання даних фігур бачимо на шести з тринадцяти відомих на сьогодні печаток міст полку. Все це дозволяє припустити наявність єдиного прототипу для даних гербів.

НБУ, ІР, ф.2, спр.25739; спр.25740. 1734 р.

Ситий І.- С.8-9; мал.8. 1730 р.

Ситий І. // Знак.- 1994.- Ч.6.- С.10; мал. 1730 р.

512. 3 печатки від 1740 р.:

В полі печатки серце, згори хрест в сяйві над півмісяцем, що лежить рогами догори, обабіч дві шестипроменеві зірки; навколо візерунок.

Напис по колу: **+ ПЕЧАТЬ ГОРОДОВА ИЧИНСКАЯ**

овальна, розмір 26x23 мм.

НБУ, ІР, ф.2, спр.25786. 1740 р.

Красноколядин

513. 3 печатки від 1723 – 1749 р.р.:

В полі печатки лапчастий хрест над серцем; навколо візерунок, згори літери:

ПР, здолу літери: **МЖ**.

восьмикутна, розмір 25x23 мм.

НБУ, ІР, ф.1, спр.51287; спр.52727; спр.55062. 1723 – 1749 р.р.

Монастирище

514. 3 печатки від 1721 р.:

В полі печатки іспанський щит, на якому розширений хрест над півмісяцем, що лежить рогами догори; над щитом забороло, навколо щита намет; згори літери: **МГ**.¹

овальна, розмір 19x16 мм.

НБУ, ІР, ф.1, спр.50724. 1721 р.

Прилуки

515. Герб з опису печатки від 1600 р.:

В полі печатки голова бика, яку пронизує шабля.

Шафонский А.- С.511; опис:

“Сей гербъ есть часть герба Князя Еремѣя Михаила Корибута Вишневецкаго, отъ Литовскихъ Великихъ Князей происходящаго, бывшаго города Прилуки владѣльца, который Ратуша Прилуцкая уже въ 1600 году въ печати употребляла, какъ изъ старыхъ ея дѣлъ видѣть можно.”

Маценко В.- С.21; опис.

Румянцева В. Эмблемы земель.- С.60; опис. 1600 р.

516. 3 печатки від 1658 – 1711 р.р.:

В полі печатки голова бика, яку пронизує меч.

Напис по колу: **+ КОПѢА :: МѢСТА :: ПР•І•ИЛ•У•КІ**

кругла, розмір 30 мм.

НБУ, ІР, ф.1, спр.53717; спр.54349; спр.57639-57641; спр.57648; спр.57649; спр.57650; спр.57654; спр.57775; спр.57776. 1658 – 1711 р.р.

¹ В.Панченко в своїй останній роботі (Міські та містечкові герби України.- К., 2000.- С.114) подав опис печатки, яку ідентифікував, як міську печатку Монастирища, хоч насправді вона належала монастирському сотнику (1728 – 1763) Івану Романовичу, як це видно з напису на печатці (**ІРМ**) та змісту документу, до якого дана печатка прикладена (НБУ, ІР, ф.5, спр.1005).

Шафонский А.- С.511-512; опис:

“По изгнаніи козаками сего Князя съ прочими Поляками изъ Малой Россіи, оставался онъ въ той же Ратушѣ ... въ печати употребляемъ же былъ.”

Гречило А.- С.61; мал.6.

Ситий І.- С.14-15; мал.27. 1685 – 1699 р.р.

Ситий І. // Четверта наукова геральдична конференція.- С.65; мал.1. 1685 – 1699 р.р.

517. 3 печатки від 1714 – 1762 р.р.:

В полі печатки голова бика, яку пронизує шабля.

Напис по колу: * * * **КОША МѢСТА ПРИЛУКИ**

кругла, розмір 36 мм.

НБУ, ІР, ф.1, спр.50805; спр.53716-53719; ф.2, спр.25517-25521;
спр.25524; спр.25525; спр.25526; спр.25531; спр.25539; спр.25540;
спр.25541; спр.25549-25555; спр.25562-25563; спр.25568; спр.25577-

25580; спр.25659-25665; спр.25669; спр.25670; спр.25675-25678; спр.25682-25698; спр.25702-
25710; спр.25713-25715; спр.25718; спр.25721; спр.25724-25730; спр.25733-25736; спр.25740-
25746; спр.25749; спр.25753; спр.25771-25779; спр.25782; спр.25785; спр.25789-25794;
спр.25797; спр.25806-25809; спр.25843-25850; спр.25854; спр.25855; спр.25856; спр.25859.
1714 – 1762 р.р.

Ситий І.- С.14-15; мал.28. 1730 – 1754 р.р.

Ситий І. // Четверта наукова геральдична конференція.- С.65; мал.2. 1730 – 1754 р.р.

Срібне

518. 3 печатки від 1719 – 1723 р.р.:

В полі печатки лапчастий хрест в сьйві над півмісяцем, що лежить рогами догори; навколо візерунок; згори літери: **ПМ**, здолу літера: **Г**.

восьмикутна, розмір 18x18 мм.

НБУ, ІР, ф.2, спр.25681, спр.25716. 1719 – 1723 р.р.

519. 3 печатки від 1718 – 1756 р.р.:

В полі печатки серце під хрестом в сьйві; навколо візерунок; згори літери: **ПМ**, здолу літера: **Г**.

восьмикутна, розмір 19x17 мм.

НБУ, ІР, ф.2, спр.25513; спр.25528-25530; спр.25573; спр.25720; спр.25726. 1724

– 1756 р.р.

Ситий І. // Шоста наукова геральдична конференція.- С.77; мал.1. 1718 – 1743 р.р.

СТАРОДУБСЬКИЙ ПОЛК

Мглин

520. Опис герба в привілеї від 26.3.1626:

Святий Флоріан, який тримає спис.

Текст: ... a do pieczętowania spraw mieyskich Mhlinskich urzędu burmistrzozskiego y ławniczego na herb miescki naznaczamy – s. Floriana z drzewcem we zbroi.

Думин С.- С.9; опис. 1626 р.

Корпус магдебурзьких грамот.- С.61; опис. 26.3.1626.

Румянцева В. Эмблемы земель.- С.57; опис. 1626 р.

Цітоў А.- С.194; опис. 27.3.1626.

521. З печатки від 1758 р.:

В полі печатки вежа, на якій літера: **М**, обабіч два дерева, праворуч згори три восьмипроменеві зірки.

Напис по колу: ... **СКО** ...

кругла, розмір 33 мм.

НБУ, ІР, ф.1, спр.52595. 1758 р.

Новгород-Сіверський

522. Опис герба в привілеї від 1620 р.:

Брама під зіркою, обабіч якої мур, над яким праворуч спис, ліворуч – шабля.

Городские поселения.- Том V.- Часть II.- С.314; опис. 1620 р.

Матеріали.- С.3; опис:

“Въ 1604 году подступилъ къ нему Самозванецъ Отрепьевъ ... Отъ сего происшествія городу пожалованъ гербъ – съ изображеніемъ городской стѣны съ башнею, на коей звѣзда, по сторонамъ же копье и сабли золотыя.”

Румянцева В. Эмблемы земель.- С.56; опис.

523. З печатки від 1723 р.:

В полі печатки двоповерхова брама, з прочиненими воротами, під дахом, над яким шестипроменева зірка, обабіч брами мур.

Напис по колу: **ПЕЧТЬ * НОВГОРОДКА * СЪВЕРСКАГО *****

овальна, розмір 34x32 мм.

ЦДІАК, ф.51, оп.3, спр.1034, арк.13 зв. 1723 р.

524. З печатки від 1782 р.:

В полі печатки вежа; навколо візерунок.

Напис по колу: + **ПЕЧАТЬ МАГИСТРАТА НОВГОРОДА СЪВЕРСКАГО**

кругла, розмір 36 мм.

НБУ, ІР, ф.2, спр.27810; спр.27811. 1782 р.

Погар

525. Опис герба від 1-ї пол. XVII ст.:

Діва Марія.

Текст: Город Погар имеет у себя жалованную на стародавнее магдебургское право и вольности мещанские против нежинских, черниговских и переяславских мещан грамоту ...

Погар имеет у себя особый герб Успения пресветые Богоматери, о чем доказательство у себя магистрат погарский держит; кем именно тот герб за королей польских пожалован, о том за древность годов знать не почем.

Городские поселения в Российской империи.- Том V.- Часть II.- С.372.

Опис Новгород-Сіверського намісництва.- С.106; опис:

“Полку Стародубовского. Сотеній город Погарь, въ древніе времена называющейся Радогость, подвѣдомственъ магистрату здѣшнему по имѣющимся въ ономъ привилегіямъ грамотѣ отъ блаженія памяти государя цара и великого князя Алексѣя Михайловича, данной мѣщанамъ города Погари отъ созданія мира въ 7174 году (и по унѣверсаламъ гетманскимъ)”

Румянцева В. Эмблемы земель.- С.92; опис. 1767 р.

526. З печатки від 1737 р.:

В полі печатки іспанський щит, на якому розширений хрест над півмісяцем, що лежить рогами догори; над щитом забороло під шоломовою короною, в нашоломнику три страусових пера, навколо щита намет; згори літери: **ПМ**, здолу літера: **П**.

восьмикутна, розмір 23х22 мм.

Ситий І.- С.12-13; мал.24. 1737 р.

Почеп

527. З печатки від 1761 р.:

В полі печатки італійський щит, на якому рослина; над щитом забороло під шоломовою короною, навколо щита намет.

Напис по колу: ... **ОЧЕПОВК** :

овальна, розмір 30х27мм.

ЦДІАК, ф.64, оп.1, спр.685, арк.2 зв. 1761 р.

Стародуб

528. Опис герба в привілеї від 15.2.1620:

Дуб з орлиним гніздом.

Текст: ... а до печатования справъ мѣскихъ стародубовскихъ урядѹ бурмистровского и лавничого за гербъ мѣський дѹба з гнѣздомъ орлимъ

Багалій Д. Магдебурзьке право.- С.393; опис. 1620 р.

Востоков А.- С.138; опис. 1620 р.

Генеральне слідство про маєтності Стародубського полку.- С.320; опис. 15.2.1620.

Думин С.- С.7; опис. 1620 р.

Корпус магдебурзьких грамот.- С.50; опис. 15.2.1620.

Лазаревский А. Описание старой Малороссии.- Том I.- С.114-115; опис. 1620 р.

Маркевич Н. История Малороссии.- Том I.- С.115; опис. 1620 р.

Опис Новгород-Сіверського намісництва.- С.38; опис:

“Городъ Стародубъ.

Магистрату сего города 1620 года февраля 15 числа отъ короля полского Сигизмунда третьяго жалована привилѣгія и по оной магдебурское право, чтобъ судъ и росправа единственно по оному, а не по другому были, а городу Стародубу гербъ зъ гнѣздомъ орлиннымъ ...”

Румянцева В. Эмблемы земель.- С.53; опис. 1620 р.

529. Опис герба в привілеї від 27.5.1625:

Святой Юрій.¹

Текст: ... а до pieczętowania spraw mieyskich starodębskich urzędѹ burmistrzowskiego y ławniczego за herbъ mieyscki naznaczamy – swientego Jerzego ...

Гречило А.- С.53; опис. 1625 р.

Думин С.- С.7; опис. 1625 р.

Корпус магдебурзьких грамот.- С.59; опис. 27.5.1625.

Румянцева В. Эмблемы земель.- С.54; опис. 1625 р.

¹ Цей герб, очевидно, так і не увійшов до реального вжитку; принаймні, на сьогодні не відомо жодної сфрагістичної пам'ятки з зображенням стародубського герба від 1625 р. З іншого боку, достеменно невідомим залишається і час повернення до використання герба від 1620 р.; не виключено що це могло статися ще за річпосполитської доби.

530. 3 печатки від 1670 – 1743 р.р.:

В полі печатки бароковий щит, на якому виходить рука, що тримає дуб; над щитом забороло, в нашоломнику п'ять страусових пер, навколо щита намет.

Напис по колу: (+) ПЕЧАТ * МѢСТА * ЕГО ЦАРСКОГО * ПРЕСВѢ * ВЕЛИ * СЕВЕРСКАГО * СТАРОДУБА

овальна, розмір 46x40 мм.

НБУ, ІР, ф.1, спр.50669; спр.50671; спр.50675; спр.52196; спр.52198; спр.52200; спр.52211; спр.52248; спр.53259; спр.53302; спр.62010; спр.62020. 1675 – 1743 р.р.

ЦДІАК, ф.51, оп.3, спр.34, арк.10; спр.47, арк.5; спр.204, арк.46; спр.231, арк.7; спр.264, арк.43; спр.432, арк.9 зв., арк.12; спр.433, арк.11 зв., 60; спр.502, арк.5, 10; спр.512, арк.98; спр.1047, арк.32; спр.1177, арк.16; ф.220, оп.1, спр.184, арк.1. 1670 – 1724 р.р.

Винклер П.- С.5; мал.17. 1696 р.

Думин С. // Вестник геральдиста.- 1991.- №1(4).- С.7; мал.4. 1696 р.

Румянцева В. Эмблемы земель.- С.76-77; мал. 1696 р.

Ситий І.- С.18-19; мал.38. 1714 – 1735 р.р.

Снимки.- Выпуск І.- С.77; мал. 1696 р.

531. 3 печатки від 1709 – 1729 р.р.:

В полі печатки бароковий щит, на якому виходить рука, що тримає дуб з вирваним корінням; над щитом шолом, в нашоломнику три страусових пера, навколо щита намет.

Напис по колу: (+) ПЕЧАТ МАЄСТ ЕГО ЦАР ПРЕ ВЛ • СЕВЕР СТАРДУ

овальна, розмір 32x26 мм.

НБУ, ІР, ф.1, спр.52213; спр.53301; спр.62049. 1709 – 1729 р.р.

ЦДІАК, ф.51, оп.3, спр.432, арк.14зв. 1719 р.

532. 3 печатки від 1748 – 1762 р.р.:

В полі печатки овальний щит в картуші, на якому на блакитному полі на основі, яку вкриває трава, рука тримає дуб з орлиним гніздом; над щитом шолом під графською короною, навколо щита намет.

Напис по колу: : СИ ИМПЕРАТОРСКАГО ВЕЛИЧЕСТВА : ПЕЧАТЬ МАГИСТРАТА СТАРОДУБОВСКОГО

овальна, розмір 48x42 мм.

НБУ, ІР, ф.1, спр.52266; спр.52268; спр.52286; спр.52288; спр.53243. 1748 – 1759 р.р.

Ситий І. // Шоста наукова геральдична конференція.- С.78; мал.4. 1762 р.

533. 3 печатки від 1763 р.:

В полі печатки овальний щит в картуші, на якому на блакитному полі рука тримає дуб з орлиним гніздом; над щитом забороло під князівською короною, навколо щита намет.

Напис по колу: СИ ИМПЕРАТОРСКАГО : ВЕЛИЧЕСТВА • ПЕЧА • МАГИС : СТАРОДУ

кругла, розмір 32 мм.

НБУ, ІР, ф.1, спр.53321. 1763 р.

ЧЕРНІГІВСЬКИЙ ПОЛК

Любеч

534. 3 печатки від 1697 – 1751 р.р.:

В полі печатки розширений хрест під шестипроменевою зіркою; здолу дві пальмові галузки; згори літери: **ПМ**, здолу літера: **Л**.¹

восьмикутна, розмір 21x20 мм.

НБУ, ІР, ф.1, спр.62483; спр.62520; спр.62527; спр.62539; спр.62555; спр.62594; спр.62596; спр.62597; спр.62620. 1697 – 1751 р.р.

Понорниця

535. 3 печатки від 1694 р.:

В полі печатки іспанський щит, на якому шестипроменева зірка над півмісяцем, що лежить рогами догори, в главі три страусових пера; над щитом забороло, навколо щита намет; в лівому горішньому куті літера: **Г**.

восьмикутна, розмір 16x16 мм.

НБУ, ІР, ф.2, спр.14487. 1694 р.

Седнів

536. 3 печатки від 1680 р.:

В полі печатки розширений хрест над півмісяцем, що лежить рогами дотолу.

Напис по колу: **• ПЕЧАТ МѢСТА СЕДН**

овальна, розмір 20x17 мм.

НБУ, ІР, ф.1, спр.50787. 1680 р.

Синява

537. 3 печатки від 1709 р.:²

В полі печатки напрутий лук зі стрілою вістрям вгору.

Напис по колу: **PIECZEC MIASTA ICh KR M STZEN**

кругла, розмір 26 мм.

НБУ, ІР, ф.301, спр.517 Л, арк.299, 301. 30.1.1709 – 24.11.1709.

ЦДІАК, ф.221, оп.1, спр.6, арк.1.

Сосниця

538. 3 печатки від 1670 р.:

В полі печатки іспанський щит, на якому шестипроменева зірка над півмісяцем, що лежить рогами догори; над щитом три страусових пера, навколо щита намет; згори літери: **СВ**.

восьмикутна, розмір 15x15 мм.

НБУ, ІР, ф.1, спр.50463. 1670 р.

¹ Подібні символи (хрест, зірка або півмісяць) в схожому розташуванні (один над одним) бачимо також на всіх інших міських гербах сотенних осередків Чернігівського полку, що може вказувати на спільне джерело походження даних гербів.

² *предѣ нами ѳрадоу мѣскимъ синявскимъ предѣ сотникомъ Тихониемъ Ѵстиновичомъ и штатманомъ Манкомъ Романчѳкомъ* (НБУ, ІР, ф.301, спр.517 Л, арк.299), *ѳрадовой мѣской синявской печати* (НБУ, ІР, ф.301, спр.517 Л, арк.301).

539. З печатки від 1682 р.:

В полі печатки іспанський щит, на якому восьмипроменева зірка над півмісяцем, що лежить рогами догори; над щитом забороло, навколо щита намет; згори літери: **ПМ**, здолу літера: **С**.

кругла, розмір 19 мм.

НБУ, ІР, ф.1, спр.50478. 1682 р.

540. З печатки від 1711 – 1732 р.р.:

В полі печатки іспанський щит, на якому розширений хрест над півмісяцем, що лежить рогами догори; в нашоломнику шестипроменева зірка, навколо щита намет; згори літери: **ПМ**, здолу літера: **С**.

кругла, розмір 19 мм.

НБУ, ІР, ф.1, спр.53640; спр.53658; спр.53664; спр.55786. 1711 – 1732 р.р.

Ситий І. // Знак.- 2009.- Ч.47.- С.3; мал.4. 1727 р.

Чернігів

541. Опис герба в привілеї від 27.3.1623:

Святий Володислав, який тримає червоний прапор.

Текст: A do pieczętowania spraw miejskich Chernihowskich, urzęda Burmistrzowskiego y Ławniczego, za herb miejsky naznachamy – świętego Władysława we zbroi, z chorągwią czerwoną.

Багалій Д. Магдебурзьке право.- С.393; опис. 1623 р.

Городские поселения.- Том V.- Часть II.- С.265; опис. 1623 р.

Дмитрієнко М, Іщенко Я.- С.53; опис. 1623 р.

Корпус магдебурзьких грамот.- С.74; опис. 27.3.1623.

Румянцева В. Емблеми земель.- С.54; опис. 1623 р.

Ситий І. // Клейноди.- Том I.- С.31-32; опис. 1623 р.

Шафонский А.- С.246; опис:

“Магистратъ Черниговскій имѣлъ свою особливую печать, 1623 года Марта 28 дня отъ Короля Польскаго Сигисмунда Третьяго съ прочими выгодами жалованною грамотою данную, въ которой изображенъ Святыи Владислав, въ латахъ убранный, въ правой рукѣ знамя красное, распущенное держашій. Сію печать тотъ Магистратъ, по самое открытіе Намѣстничества, употреблялъ.”

542. З печатки від 1658 – 1659 р.р.:

В полі печатки рицар, в правиці тримає спис під хрестиком, на якому прапор.

Напис по колу: * **PIECZAT • MIESTA EGO K T M T CZIERNCOW**

кругла, розмір 28 мм.

НБУ, ІР, ф.1, спр.50451; спр.52452; спр.52620. 1658 – 1659 р.р.

543. З печатки від 1675 – 1693 р.р.:

В полі печатки рицар, в правиці тримає спис, на якому прапор з розширеним хрестиком.

Напис по колу: **ПЕЧАТЬ • МѢСТА • ЕГО ЦРЯКОГО ВЕЛИЧѢСТВА РАТЪШИ • ЧЕРНИГОВСКОГО**

овальна, розмір 38x34 мм.

НБУ, ІР, ф.1, спр.50499; спр.62461; спр.62463; спр.62464. 1687 – 1693 р.р.

Выпись с книг.- С.149-150; опис. 24.5.1692.

Ситий І.- С.18-19; мал.40. 1675 р.

Ситий І. // Знак.- 1993.- Ч.3.- С.1-3; мал. 1675 р.
Ситий І. // Клейноди.- Том І.- С.31-32; опис. 1675 р.

544. 3 печатки від 1699 – 1731 р.р.:

В полі печатки на основі рицар, в правиці тримає спис, на якому прапор, при лівому боці меч.

Напис по колу: **+ ПЕЧАТЬ ИХЪ ЦРСКГО ПРЕСВѢТЛГО ВЕЛИЧЕСТВА МЕСКАА • РАТУША ЧЕРНИГОВ**

кругла, розмір 48 мм.

НБУ, ІР, ф.1, спр.50444; спр.52614; спр.55356; спр.62467. 1699 – 1731 р.р.

ЦДІАК, ф.51, оп.3, спр.142, арк.3. 1715 р.

МНК, Rkps 1484, Том 3, karta 112. 1724 р.

Ситий І.- С.18-19; мал.41. 1710 р.

Ситий І. // Знак.- 1993.- Ч.3.- С.1-3; мал. 1710 р.

545. 3 прорису печатки від 1698 р.:

В полі печатки рицар, в правиці тримає спис, на якому прапор, в лівиці тримає меч в піхвах.

Напис по колу: **(+) ПЕЧАТЬ • ЕГО ЦРСКГО • ПРЕСВѢТЛГО • ВЕЛИЧЕСТ • ЧЕРНИГОВСКАГО • РАТУШИ МАГИСТРАТА •**

кругла, розмір 44 мм.

Винклер П.- С.5; мал.18. 1698 р.

Румянцева В. Эмблемы земель.- С.53; мал. 1698 р.

Снимки.- Выпуск І.- С.70; мал. 1698 р.

546. 3 печатки від 1752 – 1753 р.р.:

В полі печатки на основі рицар, в правиці тримає спис, на якому прапор, при лівому боці меч.

Напис по колу: **СА ИМПЕРАТОРСКАГО ВЕЛИЧЕСТВА МАГИСТРАТА ЧЕРНИГОВСКОГО ПЕЧАТЬ 1752 ГОДА**

кругла, розмір 48 мм.

НБУ, ІР, ф.1, спр.57588. 1753 р.

547. 3 печатки від 1769 – 1781 р.р.:

В полі печатки на трьох пагорбах рицар, в правиці тримає спис, на якому прапор, при лівому боці шабля.

Напис по колу: **+ СА ИМПЕРАТОРСКАГО ВЕЛИЧЕСТВА МАГ Ч ПЕЧАТЬ •**

кругла, розмір 31 мм.

ЦДІАК, ф.108, оп.2, спр.1023, арк.382 зв.; спр.1059, арк.104 зв.; спр.1133, арк.125 зв.; спр.1323, арк.139 зв.; спр.1403, арк.218 зв.; спр.1425, арк.98 зв.; спр.1475, арк.57 зв.; спр.1485, арк.15 зв.; спр.1583, арк.176 зв.; спр.1682, арк.69 зв. 1769 – 1781 р.р.

Грабова Н.- С.289; табл.4, мал.7 (другий варіант). 1769 – 1781 р.р.

548. 3 печатки від 1770 р.:

В полі печатки рицар, в правиці тримає спис, на якому прапор, при лівому боці шабля.

кругла, розмір 17 мм.

ЦДІАК, ф.108, оп.2, спр.1110, арк.141 зв. 1770 р.
Грабова Н.- С.289; опис (перший варіант). 1770 р.

549. 3 печатки від 1780 – 1781 р.р.:

В полі печатки на пагорбі рицар, в правиці тримає спис, на якому прапор, при лівому боці шабля.

Напис по колу: **+ ЄА ИМПЕРАТОРСЬКАГО ВЕЛИЧЕСТВА • МАГ Ч ПЕЧАТЬ**

кругла, розмір 40 мм.

ЦДІАК, ф.108, оп.1, спр.160, арк.248 зв.; оп.2, спр.1435, арк.55, арк.76 зв.; спр.1682, арк.67 зв.; арк.182 зв.; спр.1689, арк.3 зв. 1780 – 1781 р.р.

Грабова Н.- С.289; опис (третій і четвертий варіанти). 1780 – 1781 р.р.

СЛОБІДСЬКА УКРАЇНА

Зміїв

550. 3 печатки від 1765 р.:

В полі печатки пагони рослин; згори літери: **ПГ**.

овальна, розмір 25x20 мм.

ЦДІАК, ф.1722, оп.1, спр.49, арк.2 зв.; спр.50, арк.51 зв. 1765 р.

Нова Водолага

551. 3 печатки від 1765 р.:

В полі печатки італійський щит, на якому вензель; над щитом корона, здолу перехрещено дві пальмові галузки.

Напис по колу: **+ НОВОЙ ВОДОЛАГИ ... В ...**

кругла, розмір 26 мм.

ЦДІАК, ф.1722, оп.1, спр.49, арк.10 зв. 1765 р.

Харків

552, а. Опис герба з “Описаній слободско украинскихъ городовъ и мѣстечекъ, доставленныя въ Екатерининскую Коммисію для составленія проэкта новаго уложенія 1767 года”:

Напнутий лук зі стрілою.

Текст: Городъ Харьков.

Сколько известно, то городъ іздравле употребляетъ въ гербе напряженной лукъ сострелою, а пожалованъ городу сей гербъ, іли прежними основатели и обычаемъ народа введенъ – достоверного известия нетъ.

Гречило А.- С.60-63; опис. 1767 р.

Гусев А.- С.11; опис:

“Во время существованія въ Слободской Украинѣ козацьей службы полки не имѣли своихъ гербовъ, но гербъ каждого полковника былъ и гербомъ состоящаго подъ его начальствомъ полка и городъ Харьковъ изстари носилъ въ гербѣ напряженный лукъ со стрѣлою”

Зайцев Б., Саратов І. // Прапор.- 1981.- №8.- С.119; опис. 1767 р.

Зайцев Б., Саратов І. // Український історичний журнал.- 1980.- №11.- С.98; опис. 1767 р.

Матеріали.- С.214; опис. 1767 р.

Румянцева В. Історія.- С.20; опис.

Смоленський В.- С.54; опис.

552, б. Опис герба з “Описанія городовъ и знатныхъ мѣстечекъ в провинціяхъ Слободской губерніи въ 1767 – 1773 годахъ. I. Хроно-географическое описаніе города Харькова. 1767 года”:

Напнутий лук зі стрілою.

Текст: Городъ Харьковъ изстари носить въ гербѣхъ напряженной лукъ со стрелою.

Материалы.- С.216; опис. 1767 р.

553. Проект герба від 1781 р.:

На золотому полі чорний напнутий лук зі стрілою.

Текст: Харьковъ

Отъ Днѣпра вышолъ козакъ вооружонной лукомъ и стрѣлами называемой Харьковъ поселился над рѣкой; по-имени котораго рѣка и мѣсто назвалося Харьковомъ. В гербѣхъ пишется на жолтомъ полѣ черный со стрѣлою лукъ.

ЦДІАК, ф.1709, оп.3, спр.32, арк.332. 1781 р.

Зайцев Б., Саратов І. // Прапор.- 1981.- №8.- С.120; опис. 1781 р.

Зайцев Б., Саратов І. // Український історичний журнал.- 1980.- №11.- С.98; опис. 1781 р.

Румянцева В.- С.19; опис. 1781 р.

Скорочення:

АМК – Архів міста Києва

БЛНУ, ВР – Бібліотека Львівського національного університету ім. І.Франка. Відділ рукописів

ДАЧО – Державний архів Чернігівської області

ЛІМ – Львівський історичний музей

ЛНБ, ВР – Львівська наукова бібліотека Національної академії наук України ім. Стефаника. Відділ рукописів

НБУ, ІР – Національна бібліотека України Національної академії наук України ім. Вернадського. Інститут рукописів

НДБ ЦДАУ – Науково-довідкова бібліотека Центральних державних архівів України

НМІУ, СФДМ – Національний музей історії України. Сектор фотодокументальних матеріалів

РГИА – Российский государственный исторический архив в Санкт-Петербурге

ХІМ – Харківський історичний музей

ЦДІАК – Центральний державний історичний архів України у місті Києві

ЦДІАЛ – Центральний державний історичний архів України у місті Львові

ЧОІМ – Чернігівський обласний історичний музей ім.В.В.Тарновського

AGAD – Archiwum Główne Akt Dawnych w Warszawie

АРК – Archiwum Państwowe w Krakowie

ВСз – Biblioteka Książąt Czartoryskich w Krakowie

ВРАН – Biblioteka Polskiej Akademii Nauk w Krakowie

МНК – Muzeum Narodowe w Krakowie

МНВ – Muzeum Narodowe w Warszawie

АЗР – Акты относящиеся к истории Западной России, собранные и изданные археографической комиссией.- Том I.- СПб., 1846.

Акты ЮЗР – Акты относящиеся к истории Южной и Западной России, собранные и изданные Археографической комиссией.- Том III – XV.- СПб., 1861 – 1892.

Альбовський Е. – Альбовський Е. Харьковские казаки. Вторая половина XVII века.- СПб., 1914.

Андрусак М. – Андрусак М. До історії боротьби між Петром Дорошенком та Петром Суховієм в 1668 – 1669 роках // Записки Наукового товариства ім.Шевченка.- Том СЛ.- Львів, 1929.

Андрусак М. До історії правобічних козаків – Андрусак М. До історії правобічних козаків у 1689 – 1690 роках.- Львів, 1930.

Антипович К. – Антипович К. Київська міська печатка // Юбілейний збірник на пошану академіка Дмитра Йвановича Багалія з нагоди сімдесятої річниці життя та п'ятидесятих роковин наукової діяльності.- К., 1927.

Аркас М. – Аркас М. Історія України-Русі.- К., 1990.

АЮЗР – Архив Юго-Западной России.- Часть II – VIII.- Киев, 1861 – 1911.

Бантыш-Каменский Д. – Бантыш-Каменский Д. История Малой России.- Часть I – III.- М., 1822.

Бантыш-Каменский Д. Источники МРИ – Бантыш-Каменский Д. Источники малороссийской истории.- Часть I – II.- М., 1859.

Барсуков А. – Барсуков А. Правительственные печати в Малороссии от времен Стефана Батория до Екатерины II // Киевская старина.- Том XIX.- Киев, 1887.

Білецький П. – Білецький П. Український портретний живопис.- К., 1969.

Білоус Н. – Білоус Н. Київ наприкінці XV – у першій половині XVII століття. Міська влада і самоврядування.- К., 2008.

Болсуновский К. – Болсуновский К. Каталог предметов, выставленных в университете св. Владимира во время XI русского археологического съезда в Киеве. Витрина А.- Киев, 1899.

Бондаренко Г. – Бондаренко Г. Спеціальні історичні дисципліни.- Луцьк, 1997.

Братко-Кутинський О. – Братко-Кутинський О. Нашадки святої трійці.- К., 1992.

Брехуненко В., Нагельський М. – Брехуненко В., Нагельський М. Дванадцять листів гетьманів Війська Запорозького XVI – першої половини XVII століття з польських рукописних зібрань // Український археографічний щорічник.- Випуск VIII – IX.- К., 2004.

Ватуля Б. – Ватуля Б. Герби Києва // Наука і суспільство.- 1983.- №12.

Величко С. Літопис – Величко С. Літопис.- Том I – II.- К., 1991.

Верба І. – Верба І. Діяльність комісії з української емблематики в окупованому Києві (літо 1942 року) // Третя наукова геральдична конференція.- Львів, 1993.

Винклер П. – Винклер П. Гербы городов, губерний, областей и посадов Российской империи.- СПб., 1900.

Волинець О. – Волинець О. Печатки козацької доби на Україні // Наша культура.- Варшава, 1966.- №11.

Воссоединение Украины с Россией – Воссоединение Украины с Россией. Документы и материалы.- Том I – III.- М., 1953.

Востоков А. – Востоков А. Описание Румянцевского музея.- СПб., 1842.

Выпись с книг – Выпись с книг меских права Майдеборского Ратуша Черниговского // Черниговские губернские ведомости.- Чернигов, 1857.- №18.

Вѣршѣ – Вѣршѣ на жалосный погребѣ зацного рыцера Петра Конашевича Сагайдачного.- Киев, 1622.

Гавриил – Гавриил. Исторические записки о Пустынно-Николаевском Самарском монастыре.- Одесса, 1838.

Гавриленко В. – Гавриленко В. Українська сфрагістика.- К., 1977.

Гальковский Н. – Гальковский Н. Наказной гетман Полуботок. Исторический очерк.- Лебедин, 1909.

Гірник О. – Гірник О. Печатка міста Варви // Клейноди.- Том I.- К., 1991.

Гломозда К. – Гломозда К. До історії київських гербів // Знак.- 1993.- Ч.2.

Гломозда К., Яневський Д. – Гломозда К., Яневський Д. Історичні гербові відзнаки та прапорові барви України // Український історичний журнал.- 1990.- Ч.5.

Городские поселения – Городские поселения в Российской империи.- Том IV – V.- СПб., 1864.

Грабова Н. – Грабова Н. Печатки адміністративно-судових установ Лівобережної України XVIII ст. // Записки Наукового товариства ім. Шевченка.- Праці історико-філософської секції.- Том ССХХІІ.- Львів, 1991.

Грабовецький В., Гавриленко В. – Грабовецький В., Гавриленко В. Невідомий універсал і найдавніша козацька печатка гетьмана Григорія Лободи з 1595 року // Середні віки на Україні.- Випуск I.- К., 1971.

Грабянка Г. – Літопис гадяцького полковника Григорія Грабянки.- К., 1992.

Гречило А. – Гречило А. Українська міська геральдика.- К., 1998.

Гречило А.// Знак.- 1993.- Ч.2 – Гречило А. Міський герб Києва: становлення і перспектива // Знак.- 1993.- Ч.2.

Гречило А.// Знак.- 1995.- Ч.10 – Гречило А. Герб та хоругва Великих Будищ // Знак.- 1995.- Ч.10.

Гречило А.// Пам'ятки України.- 1991.- Ч.3 – Гречило А. Земельна геральдика // Пам'ятки України.- 1991.- Ч.3.

Гречило А.// Пам'ятки України.- 1996.- Ч.2 – Гречило А. Земельна геральдика України XVII – початку XX ст. // Пам'ятки України.- 1996.- Ч.2.

Гречило А.// Третя наукова геральдична конференція – Гречило А. До питання про виникнення гербів українських міст XIV – XVII ст. // Третя наукова геральдична конференція.- Львів, 1993.

Григорія Грабянки Дѣйствія презѣльной врани Богдана Хмелницкого – Григорія Грабянки *Дѣйствія презѣльной врани Богдана Хмелницкого* // Гарвардська бібліотека давнього українського письменства. Корпус текстів.- Том IX.- Гарвард, 1990.

Гринь О.// Друга наукова геральдична конференція – Гринь О. Герб міста Миргорода // Друга наукова геральдична конференція.- Львів, 1992.

Грушевський М. – Грушевський М. Ілюстрована історія України.- К., 1992.

Грушевський М. ІУР – Грушевський М. Історія України-Руси.- Том VII.- К., 1995.

Грушевський М. Культурно-національний рух на Україні – Грушевський М. *Культурно-національний рух на Україні*.- Львів, 1912.

Гурьев А. – Гурьев А. История города Кролевец.- Кролевец, 1914.

Гусев А. – Гусев А. Харьков – его прошлое и настоящее.- Харьков, 1902.

Дашкевич Я. – Дашкевич Я. За стародавні традиції нового герба Києва // *Знак*.- 1993.- Ч.2.

Де ля Фліз Д. – Де ля Фліз Д. Альбоми.- Том I: Серія “Етнографічно-фольклорна”.- К., 1996.

Дерево пам’яті – Дерево Пам’яті.- Випуск II.- К., 1992.

Джеджула Ю., Замлинський В. – Джеджула Ю., Замлинський В. Давні герби українських міст // *Сільські обрії*.- 1990.- Ч.9.- Ч.10.

Ділова документація Гетьманщини XVIII ст. – Ділова документація Гетьманщини XVIII ст.- К., 1993.

Дмитрієнко М., Іщенко Я. – Дмитрієнко М., Іщенко Я. Становлення територіальної емблематики на Чернігівщині: дослідження зображень емблеми орла на прапорах, гербах, монетах та печатках регіону // *Спеціальні історичні дисципліни: питання теорії та методики*. Збірка наукових праць.- К., 1997.

Дракохруст Е. – Дракохруст Е. К истории войсковых печатей Левобережной Украины XVII – XVIII веков // *Нумизматический сборник. Материалы к нумизматическому каталогу собрания Государственного исторического музея*.- Часть IV.- Випуск IV.- М., 1971.

Думин С. – Думин С. Гербы городов Смоленского воеводства Речи Посполитой // *Вестник геральдиста*.- 1991.- №4.

Дядиченко В. – Дядиченко В. Нариси суспільно-політичного устрою Лівобережної України кінця XVII – початку XVIII ст.- К., 1959.

Дяченко Т.// Клейноди.- Том I – Дяченко Т. Герби Лубен і життя міста в кінці XVI – XVIII ст. // *Клейноди*.- Том I.- К., 1991.

Дяченко Т.// Знак.- 1996.- Ч.11 – Дяченко Т. Герб міста Лубен // *Знак*.- 1996.- Ч.11.

Дѣйствія презѣльной врани – Дѣйствія презѣльной и отъ начала поляковъ кровавой небывалой врани Богдана Хмелницкого, гетмана запорожского, съ поляки ... въ градѣ Гадячѣ, трудомъ Григорія Грабянки собранная ... Рокѣ 1710.- Кіевъ, 1854.

Енциклопедія Українознавства – Енциклопедія Українознавства.- Загальна частина.- К., 1994.

Желіба О. – Желіба О. Печатки Ніжинського козачого полку // *Сіверянський літопис*.- 1999.- Ч.2.

Желіба О.// Знак.- 1998.- Ч.15 – Желіба О. Печатка Носівської сотні 1769 року // *Знак*.- 1998.- Ч.15.

Желіба О.// Знак.- 1999.- Ч.18 – Желіба О. Полкові та сотенні печатки Ніжинського полку // *Знак*.- 1999.- Ч.18.

Зайцев Б., Саратов І. // Прапор.- 1981.- №8 – Зайцев Б., Саратов І. Герби нашого міста // *Прапор*.- 1981.- №8.

Зайцев Б., Саратов І. // Український історичний журнал.- 1980.- №11 – Зайцев Б., Саратов І. З досліджень у галузі спеціальних історичних дисциплін: Герб Харкова // Український історичний журнал.- 1980.- №11.

Заметка о козацких знаменах – Заметка о козацких знаменах // Киевская старина.- Том XXXI.- Киев, 1890.

Замлинський В., Дмитрієнко М. – Замлинський В., Дмитрієнко М. Геральдика України // Україна.- 1992.- Ч.14.

Записки ВАК – Записки Виленской археологической комиссии.- Часть I.- Вильно, 1856.

Заруба В. – Заруба В. Козацькі печатки // Національна символіка.- К., 1990.

Заруба В.// Клейноди.- Том I – Заруба В. Гербові знаки на печатках документів архіву Іллі Новицького // Клейноди.- Том I.- К., 1991.

Иванов П. – Иванов П. Сборник снимков с древних печатей приложенных к грамотам и другим юридическим актам, хранящимся в Московском архиве юстиции.- М., 1858.

Исторія Рґсовъ – Исторія Рґсовъ или Малой Россіи. Гочиненіе Георгія Конискаго, Архієпископа Бѣлорґскаго.- Москва, 1846.

Иванов В. – Иванов В. Прапори слобідських полків // Юбілейний збірник на пошану академіка Дмитра Йвановича Багалія з нагоди сімдесятої річниці життя та п'ятидесятих роковин наукової діяльності.- К., 1927.

Ісаєвич Я.// Український історичний журнал.- 1963.- №1 – Ісаєвич Я. Бойові прапори козацького війська // Український історичний журнал.- 1963.- №1.

Ісаєвич Я.// Наука і суспільство.- 1965.- №10 – Ісаєвич Я. Військові клейноди Війська Запорізького // Наука і суспільство.- 1965.- №10.

Історія українського війська – Історія Українського війська.- Частина I.- К., 1993.

Калібаба Д. – Калібаба Д. Мена 930 років: ювілейне видання.- Мена, 1996.

Каменцева Е. – Каменцева Е. Две украинские печати XVIII века из собрания ГИМ // Нумизматика и сфрагистика.- Выпуск I.- Киев, 1963.

Каталог документів з історії Києва XV – XIX ст. – Каталог документів з історії Києва XV – XIX ст.- К., 1982.

Каталог колекції – Каталог колекції документів Київської археографічної комісії. 1369 – 1899.- К., 1971.

Китицын П. – Китицын П. Печати городов трёх малороссийских казачьих полков в XVIII веке // Труды Полтавской ученой архивной комиссии.- Выпуск II.- Полтава, 1906.

Климкевич Р. – Климкевич Р. Герби міст Правобережжя // Український історик.- Нью-Йорк – Мюнхен, 1970.- Ч.1 – 3.

Климовський С. – Климовський С. Медаль Януша Радзивіла як свідчення про середньовічний герб Києва // Український історичний журнал.- 1992.- Ч.2.

Колибенко О. – Колибенко О. До історії переяславської геральдики // Четверта наукова геральдична конференція.- Львів, 1994.

Корб И. – Корб И. Дневник путешествия в Московию, 1698 и 1699 годов.- СПб., 1906.

Корпус магдебурзьких грамот – Корпус магдебурзьких грамот українським містам.- К., 2000.

Костенко І. – Костенко І. З історії самоврядування ніжинських греків // Актуальні проблеми розвитку міст та міського самоврядування (історія і сучасність).- Рівне, 1993.

Кохан О. – Кохан О. Проект герба Києва // Знак.- 1993.- Ч.2.

Краткоє описаніе Малороссіи – Краткоє описаніе Малороссіи // Летопись Самовидца.- Киев, 1878.

Крип'якевич І. – Крип'якевич І. З козацької сфрагістики // Записки наукового товариства ім. Шевченка.- Том СХХІІІ – СХХІV.- Львів, 1917.

Крман Д. – Крман Д. Подорожній щоденник (Itinerarium 1708 – 1709).- К., 1999.

Крупницький Б. – Крупницький Б. Гетьман Пилип Орлик.- Варшава – Мюнхен, 1956.

- Лазаревский А.* – Лазаревский А. Сфрагистическая заметка // Черниговские губернские ведомости.- Чернигов, 1855.- №4.
- Лазаревский А. К истории цехов* – Лазаревский А. К истории цехов // Киевская старина.- Том LXV.- Киев, 1899.
- Лазаревский А. Лубенищина* – Лазаревский А. Лубенщина и князя Вишневецкие (1590 – 1648 годы).- Киев, 1896.
- Лазаревский А. Описание старой Малороссии* – Лазаревский А. Описание старой Малороссии.- Том I – III.- Киев, 1888.
- Лазаревский А. Универсал* – Лазаревский А. Универсал гетмана Гавриила Крутневича 1603 года // Киевская старина.- Том LX.- Киев, 1898.
- Леп'явко С.* – Леп'явко С. Прапори з 1655 року // Пам'ятки України.- 1991.- Ч.3.
- Лівобережні гетьмани України* – Лівобережні гетьмани України.- Чернігів, 1994.
- Луців В.* – Луців В. Гетьман Іван Мазепа.- Торонто, 1954.
- Мазепа.* – Мазепа.- К., 1993.
- Мазепа.- Том I* – Мазепа.- Том I.- Варшава, 1939.
- Максимович М.* – Максимович М. Сотник Іван Максимович і його рід // Неопалима купина.- 1995.- Ч.1-2.
- Мариновский Ю.* – Мариновський Ю. Універсали гетьмана Дорошенка // Родовід.- 1992.- Ч.4.
- Маркевич Н. ИМП* – Маркевич Н. История Малороссии.- Том I.- М., 1842.
- Маркевич О. Невідомий універсал і печатка Семена Палія* – Маркевич О. Невідомий універсал і печатка Семена Палія // Архіви України.- 1968.- №4.
- Материалы для истории ИАН* – Материалы для истории императорской Академии наук.- Том II.- СПб., 1886.
- Материалы для истории колонизации и быта* – Материалы для истории колонизации и быта Харьковской и отчасти Курской и Воронежской губерний.- Том II.- Харьков, 1890.
- Матеріали* – Матеріали для историко-статистического описания города Новгородсѣверска (написанные неизвестным автором в конце XVIII века) // Черниговские губернские ведомости.- Чернигов, 1853.- №1.
- Маценко В.* – Маценко В. Прилукщина.- Ромны, 1888.
- Милорадович Г.* – Милорадович Г. Материалы для истории южной Руси // Черниговские губернские ведомости.- Чернигов, 1858.- №10 – 24.
- Морозов О.* – Морозов О. Историчний герб Ніжина // Знак.- 1994.- Ч.5.
- Морозов О., Костенко І.* – Морозов О., Костенко І. До історії гербів міста Ніжина // Друга наукова геральдична конференція.- Львів, 1992.
- Народная память о казачестве* – Народная память о казачестве.- Запорожье, 1991.
- Науменко В., Фролов Б.* – Науменко В., Фролов Б. Регалии кубанского казачества.- Краснодар, 2001.
- Наше минуле.- 1918.- Ч.1* – Наше минуле.- 1918.- Ч.1.
- Нос С.* – Нос С. Ряд универсалов оборонных, данных гетьманами мешчанам города Чернигова // Черниговские губернские ведомости.- Чернигов, 1861.
- О перемене* – О перемене прежней запорожской печати // Гербовед.- 1914.- №5.
- О початку и причинахъ войны Хмельницкого* – О початку и причинахъ войны Хмельницкого // Летопись Самовидца.- Киев, 1878.
- О учинении* – О учинении в слободские полки и регулярные роты на знамена гербов // Гербовед.- 1914.- № 6-7.
- Овсієнко О., Румянцева В.* – Овсієнко О., Румянцева В. До питання про походження гербів міст Лівобережної України // Український історичний журнал.- 1979.- Ч.2.
- Оглоблин О.* – Оглоблин О. Герб міста Києва // Наука і суспільство.- 1994.- №7-8.

Оглоблин О. Мазепа і повстання Петра Іваненка-Петрика – Оглоблин О. Мазепа і повстання Петра Іваненка-Петрика // Записки історично-філологічного відділу Всеукраїнської академії наук.- Книга XXIII.- К., 1929.

Оглоблин О. Петрик, ханський гетьман України – Оглоблин О. Петрик, ханський гетьман України // Студії з історії Криму.- К., 1930.

Окіншевич Л. – Окіншевич Л. Рада Старшинська на Гетьманщині XVII – XVIII ст. // Праці Комісії для виучування історії Західньо-Руського та Українського права.- Том VI.- К., 1929.

Описи Київського намісництва – Описи Київського намісництва 70 – 80 років XVIII ст.- К., 1989.

Описи Лівобережної України – Описи Лівобережної України XVIII – початку XIX ст.- К., 1997.

Опис Новгород-Сіверського намісництва – Опис Новгород-Сіверського намісництва (1779 – 1781 років).- К., 1931.

Описи Харківського намісництва – Описи Харківського намісництва кінця XVIII ст.- К., 1991.

Палеографический изборник – Палеографический изборник. Материалы по истории южно-русского письма в XV – XVIII веке.- Выпуск I.- Киев, 1899.

Памятная книга Черниговской губернии – Памятная книга Черниговской губернии.- Чернигов, 1862.

Памятники – Памятники, изданные временною комиссиею для разбора древних актов.- Том II.- Киев, 1846.

Панченко В. – Панченко В. Гербівник міст України.- К., 1996.

Петровський М. – Петровський М. Надання Ніжину магдебурзького права у 1625 році // Чернігів і північне Лівобережжя.- К., 1928.

Переяслав-Хмельницький и его исторические памятники – Переяслав-Хмельницький и его исторические памятники.- Киев, 1954.

Портреты, гербы и печати – Портреты, гербы и печати Большой государственной книги 1672 года.- СПб., 1903.

Похилевич Л. – Похилевич Л. Сказание о населенных местностях Киевской губернии.- Киев, 1864.

Прокопович В. – Прокопович В. Сфрагістичні етюди // Записки Наукового товариства ім.Шевченка.- Том CLXIII.- Париж – Нью-Йорк, 1954.

Румянцева В. – Румянцева В. Історія карбована в гербах.- К., 1987.

Румянцева В.// Український історичний журнал.- 1977.- №8 – Румянцева В. Про розвиток геральдики і емблематики міст України // Український історичний журнал.- 1977.- №8.

Румянцева В. Эмблемы земель – Румянцева В. Эмблемы земель и гербы городов Левобережной Украины периода феодализма.- Киев, 1986.

Румянцева В. Овсієнко О. – Румянцева В. Овсієнко О. Про давні герби Києва // Архіви України.- 1980.- №3.

Савчук Ю. – Савчук Ю. Українське міське прапорництво в історичній перспективі (нотатки з архівних та музейних студій) // Спеціальні історичні дисципліни: питання теорії та методики. Збірка наукових праць.- Число 4.- Частина 1.- К., 2000.

Савчук Ю. Гетьманські клейноди – Савчук Ю. Гетьманські клейноди та особисті речі Богдана Хмельницького у колекціях музеїв Європи (пошук, знахідки, атрибуція).- К., 2006.

Савчук Ю. Клейноди – Савчук Ю. Клейноди Славного Війська Запорозького Низового (музейні студії).- Випуск II.- К., 2007.

Савчук Ю. Невідома матриця – Савчук Ю. Невідома матриця печатки Війська Запорозького Низового зі збірки Відділу нумізматики Державного історичного музею у

Москві // Terra cossacorum: Студії з давньої та нової історії України.- К., 2007.- С.317-336.

Савчук Ю. Фрагмент студій – Савчук Ю. Фрагмент студій над прапорами Стародубського полку XVIII ст. // Спеціальні історичні дисципліни: питання теорії та методики. Збірка наукових праць.- Число 8 – 9.- Частина 1.- К., 2002.- С.366-379.

Саєнко Р. – Саєнко Р. Полкова печатка Кальміуської паланки // Третя наукова геральдична конференція.- Львів, 1993.

Сборник материалов для исторической топографии Киева – Сборник материалов для исторической топографии Киева.- Киев, 1874.

Сергієнко Г. – Сергієнко Г. Визвольний рух на правобережній Україні в кінці XVII і на початку XVIII ст.- К., 1963.

Сергійчук В. – Сергійчук В. Національна символіка України.- К., 1992.

Сергійчук В. Козак із самопалом – Сергійчук В. Козак із самопалом // Наука і суспільство.- 1990.- Ч.8.

Ситий І. – Ситий І. Міські печатки Лівобережної України XVII – XVIII ст. зі збірки Чернігівського історичного музею ім. Тарновського. Каталог.- Львів – Чернігів, 1995.

Ситий І.// Клейноди.- Том I – Ситий І. Стародавня печатка Чернігова // Клейноди.- Том I.- К., 1991.

Ситий І.// Друга наукова геральдична конференція – Ситий І. Печатки Війська Запорозького Низового та печатка коша суддівського на документах XVIII ст. Зі збірки Чернігівського історичного музею ім. Тарновського // Друга наукова геральдична конференція.- Львів, 1992.

Ситий І.// Третя наукова геральдична конференція – Ситий І. Печатка Коропа XVII – XVIII ст. (за матеріалами Чернігівського історичного музею ім. Тарновського) // Третя наукова геральдична конференція.- Львів, 1993.

Ситий І.// Четверта наукова геральдична конференція – Ситий І. Печатки Прилук XVII – XVIII ст. (за матеріалами Чернігівського історичного музею ім. Тарновського) // Четверта наукова геральдична конференція.- Львів, 1994.

Ситий І.// П'ята наукова геральдична конференція – Ситий І. Сотенні печатки другої половини XVIII ст. (за матеріалами Чернігівського історичного музею ім. Тарновського) // П'ята наукова геральдична конференція.- Львів, 1995.

Ситий І.// Шоста наукова геральдична конференція – Ситий І. Міські, полкові та сотенні печатки Чернігівщини // Шоста наукова геральдична конференція.- Львів, 1997.

Ситий І.// Голос України.- 1993.- 30 березня – Ситий І. Герб Батурина // Голос України.- 1993.- 30 березня.

Ситий І.// Знак.- 1993.- Ч.1 – Ситий І. Печатка Ічні 1687 року // Знак.- 1993.- Ч.1.

Ситий І.// Знак.- 1993.- Ч.3 – Ситий І. Герб Чернігова // Знак.- 1993.- Ч.3.

Ситий І.// Знак.- 1994.- Ч.5 – Ситий І. Герб міста Кролевеця // Знак.- 1994.- Ч.5.

Ситий І.// Знак.- 1994.- Ч.6 – Ситий І. Печатка Ічні 1730 року // Знак.- 1994.- Ч.6.

Ситий І.// Знак.- 1995.- Ч.9 – Ситий І. Сфрагістичні дослідження Олександра Лазаревського // Знак.- 1995.- Ч.9.

Ситий І.// Знак.- 1995.- Ч.10 – Ситий І. Ніжинські печатки зі збірки Тарновського // Знак.- 1995.- Ч.10.

Ситий І.// Знак.- 1996.- Ч.11 – Ситий І. Печатка Богдана Хмельницького // Знак.- 1996.- Ч.11.

Ситий І.// Знак.- 1997.- Ч.13 – Ситий І. Печатка Семена Палія // Знак.- 1997.- Ч.13.

Ситий І.// Знак.- 1997.- Ч.14 – Ситий І. Печатка генерального військового суду // Знак.- 1997.- Ч.14.

Ситий І.// Знак.- 1998.- Ч.15 – Ситий І. Невідомі печатки Івана Скоропадського та Кирила Розумовського // Знак.- 1998.- Ч.15.

Ситий І.// Знак.- 1999.- Ч.18 – Ситий І. Україно-молдавська печатка // Знак.- 1999.- Ч.18.

- Ситий І.** // *Знак.- 2001.- Ч.23* – Ситий І. До історії гетьманської печатки // *Знак.- 2001.- Ч.23.*
- Ситий І.** // *Знак.- 2002.- Ч.27* – Ситий І. До історії судових печаток Гетьманщини // *Знак.- 2002.- Ч.27.*
- Ситий І.** // *Знак.- 2006.- Ч.38* – Ситий І. Герб України XVIII ст. // *Знак.- 2006.- Ч.38.*
- Ситий І.** // *Знак.- 2009.- Ч.47* – Ситий І. Адміністративні печатки Гетьманщини // *Знак.- 2009.- Ч.47.- С.2-3.*
- Ситий І.** // *Сіверянський літопис.- 1999.- Ч.3* – Ситий І. Україно-молдавська печатка // *Сіверянський літопис.- 1999.- Ч.3.*
- Скальковский А.** – Скальковский А. История Новой Сечи или последнего Коша Запорожского.- Одесса, 1885.
- Слабченко М.** – Слабченко М. Материалы по малорусской сфрагистике.- Одесса, 1912.
- Слабченко М. Паланкова організація** – Слабченко М. Паланкова організація Запорізьких Вольностей // *Праці Комісії для виучування історії Західньо-Руського та Українського права.- Том VI.- К., 1929.*
- Смирнов Я.** – Смирнов Я. Рисунки Киева 1651 года по копиям из конца XVIII века // *Труды тринадцатого археологического съезда в Екатеринославе 1905 года.- М., 1908.*
- Смоленський В.** – Смоленський В. Символіка Переяславщини та Слобожанщини // *Пам'ятки України.- 1991.- №3.*
- Снимки** – Снимки древних русских печатей государственных, царских, областных, городских, присутственных мест и частных лиц.- Выпуск I.- М., 1880.
- Соболева Н.** – Соболева Н. Российская городская и областная геральдика XVIII – XIX веков.- М., 1981.
- Соболева Н. Старинные гербы** – Соболева Н. Старинные гербы российских городов.- М., 1985.
- Собрание историческое** – Собрание историческое, изъ книгъ древняго писателя Александра Гвагнина и изъ стариухъ рускихъ вѣрнихъ лѣтописей Авшитованнимъ полковимъ обознимъ Стефаномъ Василиевимъ синомъ Лукомскимъ сочиненное в малороссійскомъ городѣ Прилукѣ 1770 году // *Летопись Самовидца.- Киев, 1878.*
- Сокульський А.** – Сокульський А. Національна символіка України.- Запоріжжя, 1993.
- Сотниченко В.** – Сотниченко В. Рецензия на статью Кителина “Печати трех малороссийских казачьих полков” // *Киевская старина.- Том XC.- Киев, 1906.*
- Сперансов Н.** – Сперансов Н. Земельные гербы России XII – XIX веках.- М., 1974.
- Список населенных мест** – Список населенных мест Киевской губернии.- Киев, 1900.
- Старинные акты** – Старинные акты // *Черниговские губернские ведомости.- Чернигов, 1860.- №35.*
- Стороженки** – Стороженки.- Семейный архив.- Том III – VI.- Киев, 1907 – 1908.
- Стороженко А.** – Стороженко А. Киев 300 лет назад // *Киевская старина.- Том XLIV.- Киев, 1894.*
- Титов Х.** – Титов Х. Матеріяли для історії книжної справи на Україні в XVI – XVIII ст. Всезбірка передмов до українських стародруків // *Збірник Історично-Філологічного відділу Всеукраїнської академії наук.- Том XVII.- К., 1924.*
- Томашівський С.** – Томашівський С. Словацький висланник на Україні (1707 – 1709) // *Науковий збірник присвячений проф. М.Грушевському.- Львів, 1906.*
- Труды Черниговского предварительного комитета** – Труды Черниговского предварительного комитета по устройству XIV археологического съезда в городе Чернигове.- Чернигов, 1908.

Турек Є., Савчук Ю. – Турек Є., Савчук Ю. Нові відомості про бойові прапори козацького війська (середина XVII ст.) // Національно-визвольна війна українського народу середини XVII століття. Політика, ідеологія, військово мистецтво.- К., 1998.

Уваров А.// *Записки* – Уваров А. Печать Войска Малороссийского (середини XVIII века) // Записки императорского археологического общества.- Том III.- М., 1851.

Уваров А.// *Сборник* – Уваров А. Печать Войска Малороссийского (середини XVIII века) // Сборник мелких трудов.- Том II.- М., 1910.

Український портрет – Український портрет XVI – XVIII століть. Каталог-альбом.- К., 2006.

Універсали Богдана Хмельницького – Універсали Богдана Хмельницького. 1648 – 1657.- К., 1998.

Універсали Івана Мазепи – Універсали Івана Мазепи. 1687 – 1709.- К., 2002.

Універсали українських гетьманів – Універсали українських гетьманів від Івана Виговського до Івана Самойловича. 1657 – 1687.- К., 2004.

Фоменко В. – Фоменко В. Військові печатки запорожців // Історичні джерела та їх використання.- Випуск VII.- К., 1972.

Цітоў А. – Цітоў А. Пячаткі старажытнай Беларусі.- Мінск, 1993.

Чтения МОИДР – Чтения Московского общества истории и древностей.- Книга III: Приложения к реестрам.- М., 1874.

Чухліб Т. – Чухліб Т. Козацький устрій Правобережної України (остання чверть XVII ст.)- К., 1992.

Чухліб Т. Гетьмани Правобережної України – Чухліб Т. Гетьмани Правобережної України в історії Центрально-Східної Європи (1663 – 1713).- К., 2004.

Чухліб Т.// *Середньовічна Україна* – Чухліб Т. Гетьман Правобережної України Андрій Могила (1684 – 1689) // Середньовічна Україна.- Випуск I.- К., 1994.

Шамрай С. – Шамрай С. Місто Баришпіль у XVIII ст. // Історично-географічний збірник.- Том II.- К., 1928.

Шафонский А. – Шафонский А. Черниговского наместничества топографическое описание с кратким географическим и историческим описанием Малой России, из частей коей оное наместничество составлено.- Киев, 1851.

Шевальє П. – Шевальє П. Історія війни козаків проти Польщі.- К., 1993.

Щербаківський Д. – Щербаківський Д. Реліквії старого київського самоврядування // Київ та його околиці в історії та пам'ятках.- К., 1926.

Яворницький Д. – Яворницький Д. Історія запорозьких козаків.- Том I – III.- К., 1990.

Яненко З. – Яненко З. Козацький герб Полтави // П'ята наукова геральдична конференція.- Львів, 1995.

Ярова Г. – Ярова Г. Прапор сотні Лубенського полку // Наука і культура. Україна.- Випуск XXIV.- К., 1990.

Chomicki A. – Chomicki A. Herby miast i ziem polskich.- Warszawa, 1939.

Król Jan 3-j Sjbieski i jego epocha – Krol Jan 3-j Sobieski i jego epocha.- Warszawa, 1986.

Krzyżanowski S. – Krzyżanowski S. Słownik heraldyczny dla pomocy w poszukiwaniach archeologicznych.- Kraków, 1870.

Rawita-Gawronski F. – Rawita-Gawronski F. Ostatni Chmielniczenko (Kniaze kozacki). 1640 – 1679.- Poznań, 1919.

Wereszczyński J. – Wereszczyński J. Sposób osady nowego Kijowa i ochrony niegdy stolice księstwa Kijowskiego od niebezpieczeństwa wszeliakiego.- Secechów, 1595.

ДОДАТОК II: ДОКУМЕНТИ

1. Привілей короля Степана Баторія на герб місту Корсуню від 1585 р.:

Стефан

Божьею Милосцю Король Польскій, Великій Князь Литовскій, Русскій, Прусскій, Кіевскій, Волинскій, Подляшскій, Мазовецкій, Самогитскій, Ифлантскій, Кн Семиградское и инныхъ узнаймѹемъ тымъ листом нашимъ всѣмъ воецѣмъ и каждому зособна кому то вѣдаты належитъ нынешним и на потомъ бѹдѹчимъ ноне для лѣпшой безпечности и пожиткѹ Панствъ Нашихъ посполитое Коронное место Названное Коръсѹнь, которое въ земли Кіевской въ Староствѣ Черъкасскомъ ново на пѹстыни на шлякохъ Татарскихъ оседаетъ хотячи на тамтой Үкраинѣ Үкгрѹнтоваты, Үже есмо его особливимъ привилеємъ и листы нашими фѹндовали право нѣмецкое и певные вольности тамъ надали. То пакъ теперъ встесмы прошеніи отъ преречоныхъ подданныхъ Нашихъ мѣщанъ того мѣста Коръсѹни авыхмо томѹ мѣстѹ новозалоожному прикладом иншихъ мѣстъ Нашихъ гербъ то есть лѹкъ жолътый натягненый и стрѣлѹ на тативи наложоннѹю въ чирвономъ полю дали. А Іако Мы прозвѹ ихъ слѹшнѹю з ласки Нашои Кролевскои и за причиною певныхъ панов Радъ нашихъ того поменованного гербѹ къ оному мѣстѹ Корсѹню и подданнымъ Нашим мѣщаном Коръсѹньским позволили и тымъ листом Нашим до того лѣста вѣчными часы надаем который гербъ всемъ листѣ Нашемъ есть значне выражонъ и вымаленанъ. Якого Үже из сего часу зараз преречоные мѣщане Коръсѹньскіе и по нихъ тамъ бѹдѹчіе на всѣ потомные вѣчные часы такъ на печати до всякихъ правъ своихъ посполитыхъ и сѹдовыхъ // [арк.2] месцкихъ яко тежъ и на хорѹгъве месцы Үживаты и с того ся веселити мають, справѹючися во всемъ водле фѹндѹшѹ волности имъ подѣчасъ наданныхъ подѣ всякаго Үближенія права посполитаго. А для лѣпшей вѣры и свѣдецтва тотъ листъ рѹкою Нашою Кролевскою подписали, печать нашу Короннѹю до няго приложити есмо розказали.

[...] валномъ Коронномъ [...] мца февраля року одъ Рождества Христова 1585 а Кролевання нашего року 9.

ЦДІАК, ф.221, оп.1, спр.20, арк.1-2.

2. Копія привілею короля Яна II Казимира на самоврядування місту Кременчуку від 4 червня 1659 р.:

Копія привилегіи короля Полского, Ѡ полского діалекта, на російській переведена во имя панске Аменъ, Навеки Ржечи нѣне [...]

Мы Іанъ Казимежъ з Божен ласки король Полскіи велке ксенже Лѣтовске, Руске, Пруске, Мазовецке, Жмѹдске, Инфлантъ, Смолске, Чернеговске, А Шведскій, Ѡдскій, вандалскій дзедѣчний кроль.

Вѣшемъ воецѣмъ, и кождемѹ зъособно кому то ведчець венде належало, ознаймѹемы: на просве и сѹплѣке до насъ внесіоно такъ Войтѣ, тако и цалеѣо маста нашего Къременчѹка обивателамъ іменемъ шляхетнихъ, Кирела Андрѣевича полковника Запорожского, Христофора Лѹкипановича, Лаврѣна Гавенка, Васка Хрѹшенка, Леонтия Бѹлѣа, Харка Бѹлѣа, Гави Волошина, Тимоша Хмарн, Дмитра ІАкимовича, Василя Костиласа; которіе до насъ з Ѡданіемъ Намъ вѣрного подданства на Сеймъ Нынѣшний становилися; Змислили Ми онимъ внесенного до насъ прошенія досиць Үчиниць, и пожеланію іхъ вигоди напредъ теѣо заховѹюць о нихъ же прадавнихъ правахъ волностиахъ овователевъ маста Нашего Кременчѹка, тихъ вшисткихъ которіе више сего зіманъ и прозванія іменованни, поваѣо сеимѹ теразнешеѣо (тако люде тихъ которіе за достоинство Наше и цалостъ Ржечи Посполитой противъ каждаго неспріятелства воію) Ѡ встакіхъ поборовъ и податковъ котореви натое маство Наше Кременчѹкъ в положенни вили цале Үволнаемъ: нѣчего не заховаючи довнихъ претенсій взглядомъ тихъ же

податков и всакаго стану людѣмъ до того что подданство намъ верне тѣе жъ мѣсто Наше Кременчукъ предреченное ѿдае; для того ж купцов того ж мѣста такъ на мѣстѣ застаючихъ тако и где колвекъ чрезъ Панства Наши з товарами проезжаючих ѿ вшелакихъ ценъ и митъ, такъ же и иншихъ податковъ которневи колвекъ кто од ихъ товаров претендовалъ брати ѳволнѣамы до того тожъ мѣсто Наше Кременчукъ название // [1 зв.] аби до лѣтшого приходило мѣна и поратованѣа ѿ всѣхъ войскъ нашихъ короннеѣо, велкеѣо ксенжства Лѣтви, чужосемского и великого княженѣа Рѣского заціонѣу, стацѣи, становискъ, ночлегов, переходов, покормовъ, завеѣов, единако ж подводъ, тѣдзешъ, кѣди тѣди теѣо жъ мѣста Нашего Кременчука обиватѣламъ на вонне [...] позостаѣонце ихъ жони и доми ѿ вшелакѣо, такожъ жовнерскѣо ѳціонженѣа и ѿ вшелкихъ наказовъ доакей колвекъ работи тако то [...] и иннихъ подобнихъ нинейшемъ привилігїемъ Нашимъ обиватѣлѣовъ тогожъ мѣста ѳволнѣамы; [...] повшистскихъ подданныхъ Панствъ нашихъ аби пршнтои волностѣ ктора есть мѣстѣ предреченномъ ѿ насъ дана; Онеѣо обиватѣлѣовъ кѣди того бензецъ потреба заховали, кторіи ї о привилігїи нашъ ренко Нашо подписавши печенціе коронно ствердзѣць розказалисми; Данъ в Варшавѣ на Сейме валномъ ѣнералнимъ дня 4 мѣста Червца року панскеѣо MDCLIX то есть 1659; паніованѣа Королевствъ нашихъ Полске XI то есть одінадцатого, Шведскеѣо XII то есть дванадцатого року;

На подлѣнной Собственной королевской рѣкою подписъ

Іанъ Казимержъ кроль.

Іанъ Іѣнацій [...] подкоморжи Хмелнѣцкий.

НБУ, ІР, ф.1, спр.58155, арк.1-1 зв.

3. Донесення ніжинського полковника Івана Хрущова гетьману Данилові Апостолу в справі усунення з сотенного уряду наказного сотника Леонтія Біляка і відібрання в останнього сотенної корогви, від 26 листопада 1729 р.:

Іасне Велможний Мосцѣ Пане Гетмане Милостивій Мнѣ Добродѣю.

По ѳказѣ іасне Велможности Вашей, Сего Ноеврѣа 22 дня Присланномѣ Велено Наказномъ Сотниковѣ Леонтію Бѣлаку от Сотничества отказать, и Приказать оное иномъ Которомъ Той же Сотнѣ товаришевѣ, а кандидатовъ Приовикновенномъ виборѣ прислать къ іасне Велможности Вашей, тѣди Пономъ іасне Велможности Вашей ѳказѣ, от Сотничества Бѣлаку отказатьемъ, и корогвѣ от него отвералемъ, и наказное Сотничество Приказано Править тоеже Сотнѣ Козакъ Опанасъ Марченкъ, а виборѣ о избраніи вонюю Сотню кандидатовъ Козацкихъ Послалъ та До іасне Велможности Вашей Сего Ноеврѣа 16 числа Приособливомъ моемъ Листѣ, и о томъ іасне Велможности Вашей Доношѣ.

Іасно Велможности Вашей Премилостивѣйшаго Добродѣа, Из Нежинѣ Полковникъ Нежинскіи Иван Хрущовъ

З Нѣжина ноеврѣа 26 дня 1729 року.

ЦДІАК, ф.51, оп.3, спр.758 а, арк.32.

4. Донесення батуринської сотенної старшини до гетьмана Данила Апостола в справі призначення на посаду сотника Івана Костенецького і вручення останньому сотенної корогви, від 18 жовтня 1732 р.:

4. 1. Донесення батуринської сотенної старшини гетьману Данилові Апостолу, від 18 жовтня 1732 р.:

Іасне Велможний Мосцѣ Пане Гетманъ і Кавалеръ; Нашъ всемилостивѣйший Пане і великий Добродѣю;

В витностъ нашѣ В Глаховѣ ѣ іасне Велможности Вашей; Ѣ просителною сѣплѣкою опостановленю в Сотню нашѣ Батуринскую настоящего намъ Сотника Пана Івана Костенецького; от іасне Велможности Вашей чѣли милостивое слово обѣщанное

наобщее Прошение наше; отправить к нам висланного в Батѳринъ; для врученія Сотенной Батѳринской Корогви Панѳ Иванѳ Костенецкомѳ; такого висланного и посю пору не било; а ѳ нас без совершенного Сотника на такъ Главном Трактѳ Сотниа зостаючаа весьма зостае ѳбѳжденна; Также Пришло Господамъ Консистентамъ навинтер квартахъ Получать надлежащий зимний фѳраж; також и прочие безмѳрно нестерпимие приключаются трѳдние тяжести; вчомъ приходит докрайнего разоренія; зачимъ гасне Велможности Вашей всенижайше всиовще просимъ Помилостивой Первой обитницѳ своей; Прислать к нам висланцов или по важнѳйшимъ своимъ Рейментарскимъ Указомъ кому Повелѳти зехать к нам для врученія наобщее прошение наше Сотанной Батѳринской Корогви; Панѳ Иванѳ Костенецкомѳ; ижъ вы намъ на такомъ Главномъ трактѳ зостаючи; до полнѳйшого разоренія кѳвиткѳ не приходачи; имѳли в отправлѳннїю всякихъ // [арк.26 зв.] трѳдностей настоящего Сѳбѳ Сотника; Пана Ивана Костенецкого [...] Раболѳпно опревисокоотческоє гасне Велможности Вашей Милосердїе просимъ; и зостаемъ нижайшие раби и подножки;

ІАсневелможности Вашей Пана Нашего Премилостивѳйшого Нижайшие Раби и Подножки Атаманъ Батѳринский Филипъ Кѳриленко; из согласїа товариства;

З Батѳрина 1732 Годѳ октоврїа 18 дня.

ЦДІАК, ф.51, оп.3, спр.758 б, арк.26-26 зв.

4. 2. Донесення батуринаської сотенної старшини гетьману Данилові Апостолу:

ІАсне велможний Мосцѳ Пане Гетманъ и Кавалеръ Премилостивѳйший Нашъ Пане и Добродѳю.

Любо мы нижайшіє всѳ овще такъ Старшина тако и все Товариство Сотнѳ Батѳринской многократне Нашимѳ ІАсне Велможность Вашу ѳтруждады прошенїемъ таковой Рейментарской искаа милости дабы в Сотню нашу настоящимъ совѳршеннимъ Сотникомъ опредѳленъ былъ Товаришъ Бѳнчѳковий Панъ Иванъ Костенецкий, которїй даже и поненѳ по Указу Велможности Вашей в показанной Сотнѳ за Наказного правит, однакъ понеже еще Милостивой ІАсне Велможности Вашей нато не получилъ сѳбѳ резолюціи, чимъ Сотниа Наша внемалое приходит Разоренїе: Того ради [...] ѳсѳгѳвлаетъ прошенїе Наше, и всенижайше молимъ благоволи ІАсне Велможній Пане повисокой своей ѳческой Милости Благопризрително Нашому внуши прошенїю; и означенного Пана Костенецкого тако человекъ добронравного, совѳмѳ обходительного, залѳжного вѳрного, и вправенїи искусного по общомъ всѳхъ Нас желанїю и волному избранїю в совершенного настоящего пронзвести Сотника; дабы мы волїе без настоящего своего Коммандѳра, [...] главнымъ зостаючи трактѳ неѳзнавали Разоренїа; и в протчихъ поразкахъ Сотеннихъ непоносили трѳдности; а дрѳгихъ кандидатовъ тако то Клима и Карпа ѳтожченковъ бывшихъ Сотниченковъ Батѳринскихъ и Значкового Полку Нѳжинского Товариша ѳтефана Волїоватого за которого бывший Атаманъ Городовой Батѳринский Федоръ Прийма подстѳпно под именемъ Нашимъ без соизволенїа и вѳдома Нашого в Минѳстерскїю Канцеларїю чтовъ быть емѳ ѳ нас Сотникомъ Человитнѳю подалъ отнюдь нежелаемъ и просимъ ихъ одставитъ а емѳ Панѳ Костенецкомѳ покорне просимъ ІАсне Велможность Вашу приказать Сотеннѳю Нашѳ вручитъ Короговъ.

ІАсне Велможности Вашей Пана Нашего Милостивѳйшого Нижайшіє Слѳги Филипъ Кѳриленко Атаманъ Городовой Батѳринский З городовой Старшиною Сѳлскими Атаманами, и всѳмъ сотнѳ Батѳринской товариствомъ

ЦДІАК, ф.51, оп.3, спр.758 б, арк.27.

5. Переписка між князем Олексїєм Івановичем Шаховським і харківським полковником Григорїєм Семеновичем Квіткою з приводу складання відомості про наявність в Харківському полку знамен, від 5 березня – 12 квітня 1734 р.:

5. 1. Лист князя О.І.Шаховського до харківського полковника Г.С.Квітки, від 5 березня 1734 р.:

Благородный Господинъ Полковникъ. По полученіи сего учинить Вашему благородію обстоятелную ведомость по ниже писанному в полку вашем полковые Знамена и прапори имѣютца каких матерей и цвѣтов і величиною також и с каких имянно украшеніем описав со всяким обстоятелством и при тех оных Знаменах и прапорах рисунки росписав такими красками како оныє состоятъ потому посотенны и ту вѣдомость и рисунки прислатъ к намъ какъ скорѣ возможно немедленно. Вашего благородія слуга [...] Шаховскій. Марта 5 дня 1734 года.

ЦДІАК, ф.1725, оп.1, спр.28, арк.16.

5. 2. Лист харківського полковника Г.С.Квітки до князя О.І.Шаховського, від 18 березня 1734 р.:

Святелнѣйший Князь Высокоповелителный Сенатор [...] Лейтнант лейбгвардіи [...] Подполковникъ і Ѣя Императорскаго величества Генералъ [...]. Милостивый Государь Князь Вашего Высококняжескаго Святелства писанной із Глухова [...] се в покорности в 18 чиселъ [...] о сочиненіи і о присилки о полковых Знаменах і прапорах такожъ о сотенных вѣдомости і каких матерей і цвѣтов [...]. Но в і с каким іменно украшеніемъ на тех оных прапорах і знаменах [...] получилъ: На оной Вашего Высококняжескаго Святелства покорнѣйше сочиня о полковых Знаменах і прапорах вѣдомость і о сотенных которіе имѣются при сотнях кромѣ тех что [...] // [арк.17 зв.] [...] 1734 года.

ЦДІАК, ф.1725, оп.1, спр.28, арк.17-17 зв.

5. 3. Лист князя О.І.Шаховського до харківського полковника Г.С.Квітки, від 3 квітня 1734 р.:

Благородный Господин Полковникъ: Хотя прошедшаго Марта 6 дня к Вашему благородію о присылке обстоятелной ведомости о полковых Знаменахъ и прапорахъ какихъ матерей и цветовъ и величиною и о прогтчех какъ пространно во ономъ прежнемъ ордерѣ значтъ и предложено біло однако оних ведомостей також и рисунковъ и понинѣ не получено. Того ради по полученіи сего оныє ведомости и рисунки посиле оногѣ прежняго предложениа прислатъ к намъ какъ скоро возможно недожидая впредь подтвержденія. Вашего благородія слуга [...] Шаховскій. Апреля 3 дня 1734 года. Глухов.

ЦДІАК, ф.1725, оп.1, спр.28, арк.18.

5. 4. Лист харківського полковника Г.С.Квітки до князя О.І.Шаховського, від 12 квітня 1734 р.:

Святелнѣйший Князь Высокопревосходителный Сенаторъ Генералъ Ковалеріи і конной Гвардии Подполковникъ імператорскаго величества Генералъ [...]. Милостивый мой Государь [...] Князь Алексѣй Иванович [...]. Минувшаго Марта 24 дня нынѣшняго 734 года Вашему Святелству репортовалис что по силѣ Вашего Святелства ордеръ о имѣющихся Знаменах и прапорах и каких оныє Матерей і цвѣтовъ и величиною и с какимъ украшеніемъ учина вѣдомость до Вашего Святелства прислатъ неумедително [...] нынѣ учина Полковимъ Знаменамъ и прапорамъ такожъ и Сотеннымъ четиремъ корогвамъ кромѣ Харьковской второй Валковской [...] Салтовской сотенъ, которіе з командами за обеіма рази в полскую область старшина [...] занали взати зачимъ и рисунковъ і [...] біло нѣсчего : / рисунки с вираженіемъ на [...] них на них персонъ и матерей кроме цветовъ [...] присемъ Вашего Высококняжескаго Святелства посілаю і з нижнимъ моимъ поклономъ остаюсь. Апреля 12 дня 1734 года.

6. Розробка проектів гербів для знамен Слобідських полків, від 31 липня 1734 – 15 березня 1781 р.р.:

О учиненіи въ слободскіе полки и регулярные роты на знамена гербовъ.

6. 1. Проекти гербів для знамен Слобідських полків професора Іогана Симона Бекенштайна, від 1734 р.:

Мнѣніе профессора Бекенштайна, о учиненіи новыхъ гербовъ, въ слободскіе полки по состоянію тамошнихъ мѣсть, и присланныхъ знаменъ слѣдующіе.

При начатіи сего дѣла поступилъ я такъ: сперва разсмотрѣлъ я присланныя ко мнѣ знамена, чтобъ мое разсужденіе о томъ учинить, при чемъ я примѣтилъ; что оныя знамена особливо видъ имѣють, но понеже сіе отъ изволенія каждаго зависить, того ради я при томъ ничего, къ представленію не нахожу. Въ протчемъ въ нынѣшнія времена особливо на то смотрять, чтобъ знамя не было чрезмѣрно велико, дабы оно въ несеніи тяжести не учинило; и при томъ дѣлаются оныя такимъ образомъ, чтобъ не могли гдѣ они нибудь зацѣпиться и запутатся, какъ то отъ многихъ концовъ часто бываетъ. Такожде видѣлъ я что на многихъ изъ оныхъ знаменъ по обѣимъ сторонамъ не одинакія но разныя изъображенія у другаго видъ отнимаетъ, понеже разпущенныя на воздухѣ знамена на сквозь видны.

Кромѣ того примѣчалъ я, что на многихъ изъ оныхъ знаменъ російскій и государственный орель сдѣланъ, какъ сіе на примѣръ въ 1 тетради подъ 1-мъ №, на 3 тетради подъ 9 и 10 нумера, въ 4 тетради подъ 3-мъ номеромъ, а в 5 тетради подъ 6-мъ номеромъ видѣть можно, которое очень изрядное изображеніе въ знаменахъ, и почтеніе къ Російскому государству изъявить можетъ. Однакожь я не таю, для чего оной орель отъ большой части есть золотой въ красномъ полѣ, которые цвѣты между собою противны, но оное легко переменено быть можетъ. Такожде нахожу я что тамъ вензловое имя Ея Императорскаго Величества употреблено, тетрадь 1 № 5. Сіе привела меня въ оное мнѣніе, не можетъ ли у всѣхъ полковъ первое знамя желтое быть и въ ономъ государственный орель находится № I, а въ прочихъ знаменахъ вензловое имя Ея Императорскаго Величества употреблено быть № II. Оное вензловое имя можетъ съ прочими кругомъ здѣланными украшеніями цвѣтами различны быть, а именно, чтобъ первое знамя находилось вездѣ желтое а прочіе бы у перваго полку были бѣлыя, у втораго красныя, у третьяго свѣтлолазореваыя, у четвертого зеленыя, у пятаго фіолетнаго цвѣту или темнолазореваыя, причемъ вмѣсто темнолазореваго цвѣту такожде черную краску употребить можно, которыя хотя печальной видъ имѣеть, однакожь золотыми фігурами веселя учинерна быть можетъ, и мнѣ самому помнится, что я въ Прусіи одинъ полкъ съ черными знаменами и въ оныхъ королевской символъ видѣлъ. Ежелижь желаютъ чтобъ первое знамя не все желтое было, то можно около государственнаго орла украшения здѣлать а прочеѣ полѣ съ другими знаменами тогожь полку одинакое оставить № III.

Но надобно ли портретъ Ея Императорскаго Величества у орла на грудяхъ изобразить, какъ по 2 тетради № 1 и въ 4 тетради номеръ 1 видѣть можно, или Императорскій титулъ около государственнаго орла или въ низу или по сторонамъ написать, какъ то въ 1 тетради № 1 въ 2 тетради № 4, въ 4 тетради № 3 учинено, о томъ я разсуждати не имѣю потому что моя должность есть, все то употреблять, что къ Высочайшей славы Ея Императорскаго Величества служить можетъ.

Такожде требуется ли свойство сего народа чтобъ имя полку, или командующаго капитана или оного мѣста въ которомъ сіе войско обыкновенно стоитъ на знаменахъ написано было, то мнѣ неизвѣстно. Однакожь нахожу о томъ примѣръ, въ 1 тетради № 1, № 4, № 5, въ 4 тетради № 1 і многократно либо въ концахъ либо подъ изображеніемъ, или на другой сторонѣ знамена или чрезъ начальныя литеры въ нижнихъ углахъ, ежели сіе понравится, то находится, къ тому въ низу и на концахъ довольно мѣста.

Такожде не могъ я сего безпримѣчанія, что въ наибольшихъ изъ оныхъ знаменъ образы святыхъ нарисованы, и то такъ многократно учинено, что я за потребно не нахожу № означить. Они и въ срединѣ Императорскаго государственнаго орла изображены, тетрадь 1 № 3, я не знаю къ чему бы сіе при семь народѣ потребовано быть могло и не надлежитъ ли опасатися, чтобъ оной народъ ежели бы во время войны нѣкоторыя несчастливья перемѣны учинились, чего я аднакожь не надѣюся, въ такую мысль пришоль, будто то для неучиненой имъ отъ святыхъ помощи случилось. Въ сіе мнѣніе приводитъ то, что Петръ I Высокоблаженныя памяти, которой то не безъ причины учинилъ, имъ самъ знамя пожаловалъ, которое образами святыхъ наполнено было, какъ сіе по 2 тетради № 2 видѣть можно. А что сей народъ великую надежду на оныхъ полагаетъ, оное можно отъ принадлежащихъ къ благоговѣнію стіховъ заключать, котрыя иногда около оныхъ образовъ, а иногда въ особливомъ мѣстѣ или на краю знамени написаны бывають о чемъ находятся примѣры въ 1 тетради № 2 въ 5 тетради № 2, 4, 7. Хотя я надѣючи что образы святыхъ приличнѣе въ церковныхъ нежели въ военныхъ знаменахъ употреблены быть могутъ, аднакожь такія перемѣны лучше въ мирныя времена дѣлать, когда худыхъ слѣдствій опасатся не надлежитъ и ежели времени довольно есть, чтобъ чрезъ представленію духовныхъ особъ народу показать, что отъ того никакого поврежденія въ вѣрѣ неучинится. Я въ состояніи не нахожусь о томъ разсуждать, такожде не извѣстно мнѣ, имѣють ли употребляемыя на войнѣ знамена отъ тѣхъ котрыя въ торжественныя дни выставляются и въ которыхъ образы святыхъ остатся могутъ, различены быти или нѣтъ, а что такія знамена бывають, котрыи на войнѣ не употребляются, о томъ нахожу я извѣстіе въ 1 тетради подъ № 3. Такожде не знаю я могутъ ли образы святыхъ въ углахъ поставлены быть ежели изображеніе въ знамена перемѣнено будетъ тетрадь 1 № 3. Однакожь сіе подлинно что образы Архангела Гавріила и Святаго Георгія въ геральдикѣ и на знаменахъ часто употребляются, при томъ и сіе не чрезвычайно бываетъ, когда либо вмѣстѣ съ образомъ или просто безъ образа достопамятныя какъ духовныя такъ и статскіе речи на знамени написаны, кромѣ того примѣтилъ я что въ нѣкоторыхъ изъ оныхъ знаменъ крестъ случается съ греческою въ углахъ поставленною надписью **ІС. ХС. НІІ КА**, то есть Іисусъ Хрїстосъ побѣдилъ; смотри тетрадь 3 № 1, № 3, тетрадь 5 № 4. Крестъ есть изрядное изображеніе въ знамени такъ же въ геролдикѣ многократно употребляется, чего ради разныя гералдісты учать, ежели онѣ которомъ народѣ или о какой нибудь особѣ ничего не извѣстно, какъ мнѣ нынѣ подлинно учинилось, то чтобъ оному въ гербе крестъ поставить. Сіе привело меня въ оное мнѣніе чтобъ у всѣхъ сихъ полковъ какъ гербахъ, такъ и въ знаменахъ кресты назначить, и чтобъ они цвѣтами между собою различены были.

Сего ради можно сдѣлать крестъ золотой или серебряный, цвѣты въ знаменахъ могутъ быть красныя, лазоревыя, зеленыя или черныя, что довольно есть къ пятикратной перемѣнѣ, ежели крестъ, какъ уже объявлено золотой или серебряной будетъ. Притомъ можетъ въ первомъ знамени всегда государственный орелъ находится, а прочіе знамена могутъ токмо крестъ простой имѣть № IV № V. А ежели бы желали чтобъ кресты и цвѣтомъ состояли, то можно первому полку золотой крестъ въ черномъ полѣ, второму красной крестъ въ желтомъ, третьему бѣлый крестъ въ синемъ, четвертому зеленой въ желтомъ, а пятому синей крестъ въ бѣломъ полѣ придать. Въ первомъ знамени имѣетъ всегда государственный орелъ находится, которой на крестъ наложенъ быть можетъ № VI. А надлежать оныя греческія слова **ІС ХС НІІ КА** употѣбить. Сіе зависитъ отъ изволенія. Ежели за потребно разсудится чтобъ знамена полковъ здѣланными около креста украшеніями еще больше между собою различны были, то можно къ тому употребить звѣзды, розы, гранаты, малые крестики, стрѣлы, лунь и пр. № VII № VIII. Чобъ изображенія крестовъ такожде въ гербахъ быти могутъ, о томъ я уже выше упомянулъ и оныя въ гербахъ такъ часто приходятъ что можно бы было о томъ великое множество примѣровъ объявить.

Въ прочемъ я при разсматриваніи сообщенныхъ мнѣ знаменъ ничего больше не

примѣтилъ, какъ токмо сіе что въ разныхъ уже и гербы находятся, какъ въ 1 тетради № 6, въ 3 тетради № 6, № 10, въ 4 тетради № 5, въ 5 тетради № 3, № 8, № 11 видѣть можно, но понеже мнѣ неизвѣстно, отъ куду оныя гербы, которые отъ польскихъ фамилій происходятъ видятся, въ знамена пришли, того ради я такожде не знаю въ какой силѣ оныя удержаны быть могутъ.

Соединеніе сего народа съ Россійскомъ государствомъ, по которому оной подвержены, мнѣ весьма незнаемо, чего ради я разсуждать не могу, надлежитъ ли командирамъ къ ихъ одобренію позволить что они и своихъ фамилій гербы въ знамена вносить или какое нибудь особенное изображеніе для себя изобрести могли. Сіе можно бы имъ позволить, чтобъ они свои гербы въ углахъ знамени или въ крестѣ одного главного изображенія поступляли, какъ о томъ примѣръ находится въ 4 тетради № 5.

А что на послѣдокъ до края знамена касается, то сіе никакія особенныя важности въ себѣ не содержитъ. Въ сообщенныхъ мнѣ знаменахъ украшены края травочками, розами, звѣздами и прочими сему подобными малыми фігурами, такожде літерами что по изволенію принять можно, чего ради я ничего особеннаго при томъ упомянуть не имѣю.

Какъ я сообщенныя мнѣ знамена довольно разсмотрѣлъ, то я такожде присланную при томъ вѣдомость прочолъ, такъ же требовано чтобъ новыя гербы по состоянію тамошнихъ мѣстъ здѣланы были, чего ради я надѣялся о томъ состояніи въ помянутой вѣдомости нѣкоторое извѣстіе найти но очень мало полезнаго увидѣлъ, потому что о первомъ тамошнемъ городѣ не много упомянуто, а о прочихъ четырехъ объявляется что они въ такихъ же обстоятельствахъ находятся какъ и первой: однакожь и не смотря на сіе старался нѣкоторую пользу отъ того получить. О городѣ Сумы написано что онъ здѣланъ земляной на гористомъ мѣстѣ, чего ради можно башню на горѣ представить, за которою двѣ сабли на крестъ положенныя видны, № 1 или нѣсколько по холмикахъ поставленныхъ знаменъ, № 2 или такожде орла на горѣ сидящаго № 3.

Отъ названій многихъ родовъ деревъ, которыя въ тамошнихъ мѣстахъ растутъ, такожде и отъ текущихъ при оныхъ рѣки никакого изображенія принять не можно. Однакожь ежели сіе къ чему нибудь служить имѣеть, то можно представить текучую накосъ рѣку съ двумя деревьями № 4, или понеже тамъ многіе дубы находятся, изобразить дубъ съ висящими на немъ желудями № 5, или выходящую изъ подошвы щита руку, которую держать венецъ изъ дубоваго листу сплетенный, № 6. А что въ тамошнихъ мѣстахъ много дулей, вишень и проч. родится, оное къ изображенію въ гербы никакой причины подать не можетъ развѣ бы они къ украшенію употреблены быть могли, и такимъ образомъ можно представить строило съ тремя дулями, № 7 или такожде двѣ наклоненныя пюраміды, носящія вишневою вѣтвь, № 8. Понеже тамъ и виноградъ родится то можно здѣлать накосъ положенное виноградное вѣтвіе обвитое копье № 9. Находящіяся тамъ хищныя звѣри къ изображенію суть способнѣе тому что они всегда за военной знакъ почитается и для того въ гербахъ употребляются. Сего ради можно представить два одинъ противъ другаго стоящія медвѣдя съ знаменами № 10 или выбѣгающаго изъ лѣсу волки № 11 или такожде двѣ лисицы одну надъ другою изображенныя № 12.

О тамошнихъ птицахъ ничего упомянуто, а отъ объявленныхъ рыбъ никакого особеннаго изображенія принять не можно, однакожь могутъ двѣ на хвостахъ стоящія и по одной малой рыбки во рту держащія щуки употреблены быть № 13 и понеже тамъ множество раковъ находится, то можно щитъ раками усыпать № 14.

Изъ тамошнихъ садовъ и полезныхъ плодовъ я никакого изображенія не здѣлалъ, ибо я надѣюсь, что оныя мѣста тѣмъ отъ другихъ не очень разнятся.

Понеже слѣдующія четыре мѣста по симъ сообщенной вѣдомости, такожде состоянія суть, какъ и городъ Сумы, того ради я при томъ ничего особеннаго примѣтить не могъ. Однакожь, понеже Ахтырка въ очень низкомъ мѣстѣ лежитъ, то можно употребить здѣланное отъ подошвы щита средине строеніе съ башнею № 15 и понеже около Харкова

пусто того ради можно въ серединѣ шита башню поставить № 16. А понеже при Изюмѣ и Острогѣ о тѣхъ полководцахъ упоминается, которые оныя города въ первые населили, того ради можно отъ того прияти взять, чтобъ выходящаго козака до пояса въ гербъ поставить № 17. Я принялъ сію фигуру изъ ландкарты Іоганна Бабтиста Гоманна, надъ титуломъ Козацкая Украина, однакъжъ я не знаю исправно ли то или нѣтъ. Но между тѣмъ бы сіе по моему малому разсужденію очень изрядно было, ежели бы о житіи сего народа, о его военныхъ экзерціяхъ и о ружьѣ нѣчто въ такъ называемой вѣдомости объявлено было, тобъ я можетъ быть такой гербъ изобразить могъ который бы съ склонностію сего народа былъ согласенъ.

Третіе нашель я запотребно, чтобъ освѣдомиться значать ли тѣ слова, которыми оныя города названы на ихъ языкѣ что нибудь, дабы тому и въ гербахъ послѣдовать можно было. Мнѣ объявлено что Острогъ называется полісадами окруженное мѣсто, чего ради можно представить стѣну изъ палісадовъ, надъ которою государственный орелъ изображенъ № 18. По знаменованію города Изюма можно употребить віноградныя кисти № 19 или человѣка одною рукою на плечѣ саблю а другою віноградную кисть держащаго № 20. По разумѣнію слова Сумы можно слѣдующую фигуру принять № 21. Четвертое старался я въ ландкартахъ сыскать, гдѣ всѣ оныя мѣста лежать, какія народы съ ними въ сосѣдствѣ живутъ и которые изъ сихъ мѣсть ближе къ непріятелю находятся. Я послѣдовалъ рѣкамъ Дону и Донцу, которыя для того легко найти можно, что при Азовѣ въ Черное море впадаютъ. Хотя нѣкоторыя ландкарты Сіверской Гіулской Донецъ между собою раздѣляютъ, однакъжъ они обѣ текутъ въ Донъ, то на Россійской ландкартѣ Ніколая Фішера видѣть можно, толькожъ на оной никааого дальнаго извѣстія не находится. На Страленберговой картѣ подъ титуломъ Великой Татаріи не могъ я ни одного изъ оныхъ городовъ найти, а на ландкартѣ статскаго совѣтника Івана Кірилова о Россійской Имперіи такъ же ни одного изъ частопомянутыхъ городовъ не означено, чего на такъ маломъ мѣстѣ, на какомъ онъ толь пространное государство изобразить принужденъ былъ, инако и учинить не возможно было, а особливо что онъ при многихъ городахъ и мѣстечкахъ никакихъ именъ не прописалъ. Потомъ посмотрѣлъ на Гоманнову карту Украины, на которой изображенъ одинъ только городъ Изюмъ а прочіе всѣ пропущены.

Но господинъ професоръ де Ліль сообщилъ мнѣ 5 рисованныхъ ландкартъ на которыхъ положеніе всякаго изъ оныхъ мѣсть особливо изображено было, и при томъ получилъ я отъ него Гоманнову ландкарту одной части Россіи Чернаго моря и проч. на котрой всѣ оныя 5 городовъ находятся и тамошняя страна называется Бѣлградское воеводство, которое лежитъ между Запорожскими и Донскими казаками, а въ низу съ землею Крымскихъ и Будзійковскихъ татаръ соединяется, отъ чего я узналъ что въ сообщенной мнѣ вѣдомости значили употребленныя слова Contra Crumelos o Tattaros. Изюмъ лежитъ ближе прочихъ городовъ къ татарской границѣ, Харьковъ стоитъ немного повыше, а за онымъ Острогожь, въ правой сторонѣ находится Ахтырка, а выше онога мѣста въ лѣвой сторонѣ лежатъ Сумы, какъ я притомъ увидѣлъ, что сія земля есть защитою противъ татарскихъ набѣговъ, то привело меня оное къ слѣдующему разсужденію: то есть, чтобъ можно было представить двѣ поднятыя руки, лѣвую съ желѣзами, а правую съ мечемъ для изявленія тѣмъ что татарское порабоженіе саблею отвращается № 22 или замкнутыя ворота, которыя чрезъ поставленныхъ по обѣимъ сторонамъ вооруженныхъ людей защищаются, показывая чрезъ то отвращеніе не пріятельскаго нападенія № 23 или пірамидъ съ государственнымъ орломъ и двумя на крестъ положенными саблями, въ знакъ охраненія россійской границы № 24 или журавля одною ногою стрѣлы держащаго, для изявленія осторожности противъ не пріятельскихъ набѣговъ № 25 или прострѣленную сову, которая за татарской гербъ объявляется № 26 или стоящей на горѣ шить, за которымъ два копыя на крестъ положены, въ знакъ охраненія № 27 или рейтара между двумя горами, изображая чрезъ то защиту тѣсныхъ проходоу № 28. Но понеже и луна почитается за татарской и турецкой знакъ, того ради можно изобразить луну саблею пробитою № 29 или такожде луну крестъ надъ собою

имѣющую № 30.

Хотя бы прежнихъ предложеній, какъ я надѣюсь, и довольно было, однакожь, понеже я за сіе дѣло принялся, то прибавлю я еще нѣсколько изобрѣтеній, которыя можетъ быть съвойствомъ сего народа согласны будутъ. Мнѣ сказывали что тамошніе жители обыкновенно верхомъ сидящаго казака вмѣсто герба имѣли и что они тѣмъ были довольны. Сего ради можно такихъ верховыхъ казаковъ перемѣненіемъ цвѣтовъ отъ прежнихъ гербовъ различествовать. Но понеже я никакого особливаго извѣстія не имѣю о томъ что уже принято, того ради я при томъ никакого новаго изобрѣтенія учинить не могу. Такожде не знаю я какое у нихъ оружіе употребляется и всегда ли они на лошадахъ служатъ. По послѣдней мѣрѣ помнится мнѣ что я читалъ, что Полскій король Юганъ III нѣсколько пѣхотныхъ полковъ изъ онаго народа имѣлъ. А понеже они безъ сомнѣнія сабли носятъ, того ради можно двѣ на крестъ положенныя сабли представить которыхъ въ верху звѣзда, а въ низу обороченная луна для украшенія находятся № 31. А понеже они знамена имѣютъ и подъ Россійскимъ Императорскимъ Самодержавствомъ состоятъ, то можно употребить руку знамя держащую, на которомъ государственный орель изображенъ № 32 или колчанъ і лукъ на крестъ положить № 33 или скачущую лошадь съ сѣдломъ и уздою представить № 34 или человѣка по поясъ, которой копье на плечѣ держитъ, и лошадь за узду ведетъ № 35. Понеже сей народъ въ нападеніи и въ погонѣ скорымъ почитается того ради можно употребить крылья, надъ которыми стрѣлы положены № 36 или хищнаго звѣря съ крылами, на примѣръ волка № 37 или такожде для различія птицу называемую грейфъ или льва или медвѣдя или вепри или тигра и проч. съ крылами или спускающагося въ низъ сокола, которой носомъ побѣдительною вѣнецъ держитъ № 38 или образъ вѣкторіи № 39. Храбрость сего народа можно представить чрезъ львиную лапу сердце въ верхъ держащую № 40 а хитрости онаго чрезъ змію около меча обвивающуюся № 41.

Больше теперъ мнѣ ничего на память не приходится, и я не знаю учинилъ ли я чрезъ сіе что нибудь полезное. Однакожь я оное со всякимъ почтеніемъ оставляю въ разсужденіе такихъ особъ которыя въ томъ больше моего искусство имѣютъ.

Переводилъ Академіи Наукъ студентъ Юганъ-Каспаръ Таубертъ.

Материалы для истории императорской Академии наук.- Том II.- СПб, 1886.

“О учинении в слободские полки и регулярные роты на знамена гербов” // Гербовед.- 1914.- № 6-7.- С.85-96.

6. 2. Экстракт з приводу розробки проектів гербів для знамен Слобідських полків, від 1741 р.:

Экстрактъ

Впрошломъ 721-мъ году маия 13 дня по имянному Блаженныя і Вѣчнодостойныя памяти Государя Императора Петра Великаго указу Слобоцкія а имянно Ахтырской Харьковской Изюмской і Острогжской полки велено вѣдать во всемъ Военной Колегіи какъ прежде сего введеніи оныя были в Розрядѣ.

В 1726-мъ году марта 31 дня вуказѣ Блаженныя і Вѣчнодостойныя памяти Государыни Императрицы Екатерины Алексѣевны із Вѣрховнаго Тайнаго Совѣта в Военную Колегію писано: Ея Императорское Величество указала Слобоцкіе полки вѣдать Военной Колегіи и учинить внихъ компанейцовъ по прежнему по разсмотрению той Колегіи и для того тѣхъ полковъ жителей переписать кому оттой Колегіи опредѣлено будетъ.

І апрѣля 18 дня по опредѣленію Военной Колегіи велено Слобоцкихъ полковъ жителей переписать и внихъ по прежнему компанейщиковъ учинить и какие втѣхъ Слобоцкихъ полкахъ обрѣтаются военной службы люди тѣхъ всѣхъ вѣдать и команду надъ ними имѣтъ генералу фельтмаршалу князю Голицыну.

В 723-мъ году декабря 27 дня вуказѣ ис Правительствующаго Сената в Военную Колегію писано: тогожь декабря 23 дня вуказѣ Блаженныя памяти Великой Государыни

Императрицы Анны Иоанновны за подписанием Ея Величества Собственными руками в Сенат написано: понеже по указу Ея Императорского Величества отправлен от Ея Императорского Величества в Бѣлгородскую губернию и Слобоцкія полки генералъ и ковалеръ князю Шаховской которому велѣно в тѣхъ полкахъ рассмотреть и исправить в какомъ оные полки содержаніи имѣютъ быть порядочно дабы Ея Императорского Величества высокой интересъ упущенъ не былъ и обыватели могли содержаны, вдобромъ призреніи того ради Ея Императорское Величество указала из Сената и из Военной Коллегіи о чемъ куда надлежитъ послать указы по которымъ велеть онымъ полкамъ и вгородѣхъ во всемъ ему генералу и ковалеру быть послушнымъ и по присылаемымъ отъ него указамъ исполнять немедленно и потому Ея Императорского Величества указу Правительствующей Сенатъ приказалъ: послать о томъ в Военную Коллегію указъ чтобъ учинили по оному Ея Императорского Величества указу.

И о исполненіи по вышеписанному указу куда надлежало указы из Военной Коллегіи посланы.

В 1734 году июля 31 дня по Имянному Ея Императорского Величества указу за подписаніемъ Ея Величества Собственными руками данному генералу и ковалеру князю Шаховскому скотораго из бывшего Кабинета в Военную Коллегію сообщена копия велено в Слобоцкія полки и в регулярные роты здѣлать по представленію ево генерала и ковалера знамена а какимъ гербамъ быть сочинить в Военной Коллегіи и Герольдмейстеру и для того в тѣхъ мѣста ежели какия вѣдомости потребны будутъ тѣхъ сообщить ему обстоятельно.

И августа 22 дня по опредѣленію Военной Коллегіи и по посланной в Герольдмейстерскую Кантору промеморію требовано чтобъ ксочиненію техъ гербовъ потребныя вѣдомости присланы были въ Коллегію немедленно.

Тогожъ августа 27 дня промеморіи из Герольдмейстерской Канторы написано чтобъ обоныхъ Слобоцкихъ полкахъ прислать извѣстие воные Слобоцкія полки какъ званиями и по которымъ городамъ имянуются и втѣхъ полкахъ и ротахъ на знаменахъ прежніе гербы также и вгородѣхъ по которымъ оные полки имянуются печати какие былиль ибо безоного показанія вновь гербовъ сочинить не можно, понеже означенныхъ городовъ в Слобоцкихъ пяти полкахъ в какомъ оные состояніи и прежнихъ ихъ гербовъ какия были на знаменахъ в Герольдмейстерской Канторѣ не имѣется а которые гербы и другіе губерніямъ и провинціямъ были сочинены оныя отосланы въ Дессіансъ Академію и требовано чтобъ о томъ указъ учинить.

Тогожъ августа 31 дня по посланному Военной Коллегіи кгенералу и ковалеру князю Шаховскому указу велѣно ксочиненію в Слобоцкія полки и врегулярные роты на новыя знамена гербовъ такия вѣдомости какия оною промеморіею требовано здѣлавъ ему генералу и ковалеру отослать втою Кантору немѣдленно.

Сентября 11 дня впромеморіи из Герольдмейстерской Канторы объявлено тогожъ Сентября 6 дня и исканцеляріи генерала и ковалера князя Шаховского присланы втою Кантору ксочиненію Слобоцкія полки и врегулярные роты новыхъ знаменъ гербы и о городахъ вѣдомость со оныхъ ксочиненію гербовъ въ Военную Коллегію сообщены при той промеморіи копии а каковы втѣхъ полкахъ были знамена онымъ рисунки объявлены будутъ отъ Герольдмейстера.

Тогожъ Сентября 12 дня по опредѣленію Военной Коллегіи велена присланныя при той промеморіи вѣдомости и рисунки отослать в Десіансъ Академію и велеть онымъ полкамъ по правиламъ герольдическимъ здѣлать новыя гербы по состоянію тамошнихъ мѣсть и для рассмотрѣнія прислать рисунки съясными о всемъ написаніемъ в Военную Коллегію немедленно.

Ноября 14 дня тогожъ 1734 года в Военную Коллегію в промеморіи из Академіи Наукъ написано по силѣжъ присланной ізоной Коллегіи втою Академію промеморіи вышепомянутыя знамена профессоромъ Бекенштейномъ гербы учинены которые при той

промеморіи и присланы.

А вомнѣніи помянутаго профессора Бекенштейна о учиненіи новыхъ гербовъ въ Слободскіе полки по состоянію тамошнихъ мѣстъ написано:

(Мнѣніе профессора Бекенштейна при семь прилагается).

Въ 1735 году апрѣля 21 дня по опредѣленію Военной Коллегіи велено учиненной въ Коллегіи той по общему з Герольдмейстеромъ разсужденію Слободскимъ полкамъ гербовникъ представить к высокой апробаціи въ бывшей Кабинетъ при докладѣ вкоторомъ объявить что по всеподданнѣйшему коллегіи той мнѣнію надлежитъ во оныхъ полкахъ первымъ знаменамъ быть згосударственнымъ гербомъ бѣлымъ которыя при случаяхъ употреблять имѣють регулярныя роты а въ сотняхъ быть съ полковыми гербами по означенному рисунку:

Въ прошломъ 1741 году февраля 11 дня избывшаго Кабинета в журнальной записке написано, поданной из Военной Коллегіи докладъ отъ 25 Апрѣля 1735 года и приложенной при томъ Слободскимъ полкамъ гербовникъ отдать в Военную Коллегію съ такимъ объявленіемъ: что во ономъ гербовникѣ написано в Сумскомъ двѣ сабли синею краскою не прилично, того ради надлежитъ тѣ сабли написать бѣлою краскою, в Ахтырскомъ в бѣломъ полѣ казакъ на бѣлой же лошади что также неприлично, то вмѣсто одного надлежитъ лошадь написать черною или желтою краскою, "вызюмскомъ" на казакѣ платьѣ весьма длинно и сотворотомъ напереди полъ, а надобно написать платьѣ покороче и не отворачивая полъ, в Харьковскомъ в полѣ бѣломъ двѣ руки въ томъ числѣ одна съ черною саблею вмѣсто одного по приличеству надлежитъ изобразить поле желтое а саблю бѣлую, а Острогской хотя и надлежащимъ образомъ учиненъ но какъ во ономъ такъ и въ прочихъ во всѣхъ гербахъ изображенныя фигуры и знаки которыя для какихъ резоновъ учинены о томъ описанія не подано: Того ради переправя тѣ гербы вышеозначеннымъ образомъ и "снесшись" з Герольдмейстеромъ учиня о всѣхъ показанныхъ внихъ фигурахъ и знакахъ подробное описаніе и со онымъ тотъ гербовникъ при докладѣ подать в Кабинетъ.

Апрѣля 21 дня тогожь 1741 года в промеморіи из Герольдмейстерской Канторы промеморіею объявлено, что по Именному блаженныя памяти Великой Государыни Императрицы Анны Іоанновны указу за подписаніемъ Ея Величества Собственныя руки генералу лейтенанту князю Шаховскому съ котораго изъ бывшаго кабинета въ Военную Коллегію сообщена копія велено въ Слободскія полки и въ регулярныя роты сдѣлать по представленію одного генерала лейтенанта потребныя знамена а какимъ гербомъ быть сочинить Военной Коллегіи и Герольдмейстеру. А Сентября 3 дня тогожь года промеморіею изъ оной Коллегіи объявлено: къ сочиненію де въ Слободскіе полки и въ регулярныя роты новыхъ знаменъ гербовъ велѣно вѣдомости генералу лейтенанту князю Шаховскому сдѣлавъ отослать въ Герольдмейстерскую Кантору, и тогожь сентября 6 дня изъ Канцеляріи помянутаго генерала-лейтенанта при промеморіи оная вѣдомость такожь и какія въ тѣхъ Слободскихъ полкахъ были знамена рисунки присланы, съ которой вѣдомости из Герольдмейстерской Канторы въ Военную Коллегію сообщена копія, а рисунки въ тою коллегію отъ Герольдмейстера Квашнина-Самарина объявлены. А по справкѣ въ Герольдмейстерской Канторѣ со оныхъ въ Слободскіе полки на знамена рисунки копій, также и что по поданнымъ отъ Военной Коллегіи въ прошломъ 735 году апрѣля 25 дня въ бывшій Кабинетъ докладу о учиненіи вышеписаннымъ полкамъ гербовника и на оной докладъ какая резолюція воспослѣдовала и какое потомъ произвожденіе было въ Герольдмейстерской Канторѣ извѣстія не имѣется, а понеже по должности герольдмейстерской о такихъ происходящихъ дѣлахъ вѣдать надлежитъ и требовала оная Кантора, чтобы вышеозначенные Слободскихъ полковъ на знамена рисунки для скопированія, также и съ поданнаго въ бывшій Кабинетъ докладу онымъ полкамъ гербовника и какая на оной докладъ воспослѣдовала резолюція и потомъ какое произведеніе было списавъ точную копію прислать во оную Кантору, а какъ рисунки скопированы будутъ, то подлинныя отослать въ Военную Коллегію.

Скрѣпили сей экстрактъ:
Секретарь Стефанъ Тарасовъ.
Подканцеляристъ Козма Кроминъ.

“О учинении в слободские полки и регулярные роты на знамена гербов” // Гербовед.-
1914.- № 6-7.- С.96-102.

6. 3. Протоколы з приводу розробки проектів гербів для знамен Слобідських полків,
від 1741 – 1781 р.р.:

1741 года, апрѣля 16 дня, въ Герольдмейстерской Канторѣ былъ составлень
нижеприводимый протоколъ:

“Понеже августа 23 дня 1734 году въ Геролдмейстерскую Кантору изъ Военной
Коллегіи промеморією объявлено, что по Именному блаженныя и вѣчнодостойныя памяти
Великой Государыни Императрицы Анны Іоанновны указу, за подписаніемъ Ея Величества
руки, генералу лейтенанту князю Шаховскому, съ котораго изъ Кабинета Императорскаго
Величества въ Военную Коллегію сообщена копія, велѣно въ Слоботскіе полки и въ
регулярныя роты сдѣлать по представленію его генерала лейтенанта потребныя знамена, а
какимъ гербамъ быть сочинить въ Военной Коллегіи и геролдмейстеру. А сентября 3 дня
тогожь году промеморією изъ Военной же Коллегіи объявлено: къ сочиненію въ слоботскіе
полки и въ регулярныя роты новыхъ знаменъ гербовъ велѣно вѣдомости генералу
лейтенанту князю Шаховскому сдѣлавъ, отослать въ Геролдмейстерскую Кантору и тогожь
сентября 6 дня изъ Канцеляріи генерала-лейтенанта Шаховского при промеморіи
вышеозначенная вѣдомость такожь и какія въ тѣхъ слоботскихъ полкахъ были знамена
рисунки присланы, съ которой вѣдомости изъ Геролдмейстерской Канторы въ Военную
Коллегію сообщена копія, а рисунки въ тою коллегію отъ геролдмейстера Квашнина-
Самарина объявлены, въ которыхъ въ той коллегіи расписался копіистъ Андреянъ
Псковитянинъ. А по справкѣ въ Геролдмейстерской Канторѣ со оныхъ въ слоботскіе полки
на знамена рисунки копіи такъ же и что поданному отъ Военной Коллегіи Ея
Императорскому Величеству апрѣля 25 дня 1735 году о учиненіи вышеписаннымъ полкамъ
гербовника и на оной докладъ какая резолюція воспослѣдовала и какое потомъ
произвожденіе было въ Геролдмейстерской Канторѣ извѣстія не имѣется. А понеже по
должности геролдмейстерской о таковыхъ происходящихъ дѣлахъ вѣдать надлежитъ того
ради Геролдмейстерская Кантора приказала: въ Военную Коллегію послать промеморію,
которою требовать, чтобъ вышеозначенные слоботскихъ полковъ на знамена рисунки, для
скопированія, также и съ поданнаго Ея Императорскому Величеству отъ оной коллегіи
докладу, апрѣля 25 дня 1735 году, о учиненіи вышеписаннымъ полкамъ гербовника, и какая
на оной докладъ резолюція воспослѣдовала, и потомъ какое произвожденіе было, списавъ
точную копію, прислать въ Геролдмейстерскую Кантору, и какъ рисунки скопированы
будутъ, то подлинныя отослать въ Военную Коллегію”.

Во исполненіе этого протокола, 20 апрѣля 1741 года, была послана въ
Государственную Военную Коллегію промеморія, въ отвѣтъ на которую Государственная
Военная Коллегія, промеморією же, отъ 27 Августа 1742 г. за № 712, сообщила
Геролдмейстерской Канторѣ, “для скупированія”, “слоботскихъ полковъ знаменамъ
рисунки” и “Экстрактъ”, приводимые ниже.

1751 года Октября 21 дня. По указу Ея Императорскаго Величества,
Герольдмейстерская Кантора слушавъ дѣло о учиненіи Слободскимъ полкамъ в
регулярнымъ ротамъ знаменъ, въ которомъ явствуетъ: Въ прошломъ 734 году Августа 23 дня
въ промеморіи въ Герольдмейстерскую Кантору изъ Военной Коллегіи показано, что по
Именному блаженныя памяти Великой Государыни Императрицы Іоанновны указу за
подписаніемъ ея Величества Собственныя руки генералу-лейтенанту князю Шаховскому съ
котораго изъ бывшаго кабинета въ Военную Коллегію сообщена копія велено въ Слободскія

полки и въ регулярныя роты сдѣлать по представленію его генерала лейтенанта потребныя новыя знамена а какимъ гербомъ быть сочинить Военной Коллегіи и Герольдмейстеру. И тогожь Августа 27 дня по опредѣленію Герольдмейстерской Конторы велѣно изъ Военной Коллегіи требовать извѣстіе оныя Слободскія полки какъ званіями и по которымъ городамъ имянутся і въ тѣхъ полкахъ на знаменахъ прежніе гербы также и вгородѣхъ по которымъ оныя полки имянутся печати какіе былили. А Сентября 3 дня оногъ 1734 году въ промеморіи въ Герольдмейстерскую Контору изъ Военной Коллегіи объявлено, что по опредѣленію той коллегіи велѣно требуемая Герольдмейстерскою Конторою къ сочиненію въ Слободскія полки и регулярныя роты знаменъ вѣдомости отослать во оную контору генераль-лейтенанту князю Шаховскому, и тогожь Сентября 6 дня изъ Канцеляріи генераль-лейтенанта князя Шаховскаго при промеморіи вышеозначенная вѣдомость такожъ и какія въ тѣхъ Слободскихъ полкахъ были знамена рисунки присланы, по которой промеморіи въ Герольдмейстерской Конторѣ опредѣлено съ присланной вѣдомости о городахъ въ Военную Коллегію сообщить копію со рисунками. Въ тою коллегію промеморія послана, а въ приѣмѣ тридцати восьми рисунковъ во оной коллегіи расписался копіистъ Андреянъ Псковитиновъ. А Апрѣля 6 дня 1741 году по опредѣленію Герольдмейстерской Конторы въ Военную Коллегію послана промеморія, которою требовано, чтобы вышеозначенныя Слободскихъ полковъ на знамена рисунки для скопированія, также и съ поданнаго Ея императорскому Величеству отъ оной коллегіи Апрѣля 25 дня 1735 года доклада о учиненіи вышеописаннымъ полкамъ гербовника и какая на оный докладъ резолюція воспослѣдовала и потомъ какое произвожденіе было списавъ точную копію прислать въ Герольдмейстерскую Контору, а какъ рисунки скопированы будутъ, то подлинныя пришлются въ Военную Коллегію обратно. А въ 1742 году Августа 31 дня въ промеморіи въ Герольдмейстерскую Контору изъ Военной Коллегіи объявлено, что по опредѣленію той коллегіи велѣно имѣющіеся во оной коллегіи Слободскихъ полковъ знаменамъ рисунки для скопированія, также и съ поданнаго отъ оной коллегіи въ 1735 году блаженныя памяти Государынѣ Императрицѣ Аннѣ Иоанновнѣ о учиненіи онымъ полкамъ гербовника доклада и какая на то резолюція воспослѣдовала и потомъ какое произвожденіе было, учиня экстрактъ сообщить въ Герольдмейстерскую Контору, которыя и сообщены, а какъ тѣ рисунки скопированы будутъ чтобы подлинныя возвращены были въ Коллегію по прежнему. А въ присланномъ при той промеморіи Экстрактѣ между прочимъ объявлено, что тѣмъ Слободскимъ полкамъ на знамена рисунки учинены по требованію той коллегіи въ “Десиансъ Академіи” профессоромъ Бекенштейномъ и въ 1735 году Апрѣля 21 дня по опредѣленію той коллегіи по общему съ Герольдмейстеромъ разсужденію велѣно учиненной Слободскимъ полкамъ гербовникъ представить ко “опробаціи” въ Кабинетъ, а въ 1741 году Февраля 11 дня въ журнальной изъ б. Кабинета запискѣ написано: что поданной изъ Военной Коллегіи докладъ отъ 25 Апрѣля 1735 года и приложенной при томъ Слободскимъ полкамъ гербовникъ отдать въ Военную Коллегію съ такимъ объявленіемъ: что во ономъ гербовникѣ написано въ сумскомъ двѣ сабли синею краскою не прилично, того ради надлежитъ тѣ сабли написать бѣлою краскою, в Ахтырскомъ в бѣломъ полѣ казакъ на бѣлой же лошади что также не прилично, то вмѣсто оногъ надлежитъ лошадь написать черною или желтою краскою, “въ ізіумскомъ” на казакѣ платьѣ весма длинно и сатворотомъ напередѣ полъ, а надобно написать платьѣ покороче и не отворачивая полъ, в Харьковскомъ въ полѣ беломъ двѣ руки въ томъ числѣ одна съ черною саблею вмѣсто онаго по приличеству надлежитъ изобразить поле желтое а саблю бѣлую, а Острогской хотя и надлежащимъ образомъ учиненъ но какъ во ономъ такъ и въ прочихъ во всѣхъ гербахъ изображенныя фигуры и знаки которыя для какихъ резоновъ учинены о томъ описанія не подано: Того ради переправя тѣ гербы вышеозначеннымъ образомъ и “снесшись” з Герольдмейстеромъ учиня о всѣхъ показанныхъ внихъ фигурахъ и знакахъ подробное описаніе и со онымъ тотъ гербовникъ при докладѣ подать в Кабинетъ. И Сентября 6 дня 1742 году по опредѣленію Герольдмейстерской

Конторы въ Военную Коллегію послана промеморія и требовано объявленнымъ Слободскимъ полкамъ и регулярнымъ ротамъ на знамена рисунки по силѣ кабинетной резолюціи переплавлены и описаніе изображенныхъ въ нихъ фигурамъ учинено и ежели не переправлены тобъ оныя вновь учиненные гербы со описаніями, такожь и вышеобъявленные отданные копіисту Псковитинову тридцать восемь рисунковъ присланы были въ Герольдмейстерскую Контору немедленно, а ежели означенные сообщенные рисунки вновь не переправлены и описаніи имъ не учинено о томъ, такожь и какіе нынѣ во оныхъ Слободскихъ полкахъ на знаменахъ гербы прежніель или объявленные сообщенные употребляются сообщенобъ было обстоятельное извѣстіе. А Ноября 3 дня оногожъ 1742 года въ промеморіи въ Герольдмейстерскую Контору изъ Военной Коллегіи написано, что Слободскихъ полковъ знаменнымъ рисункамъ по силѣ кабинетской резолюціи переправки не учинено, для того что по оной резолюціи велѣно тѣ рисунки переправить Военной Коллегіи по сношенію съ Герольдмейстеромъ и отданные во оную коллегію изъ Герольдмейстерской Конторы въ 1734 году о тѣхъ Слободскихъ полкахъ тридцать восемь рисунковъ для учиненія вновь гербовъ въ томъ же году отосланы были въ Десіансъ Академію и съ которыхъ хотя объявлено якобы тѣ рисунки возвращены въ Военную Коллегію по прежнему токмо во взятыхъ изъ “Санктъ Петеръ Бурха” дѣлахъ оныхъ не явилось и для того посланъ въ Военную Контору указъ велѣно справясь ежели тѣ рисунки имѣются тобъ отыскавъ отослать въ Герольдмейстерскую Контору немедленно; а къ прежде бывшимъ при Слободскихъ полкахъ регулярнымъ пяти ротамъ въ 1737 году набрано еще пять ротъ изъ которыхъ учрежденъ Слободской драгунской полкъ, которой и нынѣ обрѣтается. Токмо оныхъ тридцати восьми Слободскимъ полкамъ рисунковъ, кои въ Военную Коллегію отданы были въ 1734 году Герольдмейстеромъ Квашнинымъ-Самаринымъ въ Герольдмейстерскую Контору не присланы и какое о знаменахъ въ Военной Коллегіи опредѣленіе учинено и по нынѣ не извѣстно. Того ради приказали: Въ Военную Коллегію послать промеморію и требовать, чтобы объявленные Слободскимъ полкамъ тридцать восемь рисунковъ изъ той Коллегіи въ Герольдмейстерскую Контору, также и вышеписанныя Слободскіе полки нынѣ какія имѣютъ знамена и вновь имъ по силѣ Имянного 1734 года указу знаменамъ быть и поданные въ Кабинетъ рисунки переправить надлежитъ ли о томъ сообщить изъ Военной Коллегіи въ Герольдмейстерскую Контору извѣстіе, а присланные изъ той коллегіи въ 1742 году Слободскимъ полкамъ рисунки, кои, по силѣ кабинетской резолюціи надлежитъ переправить, оставя съ нихъ въ Герольдмейстерской Конторѣ точныежъ рисунки отослать въ Военную Коллегію по прежнему.

Подлинный журналъ за подписаніемъ Герольдмейстерской Конторы.

Промеморія послана 25 Октября 1751 года за № 1466.

1781 года Марта 15 дня. Въ журналѣ Герольдмейстерской Конторы статья 8, записано: по промеморіи Военной Коллегіи о учиненіи въ Слободскіе полки и въ регулярные роты на знамена гербовъ. Опредѣлено: Какъ сіе дѣло производствомъ началось съ 1734 года, а потомъ въ 1751 году требовано Герольдмейстерскою Конторою было отъ Военной Коллегіи о присылкѣ гербамъ рисунковъ, коихъ и по нынѣ еще не прислано, изъ чего видно, что оныя ей ненадобны, чего для сіе дѣло и отдать въ архивъ.

Подлинный за подписаніемъ Герольдмейстерской конторы.

Реэстръ присланнымъ въ Герольдмейстерскую Кантору отъ генерала лейтенанта і кавалера князя Алексѣя Ивановича Шеховского сполковыхъ і сотенныхъ рисунковъ.

А имянно:

Ахтырского полку

Полковыхъ знаменъ	1
Сотенныхъ знаменъ	2
Сотенныхъ прапоровъ	2
Ізюмскому полку	

Полковых знаменъ	2
Сотенных знаменъ	8
Острогожского полку	
Полковых знаменъ	2
Полковых прапоров	1
Знамя сотенное	1
Прапор сотенной	1
Харковского полку	
Знаменъ полковыхъ	2
Сотенных знаменъ	3
Прапор сотенной	1
Сумского полку	
Полковых знаменъ	1
Сотенных знаменъ	6
Полковых прапор	1
Сотенных прапоров	3

По сему реэстру вышеписанные рисунки принял всего тридцать восемь Военной Коллегіи копеистъ Адрианъ Псковитинов Сентября 11 дня.

“О учинении в слободские полки и регулярные роты на знамена гербов” // Гербовед.-1914.- № 6-7.- С.102-107.

7. Справа про утримання омельницьким сотником Григорієм Остроградським сотенної печатки в приватному помешканні, від 24 квітня – 2 травня 1749 р.:

Дѣло подоношенію полковой Миргородской канцеляріи о содержаніи сотником омельницкимъ Григоріємъ Остроѣрадскимъ Печати Сотенного Омельницкого правления в домѣ своемъ.

1749 годѣ мая 2 дня

На 17 листахъ.

7. 1. Донесення Миргородської полкової канцелярії в Генеральну військову канцелярію, від 24 квітня 1749 р.:

В енералнѣю войсковѣю канцелярію

Покорнѣйшее Доношение

Сего априла 2 дня полкѣ Миргородского Сотнѣ Омельницкой атаманѣ омельницкий Лукіанъ Книшенко и манжелѣйский Игнатъ Даценко поданимъ в полковѣю Миргородскѣю канцелярію доношениемъ представили, что минѣшого 747 годѣ ноября с послѣднихъ чиселъ Сотникъ омельницкий Григорій Остроѣрадский невѣдомо для чего взялъ з Сотеной омельницкой канцелярії печать сотеннѣю в домѣ свой и понине содержитъ, репорти же и доношения, в полковѣю Миргородскѣю канцелярію ѿправленияне запечатѣеть в домѣ своемъ, и понеже шны имѣють немалѣю опасность дави оной сотникъ несочинилъ какихъ неправилнихъ заочнихъ крѣпостей (какъ то пред симъ ѿ него послѣдовало) под именемъ ихъ и с приложениемъ той сотенной печати, и просили темъ своимъ доношениемъ за содержание обгавленимъ сотникомъ омельницкимъ тоей печати сотенной неналежно в домѣ своемъ учинить милостивое рассмотрение и повелѣть обгавленѣю печать содержать попережнему при дѣлахъ Сотеной канцелярії а не в партикулярнихъ рѣкахъ, и хотя ѿ полковой Миргородской канцелярії // [арк.1 зв.] надлежало било по томѣ ихъ доношению взять ѣ предписанного сотника для чего онѣю печать содержитъ в себе в домѣ а не в ратѣшы отвѣтъ и по отвѣтѣ учинить надлежащее опредѣление. Но тако више писаний Сотникъ омельницкий поданимъ предсимъ в енералнѣю войсковѣю канцелярію челобитемъ представилъ тако вы емѣ за показаниемъ в томъ челобитѣ подозрѣниемъ на полковника и на полковѣю всю старшинѣ и сотниковѣ в полкѣ Миргородскомъ

сѣдимъ битъ неможно, для того не чиня никакова опредѣленія о више писанномъ в войсковую генеральную канцелярню к надлежащому разсмотрению представляетъ какъ повелено будетъ ожидать в резолюцію Указъ.

Писарь Полковий Федоръ Козачивский.

Асаулъ Полковий Тихонъ Калнѣцкий

1749 годъ апреля 24 дня

З Горочинець

ЦДІАК, ф.51, оп.3, спр.9780, арк.1-1 зв.

7. 2. Указ Генеральной войсковой канцелярии в Омельницьке сотенне правління, від 2 травня 1749 р.:

Ѣписано мая 2 дня 1749 годъ

Указъ Ёя Имѣтвѣ Самъ Всеръ з Войск. Генер. Кріи в сотенное омелницкое правленіе. Полковая Миргородская Кріи сего апреля 24 дня Генер. Вой. Кріи доношеніемъ представила, како де Сотнѣ Омелницкой атаманы омелницкій де Лукіанъ Книшенко и Манжелѣвскій Игнатъ Даценко доношеніемъ Пол: Мирго: Кріи представили, минувшого де 747 годъ ноября съ послѣднихъ чиселъ, сотникъ омелницкій Григорій Остроградскій невѣдомо для чего взялъ з Сотенной Омелницкой Кріи печать Сотенную въ домъ свой и оную по нине содержитъ Репорти же и доношенія в Пол. Мирго: Крію Ѣправляеміе запечативаетъ въ домѣ жъ своемъ, и понеже де имѣетъса немалая опасность, дави оной сотникъ не сочинилъ какихъ неправилнихъ заочнихъ крепостей (какъ то де предсимъ Ѣ него и послѣдовало) под именемъ ихъ и съ приложеніемъ той сотенной печати, почемъ де хотя Ѣ оной Мир. Кріи надлежало было взять у него для чего де онъ сотникъ содержитъ въ себе въ домѣ а не въ ратѣши Ѣвѣтъ и по Ѣвѣте учинить надлежащее опредѣленіе, но како де оный сотникъ Остроградскій пред симъ человитемъ своимъ Ген: Вой: Кріи представилъ // [арк.2 зв.] такови емъ показаннымъ въ томъ человитѣ подозрѣніемъ на Полковника и на Полк. всю старшинъ и Сотниковъ въ Полку Мирго: сѣдимъ бытъ неможно, для того де она Пол. Мир. Кріи не чиня никакова опредѣленія о више писанномъ в Генер. Вой. Крію къ надлежащому разсмотрению представила и просила о томъ Ѣ Генер. Вой: Кріи опредѣленія; и по Указъ Ёя Имѣтвѣ въ Вой. Генер. Кріи опредѣлено послать в сотенное Омел. правленіе сей Ёя Имѣтвѣ Указъ дави тотъ часть за полученіемъ сего Указа Сотенную печать въ Правленіе оное сотенное Ѣправили и впредь би тако той сотенной печать в домъ свой неврати, такъ и в домѣ никакихъ дѣлъ принадлежащихъ къ Ѣправленію в Сотенномъ правленіи самимъ собою никуда не Ѣправлятъ но что касатиметъса съ общаго совѣта тамошней сотенной старшини при запечативаніи тою печатью в Сотенномъ же правленіи Ѣпущали зведомства общаго жъ [...] // [арк.3] А что онъ сотникъ Остроградскій сотенную печать въ домъ свой взялъ и чрезъ тое долгое время в домѣ своемъ содержитъ многіе дѣла Ѣ домѣ своемъ при той печати Ѣправляя о томъ всемъ емъ сотнику въ Генер. Вой. Крію Ѣвѣтъ; и Сотнику Омелницкомъ Григорію Остроградскомъ о томъ вѣдать и чинить по семъ Ёя Имѣтвѣ Указъ всенепремѣнно, о чемъ для вѣдома и въ Пол: Мир: Крію Указъ посланъ з Ген. Кріи 1749 годъ апарила дня.

ЦДІАК, ф.51, оп.3, спр.9780, арк.2-3.

Справа про утримання омелницьким сотником Григорієм Остроградським сотенної печатки в приватному помешканні, від 19 вересня 1748 – 29 травня 1749 р.:

Дѣло о содержаніи Сотникомъ Омелницкимъ Григоріемъ Остроградскимъ в домѣ своемъ сотенной печати.

1749 годъ мая 29 дня.

7. 3. Донесення омелницького сотника Григорія Остроградського в Генеральну

військову канцелярію, від 18 травня 1749 р.:

В Генералнѣю Войсковѣю Канцеларію

Покорное доношение.

Указ Єя Императорскаго величества з войсковою Єнералной Канцеларіи в сотеном о мелницком правлении полѹченный сего маѣ 13 дна мнѣ нижайшомѹ обявленъ в оном же предложено тако де сотнѣ Омельницкой Атамани Омельниціе же Лѹкѣан Книшенко і Манжелѣйскій Игнат Даценко Доношениемъ Полковой Миргородской Канцеларіи представили минѹшого де 747 годѹ новѣара с последнѹх чисел сотникъ Омельниціи Григорій Остроѹрадскій невѣдомо для чего взялъ з сотеной омельницкой канцеларіи печать Сотеннѹю в домъ свой и онѹю понине содержитъ, репорти же і доношения в полковѣю Миргородскѣю Канцеларію ѡправляеміе запечативаетъ в домѣ своемъ и понеже де имѣется немалая опасность дави оной сотникъ не сочинилъ какихъ неправилнѹхъ заочнѹхъ крепостей (какъ то де предъ симъ ѡ него і последовало) подъ именемъ ихъ и с приложениемъ той сотеной печати, почему де хотѣя ѡ оной Миргородской Канцеларіи надлежало било взятъ ѹ мене нижайшого для чего содерживаю ѹ себе в домѹ а не в ратѹши ѡветъ і по ѡвѣстѹ надлежащее опредѣление, но тако де симъ челомбитемъ // [арк.5 зв.] своимъ Генералной Войсковою Канцеларіи представилъ, что мнѣ за показаніемъ в томъ челомбитни подозрѣнемъ на полковника і полковѣю всю старшинѹ и сотниковъ в Полкѹ Миргородскомъ сѹдимѹ бити невозможно; для того де онаѣ полковаѣ Миргородскаѣ канцеларіи не чиня никакова опредѣления о вище писаномъ въ Генералнѣю Войсковѣю Канцеларію к надлежащомѹ разсмотрению представила і просила о томъ в Генералной Войсковою канцеларіи опредѣления і по Указѹ Єя Императорскаго Величества в Генералной Войсковою Канцеларіи опредѣлено дави та нижайшій въ домѣ своемъ сотеной печати ѡнюдъ не держалъ а должна онаѣ печать в сотеном омельницкомъ правлении за печатми какъ моею собственою такъ і сотенной старшини содержана била і когда потребно оною печатю въ томъ сотеномъ правлении какие дела печатать то мнѣ сѡникѹ при старшинѣ сотеной печатю оною и дѣла надлежащие попечатавъ паки такимъ же образомъ содержать за печатми, А для чего де онаѣ сотенаѣ печать доселе въ вѣдомствѣ моемъ содержана била о томъ мнѣ нижайшомѹ в Генералнѣю Войсковѣю Канцеларію ѡвѣтствовать, и на сие нижайшимъ моимъ ѡветствіемъ Генералной Войсковою Канцеларіи доношѹ.

І что // [арк.6] с того времени какъ доносилъ та нижайшій в Генералнѣю Войсковѣю канцелярію о ѡниати писара сотеного Петра Корецкого з вратомъ его Антономъ полковникомъ Господиномъ Капнистомъ въ посполитіе себѣ за страхъ нѣхто настоѣще о той должности бити опасѣлась ради непрестаного гонителства Єго на мене іной к томѹ званию винайдени били чресъ то самое ѡказались для того принѹжденъ я тамошней же сотнѣ на время грамотнѹхъ козаковъ к писанию дѣлъ сотенихъ ѹпотреблять но ис тихъ онъ полковникъ сискавъ в полковѣю канцеларію ѹмишлено приказѹя содержать долговременно для єдинаго того затруднення немогѹчомѹ имѣти при себѣ нѣ писара настоѣщего нѣ подписка а старшина сотенаѣ вишѹ поманѹтній Игнатъ Даценко не токмо по наѹщению но ис награжденіѣ ѡ него полковника ѹчиненъ на мене донощикомъ всегда обретающійся при его старостѣ манжелѣйскомъ во ѹслужении и ѡправлении Єго Полковника партиѹлярнѹхъ дѣлъ, потомѹ і ѹнѣверсалнѹй ѡ него Атаманъ поставленъ котрого козаки того мѣстечка Манжелѣи имѣтъ здавна нежелаютъ, дрѹгий же Атаманъ омельниціи Лѹкѣанъ Книшенко такожъ де по ѹнѣверсалѹ Єго полковника Капниста безъ вѣборѹ обикновеного козаковъ ѹстроений поспосовности ко ѹслужению емѹ и полковникѹ в партиѹлярнѹхъ дѣлахъ // [арк.6 зв.] которѹхъ доказательство в комисіи ѹчрежденной по доносителствѹ на сего полковника Капниста ѡ козака Івана Гречаного оной Книшенко столко емѹ ѹслуженъ что чресъ доказаніи важнѹи пороки простѹпства і воровства прилично котрого всѣ общество и козаки особливѣ многѹхъ ради починенихъ имъ кривдъ просили о ѡставкѣ но ѡ Єго полковника

Капниста прочь отослани і помандѣтний атаманъ Книшенко ѿ правления Сотенного живѣчи за тринадцать верстѣ в ономъ правлении не бивает за показаними полковничими дѣлами і нинѣ присутствовать не имѣетъ времени и о печати емѣ сотеной нѣтъ нѣжди ибо он здѣлав себѣ печатку о такой точной копін сказка поданага ѿ атамана походного сотнѣ омелницкой Яроша Дубовика для Благорассмотрения Генеральной Войсковой Канцелярии зде прилагается, которомѣ де Атамановѣ Книшенкѣ дозволено какъ онъ говорилъ вслухъ самоѣ мимо сотеное правление давать свѣдительства котории он не толко вблизиности но і дѣчим і в Гѣчь Запорожскѣ дастъ ѿ себе пашпорти закѣпляетъ дѣховнии и разни касающийся к сотеноѣ правлению Ѹрадовни записи воровски такожди и атаман Ѹнѣверсалний манжелѣйский Ігнат Даценко внебитное при сотнѣ какъ // [арк.7] толко спохватил печать сотенѣю того числа созначениемѣ а в разни места безвѣстнимъ людямъ под єдними іменами двойной дал Пашпортѣ как по дѣлу с приложенной же зде копии проеморий полку прилѣцкога ѿ сотеной сребранской канцелярии і пашпортовъ тихъ же даннихъ ѿ него Атамана подозрителнихъ тавно вѣде.

2 Винайденой способ к порицанию за кѣпчие мене не ѿ самихъ помандѣтнихъ Атамановъ но особливе ѿ онога ж полковника Капниста какъ з его челомбитнихъ неправеднихъ поданихъ на мене въ Генералнѣю войсковѣю канѣцелярию і въ сѣд Генералний тавствѣетъ з того же времени какъ та разсѣдилъ опасность не хранить сотенѣю печать не для здѣлания мнѣ какихъ заочныхъ крепостей ибо в такомъ случан кромѣ печати надобно наонихъ старшинского подписѣ, Атаман же омелницкий Книшенко Ѹнѣверсалний самѣ грамотер а атаман манжелѣйский Даценко на мене донощикѣ з похвалками ѣчиненими сего ж мая 13 дня засвѣдительствованими здѣлать на до мною смертноє ѣбийство кой в томъ и прежде подозрительной человѣкѣ о чомъ та нижайший особнимѣ ісказал челомбитемѣ, потомѣ к подписѣ согласи всегда битъ не могу, посходнѣйше к получению такихъ неправеднихъ записовъ самоѣ оноѣ Господинѣ полковникѣ надобная печать ибо мнѣ въ прошломъ же 747 годѣ // [арк.7 зв.] за писара правящий козакѣ манжелѣйский Іванѣ Бакай оѣтавил что принесено де к немѣ начисто написанихъ осмѣ кѣпчихъ в покѣпке вѣдто разнихъ козачихъ грѣнтовъ от онога полковника Капниста за подписомѣ же помандѣтой Старшини даѣи он Бакай толко ѿ сотенаго правления на онихъ печать приложил и онѣ Бакай тогда ж печать сотенѣю приносилъ ко мнѣ и какъ его Бакаѣ о томъ принѣждали приложить печать на онихъ кѣпчихъ то он ѿговорилъся печать сотенѣю взял де сотник но держе ѣ себе, что емѣ полковникѣ донесено и стало битъ неѣгодно и по его інформации на мене подали челомбите ѿ чого и представление нинѣшное въ Генералнѣю войсковѣю Канцелярию о той печати ѿ полковой миргородской канцелярии последовало и для показанихъ резоновъ к отвращению тавно происходимихъ копаснихъ мнѣ непорядочнихъ дѣлѣ почемѣ долженъ билъ я нижайший сотеннѣю печать хранить но держать въ случай же моеѣ ѿлѣчки в подобнихъ и последовавшихъ неправильно і в противность ѣказѣ недавнимѣ временемѣ взятихъ по козачини грѣнта кѣпчихъ записовъ даѣи мнѣ не отвѣтствовать // [арк.9] сѣ пристрастию показаной старшини ѣстроенной непожеланию и в обидѣ здешнихъ обивателєѣ въ Генералнѣю войсковѣю канѣцелярию с покорностию доношѣ.

Сотникѣ Омелницкий Григорий Остроградский 1740 годѣ мая 18 дня.

ЦДІАК, ф.51, оп.3, спр.9780, арк.5-9.

7. 4. Копія донесення омелницького похідного отамана Яроша Дубовика в Омелницьку сотенну канцелярію, від 10 березня 1749 р.:

В Сотеное омелницкое правление покорное доношение.

Извѣстились ми заподлино что пред симѣ за силѣ полковой Миргородской канцелярии ѣказомъ з сотенаго омелницкаго правления ордерами не однократно било притверждено к старшинѣ городовни омелницкой даѣи они старшина без вѣдома

сотеного правления пашпортовъ въ дороги і въ другіе мѣста никѣда никомѣ не выдавали. Но атаман омельничій Лѣкянѣ Книшенко приказавши зделать себѣ печать козаку омельничкомѣ Стефанѣ Морозенкѣ онѣю у себе содержитъ і в отменность тих полѣченихъ нимъ Атаманомъ з сотенаго правления ордеровъ потребѣющимъ обивателямъ омельничкимъ безъ вѣдома і позволенія сотенаго правления // [арк.8 зв.] пашпорти за рѣкою своею и при печати той на его імя зделаной въ дороги і в другіе места выдаетъ за что намѣ тако присутствѣующому сотеному омельничкомѣ правлению і тамошней Городовой Омельничкой Ратуши старшине даби не попадется иногда безъ вини в ответѣ о више писаномъ оному Сотеному омельничкомѣ правлению покорно доносимъ.

Атаманъ походній Ярошъ Дѣвовикъ

1740 годѣ марта 10 дня.

ЦДІАК, ф.51, оп.3, спр.9780, арк.8-8 зв.

7. 5. Копія промеморіі Срібнянської сотенної канцелярії в Омельницьку сотенну канцелярію, від 21 січня 1749 р.:

З сотенной сребранской канцелярии в сотенное омельничкое правление

Промеморія

Сотнѣ сребранской села Харитоновки Атаманъ Гавва Бакѣменко да войтѣ Василъ Лѣценко сего генвара 20 дня в сотенную сребранскую канцелярію доношениемъ представили, что сего генвара з 12 противъ 13 чиселъ 8 вечерѣ пришедши невѣдомо ѡкѣдова несвѣдоміе люди два человекѣ в село Харитоновкѣ впросясь на квартирѣ до козака Харитоновского Федера Ковганенка на ночь кой Ковганенко ихъ впѣстивши о ихъ приходѣ войтѣ означеному Лѣценкѣ донеслѣ почемѣ оной войтѣ пришедши в его Ковганенка квартирѣ и отобралъ ѡ нихъ пашпортѣ и з онимъ для прочотѣ к дакъ пошелъ означение ж несвѣдоміе люди тоей же ночи с хати вишѣ мененого козака Ковганенка тайно оставя тотъ свой пашпортѣ и з имѣющихся 8 ихъ вещей свитъ двѣ ношенихъ една бѣлого шита побкраинскѣ другая черная ковнеристая простого сѣкна и сакви порожниіе невѣдомо кѣда бежали въ пашпортѣ же томъ показани оніе люди Полкѣ Миргородского сотнѣ Омельничкой Мѣстечка Манжелѣи жители козаки еденъ Иванъ Романенко з синомъ Иваномъ да Иванѣ Паламаръ приметаміи же оніе бежавшіе такови еденъ ростѣ волшого рѣсѣя в борода вриетѣ лѣтѣ емѣ ѡродѣ до сорока одежа на немѣ на сподѣ кожѣхъ бѣлий овчинний притертый // [арк.10 зв.] Наверсѣ свита бѣлого простого сѣкна притертая шапка синего сѣкна з черною овчиною околицею в чоботѣхъ простихъ чернихъ другій ростѣ среднего вриетѣ подъ чѣпринѣ лѣтѣ емѣ ѡродѣ близко двадцѣти одежа на немѣ кожѣхъ бѣлий овчинний приношенихъ кѣчма бѣлая овчина чоботи черниіе простіе оставшіесѣ же по збегі ихъ вещи пашпортѣ и свитъ простого сѣкна еднѣ чернѣю а другѣю бѣлѣю и сакви порожниіе к надлежащому разсмотрению и опредѣлению при томъ своемъ доношении въ сотенную сребранскую канцелярію представили. А понеже в сотенной Сребранской Канцелярии ѡсмотрено что вишѣ прописанихъ данихъ прошедшого 748 годѣ сентѣвара 19 дня такови з сотенаго Омельничкого правления за подписомъ рѣки омельничкой старшини сотника наказного Омельничкого Грицка Жадана Атамана Ігната Даценка да подписка сотенаго Василя Карнѣева еднѣю рѣкою писанихъ пашпортѣ и на ономъ печать з воскъ красного притиснена означенимъ людямъ жителямъ Манжелѣйскимъ козакамъ Иванѣ Романенкѣ з синомъ Иваномъ да Иванѣ ж Паламарѣ слѣдѣющимъ в пропѣски ихъ того ж Миргородского полкѣ в Городъ Городище к крижановскому старостѣ по ихъ дѣлѣ сѣмнителенъ гавилѣ да к томѣ ж совсего видимо ихъ бежавшихъ людей непостоянство что они какнѣсь злочинци яко пришедши в означеное село // [арк.11] Харитоновкѣ оставя тотѣ пашпортѣ і означение вещи невѣдомо кѣда ѡвойшли; Того ради по ѡказѣ Сѣа Императорскаго Величества въ сотенной сребранской Канцелярии опредѣлено послатѣ сию в Сотенное Омельничкое правление промеморію и при оной оставленого по збегі вишѣ мененихъ

людей пашпорта точнѣю копию (: какаѣ и посилается :) в которой написав да соблагоизволит оное омельницкое правление учинить в ономъ правлении и сним надлежатилюю аккѣратнѣю справкѣ, подлинно л з оного Омельницкого правления прошедшого 748 годѣ сентѣвбра 19 дня пашпортѣ за подписомъ рѣкъ старшинскихѣ Сотника наказного Омельницкого Грицка Жадана Атамана Игната Даценка да подписка сотенного Василя Корнѣева и при печати з воскѣ красного приложенной означеним в пашпортѣ жителем Манжелѣйским Иванѣ Романенкѣ з сином Иваномѣ да Иванѣ Паламарѣ и докаторих той и за такимѣ дѣломѣ видан и вѣди видан то для чего они в Полкѣ Прилуцкий зайшли и не учиненоль ними какова злодѣяния или неймѣется за ними в Сотеном Омельницкомѣ правлении вашего какова дѣла и по примѣтамѣ таковым они коне вищѣ показано и о протчемѣ, и по учинении справки немедленно оное сотенное омельницкое правление да соблагоизволитъ Сотенѣю Сребрянскѣю // [арк.11 зв.] Канцелярию для надлежашого опредѣления писмено сообщить, и о вищѣ писаномѣ оное сотенное правление соблаговолитъ ведаѣ учинить по Ея Императорскаго Величества Указѣ.

Дана в Среѣвномѣ 1740 годѣ Генварѣ 21 дня
Сотник сребрянскій Николай Троцкий
Атаманъ сребрянскій Иосифъ Масло
Асаулъ сотений Леонтий Юрченко
Писар Сотеной Сребрянскій Матвей Яковенко
ЦДІАК, ф.51, оп.3, спр.9780, арк.10-11 зв.

7. 6. Копія пашпорту виданого Омельницькою сотенною канцелярею, від 19 вересня 1748 р.:

Обявители сего малороссійскаго Миргородскаго Полкѣ Сотнѣ Омельницкой мѣстечка Манжелѣи жители и козаки Иванѣ Романенко з синомѣ Иваномѣ да Иваномѣ же Паламаремѣ следѣютъ сего ж полкѣ в Сотню Городискѣю в городокѣ Городище к крижановскомѣ старостѣ по своемѣ делѣ, то прошѣ Господа командѣюща чинить везде обѣявеним пропѣскѣ чего для во вѣрогатия сей имѣ Иванѣ Романенкѣ з его синомѣ Иваномѣ Паламаремѣ видан з сотенного Омельницкого правления при сотеной печати и за рѣкамы старшинскими сей подорожний пашпортѣ.

1748 годѣ сентѣвбра 19 дня
в подлинномѣ подписано
Сотникъ Наказный Омельницкий Грицко Жадан
Атаман Игнатъ Даценко
Подписок Сотений Василъ Корнѣев
Печать в подлинномъ таковая [малюнок печатки]
ЦДІАК, ф.51, оп.3, спр.9780, арк.12.

7. 7. Копія пашпорту виданого Омельницькою сотенною канцелярею, від 19 вересня 1748 р.:

Обявители сего Малороссійскаго Миргородскаго Полкѣ Сотнѣ Омельницкой мѣстечка Манжелѣи козак и житель Иванѣ Паламар з товарищемѣ Иваном Романенкомѣ следѣютъ въ побережния сотнѣ [...] где хлѣба заробить, то прошѣ Господа командѣюща чинить ономѣ Паламарѣ из его товаришем везде какъ тѣда так і обратно свободний пропѣскѣ чего для во вѣрогатие і сей Паламарѣ из его товарищем зъ сотенного омельницкого правления при печати сотеной і за рѣкамы старшинскими видан сей подорожний пашпортѣ.

1748 годѣ сентѣвбра 19 дня.
В подлинномѣ подписано Сотникъ Наказный Омельницкий Григорий Жадан
Атаман Игнатъ Даценко

Мѣсто печати.

ЦДІАК, ф.51, оп.3, спр.9780, арк.13.

8. Справа про перевірку документів в зв'язку зі знаходженням фальшивої печатки в місті Погарі, від 19 січня – 8 лютого 1753 р.:

Дело о проверке Киевским Магистратом и комендантом города Нежина паспортов у проезжающих в связи с нахождением фальшивой печати в городе Погаре.

8. 1. Донесення Київського магістрату в Київську губернську канцелярію, від 28 січня 1753 року:

Въ Киевскѣю Губернскѣю Канцелярію ѿ Киевского магистрата

Доношеніе

Въ ордерѣ зъ войсковоу генералноу Канцеляріи въ Магистратѣ Киевскомъ сего Генваря 19 дня полученномъ написано, полковникъ де Стародубовской Господинъ Маѣимовичъ въ онѣю войсковѣю Канцелярію представилъ при доношеніи сисканнѣю в городе Погаре воровскѣю печать вырезаннѣю на черномъ Каменѣ едноу формоу двожди котораа представлена емѣ Господинѣ Полковникѣ ѿ сотника Погарского Говолевского при котормъ ордерѣ, онѣю воровскоу печатью випечатавъ краснимъ сѣргучемъ на особливой бомаге влѣтарѣ со изображеніемъ таковимъ посредки Орель двоеглавнѣи на главахъ три корони внизѣ скипетръ и держава а вкрѣгъ писмена таковіе въ едноу: Печать Можанской воеводской Канцеляріи и въ дрѣгомъ: Печать Лѣговской воеводской канцеляріи: дабы в Магистратѣ приказано было тѣ влѣтари содержать в цѣлости и ежели кто впредъ съ каковими пашпортами либо свидѣтельствами под печатми съходственними из оними влѣтарами чрезъ тѣ мѣста ехати или пѣшо // [арк.1 зв.] проходить будетъ таковіе пашепорти или свидѣтельства тако уже по печати оной воровскіе ѿбыратъ и с тѣми людьми у кого оніе взяти будутъ прислать въ генералнѣю войсковѣю Канцелярію при доношеніи за карауломъ, о которихъ воровскихъ печатехъ для вѣдома и пересматриванія Киево Губернской Канцеляріи представляемъ.

Ѹа Императорскаго Величества Прародителноу ѿчины Богомъ хранимаго Града Києва бурмистръ Михаило [...] Бурмистръ Данило Чишиничъ.

1753 годѣ дня Генвара 28.

ЦДІАК, ф.59, оп.1, спр.2437, арк.1-1 зв.

8. 2. Донесення прем'єр-майора Федора Терпакова в Київську губернську канцелярію, від 8 лютого 1753 р.:

Два доношенія Первое із Нежина ѿ пример Маѣора Тарпакова Дрѣгое із киевскоу магистрата о наиденной в Городе Погаре воровской печати. // [арк.4]

В Киевскѣю Губернскѣю Канцелярію доношение.

В прошлыхъ годехъ Месецахъ і числахъ присланы Ѹа Императорскаго величества Указы ізъ оной Губерснокой канцеляріи в которыхъ предложено о сыску і о поимке беглыхъ ізъ разныхъ местъ колодниковъ і о искорененіи воровъ і разбойниковъ і о предостереганіи ушедшаго ізъ Санктъ Петербурга смертно убійца недоросля Ѹвстрата Плѣталова і протчихъ беглецовъ въ Нежине. Наикрепчайше междѣ проезжающими і проходящими всякого звания людьми смотреніе іметь; По которыхъ Ѹа Императорскаго величества Указомъ, стѣящимъ по проезжихъ воротахъ і выласкахъ караульныхъ капраломъ і рядовымъ салдатомъ накрепко приказано і обхожемѣ Ундеръ аѣницерѣ въ скритныхъ местахъ наблюдать велено; а сего ѣевраля 7 дня в присланной промеморіи ізъ Нежинскаго магистрата написано, что зъ генералноу войсковоу Канцеляріи предложено во оноу магистрат ордеромъ яко Полковникъ Стародубской Господинъ Маѣимовичъ в генералнѣю войсковѣю Канцелярію представилъ при доношеніи сисканнѣю в городе Погарѣ воровскѣю печать вырезаннѣю на черномъ камене одноу формоу дважды,

которая ѿ сотника Погарскогѡ Говолевскогѡ к нему полковнику ї прислана, ї оною печатью выпечатанные на сургучѣ вляеры при томъ // [арк.4 зв.] ѡрдерѣ приложены ї велено томѹ Нежинскомѹ магистратѹ содержать ихъ в целости, ї ежели кто впредь стаковыми пашпортами їли свидетельствами под печатми сродственными їз оными вляерами ехатъ їли пешен проходить будеть ѹтаковых оные пашпортѣ, ї свидетельства отбирать ї истема людьми в генералнѹю войсковѹю Канцелярню под караулом присилать и истюю промеморию оной Нежинской магистрат требовал, дабы состоящими в нижнем Городе Нежине в городовых ворот караульными салдатами всяких приезжих, ї проходжих людей присилать во шной магистрат для записки пашпортов ї ради освидѣтельствованїя печати, токмо я без позволения оной Киевской Губерноской канцелярїи того учинить не смею їбо ѿ начала бытїя Нежина чтоб тех приезжающих, ї проходящих людей междѹ которыми велено по ѹказом Ея Императорскаго величества смотреть накрепко о беглыхъ ї о протчих какъ ѹпомянуто выше, ѿ показанных воротъ с караульными салдатами во шной магистратъ посылать, того не было, яко нынѣ требуютъ, ї на выше писанное представление требуютъ покорнѣйшей резолюцїи.

Примеръ Маїор Ѳедоръ Гарпаковъ.

Нежин 8 дня Ѳевраля 1753 годѹ.

ЦДІАК, ф.59, оп.1, спр.2437, арк.3-4 зв.

9. Справа про виготовлення сотенних знамен Погарської сотні, від 17 січня 1755 – 13 червня 1756 р.р.:

По доношенїю Полковой Стар: Крии о представленїи Его Іасновелможности. За згорѣнїи Сотнѣ Погарской Знамена Сотенного, волшое Знамя и Значка с прошенїемъ Резолюцїи оно наисправленїе оних положенїю сѹмѹмѹ

1755 Годѹ февраля 11 дня

На 20 листахъ

9. 1. Донесення Стародубської полкової канцелярїї в Генеральну військову канцелярїю, від 17 січня 1755 р.:

Въ Генералнѹю Войсковѹю Канцелярню Доношенїе

Его января 14 дня в полковѹю Стародубовскѹю канцелярню сотникъ Погарскїй Владимиръ Говолевскїй доношенїемъ представилъ, что де прошлаго 1754 годѹ декабря 24 дня домъ его сотника Погарскогѡ Жилїи погорѣлъ и при ономъ пожарѣ чрезъ невозможность за силами огнемъ вухватить з свѣтлицы Знамена сотенные Знамя волшое и Значокъ с протчими в томъ доношенїи означенными вещами и пожитками погорѣли с прошенїемъ вместо погорелих о зделанїи в сотнѣ Погарской вновь Знамя и Значокъ опредѣления; по справки жъ в полковой Стародубовской Канцелярїи такова видѹ какимъ оне Знамена и Значки в сотняхъ коштомъ до сего были исправляеми нетъ; а хотя есть ведомо что такие Знамена в сотняхъ исправляются [...] коштомъ с козаковъ по разсмотренїю сотниковъ и сотенной старшини собираеми без излишества; однакъ понеже полковая Стародубовская канцелярїя нинѣ о зборѣ с козаковъ сотнѣ Погарской такоѹ денежного коштѹ опредѣления учинить без особливой на то Войсковой Енералной Канцелярїи Побелѣнїи дерзости неимѣетъ для того о висшеписанном в войсковѹю Енералнѹю Канцелярню Полковая Стародубовская Канцелярїя покорнѣйше представляетъ, и какимъ коштомъ нинѣ Погарской сотнѣ вновь, а впредь и в дрѹгихъ сотняхъ оне исправлять должно ожидать илѣемъ з войсковой Енералной Канцелярїи в Полковѹю Канцелярню повелителного в Резолюцїю Ордера.

Обозный Полковий Григорий Юркевич

Сѹдїи Полковий Андрей Рѹвецъ

За Писара Полковогѡ Петръ Губчица

1755 Годѹ Геварта 17 дня

ЦДІАК, ф.51, оп.1, спр.13096, арк.2.

9. 2. Донесення Генеральної військової канцелярії гетьману Кирилові Розумовському, від 14 лютого 1755 р.:

По титулѣ ІАсневелможности Покорнѣйшее доношеніе

Прошлого 754 Годѣ марта 20 дня на взнесенное к вашей ІАсневелможности З Генеральной Вой: Кріи по представленію Полковой Нѣж: Кріи доношеніе с прошеніемъ Резолюціи откѣда на исправленіе в Бахмацкую Сотню, також і в другіе сотнѣ (:Ежели требовано будетъ:) Сотеннихъ Знаменъ взять потребную Сумму Полученнымъ от Вашей ІАсневелмож: В Генер: В: Кріи в Резолюцію Высокимъ ордеромъ велено Енер: В: Кріи в обтавленную Бахмацкую Сотню на исправленіе Сотенного Знамена потребную Сумму без излишества приказано отпустить из Скарбу воинского, и на томъ Сотенномъ Бахмацкомъ Знамени велено быть с правой Сторони Гербу націи Малороссійской а З другою Сторони той Бахмацкой Сотнѣ чемъ онага Сотня печатается; За силу которогѣ Вашей ІАсневелможности высокою повелѣніа надлежащее исполненіе учинено, в другіе же Сотнѣ в слѣчае // [арк.3 зв.] требованія от Полковихъ Кріи от колы получать для поправленія Знаменъ Сумму, То в ономъ Вашей ІАсневел: Ордерѣ не изображено; А нинѣ з Пол: Стародѣбовской Кріи присланнымъ в Енер: Вой: Крію доношеніемъ попредставленію в ту Пол: Крію Сотника погарского Говолевского представлено, что прошлого 754 Года декабря 27 дня домъ онога Сотника жилии погорѣл и при ономъ пожарѣ чрез невозможность за сильнимъ огнемъ вихватить з свѣтлицѣ Знамена Сотенніе Знамя болшое и Значокъ с протчими Его Сотника вещми и пожитками погорѣли; в Полковой же де Стародѣбовской Кріи такова видѣ какимъ оніе Знамена и Значки в сотняхъ коштомъ до сего были исправляеми нет, А хота де Есть ведомо что такіе Знамена в Сотняхъ исправляються было Коштомъ с козаковъ по разсмотренію Сотниковъ и сотенной Старшини Собираемимъ без излишества, однак де Полковага Стар: Кріи нинѣ о зборѣ з козаковъ Сотнѣ Погарской такова денежного // [арк.4] Коштѣ опредѣленія учинить без повеленія Генер: Кріи неслѣдет и требовано о томъ в Енер: Вой: Кріи разсмотренія; А понеже Генер: Вой: Кріи без особливаго Вашей ІАсневелможности повелѣніа отколь наисправленіе таковыхъ Знаменъ получать Сумму сама собою учинить опредѣленія дерзости неслѣдетъ; Того рады об вишеписанномъ под высокое Вашей ІАсневелможности благоразсмотреніе нижайше представляа, Просимъ в Резолюцію высокою ордера.

1755 Годѣ февраля 14

ЦДІАК, ф.51, оп.1, спр.13096, арк.3-4.

9. 3. Копія ордеру гетьмана Кирила Розумовського Генеральнойнй військової канцелярії, від 8 березня 1755 р.:

Копія Пол: 1755 Марта 18 дня

Графъ Кирилъ Разумовскій Гетманъ и Кавалеръ

Нашей Генеральной Войсковой Канцеларіи

На доношеніе Генеральной Войсковой Канцеларіи сего Марта 6 К намъ присланное с требованіемъ Резолюціи; откѣда сотенніе Знамена в слѣчае онихъ где неслѣднія исправлять; в Резолюцію предлагаемъ; сотенніе Знамена ежели ихъ в которюю сотню необходимо потребно будетъ, исправлять из сумми Скарбу Войского издерживаа наисправленіе онихъ Знаменъ денги безъ излишества и передачи, и на онихъ Знаменахъ велеть справой стороны быть Гербу Націи, а из другою стороны той Сотнѣ; в которюю оное Знамено исправляемо будетъ.

В подлинномъ подписъ таковъ

Гетманъ Графъ Кирилъ Разумовскій

1755 Годѣ Марта 8 д С:П:Вѣргъ

ЦДІАК, ф.51, оп.1, спр.13096, арк.5.

9. 4. Лист Генеральної військової канцелярії до полковника стародубського Федора Максимовича, від 21 березня 1755 р.:

Высоковлагодородный Господинъ Полковникъ Стародубовский

Предсимъ подоношенію Полковой Стар Кріи коимъ представлята оизгорѣніи домъ Сотника Погарского Соболевского и при ономъ Знамена Сотенное Знамя волшое і Значка спротчїими его Сотника вещми, требовано наисправленіе таковыхъ Знаменъ получать суммъ в Єнер: В: Кріи представлано к Его Іасневелможности д: в надлежащей силѣ спрошеніемъ Резолюціи А сего марта 18 д присланнымъ в Єнер: Вой: Крію от Его Іасневелможности в Резолюцію Ордеромъ велѣно Сотенніе Знамена ежели в которюю Сотню необходимо потребно бѣдетъ исправлять із сумми Скарбѣ вонскового издерживата на исправленіе онихъ Знаменъ денги без излишества и передачи, и на онихъ Знаменахъ велеть бытъ Справой стороны Гербу націи, а из другої Сторони Той Сотнѣ в которюю оноє Знамено имсправляемо бѣдетъ; І воисполненіе оногo высокого Егw Іасневел Ордера по опредѣленію Єнер: В: Кріи // [арк.6 зв.-7] предлагаетса вамъ, учиниа Емѣтѣ сколко наисправленіе въ Сотню Погарскую означенныхъ Знаменъ навстакое потребно сумми прислатъ в Єнер: Вой: Крію при доношеніи и немедленно к надлежащомъ опредѣленію.

Вашего высоковаго доброжелателніе Слѣги

1755 Годъ марта 21 д

ЦДІАК, ф.51, оп.1, спр.13096, арк.6-7.

9. 5. Ордер Генеральної військової канцелярії в канцелярію Малоросійських зборів, від 28 жовтня 1754 р.:

Из Генеральной войсковой Канцеларіи в Канцеларію Малор: Зворовъ Ордеръ

Прошлого Юниа 16 дня сего Годъ Сотникъ Глуховскій Туранскій доношеніемъ в Єнералнѣю Крію представилъ, что в Сотнѣ Глуховской Сотенное Знамено нынѣ в оветшалости находится, и яко де онаа находится при Резиденціи Его Ясневелможности високоповелителного Г: и в разніе публѣки отправаляема бываетъ, к також де и полковой Нѣжинской Кріи ордеромъ велено, к походѣ быти Сотнѣ Глуховской козакамъ подолжности ихъ всегда вовсаккой готовности для чего требовалъ что повелено бѣдетъ резолюціи, и яко посправки в Ген: Вой: Кріи, что прошлого марта 20 д сего годъ напредставленіе Генералной Кріи подоношенемъ Полковой Нѣжинской Кріи с требованіемъ Резолюціи, откъда наисправленіе в Бахмацкую Сотню (: також ежели в другіе сотнѣ требовано бѣдетъ:) Сотенныхъ Знаменъ взятъ потребнѣю суммъ, полученнымъ от Его Ясневелможности в Ген: Вой: Кріи в Резолюцію високим ордеромъ предложено, в Бахмацкую Сотню наисправленіе сотенного Знамени Потребнѣю суммъ безъ излишества, велеть отпуститъ із скарбѣ войскового и на томъ Бахмацкомъ Сотенномъ Знаменѣ велѣтъ быти с правой стороны Гербу націи Малоросійской, а з другої стороны той Сотнѣ, чемъ онаа Сотна и печатаетса, Такъ Генералната Кріа в разсѣжденіи необходимой надобности, и в Сотню Глуховскую Сотенного Знамена, якожъ вишепрописанное Сотенное Знамено, о чемъ із показаніа его видѣтъ было можно, уже в оветшалости находится, повелѣла чрез ордер Атаману Глуховскомъ Яновичу оноє Знамено в Сотню Глуховскую понадлежащомъ исправив возвращеніа денегъ із скарбѣ войскового, и предложено Емѣ Атаманѣ, дави онъ исправлата покѣпного [...] ценѣ, какъ матерію котораа была еъ цвѣтѣ блакитного, такъ и деревко и протчое к томѣ надобное оноє Знамено понадлежащомъ в силѣ високого ордера Его Ясневелможности, и здѣлалъ, и // [арк.8 зв.] томѣ кемъ оноє Знамено отдѣлано бѣдетъ подлежащіе денги договорилса въ заплатитъ, и во что все то имъ Атаманомъ исправлено бѣдетъ, о томъ подал би онъ в Генералнѣю Крію

Репортъ, По опредѣленію овидаче за все то денегъ, кому сколько за то доведется, изъ скаребъ войскового отъ Канцеляріи Зворовъ, очемъ тогдажъ заизвѣстіемъ, посланъ ордеръ и въ Сотенное Глѣховское Правленіе, Сего же октября дня оной Атаманъ Глѣховскій Яновичъ доношеніемъ въ Ген: Вой: Крію представилъ что по предписанному Генеральной Кріи Ордеру, Знамену, въ Сотню Глѣховскую здѣлано, а на оное въ [...] въ Канцю цѣнъ взято отомъ сообщилъ вѣдомость, и требуетъ для заплати кому что принадлежитъ выдачи денегъ, и понеже поразсмотренію оной вѣдомости показано взятихъ наиздѣланіе оного Знамена матеріаловъ и мастерамъ за работу доводится 23 р 15 копѣекъ Того ради по опредѣленію Генеральной Вой: Кріи с оной вѣдомости сообщая точную копию, Кріи Зворовъ чрезъ сіе предлагаетъ оное повѣдомости число денегъ, двадцать три рублѣ пятнадцать копѣекъ для заплати кому что доводится, видать ономъ Атаманъ Глѣховскому Яновичу, изъ Скаребъ войскового записавъ въ расходъ зароспискою Его.

В подлѣнномъ Семенъ Кочубей Яковъ Якувович
1754 Годъ октября 28 дня
ЦДІАК, ф.51, оп.1, спр.13096, арк.8-8 зв.

9. 6. Донесення Стародубської полкової канцелярії в Генеральну військову канцелярію, від 26 травня 1755 р.:

По Репорту Полковника Стародубовского Маѣимовича овидачи изъ Скаребъ войскового наисправленіе Сотенного Погарского Знамена денегъ по которомъ и видано 23 р: 15 копѣ:

1755 Годъ Іюня 6 дня. // [арк.10]

В Войсковую Генеральную Канцелярію

На посланное изъ Полковой Стародубовской Канцеляріи в войсковую генеральную канцелярію представленіе, по доношенію сотника Погарского Владимера Соболевского января 14 дня сего годъ в полковую Стародубовскую Канцелярію присланному, отколь наисправленіе изгорѣлихъ сотенныхъ Погарскихъ Знаменъ взятъ надлежитъ денежного кошту, полученнымъ з оной войсковою Генеральною Канцелярію в полковой Стародубовской канцеляріи прошлого марта 27 дня ордеромъ за силу Его Ясневелможности високоповелительнаго Господина Господина Малика Россіи обонхъ сторонъ Днѣпра и Войскъ Запорожскихъ Гетмана и разнихъ ординовъ Кавалера високоповелительнаго ордеру, велено ежели в той Погарской сотнѣ подлѣнно сотенного Знамени неимѣется, то учиня смѣту сколько наисправленіе в сотню Погарскую означенного сотенного Знамени такожъ и Значка, ежели и оной необходимо потребенъ надобно сумми, токмо в неизлишне прислать в Генеральную Войсковую Канцелярію Репортъ, а к приему оныхъ денегъ нарочного, а на ономъ Знамени должно битъ изображено справою стороны Гербу націи, а з лѣвой той Погарской сотнѣ, какъ онымъ Его Ясневелможности високимъ ордеромъ повелено; За силу котораго ордера к вишозначенному Сотнику Погарскому Соболевскому з полковой Стародубовской Канцеляріи того ж марта 28 дня ордеромъ было предлагано, а сего мая 21 дня присланнымъ в Полковую Канцелярію оный сотникъ Соболевскій чрезъ нарочного сотенного Хоружего Погарского Петра Ловка сына его Исаака Ловка доношеніемъ // [арк.10 зв.] представилъ, что де сколько наисправленіе оныхъ Знамени и Значка потребно сумми денегъ в сотенной Погарской Канцеляріи чинена смѣта надлежащая, а посмѣтѣ явилоса: что на самое де Знамя противъ прежде бывшаго потребно штофу восѣмъ аршинъ, да на Значокъ которой всегда потребенъ потому, что де если когда в походъ или какое командированіе з виборнихъ частью козаковъ бываетъ опредѣляются при командѣ сотенная старшина то де и оный Значокъ в то время оному старшинѣ поручается, и оной Старшина при томъ Значку стою командою отправляется, а Знамя де сотенное остается при самомъ Сотнику и при всей сотенной остальной Командѣ; К

указному въпредь командированію и потребно на оное штофъ три аршина, а золота на обое пять книжокъ, малгаръ какъ в сотенной Погарской Канцеларіи з взятыхъ сказокъ от молгарей явилось, за малюванне и за краски приличніе и потребніе десять рѣблей, посправки же с кѣпеческими людьми штофъ аршинъ продается неменше двухъ рѣблей, и положи на Знаме Восѣмъ аршинъ денегъ за оніи надовно шестнадцать рѣблей, да на Значокъ за три аршина шесть рѣблей, золота пять Книжокъ книжка по два рѣбли десять рѣблей, на медный площикъ рѣбль, на сѣкно или клеіонку [...] или чохла рѣбль пядесять копѣекъ, на здѣлание дѣвца [...] пяднацать копѣекъ, и того всѣхъ денегъ для поправленія оныхъ оныхъ Знама и Значка з матеріею з золотомъ и из малгаромъ и красками потребно денегъ сорокъ четири рѣбли шестьдесятъ пять копѣекъ, да если де повелено будетъ здѣлать и вахрамъ по образцѣ какъ з Фкарвѣ войскового // [арк.13] [...] справленное видано сотнику Бахрамцкому Забилѣ, то де оное состоитъ в високомъ повелѣніи главной Команды, что же де повелено на оныхъ Знаменахъ изобразить правой стороны Гербъ Націи а левой сотнѣ Погарской, то понеже в сотенной Погарской Канцеларіи каковѣи прежде сего в давнихъ годѣхъ сотенный гербъ былъ вѣдаты нѣпочемъ; и справки учинить нѣскимъ, понеже и печати подсотеннымъ гербомъ немѣлось, а какъ де прежде от давнихъ лѣтъ такъ и нинѣ разніе крѣпости ѳверждали и другіе дела по сотенной канцеларіи печатовали и нинѣ печатаются собственными сотника с прочими сотенными старшинами печати, и просилъ онъ Сотникъ Погарский от Полковой Стародѣбовской Канцеларіи на оныхъ Знамѣ и Значкѣ з лѣвой стороны каковое повелено будетъ учинить изображеніе гербовъ разсмотрѣнія. Того ради за силу от Войсковой Генеральной Канцеларіи и ордера к приему Фкарвѣ войскового наисправленіе оныхъ Знамени и Значка вишеозначенного числа денегъ нарочного на мѣсти хорѣжого сотенного погарского Петра Ловка сынъ его Исаакъ Ловко при семь посилается, на означенныхъ же Знамѣ и Значкѣ з лѣвой стороны каковъ гербъ повелено будетъ изобразить о томъ в Генеральную войсковую Канцеларію полкова Стародѣбовскаго Канцеларія представляет, и что о томъ повелено будетъ в резолюцію ожидать долженствуетъ з оной Генеральной войсковой Канцеларіи ордера.

Полковникъ Стародѣбовский Маѣимович
1755 Года мая 26 дня Стародѣв.
ЦДІАК, ф.51, оп.1, спр.13096, арк.9-10 зв., 13.

9. 7. Резолюція Генеральной войскової канцелярії в канцелярію Малоросійських зборів:

З Ген: Вой: Крии в Крию Малор Зборов Резолюція

[...] по доношенію полковой стар: Крии коимъ представляетъ онзгорѣнію дому Погарского Говолевского и при ономъ Знамени Сотенного Знама болшого і Значка с прочими его сотника вещми; Требовано отколь наисправленіе таковыхъ Знаменъ получить сумму в Генер. В. Крию разсмотрѣнія; По опредѣленію Ген. В. Крии представлено об ономъ к Его ІМневѣлможности Г: в надлежащій силѣ Спрошеніемъ Резолюціи; і на то в резолюцію присланнымъ от Его Влмож прошлаго марта 18 сего года в Генер. Крию Високимъ ордеромъ предложено Сотенніе Знамена ежели ихъ в которію Сотню необходимо потребно будетъ исправлять из сумми скарвѣ Войскового [...] наисправленіе оныхъ Знаменъ денги без излишества и передачи і на оныхъ Знаменахъ велить быть правой стороны Гербѣ націи, а из другой стороны той Сотнѣ предлагано до полков: Стар: Маѣимовича, что в онъ ѳчини ѳмѣтѣ сколько наисправленіе в Сотню Погарскую означенного Сотен: Знамена, таковъ і Значка ежели і оной необходимо потребенъ надовно сумми прислать // [арк.11 зв.] в Генер. Крию Репортъ и къ приему оныхъ денегъ нарочного; А нинѣ оной Полковникъ Старод. Прислалъ в Ген. Крию Репортъ с нарочнымъ, и требуетъ на оное в Сотню Погарскую Знамены і Значка исправленіе

всѣхъ денегъ 44 р 65 копѣекъ; А по справкѣ в Ген. В. Крии явилось что в Сотню Глуховскую на такое жъ исправленіе Сотенного Знамени употреблено толко денег 23 р 15 к; Того ради по опредѣленію Ген. В. Крии предлагаем оной Крии Малор. Зворовъ в наблюдение високого Его Іасневел. ордера которій какъ више значино велѣно на такіе исправленіе Знаменъ выдавать суммѣ из скарбѣ войс. без излишества, означенную Сотню Погарскую наисправленіе Знамени Сотенного видать денег толикіе жъ число какъ і в Сотню Глухов. всего 23 р 15 копѣекъ нарочно присланному затѣмъ хоружего Сотен. Погар. Петра Ловка Сыну его Ісаакѣ Ловкѣ из Скарбѣ Войс. Записавъ в расход за роспискою оногѣ Ловка; // [арк.12] О чемъ для вѣдома і до полков. Стар. Маѣимовича з Ген. В. Крии послать Рез. А что онъ Полковник в Репортѣ своемъ показивая попредставленію Емѣ Сотника Погар. Соболевского Каковъ же прежде Сего в давнихъ Годехъ Сотенный Погар. Гербъ былъ вѣдать же нѣпочемѣ исправки учинить нѣскимъ также и печати под Сотеннымъ Гербомъ неимѣлось и требует резолюции каковъ повелено бѣдет Гербъ изобразить на означенныхъ Знаменѣ в Сотнѣ Погар; То в резолюцію оногѣ Поковнику [...] злѣвой стороны Гербъ на оногѣ Знамени изобразить полковий чемѣ Пол Крии печатается (: за неимѣніемъ какъ онъ полковникъ представляетъ Сотнѣ Погарской Гербѣ:), а правой стороны должно быть гербѣ Нации Малор. Какъ високимъ ордеромъ Его Іасневел. велено неотмѣнно.

Что ж требованіи и исправленіа сверхъ Сотенного Знамена еще и Сотенного жъ Значкѣ то оніе Значки вовсѣхъ ли Сотняхъ сѣтъ и необходимо ль оніе Значки потребны, ибо в случает походовъ при Сотнѣ доволно і одного Знамены а в командированіа маліе и без Значка посылать [...] емѣ полковнику [...] прислать обстоятелный Репортъ.

ЦДІАК, ф.51, оп.1, спр.13096, арк.11-12.

9. 8. Донесення Стародубської полкової канцелярії в Генеральну військову канцелярію, від 17 травня 1756 р.:

По доношенію Полковой Стародубовской Канцеляріи о выдачи з Скарбѣ Войскового денегъ на исправленіе в Полкѣ Стародубовскомъ ж сотнѣ Первой Почеповской Сотенного Знамени.

1756 Годѣ Мая 24 дня // [арк.15]

В Генералнѣю Войсковѣю Канцелярію Доношеніе

Сего Мая 7 дня сотникъ Первой Сотнѣ Почеповской Василій Губчиць присланнымъ в полковѣю Стародубовскѣю Канцелярію донешеніемъ представилъ в Сотнѣ де первой Почеповской сотенная Корогва в крайней ветхосты находится, и требовалъ ѿ Полковой Стародубовской Канцеляріи якимъ коштомъ вновь Корогвѣ Повелено бѣдетъ їздѣлать (: яко ж де ныкакихъ денегъ на то при сотенной Канцеляріи нетъ :) в резолюцію от Полковой Стародубовской Канцеляріи к немѣ ордера, а по справки в Полковой Стародубовской Канцеляріи явилось что наисправленіе сотенного Знамены Полкѣ Стародубовского в сотню Погарскѣю по посланномъ в силѣ високого Его Сіятелства Ясне велможного высокоповелителного Господина Господина Малон Россіи овоныхъ сторонѣ Днепра і Войскѣ Запорожскихъ Гетмана и многихъ ординовъ Кавалера ордера з Генеральной Войсковой Канцеляріи в Канцелярію Маорросійскихъ Зворовъ ордерѣ, выдано денег двадцать тры рѣблѣ пять десятѣ копѣекъ // [арк.15 зв.] з оногѣ Скарбѣ Войскового нарочно посланномѣ тѣмъ Хоружего сотенного Погарскаго Петра Ловка Сынѣ Его Ісаакѣ Ловкѣ очемъ з оной Генеральной Войсковой Канцеляріи прошлаго 1755 Годѣ Юніа 14 дня і в Полковѣю Стародубовскѣю Канцелярію Заізвѣстіе ордерѣ присланъ показано же Сотникѣ Первой Сотнѣ Почеповской Рѣвчиць Книнѣ Повеленномѣ Походѣ в командѣ бѣнчѣного Генерального Войскового Господина Оболонского нараженъ при козакахъ в тотъ же походѣ наряженныхъ в якій походѣ і Знамено Емѣ Взять небезпотребно; Того рады о вышеписанномъ Полковая Стародубовская Канцеляріа в Генералнѣю Войсковѣю Канцелярію симъ

представляетъ неповеленоль бѣдетъ за ветхостію імѣющагося в сотнѣ Первой Почеповской Сотенного Знамени, найсправленіе вновь в тѣ Сотню Знамени Сотенного выдать нарочно за тѣмъ присемъ посланного сторожѣ Полевомѣ Федорѣ Саржанѣ Потребное число денегъ і отомъ заізвѣстіе з оной же Генеральной войсковой Канцеляріи Полковой Стародубовской Канцеляріи предложить.

Обозный Полковой Григорий Юркевичъ

1756 Годѣ мая 17 дня

ЦДІАК, ф.51, оп.1, спр.13096, арк.14-15 зв.

9. 9. Лист Генеральной войсковой канцеляріи до генерального підскарбія Михайла Скоропадського, від 28 травня 1756 р.:

Високородній і високопочтенній Господинъ подскарбіи Генеральной

Всего Мая 24 дня присланнымъ въ Генер: Войс: Крїю Полковата Стар: Крїа доношеніемъ; По представлению Сотника Первой Почеповской Сотнѣ Василя Рѣвчица представила, что в Сотнѣ Первой Почеповской Сотеннага Корогва въ крайней ветхости находится; показанній же Сотникъ Рѣвчицъ к нинѣ повеленномѣ Походѣ въ Командѣ Бунчучного Генер. Господина Оболонского наряженъ при козакахъ в тотъ же поход наряженнихъ в такий поход и Знамено емѣ Взять небезпотребно; и требовалъ Пол: Стар: Крїа от Генер: Крїи найсправленіе вновь в тѣ Сотню Знамени сотенного выдачи потребного числа денегъ сторожѣ полевомѣ Федорѣ Саржанѣ; А било прошлого 1755 Годѣ по справке в Генер: Крїи тавилось Марта 18 дня полученнымъ в Генер: войс: Крїи високимъ Его Іасневелможности Г: Г: ордеромъ велено; Сотенные Знамена ежели // [арк.16 зв.] въ которѣю сотню необходимо потребно бѣдетъ исправлать из сѣмми Скарбѣ Войс: издерживата найсправление оныхъ Знаменъ денги безъ излишества и передачи; Того Ради по опредѣлению Генер: Войс: Крїи предлагается вамъ в наблюдение високого Его Іасневелможности ордера найсправление в означенной первой Почеповской Сотнѣ Сотенного Знамени выдать з скарбѣ Войс: 23 р 15 Копѣекъ присланномѣ за тѣмъ сторожѣ Полевомѣ Федорѣ Саржанѣ за роспискою Его Саржана в расходной книгѣ; очемъ дѣлѣ вѣдома и в Пол: Стар: Крїю з Генер. Крїи ордеръ посланъ.

Вашего високородна Покорный Слѣга

1756 Годѣ Мая 28 дня

ЦДІАК, ф.51, оп.1, спр.13096, арк.16-16 зв.

9. 10. Рапорт Стародубської полкової канцеляріи в Генеральную войсковую канцелярію, від 13 червня 1756 р.:

Въ Генеральную Войсковую Канцелярію Репортъ

На посланное предъ симъ з Полковой Стародубовской Канцеляріи в оную Генеральную Войсковую Канцелярію доношеніе спрашеніемъ выдачи найсправленіе вновь в Сотнѣ Первую Почеповскую Сотенного Знамени потребного числа денегъ Сторожи Полевомѣ Федорѣ Саржанѣ, в полученномъ з оной Генеральной войсковой Канцеляріи в Полковой Стародубовской Канцеляріи Всего Юна 7 дня ордерѣ изображено, что де посланнымъ з Генеральной Войсковой Канцеляріи к Подъскарбіи Генеральномѣ Господину Скоропадскомѣ в наблюдение високого Его Сіятелства Іасне Велможного Високоповелителнаго Господина Господина Малой Россіи обоихъ сторонъ Днѣпра и войскъ Запорожскихъ Гетмана, и многихъ ординовъ Ковалера ордера; ордеромъ велено найсправленіе въ означенной Первой Почеповской Сотнѣ Сотенного Знамени выдать з скарбѣ войскового двадцать три рѣблѣ и пятнадцать копѣекъ присланномѣ за тѣмъ сторожи Полевомѣ Федорѣ Саржанѣ за роспискою его Саржана в расходной Книги; За скарбѣ котораго ордера полученіе в оной Генеральной войсковой канцеляріи в Полковой Стародубовской Канцеляріи чрез сторожа полевого Саржана двадцать // [арк.17 зв.] три

рублѣ и пятнадцать копѣекъ денги чрез нарочного показанной первой Почеповской сотнѣ в Сотенное правленіе для исправленія Сотенного Знамени Вослани, А тако на посланное попредѣставленіи Сотника Погарского Соболевского з Полковой Стародубовской Канцеларіи в Генералнѣю Войсковую Канцеларіи донощеніе присланнымъ з оной Генералной Войсковой Канцеларіи в силѣ високого Его Сіятелства Іасне велможного високоповелителнаго Гдна Гдна Малой Россіи обоиѣхъ сторонѣ Днѣпра и войскъ запорожскихъ Гетмана и многихъ ординовъ Кавалера повелѣніа прошлого 1755 году Юня 4 Дня в Полковую Стародубовскѣю Канцеларіи ордеромъ велено, на дѣланимъ в Сотнѣ Погарскѣи Сотенномъ Знамени - з лѣвой стороны Гербѣ изобразить полковой чинъ Полковаго Стародубовскаго Канцеларіа печатается занемѣніемі Сотнѣ Погарской Гербѣ, а з правой стороны должно бѣть Гербѣ Націи Малоросійской такъ високимъ Его Іасне велможности ордеромъ велено [...], для того в томъ же ордерѣ томъ Сотенномъ правленіи предложено дабы (: ежели в Сотнѣ первой Почеповской Сотенного Гербѣ нетъ:) изображено наймѣиѣшомъ дѣлатиста в Сотнѣ первѣю Почеповскѣи Знамени з лѣвой стороны Гербѣ чинъ Полковаго Стародубовскаго Канцеларіа печатается а с правой стороны должно бѣть Гербѣ Націи Малоросійской, о чинѣ и о полѣченіи оногo ордера в Генералнѣи Войсковую Канцеларіи Полковаго Стародубовскаго Канцеларіа покорно репортуетъ.

1756 годѣ Юня 13 дня

Овозный полковой Григорій Юркевичъ

Хорѣжій полковій Григорій Данченко.

ЦДІАК, ф.51, оп.1, спр.13096, арк.17-17 зв.

10. Справа про порядок виготовлення сотенних знамен, від 6 – 8 березня 1755 р.:

По доношенію Гене: Во: Крии о посланке в тѣ Гене: В: Крию ордера о исправленіи Сотеннихъ Знаменъ ежели в которѣю сотню необходимо потребно бѣдет из сумми Скарбѣ Войскового.

От 6 марта 1755 Годѣ в Санктпѣтербургѣ.

10. 1. Донесення Генеральной вѣйскової канцеляріи гетьману Кирилові Розумовському, від 6 березня 1755 р.:

П: Марта 6 дня 1755 года

Іасне велможному високоповелителномъ Господинѣ Малой Россіи Обоиѣхъ сторонѣ Днѣпра і войскъ Запорожскихъ Гетманѣ Ея Императорскаго Величества Дѣйствителномъ Камергерѣ Императорской Санктпѣтербургской Академии Наѣкъ Президентѣ Лейбѣ Гвардіи Измайловского полку Подполковникѣ и обоиѣхъ Императорскихъ ординовъ Святиѣхъ Апостола Андрея и Александра Невского також Полскаго Бѣлого орла и Голстинского Святиа Дни Кавалерѣ Россійской имперіи Графѣ Кириллѣ Григориевичѣ Егв Сіятелствѣ Разѣмовскомѣ

Покорнѣиѣшее доношеніе

Прошлогo 754 годѣ Марта 20 дня на вознесенное К Вашей Іасневелможности Генералной Войсковой Канцеларіи по прѣдставленію полковой Нѣжинской Канцеларіи доношеніе Спрошеніемъ резолюци откуда наисправленіе в Бахмацкѣю Сотню такожъ и в другіе Сотнѣ (: ежели требованно бѣдетъ:) Сотеннихъ Знаменъ взятъ потребнѣю суммѣ. Полѣченнимъ от вашей Іасневелможности в Генералной войсковой Канцеларіи в резолюцию в высокимъ Ордеромъ велено Снералной Канцеларіи в обавленнѣю Бахмацкѣю Сотню на исправленіе Сотенногw Знамена потребнѣю суммѣ безизлишества приказано отпѣститъ из Скарбѣ Войскового и натоѣ Сотенномъ Знамени велеть бѣть Справой Сторони Гербѣ націи // [арк.2 зв.] Малоросіискон, А здругой Сторони той Бахмацкой Сотнѣ чинъ онагa Сотни печатается; В силѣ которого Іасневелможности високого повеленіа надлежащее исполненіе Чинено, в другіе же Сотнѣ вслѣчае требованиѣхъ от Полковнѣхъ Канцеларій отколь такіе Знамена исправлятъ

осемь Повелѣніа ваше Іасне велможности Генералнаа Канцеларіа неимѣтъ; А нынѣ з полковой Стародѣбовской Канцеларіи присланимъ в Генералнѹю Воисковѹю Канцеларію доношеніемъ по представленію в ту Полковѹю Канцеларію Сотника Погарского Говолевскогоу представлено что де прошлого 754 годѹ декабря 27 дня домъ оногоу Сотника Жилий погорѣлъ, и при ономъ пожарѣ чрез невозможность засилнимъ огнемъ вихватить з свѣтлицѣ Знамена Сотенніе Знамя волшое и Значокъ с протчиіми Егѹ Сотника вещми и пожитками погорѣли, въ Полковой же де Стародѣбовской Канцеларіи такова видѹ, какимъ оніе Знамена и Значки в сотняхъ коштомъ до сегѹ были исправляеми нетъ, А хотѹа де есть ведомо что такіе Знамена в сотняхъ исправляются были коштомъ с Козаковъ по разсмотреніе Сотниковъ и Сотенной Старшини сообщаемимъ без излишества, однакъ де Полковаа Стародѣбовская Канцеларіа нынѣ о зворѣ з козаковъ Сотнѣ Погарской такова денежногѹ Коштѹ опредѣленіа Учининить неслѣтъ; и требовано // [арк.3] о томъ в Генералной воисковой Канцеларіи разсмотреніа; Того ради об ономъ под Высокое Вашей Іасневелможности благоразсмотреніе нижайше представляа откѹдѹ повелено бѹдетъ Сотенніе Знамена вслѹчае онихъ гдѣ неимѣніа исправлять просимъ в Резолюцію Высокого ордера.

Вашей Іасневелможности нижайшій Слѹга Семенъ Кочѹвей
ЦДІАК, ф.269, оп.1, спр.1723, арк.2-3.

10. 2. Ордер гетьмана Кирила Розумовського Генеральній військовій канцелярії, від 8 березня 1755 р.:

Графъ Кириллъ Разѹмовскій Гетманъ Кавалеръ
Нашей Генералной войсковой Кріи

На доношеніе оной Генер Вои Кріи от сего Марта 6 дня к намъ присланное с трбованіемъ резолюціи откѹда сотенніе Знамена въ слѹчае онихъ гдѣ неимѣніа исправлять в резолюцію предлагаемъ Сотенніе Знамена ежили ихъ в которѹю сотню необходимо потребно бѹдетъ исправлять із скарбѹ воискового издерживаа на исправленіе онихъ Знаменъ денги безъ излишества и передачи и на онихъ Знаменахъ велеть быть Гербѹ націи і зъ дрѹгой стороны тои Сотнѣ в которѹю оное Знамено исправляемо бѹдетъ:

Марта 7 дня 1755 Года Санктъ Пѣтербургъ.
Отписано Марта 8.
ЦДІАК, ф.269, оп.1, спр.1723, арк.4:

11. Справа про виготовлення сотенних знамен Ніжинського полку, від 9 – 23 лютого 1758 р.:

По доношенію полковой Нѣжинской Кріи о предложеніи в Крію Скарбѹ Воискового по выдачы наисправленіе в том полкѹ Нѣж: четырехъ Сотеннихъ Знаменъ Четвертѹю полковѹю Занковскѹю Поповскѹю и Новомлинскѹю по 12 Ревлей Шестъ десятъ восьмъ копѣекъ.

1758 Годѹ: февраля 23 дня
На 8 листахъ с конѹ 3 велихъ

11. 1. Донесення Ніжинської полкової канцелярії в Генеральну військову канцелярію, від 9 лютого 1758 р.:

Іасне велможному Високоповелителному Господинѹ Господинѹ Малиа России обоихъ сторонъ Днѹпра и воискъ Запорожскихъ Гетманѹ Ея Императорскаго Величества Дѣйствителномѹ Камергерѹ Императорскон Санктпѣтербургской Академии Наѹкъ Президентѹ Лейвѹ Гвардіи Измайловского полкѹ Подполковникѹ и обоихъ Императорскихъ ординовъ Святихъ Апостола Андрея и Александра Невского також Полского Бѣлого орла и Голстинского Святиа Анни Кавалерѹ Россійской имперіи

Графѹ Кириллѹ Григоріевичѹ, Его Сіателствѹ Разѹмовскомѹ.

В Генералнѹю Войсковѹю Канцеларію Доношение.

На взнесенное от Полковой Нѣжинской Канцеларіи к Вашей ІАсне велможности в Генералнѹю Войсковѹю Канцеларію сентавра от 26 д изшедшого 1757 Года Доношение съ прошеніемъ резолюции какогѹ цвѣтѹ Знамена в силу високихъ Вашей ІАсневелможности Унверсаловъ в Сотнѣ здешнегѹ полкѹ новоопредѣленніе от Вашей ІАсневелможности іако то Четвертѹю Полковѹю Занковскѹю и Поповскѹю исправить. И какому гербѹ нашихъ битъ повелено бѹдетъ присланнымъ вонѹю полковѹю канцеларію того ж году октавра 12 в резолюцію високоповелителномъ Вашей ІАсневелможности ордеромъ приказано в показанніе Сотнѣ Знамена в щетъ возвращенія из Скарбѹ войскового денегъ исправить такимъ цветомъ и в протчихъ здешнегѹ полкѹ Сотняхъ сѹтъ и на онихъ знаменахъ гербѹ із правой стороны // [арк.2 зв.] быть национальному а з дрѹгой стороны тѣхъ Сотенъ сотеннымъ какіе онѣ должно битъ учинить рассмотрение Полковой Канцеларіи: А іако Полковаѹ Нѣжинскаѹ Канцеларіѹ заприлично избобрѣтаетъ битъ на тѣхъ знаменахъ слевой стороны противъ национального, Справой имеющаго битъ гербѹ самому надписѹ лѣтерами (: сокрѹжнимъ художническимъ украшеніемъ:) Которои именно Сотнѣ корогвъ, а цвѣтѹ темъ корогвамъ битъ голубому; того ради ІАсне велможности Вашей в Генералнѹю Войсковѹю Канцеларію о више писанномъ в високое рассмотрение Полковаѹ Нѣжинскаѹ Канцеларіѹ представляѹа, и какъ о томъ повелено бѹдетъ в резолюцію ордера ожидать имѣетъ, особливо же нижайше проситъ повелеть и денги наисправление тѣхъ знаменъ по примѣрѹ дрѹгихъ здешнегѹ полкѹ сотенъ з скарбѹ войскового чрезъ Его нарочнопосланнагѹ сторожа Полеваго Николаѹ Тополскаго отпѹститъ. Полковникъ Петръ Разѹмовскій

1758 Годѹ февраля 9 д

ЦДІАК, ф.51, оп.1, спр.15129, арк.2-2 зв.

11. 2. Донесення Ніжинської полкової канцелярії в Генеральну військову канцелярію, від 9 лютого 1758 р.:

ІАсне велможномъ високоповелителномъ Господинѹ Господинѹ Малиѹ Россиі обонѹхъ сторонѹ Днѹпра и вонскѹ Запорожскихъ Гетманѹ Сѹ Императорскаго Величества Дѣйствителномъ Камергерѹ Императорскои Санктпѣтербѹргской Академиі Наѹкъ Президентѹ Лейбѹ Гвардіи Измайловскаго полкѹ Подполковникѹ и обонѹхъ Императорскихъ ординовѹ Свѹтихъ Апостола Андреѹ и Алѣксандра Невскаго такожъ Полскаго Бѣлаго орла и Голстинскаго Свѹтия Анни Кавалерѹ Россійской имперіи Графѹ Кириллѹ Григоріевичѹ, Его Сіателствѹ Разѹмовскомъ.

В Генералнѹю Войсковѹю Канцеларію Доношение.

Прошлаго 1756 Годѹ априла от 3 числа с Полковой Нѣжинской Канцеларіи донесено Вашей ІАсневелможности в Генералнѹю войсковѹю Канцеларію из представленія Сотеннаго Новомлинскаго Правленія о обветшалости Той Сотнѣ Знамени с прошеніемъ резолюции с какою сѹмми оноє знамено в показаннѹю Сотню направить повелено бѹдетъ [...] на то онаѹ Полковаѹ Канцеларіѹ никакой резолюции еще неимѣетъ изшедшаго же 757 Года декабра 3 д Сотникѹ новомлинскій Шишкевичъ вторичнымъ Доношеніемъ в Полковѹю Нѣжинскѹю Канцеларію Предъставляѹа іако обтавленное Знамено обетшало Такъ что іногда за вострѣбованіемъ в походъ крайне слѹжитъ неможетъ Проситъ рассмотрения с какихъ денегъ оноє Знамено исправить, Кѹда подлежитъ; Того ради о вишеписанномъ Вашей ІАсневелможности в Генералнѹю Войсковѹю Канцеларію Полковаѹ Нѣжинскаѹ Канцеларіѹ вторично представляѹа и неповелено ли бѹдетъ наисправление в сотню новомлинскѹю вновь вишеписаннагѹ Знамени чрезъ Его нарочнопосланнагѹ Сторожа Полеваго Николаѹ Тополскаго ко примѣрѹ дрѹгихъ сотенъ денги з Скарбѹ войскового

отпустить: Имѣть ожидать в резолюцію Урдера:

Полковникъ Петръ Разумовский
1758 Году февраля 9 дня
ЦДИАК, ф.51, оп.1, спр.15129, арк.3.

11. 3. Ордер Генеральной войсковой канцелярии в Генеральную казначейскую канцелярию, від 23 лютого 1758 р.:

Ордеръ из Генер: Войсковой Крии в Крию Скарбу Войскового

Ис Полковой Нѣжинской Канцелярии Доношениями в Генер: Вой: Крию Представлено: 1 На посланный же в тѣ Полковую Крию по представлению оной же Полковой Крии от Его Иасне Величестви Урдера о поправлении в симъ Высокимъ Его Иасне вел: унѣверсалѣ вѣ Сотнѣ того ж Полку новоопредѣленные також Четвертью Полковью Занковскую и Поповскую вчет возвращеніа ис скарбу Войскового денегъ Знаменъ, Представлено что Полковата Нѣжинската Канцелярїа Запрілично изобрѣтает вить на тѣх Знаменах с левой стороны против національного справа имеющего вить гербу семъ самомъ надпису лѣтерами в Которой имѣтъ Сотнѣ Корогвѣ А цвѣтѣ темъ Корогвалѣ вить Голубомъ и требовано как о томъ повелено будетъ в резолюцію ордера // [арк.4 зв.] Особливо же квідачи Скарбу войскового наисправление тѣх Знаменъ попримѣрѣ другихъ Того Полку Сотенъ чрезъ нарочно присланного Сторожа Полевого Николая Тополского денегъ 2 изшедего 757 года декабря 3 д Сотникъ Новомлинский Шишкевичъ доношениемъ в Пол: Нѣжинскую Крию Представила тако Той Сотнѣ Сотенное Знамено обещало такъ что иногда за востребованиемъ в поход крайне служить неможет Просил де разсмотренїа в Какихъ денегъ оное Знамено исправитъ Куда подлежит Исправити и требовано не повеленно ль будет наисправление и в тѣ сотню Новомлинскую вновь вишеписанное Знамено Чрезъ того ж нарочно Сторожа Полевого Николая Тополского денегъ Такъ же По примѣрѣ другихъ Сотенъ денги скарбу Войскового // [арк.5] отпустить в резолюцію ордера и по определению Воис: Ген: Крии: Канцел Скарбу Войскового предлагается наисправление тѣх в означеніе Четвертью полковью Занковскую, Поповскую, Новомлинскую Сотнѣ Сотенные Знамена видать из Скарбу Войскового по примѣрѣ другихъ Сотенъ А именно на кажде по 12 рѣблей 68 копіе отпустить чрез нарочно присланного Сторожа Полевого Тополского записав в росход з роспискою Его, А в тѣ Полковую Канцелярїю Посланнымъ ордеромъ велено попрїеме техъ денегъ исправитъ тѣ сотенные знамен цвѣтомъ голубимъ и на онихъ Знаменах, Гербам вить исправой стороны национальною А з другой стороны с таким же какому полку и сотнѣ то Знаме.

ЦДИАК, ф.51, оп.1, спр.15129, арк.3.

12. Справа про виготовлення сотенных знамен Лубенського полку, від 16 березня 1758 р.:

12. 1. Донесення полковника лубенського Івана Кулябки в Генеральную войсковую канцелярию, від 16 березня 1758 р.:

1758 Году Марта 16.

Иасне величествомъ Господинѣ Господинѣ Малїя Россїи обоихъ сторонѣ Днѣпра, Войскѣ Запорожскихъ Гетманѣ, Его Императорскаго Величества дѣйствителномъ камергерѣ, і Императорской санктпѣтербургской академіи наукъ Президентѣ, лейбѣ Гвардїи Измайловского Полкѣ Подполковникѣ, и обоихъ Россїйскихъ Императорскихъ урдиновѣ, святыхъ Апостола Андрея, и Александра Невского, такожъ Полского Белого Урла, и голстинского святїа Анни Кавалерѣ, Россїйской Имперїи Графѣ, Кириллѣ Григорьевичѣ, Его Снятелствѣ, Разумовскомѣ, в Генеральную войсковую канцелярїю,

Покорнѣйшее Доношенїе

Высокимъ Вашей Ясне Величестви ордером в полковой лубенской канцелярїи

минувшого 1757 Году июля 1 полученнымъ между Прочимъ оной Полковой Лубенской канцелярии знать дано, яко что в наисправленіе вновь ѿдѣленную в полкъ Лубенскомъ Курѣвскую Сотню Сотенной корогви зъ скарбовой Канцелярии пятнадцать Рублевъ денегъ ѿпущено было, о томъ къ Господину Подскарбію Генералномъ Посланъ ордеръ, а полковой въ канцелярии [...] оное Положивъ Гербу зъ одной стороны національній, а зъ другою По ѹсмотренію Полковой канцелярии, Кромѣ жъ того данни [...] енную жъ Сотню Жовнинскую [...] насотничество высокимъ вашимъ [...] Ясне Велможности Ѹниверсаломъ Попротче [...] повелено // [арк.1 зв.] и воню жовнинскую Сотню сотенную Корогву ѿ полковой Лубенской канцелярии вщетже возвратъ зъ скарбу войскового денегъ исправить, что Полковая канцелярія и исполнить должность имѣеть: однако каковымъ образомъ оныя Сотенныя Знамена Полковаго канцелярія здѣлать намѣрилась: до високого вашего Ясне Велможности генеральной войскового канцелярии ѹсмотренія, аврисъ присемъ вашей Ясне Велможности в генеральную Канцелярію къ благоѹсмотрѣнію онаго Полковаго Канцелярія Прилагаетъ, и будетъ ли оный аппробованъ, или инако Подѣлать Приказано, что в мощно потомъ и в другихъ Сотнехъ одинакіе Знамена исправить, повелително в вашей Ясне Велможности в резолюцію ордера отомъ инатѣ знамена в обѣ Курѣвскую и жовнинскую Сотнѣ отпустить денегъ, нижайше Просить.

Полковникъ Лубенскій Иванъ Кулабка

Писаръ Полковій Андрей Стефанов

ЦДІАК, ф.51, оп.1, спр.1825, арк.1-1 зв.

Заметка о козацких знаменах // Киевская старина.- Том 31. Киев, 1890.- С.153-154.

12. 2. Ордеръ Генеральной войсковой канцелярии в Лубенську полкову канцелярію:

Ордеръ изъ Генеральной войсковой Канцелярии

Високоблагородномъ Господину Полковнику Лубенскомъ Кулабкѣ зъ Полковою старшиною.

Сего марта 10 Дня при доношеніи вашемъ присланъ в Ген: вой: Гербу аврисъ каковымъ в силѣ ордера Его сіятелства Ясневельможного высокоповелительнаго Господина Господина Гетмана Кавалера Полковника Луб: Канцелярія в сотняхъ Курѣвской и Жовнинской сотенныя Знамена намѣрена подѣла по аврисъ, и потомъ ли аврисъ или инако думаемъ оныя сотенныя Знамена таможъ и обѣ отпущке на издѣланіе того зъ скарбу войскового денегъ, просили в Гене войскъ Кріи разсмотренія. И понеже Генеральная Войскового Канцелярія сіе что въ по упомянутомъ вашемъ аврисѣ в техъ сотняхъ Курѣвской и Жовнинской подѣлани если сотенныя Знамена, аппробуетъ, чтожъ принадлежитъ до отпущкѣ на издѣланіе оныхъ сотенныхъ Знаменъ денегъ то хотя минувшаго 1757 годѣ мая Дня и велено на издѣланіе в сотню Курѣвскую сотенного Знамени отпустить пятнадцать рублевъ, но яко по справке в Ген: вой: Кріи являетъся, что прежде на издѣланіе таковыхъ сотенныхъ Знаменъ отпущкалося по // [арк.2 зв.] двадцать рублевъ; для того по опредѣленію зъ Ген: вой: Кріи посланъ въ ѹридъ скарбу войскового ордеръ, и велено [...] число денегъ на издѣланіе сотенныхъ Знаменъ [...] прежнемъ отпущкѣ зъ скарбу войскового двадцать рублевъ неоткладно. Вамъ же о томъ зна [...] и оныя и упомянутой присланной от васъ сюда аврисъ присемъ отсилаю предлагаетъся за полученіемъ техъ зъ скарбу войскового денегъ, приказал по аврисѣ ономъ в показанихъ двѣхъ новоотдѣленныхъ сотняхъ сотенныя Знамена подѣлать.

ЦДІАК, ф.51, оп.1, спр.1825, арк.2-2 зв.

12. 3. Малюнок та опис герба Війська Запорізького, від 16 березня 1758 р.:

Национальный Гербу

На свѣтло голубой фолѣ съ правой стороны по золотой землѣ на знамени росписанъ будетъ и витѣшованъ пристойными красками. Длинною же оное знамя

имѣеть быть полтретя аршина шириною какъ 8 двое доле выходить вѣдетъ.

Полковникъ Лубенский Иванъ Кулабка

ЦДИАК, ф.51, оп.1, спр.1825, арк.4.

12. 4. Малюнок та опис герба Лубенського полку, від 16 березня 1758 р.:

Полковой Гербъ

На левой сторонѣ Знамени росписанъ вѣдетъ по сребраной землѣ и витѣшванъ темною краскою.

Полковникъ Лубенский Иванъ Кулабка

ЦДИАК, ф.51, оп.1, спр.1825, арк.5.

13. Справа про виготовлення сотенного знамені Яготинської сотні, від 13 січня – 18 березня 1759 р.:

Дѣло о исправленіи Сотенного Яготинского Знамена.

1759 Годъ Генваря 28.

На листахъ 8

13. 1. Донесення Переяславської полкової канцелярії в Генеральну військову канцелярію, від 13 січня 1759 р.:

Ясне велможномъ Господинъ Высокоповелителномъ Господинъ Малія Россіи Увоихъ сторонъ Днепра і Войскъ Запорожскихъ Гетманъ Ся Императорскаго Величества Дѣйствителномъ Камергеръ Императорской Санктпѣтербургской Академии Наукъ Президентъ Лейбъ Гвардіи Измайловского полку Подполковникъ и овоихъ Императорскихъ ординовъ Святіхъ Апостола Андрея и Александра Невского також Полского Бѣлого орла и Голстинского Святія Анни Кавалеру Россійской имперіи Графъ Кирилъ Григоріевичъ Его сятельствъ Разумовскомъ.

В Генералнѣю Войсковѣю Канцеларію 3 Полковой Переяславской Канцеларіи Доношеніе

Сего Генваря 10 дня в полковѣю Переяславкѣю Канцеларію от сотенного Яготинского правленія доношеніемъ представлено, хотя де в прошедшомъ 1752 Годъ За бывшего Яготинского Сотника Стефана Лѣкомского и исправлено было в сотнѣ Яготинской Сотенное Знамя, однакъ оноє нынѣ, За Крайнѣю свою оветшалость; нетокмо к походѣ, но и вслучай другой какой надобности весьма уже годится неможет, да и печати при сотенном Яготинском Правленіи неимѣется, и что де тоє внов нынѣ поисправитъ на то ныкакихъ приходовъ при сотенномъ Яготинскомъ Правленіи прежде небыло и нынѣ нет, и прошено отом в Полковой Переяславской Канцеларіи опредѣленія; А понеже и при полковой Канцеларіи наисправленіе того никакаѣхъ денегъ кромѣ комисарскихъ и то в дачѣ подлежащихъ неимѣется; того ради Вашей Ясне Велможности В Генералнѣю войсковѣю Канцеларію Полкова Переяславскага Канцеларія въ томъ // [арк.2 зв.] под высокое разсмотреніе и резолюцію вноситъ, которой і ожидать должность имѣеть.

Возный Полковой Семенъ Безвородко

1759 Годъ Генваря 13 дня Переяславль.

ЦДИАК, ф.51, оп.1, спр.1977, арк.2-2 зв.

13. 2. Ордер Генеральной войскової канцелярії в Генеральну скарбову канцелярію, від 28 січня 1759 р.:

Отписано Геваря 28 дня

Ордеръ Изъ Ген: Вои: Кріи в Крію Скарбѣ Воискового

Сего генваря 27 дня от полковой Переяславской Кріи чрезъ присланное в Ген: Вои: Крію доношеніе по представленію вонѣю Полковѣю Крію от сотенного Яготинского правленія представляя что той сотнѣ Яготинской сотенное Знамя так весьма оветшало

что в случае какой надобности весьма годится не можетъ, и чтобъ тое вновь нинѣ поисправить на то никакихъ приходовъ при сотенномъ Яготинскомъ правленіи прежде не было и нинѣ нетъ ꙗко прошено в Ген: Вои: Кріи Разсмотренія ꙗко имаѣтъ високий Его сіятельства Графа Р: состоявшимся 755 Годѣ Марта 8 дня велено сотенніе Знамена ежели ихъ в которѣю сотню необходимо потребно будетъ исправлять из сѣмми скарбѣ Воискового. Того ради по опредѣленію Ген: Вои: Кріи оной Кріи Скарбѣ Воискового предлагается в помянутѣю Яготинскѣю сотню на исправленіе сотенного Значка отпуститъ из сѣмми скарбѣ воискового // [арк.3 зв.] денегъ 15 р за роспискою Значкового Полку Пер: Ивана Неверовского объ отвозѣ имъ тѣхъ денегъ в Полкъ при осово написаннымъ до Полковника ордерѣ. К нему ж полковнику в ономъ Генерал Кріи ордерѣ предложено тоу на томъ Сотенномъ Знамени должно битъ: з правой стороны Гербѣ Націи ꙗко з дрѣгой стороны сотнѣ Яготинской.

1759 Годѣ генваря 28 дня

ЦДІАК, ф.51, оп.1, спр.1977, арк.3-3 зв.

13. 3. Копія ордера гетьмана Кирила Розумовського Генеральній військовій канцелярії, від 8 березня 1755 р.:

Копія

Полученъ 1753 Годѣ марта 18 дня записанъ

Графъ Кириллъ Разумовскій Гетманъ и Кавалеръ

Нашей Генеральной Воисковой Канцеляріи

На доношение оной Генеральной Воисковой Канцериі сего марта 6 дня к намъ присланное, с требованіемъ резолюціи откъдѣ сотенніе знамена, въ случае оныхъ где не имѣнія, исправлять, в резолюцію предлагаемъ, Сотенніе Знамена ежели ихъ в которѣю сотню не обходимо потребно будетъ, исправлять изъ сѣмми скарбѣ воискового, издерживая на исправленіе оныхъ Знаменъ, денги безъ излишества, и передачи, и на оныхъ Знаменахъ веле с правой стороны быть Гербѣ націи, ꙗко изъ дрѣгой стороны той Сотнѣ в которѣю оноѣ Знамено исправляемо будетъ.

В оригинальной подписано посемѣ

Гетманъ Графъ К: Разумовскій

З Справочной Копіи Списалъ и читалъ воисковой Канцелярист

1753 Годѣ марта 8 С: Петербургъ.

ЦДІАК, ф.51, оп.1, спр.1977, арк.4.

13. 4. Донесення Переяславської полкової канцелярії в Генеральну військову канцелярію, від 13 січня 1759 р.:

П: 1759 марта 29

Ане велможномъ Гддинѣ Високоповелителномъ Господинѣ, Малии России Ввоихъ сторонѣ Днепра I Воискъ Запорожскихъ Гетманѣ Ся Императорскаго Величества Дѣйствителномъ Камергерѣ Императорскон Санктпѣтербургской Академии Наукъ Президентѣ Лейбѣ Гвардіи Измайловского полку Подполковникѣ и овоихъ Императорскихъ ординовѣ Святихъ Апостола Андрея и Александръ Невского такожъ Полского Бѣлого орла и Голстинского Святия Анни Кавалерѣ Россійской имперіи Графѣ Кириллу Григоріевичѣ Его сіятельствѣ Разумовскомъ.

В Генеральнѣю Воисковѣю Канцеларію З Полковой Переяславской Канцеларіи Доношеніе

Прежде Сего Подношенію Сотенного Яготинского Правленія Вашей Яне велможности В Генеральнѣю Воисковѣю Канцеларію ꙗко Полковой Переяславской Канцеларіи внесено, спрошеніемъ об отпуски на исправленіе Сотеннихъ Яготинскихъ Знамена і Печати з скарбѣ Воиского Подлежащего Числа денегъ Высокого Разсмотренія, [...] потомъ от вашей Яне велможности зъ Генеральной Воисковой

Канцеларію в Полковую здешнюю Канцеларію Резолюціи не последовало; А Сего Марта 18 дня в полковую Переясловскую Канцеларію от оногo Сотенного Правленія вторично доношеніе представляя, требується на означенную Сотенную надобность в отпуски денегъ надлежащего опредѣленія; Того Ради Вашей Ясне Велможности в Генералную Войсковую Канцеларію Полковаго Переясловскаго Канцеларія и паки представляетъ, и нижайше проситъ, на исправленіе техъ сотенныхъ ІАготинскихъ Знамена і Печати, об отпуске денегъ, учинить разсмотреніе, и в полковую Переясловскую Канцеларію Резолюцію, коею онаго Полковаго Канцеларія дожидать должность імѣеть:

Судыа Полковый Іакинъ Каневскый

Марта дня 1759 Годѣ Переяславль

ЦДІАК, ф.51, оп.1, спр.1977, арк.5.

14. Урядове затвердження доповіді Сенату, щодо надання Війську Запорозькому Низовому військових клейнодів та нової військової печатки, від 6 червня 1763 р.:

11846.- Іюня 6 [1763 года]. Высочайше утвержденный доклад Сената.- О дачѣ печати Запорожскому войску.

Докладъ. Именнымъ Вашего Императорскаго Величества Высочайшимъ указомъ, объявленнымъ чрезъ Генерала Кригсъ-Коммисара, Генераль-Прокурора и Кавалера – Глѣбова Февраля 6 дня сего 1763 года, повелѣно: въ знакъ къ войску Запорожскому Своего Императорскаго благоволенія и Высочайшей милости, тому войску, по прошенію ихъ, дать войсковыя клейноды, яко то: булаву, знамя, бунчукъ, печать, перначь, литавры, значки и трости.

И во исполненіе онаго Вашего Императорскаго Величества Высочайшаго указа, Сенатомъ опредѣлено: оныя клейноды сдѣлать по примѣру прежнихъ Коллегіи Иностранныхъ дѣлъ; о чемъ въ оную того жъ Февраля 11 дня указъ посланъ.

А сего Маія 19 дня на оный указъ Коллегія Иностранныхъ дѣлъ доношеніемъ объявляетъ, что по тому указу велѣно отъ той Коллегіи, для дачи Запорожскому войску, между другими клейнодами сдѣлать печать, и хотя де на оную серебряная рукоятка уже изготовлена, но понеже, по объявленію находящихся здѣсь Запорожскаго Кошеваго Атамана Григорья Федорова и войсковаго писаря Ивана Глоба, напредъ сего съ жалованными отсюда клейнодами печатей имъ не давано, а имѣють они сдѣланную отъ себя съ изображеніемъ казака съ ружьемъ и саблею съ надписью: **Печать славнаго войска Запорожскаго Низоваго**. А по справкѣ съ походною Малороссійскою Войсковою Канцеларією, Малороссійская войсковая печать, хотя и подобное помянутому изображенію имѣеть, но съ слѣдующею надписью: **Печать Малороссіи войска Ся Императорскаго Величества Запорожскаго**. Того ради Коллегія Иностранныхъ дѣлъ представляетъ: не опредѣлено ль будетъ и Запорожцамъ печать вырѣзать съ равною тому надписью: **Печать войска Ся Императорскаго Величества Запорожскаго Низоваго**; при чемъ тѣмъ обѣимъ печатямъ на красномъ сургучѣ и образцы поданы.

Вашему Императорскому Величеству Сенатъ оныя образцы при семь поднося, всеподданѣйше представляетъ, что Сенатъ о вырѣзаніи и дачѣ Запорожцамъ печати съ вышеозначенною послѣднею надписью съ представленіемъ же Коллегіи Иностранныхъ дѣлъ согласенъ, и на оное проситъ Вашего Императорскаго Величества Высочайшаго указа.

Резолюція. Быть по сему.

Полное собрание законов Российской империи.- Собрание первое.- Том XVI: С 28 июня 1762 по 1765.- СПб, 1830.- С.278-279.

15. Справа про зміну печатки Війська Запорізького, від 28 липня 1765 – 4 квітня 1766 р.р.:

О перемене прежней запорожской печати.

15. 1. Повідомлення з третього департаменту Сенату в Герольдмейстерську Контору,

від 28 липня 1765 р.:

Правительствующего сената из 3-го департамента в Герольдмейстерскую Кантору Известие.

По Именному Ея Имп. Величества указу за подписанием Собственной Ея Величества руки последовавшему сего июля 9 дня на представление Господина Генерала Аншефа Малороссийского Генерал Губернатора и Кавалера Графа Румянцева между прочего повелено, о переменении прежней Запорожской печати (кной при том приложены два абриса) Сенату разсмотреть и представить Ея Имп. Вел. со мнением и сегоже июля 18 дня в Правительствующий Сенат определено: Как оное есть Герольдическое дело і для того отдать к производству в Герольдмейстерскую Кантору при извѣстїи; которое выпискою из представления Господина Генералъ Губернатора и Кавалера Графа Румянцова соригинальными двумя абрисами и прилагается при семь.

Секретарь Андрей Васильевъ.

Канцеляристъ Петръ Бушуевъ.

Июля 28 дня 1765 года.

О перемене прежней запорожской печати // Гербовед.- 1914.- № 5.- С.69-70.

15. 2. Копія доповідної записки генерал-губернатора Петра Олександровича Румянцева:

В представлені к Ея Імператорскому Величеству Господина Генералъ Аншефа Малороссійскаго Генералъ Губернатора і Кавалера Графа Румянцова между протчаго написано:

В Малороссійской Коллегіи іногда нужда бываетъ подь титуломъ Вашего Імператорскаго Величества давать унивѣрсаль і другія поверѣнїи, а печать употребляется і по нынѣ Запорожская.

Мнѣніе: По Всевысочайшемъ Вашего Імператорскаго Величества учрежденіи правительства всей землѣ главнаго, в Коллегіи печать бывшая казацкая во все не приличествуеть, а какъ здѣсь въ Малой Россіи пять княженіевъ считаются, і именно: Кіевское, Переясловское, Стародубовское, Севѣрское, Черниговское, то я по дурному однако іскуству в геральдикѣ осмѣливаюсь Вашему Іператорскому Величеству представить два абриса Е. на апробацію, одинъ з держателями малороссійцами с бунчукомъ, а другой просто подь короною Імператорскою і епанчою, щиты же подь великокняжескою в среднем із оныхъ подь номеромъ первымъ, по всей Малой Россіи – двоеглавной черной орель в золотомъ полѣ, в грудяхъ вензеловое імя Вашего Імператорскаго Величества імѣющей; подь номеромъ вторымъ по княженію Кіевскому серебряной ангель в голубомъ; подь номеромъ третьимъ, по Переясловскому, серебряная башня в красномъ полѣ; подь номеромъ четвертымъ, по Стародубовскому, зелѣной дубъ в красномъ полѣ; подь номеромъ пятымъ, по Севѣрскому, золотая стена в красномъ полѣ; подь номеромъ шестымъ, по Черниговскому, черной едино-главной орель в голубомъ полѣ.

Секретарь Андрей Васильевъ.

Канцеляристъ Петръ Бушуевъ.

О перемене прежней запорожской печати // Гербовед.- 1914.- № 5.- С.70.

15. 3. Повідомлення з третього департаменту Сенату в Герольдмейстерську Кантору, від 29 грудня 1765 р.:

Правительствующаго Сената изъ 3 департамента въ Геролдмейстерскую Кантору. Извѣстіе.

При преждѣ бывшей въ Малороссіи съ 1722 по 1727 годъ Коллегіи, по опредѣленію Сената июня 1 дня 1722 года повелѣно было учинить особливую печать противъ другихъ Коллегей, съ надписаніемъ такимъ, печать Коллегіи Малой Россіи, которая такъ же и другая бывшей Министерской Канцеляріи печати въ 1751 году здѣлами той Министерской

Канцелярії присланы въ Коллегію Иностранныхъ Дѣлъ, а изъ оной по перенесеніи въ Правительствующій Сенатъ Малороссійскихъ дѣлъ отданы для храненія въ Сенатской Архивъ. Нынѣ же отъ Господина Малороссійскаго Генераль-Губернатора Графа Румянцова какой тамо печати быть представленны два абриса по притчинѣ какъ то есть герольдическое дѣло по силѣ опредѣленія Правительствующаго Сената минувшаго июля 18 дня отданы въ Геролдмейстерскую Кантору при извѣстіи; и сегоже 1765 году Октября 3 и 19 да декабря 14 чисель въ 3-мъ Правительствующаго Сената Департаментѣ между прочимъ опредѣлено вышеписанныя о запорожской печати нашедшіяся извѣстіи сообщить изъ департамента къ производимому о томъ дѣлу въ Геролдмейстерскую Кантору, о семъ чрезъ сіе и сообщается.

Декабря 29 дня 1765 году.

Секретарь Андреянъ Васильевъ.

Канцеляристъ Петръ Бушуевъ.

О перемене прежней запорожской печати // Гербовед.- 1914.- № 5.- С.71.

15. 4. Постанова Сенату, від 13 січня 1766 р.:

1766 года Генваря 13 дня. По указу Е. И. В., Правительствующаго Сената въ Общемъ всѣхъ Департаментовъ Собраніи отъ Герольдмейстерской Канторы докладывано, что по Е. И. В. указу, за подписаніемъ Собственной Е. И. В. руки, послѣдовавшему прошлаго 1765 года іюля 9 дня на представленіе генерала аншефа Малороссійскаго генераль-губернатора и кавалера гр. Петра Александровича Румянцова между прочаго повелѣно о перемѣненіи прежней Запорожской печати, при которомъ приложены два абриса, Сенату разсмотрѣть и представить Е. И. В. со мнѣніемъ и по опредѣленію Прав. Сената 3 Д-та тогоже іюля 18 дня тѣ рисунки и съ примѣчаніемъ его ген.-губ. отданы въ Герольдмейстерскую Кантору, почему какову имѣть должно въ Малороссійской губерніи печать въ Герольдмейстерской Канторѣ сочинены подъ №№ 1 и 2 рисункижъ, съ изображеніемъ на Императорской золотой горностаемъ подложенной мантии государственнаго герба, на груди котораго въ щиту подъ княж. короною означены Кіевской, Черниговской, Переяславской, Стародубовской и Новгорода Сѣверскаго гербыжъ, а подъ № 2 по сторонамъ государственнаго герба поставлены щитодержатели въ казацкомъ платьѣ съ бунчуками. Приказали: оныя Малороссійской Коллегіи печати рисунки всеподданнѣйше Е. И. В. представить при докладѣ, и противъ котораго нумера повелѣно будетъ печать Малорос. Кол. имѣть предать во Всевысочайшее Е. И. В. соизволеніе.

О перемене прежней запорожской печати // Гербовед.- 1914.- № 5.- С.71-72.

15. 5. Доповідь Сенату:

Всепресвѣтлѣйшей Державнѣйшей Великой Государынѣ Императрицѣ и Самодержицѣ Всероссійской.

Отъ Сената всеподданнѣйшій докладъ.

Ваше Императорское Величество Имяннымъ Высочайшимъ іюня 9 дня прошлаго 1765 года указомъ последовавшимъ на предсталвеніе генерала аншефа Малороссійскаго генерала губернатора и кавалера графа Румянцова, повелѣть соизволили, о перемененіи прежней запорожской печати, которой притомъ приложены 2 абриса, Сенату разсмотрѣть и представить Вашему Императорскому Величеству со мнѣніемъ.

Почему Сенатъ, какъ оныя такъ и учиненныя вновь въ Геролдмейстерской Канторе рисунки разсматриваль, изъ коихъ подъ № 1-мъ изображень на Императорской золотой горностаемъ подложенной мантии Государственной гербъ, на груди котораго вщиту подъ княжескою короною означены гербы, Кіевской, Черниговской, Переяславской, Стародубской і Нова Города Сѣверскаго. А подъ № 2-мъ вприбавлѣніе перваго, по сторонамъ Государственнаго герба поставлены щитодержатели вказацкомъ платьѣ с бунчуками.

Вашему Императорскому Величеству Сенатъ тѣ вновь здѣланныя рисунки при семь всеподданнѣйше подносить, и противъ котораго Малороссійской Коллегіи употреблять повелѣть соизволить, предаеть во Всевысочайшее Вашего Императорскаго Величества благоволеніе и апробацію.

На подлинномъ подписано посему:

Графъ А. Бутурлинь. Графъ В. Ѳерморъ. К. Яковъ Шаховской. Графъ П. Чернышевъ. Графъ Петръ Шереметевъ. Графъ М. Скавронской. Графъ Романъ Воронцовъ. Петръ Панинь. Князь М. Волконской. Василиій Суворовъ. Николай Муравьевъ. Князь Алексѣй Козловской. Ѳедоръ Милославской. Адамъ Олсуфьевъ. Князь Петръ Трубецкой. Коллежской Советникъ Михаила Приклонской.

О перемене прежней запорожской печати // Гербовед.- 1914.- № 5.- С.72-73.

15. 6. Пояснення до проектів гербів створених в Герольдмейстерській Конторі, від 17 лютого 1766 р.:

Изъясненіе на сочиненную вновь въ Геролдмейстерской Конторѣ Малороссійской Коллегіи печать.

Подъ № 1-мъ изображено на золотой Императорской мантии подъ Императорскою короною щиту Россійской Императорской гербъ то есть взолотомъ поле черной двоглавной орель такъ какъ оной на печатяхъ во всехъ присудственныхъ мѣстахъ такожъ губерніяхъ провинціяхъ и городахъ употребляется.

Для отмѣны онаго отъ всѣхъ прочихъ губернскихъ и провинціальныхъ гербовъ, на груди онаго орла в щиту подъ княжескою короною изображены гербы пяти княженіи Малую Россію составляющихъ, а именно: 1) Гербъ Кіевской в голубомъ полѣ ангель въ серебряной одеждѣ въ правой рукѣ держащей серебряной мечъ, а лѣвой щить тогожъ металла. 2) Гербъ Черниговской в серебряномъ полѣ черный одноглавный орель съ золотою на головѣ короною съ носомъ и ногами золотымижъ держащей въ лѣвой ногѣ діагонально золотой крестъ. 3) Гербъ Переяславской, в красномъ полѣ серебряная башня о трехъ вверху зубцахъ на зеленой землѣ стоящая. 4) Гербъ Новагорода Сѣверскаго, в красномъ же полѣ до половины щита происходящая золотая стѣна чернымъ мурованная, о четырехъ зубцахъ; а 5) Гербъ Стародубской, в серебряномъ полѣ зеленой дубъ стоящей на зеленой же землѣ.

Подъ № 2-мъ представляется такимъ же образомъ Россійской Императорской гербъ и на груди вышеписанные пять княжескихъ гербовъ съ тою только противъ N 1 отмѣною, что по сторонамъ большаго щита поставлены щитодержателями два козака у нихъ верхнее платье голубое, а нижнее бѣлое, держащіе въ рукахъ на черныхъ деревкахъ золотомъ оправленный бунчукъ.

И хотя при дополненіи Ея Императорскому Величеству отъ Господина Генерала Аншефа, Малороссійскаго Генерала Губернатора и Кавалера Графа Румянцова о перемѣненіи прежней запорожской печати и приложены два примѣрныхъ рисунка подъ литерою Е на которыхъ означены показанные гербы пяти княженіи Малую Россію состовляющихъ, а въ срединѣ оныхъ Россійской Государственной гербъ; но какъ оному въ оной Малороссійской печати по правиламъ Геральдическимъ приличнее быть главнымъ изображеніемъ, нежели поставленнымъ въ срединѣ княжескихъ гербовъ и составлять будто бы нѣкоторую часть или княженіе Малой Россіи: то въ Герольдмейстерской Конторѣ двухъ рисункахъ оное расположеніе герба перемѣнено и Государственный гербъ поставленъ главнымъ изображеніемъ Малороссійской печати. Прочихъ же пяти княженіи гербы расположены надлежащимъ порядкомъ и въ приличныхъ имъ поляхъ.

Февраля 17 дня 1766 года.

Подписаль: Коллежской Совѣтникъ.

Михаило Приклонской.

О перемене прежней запорожской печати // Гербовед.- 1914.- № 5.- С.73-76.

15. 7. Указ Сенату, від 24 лютого 1766 р.:

1766 года февраля 24 дня. По Имянному Ея Императорскаго Величества Высочайшему указу, состоявшемуся сегожь февраля 23 дня на поднесенномъ отъ Правительствующаго Сената при докладѣ рисунокѣ о употребленіи Малороссійской Коллегіи печати, коимъ Ея Императорское Величество Высочайше повелѣть соизволила той Коллегіи печать употреблять по изображенному подъ № 1 рисунку, Правительствующій Сенатъ въ Общемъ Собраніи Приказали: Съ того Высочайше Ея Императорскимъ Величествомъ апробованнаго рисунка съ копировавъ копію для должнаго Малороссійской Коллегіи печати употребленія отослать къ Малороссійскому Генералу Губернатору, Генералу Аншефу Графу Петру Александровичу Румянцову при указѣ.

Подлинной за подписаніемъ Правительствующаго Сената.

О перемене прежней запорожской печати // Гербовед.- 1914.- № 5.- С.76.

15. 8. Указ Сенату генерал-губернатору Петру Олександровичу Румянцеву, від 3 квітня 1766 р.:

Указъ Е. И. В. Самодержицы Всерос. изъ Прав. Сен. Господину Ген.-Аншефу Малорос. Кол. Президенту, Ген. Губ. и Кавалеру графу Петру Александровичу Румянцову.

Имяннымъ Е. И. В. Высочайшимъ Указомъ, состоявшемся сего 1766 года 23 февр., на поднесенномъ отъ Пр. Сената докладѣ повелѣно: Малороссійской Коллегіи печать употреблять по изображенному при томъ докладѣ при № 1-мъ рисунку, и во исполненіе онаго Выс. Е. И. В. указа Правительств. Сенатъ Приказали: Съ того Выс. Е. И. В-ствомъ апробованнаго рисунка съ копировавъ копію для должнаго Малороссійской Коллегіи печати употребленія къ Вамъ при указѣ, которой при семъ и посланъ и господину Аншефу, Малороссійской Коллегіи Президенту, Генерель-Губернатору гр. Петру Александровичу Румянцову чинить о томъ по сему Е. И. В. указу.

Апрѣля 3 дня 1766 году.

Михаиль Приклонской.

Секретарь Василей Ададуровъ.

Справилъ Канцеляристъ Сергѣй Шерстовъ.

О перемене прежней запорожской печати // Гербовед.- 1914.- № 5.- С.76-77.

15. 9. Рапорт генерала-губернатора Петра Олександровича Румянцева в Сенат, від 4 квітня 1766 р.:

Въ Правительствующій Сенатъ Рапротъ!

Указъ Ея Императорскаго Величества изъ Правительствующаго Сената подъ № 786 ко мнѣ послѣдовавшей въ силѣ Имянного Ея Императорскаго Величества Высочайшаго указа сего 766 года апрѣля 3 состоявшагося, съ сообщеніемъ скопированной, съ Высочайше Ея Императорскимъ Величествомъ апробованнаго рисунка, копіи, для должнаго Малороссійской Коллегіи печати употребленія: мною сегожь апрѣля 3 полученъ. О чемъ въ Правительствующій Сенатъ симъ рапортую.

Генераль-Губернаторъ Гр. Румянцовъ.

4 апрѣля 1766 года. № 34.

О перемене прежней запорожской печати // Гербовед.- 1914.- № 5.- С.77.

16. Справа про виготовлення печатки для Київської губернської канцелярії, від 1 квітня 1766 – 1 лютого 1767 р.р.:

Дѣло о вывсихъ в Киевской Губернской кацелярии двѣ печатехъ одной серебряной а дрѣгой медной и о здѣланной вновь одной печати

1766 і 1767 годов

На 28 листахъ.

16. 1. Копія наказу, від 6 квітня 1766 р.:

1766 годѸ апреля 6 дня по УказѸ Ея імператорскаго величества киевская гѸбернская канцелярія разсѸждая о имѸющихся въ оной Ѹ киевской гѸбернской канцелярії казенныхъ съ изображеніемъ киевскаго герба, то есть: стоящаго съ щитомъ архангела Михаила печатехъ, из которыхъ одна большая вырезана на серебрѣ, а другая малая на меди: и хотя на посланное із киевской гѸбернской канцелярії въ правительствующій сенатъ ѿ 24 генваря 1762 доношеніе [...] -вано резолюціи о зделаніи и для оной киевской гѸбернской канцелярії въместо оныхъ [...] присланнымъ изъ правительств- [...] ѿ 16 числа июля того жъ годѸ ўка- [...] темъ же печатямъ какіе есть [...] изображеніемъ не переделывая вновь киевской гѸбернской канцелярії прежнія [...] неже оныя печати ѿ долговременнаго Ѹпотребленія весьма ўже стерлись такъ, что на большой печати мало ўже и гербъ ви- [...] томъ оныя ж печати и работы весьма [...] присланномѸ жъ въ КиевскѸю гѸбернскѸю канцелярію изъ правительствѸющаго сената ѿ 30 [...] -ня того жъ 1762 годѸ велено во исполненіе обѸ [...] -ного въ ономъ высочайшаго Ея імператорскаго величества ўказа во всехъ коллегіяхъ канцелярійхъ и канторахъ и комиссіяхъ въ гѸберніяхъ и городехъ имеющихся печати съ госѸдарственнымъ // [2 зв.] -ы переправить или переделать съ надписью: Ея Императорскаго величества, то въ разсѸжденіи [...] приказали за ветхостию и худю работою [...] имѸющихся въ киевской гѸбернской канцелярії [...] печатей по силе выше объявленнаго ўказа для [...] киевской гѸбернской канцелярії чрезъ Санкт-петербѸргскѸю императорскѸю академию наукъ [...] положенной по штатѸ на тѸ канцелярію [...] зделать вновь обыкновенной величины печать [...] -ности на стали с таковымъ же киевскимъ гербомъ и [...] следѸющею на оной надписью: Ея імператорскаго величества киевской гѸбернской канцелярії печать і о томъ въ канцелярію академіи наукъ представить доношеніемъ.

На подлинномъ определеніи подписано тако

[...] Сланиковъ.

[...] -оломѸй Ламбъ

[...] -ъ Макашинъ

Секретарь Василий Чернявской

С подлиннымъ списалъ подканцеляристъ Федор Мочихин.

ЦДІАК, ф.59, оп.1, спр.5058, арк.2-2 зв.

16. 2. Запис в журналі Київської губернської канцелярії, від 1 квітня 1766 р.:

1766 году апреля 1 дня в киевской гѸбернской канцелярії в журналѣ написано

Имея разсѸжденіе что по УказѸ Ея Императорскаго величества изъ правительствѸющаго сената [...] 1762 году в киевскѸю гѸбернскѸю канцелярію повелено во исполнение объявленнаго во ономъ [...] Ея Императорскаго величества Указѣ в Канцеляріяхъ канторахъ и комиссіяхъ в ГѸберніяхъ имеющихся печати зъ ГосѸдарственнымъ Гербы или переделать с надписью Ея Императорскаго величества а какъ имеющаяся в оной канцелярії казенная вырезанная на серебре с изображеніемъ кіевскаго герба то есть стоящаго съ щитомъ архангела Михаила отъ долго временнаго еѸ Ѹпотребленія весьма ўже стерлась, того ради [...] в канцелярію СанктпетербѸргской академіи наукъ представить доношеніемъ и требовать [...] при оной академіи в кіевскѸю гѸбернскѸю канцелярію в щетъ оной канцелярії зделать вновь обыкновенной величины печать с таковымъ же [...] ис следѸющею на оной надписью: Ея Императорскаго величества кіевской гѸбернской канцелярії [...] и по зделаніи прислать въ онѸю гѸбернскѸю канцелярію давъ при томъ знать сколько надлежит [...] за зделаніе той печати денегъ которые тогда въ Канцелярію Императорской академіи наукъ отослать

Секретарь Михаил [...]

ЦДАК, ф.59, оп.1, спр.5058, арк.3.

16. 3. Донесення Київської губернської канцелярії в канцелярію Академії наук, від 7 квітня 1766 р.:

**Въ канцелярію Санктъ Петербургской Императорской академіи наукъ.
Изъ Киевской Губернской канцеляріи
Доношеніе.**

По указу Ея императорскаго величества из правительствующаго сената [...] Году в кievскую губернскую канцелярію повелено во исполненіе объявленого въ ономъ [...] Ея императорскаго величества [...] коллегіяхъ канцеляріяхъ канторахъ [...] в Губерніяхъ и городехъ имеющіяся печати зъ Государственнымъ Гербы переправить или переделать съ надписью: Ея Императорскаго величества а какъ имеющаяся в Киевской Губернской канцеляріи казенная печать съ изображеніемъ кievского герба то есть стоящаго съ щитомъ архангела Михаила отъ долговременнаго еѣ употребленія весьма уже стерлась, того ради канцелярія Санктъпетербургской Императорской академіи наукъ кievская губернская канцелярія представляетъ [...] повелено былъ въ оню кievскую Губернскую канцелярію сделать вновь обыкновенной величины печать для прочности на стали с таковымъ же кievскимъ гербомъ // [4 зв.] і съ слѣдующаго на оной надписью: Ея Императорскаго величества Киевской Губернской Канцеляріи печать. На щетъ той канцеляріи и по сделаніи прислать въ оню кievскую губернскую канцелярію, давъ при томъ знать, колко надлежитъ за тѣ печати денегъ, которые въ оню канцелярію императорской академіи наукъ и присла [...] -ыть імѣетъ.

Кіевъ 7 апреля 1766 году.

ЦДАК, ф.59, оп.1, спр.5058, арк.4-4 зв.

16. 4. Указ канцелярії Академії наук Київській губернській канцелярії, від 3 липня 1766 р.:

Указъ Ея императорскаго величества Самодержицы всероссийской изъ канцеляріи академіи наукъ въ кievскую губернскую канцелярію по [...] оной канцеляріи печать на стали [...] и съ надписью прі академіи сделана и пос- [...] и за работу надлѣжитъ получитьдеся- [...] -ради академическая отъ кievской губернской канцеляріи симъ треветъ что тѣ ден- [...] въ академію немедленно іюля 3 дня 1766 [...]

На подлинномъ подписано тако

За волѣзнію присутствующаго Секрета- [...]

[...] Гурьевъ

Канцеляристъ Яковъ Волковъ.

ЦДАК, ф.59, оп.1, спр.5058, арк.5.

16. 5. Запис в журналі Київської губернської канцелярії, від 24 липня 1766 р.:

1766 году іюля 24 дня в кievской губернской канцеляріи в журналѣ написано.

По указу ис канцеляріи академіи наукъ отъ [...] при которомъ прислани сделанная в кievскую канцелярію по требованію оной канцеляріи [...] печать зъ государственнымъ и с кievскимъ [...] надлежащею надписью по присылкѣ за оню [...] в тѣ канцелярію академіи наукъ десять [...] денегъ приказали за означенную присл- [...] денги десять рублевъ изъ имеющагося [...] канцеляріи определенной на канцеляріи [...] записать в расход при слѣдующаго ока- [...] в канцелярію академіи наукъ при репортѣ [...] архивариусу Прилѣскомъ дать указъ [...] печать употребляютъ для печатанія и [...] канцелярскихъ пакетовъ и пашпортовъ [...] имеющагося в кievской губернской канцеляріи две печати ис которыхъ одна малая медная, а другая серебряная большая для печатанія письменныхъ [...] употребляютъ і ихъ изломать имеющагося медь и серебро находящагося при кievской губернской канцеляріи для заграничныхъ посылокъ

порутчикъ Климовскомъ взвесить и сколько чего явится о томъ в Кіевскую Губернскую канцелярію репортовать почемъ оноє серебро и медь отослать при Указѣ в кіевской магистратѣ и велеть тѣ медь и серебро продать настоящею ценою с публичногo торгy аукционнымъ обыкновениемъ и вырученные за нихъ денги прислать // [б зв.] въ кіевскую губернскую канцелярію а по присылкѣ [...] -ать оныє и тонже определенной на канце- [...] по кіевской губернской канцелярії расходы.

ЦДІАК, ф.59, оп.1, спр.5058, арк.6-6 зв.

16. 6. Рапорт Київської губернської канцелярії в канцелярію Академії наук, від 25 липня 1766 р.:

**В Канцелярію академіи наукъ Изъ Киевской губернской канцелярії
Репортъ.**

Ея Императорскаго величества Указъ Изъ канцелярії академіи наукъ 3-его Іюля подъ N 623-м и прі ономъ зделанная при академіи печать на стали съ киевскимъ Гербомъ и съ надписью і о присылке за оню денегъ десяти рѣблевъ в киевской гѣ: ка: сего Іюля 24 числа полученъ і по ономъ Ея І: В: Указъ исполненіе учинено им же по [...]

Києвъ 25 Іюля 1766 годѣ.

ЦДІАК, ф.59, оп.1, спр.5058, арк.7.

16. 7. Рапорт поручика Василя Климовського в Київську губернську канцелярію, від 20 листопада 1766 р.:

В кіевскую губернную канцелярію, ѿ находящегося при оной губернской канцелярії порутчика Климовского.

Репортъ.

По впределенію кіевской губернской канцелярії велено імеющіяся въ оной губернской канцелярії старыє две печати из которыхъ одну малю медною а другую серебряною [...] изломать і имѣющуюся в ний медь и серебро мнѣ взвесить и сколько чего явится о томъ в кіевскую губернную канцелярію репортовать которые пе- [...] и оныє мною взвесеены а по весу явилось именно в медной три золотника, в серебряной шесть золотниковъ w чемъ в кіевскую губернную канцелярію репортую но- [...] 1766 года.

Порутчикъ Василей Климовскій.

ЦДІАК, ф.59, оп.1, спр.5058, арк.8.

16. 8. Розписка Київського магістрату, від 22 листопада 1766 р.:

Присланиіе ис Кіевской Губернской канцелярії за печатмы одинъ Указъ а другій маленкій свертокъ невѣдомо съ чимъ, в кіевском магистратѣ получены Полку Расколного седмон роти чрезъ салдата Фетиса Іванова чего о полученіи, и сіє оному Фетису изъ кіевского магистрата видніє дано:

1766 года ноября 22 дня

Канцелярист Андрей Івановъ.

ЦДІАК, ф.59, оп.1, спр.5058, арк.9.

16. 9. Указ Київської губернської канцелярії Київському магістрату, від 20 листопада 1766 р.:

Указъ Ея імператорскаго величества самодержицы всероссійской изъ Киевской губернской канцелярії в Киевской магистратѣ [...] Ея, Императорскаго величества киевская губернская канцелярия приказали імеющієся в Киевской губернской канцелярії старыє печати изъ которыхъ одна малая медная а другая серебряная волшая (вмѣсто которыхъ здѣлана в оню канцелярію чрезъ академію наукъ новая

печать) изломать и имеющѣюся в них медь и серебро находящемѣся при киевской гвѣрской канцеляріи заграничныхъ посылокъ порѣтчикъ Климовскому взвесить почемъ имъ Климовскимъ меди и серебра взвѣсено, а по весѣ павилось именно в медной три золотника; в серебряной шесть золотников, и оное серебро и медь отослать при указѣ в киевской магистратѣ, которое [...] и послано, и велеть тѣ медь и серебро продать за настоящею ценою с публичного торгѣ, аукционнымъ обыкновениемъ и вырѣченные за них денги прислать в Киевскѣю Гвѣрнскѣю канцелярію при репортѣ, а Киевскомъ магистратѣ учинить о томъ по- [...] Ёя Императорскаго величества [...] Новабра 20 дня 1766 годѣ.

ЦДІАК, ф.59, оп.1, спр.5058, арк.10.

16. 10. Рапорт Київського магістрату в Київську губернську канцелярію, від 29 листопада 1766 р.:

Въ Киевскѣю Гвѣрнскѣю канцелярію съ Киевскаго Магистрата Репортъ ѡдѣ- [...] по присланному указу [...]

Указомъ Ёя Императорскаго величества из киевской канцеляріи в Магистратѣ кїевскїи повелѣно, присланиѣ при томъ указѣ изъ Кїево Гвѣрской Канцеляріи двѣ печати одну серебряннѣю, весомъ в шесть золотников а другѣю малѣю меднѣю продано за настоящею ценою съ публичного торгѣ аукционнымъ обыкновениемъ и вырѣченніе денги тѣ прислать при репортѣ в кїевскѣю гвѣрнскѣю канцелярію; И по оному Ёя Императорскаго величества указу, оніе двѣ печати чрезъ опредѣленныхъ ѡ оного Магистрата Лавныка Романа Чишинича Власенка [...] -атора Ивана Лапиевича, и Ѱрядныка Сидора Триполскаго съ публичного торгѣ аукционнымъ обыкновениемъ проданы здешнимъ мещанамъ // [11 зв.] А именно Лукѣ Лятошевичу, серебрянага за 12 к: а меднага Иванѣ Багалѣйнѣ, за двѣ копейки, всего, за 14 копейки: Какови денги [...] Киевскѣю Гвѣрнскѣю Канцелярію [...] Ѱрядныкомъ Сидоромъ Трыполскимъ [...] Магистратѣ Киевскїи при семъ и посилаетъ [...] в прїемѣ техъ денегъ комѣ [...] Повелѣтъ ономѣ Ѱрядныку [...] -тѣ роспѣску: ноябра 20 дня 1766 годѣ

ЦДІАК, ф.59, оп.1, спр.5058, арк.11-11 зв.

16. 11. Запис в журналі Київської губернської канцелярії, від 12 грудня 1766 р.:

1766 Годѣ декабря 12 дня по семѣ репортѣ [...] -вано и по журналнои записке велено оныѣ [...] десять четыре копейки нѣимеющимъ [...] гвѣрнскаи канцеляріи неокладнымъ [...] в приход и о томъ приходникѣ канцеляр- [...] дать указъ.

Секретарь Михаил [...]

ЦДІАК, ф.59, оп.1, спр.5058, арк.12.

16. 12. Указ Київської губернської канцелярії канцеляристу Білозерському, від 12 грудня 1766 р.:

Указъ Ёя Императорскаго величества самодержицы всероссїйской из Ки: Гв: К: онои Канцеляріи приходнику канцеляристѣ Белозерскому по указѣ Ёя Им: В: Киевскага Гв: Ка: по репортѣ Киевскаго Магистрата прї котормъ прислани вырѣченніе денги [...] З Ки: Гв: Ка: въ шний Магистратѣ при указѣ двѣ печати из которыхъ одна серебрянага весомъ шесть золотниковъ а другѣга малїга меднага из коиухъ серебрянага продана за десять двѣ копѣики да за другѣю меднѣю двѣ копѣики всего десять четыре копѣики приказали къ имеющимъся в Ки: Гв: Ка: определено на нынѣшней 1766 годѣ на канцелярскїе расходы записать в приходѣ і приходникѣ канцеляристѣ Белозерскому учиня о томъ по семѣ Ёя Им: В: указѣ декабря 12 дня 1766 годѣ.

ЦДІАК, ф.59, оп.1, спр.5058, арк.13.

16. 13. Указ Київської губернської канцелярії реєстратору Мельникову, від 15 січня 1767 р.:

Указъ Ея Императорскаго величества самодержицы всероссійской изъ киевской гѣбернской канцелярїи расходчикѣ регистраторѣ Мелниковѣ. По указѣ Ея Императорскаго величества киевская гѣбернская канцелярїя во исполнение присланного въ онѣю канцелярїю изъ канцелярїи академїи наукѣ отъ [...] годѣ указа: приказали за сделаннѣю [...] киевскѣю гѣбернскѣю канцелярїю и при ономѣ указѣ стальнѣю печать денги [...] рѣблевѣ, для ѿвозѣ и ѿтдачи въ онѣю академїю наукѣ ѿправляющемѣся нынѣ изъ Кіева в Петербургѣ в государственнѣю коллегїю [...] дѣлѣ. Ѿ полученнѣю изъ Константинополя [...] -щагося тамо тайного советника [...] Обрескова Эпедициею. Киевскихѣ [...] Алеѣею Лисицынѣ, изъ имеющейсѣ въ Киевской гѣбернской канцелярїи определенной на нынѣшній год на канцелярскїе расходы сѣммы. Записать в расход выдать с роспискою: и расходчикѣ регистраторѣ Мелниковѣ учинить о томѣ по [...] Ея Императорскаго величества указу генваря 15-го дня 1767 годѣ.

ЦДІАК, ф.59, оп.1, спр.5058, арк.14.

16. 14. Рапорт Київської губернської канцелярії в канцелярїю Академїї наук, від 15 січня 1767 р.:

Изъ Киевской гѣбернской канцелярїи

Репортѣ

Во исполнение Ея Императорскаго величества указа изъ канцелярїи академїи наукѣ [...] июля 1766-го годѣ в Киевскѣю гѣбернскѣю канцелярїю присланного, за сделаннѣю въ онѣю гѣбернскѣю канцелярїю и присланнѣю при томѣ указѣ сп- [...] денги десять рѣблевѣ киевским [...] Лисицынѣмѣ. При семѣ ѿправлены. Въ [...] которыхѣ повелено въ было ономѣ вахмистру [...] дать квитанцію. Генваря 15 дня 1767

ЦДІАК, ф.59, оп.1, спр.5058, арк.15.

16. 15. Розписка канцелярії Академїї наук, від 1 лютого 1767 р.:

За вырезаннѣю при академїи наукѣ въ Кіевскѣю гѣбернскѣю канцелярїю печать денегѣ десять рѣблевѣ ѿ вахмистра Алексѣя Лисицына въ академическѣю книжнѣю [...] все сполна принеты. Феврала 1 дня 1767 года.

Комисар Степанѣ Зворомирски.

ЦДІАК, ф.59, оп.1, спр.5058, арк.16.

16. 16. Указ Київської губернської канцелярії Київському магістрату, від жовтня 1766 р.:

Указъ Ея императорскаго величества самодержицы всероссійской изъ киевской гѣбернской канцелярїи в киевской магистратѣ минѣвшаго июля ѿ 3 числа сего 1766 году при указѣ изъ канцелярїи Академїи прислана, в киевскѣю гѣбернскѣю канцелярїю по требованїю оной канцелярїи сделанная стальная печать з Государственнымѣ и с киевскимѣ гербомѣ и с надлежащею надписью и велено за онѣю печать денги десять рѣблевѣ прислать в тѣ Канцелярїю академїи приказали за означеннѣю присланнѣю печать десять рѣблевѣ изъ имеющейсѣ въ оной гѣбернской канцелярїи определенной на канцелярскїе расходы сѣммы записать в расходѣ при случившеисѣ оказїи отослать в канцелярїю академїи наукѣ при репорте о чемѣ расходчикѣ архивариѣсѣ Прилѣскому дать указѣ а онѣю печать употреблять для печатанїя исходящихѣ канцелярскихѣ пакетовѣ и пашпортовѣ старыѣ же имеющисѣя в киевской гѣбернской канцелярїи две печати изъ которыхѣ одна малая медная а другая серебряная большая для печатанїя писменныхѣ делѣ не употреблять і ихѣ изломать и имеющѣюся жѣ в нихѣ медь // [17 зв.] і серебро находящемѣся при киевской гѣбернской канцелярїи для заграничныхѣ посылокѣ

порѣчикѣ Климовскомѣ взвесить и сколько чего [...] въ онѣю канцелярню репорт [...] по чемѣ и оноє серебро и медь [...] печать при ѣказе в киевской магистратѣ которое при семѣ и послано и велеть тѣ медь и серебро продать настоящейю ценою с публичного торгѣ аукционнымѣ обыкновеннемѣ и вырѣченые за нихѣ денги прислать в киевскѣю гѣбернскѣю канцелярню при репорте и киевскому магистратѣ ѣчинить о томѣ по семѣ Ѣя императорскаго величества Ѥказѣ октября [...] дня 1766 годѣ.

ЦДІАК, ф.59, оп.1, спр.5058, арк.17-17 зв.

17. Справа про покарання за крадіжку і про виготовлення фальшивої печатки майстром з Печерська, від 20 – 31 серпня 1767 р.:

Дело о наказании плетѣми отставного подпрапорщика Коленова и об отправке священника Никифорова в Казанскѣю дѣховнѣю консисторию, обвиняемых в краже денег ѣ тещи ѣмершего сержанта Киевского гарнизона Ширяева.

1767 годѣ августѣ 21 дня присланные от находящагося въ нижнемѣ городѣ Киевѣ на Подолѣ караѣльного капитана Головойова [...] въ воровствѣ казанской епархіи села Николаевского Чабаны тож, священникѣ Василей Никифоровѣ, да бывшей в Резанскомѣ пехотномѣ полкѣ отставной подпрапорщикѣ Спиридонѣ Коленовѣ въ Киевскѣй гѣбернской канцелярїи допрашиваны и показали, Ѥставной подпрапорщикѣ, подлинно Спиридономъ ево зовѣтъ Прокофѣевѣ сынѣ по прозванїю Коленовъ отродѣ емѣ тридцать шестой годѣ і в прошломѣ 766-мъ годѣ ноября 30 дня из Резанского пехотного полкѣ господиномѣ генераломѣ Анше-ѣомѣ сенаторомѣ и кавалеромѣ Петромѣ Ивановичемѣ Панинымѣ ѣ службы Ѥставлен с темѣ чтоѣ жить на своемѣ пропитанїи в домѣ своемѣ состоящемѣ въ Новгородскомѣ ѣздѣ въ ѣсадѣе Выѣоманицы гдѣ за нимѣ Коленовымѣ имеетсѣ мужеска полѣ тридцать дѣшѣ и сего 1767 годѣ въ Петровѣ постѣ из домѣ своего пошелѣ въ Киевѣ для Богомолїя і пришедѣ въ Киевѣ стоялѣ изнаймѣ квартирую Киевского гарнизона ѣмершаго сержанта Кирилы Ширяева ѣ тещи ево вдовы а какѣ еє зовѣтъ незнаеть сего жѣ августѣ 16 дня пришелѣ на онѣюжѣ квартирѣ ис Казани сказавшей о себе священникомѣ // [арк.3 зв.] а какѣ зовѣтъ незнаеть потомѣ 17 сего жѣ Августѣ приѣхалѣ на онѣю жѣ квартирѣ из Нежина великороссїйской человекѣкѣ а какѣ зовѣтъ и прозванїя незнаеть же, и с показаннымѣ священникомѣ начевали в одной избе: а онѣ Коленовѣ во особеннѣон избеѣ жѣ, а на ѣтрее то есть 18 дня въ сѣботѣ во время полѣдень безѣ битности оного великороссїйского человекѣка на той квартирѣ междѣ разговорами въ той избе гдѣ онѣ Коленовѣ начевалѣ, сказывалѣ оному священникѣ (:когого онѣ во время слѣдованїя въ Киевѣ и в Глуховѣ виделѣ:) что намеренѣ он Коленовѣ итти из Киева в дом свои толко несчимѣ доитить денегѣ не имѣет, на что онои священникѣ сказал емѣ что въ дрѣгонъ де избе гдѣ тотѣ великороссїйскѣи человекѣкѣ начевалъ стѣнтѣ подголовокѣ незапертѣ въ котѣромъ дѣ и денги есть, почемѣ он Коленовѣ вышелѣ от него священника из той избы, ходилѣ одинъ въ дрѣгѣю избеѣ, котѣрая заперта была невошшимѣ висячимѣ замкомъ, котѣрон сорвалѣ рѣкою и пошелѣ в тѣ избе ис показанного не запертого подголовка вынулъ кошелекѣ з денгами; котѣрыхъ пощѣтѣ было одинъ рѣблевикъ два полтинника да полполтинниковѣ шесть іли семѣ а подлинно неѣпомнить: два платка одинѣ италїанской а дрѣгонъ полѣиталїанскѣи, колпакѣ вѣумажной белѣи, да косынкѣ белѣю жѣ, а кроме вышѣписанныхъ денегѣ і вещей ничего он Коленовѣ не крал, и ѣкрав тѣ денги и вещи онѣю избеѣ темъ же замкомъ // [арк.4] замкнулѣ и пришелѣ в дрѣгѣю избеѣ к показанному священникѣ откѣда вышелѣ оба на дворѣ тѣ краденые денги и вещи оному священникѣ обѣъявилѣ, с котѣрымѣ пошелѣ на рынокѣ въ кабаке пили вино, а потомѣ возвратясѣ в тѣжѣ квартирѣ и взявѣ свои с рѣвашками катомки, пошли оба в нижней Городѣ Киевѣ на Подолѣ, і по шинкамѣ пѣянствовали и несколько ис техѣ краденыхъ денегъ проели і пропили, потомѣ тамъ жѣ на Подолѣ обѣъявленными великороссїйскимѣ человекѣкомѣ сысканы і отведены кѣ

карауломъ оберъ офицеръ, и оныя остаточныя денги и вещи которыя тамо по щете при показаномъ великороссійскомъ человѣкѣ ъ котораго оныя украдены явилось два рубли двадцать пять копѣекъ с которыми представлены въ Кіевскую губернскую канцелярію, найденыя жъ ъ него Коленова свинцовую печать по прошенію ево сделалъ живущей въ Печерскомъ малороссіянинъ золотаръ а какъ зовутъ не знаетъ толко дворъ показать можетъ, которомъ давалъ онъ Коленовъ сняв с пашпортной печати восщаной слепокъ для того что когда въ имеющаяся на ономъ ѡставномъ ево пашпортѣ печать моглабы испортится // [арк.4 зв.] то тою в печатью запечатать вновь а не для чего другова, кроме жъ того воровства нигдѣ на воровствахъ и разбояхъ не бывалъ и про другихъ незнаетъ, и в семъ допросе показалъ онъ Коленовъ сщью правдѣ і ничего неѡтаня въ семъ и ѡтверждается.

Къ сему допросу ѡставной подпрапорщикъ Спиридонъ Коленовъ руку приложилъ.

ЦДІАК, ф.59, оп.1, спр.5376, арк.3-4 зв.

18. Опис кійвського герба в Географічному описі міста Києва, від 16 вересня – 18 грудня 1775 р.:

Географическое описание Города Киева

[...] Гербъ киевской; архангелъ Михаилъ, изображенъ въ голубомъ полѣ стоящий на горѣ въ воинскомъ снарадѣ, в правои рукѣ держит мечъ, а в левои щитъ, глава непокровенна, около главы вѣнецъ.

Города жъ Подола гдѣ жителствуютъ мѣщане магистратская печать имеет изображение лука съ тетивою и называется куша.

ЦДІАК, ф.59, оп.1, спр.7775, арк.2.

19. Урядове затвердження доповіді Сенату, щодо надання гербів містам Харківського намісництва, від 21 вересня 1781 р.:

15238.- Сентября 21. Высочайше утвержденный докладъ Сената.- Объ утверждениі гербовъ городамъ Харьковскаго Намѣстничества.

Докладъ. По Именному Вашего Императорскаго Величества указу, учреждено Харьковское Намѣстничество и къ оному приписаны города; но какъ изъ нихъ нѣкоторыя. По новому учреждению, гербовъ не имѣли, то въ слѣдствіе сего, по приказанію Сената, правящимъ должность Герольдмейстера, Дѣйствительнымъ Статскимъ Совѣтникомъ Волковымъ городамъ сіе Намѣстничество составляющимъ, гербы, кои уже прежде были, тѣ собраны, а учрежденнымъ нынѣ городамъ сочинены вновь, и представлены съ описаніемъ ихъ Сенату. При сочиненіи же оныхъ за правило поставлено, чтобъ во всякомъ гербѣ города Харьковскаго Намѣстничества въ щитѣ была часть изъ герба Намѣстническаго города, по примѣру прежде уже апробованныхъ Вашимъ Императорскимъ Величествомъ гербовъ. Какъ то красками въ оныхъ и означено.

Сенатъ, разсмотрѣвъ, осмѣливается всеподданнѣйше представить оныя на Высочайшую вашего Императорскаго Величества конфирмацію и просить Высочайшаго указа.

Резолюція. Быть по сему.

Описание гербовъ городамъ Харьковскаго Намѣстничества.

I. Харьковскій.

Городъ Харьковъ имѣетъ старый гербъ.

Въ зеленомъ полѣ положенные крестообразно рогъ изобилія съ находящимися въ немъ плодами и цвѣтами, и кадуцей или Меркуріевъ жезлъ, изъявляющіе, какъ изобиліе окружныхъ странъ того города, такъ и торговлю, производимую на бывающей тамъ знатной ярмаркѣ.

Сіє взнесено и вовсѣ вновь сочиненные гербы въ верхней части щита, въ означеніе того, что тѣ города принадлежатъ Харьковскому Намѣстничеству.

II. Чугуевской.

Городъ Чугуевъ имѣеть старый гербъ.

Щитъ, раздѣленный на три части, изъ которыхъ въ первой двѣ сабли, положенныя крестообразно въ золотомъ полѣ, во второй въ красномъ полѣ три серебряныя рогатыя луны, а въ третьей въ серебряномъ полѣ на шестѣ повѣшенная виноградная съ листьями кисть.

III. Волчанской.

Бѣгушій волкъ въ голубомъ полѣ, означающій имя сего города.

IV. Золочевскій.

Двѣ дули въ зеленомъ полѣ, означающія великое оныхъ въ семь мѣстѣ изобиліе.

V. Валкской.

Три сливы въ голубомъ полѣ, означающія великое изобиліе сего рода плода.

VI. Ахтырской.

Городъ Ахтырскъ имѣеть старый гербъ.

Въ голубомъ полѣ златый крестъ съ сіяніемъ вверху, изображающій знаменитость сего города, по великому числу пріѣзжающихъ богомольцовъ.

VII. Краснокутской.

Семь черешень въ серебряномъ полѣ, означающія великое изобиліе сего плода.

VIII. Богодуховской.

Терновое дерево съ плодами въ серебряномъ полѣ означающее великое изобиліе онаго.

IX. Сумской.

Городъ Сумскъ имѣеть старый гербъ.

Въ серебряномъ полѣ три черныя сумы съ ихъ перевезями и золотыми пуговицами, показующія именованіе сего города.

X. Миропольской.

Часть засяннаго житомъ поля, и положенныя крестообразно двѣ масличныя вѣтви въ серебряномъ полѣ, означающія имя сего города.

XI. Бѣлопольской.

Три водяныя мельницы въ золотомъ полѣ, каковыхъ въ самомъ дѣлѣ, какъ въ городѣ, такъ и въ окрестностяхъ онаго весьма много.

XII. Лебедянской.

Лебедь въ золотомъ полѣ, означающій собою имя сего города.

XIII. Недрыгайловской.

Восемь черныхъ сливъ въ золотомъ полѣ, означающихъ великое въ томъ мѣстѣ оныхъ изобиліе.

XIV. Хотмыжской.

Золотой плугъ въ черномъ полѣ, означающій изобильныя въ окрестностяхъ сего города поля.

XV. Изюмской.

Городъ Изюмскъ имѣеть старый гербъ.

Въ золотомъ полѣ три виноградныя лозы съ плодомъ, показывающія самое именованіе сего города, и что плодъ сей въ окрестностяхъ сего города родится.

Полное собрание законовъ Российской имперіи с 1649 года.- Собрание первое.- Том XXI: 1781 – 1783.- СПб, 1830.- С.273-275.

20. Доповідна записка генерал-губернатора Євдокима Олексійовича Щербініна Харківському намісницькому правлінню в справі створення проектів міських гербів Харківського намісництва, від 17 листопада 1781 р.:

Харьковскому Намѣстническому правленію Предложеніе

Имяннымъ Ея Императорскаго Величества высочайшимъ указомъ, въ указѣ жъ изъ правительствующаго сената от 27 мая сего года объявленнымъ между прочимъ повелено: положи губернскимъ границамъ обыкновенные межевые Знаки, выставить на пристойныхъ и болѣе примѣтныхъ мѣстахъ гербы губернскіе; Равножь сему поступить и въ постановленіи границъ уѣздныхъ; а какъ Харьковскаго намѣстничества изъ городовъ, кромѣ губернскаго, нѣкоторые коихъ недавнему учрежденію, прочіе же и издавнаго начала своего ни какихъ гербовъ неимѣли; въразсужденіи сего, дабы исполнить въ совершенствѣ повторяемый имянной Высочайшій Указъ, каковы всѣмъ онымъ неимѣющимъ гербовъ городамъ прожектированы означенныя гербы вновь и представлены отъ меня наразсмотрѣніе въ правительствующій сенатъ онымъ присемъ намѣстническому правленію прилагаю для свѣденія описаніи 17 ноября 1781 года. // [арк.333:]

Описаніе Гербовъ, городамъ Харьковскаго намѣстничества:

Харьковъ. Отъ Днѣпра вышолъ козакъ вооружонной лукомъ и стрѣлами называемой Харькомъ поселился над рѣкой; по-имени котораго рѣка и мѣсто назвалось Харьковомъ. В гербѣ пишется на желтомъ полѣ черный со стрѣлою лукъ.

Волчанскъ. Небыло еще селенія, а около рѣки много находилось хищныхъ звѣрей, а болѣе волковъ. Прѣжде прозывалось рѣка Волчія Воды; по поселеніи же народа названо селеніе Волча. Гербъ надъ рѣкою стоящій волкъ.

Чугуевъ. Населенные съ колмицкой орды козаки одѣты всѣ были въ называемое одѣяніе чуги. Отъ того зачали называть поселеніе Чугуевъ. Гербъ высящая на пнѣ чуга.

Золочевъ. Названіе получило сіе мѣсто отъ Золотыхъ дѣлъ мастера, которой поселясь всякія золотыя вещи производилъ, и проѣзжающіе называли Золочевомъ. Въ гербѣ поставляется на железной доскѣ золотое кольцо.

Ахтырка. Вышолъ съ татаръ прозываемой Ахтырь мурза, окрестясь насемъ мѣстѣ поселился. Отъ чего проиеновалось мѣсто Ахтырка. Въ гербѣ изображается стоящій съ крестомъ на чистомъ полѣ вооруженной мурзакъ.

Краснокутскъ. Начало свое имѣеть отъ удобныхъ и украшенныхъ отъ природы углами выходящихъ полей. Называлось селеніе Краснымъ кутомъ. Гербъ поле окруженное лѣсомъ.

Богодуховъ. Происхожденіе имѣеть отъ хорошаго воздуха. Жители назвали Богодуховомъ. Гербъ имѣеть изображеніе сквозь облака дуетъ ветеръ. // [арк.333 зв.:]

Сумы. Когда пришолъ народъ намѣсто, гдѣ намѣрены по селиться, нашолъ повѣшенныя на деревѣ двѣ переметныя сумы. Отъ того прозвали мѣсто Сумами. Въ гербѣ изображаются двѣ сумы.

Мирополье. Въ близости живущіе обыватели имѣя между собой ссоры выѣхавъ на сіе поле помирились; для того назвалось Миропольемъ. Гербъ два соседныя жителя на вспаханномъ полѣ держатся руки заруки.

Бѣлополье. Названіе свое возымѣло отъ множественнаго произращенія бѣлыхъ цвѣтовъ; прозвалось Бѣлое поле. Въ гербѣ изображается украшенное поле маленькими бѣлыми потравѣ цвѣтами.

Лебединъ. Какъ и понынѣ имѣется озеро, на коемъ довольно бывало лебедей; отъ сего мѣстечко назвалось Лебединомъ. Гербъ изображается наводѣ съ распростертыми крыльями лебедь.

Недригайловъ. Вовремя набѣговъ татарскихъ, съ поселившихся жителей одинъ будучи смѣлее собою другихъ ободряя удерживалъ уходить отнабѣговъ, упоминая: я недрожу. Его прозвали Недрыгайломъ, а понемъ и мѣсто Недригайловомъ, гербъ человекъ вооружась храбро съ копиемъ стоять.

Хотмышскъ. Сіе мѣсто окружено горами издревле называемыми холмами; потомъ произошло Хотминъ. Въ гербѣ изображается три горы.

Изюмъ. Попоселенію сего мѣста стали выезжать изъ крымской стороны греки и

татары съ фруктами а болѣ привозили выннхъ ягодъ, натамошнемъ языкѣ изюмъ. Изъ сего названо мѣсто попривичкѣ Изюмомъ. Гербъ двѣ кисти Изюма или винограду.

Валки. Положеніе мѣста окружающеея многими валами. Отъ того отъ жителей применовалось Валки. Въ гербѣ означается селеніе окружено валомъ.

ЦДІАК, ф.1709, оп.3, спр.32, арк.332-333 зв.

21. Справа про виготовлення копії з описів гербів міст Харківського намісництва, від 20 грудня 1781 р.:

21. 1. Указ Сенату, від 20 грудня 1781 р.:

Указъ Ея императорскаго Величества Самодержицы Всероссийской изъ правительствующаго сената, Харьковскому наместническому правленію, сего года сентября 23 дня правительствующи сенатъ во исполненіе имяннаго Ея Императорскаго Величества Указа последовавшаго на докладъ сенатаа тогожь сентября 21 дня о высочайше конфирмованныхъ Ея Императорскимъ Величествомъ городамъ Харьковскаго наместничества гербахъ, а имянно: Харькову, Чугуеву, Волчанску, Золочеву, Валкамъ, Ахтыркѣ, Краснокутску, Богодухову, Сумамъ, Мирополью, Бѣлополью, Лебедину, Недригайлову, Хотмыску и Изюму Приказали: съ апробованныхъ Ея Императорскимъ Величествомъ показаннымъ городамъ гербовъ и съ описанія оныхъ снять копии и отослать во оное наместническое правленіе, которые у сего и прилагаются.

Декабря 20 дня 1781 года.

Канцеляристъ Данила Матвѣев.

ЦДІАК, ф.1709, оп.3, спр.47, арк.60.

21. 2. Копія з описів гербів міст Харківського намісництва:

Описание гербамъ городовъ Харьковскаго наместничества

I Харьковской

Городъ Харьковъ имѣеть гербъ.

Въ зеленомъ полѣ положенные крестообразно рогъ изобилія съ находящимися въ немъ плодами и цвѣтами и кадуцея или меркуріевъ жезль, изъявляющіе какъ изобиліе окружныхъ странъ того города, такъ и торговлю производимую на бывающей тамъ знатной ярмонкѣ

Сіе внесено и во всѣ вновь сочиненные гербы въ верхнеи части щита во означеніе того, что те города принадлежать Харьковскому наместничеству.

II Чугуевской

Городъ Чугуевъ имѣеть старои гербъ.

Щитъ раздѣленной на три части изъ которыхъ въ первой, двѣ сабли положенныя крестообразно въ золотомъ полѣ, во второй въ красномъ полѣ три серебряныя рогатыя луны, а въ третьей въ серебряномъ полѣ на шестѣ повешенная виноградная съ листьями кисть. // [арк.61 зв.]

III Волчанской

Бѣгущи волкъ въ голубомъ полѣ означающіи имя сего города

IV Золочевской

Двѣ дули въ зеленомъ полѣ, означающіе великое оныхъ в семь мѣстѣ изобиліе.

V Вальской

Три сливы въ голубомъ полѣ означающіе великое изобиліе сего рода плода.

VI Ахтырской

Городъ Ахтырскъ имѣеть старои гербъ.

Въ голубомъ полѣ Златої крестъ съ сіяніемъ съверху, изображающіи знаменитость сего города по великому числу приѣзжающихъ богомольцовъ

VII Краснокутской

Семь черешень въ серебряном полѣ, означающіи великое изобиліе сего плода.

VIII Богодуховской

Терновое дерево съ плодами въ серебряномъ полѣ означающіе великое изобиліе онаго. // [арк.62]

IX Сумской

Городъ Сумскъ имѣеть старои гербъ.

Въ серебряномъ полѣ три черные сумы съ ихъ перевезами и золотыми пуговицами показующія имянованіе сего города.

X Миропольской

Часть засеяннаго житомъ поля, и положенныя крестообразно двѣ масличныя ветви въ серебряномъ полѣ, означающіе имя сего города.

XI Белопольской

Три водяные мѣльницы, въ золотомъ полѣ каковыхъ въ самомъ дѣлѣ какъ въ городѣ, такъ и въ окрестностяхъ онаго весьма много.

XII Лѣбединской

Лѣбедь въ золотомъ полѣ означающіи имя сего города.

XIII Недригайловской

Восемь черныхъ сливъ въ золотомъ полѣ, означающихъ великое въ томъ мѣстѣ оныхъ изобиліе

XIV Хотмышской

Золотой плугъ въ черномъ полѣ означающіи изобилныя въ окрестностяхъ сего города поля. // [арк.62 зв.]

XV Изюмской

Городъ Изюмскъ имѣеть старои гербъ.

Въ золотомъ полѣ три виноградныхъ лозы съ плодомъ показующіе самое имянованіе сего города и что плодъ сей въ окрестностяхъ сего города родится.

У подлиннаго подписано тако:

Князь Александръ Голицынъ. Иванъ Елагинъ. Николаи Самоиловъ. Петръ Завадовской. Иванъ Резановъ.

Подлинное описаніе и гербы по листамъ подписалъ дѣйствительной статской совѣтникъ Алесандръ Волковъ.

Кацеляристъ Данила Матвѣевъ.

ЦДІАК, ф.1709, оп.3, спр.47, арк.61-62 зв.

22. Урядове затвердження доповіді Сенату, щодо надання гербів містам Київського намісництва, від 4 червня 1782 р.:

15422.- Юня 4. Высочайше утвержденный докладъ Сената.- О гербахъ городовъ Кіевскаго Намѣстничества.

Докладъ. По Именному Вашего Императорскаго Величества указу утверждено Кіевское Намѣстничество, и ко оному приписаны города, и онымъ Намѣстничество Кіевское составляющимъ городамъ, по приказанію Сената, правящимъ должность Герольдмейстера, Дѣйствительнымъ Статскимъ Совѣтникомъ Волковымъ гербы, поелику они прежде были собраны, и представлены съ описаніемъ ихъ Сенату.

Сенатъ разсмотрѣвъ, осмѣливается всеподданнѣйше представить оное на Высочайшую Вашего Императорскаго Величества конфирмацію и просить Высочайшаго указа.

Резолюція. Быть по сему.

Описаніе гербовъ городамъ Кіевскаго Намѣстничества.

I. Кіева.

Архангель Михаилъ въ серебряной одеждѣ въ голубомъ полѣ

II. Остера.

Въ зеленомъ полѣ ворота городскія на которыхъ воздвигнуты три небольшія башни, а на средней изъ оныхъ золотый крестъ.

III. Козельца.

Въ красномъ полѣ серебряной козель, а на немъ золотая держава съ крестомъ.

IV. Переяславля.

Въ серебряномъ полѣ трехъ уступная башня, увѣнчанная церковною главою и зубчатою короною.

V. Пирятина.

Въ красномъ полѣ натянутой золотой со стрѣлою лукъ.

VI. Лубновъ.

Въ голубомъ полѣ рука, держащая золотую булаву.

VII. Миргорода.

Въ голубомъ полѣ золотый четверугольный крестъ, и подъ онымъ серебряная осмиконечная звѣзда.

VIII. Хороля.

Въ красномъ полѣ крестообразно положенныя золотая сабля и стрѣла острыми концами внизъ.

IX. Голтвы.

Въ Красномъ полѣ положенныя крестообразно серебряная сабля и стрѣла острыми концами вверхъ.

X. Городища.

Въ голубомъ полѣ крестообразно положенныя золотыя сабля и ключъ, а вверху оныхъ 6-угольная серебряная звѣзда.

XI. Золотоноши.

Въ порпуровомъ полѣ золотый четвертоугольный болшій крестъ съ сіяніемъ.

Полное собрание законов Российской империи с 1649 года.- Собрание первое.- Том XXI: 1781 – 1783.- СПб, 1830.- С.576.

23. Урядове затвердження доповіді Сенату, щодо надання гербів містам Чернігівського намісництва, від 4 червня 1782 р.:

15423.- Іюня 4. Высочайше утвержденный докладъ Сената.- О гербахъ городовъ Черниговскаго Намѣстничества.

Докладъ. По Именному Вашего Императорскаго Величества указу учреждено Черниговское Намѣстничество, и къ оному приписаны города, и онымъ Намѣстничество Черниговское составляющимъ городамъ, по приказанію Сената, правящимъ должность Герольдмейстера, Дѣйствительнымъ Статскимъ Совѣтникомъ Волковымъ гербы, поелику они прежде уже были собраны, и представлены съ отписаніемъ ихъ Сенату.

Сенатъ разсмотрѣвъ, осмѣливается всеподданнѣйше представить оное на Высочайшую Вашего Императорскаго Величества конфирмацію и просить Высочайшаго указа.

Резолюція. Быть по сему.

Описание гербовъ городамъ Черниговскаго Намѣстничества.

I. Чернигова.

Одноглавый черный увѣнчанный золотою короною орель, держащій въ лѣвой кохти позлащенный крестъ въ серебряномъ полѣ.

II. Городни.

Въ красномъ полѣ черный якорь и три серебрянныя звѣзды положенныя одна въ верху, а прочія двѣ по сторонамъ онаго.

III. Березны.

Дерево береза въ голубомъ полѣ пронзенное крестообразно золотою саблею и стрѣлою, а въ углахъ верхнихъ щита по серебряной рогатой лунѣ, и по четыре шестиугольной звѣздѣ.

IV. Борзны.

Въ красномъ полѣ четверугольный золотой крестъ надъ серебряною рогатою луною.

V. Нѣжина.

Щитъ перерѣзанный на двое съ право на лѣво вкось, на коемъ въ верхней красной части двѣ руки соединенныя, а въ нижней Меркуріевъ жезлъ золотой въ синемъ полѣ.

VI. Прилукамъ.

Въ золотомъ полѣ бычья золотая пронзенная саблею голова.

VII. Глинска.

Коронованное злотымъ вѣнцемъ въ красномъ полѣ золотое сердце, на коемъ положены крестообразно двѣ черныя стрѣлы.

VIII. Ромени.

Въ зеленомъ полѣ на двуступенномъ возвышеніи золотой крестъ.

IX. Лохвицы.

Въ золотомъ полѣ градскія врата, а на них три остроконечныя башни съ голубыми флюгерами.

X. Гадача.

Архангелъ Михаилъ поражающій золотымъ копіемъ чернаго діавола въ красномъ полѣ.

XI. Зенкова.

Въ голубомъ полѣ серебряная луна рогатая и водруженный во оной золотой крест, а въ верхнихъ углахъ щита две шестиугольныя серебряныя звѣзды.

Полное собрание законов Российской империи с 1649 года.- Собрание первое.- Том XXI: 1781 – 1783.- СПб, 1830.- С.576-577.

24. Урядове затвердження доповіді Сенату, щодо надання гербів містам Новгород-Сіверського намісництва, від 4 червня 1782 р.:

15424.- Юня 4. Высочайше утвержденный докладъ Сената.- О гербахъ городовъ Новгородскаго-Сѣверскаго Намѣстничества.

Докладъ. По Именному Вашего Императорскаго Величества указу утверждено Новгородское-Сѣверское Намѣстничество и ко оному приписаны города; но какъ изъ нихъ нѣкоторые по новому ихъ учрежденію гербовъ не имѣли: то въ слѣдствіе сего по приказанію Сената правящимъ должность Герольдмейстера Дѣйствительнымъ Статскимъ Совѣтникомъ Волковымъ городамъ сіе Намѣстничество составляющимъ гербы, кои уже прежде были, тѣ собраны. А учрежденнымъ нынѣ городамъ сочинены вновь и представлены со описаніемъ ихъ Сенату.

Сенатъ разсмотрѣвъ, осмѣливается всеподданнѣйше представить оное на Высочайшую Вашего Императорскаго Величества конфирмацію и просить Высочайшаго указа.

Резолюція. Быть по сему.

Описание гербовъ городамъ Новгородскаго-Сѣверскаго Намѣстничества.

I. Новагорода-Сѣверска.

Въ зеленомъ полѣ часть стѣны городскія съ воротами, надъ которыми башня съ звѣздою, а по сторонамъ копіе и сабля золотыя.

II. Старо-дуба.

Старой дубъ въ серебряномъ полѣ.

III. Погара.

В голубомъ полѣ золотой крестъ а подъ нимъ продолговатый камень имѣющий четыре угла.

IV. Мглинска.

Въ зеленомъ полѣ соединенныя три золотыя башни изъ нихъ средняя съ воротами.

V. Глухова.

Щитъ раздѣленъ на четыре части, изъ нихъ въ синемъ полѣ 2 золотыя булавы; в зеленомъ, точеный золотой постаментъ; въ серебряномъ красное знамя съ Государственнымъ Россійскимъ гербомъ; въ золотомъ на красной дровкѣ бунчукъ.

VI. Кролевеца.

Архангелъ Михаилъ въ одеждѣ воина, стоящій на черномъ змѣѣ связанномъ узломъ, держащій въ одной рукѣ обнаженный меч, а въ другой вѣсы золотыя въ синемъ полѣ.

VII. Коропа.

Въ голубомъ полѣ серебряный карась и надъ нимъ золотая корона.

VIII. Сосница.

Сосна, на которой золотой улей и во кругъ золотыя пчелы, а на оную для добычи меду взлезаетъ черный медвѣдь.

IX. Конотопа.

Въ красномъ полѣ золотой крестъ, въ низу онаго серебряная рогатая луна, а въ верху шестиугольная звѣзда.

X. Новаго Мѣста.

Шесть золотыхъ ульевъ, поставленные пирамидою одинъ на другой. Окруженные золотыми пчелами въ зеленомъ полѣ, означающія великое изобиліе оными, отъ которыхъ страна сія и набогашается.

XI. Суража.

Кусть созрѣвшаго конопля въ золотомъ полѣ въ знакъ изобилія сего растенія, которымъ жители и производять торгъ.

Полное собрание законов Российской империи с 1649 года.- Собрание первое.- Том XXI: 1781 – 1783.- СПб, 1830.- С.577-578.

25. Справа про виготовлення копії з описів гербів міст Київського намісництва, від 28 липня 1782 р.:

25. 1. Указ Сенату, від 28 липня 1782 р.:

Указъ Ея императорскаго величества Самодержицы всероссійской изъ правительствующаго сената кievскому наместническому правленію, сего года июля 5-го дня правительствующій сенатъ во исполненіе имяннаго Ея императорскаго величества указа послѣдовавшаго на докладъ сената сего июля 4-го дня о высочайше конфирмованныхъ Ея императорскимъ величествомъ городамъ кievскаго наместничества Гербамъ а имянно: Кіеву, Остеру, Козельцу, Переяславлію, Пирятину, Лубнамъ, Миргороду, Хоролу, Голтвѣ, Городищу и Золотоноши, – Приказали: съ апробованныхъ Ея императорскимъ величествомъ показанымъ Городамъ гербовъ и съ описанія оныхъ снятъ копіи и отослать во оное наместническое правленіе которые у сего и приложены июля 28 дня 1782 года.

Получено 29 Сентебря 1782 году

Канцеляристъ Данила Матвеевъ

ЦДІАК, ф.193, оп.2, спр.3, арк.263.

25. 2. Копія з описів гербів міст Київського намісництва:

Описаніе

Гербамъ Городовъ кievскаго наместничества

I. Кіева.

Аргангелъ Михаилъ въ серебряной одѣждѣ въ голубомъ полѣ

II. Остера.

Въ зеленомъ полѣ ворота городскіе, на которыхъ воздвигнуты три неболшія башни а на средней изъ оныхъ златой крестъ.

III. Козельца.

Въ красномъ полѣ серебряной козелъ и на немъ золотая дережава съ крестомъ.

IV. Переяславля.

Въ серебряномъ полѣ трехъуступная башня увенчанная церковною Главою и зубчатое короною.

V. Пирятина.

Въ красномъ полѣ натянутой золотой со стрелою лукъ. // [арк. 264 зв.]

VI. Лубновъ.

Въ голубомъ полѣ рука держащая золотую булаву

VII. Миргорода.

Въ голубомъ полѣ золотый четверугольный крестъ и подъ онымъ серебряная осмиконечная звѣзда.

VIII. Хоролу.

Въ красномъ полѣ крестообразно положенныя золотая сабля и стрела остроми концами внизи.

IX. Голтвы.

Въ красномъ полѣ положенныя крестообразно серебряная сабля и стрела острыми концами вверху.

X. Городища.

Въ голубомъ полѣ крестообразно положенныя золотыя сабля и ключъ а въ верху оныхъ шестиугольная серебряная звѣзда.

XI. Золотоноши.

Въ порпуровомъ полѣ золотый четверугольный // [арк. 265] болшіи крестъ съ сіяніемъ.

У подлиннаго подписано тако:

Николай Неплюевъ. Николай Самоиловъ. Петръ Заводовской.

Подлинное описаніе и гербы по листамъ подписалъ Дѣйствительной статской совѣтникъ Александръ Волковъ.

ЦДІАК, ф.193, оп.2, спр.3, арк.264-265.

26. Справа про виготовлення копії з описів гербів міст Чернігівського намісництва, від 27 вересня 1782 р.:

По указу Правительствующаго Сената съ присилкою копій съ апробованныхъ сего наместничества одинадцати Городовъ гербовъ и съ описаній оныхъ.

1782 года сентября 27.

Описание гербов одинадцати городов Черниговского наместнического правления.

26. 1. Указ Сенату Чернігівському намісницькому правлінню, від 27 вересня 1782 р.:

Указъ Ея императорскаго величества самодержицы всероссийской изъ правительствующаго сената Черниговскому наместническому правленію сего года июля 5 дня правительствующий сенатъ во исполнение имянного Ея императорскаго величества указа послѣдовавшаго на доклад сената сего июля 4 дня о высочайше подтвержденныхъ Ея императорскимъ величествомъ городамъ Черниговскаго наместничества гербахъ а имянно Чернигову, Городни, Березной, Борзнѣ, Нѣжину, Прилукамъ, Глинску, Ромну, Лохвицѣ, Гадячу и Зѣнкову приказали съ апробованныхъ Ея императорскимъ величествомъ показаннымъ городовъ гербовъ и съ описаніемъ оныхъ снять копии и отослать в оное наместническое правление которіе у сего и приложенны июля 28 числа 1782 года подлинныѣ подписали Александръ Волковъ Секретарь Иванъ Крыжовъ Канцеляристъ Данило

Матвѣевъ.

ЦДІАК, ф.204, оп.2, спр.12, арк.2.

26. 2. Копія з описів гербів міст Чернігівського намісництва:

Описаніє

Гербамъ городовъ Черниговскаго намістничества.

I. Чернигова.

Одновгавный черный увѣнчанный золотою короною орель держащій въ лѣвой кохти позлащенной крестъ въ серебряномъ полѣ.

II. Городни.

Въ красномъ полѣ черный якорь и три серебряныя звѣзды положенныя одна въ верху, а прочія двѣ по сторонамъ онаго.

III. Березны.

Дерево Береза въ голубомъ полѣ пронзенное крестообразно золотою саблею и стрѣлою, а в углахъ верхнихъ щита по серебряной рогатой лунѣ, и по четырѣ шести угольной звѣздѣ.

IV. Борзны.

Въ красномъ полѣ четверугольный золотый крестъ надъ серебряною рогатою луною.

// [арк.3 зв.]

V. Нѣжина.

Щитъ перерѣзанный надвое справа налѣво вкось, и на коемъ въ верхней красной части двѣ руки соединенныя а въ нижней меркуріевъ жезлъ золотой въ синемъ полѣ.

VI. Прилукамъ.

Въ голубомъ полѣ бычья золотою пронзенная саблею голова.

VII. Глинска.

Коронованное златымъ вѣнзелемъ въ красномъ полѣ золотое сердце, на коемъ положены крестообразно двѣ черныя стрѣлы.

VIII. Ромени.

Въ зеленомъ полѣ на двустепенномъ возвышеніи золотой крестъ.

IX. Лохвицы.

Въ золотомъ полѣ градскія ворота, а на нихъ три остроконечныя башни съ голубыми флюгарами. // [арк.4]

X. Гадича.

Архангелъ Михаилъ поражающій золотымъ копіемъ черного діавола въ красномъ полѣ.

XI. Зѣнкова.

Въ голубомъ полѣ серебряная луна рогатая и водруженный во оное золотый крестъ, а въ верхнихъ углахъ щита двѣ шестиугольныя серебряныя звѣзды.

У подлиннаго подписало тако:

Николай Неплюевъ. Николай Самойловъ. Петръ Завадовскій.

Подлинное описаніє и гербы подписалъ по листамъ дѣйствительный статскій совѣтникъ Александръ Волковъ.

Скрепилъ Секреаръ Иванъ Крыжовъ. Канцеляристъ Данила Матвѣевъ.

ЦДІАК, ф.204, оп.2, спр.12, арк.3-4.

27. Справа про виготовлення печаток для установ Новгород-Сіверського намісництва, від 2 листопада 1782 р.:

Его сіятельству высокоповелительному Господину Генераль Фельдмаршалу Главнокомандующому кавалерією и украинскою дивізією, Сенатору Кіевскому Черниговскому и новгородскому-сіверскому Государеву намістнику, Кирасирскаго

военнаго ордена Полку полковнику всѣхъ російскихъ орденовъ Прускаго Чернаго орла и Голстинскаго Святыя Анны кавалѣру Графу Петру Александровичу Румянцову Задунайскому.

Новгородскаго-Сѣверскаго Намѣстническаго Правленія

Представленіе

При указѣ Ея Императорскаго Величества изъ правительствующаго Сената отъ 28-го прошлаго іюля подъ № 3027-мъ. Состоявшемся а въ семь намѣстническомъ правленіи изшедшаго октября 2-го числѣ полученномъ, присланы съ конфирмованныхъ Ея Императорскимъ Величествомъ Городамъ Новгородскаго-Сѣверскаго намѣстничества а именно: Новгороду Сѣверскому, Стародубу, Погару, Мглину, Глухову, Кролевцу, Коропу, Сосницѣ, Конотопу, Новому Мѣсту и Суражу Гербы, съ описаніемъ обныхъ. А какъ за полученіемъ оныхъ Гербовъ, явившійся въ намѣстническомъ правленіи рѣсчикъ, имѣющій о искусствѣ своемъ [арк.1 зв.] свидѣтельство и пашепортъ полскаго Города Слуцка магистрата Жидъ Невахъ Нотановичъ, обязывается по договору сколько надобно для каждаго присудственнаго мѣста по присланнымъ Гербамъ здѣлать печати, съ коихъ на образецъ для намѣстническаго правленія нимъ Нотановичемъ двѣ печати уже издѣланы, одна съ однимъ здѣшняго Губернскаго города гербомъ, А другая съ изображеніемъ Государственнаго а въ срединѣ здѣшняго Городоваго Гербовъ; для того съ присланныхъ при указѣ изъ правительствующаго Сената Гербовъ, съ описаніемъ обныхъ точные списки також и выпечатанные образцы здѣланныхъ Жидомъ Нотановичемъ двухъ печатей, препровождаются присемъ къ благоразсмотренію вашему сіятельству, не повелите ли ваше сіятельство о издѣланіи по тѣмъ Гербамъ каждому присудственному мѣсту по званію Города печатей, для палатъ таковыхъ точно какова здѣлана въ намѣстническое правленіе съ различіемъ только круговой надписи, а для верхнего земскаго суда Губернскаго магистрата и верхней расправы меншихъ по подносимому образцу, для протчихъ же [...] // [арк.2]

Описаніе

Гербамъ городовъ Новгородскаго Сѣверскаго намѣстничества

I. Новгорода Северска

въ зеленомъ полѣ часть стѣны городскія с воротами, над которыми башня съ звездою.

А по сторонамъ копье и сабля золотыя.

II. Стародуба

старой дубъ въ серебряномъ полѣ.

III. Погары

въ голубомъ полѣ золотой крестъ, а под нимъ продолговатый камень имѣющій четыре угла.

IV. Мглинска

въ зеленомъ полѣ соединенныя три золотыя башни изъ них средняя съ воротами.

V. Глухова

щитъ раздѣленъ на четырѣ части, изъ нихъ въ синемъ полѣ двѣ золотыя булавы въ зеленомъ точеный золотой постаментъ въ серебряномъ красное знамя съ Государственнымъ російскимъ гербомъ, въ золотомъ, на красной древкѣ бунчукъ. // [арк.2 зв.]

VI. Кролѣвца

Архангелъ Михаилъ в одѣже воина, стоячій на черномъ змѣе связаннымъ узломъ держащій въ одной рукѣ обнаженный мечъ а в другой весы золотыя въ синемъ полѣ.

VII. Коропы

въ голубомъ полѣ серебряный карась и над нимъ золотая корона.

VIII. Сосницы

сосна на которой золотой улѣй и въ кругъ золотыя пчелы, а на оную для добычи мѣду взлезаетъ черной медведь.

IX. Конотопа

въ красномъ полѣ золотой крестъ въ онаго серебряная рогатая луна, а въ верху шести
угольная звѣзда.

X. Новаго Мѣста

шесть золотыхъ ульевъ поставленные перамидою одинъ на другой окруженные
золотыми пчелами въ зелѣномъ полѣ означающія великое изобиліе оными, отъ которыхъ
страна сія и набогашается. // [арк.3-14]

Въ должности секретаря бунчуковый товарищъ Андрей [...]

По листамъ скрепиль секретарь Иванъ Крыховъ

Съ подленныхъ копероваль находящейся при новгородскомъ сѣверскомъ
намѣстническомъ правленіи у писменныхъ дѣлъ губернской регистраторъ Тимофѣй
Калинскій // [арк.15]

XI. Суража

Кусть созревшего конопля въ золотомъ полѣ въ знакъ изобилія сего растенія которомъ
жители и производять торгъ.

У подлиннаго подписано тако

Николай Неплюевъ. Николай Самойловъ. Петръ Заводовскій.

Подлинное описаніе и гербы по листамъ подписалъ дѣйствительной статской
совѣтникъ Александръ Волков.

По листамъ скрепиль секретарь Иванъ Крыховъ // [арк.16]

[...] присутственныхъ мѣсть [...] заключить казенной [...] упоминаемымъ жидомъ
договоръ и изображать ли на всѣхъ для присутственныхъ мѣсть печатехъ Государственной
Гербъ а въ срединѣ онаго Городской, вразсужденіи что Генеральнаго Регламентъ въ Главъ
13-й узаконено въ коллѣгіяхъ имѣть печати со изображеніемъ императорскаго величества
Герба и съ надписаніемъ званія каждой коллегіи, Новгородское-Сѣверское намѣстническое
правленіе просить у вашего сіятельства въ резолюцію предписанія.

Ноября 2 дня 1782 года

Въ должности секретаря бунчуковый товарищъ Андрей [...]

ЦДІАК, ф.736, оп.1, спр.11, арк.1-16.

28. Справа про виготовлення копії з описів гербів міст Київського намісництва, від 16
грудня 1782 р.:

28. 1. Лист Київського намісницького правління до голтвянського городничого князя
Шаховського, від 16 грудня 1782 р.:

Самодержици всероссійской ись кїевского намѣстническаго правленія, голтвянскому
городничему секундъ майору князю Шаховскому, по указу Ея императорскаго величества
Кїевское намѣстническое правленіе по слушаніи указа правительствующаго сената отъ 28
прошедшаго іюля подъ №3029 при которомъ приложена съ апробованныхъ Ея
императорскимъ величествомъ городамъ кїевскаго намѣстничества гербовъ, а именно, Кіеву,
Остеру, Козелцу, Переяслову, Пирятину, Лубнамъ, Миргороду, Хоролу, Голтвѣ, Городищу и
Золотоношѣ и съ описанія оныхъ снятіе копій – Приказали сыскавъ живописца написавъ
копії вышеписанныхъ гербовъ каждому городу порознь разославъ и разосланы: во всѣ города
купно съ описаніями при указахъ [...] городничихъ и къ коменданту переясловскому
полковнику Монтигайлу для [...] оныхъ гдѣ слѣдуетъ употребленія, чего ради и къ вамъ
таковая жъ копія съ герба городу Голтвѣ съ предъявленнымъ описаніемъ при семъ посылаются
декабря 16 дня 1782 года.

ЦДІАК, ф.193, оп.2, спр.4, арк.460.

28. 2. Копія з описів гербів міст Київського намісництва:

Описаніе.

Гербамъ городовъ Кїевского Намѣстничества

I Кіева

Архангель Михаилъ въ серебряной одежди въ голубом полѣ.

II Остера

Въ зеленом полѣ ворота городскіе на которыхъ воздвигнуты три неболшія башни а на средней изъ оныхъ золотой крестъ.

III Козельца

Въ красном полѣ серебряной козелъ и на немъ золотая держава съ крестомъ.

IV Переясловля

Въ серебряном полѣ трехъ уступная башня увенчанная церковною главою и зубчатою короною.

V Пирятина

Въ красном полѣ натянутой жолтой со стрелою лукъ. // [арк. 462 зв.]

VI Лубновъ

Въ голубомъ полѣ рука держащая золотую булаву.

VII Миргорода

Въ голубомъ полѣ золотый четверугольный крестъ и подъ онымъ серебряная осмиконечная звѣзда.

VIII Хоролу

Въ красном полѣ крестообразно положенныя золотая сабля и стрела острыми концами ввнизъ.

IX Голтвы

Въ красном полѣ положенныя крестообразно серебряная сабля и стрела острыми концами ввверхъ.

X Городища

Въ голубом полѣ крестообразно положенныя золотыя сабля и ключъ а ввверху оныхъ шестиугольная серебряная звѣзда. // [арк. 463]

XI Золотоноши

Въ порпуровом полѣ золотый четверугольный болшій крестъ съ сіяніемъ.

У подлинного подписано тако

Николай Неплюевъ. Николай Самойловъ. Петръ Заводовской.

Подлинное описание и гербы по листамъ подписалъ дѣйствительной статской совѣтникъ Александръ Волковъ.

ЦДІАК, ф.193, оп.2, спр.4, арк.462-463.

29. Справа про виготовлення печаток для установ Чернігівського намісництва, від 2 січня 1783 р.:

Его Сіятельству.

Высокоповелительному господину Генералу-Фельдмаршалу, главнокомандующему кавалерією и украинскою дивизією, Сенатору, Кіевскому, Черниговскому, и Новгородскому-Сѣверскому Генераль-Губернатору, коллегіи Малороссійской президенту, войскъ малороссійскихъ шефу, кирасирскаго военнаго ордина полку полковнику, всѣхъ рссійскихъ ординовъ, прусскаго чернаго орла и голстинскаго Святыя Анны квалеру, графу Петру Александровичу Румянцову-Задунайскому.

Изъ Черниговскаго наместническаго правленія.

Съ присланныхъ при указѣ изъ правительствующаго Сената отъ 28-го Іюля состоявшемся, а въ наместническомъ правленіи 27 числъ сентябрю полученномъ высочайше конфѣрмованныхъ Ея Императорскимъ величествомъ городамъ Черниговскаго наместничества гербовъ имянно: Чернигову, Городни, Березной, Борзнѣ, Нѣжину, Прилукамъ, Глинску, Ромну, Лохвицѣ, Гадячу и Зѣнкову съкопированныя таковыя жъ рысунки, и съ описанія ихъ справочную копію при семъ къ вашему сіятельству Черниговское

намѣстническое правленіе представляет; съ оныхъ же гербовъ печати въ губернскіе и уѣздные нѣкоторыя присудственные мѣста, такъ-же и межевые граничныя по здѣланіи разосланы, // [арк.1 зв.] А по окончаніи работою и въ проіе уѣздные присудственные мѣста въ непродолжительномъ времени отправлены будутъ.

Андреи Милорадовичъ.

1783 году генвара 3 дня. // [арк.2]

Описаніе.

Гербамъ городовъ Черниговскаго Намѣстничества

I. Чернигова.

Одноглавный черный увенчанный золотою короною орель держащій въ лѣвой кохти позлащенный крестъ въ серебряномъ полѣ.

II. Городни.

Въ красномъ полѣ черный якорь и три серебрянныя звезды положенныя, одна въ верху, а прочія двѣ по сторонамъ онаго.

III. Березны.

Дерево береза въ голубомъ полѣ пронзенное кресто-образно золотою саблею и стрелою, а въ углахъ верхнихъ щита по серебряной рогатой лунѣ, и по четыре шести угольной звездѣ.

IV. Борзны.

Въ красномъ полѣ четверугольный золотый крестъ надъ серебряною рогатою луною.

// [арк.2 зв.]

V. Нѣжина.

Щитъ перерезанный на двое съ право на лѣво вкось, на коемъ въ верхней красной части двѣ руки соединенныя, а въ нижней меркуріевъ жезль золотой въ синемъ полѣ.

VI. Прилукамъ.

Въ голубомъ полѣ бычья пронзенная саблею голова.

VII. Глинска.

Коронованное златымъ венцемъ въ красномъ полѣ золотое сердце, на коемъ положены крестообразно двѣ черныя стрелы.

VIII. Ромены.

Въ зеленомъ полѣ надвустепенномъ возвышеніи золотой крестъ.

IX. Лохвицы.

Въ золотомъ полѣ градскія ворота, а на нихъ три остроконечныя башни съ голубыми флюгарами.

X. Гадича.

Архангелъ Михаилъ поражающій // [арк.3] золотымъ копіемъ чернаго діавола въ красномъ полѣ.

XI. Зѣнкова.

Въ голубомъ полѣ серебряная луна рогатая и водруженный вооной золотый крестъ, а въ верхнихъ углахъ щита двѣ шести угольныя серебряныя звѣзды.

У подлиннаго подписано тако:

Николай Неплюевъ. Николай Самойловъ. Петръ Заводовскій.

Подлинное описаніе и гербы подписалъ по листамъ дѣйствительной Статской Совѣтникъ Александръ Волковъ.

Копію скропилъ секретарь Иван Крижовъ.

Канцеляристъ Данила Матвѣевъ.

Съ подлиннымъ свидѣтельствовавъ въ должности секретаря бунчуковый товарищъ Иванъ Соболевскій.

ЦДІАК, ф.736, оп.1, спр.51, арк.1-3.

30. Указ Чернігівського намісницького правління в Городницький повітовий суд з приводу виготовлення печаток для установ Городницького повіту, від 20 січня 1783 р.:

Указъ Ея императорскаго величества самодержицы всероссийской. Изъ черниговскаго наместническаго правленія уѣздному городницкому суду. По указу Ея императорскаго величества черниговское наместническое правленіе слушавъ Ея императорскаго Величества изъ правительствующаго сената Указъ при которомъ во исполненіе имяннаго Ея императорскаго величества Указа послѣдовавшаго на докладъ сената прошлаго июля 4 о высочайше конфирмованихъ Ея императорскимъ величествомъ городамъ черниговскаго наместничества гербахъ, а имяно: Чернигову, Городнѣ, Березной, Борзнѣ, Нѣжину, Прилукѣ, Ромну, Глинску, Гадячу и Зѣнкову, присланы снятие с оныхъ апробованихъ Ея императорскимъ величествомъ показаннымъ городамъ гербовъ и описанія оныхъ копій. Опредѣлили: съ присланныхъ при томъ Указѣ описаній гербовъ каждому городу отослать обо всѣхъ городахъ с палаты при сообщеніяхъ в совѣстной судъ при предложеніи, а въ верхній земскій судъ губернской магистратъ и въ верхнюю расправу при указахъ, въ уѣздные жъ присутственныя мѣста имено уѣздніе нижніе земскіе суды дворянскіе опеки къ городничимъ и въ нижніе расправы, что до каждого города принадлежитъ, и какъ по заключенному въ наместническомъ правленіи минувшаго году октября 6 дня зъ жителями города // [арк.23 зв.] полскаго Варшавы печатными мастерами евреями, Семеномъ Михайловичемъ, и Изъраилемъ Дершковичемъ контракту договорили оны по темъ присланнымъ в сіе правленіе гербовъ описаніе вырезали во всѣ присутственныя мѣста печати, зъ словами около герба тѣми по какимъ куда и къ какому присутственному мѣсту печать принадлежать будетъ, да особо того губернскихъ болшихъ граничныхъ две, да уѣздныхъ болшихъ граничныхъ же десять всего семьдесятъ одна на самой лучшей сталѣ собственнымъ ихъ коштомъ, ценою за каждую печать по три рублѣ по пятьдесятъ копѣекъ, і изъ числа оныхъ уѣзда городницкаго для уѣзднаго и нижнего земскаго судов и дворянской опеки уже зделаны, для того принадлежащую до уѣзднаго городницкаго суда, такову зделаную печать отослать при семъ указѣ (и посылается) с темъ притвержденіемъ дабы от оноу уѣзднаго суда ту печать содержано и хранено было по основанію генеральнаго регламента главы 13-й, касателно же уплаты по контракту резчикамъ евреямъ за сіе посылаемую печать, и за болшую уѣздную граничную печать жъ денегъ, послано будетъ къ тамошнему городничему указъ со включеніемъ при ономъ и реестра сколько с какаго уѣзднаго присутственаго мѣста за тѣ ихъ и особо граничную печать, и по чему изъ сумы расхожей заплатитъ следуетъ дабы оной городничей собравъ отъ всѣхъ оныхъ присутственныхъ // [арк.24] мѣсть по тому реестру денги прислалъ онде въ немедлѣнномъ времени въ наместническое правленіе 1783 года января 20 дня.

Стефанъ Ожегович.

Въ должности секретаря Иванъ Соболевскій.

ЦДІАК, ф.1827, оп.1, спр.400, арк.23-24.

31. Справа про виготовлення печаток для установ Чернігівського намісництва, від 7 березня 1783 р.:

31. 1. Указ Чернігівського намісницького правління в Чернігівський губернський магістрат, від 7 березня 1783 р.:

Указъ Ея императорскаго величества самодержицы всероссийской изъ Черниговскаго наместническаго правленія онаго наместничества губернскому магистрату. По указу Ея императорскаго величества Черниговское наместническое правленіе слушали Ея императорскаго величества изъ правительствующаго сената указъ, при которомъ во исполненіе имяннаго Ея императорскаго величества указа послѣдовавшаго на докладъ Сената прошлаго июля 4-го дня 1782 года о высочайше конфирмованныхъ Ея императорскимъ величествомъ, городамъ Черниговскаго наместничества, гербахъ а имяно

Чернигову, Городни, Березной, Борзнѣ, Нѣжинѣ, Прилукѣ, Глинску, Ромнѣ, Лохвицѣ, Гадячу и Зѣнкову, присланны снятые съ оныхъ апробованныхъ Ея императорскимъ Величествомъ показаннымъ городамъ гербовъ и исъ описанія оныхъ копій; опредѣлили какъ по заключенному въ намѣстническомъ правленіи прошедшаго года октября 6-го числа съ жителми польскаго города Варшавы печатными мастерами евреями Семеномъ Михайловичемъ Израилемъ Дершковичемъ контракту договорились оныя по тѣмъ гербамъ описанію вырѣзать печатей // [арк.1 зв.] а именно въ намѣстническое правленія и въ приказъ общественнаго призрѣнія 1-ну въ верхній земскій судъ, 2-ѣ въ верхнюю росправу 2 – въ губернской магистратъ 2 – въ уѣздные суды по одной 11-ть въ дворянскіе опеки по одной 11-ть въ нижніе росправы по одной 6-ть да въ нижніе земскіе суды по одной 11-ть зъ словами около герба тѣми по какимъ куда и къ какому присудственному мѣсту печать принадлежать будетъ да особо того губернскихъ большихъ граничныхъ 2 – да и уѣзныхъ болшихъ граничныхъ же 10-ть, всего 71-ну, на самой лучшей стали собственнымъ ихъ коштомъ ценою за каждую печать по три рубли по пятьдесятъ копеекъ которіе есть уже здѣланы то оныя тотъ часъ отослать въ палаты присообщеніяхъ, въ совѣстной судъ при предложеніи, а въ подчиненные мѣста при указахъ приложить при оныхъ въ каждое присудственное мѣсто что до каждаго города черниговскаго намѣстничества принадлежитъ описаніе гербамъ оныхъ городовъ притвердивъ въ тыхъ указахъ чтобы тѣ печати содержанны и хранены были по основанію генеральнаго регламента, главы 13-й касательнаго же уплаты по контракту резчикамъ евреямъ за вышеописанные печати для каждаго уѣзнаго присудственного мѣста и за большіе уѣздніе жъ граничные десять желѣзныхъ печатей же // [арк.2] то послать указъ ко всѣмъ городничимъ включа при оныхъ к реестри съколко съ какого присудственна мѣста за тѣ ихъ и особо граничные печати и почему изъ суммы расхожей заплатить слѣдуетъ дабы оныя собравъ отъ всѣхъ оныхъ уѣзнихъ присудственныхъ мѣсть по приложеннымъ при оныхъ реестрамъ денги прислали оныя въ немедленномъ времени въ намѣстническое правленіе, а за издѣланіе печати въ намѣстническое правленіе 2 приказъ общественнаго призрѣнія одну и за двѣ жъ большіе губернскіе граичные за каждую по три рубли пятьдесятъ копеекъ всего сѣмнадцать рублей десять копеекъ денги приказано изъ сего опредѣленія расходчику Пустюкалову чтобы онъ изъ имѣющейся у него расхожей суммы отдалъ для уплаты тѣмъ мастерамъ въ число подлежащей по контракту суммы регистратору Говарову которому особо дать: и данъ указъ с приложеніемъ реестра о всѣхъ здѣшнихъ присудственныхъ губернскихъ и уѣздныхъ местахъ куда таковыя печати разосланы чтобы онъ потому реестру истребовавъ отъ каждаго мѣста по контрактной цѣнѣ то есть за каждую печать по три рубли по пятьдесятъ копеекъ денги содержалъ оныя такъ какъ и тѣ что отъ городничихъ присилаемы будутъ и отъ Пустюкалова принятые въ цѣлости по здѣланіихъ // [арк.2 зв.] всѣхъ печатей а отдалъ бы оныя тѣмъ мастерамъ по заключенному съ ними въ намѣстническое правленіе репортъ, означение жъ печати и описаніе герба присемъ посылаются 1783 года марта 7 дня.

Подлѣной подписалъ

Стефанъ Ожоговичъ. Бунчуковій товарищъ Иванъ Саболевскій. Канцеляристъ Никита Мицковичъ.

ЦДІАК, ф.1537, оп.2, спр.160, арк.1-2 зв.

31. 2. Копія з описів гербів міст Чернігівського намісництва:

Выписка съ описанія учиненаго Гербамъ Городовъ Чернѣговскаго намѣстничества.

I Чернигова

Одно главній черній увѣнчанный золотою короною орель держащей в лѣвой кохты позлащенный крестъ в серебряномъ полѣ.

II Городни

Въ красномъ полѣ черній якоръ и три серебрянныя звѣзды положенныя одна въ верху

а прочия двѣ по сторонамъ онаго.

III Березни

Дерево береза в голубомъ полѣ пронзенное крестообразно золотою саблею и стрелою а въ углахъ верхних щита по сребренной рогатой лунѣ и по черыре шестоугольной звѣздѣ.

IV Борзны

Въ красномъ полѣ четвероугольной золотій крестъ над сребреною рогатою луною.

V Нѣжина

Щитъ перерѣзаной надвое справа налѣво въкосъ на коемъ въ верхней красной части двѣ руки соединены а в нижній // [арк.3 зв.] меркурѣвъ жезлъ золотой в синемъ полѣ.

VI Прилуцкая

Въ голубомъ полѣ бычья золотая пронзенная саблею голова.

VII Глинская

Коронованное златымъ венцимъ в красномъ полѣ золотое сердце на коемъ положены крестообразно двѣ черные стрѣли.

VIII Ромни

В зеленомъ полѣ на двѣ степенномъ возвишеніи золотой крестъ.

IX Лохвицы

Въ золотомъ полѣ градский ворота и на них три остроконечния башни съ золотыми флегирами.

X Гадяча

Архангелъ Михаилъ поражающій золотимъ копиемъ чернаго диявола в красномъ полѣ.

XI Зѣнкова

Въ голубомъ полѣ серебряная луна рогатая и водруженный во оной золотой крестъ а въ верхнихъ углахъ щита двѣ шестоугольные серебряные звѣзды.

На копіи тако

Николай Неплюевъ. Николай Самойловъ. Петръ Завадовский.

Подлѣнное описание и гербы [...] по листамъ дѣйствительній статскій совѣтникъ Александръ Волковъ.

Скрепилъ Секретарь Иванъ Крижовъ. Канцеляристъ Данила Матвѣвъ.

ЦДІАК, ф.1537, оп.2, спр.160, арк.3-4.

32. Справа про висилку з Новоросійського губернського правління в Малоросійське губернське правління копії гербів міст Миргорода, Градизька, Олексополя та Костянтинограда, від 19 липня 1798 – 15 вересня 1798 р.р.:

По требованію губернскаго землемера о высылке из Новороссийской губернии копии гербов городов Миргорода, Градижска, Алексополя и Константинограда присоединенныхъ к Малороссийской губернии. 25 июля 1798.

32. 1. Рапорт губернского землеміра Миколи Соколова малоросійському губернатору Михайлові Павловичу Миклашевському, від 19 липня 1798 р.:

Его превосходительству.

Господину дѣйствительному статскому совѣтнику Малоросійскому гражданскому губернатору и кавалеру Михаилу Павловичу Миклашевскому.

Губернскаго Землемера и кавалера Соколова

Рапортъ

Поступившимъ изъ Екатеринославской въ [...] Малоросійскую губернію застатнымъ города Миргороду, Градижсму, Алексополю и Константинограду, описание гербовъ при чертежной несостояте [...] и повѣтовые Землемеры оныхъ не имея меня уведомляютъ. А какъ таковыя описанія нужны для означенія гербовъ на городовыхъ планахъ нынѣ сочиняемыхъ. Представляю о семъ Вашему Превосходительству. И покорнѣйше прошу: по

сношенію зъ господиномъ Новоросіискимъ Гражданскимъ губернатором, истребовать описаніе гербовъ с рисунками ихъ, презъ упомянутымъ городамъ. Губернской Землемеръ и кавалеръ Николай Соколовъ.

19 июля 1798 года.

ЦДІАК, ф.1336, оп.1, спр.109, арк.1 а.

32. 2. Лист з Новоросійського губернського правління до малоросійського губернатора М.П.Миклашевського, від 15 вересня 1798 р.:

Изъ Новоросійскаго губернскаго правленія

Его превосходительству, Господину Дѣйствительному статскому совѣтнику малоросіискому губернатору и кавалеру Михайлѣ Павловичу Миклашевскому.

Новоросіискій Вице-губернаторъ господиныхъ коллежской совѣтникъ Невѣровскій, въ присланномъ въ сіе правленіе сообщеніи изъяснилъ, полученное имъ на имя господина губернатора сей губерніи отъ вашего Превосходительства отношеніе, о доставленіи къ вамъ описанія гербовъ заштатнымъ городамъ поступившимъ въ Малоросіискую губернію, изъ бывшей Екатеринославской губерніи, Миргороду, Градижску, Алексополю, // [арк.4 зв.] и Константинограду. А по справкѣ въ губернскомъ правленіи оказалось, что за существованія бывшей Екатеринославской губерніи въ теченіи 795-го года по предложенію бывшего генерль губернатора князя Зубова велѣно было городничимъ прислать съ гербовъ всѣхъ уѣздныхъ городовъ составлявшихъ оную рисунки гербовъ Миргорода и Градища при рапортахъ отъ городничихъ присланы, бывшіе же въ Алексополѣ и Константиноградѣ городничіе донесли, что по выправкамъ ихъ сихъ городовъ гербовъ не отыскано, а оказалась одна печать мѣстечка Царичанки приложенная на купчей писанной въ 1667-мъ году. Но можетъ ли почестся она за гербъ, покрыто неизвѣстностію, которые и хранятся при дѣлѣ въ семъ правленіи и для того въ губернскомъ правленіи опредѣлено; показанные рисунки гербовъ и печати отослать при сообщеніи къ вашему Превосходительству. Увѣдомивъ и о томъ, что тогда по донесеніямъ городничихъ открылись. Показанные же рисунки присемъ приложенны.

сентября 15 дня 1798-го года

ЦДІАК, ф.1336, оп.1, спр.109, арк.4-4 зв.

32. 3. Копія з описів і малюнків гербів Миргородського і Градизького повітів:

Уездный миргородской гербъ

въ голубомъ поли золотый четвероугольный крест, и под нимъ серебрянная осми конечная звѣзда;

под симъ подписалъ въ должности секретаря Петръ Скородутовъ въ точности свериль на мѣстѣ Городничого уездный Миргородский судья премьеръ маіоръ Иван [...]

Копія

Х Городища

Подлѣнной рисунокъ скрепил в должности секретаря Петръ Скородутовъ.

Оному гербу описаніе таково

въ голубомъ полѣ крестообразно положенные золотые сабля и ключъ а въ верху онихъ шести угольная сребренняя звѣзда с подлиннымъ свидетелствоваль въ должности городничего секундъ маіоръ.

ЦДІАК, ф.1336, оп.1, спр.109, арк.6 зв.-10.

ДОДАТОК III: ТЕРИТОРІАЛЬНО- АДМІНІСТРАТИВНИЙ УСТРІЙ

ВІЙСЬКО ЗАПОРОЗЬКЕ НИЗОВЕ

Барвінківська паланка	1770-1775
Бугогардівська паланка	1711/1734-1775
Єланецька паланка	1711/1734-1746
Інгульська паланка	1711/1734-1775
Кальміуська паланка	1711/1734-1775
Кодацька паланка	2-а пол. XVII ст.-1775
Личківська паланка	1772-1775
Орільська паланка	1744-1775
Прогноїнська паланка	1711/1734-1775
Протовчанська паланка	1768-1775
Самарська паланка	2-а пол. XVII ст.-1775

ВІЙСЬКО ЗАПОРОЗЬКЕ

Білоруський полк	1648, 1654-1661
1. Акулино	1654-1661 Біл
2. Білявичі	1654-1661 Біл
3. Богородиця	1654-1661 Біл
4. Вербя	1654-1661 Біл
5. Гомель	1654-1661 Біл
6. Горваль	1654-1661 Біл
7. Гори	1654-1661 Біл
8. Городець	1654-1661 Біл
9. Заболоття	1654-1661 Біл
10. Заозеро	1654-1661 Біл
11. Злобин	1654-1661 Біл
12. Ігумен	1656-1661 Біл
13. Копиль	1656-1661 Біл
14. Кричів	1654-1661 Біл
15. Межево	1654-1661 Біл
16. Могилів	1654-1661 Біл
17. Мстислав	1654-1661 Біл
18. Несвіж	1656-1661 Біл
19. Новий Бихів	1654-1661 Біл
20. Пропойськ	1654-1661 Біл
21. Річиця	1648-1649 Річ, 1654-1661 Біл
22. Рогачів	1654-1661 Біл
23. Рогозин	1654-1661 Біл
24. Святозеро	1654-1661 Біл
25. Слизьке	1654-1661 Біл
26. Слуцьк	1656-1661 Біл
27. Смоляни	1654-1661 Біл
28. Старий Бихів	1657-1661 Біл
29. Стрішин	1654-1661 Біл
30. Уляни	1654-1661 Біл
31. Чавуси	1654-1661 Біл
32. Чериків	1654-1661 Біл
33. Чечерськ	1654-1661 Біл
Білоцерківський полк	1648-1714 (1685-1702 – полковий осередок Хвастів)
1. Антонів	1648-1649 Па, 1649-1651 БЦ, 1651-1674 Па
2. Бердичів	1702-1714 БЦ
3. Бишів	1654-1714 БЦ
4. Біла Церква	1648-1714 БЦ
5. Боярка	1648-1676 БЦ

6. Брагинь	1648-1649 Браг, 1649-1657 К, 1657-1688 Ов, 1688-1714 БЦ
7. Брусилів	1648-1676 БЦ
8. Вільня	1648-1676 БЦ
9. Водогіїв	1648-1676 БЦ
10. Войташівка	1648-1676 БЦ
11. Германівна	1648-1676 БЦ
12. Гришів	1648-1676 БЦ
13. Димер	1654-1657 К, 1657-1688 Ов, 1688-1714 БЦ
14. Дідівщина	1648-1676 БЦ
15. Житомир	1649-1657 К, 1657-1676 Ов, 1702-1714 БЦ
16. Іванків	1689 БЦ
17. Івниця	1648-1676 БЦ
18. Кам'яний Брід	1648-1676 БЦ
19. Карабчіїв	1648-1676 БЦ
20. Ковшовата	1654-1676 БЦ
21. Коростишів	1648-1676 БЦ
22. Котельня	1689-1714 БЦ
23. Кухарів	1689 БЦ
24. Ладижин	1648-1686 У, 1703-1704 БЦ, 1704-1714 У
25. Лесевичі	1654-1676 БЦ
26. Насташка	1654-1676 БЦ
27. Овруч	1648-1649 Ов, 1649-1657 К, 1657-1688 Ов, 1688-1714 БЦ
28. Ольховець	1648-1676 БЦ
29. Ольшанка	1654-1676 БЦ
30. Паволоч	1648-1649 Па, 1649-1651 БЦ, 1651-1674 Па, 1689-1714 БЦ
31. П'ятигори	1648-1649 Па, 1649-1651 БЦ, 1651-1674 Па
32. Радомишль	1689 БЦ
33. Рожів	1649 БЦ
34. Рокитна	1654-1676 БЦ
35. Синявка	1654-1676 БЦ
36. Сквира	1648-1649 Па, 1649-1651 БЦ, 1651-1674 Па
37. Ставища	1654-1674 Па
38. Торчиця	1648-1649 Па, 1649-1651 БЦ, 1651-1674 Па
39. Триліси	1654-1676 БЦ
40. Умань	1648-1686 У, 1703-1704 БЦ, 1704-1714 У
41. Унів	1689 БЦ
42. Хвастів	1648-1714 БЦ
43. Ходорків	1648-1676 БЦ
44. Чорний Камінь	1648-1676 БЦ
45. Чорнобиль	1648-1649 Чор, 1649-1657 К, 1657-1688 Ов, 1688-1714 БЦ
46. Шавулиха	1654-1676 БЦ
Борзенський полк	1648-1649, 1654-1655
1. Батурин	1648-1649 Бор, 1649-1654 Ч, 1654-1655 Бор, 1655-1663 Н, 1663-1665 Гл, 1665-1782 Н
2. Бахмач	1648-1649 Бор, 1649-1654 Ч, 1654-1655 Бор, 1655-1663 Н, 1663-1665 Гл, 1665-1782 Н
3. Борзна	1648-1649 Бор, 1649-1654 Ч, 1654-1655 Бор, 1655-1663 Н, 1663-1665 Гл, 1665-1782 Н
4. Вороніж	1654-1655 Бор, 1655-1663 Н, 1663-1665 Гл, 1665-1782 Н
5. Глухів	1648-1649 Бор, 1649-1654 Ч, 1654-1655 Бор, 1655-1663 Н, 1663-1665 Гл, 1665-1782 Н
6. Івангород	1648-1649 Бор, 1649-1654 Ч, 1654-1655 Бор, 1655-1663 Н, 1663-1665 Гл, 1665-1782 Н
7. Конотоп	1648-1649 Бор, 1649-1654 Ч, 1654-1655 Бор, 1655-1663 Н, 1663-1665 Гл, 1665-1782 Н
8. Короп	1654-1655 Бор, 1655-1663 Н, 1663-1665 Гл, 1665-1782 Н
9. Крелевець	1650-1654 Ч, 1654-1655 Бор, 1655-1663 Н, 1663-1665 Гл, 1665-1782 Н
10. Кустівці	1654 Бор
11. Новгород-Сіверський	1648-1649 Бор, 1649-1653 Ч, 1653-1782 С
12. Нові Млини	1654-1655 Бор, 1655-1663 Н, 1663-1665 Гл, 1665-1782 Н
13. Оленівка	1654 Бор

14. Підлипне	1654 Бор
15. Почеп	1648-1649 Бор, 1649-1653 Ч, 1653-1782 С
16. Рождественськ	1654-1655 Бор, 1655-1663 Н, 1663-1665 Гл, 1665-1672 Н
17. Сиволож	1654 Бор
18. Стародуб	1648-1649 Бор, 1650-1653 Ч, 1653-1782 С
19. Шаповалівка	1654-1655 Бор, 1655-1663 Н, 1663-1665 Гл, 1665-1782 Н
Брагинський полк	1648-1649
1. Брагинь	1648-1649 Браг, 1649-1657 К, 1657-1688 Ов, 1688-1714 БЦ
2. Лоїв	1648-1649 Браг, 1649-1665 Ч
Брацлавський полк	1648-1714 (1676-1678 – Брацлавсько-Кальницький полк)
1. Александрівка	1648-1685 Брац
2. Багланівка	1648-1685 Брац
3. Браїлів	1649 Брац
4. Брацлав	1648-1714 Брац
5. Вербка	1648-1685 Брац
6. Вільшанка	1649 Брац
7. Горячківське	1648-1685 Брац
8. Клебань	1648-1685 Брац
9. Комаргород	1649 Брац
10. Красне	1649 Брац
11. Лука	1648-1685 Брац
12. Мурахва	1649 Брац
13. М'ястківка	1648-1685 Брац
14. Райгород	1649 Брац
15. Станіславчик	1649 Брац
16. Тимонівка	1648-1685 Брац
17. Тульчин	1648-1685 Брац
18. Черніївці	1648-1685 Брац
19. Чечельник	1648-1649 Брац, 1650 Чеч, 1651-1672 Брац, 1673 Чеч, 1674-1685 Брац
20. Шаргород	1648-1714 Брац
21. Ягорлик	1703-1714 Брац
22. Яланець	1649 Брац
23. Ямпіль	1649 Брац
Волинський полк	1648-1649, 1657-1659 (1648-1649 – Звягельський полк)
1. Гоща	1657-1659 Вол
2. Заслав	1657-1659 Вол
3. Звягель	1648-1649 Вол, 1657-1659 Вол
4. Корець	1657-1659 Вол
5. Межиріч	1657-1659 Вол
6. Острог	1657-1659 Вол
7. Полонне	1657-1659 Вол
8. Старокостянтинів	1657-1659 Вол
9. Степанець	1657-1659 Вол
Гадяцький полк	1648-1649, 1662-1782 (1662-1672 – Зіньківський полк)
Гадяцький повіт	1763-1782
Зіньківський повіт	1763-1782
1. Бірки	1648-1649 Г, 1649-1662 По, 1662-1724 Г, 1724 (сотню скасовано)
2. Веприк	1648-1649 Г, 1649-1662 По, 1662-1782 Г
3. Гадяч	1648-1649 Г, 1649-1662 По, 1662-1782 Г
4. Грунь	1654-1662 По, 1662-1782 Г
5. Зіньків	1648-1649 Г, 1649-1662 По, 1662-1672 Г, 1672-1687 По, 1687-1782 Г
6. Ковалівка	1648-1649 Г, 1649-1662 По, 1662-1672 Г, 1672-1687 По, 1687-1782 Г
7. Комишня	1648-1649 Г, 1649-1662 М, 1662-1782 Г
8. Котельва	1648-1649 Г, 1649-1662 По, 1662-1724 Г, 1724-1765 Ох
9. Куземин	1648-1649 Г, 1649-1662 По, 1662-1782 Г
10. Лютеняка	1648-1649 Г, 1649-1662 По, 1662-1782 Г
11. Опішня	1648-1649 Г, 1649-1662 По, 1662-1672 Г, 1672-1687 По, 1687-1782 Г
12. Рашівка	1648-1649 Г, 1649-1662 По, 1662-1782 Г
Глухівський полк	1663-1665
1. Батурын	1648-1649 Бор, 1649-1654 Ч, 1654-1655 Бор, 1655-1663 Н, 1663-1665 Гл, 1665-1782 Н
2. Бахмач	1648-1649 Бор, 1649-1654 Ч, 1654-1655 Бор, 1655-1663 Н, 1663-1665 Гл, 1665-

3. Борзна	1782 Н 1648-1649 Бор, 1649-1654 Ч, 1654-1655 Бор, 1655-1663 Н, 1663-1665 Гл, 1665-1782 Н
4. Вороніж	1654-1655 Бор, 1655-1663 Н, 1663-1665 Гл, 1665-1782 Н
5. Глухів	1648-1649 Бор, 1649-1654 Ч, 1654-1655 Бор, 1655-1663 Н, 1663-1665 Гл, 1665-1782 Н
6. Івангород	1648-1649 Бор, 1649-1654 Ч, 1654-1655 Бор, 1655-1663 Н, 1663-1665 Гл, 1665-1782 Н
7. Конотоп	1648-1649 Бор, 1649-1654 Ч, 1654-1655 Бор, 1655-1663 Н, 1663-1665 Гл, 1665-1782 Н
8. Короп	1654-1655 Бор, 1655-1663 Н, 1663-1665 Гл, 1665-1782 Н
9. Крелевець	1650-1654 Ч, 1654-1655 Бор, 1655-1663 Н, 1663-1665 Гл, 1665-1782 Н
10. Нові Млини	1654-1655 Бор, 1655-1663 Н, 1663-1665 Гл, 1665-1782 Н
11. Рождественськ	1654-1655 Бор, 1655-1663 Н, 1663-1665 Гл, 1665-1672 Н
12. Шаповалівка	1654-1655 Бор, 1655-1663 Н, 1663-1665 Гл, 1665-1782 Н
Животівський полк	1648-1649
1. Животів	1648-1649 Ж, 1649-1651 Каль
Іркліівський полк	1648-1649, 1658-1663
1. Буромль	1648-1649 Ір, 1658-1663 Ір, 1663-1667 Пе
2. Васютин	1648-1649 Ір, 1658-1663 Ір
3. Вереміївка	1648-1649 Ір, 1649-1658 Чиг, 1658-1661 Л, 1661-1663 Крем
4. Іркліїв	1648-1649 Ір, 1649-1658 Кроп, 1658-1663 Ір, 1663-1782 Пе
5. Кропивна	1648-1649 Ір, 1649-1658 Кроп, 1658-1663 Ір, 1663-1782 Пе
6. Малий Канівець	1648-1649 Ір, 1658-1663 Ір
Ічнянський полк	1648-1649
1. Ічня	1648-1649 Іч, 1649-1782 Пр
Кальницький полк	1648-1714 (1653-1667 – Вінницький полк, 1676-1678 – Брацлавсько-Кальницький полк)
1. Бабин	1648-1651 Каль
2. Балабанівка	1648-1651 Каль
3. Боршагівка	1648-1649 Па, 1649-1651 Каль, 1651-1674 Па
4. Вінниця	1648-1649 Под, 1649-1714 Каль
5. Вороновиця	1648-1651 Каль
6. Дашів	1648-1676 Каль
7. Животів	1648-1649 Ж, 1649-1651 Каль
8. Жорнища	1648-1676 Каль
9. Іллінці	1648-1676 Каль
10. Кальник	1648-1714 Каль
11. Куна	1648-1676 Каль
12. Липовець	1648-1651 Каль
13. Немирів	1648-1714 Каль
14. Ометинці	1648-1651 Каль
15. Погребище	1648-1649 Па, 1649-1651 Каль, 1651-1674 Па, 1703-1714 Каль
16. Прилука	1648-1651 Каль
17. Рахни	1648-1676 Каль
18. Стрижавка	1702-1714 Каль
19. Терлиця	1654-1676 Каль
20. Тетіїв	1648-1649 Па, 1649-1651 Каль, 1651-1674 Па
Канівський полк	1648-1714 (1685-1714 – Богуславський полк)
1. Богуслав	1654-1685 Ко, 1685-1714 Кан
2. Бубнів	1654-1667 Кан, 1667-1782 Пе
3. Канів	1648-1714 Кан
4. Колонча	1654-1678 Кан
5. Ліплява	1654-1667 Кан, 1667-1782 Пе
6. Маслівка	1648-1651 Кан
7. Медвин	1654-1685 Ко, 1685-1714 Кан
8. Межиріч	1648-1678 Кан
9. Михайлівка	1648-1678 Кан
10. Ржищів	1648-1678 Кан
11. Синиця	1648-1685 Ко, 1685-1714 Кан
12. Стайки	1648-1678 Кан, 1764 К
13. Стеблів	1654-1685 Ко, 1685-1714 Кан

14. Трахтемирів	1648-1667 Кан, 1667-1782 Пе
Київський полк	1648-1782 (1708-1782 – полковий осередок Козелець)
Козелецький повіт	1763-1782
Остерський повіт	1763-1782
1. Білгород	1648-1657 К
2. Бобровиця	1648-1649 Ос, 1649-1654 Пе, 1654-1782 К
3. Бориспіль	1648-1750 Пе, 1750-1782 К
4. Бородянка	1654-1657 К
5. Брагинь	1648-1649 Браг, 1649-1657 К, 1657-1688 Ов, 1688-1714 БЦ
6. Бровари	1648-1657 К
7. Васильків	1648-1657 К, 1764 К
8. Вишгород	1654-1657 К
9. Ворсівка	1648 К
10. Гоголів	1648-1667 Пе, 1667-1782 К
11. Горностайпіль	1648-1649 Чор, 1654-1657 К
12. Гостомель	1648-1657 К
13. Димер	1654-1657 К, 1676-1688 Ов, 1688-1714 БЦ
14. Житомир	1649-1657 К, 1657-1676 Ов, 1702-1714 БЦ
15. Заворичі	1648-1649 Ос, 1649-1654 Пе, 1654-1657 К
16. Карпилівка	1654-1657 К
17. Київ	1648-1783 К
18. Кобижча	1648-1663 Н, 1663-1782 К
19. Козелець	1648-1649 Ос, 1649-1654 Пе, 1654-1782 К
20. Лісники	1654-1657 К
21. Макарів	1648-1657 К
22. Морівськ	1648-1649 Ос, 1649-1654 Пе, 1654-1782 К
23. Мотовилівка	1648-1657 К, 1764 К
24. Мрин	1656-1744 Н, 1744-1782 К
25. Новий Казар	1654-1657 К
26. Носівка	1648-1663 Н, 1663-1782 К
27. Обухів	1648-1657 К
28. Овруч	1648-1649 Ов, 1649-1657 К, 1657-1688 Ов, 1688-1714 БЦ
29. Олишівка	1654-1756 Н, 1756-1782 К
30. Остер	1648-1649 Ос, 1649-1654 Пе, 1654-1782 К
31. Переварка	1648-1657 К
32. Рожівка	1654-1657 К
33. Семиполки	1654-1657 К
34. Стайки	1648-1678 Кан, 1764 К
35. Трипілля	1648-1657 К, 1764 К
36. Ходосівка	1648-1657 К, 1764 К
37. Чорнобиль	1648-1649 Чор, 1649-1657 К, 1657-1688 Ов, 1688-1714 БЦ
38. Ясногородка	1648-1657 К
Корсунський полк	1648-1714
1. Богуслав	1654-1685 Ко, 1685-1714 Кан
2. Водяники	1654-1714 Ко
3. В'язовок	1654-1714 Ко
4. Гуляйполе	1654-1714 Ко
5. Дерянковець	1654-1714 Ко
6. Звенигородка	1654-1714 Ко
7. Кальниболото	1654-1714 Ко
8. Капустина Долина	1654-1714 Ко
9. Корсунь	1648-1714 Ко
10. Лисянка	1648-1649 Лис, 1649-1657 Ко, 1657-1659 Лис, 1659-1661 Ко, 1661-1666 Лис, 1666-1714 Ко
11. Медвин	1654-1685 Ко, 1685-1714 Кан
12. Новий Мгліїв	1648-1714 Ко
13. Ольшаний	1648-1714 Ко
14. Сахнівка	1654-1714 Ко
15. Синиця	1648-1685 Ко, 1685-1714 Кан
16. Старий Мгліїв	1654-1714 Ко
17. Стеблів	1654-1685 Ко, 1685-1714 Кан

18. Тарасівка	1654-1714 Ко
Кременчуцький полк	1661-1663
1. Багачка	1648-1661 По, 1661-1663 Крем, 1663-1782 М
2. Балаклія	1648-1661 По, 1661-1663 Крем, 1663 М
3. Білики	1654-1661 По, 1661-1663 Крем, 1663-1764 По
4. Білоцерківка	1660-1661 По, 1661-1663 Крем, 1663-1782 М
5. Вереміївка	1648-1649 Ір, 1649-1658 Чиг, 1658-1661 Л, 1661-1663 Крем
6. Голтва	1648-1661 Чиг, 1661-1663 Крем, 1663-1667 Чиг, 1667-1687 По, 1687-1782 М
7. Городище	1661-1663 Крем, 1663-1676 Чиг, 1676-1782 М
8. Жовнин	1648-1658 Чиг, 1658-1661 Л, 1661-1663 Крем, 1742-1782 Л
9. Келеберда	1660-1661 По, 1661-1663 Крем, 1663-1764 По
10. Кишеньки	1660-1661 По, 1661-1663 Крем, 1663-1764 По
11. Кобеляки	1648-1661 По, 1661-1663 Крем, 1663-1764 По
12. Кременчук	1648-1661 Чиг, 1661-1663 Крем, 1663-1676 Чиг, 1676-1764 М, 1764 (до Нової Сербії)
13. Лукомль	1648-1649 Л, 1649-1658 По, 1658-1661 Л, 1661-1663 Крем, 1663-1782 Л
14. Максимівна	1648-1661 Чиг, 1661-1663 Крем, 1663 М
15. Манжелія	1661-1663 Крем, 1663 М
16. Нові Санжари	1660-1661 По, 1661-1663 Крем, 1663-1764 По
17. Омельник	1648-1661 Чиг, 1661-1663 Крем, 1663-1676 Чиг, 1676-1775 М, 1775 (до Новоросійської губернії)
18. Остапів	1648-1661 Чиг, 1661-1663 Крем, 1663-1667 Чиг, 1667-1687 По, 1687-1782 М
19. Переволочна	1660-1661 По, 1661-1663 Крем, 1663-1764 По
20. Потік	1648-1661 Чиг, 1661-1663 Крем, 1663-1676 Чиг, 1676-1775 М, 1775 (до Новоросійської губернії)
21. Соколи	1660-1661 По, 1661-1663 Крем, 1663-1764 По
22. Устивиця	1648-1661 М, 1661-1663 Крем, 1663-1782 М
23. Федорівка	1661-1663 Крем
24. Чигирин-Діброва	1648-1658 Чиг, 1658-1661 Л, 1661-1663 Крем, 1663-1782 Л
Кропивнянський полк	1640-1658
1. Городище	1648-1649 Л, 1649-1658 Кроп, 1658-1782 Л
2. Деньги	1649-1658 Кроп
3. Журавка	1648-1649 Пр, 1649-1658 Кроп, 1658-1782 Пр
4. Іркліів	1648-1649 Ір, 1649-1658 Кроп, 1658-1663 Ір, 1663-1782 Пе
5. Кропивна	1648-1649 Ір, 1649-1658 Кроп, 1658-1663 Ір, 1663-1782 Пе
6. Курінька	1649-1658 Кроп, 1658-1663 Л, 1737-1782 Л
7. Оржиця	1648-1649 Л, 1649-1658 Кроп, 1658-1667 Пе
8. Пірятин	1648-1649 Л, 1649-1658 Кроп, 1658-1782 Л
9. Чорнухи	1648-1649 Ло, 1649-1658 Кроп, 1658-1782 Л
10. Яблунів	1648-1649 Л, 1649-1658 Кроп, 1658-1723 Л, 1738-1782 Л
Лохвицький полк	1648-1649
1. Лохвиця	1648-1649 Ло, 1649-1658 М, 1658-1782 Л
2. Сенча	1648-1649 Ло, 1649-1658 М, 1658-1782 Л
3. Чорнухи	1648-1649 Ло, 1649-1658 Кроп, 1658-1782 Л
Лисянський полк	1648-1649, 1657-1659, 1661-1666
1. Лисянка	1648-1649 Лис, 1649-1657 Ко, 1657-1659 Лис, 1659-1661 Ко, 1661-1666 Лис, 1666-1714 Ко
Лубенський полк	1648-1649, 1658-1782
Лубенський повіт	1763-1782
Роменський повіт	1763-1782
1. Вереміївка	1648-1649 Ір, 1649-1658 Чиг, 1658-1661 Л, 1661-1663 Крем
2. Глинськ	1649-1658 М, 1658-1782 Л
3. Городище	1648-1649 Л, 1649-1658 Кроп, 1658-1782 Л
4. Горошин	1730-1782 Л
5. Жовнин	1648-1658 Чиг, 1658-1661 Л, 1661-1663 Крем, 1742-1782 Л
6. Костянтинівна	1649-1658 М, 1658-1782 Л
7. Курінька	1649-1658 Кроп, 1658-1663 Л, 1737-1782 Л
8. Лохвиця	1648-1649 Ло, 1649-1658 М, 1658-1782 Л
9. Лубни	1648-1649 Л, 1649-1658 М, 1658 1782 Л
10. Лукомль	1648-1649 Л, 1649-1658 По, 1658-1661 Л, 1661-1663 Крем, 1663-1782 Л
11. Оржиця	1648-1649 Л, 1649-1658 Кроп, 1658-1667 Пе
12. Пірятин	1648-1649 Л, 1649-1658 Кроп, 1658-1782 Л

13. Ромни	1648-1649 Ро, 1649-1658 М, 1658-1782 Л
14. Сенча	1648-1649 Ло, 1649-1658 М, 1658-1782 Л
15. Сміла	1654-1658 М, 1658-1782 Л
16. Снітин	1687-1782 Л
17. Хмелів	1742-1782 Л
18. Чигирин-Діброва	1648-1658 Чиг, 1658-1661 Л, 1661-1663 Крем, 1663-1782 Л
19. Чорнухи	1648-1649 Ло, 1649-1658 Кроп, 1658-1782 Л
20. Яблунів	1648-1649 Л, 1649-1658 Кроп, 1658-1723 Л, 1738-1782 Л
21. Янишпіль	1760-1782 Л
Миргородський полк	1648-1782
Миргородський повіт	1763-1782
Остапівський повіт	1763-1782
1. Архангелогород	1742-1752 М
2. Багачка	1648-1661 По, 1661-1663 Крем, 1663-1782 М
3. Балаклія	1648-1661 По, 1661-1663 Крем, 1663 М
4. Баранівка	1663 М
5. Білоцерківка	1660-1661 По, 1661-1663 Крем, 1663-1782 М
6. Власівка	1663-1676 Чиг, 1676-1764 М, 1764 (до Нової Сербії)
7. Глинськ	1649-1658 М, 1658-1782 Л
8. Голтва	1648-1661 Чиг, 1661-1663 Крем, 1663-1667 Чиг, 1667-1687 По, 1687-1782 М
9. Городище	1661-1663 Крем, 1663-1676 Чиг, 1676-1782 М
10. Жигимонтів	1654-1658 М
11. Комишня	1648-1649 Г, 1649-1662 М, 1662-1782 Г
12. Костянтинівна	1649-1658 М, 1658-1782 Л
13. Краснопіль	1648-1658 М
14. Кременчук	1648-1661 Чиг, 1661-1663 Крем, 1663-1676 Чиг, 1676-1764 М, 1764 (до Нової Сербії)
15. Крилів	1648-1714 Чиг, 1744-1752 М
16. Лохвиця	1648-1649 Ло, 1649-1658 М, 1658-1782 Л
17. Лубни	1648-1649 Л, 1649-1658 М, 1658 1782 Л
18. Максимівна	1648-1661 Чиг, 1661-1663 Крем, 1663 М
19. Манжелія	1661-1663 Крем, 1663 М
20. Миргород	1648-1782 М
21. Омельник	1648-1661 Чиг, 1661-1663 Крем, 1663-1676 Чиг, 1676-1775 М, 1775 (до Новоросійської губернії)
22. Остапів	1648-1661 Чиг, 1661-1663 Крем, 1663-1667 Чиг, 1667-1687 По, 1687-1782 М
23. Паньків	1649 М
24. Піски	1654 М
25. Потік	1648-1661 Чиг, 1661-1663 Крем, 1663-1676 Чиг, 1676-1775 М, 1775 (до Новоросійської губернії)
26. Ромни	1648-1649 Ро, 1649-1658 М, 1658-1782 Л
27. Сенча	1648-1649 Ло, 1649-1658 М, 1658-1782 Л
28. Сміла	1654-1658 М, 1658-1782 Л
29. Сорочинці	1658-1782 М
30. Устивиця	1648-1661 М, 1661-1663 Крем, 1663-1782 М
31. Хомутець	1654 М, 1764-1782 М
32. Хорол	1648-1782 М
33. Цибулів	1742-1752 М
34. Шишаки	1660-1687 По, 1687-1782 М
35. Яреськи	1654-1660 М, 1660-1676 По, 1676-1782 М
Могилівський полк	1648-1676, 1702-1714 (1649-1654 – автономна частина Брацлавського полку)
1. Бар	1648-1649 Под, 1654-1676 Мог, 1702-1714 Мог
2. Берлинці	1702-1714 Мог
3. Будзанів	1648-1649 Мог
4. Бучач	1648-1649 Мог
5. Гримайлів	1648-1649 Мог
6. Гусятин	1702-1714 Мог
7. Дунаївці	1702-1714 Мог
8. Зіньків	1654-1676 Мог
9. Калюс	1648-1676 Мог
10. Копайгород	1702-1714 Мог

11. Летичів	1648-1649 Под, 1702-1714 Мор
12. Меджибіж	1648-1649 Под, 1654-1676 Мор, 1702-1714 Мор
13. Могилів	1648-1676 Мор, 1702-1714 Мор
14. Новокосянтинів	1702-1714 Мор
15. Сатанів	1648-1676 Мор, 1702-1714 Мор
16. Синява	1702-1714 Мор
17. Соколів	1648-1649 Мор
18. Струсів	1648-1649 Мор
19. Студениця	1654-1676 Мор, 1702-1714 Мор
20. Терембівля	1648-1649 Мор
21. Товсте	1648-1649 Мор
22. Хоростків	1648-1649 Мор
23. Чортків	1648-1649 Мор
24. Янів	1648-1649 Мор
25. Ярошів	1648-1649 Мор
26. Яруга	1648-1676 Мор
Мозирський полк	1648-1657
1. Мозир	1648-1657 Моз, 1657-1659 ПТ
Ніжинський полк	1648-1782
Батуринський повіт	1763-1782
Глухівський повіт	1763-1782
Ніжинський повіт	1763-1782
1. Батурин	1648-1649 Бор, 1649-1654 Ч, 1654-1655 Бор, 1655-1663 Н, 1663-1665 Гл, 1665-1782 Н
2. Бахмач	1648-1649 Бор, 1649-1654 Ч, 1654-1655 Бор, 1655-1663 Н, 1663-1665 Гл, 1665-1782 Н
3. Березів	1648-1654 Н
4. Березна	1648-1649 Со, 1649-1654 Ч, 1654-1663 Н, 1663-1668 Со, 1669-1782 Ч
5. Борзна	1648-1649 Бор, 1649-1654 Ч, 1654-1655 Бор, 1655-1663 Н, 1663-1665 Гл, 1665-1782 Н
6. Веркіївка	1654-1782 Н
7. Волинь	1654-1663 Н, 1663-1668 Со, 1669-1782 Ч
8. Вороніж	1654-1655 Бор, 1655-1663 Н, 1663-1665 Гл, 1665-1782 Н
9. Глухів	1648-1649 Бор, 1649-1654 Ч, 1654-1655 Бор, 1655-1663 Н, 1663-1665 Гл, 1665-1782 Н
10. Дівиця-Володкова	1648-1663 Н
11. Дівиця-Салтикова	1649-1654 Ч, 1654-1782 Н
12. Заньки	1758-1782 Н
13. Івангород	1648-1649 Бор, 1649-1654 Ч, 1654-1655 Бор, 1655-1663 Н, 1663-1665 Гл, 1665-1782 Н
14. Киселівка	1648-1649 Со, 1649-1654 Ч, 1654-1663 Н, 1663-1668 Со, 1669-1782 Ч
15. Кобижча	1648-1663 Н, 1663-1782 К
16. Конотоп	1648-1649 Бор, 1649-1654 Ч, 1654-1655 Бор, 1655-1663 Н, 1663-1665 Гл, 1665-1782 Н
17. Короп	1654-1655 Бор, 1655-1663 Н, 1663-1665 Гл, 1665-1782 Н
18. Кролевець	1650-1654 Ч, 1654-1655 Бор, 1655-1663 Н, 1663-1665 Гл, 1665-1782 Н
19. Мена	1654-1663 Н, 1663-1668 Со, 1660-1782 Ч
20. Мрин	1656-1744 Н, 1744-1782 К
21. Ніжин	1648-1782 Н
22. Нові Млини	1654-1655 Бор, 1655-1663 Н, 1663-1665 Гл, 1665-1782 Н
23. Носівка	1648-1663 Н, 1663-1782 К
24. Олишівка	1654-1756 Н, 1756-1782 К
25. Понорниця	1654-1662 Н, 1663-1668 Со, 1669-1782 Ч
26. Попівка	1758-1782 Н
27. Прохори	1672-1782 Н
28. Радивилівський	1654-1655 Бор, 1655-1663 Н, 1663-1665 Гл, 1665-1672 Н
29. Синявка	1654-1663 Н, 1663-1668 Со, 1669-1782 Ч
30. Сосниця	1648-1649 Со, 1649-1654 Ч, 1654-1663 Н, 1663-1668 Со, 1669-1782 Ч
31. Хороше Озеро	1669 Н
32. Шаповалівка	1654-1655 Бор, 1655-1663 Н, 1663-1665 Гл, 1665-1782 Н
33. Ямпіль	1686-1782 Н
Овруцький полк	1648-1649, 1657-1688 (1667-1676 – Київський правобережний полк, 1676-

	1688 – Димерський полк)
1. Брагинь	1648-1649 Браг, 1649-1657 К, 1657-1688 Ов, 1688-1714 БЦ
2. Вільча	1648-1649 Ов
3. Димер	1654-1657 К, 1657-1688 Ов, 1688-1714 БЦ
4. Житомир	1649-1657 К, 1657-1676 Ов, 1702-1714 БЦ
5. Колище	1648-1649 Ов
6. Народичі	1648-1649 Ов
7. Норинськ	1648-1649 Ов
8. Овруч	1648-1649 Ов, 1649-1657 К, 1657-1688 Ов, 1688-1714 БЦ
9. Олевськ	1648-1649 Ов
10. Скородне	1648-1649 Ов
11. Словечно	1648-1649 Ов
12. Хабне	1648-1649 Ов
13. Поповичі	1648-1649 Ов
14. Чорнобиль	1648-1649 Чор, 1649-1657 К, 1657-1688 Ов, 1688-1714 БЦ
Остерський полк	1648-1649
1. Бобровиця	1648-1649 Ос, 1649-1654 Пе, 1654-1782 К
2. Заворичі	1648-1649 Ос, 1649-1654 Пе, 1654-1657 К
3. Козелець	1648-1649 Ос, 1649-1654 Пе, 1654-1782 К
4. Морівськ	1648-1649 Ос, 1649-1654 Пе, 1654-1782 К
5. Остер	1648-1649 Ос, 1649-1654 Пе, 1654-1782 К
Паволоцький полк	1648-1649, 1651-1674
1. Антонів	1648-1649 Па, 1649-1651 БЦ, 1651-1674 Па
2. Борщагівка	1648-1649 Па, 1649-1651 Каль, 1651-1674 Па
3. Володарка	1651-1674 Па
4. Джунків	1651-1674 Па
5. Кошів	1651-1674 Па
6. Лобачів	1651-1674 Па
7. Паволоч	1648-1649 Па, 1649-1651 БЦ, 1651-1674 Па, 1689-1714 БЦ
8. Погребище	1648-1649 Па, 1649-1651 Каль, 1651-1674 Па, 1703-1714 Каль
9. П'ятигори	1648-1649 Па, 1649-1651 БЦ, 1651-1674 Па
10. Ружин	1651-1674 Па
11. Сквира	1648-1649 Па, 1649-1651 БЦ
12. Стрижавка	1651-1674 Па
13. Тетіїв	1648-1649 Па, 1649-1651 Каль, 1651-1674 Па
14. Торчиця	1648-1649 Па, 1649-1651 БЦ, 1651-1674 Па
15. Шамраївка	1654-1674 Па
Переяславський полк	1648-1782
Золотоніський повіт	1763-1782
Переяславський повіт	1763-1782
1. Баришівка	1648-1782 Пе
2. Басань	1648-1782 Пе
3. Березань	1648-1782 Пе
4. Биків	1648-1672 Пе
5. Бобровиця	1648-1649 Ос, 1649-1654 Пе, 1654-1782 К
6. Бориспіль	1648-1750 Пе, 1750-1782 К
7. Бубнів	1654-1667 Кан, 1667-1782 Пе
8. Буромль	1648-1649 Ір, 1658-1663 Ір, 1663-1667 Пе
9. Воронків	1648-1782 Пе
10. Гельм'язів	1648-1782 Пе
11. Гоголів	1648-1667 Пе, 1667-1782 К
12. Домонтів	1648-1667 Чер, 1667-1782 Пе
13. Заворичі	1648-1649 Ос, 1649-1654 Пе, 1654-1657 К
14. Золотоноша	1648-1667 Чер, 1648-1782 Пе
15. Іркліїв	1648-1649 Ір, 1649-1658 Кроп, 1658-1663 Ір, 1663-1782 Пе
16. Канівка	1757-1782 Пе
17. Козелець	1648-1649 Ос, 1649-1654 Пе, 1654-1782 К
18. Кропивна	1648-1649 Ір, 1649-1658 Кроп, 1658-1663 Ір, 1663-1782 Пе
19. Круки	1654-1667 Пе
20. Ліплява	1654-1667 Кан, 1667-1782 Пе
21. Морівськ	1648-1649 Ос, 1649-1654 Пе, 1654-1782 К
22. Остер	1648-1649 Ос, 1649-1654 Пе, 1654-1782 К

23. Оржиця	1648-1649 Л, 1649-1658 Кроп, 1658-1667 Пе
24. Переяслав	1648-1782 Пе
25. Піщане	1648-1667 Чер, 1667-1782 Пе
26. Трахтемирів	1648-1667 Кан, 1667-1782 Пе
27. Яготин	1648-1782 Пе
Пинсько-Турівський полк	1648-1649, 1657-1659 (1648-1649 – Турівський полк)
1. Видибір	1657-1659 ПТ
2. Висоцьк	1657-1659 ПТ
3. Вороне	1657-1659 ПТ
4. Давидгородок	1648-1649 ПТ, 1657-1659 ПТ
5. Кожангородок	1648-1649 ПТ
6. Лахва	1648-1649 ПТ
7. Лосичі	1657-1659 ПТ
8. Мозир	1648-1657 Моз, 1657-1659 ПТ
9. Нова Четвертня	1657-1659 ПТ
10. Пинськ	1657-1659 ПТ
11. Турів	1648-1649 ПТ, 1657-1659 ПТ
Подільський полк	1648-1649
1. Бар	1648-1649 Под, 1654-1676 Мог, 1702-1714 Мог
2. Вінниця	1648-1649 Под, 1649-1714 Каль
3. Вовковинці	1648-1649 Под
4. Летичів	1648-1649 Под, 1702-1714 Мог
5. Літин	1648-1649 Под
6. Меджибіж	1648-1649 Под, 1654-1676 Мог, 1702-1714 Мог
7. Стара Синява	1648-1649 Под
8. Хмільник	1648-1649 Под
9. Ялтушків	1648-1649 Под
Покутський полк	1648-1649
1. Городенка	1648-1649 Пок
2. Десятин	1648-1649 Пок
3. Езупіль	1648-1649 Пок
4. Заболотів	1648-1649 Пок
5. Кулачківці	1648-1649 Пок
6. Кунашів	1648-1649 Пок
7. Кути	1648-1649 Пок
8. Лисець	1648-1649 Пок
9. Люча	1648-1649 Пок
10. Ляховець	1648-1649 Пок
11. Надвірна	1648-1649 Пок
12. Обертин	1648-1649 Пок
13. Озеряни	1648-1649 Пок
14. Олеша	1648-1649 Пок
15. Отинія	1648-1649 Пок
16. Печеніжин	1648-1649 Пок
17. Підгайчики	1648-1649 Пок
18. Пнів	1648-1649 Пок
19. Рожнів	1648-1649 Пок
20. Товмач	1648-1649 Пок
Полтавський полк	1648-1775
Полтавський повіт	1763-1782
1. Багачка	1648-1661 По, 1661-1663 Крем, 1663-1782 М
2. Балаклія	1648-1661 По, 1661-1663 Крем, 1663 М
3. Білики	1654-1661 По, 1661-1663 Крем, 1663-1764 По
4. Білоцерківка	1660-1661 По, 1661-1663 Крем, 1663-1782 М
5. Бірки	1648-1649 Г, 1649-1662 По, 1662-1724 Г, 1724 (сотню скасовано)
6. Великі Будища	1660-1775 По
7. Веприк	1648-1649 Г, 1649-1662 По, 1662-1782 Г
8. Гадяч	1648-1649 Г, 1649-1662 По, 1662-1782 Г
9. Голтва	1648-1661 Чиг, 1661-1663 Крем, 1663-1667 Чиг, 1667-1687 По, 1687-1782 М
10. Грунь	1654-1662 По, 1662-1782 Г
11. Зіньків	1648-1649 Г, 1649-1662 По, 1662-1672 Г, 1672-1687 По, 1687-1782 Г
12. Келеберда	1660-1661 По, 1661-1663 Крем, 1663-1764 По

13. Китайгород	1674-1764 По
14. Кишеньки	1660-1661 По, 1661-1663 Крем, 1663-1764 По
15. Книшівка	1649 По
16. Кобеляки	1648-1661 По, 1661-1663 Крем, 1663-1764 По
17. Ковалівка	1648-1649 Г, 1649-1662 По, 1662-1672 Г, 1672-1687 По, 1687-1782 Г
18. Котельва	1648-1649 Г, 1649-1662 По, 1662-1724 Г, 1724-1765 Ох
19. Куземин	1648-1649 Г, 1649-1662 По, 1662-1782 Г
20. Лукомль	1648-1649 Л, 1649-1658 По, 1658-1661 Л, 1661-1663 Крем, 1663-1782 Л
21. Лютенька	1648-1649 Г, 1649-1662 По, 1662-1782 Г
22. Маячка	1674-1764 По
23. Нехвороща	1674-1764 По
24. Нові Санжари	1660-1661 По, 1661-1663 Крем, 1663-1764 По
25. Опішня	1648-1649 Г, 1649-1662 По, 1662-1672 Г, 1672-1687 По, 1687-1782 Г
26. Орли	1674-1764 По
27. Остапів	1648-1661 Чиг, 1661-1663 Крем, 1663-1667 Чиг, 1667-1687 По, 1687-1782 М
28. Переволочна	1660-1661 По, 1661-1663 Крем, 1663-1764 По
29. Подільськ	1649-1654 По
30. Полтава	1648-1775 По
31. Рашівка	1648-1649 Г, 1649-1662 По, 1662-1782 Г
32. Решетилівка	1700-1775 По
33. Сокілки	1660-1661 По, 1661-1663 Крем, 1663-1764 По
34. Старі Санжари	1654-1764 По
35. Царичанка	1674-1764 По
36. Шишаки	1660-1687 По, 1687-1782 М
37. Яреськи	1654-1660 М, 1660-1676 По, 1676-1782 М
Прилуцький полк	1648-1782
Іваницький повіт	1763-1782
Прилуцький повіт	1763-1782
1. Галиця	1648-1658 Пр
2. Голянці	1648-1672 Пр
3. Городня	1648-1649 Пр
4. Гурівка	1648-1649 Пр
5. Варва	1648-1782 Пр
6. Дівиця	1648-1649 Пр
7. Журавка	1648-1649 Пр, 1649-1658 Кроп, 1658-1782 Пр
8. Іваниця	1648-1782 Пр
9. Ічня	1648-1649 Іч, 1649-1782 Пр
10. Корибутів	1648-1672 Пр, 1738-1782 Пр
11. Красний Колядин	1648-1782 Пр
12. Кропивна	1648-1782 Пр
13. Монастирище	1648-1782 Пр
14. Переволочна	1648-1654 Пр, 1757-1782 Пр
15. Прилуки	1648-1782 Пр
16. Срібне	1648-1782 Пр
Річицький полк	1648-1649
1. Річиця	1648-1649 Річ, 1654-1659 Біл
Роменський полк	1648-1649
1. Ромни	1648-1649 Ро, 1649-1658 М, 1658-1782 Л
Сосницький полк	1648-1649, 1663-1668
1. Березна	1648-1649 Со, 1649-1654 Ч, 1654-1663 Н, 1663-1668 Со, 1669-1782 Ч
2. Волинь	1654-1663 Н, 1663-1668 Со, 1669-1782 Ч
3. Киселівка	1648-1649 Со, 1649-1654 Ч, 1654-1663 Н, 1663-1668 Со, 1669-1782 Ч
4. Мена	1654-1663 Н, 1663-1668 Со, 1660-1782 Ч
5. Понорниця	1654-1662 Н, 1663-1668 Со, 1669-1782 Ч
6. Синявка	1654-1663 Н, 1663-1668 Со, 1669-1782 Ч
7. Сосниця	1648-1649 Со, 1649-1654 Ч, 1654-1663 Н, 1663-1668 Со, 1669-1782 Ч
Стародубський полк	1653-1782 (1653-1654, 1668 – Новгородський полк, 1654-1663 – автономна частина Ніжинського полку)
Мглинський повіт	1763-1782
Погарський повіт	1763-1782
Стародубський повіт	1763-1782
1. Баклан	1663-1782 С

2. Бобів	1654-1663 С
3. Дроків	1654-1663 С
4. Мглин	1653-1782 С
5. Новгород-Сіверський	1648-1649 Бор, 1649-1653 Ч, 1653-1782 С
6. Нове Місто	1713-1782 С
7. Погар	1649-1653 Ч, 1653-1782 С
8. Попова Гора	1654-1663 С
9. Почеп	1648-1649 Бор, 1649-1653 Ч, 1653-1782 С
10. Стародуб	1648-1649 Бор, 1650-1653 Ч, 1653-1782 С
11. Топаль	1654-1782 С
12. Шептаки	1652-1653 Ч, 1653-1782 С
Торговицький полк	1648-1649, 1664-1676
1. Торговиця	1648-1649 Т, 1664-1676 Т
Уманський полк	1648-1686, 1704-1714
1. Бабани	1648-1686 У
2. Бершадь	1648-1651 У
3. Бузівка	1648-1686 У
4. Буки	1648-1686 У
5. Івангород	1648-1651 У
6. Іванка	1648-1686 У
7. Кисляк	1648-1651 У
8. Кочубеївка	1648-1651 У
9. Ладижин	1648-1686 У, 1703-1704 БЦ, 1704-1714 У
10. Маньківка	1648-1686 У
11. Романівна	1648-1651 У
12. Соболівка	1648-1686 У
13. Умань	1648-1686 У, 1703-1704 БЦ, 1704-1714 У
14. Цибулів	1648-1651 У
Черкаський полк	1648-1676
1. Богущків	1648-1667 Чер
2. Домонтів	1648-1667 Чер, 1667-1782 Пе
3. Золотоноша	1648-1667 Чер, 1667-1782 Пе
4. Мошни	1648-1676 Чер
5. Піщане	1648-1667 Чер, 1667-1782 Пе
6. Черкаси	1648-1676 Чер
Чернігівський полк	1648-1782
Чернігівський повіт	1763-1782
1. Батурин	1648-1649 Бор, 1649-1654 Ч, 1654-1655 Бор, 1655-1663 Н, 1663-1665 Гл, 1665-1782 Н
2. Бахмач	1648-1649 Бор, 1649-1654 Ч, 1654-1655 Бор, 1655-1663 Н, 1663-1665 Гл, 1665-1782 Н
3. Березна	1648-1649 Со, 1649-1654 Ч, 1654-1663 Н, 1663-1668 Со, 1669-1782 Ч
4. Білоус	1660-1782 Ч
5. Борзна	1648-1649 Бор, 1649-1654 Ч, 1654-1655 Бор, 1655-1663 Н, 1663-1665 Гл, 1665-1782 Н
6. Вибиль	1656-1782 Ч
7. Волинь	1654-1663 Н, 1663-1668 Со, 1669-1782 Ч
8. Глухів	1648-1649 Бор, 1649-1654 Ч, 1654-1655 Бор, 1655-1663 Н, 1663-1665 Гл, 1665-1782 Н
9. Городня	1672-1782 Ч
10. Дівиця-Салтикова	1649-1654 Ч, 1654-1782 Н
11. Івангород	1648-1649 Бор, 1649-1654 Ч, 1654-1655 Бор, 1655-1663 Н, 1663-1665 Гл, 1665-1782 Н
12. Киселівка	1648-1649 Со, 1649-1654 Ч, 1654-1663 Н, 1663-1668 Со, 1669-1782 Ч
13. Конотоп	1648-1649 Бор, 1649-1654 Ч, 1654-1655 Бор, 1655-1663 Н, 1663-1665 Гл, 1665-1782 Н
14. Кролевець	1650-1654 Ч, 1654-1655 Бор, 1655-1663 Н, 1663-1665 Гл, 1665-1782 Н
15. Лоїв	1648-1649 Браг, 1649-1665 Ч
16. Любеч	1648-1782 Ч
17. Мена	1654-1663 Н, 1663-1668 Со, 1660-1782 Ч
18. Новгород-Сіверський	1648-1649 Бор, 1649-1653 Ч, 1653-1782 С
19. Погар	1649-1653 Ч, 1653-1782 С

20. Понорниця	1654-1662 Н, 1663-1668 Со, 1669-1782 Ч
21. Почеп	1648-1649 Бор, 1649-1653 Ч, 1653-1782 С
22. Роїще	1659-1782 Ч
23. Седнів	1648-1782 Ч
24. Синявка	1654-1663 Н, 1663-1668 Со, 1669-1782 Ч
25. Слабин	1648-1782 Ч
26. Сосниця	1648-1649 Со, 1649-1654 Ч, 1654-1663 Н, 1663-1668 Со, 1669-1782 Ч
27. Стародуб	1648-1649 Бор, 1650-1653 Ч, 1653-1782 С
28. Столин	1669-1782 Ч
29. Чернігів	1648-1782 Ч
30. Шептаки	1652-1653 Ч, 1653-1782 С
Чечельницький полк	1650, 1673
1. Чечельник	1648-1649 Брац, 1650 Чеч, 1651-1672 Брац, 1673 Чеч, 1674-1685 Брац
Чигиринський полк	1648-1714
1. Баклій	1648-1714 Чиг
2. Боровиця	1648-1651 Чиг
3. Бужин	1648-1649 Чиг
4. Вереміївна	1648-1649 Ір, 1649-1658 Чиг, 1658-1661 Л, 1661-1663 Крем
5. Власівка	1663-1676 Чиг, 1676-1764 М, 1764 (до Нової Сербії)
6. Воронівка	1648-1714 Чиг
7. Голов'ятин	1648-1651 Чиг
8. Голтва	1648-1661 Чиг, 1661-1663 Крем, 1663-1667 Чиг, 1667-1687 По, 1687-1782 М
9. Городище	1661-1663 Крем, 1663-1676 Чиг, 1676-1782 М
10. Жаботин	1648-1714 Чиг
11. Жовнин	1648-1658 Чиг, 1658-1661 Л, 1661-1663 Крем, 1742-1782 Л
12. Кременчук	1648-1661 Чиг, 1661-1663 Крем, 1663-1676 Чиг, 1676-1764 М, 1764 (до Нової Сербії)
13. Крилів	1648-1714 Чиг, 1744-1752 М
14. Максимівна	1648-1661 Чиг, 1661-1663 Крем, 1663 М
15. Медведівка	1648-1714 Чиг
16. Омельник	1648-1661 Чиг, 1661-1663 Крем, 1663-1676 Чиг, 1676-1775 М, 1775 (до Новоросійської губернії)
17. Орлівець	1648-1714 Чиг
18. Остапів	1648-1661 Чиг, 1661-1663 Крем, 1663-1667 Чиг, 1667-1687 По, 1687-1782 М
19. Потік	1648-1661 Чиг, 1661-1663 Крем, 1663-1676 Чиг, 1676-1775 М, 1775 (до Новоросійської губернії)
20. Сміла	1648-1714 Чиг
21. Суботів	1648-1714 Чиг
22. Чигирин	1648-1714 Чиг
23. Чигирин-Діброва	1648-1658 Чиг, 1658-1661 Л, 1661-1663 Крем, 1663-1782 Л
Чернобильський полк	1648-1649
1. Горностайпіль	1648-1649 Чор, 1654-1657 К
2. Чернобиль	1648-1649 Чор, 1649-1657 К, 1657-1688 Ов, 1688-1714 БЦ

СЛОБІДСЬКА УКРАЇНА

Балаклійський полк	1669-1677
1. Андрієві Лози	1669-1677 Б, 1677-1685 Х, 1685-1765 І
2. Балаклія	1669-1677 Б, 1677-1685 Х, 1685-1765 І
3. Бішкин	1669-1677 Б, 1677-1685 Х, 1685-1765 І
4. Савинськ	1673-1677 Б, 1677-1685 Х, 1685-1765 І
Воронізький полк	1660
Змійвський полк	1660
Ізюмський полк	1685-1765
1. Андрієві Лози	1669-1677 Б, 1677-1685 Х, 1685-1765 І
2. Балаклія	1669-1677 Б, 1677-1685 Х, 1685-1765 І
3. Бішкин	1669-1677 Б, 1677-1685 Х, 1685-1765 І
4. Вільховатка	1685-1765 І
5. Гиніївка	1685-1765 І
6. Гороховатка	1685-1765 І
7. Дворічна	1677-1685 Х, 1685-1765 І

8. Зміїв	1656-1685 X, 1685-1765 I
9. Ізюм	1677-1685 X, 1685-1765 I
10. Кам'янка	1685-1765 I
11. Куп'янка	1685-1765 I
12. Лиман	1685-1765 I
13. Малинівка	1685-1765 I
14. Маяки	1685-1765 I
15. Мохнач	1685-1765 I
16. Печеніги	1660-1685 X, 1685-1765 I
17. Савинськ	1673-1677 Б, 1677-1685 X, 1685-1765 I
18. Сватова Лучка	1685-1765 I
19. Сенків	1685-1765 I
20. Тор	1681-1685 X, 1685-1765 I
21. Цареборисів	1657-1685 X, 1685-1765 I
22. Ямпіль	1685-1765 I
Колонтаївський полк	1660
Новополатівський полк	1683
Острогозький полк	1652-1765
1. Бирюч	1652-1765 Остр
2. Бичок	1652-1765 Остр
3. Білолуцьк	1652-1765 Остр
4. Богучар	1652-1765 Остр
5. Єндовиці	1652-1765 Остр
6. Закотне	1652-1765 Остр
7. Калачі	1652-1765 Остр
8. Калитва	1652-1765 Остр
9. Коротояк	1668 Остр
10. Короча	1652-1765 Остр
11. Лівенка	1652-1765 Остр
12. Лівни	1652-1765 Остр
13. Меженка	1652-1765 Остр
14. Міловатка	1652-1765 Остр
15. Осинове	1652-1765 Остр
16. Острогозьк	1652-1765 Остр
17. Підгірне	1652-1765 Остр
18. Ровеньки	1652-1765 Остр
19. Слонівка	1652-1765 Остр
20. Стара Біла	1652-1765 Остр
21. Тали	1652-1765 Остр
22. Урив	1652-1765 Остр
Охтирський полк	1658-1765
1. Білки	1658-1765 Ох
2. Богодухів	1658-1765 Ох
3. Боромля	1658-1765 Ох
4. Високопілля	1658-1765 Ох
5. Городне	1658-1765 Ох
6. Жигайлівка	1658-1765 Ох
7. Кириківка	1658-1765 Ох
8. Коломак	1658-1765 Ох
9. Колонтаїв	1658-1765 Ох
10. Котельва	1648-1649 Г, 1649-1662 По, 1662-1724 Г, 1724-1765 Ох
11. Красний Кут	1658-1765 Ох
12. Мурафа	1658-1765 Ох
13. Олешня	1658-1765 Ох
14. Охтирка	1658-1765 Ох
15. Рублівка	1658-1765 Ох
16. Сінне	1658-1765 Ох
17. Хухра	1658-1765 Ох
18. Ямне	1658-1765 Ох
Сумський полк	1658-1765
1. Білопілля	1658-1765 Сум
2. Бішкин	1658-1765 Сум

3. Будилки	1658-1765 Сум
4. Верхня Сироватка	1658-1765 Сум
5. Вільшана	1658-1765 Сум
6. Ворожба Білопільська	1658-1765 Сум
7. Ворожба Сумська	1658-1765 Сум
8. Краснопілля	1658-1765 Сум
9. Лебедин	1658-1765 Сум
10. Межиріч	1658-1765 Сум
11. Миропілля	1658-1765 Сум
12. Недригайлів	1658-1765 Сум
13. Нижня Сироватка	1658-1765 Сум
14. Нове Місце	1658-1765 Сум
15. Пена	1658-1765 Сум
16. Перекоп	1658-1765 Сум
17. Рибиця	1658-1765 Сум
18. Річки	1658-1765 Сум
19. Стецівка	1658-1765 Сум
20. Суми	1658-1765 Сум
21. Суджа	1658-1765 Сум
Харківський полк	1656-1765
1. Андрієві Лози	1669-1677 Б, 1677-1685 Х, 1685-1765 І
2. Балаклія	1669-1677 Б, 1677-1685 Х, 1685-1765 І
3. Бішкин	1669-1677 Б, 1677-1685 Х, 1685-1765 І
4. Борщове	1732 Х
5. Валки	1669-1765 Х
6. Вільшана	1673-1765 Х
7. Вовчі Води	1680-1765 Х
8. Дворічна	1677-1685 Х, 1685-1765 І
9. Деркачі	1680-1765 Х
10. Зміїв	1656-1685 Х, 1685-1765 І
11. Золочів	1677-1765 Х
12. Ізюм	1677-1685 Х, 1685-1765 І
13. Липці	1695-1765 Х
14. Люботин	1678-1765 Х
15. Мартова	1680-1765 Х
16. Мерефа	1666-1765 Х
17. Нижеголь	1673-1697 Х, 1755 Х
18. Новий Перекоп	1681-1765 Х
19. Огульці	1699-1765 Х
20. Одринка	1681 Х
21. Остропілля	1679 Х
22. Пересічне	1696-1765 Х
23. Печеніги	1660-1685 Х, 1685-1765 І
24. Савинськ	1673-1677 Б, 1677-1685 Х, 1685-1765 І
25. Салтів	1673-1765 Х
26. Соколів	1678-1765 Х
27. Таранівка	1732-1765 Х
28. Тор	1681-1685 Х, 1685-1765 І
29. Харків	1656-1765 Х
30. Хорошеве	1696-1765 Х
31. Хотімля	1755 Х
32. Угольці	1755 Х
33. Цареборисів	1657-1685 Х, 1685-1765 І
34. Церкуни	1732 Х
35. Черкаські Тишки	1699-1765 Х
36. Чугуїв	1668 Х

Скорочення:

Бал - Балаклійський полк
Біл - Білоруський полк

БЦ - Білоцерківський полк
Бор - Борзенський полк

Браг - Брагинський полк
Брац - Брацлавський полк
Вол - Волинський полк
Вор - Воронізький полк
Г - Гадяцький полк
Гл - Глухівський полк
Ж - Животівський полк
З - Зміївський полк
І - Ізюмський полк
Ір - Іркліївський полк
Іч - Ічнянський полк
Каль - Кальницький полк
Кан - Канівський полк
К - Київський полк
Ко - Корсунський полк
Кол - Колонтаївський полк
Крем - Кременчуцький полк
Кроп - Кропивнянський полк
Лис - Лисянський полк
Ло - Лохвицький полк
Л - Лубенський полк
М - Миргородський полк
Мог - Могилівський полк
Моз - Мозирський полк
Н - Ніжинський полк

НП - Новополатівський полк
Ов - Овруцький полк
Ос - Остерський полк
Остр - Острогозький полк
Ох - Охтирський полк
Па - Павлоцький полк
Пе - Переяславський полк
ПТ - Пинсько-Турівський полк
Под - Подільський полк
Пок - Покутський полк
По - Полтавський полк
Пр - Прилуцький полк
Річ - Річицький полк
Ро - Роменський полк
Со - Сосницький полк
С - Стародубський полк
Сум - Сумський полк
Т - Торговицький полк
У - Уманський полк
Х - Харківський полк
Чер - Черкаський полк
Ч - Чернігівський полк
Чеч - Чечельницький полк
Чиг - Чигиринський полк
Чор - Чорнобильський полк

ЗМІСТ

Вступ	3
Розділ I: “Рицєрь зъ самшпаломъ” – “divina Providencia anno 1576: sigillum Ucrainia”. Державна геральдика Війська Запорозького Низового: початки козацького герботворення та Баторієва легенда	28
Розділ II: “Гервь старожитній Украини” – “Войска Запорожского воинъ знаменитій”. Державна геральдика Війська Запорозького (Гетьманщини): еволюція іконографії та політична символіка	43
Розділ III: “Клейноди волностей Войска Запорожского Низового”. Паланкова геральдика Запоріжжя: між новиною та старожитністю	84
Розділ IV: “Печать имѣетъ быть, с приличнымъ надписаніємъ около герба того, какій где издавна содержитъся и изображаетъся”. Земельна геральдика Війська Запорозького (Гетьманщини): місцеве герботворення та спроби регламентації	92
Розділ V: “Тамошніє житєли обыкновенно верхомъ сидящаго козака вмѣсто герба имѣли”. Земельна геральдика Слобідської України: “черкаскіє обыкности” та імперські проекти	116
Розділ VI: “За печатю ратѣшною ... з гербомъ менскимъ”. Міська геральдика козацької доби: річпосполитський спадок, козацьке герботворення та імперські затвердження	134
Висновки	184
Додаток I: Зведення	187
ДЕРЖАВНІ ГЕРБИ ТА ПЕЧАТКИ	187
ВІЙСЬКО ЗАПОРОЗЬКЕ НИЗОВЕ	187
Печатки установ	190
ВІЙСЬКО ЗАПОРОЗЬКЕ	190
Печатки установ	208
ЗЕМЕЛЬНІ ГЕРБИ ТА ПЕЧАТКИ	214
ВІЙСЬКО ЗАПОРОЗЬКЕ НИЗОВЕ	214
Бугогардівська паланка	214
Інгульська паланка	214
Кальміуська паланка	215
Кодацька паланка	215
Орільська паланка	216
Прогноїнська паланка	216
Протовчанська паланка	216
Самарська паланка	216

ВІЙСЬКО ЗАПОРОЗЬКЕ	217
Білоцерківський полк	217
Гадяцький полк	218
Київський полк	219
Корсунський полк	222
Лубенський полк	223
Миргородський полк	230
Ніжинський полк	234
Переяславський полк	240
Полтавський полк	244
Прилуцький полк	245
Стародубський полк	247
Чернігівський полк	249
СЛОБІДСЬКА УКРАЇНА	261
Ізюмський полк	262
Острогозький полк	265
Охтирський полк	266
Сумський полк	268
Харківський полк	273
МІСЬКІ ГЕРБИ ТА ПЕЧАТКИ	276
ВІЙСЬКО ЗАПОРОЗЬКЕ	276
Гадяцький полк	276
Київський полк	279
Лубенський полк	287
Миргородський полк	295
Ніжинський полк	298
Переяславський полк	305
Полтавський полк	308
Прилуцький полк	314
Стародубський полк	316
Чернігівський полк	320
СЛОБІДСЬКА УКРАЇНА	323
Скорочення	325
Додаток II: Документи	334
Додаток III: Територіально-адміністративний устрій	398
Зміст	414

Однороженко Олег Анатолійович

**Козацька територіальна геральдика кінця XVI – XVIII ст.-
Харків, 2009.- 416 с.**

Відповідальний редактор: Юрій Костянтинович Савчук

Наукове видання

Комп'ютерний набір та верстка В.О.Огієнко

**Підписано до друку 28.5.2009. Формат 60x84 1/8.
Папір офсетний. Друк офсетний.
Обсяг: обл.-вид. арк. 52,5.
Наклад 500 прим.**

**Харківське обласне об'єднання Всеукраїнського
товариства “Просвіта” ім.Т.Г.Шевченка
61057, Харків, вул.Римарська 18**

**Друк: Типографія “Мадрид”
61024, Харків, вул.Ольмінського 8**

**ISBN 966-7409-20-1
© Олег Однороженко, 2009**